

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

I.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ТОМ I.

ДО ПОЧАТКУ XI ВІКА.

ВИДАННЕ ДРУГЕ, РОЗШИРЕНЕ

У ЛЬВОВІ, 1904.

НА КЛАДОМ АВТОРА

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

М о ї ї Д р у ж к и ї

Скорше ніж думав і хотів, мусів я, перервавши працю над дальшим обробленнем історії України, забрати ся до ревізії перших її томів. Брак перших томів в продажі, від довшого часу, і потреба ревізії тексту для німецького перекладу змусили мене до сеї чималої праці, яка з такою ревізією звязана. Особливо сей перший том, де приходить ся широко користати з таких молодих і не закінчених наук як археологія, антропологія, лінійістична палеонтологія, етнологія, в яких кождий рік приносить нові матеріали, що змінюють чимало стан відомостей, погляди і виводи, — вимагав немалого накладу праці. Звиш півтораєста розвідок і всіляких публікацій, переважно, розумієть ся, таких що вийшли по опублікованню першого видання, наново використані при ревізії перших трох розділів сього тома і внесли чимало нового і в примітки і в текст сих розділів. Власні студії дали мині також дещо нових спостережень. Наново переписані й розширені вступні уваги, відокремлені тепер в осібний розділ, огляд археологічного матеріалу, початків суспільного й політичного життя, й ин. Менше перемін зате в другій частині тому, що трактує історичне життя українсько-руських племен. Та й усеї переміни дотикають деталей, а не основи річи.

З формального боку зроблена та зміна, що поменьші примітки перенесені в нотки під текст, а в примітках, при кінці книги полишені лише більші, що занадто могли б обтяжити текст. Так здало ся мині практичнішим. Се ошадидо трохи й місця, бо під текстом нотки друквано компактніше. Невважаючи на се книга виросла більше як о сотку сторін.

Невважаючи на добру волю й старання, полишили ся в друку деякі прикрі помилки, які навіть змінюють зміст. Я прошу кожного читача, що хоче користати з моєї праці, переглянути й виправити наперед важніші помилки, зазначені мною в кінці книги.

Передмова до першого видання.

Досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного існування. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути користною. Її загальний план дав я нижше, у вступній главі, а вихід дальших томів буде залежати від обставин моєї роботи. Принаймні близькі томи надіюсь я дати в короткім часі.

Я в початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для як найширших кругів нашої суспільности. Приглянувши ся ближше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки мені здав ся далеко потрібнішим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії; се й мав я на оці. Але при тім мені хотіло ся зробити свою працю, не ухиляючи її науковости, скільки можна приступною і для ширшої публіки; для того все спеціальніше виносив я в нотки, а їх подав у кінці, зіставивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення. Рівнож на кінець виніс я спеціальне обговоренне двох справ — нашої найдавнішої літописи і норманської теорії початку Русі.

Підмогою при читанню цього тома можуть служити мої Випіски з жерел до історії України-Руси (1895), де зібрані головні тексти з чужих джерел для цього часу. Перед читаннем прошу справити похибки, визначені в кінці цього тома, бо деякі з них змінюють текст.

Мені мило, що вихід сеї книги припадає на столітє нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом. Виравді невеселий переважно образ дає нам наша історія, сумніший може часом ніж інші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. Увісте истину, и истина свободить вы! сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по пятьдесятьох літах, додавши тільки „волю“ і „працю“, як неминучих спутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности своему народу.

Грушівський хутір.

1898, серпень.

Вступні уваги.

Ся праця мае падати образ історычнаго развою жытя украінсько-руського народа, що інакше зветь ся „малоруським“, „південно-руським“, престо „руським“ або „русинським“. Його старе, історичне імя: Русь, Русин, руський, в часи його політичнаго й культурнаго упадку було присвоєне великоруським народом, котрого політичне й культурне жыте розвинуло ся на традиціях давньої Руської держави, так що Московська держава (передовсім — наслідком династичних звязків) уважала себе її спадкоємницею. Коли в XVII в. украінський нарід також входить в склад Московської держави, й виникає потреба відріжнити його від московського народу, починають входить в ужыванне більше менше нові й штучні імена для нього, з яких довго держав ся офіціально прийнятий термін: „малоросійській“, „Малороссія“*). Тепер же в украінським письменстві прийняло ся імя: „украінсько-руський“. Воно сполучає старе, традиційне імя з іменем новим, яке вышло на верх в часи найбільшого напруження народнаго жытя,

*) Термін се досить старий: його бачимо в ужыванню вперше в Галицько-волинській державі XIV в.: Юрий-Волеслав, галицько-волинський князь, титулує себе в одній грамоті (1335 р.) *dux totius Russie Mynoris* (видаана у Kotzebue Preussens ältere Geschichte II с. 397—8, вид. 1808). Частійше ужываєть ся се імя в грамотах царгородського патріархата XIV в., що протиставляв тою назвою (і *Мехрѣ Русіа*) галицько-волинські епархії нізвичним, московським веліям (в грамоті ціс. Іоана Кантакузена 1347 р. — Русская истор. бібліотека VI дод. 3, і в нізійших). Може бути, що під впливом сеї церковної термінології ужив сю назву і Юрий-Волеслав.

в Подніпров'ю, що носило тоді імя України¹⁾, і потім в народній традиції звязало ся з тим народнім рухом, з національними змаганнями та й було прийняте національним відродженням XIX в.

Історичні обставини зложили ся дуже некористо для українсько-руського народа. Вони позбавили його всякого значіння в сучаснім культурнім і політичнім житю, хоч по числу належить він до більших народів Європи, займає в компактній масі велику й гарну територію, а в своїй історії і в творах свого духа зложив проречисті свідощтва своїх визначних культурних прикмет, богатих здібностей і здобутків давнього історичного життя.

Територія, зайнята тепер українсько-руською людністю в Європі, протягаєть ся в неперерваних просторах (значить — не числячи українських островів поміж чужою людністю) більше менше між 45° і 53° географічної ширини і 38° і 59° географічної довжини, окружаючи широким поясом північне побереже Чорного моря. На захід виступає вона гострим клином в гірській системі Карпатів, сягаючи майже Дунайця, правого притока Висли. На півночі границю дає більше менше поріче Припети, але українська територія виступає на північ по за сю лінію двома виступами, розділеними білоруським клином, — над Бугом і між Сожею та Десною. На сході займає вона весь басейн Донця, окрім самого низу його. На полудні сягає чорноморського побережа й вибігає досить далеко на полудневий схід на кавказьким побережу. За те поріче нижнього Дона переважно зайняте великоруською колонізацією, низше Подунаве опанувала колонізація волоська, а Крим зістаєть ся з етнографічного погляду ще нічим²⁾. Всеї української території можна рахувати більше менше на 750 тисяч кв. кілометрів (не ра-

¹⁾ В староруських часах слово „україна“ уживаєть ся в загальнім значінню погранича (Іпат. літ. с. 439, 447, 490, 586). В XVI в. ся назва спеціалізуєть ся, прикладаючи ся до середнього Подніпров'я, що в кінець XV в. стає таким небезпечним, в військові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограничем. З сям іменем звязуєть ся понятя про ті військові обставини, в яких починають кристалізувати ся ферменти народньої опозиції, й воно приростає вкінці до сих остатніх.

²⁾ Див. „Народописну карту українсько-руського народу“ д-ра Г. Величка, 1896. Докладнійше про етнографічні границі буде мова нижше.

хуючи етнографічних островів). В політичній поділі вона належить до трох держав — Росії, Австрії й Угорщини¹⁾.

На сій території українська людність сидить, як сказано збитою масою, без значнійших чужоплеменних островів серед неї. В західніх частях чужоплеменні домішки — Поляків, Жидів, Угрів доходять в сумі до 20 %, в центральних і ще більше в східніх частях українська людність ще більше одностайна. Загалом усього українсько-руського народу треба рахувати тепер до 34 мільонів (докладно означити цифру неможливо, бо при урядових переписах українська народність або зовсім не визначається ся осібно, або обраховується більше менше некористно)²⁾.

З лінгвістичного погляду українсько-руський нарід належить до східно-слов'янської галузи і разом з иншою Слов'янщиною — до індоєвропейської мовної родини. Антропологічний тип його не одностайно-чистий, має виразні відмінні („ясний“ і „темний“ типи), а хоч тепер сильно переважає в ній короткоголовість, то в старій (археологічній) українській людності виступає, як побачимо, сильно зазначений довгоголовий тип. Отже се фізичний тип мішаний, і про чисту антропологічну „расу“ мови нема, — як і у инших європейських народів.

¹⁾ А то в Росії: цілі губернії Харківська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Київська, Волинська і Подільська, часті більші або менші губернії: Воронізької, Курської, Донської, Кубанської, Таврійської, Бессарабської, Люблинської, Городенської, Сідлецької й Мнеської.

В Австрії — Східня Галичина і підгірський пояс Західньої, та північна частина Буковини.

В Угорщині — більше або менше значні частини комітатів Землинського, Унгварського, Бережського, Мармароського й Угочського.

²⁾ В Росії обчислення переписи людності в 1897 р. що до народностей досі не опубліковано, і їх можна лише приблизно визначити, комбінуючи етнографічні дані попередніх переписей з цифрами приросту, які дає ся перепись. Українську людність збитої української кольонізації треба числити тут тепер не менше як 27 міль., а з додатком кольоній — до 30 мільонів.

В Галичині урядова перепись 1900 р. числить Русинів коло 3.075 тисяч, але в дійсності треба рахувати їх що найменше на 3.200. На Буковині та-ж перепись виказує коло 298 тис.

В Угорщині офіціальна статистика числить тепер близько 429 тис. Русинів, в дійсності треба рахувати їх понад 450 тис.

В лінгвістиці йде суперечка, чи українсько-руська мова — особний язик, чи тільки наріччє того „русского“ язика, до котрого належить якo друге „наріччє“ великоросійське в білоруським „піднаріччєм“. Ряд дуже визначних і безсторонніх фільольотів признавав її особним язиком, як з другого боку не брак фільольотів (особливо російських), що признають її тільки наріччєм. Лінгвістична близькість до сусідніх народів — великоруського й польського не раз давала привід навіть заперечувати існування й права на самостійний культурний і політичний розвій українсько-руського народу. Такі голоси давали й навіть досі дають себе чути з польської й великоруської сторони. Вони представляють українсько-руську народність тільки провінціалізмом народности польської чи великоруської і хочуть бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівляним матеріалом для нації польської чи великоруської. Розуміть ся, в основі таких поглядів лежать мотиви чисто політичної натури — національного егоїзму народностей, що маючи перевагу на певних частях українсько-руської території, хотіли-б задержати українсько-руську народність в служебній ролі на все. Але сї змагання укривають ся дуже часто науковим плащиком — а власне лінгвістичним, особливо в Росії, де справа української мови все ще зістаєть ся дразливою. Репрезентанти таких змагань кладуть натиск на те, що українська мова — се тільки наріччє „русского язика“, отже не повинна розвивати ся як літературний і культурний язик, і Українці повинні тримати ся „общерусского“, себ то великоруського літературного язика. Тут, очевидно, підмінюють ся понятя, бо великоруський язик, живий і літературний, зовсім не „общеруській“ язик, а таке саме, як і український, тільки „наріччє“ того ідеального „русского“ язика, чи східно-словянського, що в дійсности конкретно не існує й не існував ніколи¹⁾. Понятя язика

Русьнів-колоністів в Північній Америці числять на 500 тис.

Дяв.: Коняського Обшир і людність України Російської (Літературно-науковий вістник 1898, 1). Oesterreichische Statistik т. 63, II, 1903. С. Томашівський Угорські Русини в світлі малярської урядової статистики (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. LVI, 1903).

¹⁾ Щоб оминути всяку неясність і двозначність, я буду уживати слово „руський“ в його історичнім значінню — для означення полудневої, українсько-руської групи східнословянської галузі й її історичних витворів — як староруська держава, культура і т. и.; групи північні

й наріччя вповні конвенціональні — вони уставляють лише певне степенування в язиковій диференціації, відносно genus до species, але абсолютно взявши ледво чи можна поставити певні критерії, яким повинна відповідати певна мова для того, аби бути признаною язиком. Тому й українську мову одні уважають язиком, иньші наріччєм¹⁾. Культурне-ж значіння певної мови залежить не від лінгвістичних дефініцій, а від впливів історичних обставин і від життєвих, культурних сил самого народа.

Чи будемо називати українсько-руську мову язиком чи „наріччєм“, але однаково треба признати, що українські говори складають ся в певну язикову цілість, яка в граничних говорах вправді зближаєть ся до сусідніх словянських мов — словацької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалектах, що становлять головну й характеристичну її масу, відрізняєть ся від сих сусідніх і найбільш зближених словянських мов дуже помітно цілим рядом фонетичних (в вокалізмі особливо), морфологічних і синтактичних прикмет. Так само відрізняєть ся українсько-руська людність від своїх найблизших сусідів прикметами антропологічними і психофізичними — в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовій. Сі психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність, довгий процес розвою, звязують в національну цілість поодинокі групи українсько-руської людности супроти иньших таких цілостей, роблять з неї живу національну індивідуальність, на рід, з довгою історією його розвою.

Як побачимо низше, середнє Подніпровє було правдоподібно прарічиною нашого народа. З великою словянською міграцією східно-словянські племена, що увійшли в склад нашого народа, опанували майже всю теперішню свою етнографічну те-

називати-му білоруською і великоросійською, а для означення суми сих груп, усеї східнословянської галуви (яку сучасні фільолоґи звуть звичайно „рускою“ — russisch, russe) таки й буду уживати сеї назви: східнословянський.

¹⁾ В сю фільологічну контрверсію може ввести спір про українську мову з поводу заборони читати на ній реферати на квітських археологічних з'їзді 1899 р., — нпр. статя К. Михайльчука Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь. Київ, 1899 (відб. з часоп. Київская Старина, де вказана й иньша література.

риторію. Правда, ся перша кольонізація не вдержалась від раву на своїх займанщинах; значні частини наших країв залюднювали ся в друге, в третє і в четвєрте, але все нашою, або з повною перевагою нашої кольонізації. Є виравді теорія, немовби східня частина сеї кольонізації належала до великоросійської групи, пізнійше виемітрувала, а її місце зайняла українська кольонізація з Волини і Галичини; я буду ще низше про се говорити, тепер тільки зазначу, що ся теорія не має за собою ніяких реальних доказів, противно — не в однім розми-насть ся з очевидними фактами: Від часів словянського розсе-лення історія нинішньої українсько-руської території стає історією українсько-руського народа. Страти понесла наша кольоні-зація головно на заході — на пограничу з Поляками, Слова-ками, Уграми і Волохами, на їх користь. Колись вона не об-межала ся там вузьким гірським поясом; на півночи і на по-лудни території з мішаною людністю простирала ся широко, заходили в Семигородську височину і наддунайські краї (на лівім боці Дунаю). Вона відливала відти на схід, і за те децю придбала на сході; в усякою певністю можна се сказати за кавказьке побереже і Крим (кольонізація найновіших часів).

Кольонізаційні пертурбації стояли в тісній залежності від фізичних прикмет території, що в сій точці і в иньших мали величезний вплив на історичну еволюцію українсько-руського народа. Сі прикмети українсько-руської території мусимо собі пригадати бодай побіжно.

Орографічний скелет її становлять Карпати й ряд височин, що від Карпат тягнуть ся над Чорним морем до Каспійської низини. На заході вона перетята карпатським луком, вузьким і досить легким до переходу в середині, розвиненим в цілі системи хребтів і височин на західнім і полудневім своїм краю. На полудні до сього луку (його центральної частини) безпосе-редно прилягає тисько-дунайська низина. На півночи переходом до припетсько-деснянської низини служить галицько-волинська височина — високорівня, сильно розмита водами, так що подекуди вона має вигляд майже гірський. Ся височина про-довжуєть ся в східно-полудневім напрямі до Дністра гранітним хребтом, понижаючись в сім напрямі і перегорожуючи порогами корита Дністра і Дніпра. За Дніпром сей хребет підносить ся знову в виді Донецької височини, стрічаючи ся з полудневим краєм центральної східноєвропейської височини, і потім гу-бить ся за Доном в Каспійській низині.

На полудень від сієї гряди, по чорноморському побережжю, а далі на схід (за Дніпром) обіймаючи й сю полудневу височину, стелять ся травяні степи — висока рівнина, перерівана річними долинами і ярами — „балками“, вкрита грубою верствою гумусу (чорнозему). Сей степовий пояс служить безпосереднім продовженням середноазійських степів, але стає що раз менше диким в своїй західній частині. Він заходить з Азії в Європу клином: границя його йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи центральне й низше Подонне, низше Подніпрове й Подністрове. Не тільки що до своєї поверхні, але й кліматично він зв'язаний з Азією й стоїть під впливом східніх вітрів, тим часом як краї середнього Подніпров'я й Подністрова лежать уже під впливом західнього клімату.

Північна частина нашої території входить в пояс лісовий, з піскуватим, малородючим ґрунтом. Лінія ліса в головнім і тепер згоджуєть ся з границями піскуватого пояса; вона йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи Подесенє, басейни Ірпеня і Тетерева, середні частини Горини і Случи Побужє та багнисту Припетську низину. Ліс і тепер, неважаючи на довге нищення, займає тут превеликі площі; се краї мало здатні на хліборобську культуру, а здавна багаті на різні лісові промисли.

Середину між лісовим і степовим поясом заповнює, як його часом звуть — передстеповий край, з хвилястою поверхнею, сильно розмитою ріками, з родючим ґрунтом, багатий лісовими зарослями й водою. В центрі протятий він широкою долиною Дніпра; правий беріг Дніпра зайнятий згірєм західньої гряди, лівий — згірєм центральної височини, що заповнює межирічє Десни і Дона.

Головні переміни, які зробило в вигляді сього краю протягом віків людське житє — се зменьшення ліса, а з тим в парі зменьшила ся вохкість ґрунту й змаліли ріки. Протягом ста літ, від часу загального поміру ґрунтів в Росії (в 1884—8 р.) сконстатовано зменшення площів лісів в деяких центральних лісових губерніях на 20 до 30%; аналогічне явище мусіло мати місце і в наших лісовим поясі. Ще сильніше, розмірно, поменьшало ліса від часів людського житя в посереднім поясі, між степовим і лісовим краєм; навіть історичні звістки з трох-чотирох останніх століть виказують тут велику силу зарослів, тепер уже знищених. Се зменьшення ліса тягло за собою висушувание

грунту і зменшення води. Останки великих човнів або кораблів в різних менших українських річках, тепер уже не плавних, показують, що вони були далеко багатші водою; деякі річки вже на пам'яті історії цілком змаліли, от хоч би історична київська Либедь. Що до степового пояса — то про нього була велика суперечка, чи він дійсно був завсідн степом, чи не знищило в нім лісу людське жите; але досліді показали, що слідів значнійших лісових просторів тут нема, були тільки поодинокі лісові острови, степовий же чорнозем утворився в трав'яних останків.

В заводненню краю важне значінне має галицько-волинська височина: вона й її продовження відділяє басейн Дніпра і зах. Буга від басейнів Дністра і Дунаю (Прута і Серета). Дністер з його нечисленними закрутами і слабо розвиненою системою допливів не мав важного комунікаційного значіння в давнину, як і тепер, особливо в верхній часті, де його ліві притоки близько підходять до систем Сяна, Буга, Припети, Бога. Але його праві притоки були важними кольонізаційними дорогами в гірській поясі Карпатській і зв'язували Подністрове безпосередно з Потиссям і Подунавем. Велетенська комунікаційна система розлягається по другім, північно-східнім боці галицько-волинської височини. Головною водяною і комунікаційною артерією тут служить Дніпро, що збирає воду з цілої просторони між галицько-волинською й центральною східноєвропейською височиною і від давна був для неї головною торговельною дорогою. Головні Дніпрові притоки — Припеть і Десна, з рядом менших своїх і Дніпрових (не забудьмо, що в давнину далеко більше їх було здатних до плавання), протинають сю просторонь густою сіттю доріг і зв'язують її з сусідніми річними системами. Система верхнього Дніпра в'яжесться дуже тісно з системою верхньої Волги, західньої Двини й системою північних озер; система Припети — з системою Німана та західнього Буга і Висли, система Десни — з системою Оки, середнім Поволжем та верхнім Подонсьм, а Посежжя і середні притоки Дніпра — Ворскла, Самара близько зв'язані з системою Донця. В результаті маємо велетенську комунікаційну систему, а її головні артерії збирають ся в середнім Подніпров'ю й його натуральнім центрі — старім Києві, що засів тут від початків людського жита на Дніпрових горбах, збираючи торговельні каравани з усіх головних Дніпрових притоків.

Сі географічні прикмети мали превеликий вплив на економічну, культурну і політичну історію нашого народу, а навіть і на саму етнічну еволюцію його. Тут зберу коротко тільки головні моменти:

На заході карпатський гірський пояс, а на півночі лісовий, з непрохідними нетрами і болотами, обидва мало приступні для живійшої комунікації, мало вигідні для людського життя, були найбільш консервативними частинами, де найбільш досі заховалось останків колишнього; вони не грали ніколи особливо визначної ролі в політичних і культурних життє, але мали важне значіння, служачи сховищами, резервуарами, куди збирала ся людність із слабше захищених країв і переходувала ся в небезпечних часах.

Степовий пояс на полудні служив широким шляхом з Азії в Європу, де без кінця товклись різні кочовніччі орди в своїм вільнім і невольнім поході зі сходу на захід. Осіла словянська колонізація тільки часами, уривком опановувала їх і аж до останніх часів (XVIII—XIX в.) не могла міцно опанувати; степи отже не мали важної ролі в культурнім розвитку, протинно, вони були небезпечним, шкідливим сусідом і для дальших земель, а часто лежали пустиннею і переходові, передстенові простори.

Посередні краї між степом і „лісовою стороною“ — галицька площа, полуднева Волинь, середнє Подніпровє і Подонє вигодами комунікації і господарськими прикметами самою природою були призначені для головної ролі в культурнім і суспільнім розвитку нашого народу. Але що ближше сходу, Азії, тим дальше на північ заходять границі степу і небезпечного передстєня, забираючи у осілої колонізації сї благословенні простори. Колонізація Подоня не була трівкійшою від чорноморських побережних степів. Само середнє Подніпровє жило тривожним, небезпечним житєм і переживало від часу до часу сильні колонізаційні лихолітя і катастрофи. Головні культурні центри його сиділи на підлісї, і тут на пограничу безпечного ліса і багатого, вигідного передстєня найсильнїйше жило і держало ся руське житє — культурне й політичне. Сам Київ уже лежить в лісовім поясі, на його полудневій границі, але й він — то передова кріпость руського культурного життя, і на нього набігають степові хвилі, а часом і заливають його.

Дальше на захід — було безпечнійше, бо дальше від Азії, від степу, ближче ліса, між лісом і горами. Тому в Галичині й на Волини могла неперервано держати ся культурна і суспільно-подітична традиція руського життя. Але воно не мало тут відповідних обставин, щоб розвинути ся широко. Не раз, коли Подніпрове падало під натиском неприхильних обставин, Волинь і Галичина виратовували, консервували руське життя до ліпших часів; але тільки на Подніпровю, в сім натуральнім центрі нашої території, розвивалось воно широко, вибухало ясним огнем.

Та обставина, що більша частина українсько-руської території, і то як раз найщедрійше обдарована природою, підпадала, під впливом кочовницького натиску, кількоразовим спустошенням, — викликала величезні флюктуації української людности, піддержані й збільшені до того ще й спеціальними суспільними й політичними моментами. Коли східно-полуднева частина українсько-руської території, степовий і передстеповий пояс, ставав реїоном кочовищ азійських орд і їх нападів на осілу людність, ся остатня відливала відси в північні й північно західні, ліпше захищені горами, лісами й болотами краї. Але що йно минав ся, або бодай слаб турецький натиск, і потомки емігрантів, і просто маси людности в тих північних і північно-західніх країв сунули в пусті й небезпечні, але багаті дарами природи полудневі краї, здобували їх знову для осілої колонізації, й життя закипало тут горячим ключем. На памяти історії знаємо кілька таких величезних, більших або меньших приливів і відливів, не кажучи за дрібнійші: під натиском Печенігів в X в.; з новим рухом в степи в середині XI; новий відлив в кінцем XI в. під натиском Половців, і новий рух у степи в XII в.; татарська туча XIII в. і колонізаційні успіхи XIV—XV в., кримські спустошення кінця XV й першої половини XVI ві., і колонізаційний рух кінця XVI і в XVII в.

Від другої половини XVI в. слабне натиск турецьких орд, але соціальні, політичні й національні причини викликають нові великі флюктуації в українській людности: зріст панського господарства й погіршене селянських обставин впливають на масову міграцію селянства з північних і західніх частин в східні й полудневі части України в XVI—XVII, потім знову в XVIII і навіть в XIX в., коли українські селяне втікачі залюднюють величезні простори Чорноморя (Новоросії), Беса-

рабії й Кавказа. Соціальні й національні рухи українські, війни України й за Україну приводять до масових міграцій української людности на схід, де вона колонізує землі на вододілі Дніпра й Дону й басейн Донця (XVII в.); вони приводять в другій половині XVII в. до повного спустіння великих просторів на правім боці Дніпра і в басейні Бога, що наново колонізують ся потім протягом XVIII в. Зруйнування Січи привело до української колонізації кавказького Чорномор'я, і т. д.

Отєї флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народности: вони протягом століть, рядом таких пертурбацій вимішували українську людність, приводячи її до новітших, одностайніших форм. На мові се видко найвиразнійше: старі, архаїчні діалекти заціліли тільки по окраїнах, найменше зачеплених сими флюктуаціями — в західнім, гірським, і північним — лісовім поясі; решта українських діалектів мають уже закраску пізнійшу, новотвірну, і дуже мало різнять ся між собою (тим часом як старі діалекти різнять ся і від них і між собою дуже значно); яких чотири п'яті української людности говорять сими новітніми діалектами, що й дають головний тон українському язичку, і лягли в основу літературної мови. Вони — результати сього вимішання української людности, яке рідко де у якого народа мало місце в таких величезних розмірах.

Те саме що з мовою, діяло ся з антропологічними прикметами, з матеріальною культурою і з духовним надбанням народа. Вони стрічались, перехрещувались, модифікували ся і в сих змодифікованих формах розходили ся на широких просторах української колонізації. Повної одностайности вийти, розуміть ся, з того не могло, але вийшла велика подібність, якою визначаєть ся український етнографічний тип і досі на переважній частині своєї території — таку етнографічну подібність при такій великій території і великій численности також не часто можна стрінути. Масові флюктуації осягнули те, що було б не можливо при браку одностайної політичної організації живих внутрішніх зв'язків, при географічній відокремленню значних частин етнографічної території. Вони безперечно причинили ся до удержання серед української людности почуття своєї народньої близькості, одности, взагалі національного почуття при всіх некорисних обставинах.

В тім можна бачити позитивну сторону тих пертурбацій, на які виставили українсько-руський нарід географічні обставини його життя. Зрештою впливи цих пертурбацій були в високій мірі шкідні для нього, хоч вразом прийшло ся йому в своїй боротьбі в степом відіграти почесну ролю заборона європейської культури від азійських орд.

Страшні спустошення від азійських кочовників приносили величезні утрати в людях і майні. Тільки в конаць зруйнована, приведена до рознуки людність рїшала ся кидати насиджені місця, аби йти в розмірно бідні й негостинні лісові чи гірські краї, йти в наймити і робітники в чужі господарства або пробувати там на ново загосподарювати ся. Колиж колонізація рушала назад, в степи, економічні засоби й сили людности роспливали ся в сій господарській екстензивности; знову вкладали ся маси енергії й достатку в культивування, присвоєне оселій культури здичілих просторів. В цих флюктуаціях згинула страшна маса народнього капітала. Величезна маса народу не могла віками підняти ся над примітивні клопоти про охорону свого існування й сотворення найелементарнійших обставин економічного життя; ціла народність не могла зібрати свободних достатків і сил для задоволення вищих культурних потреб.

Боротьба з степом протягом віків абсорбувала енергію народа, його вищих верств і правительств. Колонізаційні й економічні флюктуації не давали стверднути ні суспільним, ні політичним відносинам. Маючи небезпечного ворога по цілій полуднево-східній граничній лінії, українські політичні організації не спроможні були удержати ся, коли з тилу, на лінії північно-західній сформували ся якісь міцніші політичні організми. Політичний упадок потягнув за собою остаточне абсорбовання чужеродними суспільними верствами всього, що становило ще національні засоби, — а народні маси вкінці відповіли на се масовою реакцією, народніми війнами, що ще на кілька століть забирають усі сили, всю енергію народа, поки обезсилений він не спускає байдужно рук.

Коли отже взагалі в новійшій історичній науці головна вага все більше переносить ся на історію культурного й суспільно-економічного життя, і зверхня політична історія набирає більшого значіння о стільки, о скільки має непосредні лише впливи на нього, — то в нашій історії такий принцип має особливе оправдання.

Самостійним політичним життям українсько-руський народ жив лише в давнім періоді своєї історії. Почавши від XIV в. він входить в склад інших, чужих держав, то становлячи пасивний об'єкт чужої управи, то стоячи в більш або менше виразній та гострій опозиції до цієї чужої управи. Коли й за самостійного політичного життя українсько-руського народу політика звичайно лежала в руках правительственої меншости, що правила народом часто і проти його волі, то тепер на політику не мали впливу ані вищі, ані нижші верстви української суспільности, а з тими і політичні обставини сих часів можуть інтересувати нас лише о стільки, о скільки безпосередно впливали на національне, економічне й культурне положення української людности. Суспільно-економічна й культурна історія українського народу в тих часах — одинока можлива його історія, а відповідно до того, хоч би для самого розуміння, незалежно від яких будь принципів історичного дослідження, мусять бути дане відповідне місце суспільно-економічному й культурному процесови попередніх часів — історичних і навіть передісторичних¹⁾.

До недавніх часів історія народів починала ся першими історичними, письменними звітками про нього. Тепер дві молоді науки — археологія з антропологією й порівняне язикознавство (їльотика) розширили науковий обрій далеко поза її границі.

Правда, не легко, не впадаючи ані в надмірний скептицизм, ані в легковірність, вибрати з сих наук те, що повинно бути введено в історію українського чи якого иншого народу, для розсвітлення її початків. Самі ці науки — язикознавство й археологія, не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійти ся: серед археологів і антропологів не рідко можна стрінути дуже зневажливе помітування висновками їльотики, заперечування самої можливости яких будь користних резуль-

¹⁾ Очевидна річ, що в сій суспільній і культурній процесі знайдемо ту підставу народного життя, що поведе нас через усі стадії політичних обставин і зв'яже в одну цілість історію українського народу. Протипо робить ся звичайно: слідячи історію політичних організацій, пришивано кусні історії українського народу до історії державного життя польського, чи великоросійського народу, і з самої староруської держави роблено вступ до історії Московської держави (се загально прийнята схема „руської“ історії).

татів їх, і подібні ж погляди серед язикознавців на виводи антропологів і археологів. В дійсности, розумієть ся, вся вага в методах прецаровання і студіювання матеріала. Язикознавці і археологи однаково доходять до фантастичних теорій, коли сходять з дороги строго методичного досліду, а підходять дуже близько до себе в своїх спостереженнях при обережнім і методичнім студіюванню. Вихідна точка перших — культурна еволюція певного народу, виражена в його язичі; вихідна точка других — культурна історія певної території, втілена в матеріальних останках її культури. Ідучи кождий своєю дорогою і контролюючи себе обопільно, вони часто можуть дати собі руку й помогти собі своїми спостереженнями. Для сього треба тільки наукової обережності й можливої широти в досліді. На жаль, на пункті метода ілютика далеко не сказала ще останнього слова, і в певних точках можливі ще великі сумніви¹⁾. Антропология ж і археология, особливо східної Європи, все ще стоять в стадії збирання матеріала, і сам він збираєть ся часто ненауково, так що й користати з нього треба обережно, а кожда більша нахідка вносить значні переміни в суму відомостей²⁾. Та не вважаючи на сі труднощі, історик ніяк не може помітувати здобутками сих наук, коли мова йде про дуже темні й инакше зовсім неприступні питання в історії народа чи його території.

Від історії українсько-руської території мусимо почати, Окрім цілком оправданої цікавості — знати, хто жив тоді там, де сидимо тепер ми, є тут ще й иньші мотиви. Історія колонізації нашої території з-перед словянської міграції чимало допомагає до вияснення початкових осад нашого народу, перед міграцією, і його розселення на теперішній території. Коли знаємо, що він ще перед сим своїм розселенням сидів в сусідстві,

¹⁾ В сю справу можуть до певної міри ввести вступні замітки О. Шрадера в його *Realexicon der indogermanischen Altertumskunde*, відчит Гірта *Sprachwissenschaft und Geschichte* (Neue Jahrbücher für d. kl. Altert. 1898) і недавні замітки Вільтерніца *Was wissen wir von den Indogermanen*, 1903.

²⁾ Се можна бачити з порівняння розділу присвяченого археології українсько-руської території в отсім виданню і в попереднім — як багато змінило ся в ній за сі пять літ. Про сучасний стан археологічного матеріалу і його відносин до історії колонізації говорять моя статя: „Культурні впливи й колонізаційні рухи“, що має появити ся в петербурзькім збірнику статей з поля славистики.

а по часті, дуже правдоподібно, займав частину своєї теперішньої території, то історія її колонізації в передісторичні часи стає причинком до його власної культурної історії, виказуючи його сусідів і культурних посередників: тут зараз виступають зв'язані з ним питання про культурні впливи, мішання, асиміляції і т. н. Нарешті всяка колонізація дістає звичайно щось від попередньої, чи то в формі останків попередньої людности, чи в формі певної культури, вложеної в саму землю.

Для культурної історії українсько-руської території уже тепер робить дуже важні прислуги археологія, неважаючи на свій досить іще примітивний стан. Для культурної історії нашого народу в передісторичні часи важні вказівки дав ільотика.

Порогом історичних часів для українсько-руського народу можемо прийняти IV вік по Хр., коли вже дещо можемо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину словянської групи; його жите не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків перед-історичного жита. Порівняне язикознавство слідить їх по язиковому запасу, а пізнійші історичні й археологічні дані служать до сконтролювання і доповнення його.

Розселення українсько-руських племен на своїй нинішній території припадає як раз на початки його історичного жита. Столітя безпосередно по сім розселенню приготавляють організацію Руської держави, що служить головним змістом першого періоду історичного жита українсько-руського народу. Заходами київської династії й дружини сполучено в одно політичне тіло, хоч на короткий час, усі частини нашого народу, і ся політична одність відбила ся на його культурі й суспільнім житю загальними прикметами. З них найважнішими були: заведення християнства, що потім протягом довгих віків, переходячи пошалу в народні маси, впливало на народне жите, і разом з християнством принесені тісніші зв'язки з візантійським культурним світом, росповсюдження київського права, й ин. Суспільно-економічна еволюція характеризується ся такими фактами, як двоїстість громади і дружини, витворення купецько-болярської капіталістично-земельної верстви, сильний розвій (і потім упадок) торгівлі й промислу й т. н.

Сій добі присвячена решта першого, другий і третій томи сеї історії. Потім, в середніх десятиліттях XIV в. наші землі

входить у склад двох сусідніх держав — в. кн. Литовського і королівства Польського. Тим відкривається другий, перехідний період. В культурній сфері переважає західний вплив над візантійським, в економічній іде все скоршим темпом утворення привілейованої вищої верстви і повне економічне і правне поневолення нею народньої маси; заразом ся привілейована верства все сильніше відривається від народньої маси культурно й національно. Антагонізм має до правительственої й привілейованої меншости, котрого початки існували вже в попередніх часах, загострюється національною й релігійною ворожнечою. Се все приготує конфлікт, що й розпочинається, завдяки колонізаційним обставинам східно-південної України, з кінцем XVI в. Се томи IV і V нашої „Історії“.

Історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформовання суспільних відносин відповідно народнім ідеалам справедливости, становить зміст третього періода. Суспільно-економічна боротьба сполучається з релігійною й національною, через се вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всі суспільні верстви. Аrenoю її служить східна Україна. Тут суспільно-економічний і політичний устрій пореходить через повний перестрій, як рідко подибуємо в історії. Заразом національне почуття доходить до небувалого напруження, як і жите релігійне. Натомість в західній Україні по закону реакції прискореним темпом іде попередня культурно-суспільна еволюція. Вкінці боротьба програє і в східній Україні, і при кінці XVIII в. затихають її останні відгомони під загальною реакцією. Се мають бути томи VI і VII.

Уживши старої історіозофічної термінології, се можна б назвати тезою й антитезою, що доходить до синтези в століттю українського відродження. Народні змагання відновляють ся й проявляють ся в світлі поступових європейських ідей та присвоюють ся новою інтелігенцією, що появилася на тім новім ґрунті під впливом поступових ідей. Культурні елементи лучать ся з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурливого періода, і на місце оружно розпочинається культурна боротьба для досягнення ідеалів, що вяжуть в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією. Оглядом сеї доби хотілось би жині закінчити мою „Історію“.

II.

Українсько-руська територія перед слов'янською міграцією.

В додатку: рух азійських племен під час слов'янського розселення.

Наш край в теперішнім своїм виді просторого суходолу виступає доперва в формацію третячну, що характеризується ся власне повільним уступленням моря на полудень¹⁾. На початку сеї формації (еоцен) полуднева частина східноєвропейської рівнини була переважно покрита водою, хоч і не без виїмків, не без перерв — островів. Пізнійше середня Подніпрове стає суходолом, а в новітших часах формації (пліоцен) море виступає на північ мало що за теперішні береги Чорного і Азовського моря (що лучились тоді ще в одно велике море з Каспійським). Чи одначе в сі часи, що визначали ся повітрям значно теплішим від теперішнього нашого клімату, богатою ро-

¹⁾ Для необизначлених пояснимо геологічну термінологію: верхні верстви землі звать ся алювієм, вони утворились в часи, коли фізичні обставини земної поверхні не відріжались значно від сучасних; під ними ідуть верстви діювіальні, що містять в собі останки звірят, які тепер зникли вже, і носять сліди великих кліматичних перемін: сильного охолодження температури і наслідком того — широкого розповсюдження ледівця в центральній Європі. Алювії і діювії разом становлять формацію т. зв. четверичну; під нею лежать верстви формації третячної, спідня (давнійша) часть її зветь ся еоценом, середня міоценом, верхня пліоценом (термінологія Ляйбля). Під пліоценом лежать формації крейдяні. Для короткого перегляду геології східної Європи див. напр. академічну промову Карнінського в Записках петербурської академії т. LV або короткий огляд владжений проф. Іностранцовим в додатку до

слинністю, де рослини горячих країв мішалися з заступниками теперішніх місцевих родів, і таким же різнородним звірячим царством, — можна припускати якесь людське жите, се питання досі стоїть нерозв'язаним. Невважаючи на живе зацікавлення сією справою в новітніх часах, досі не удалося напевно довести існування чоловіка в третичну формацію, а навіть і серед тих, що добачають існування в сій формації, особливо при кінці її, якогось досить інтелігентного сотворіння, вагаються гадки — чи був то чоловік, чи тільки зближений до нього рід приматів, втім роді як знайдений перед десятьма роками на о. Яві („*pithecanthrop Dubois*“). Знайдені в третичних верствах сліди людського життя (ніби кости чоловіка, предмети ним оброблені або в слідах огню) не зовсім певні всі взагалі. Тим менше підстави припускати загальне розповсюдження чоловіка в сій добі. Чоловік на певно виступає тільки в дальшій формації — т. зв. ділювіальній або ледовій, і то вже в широким розповсюдженням.

Ся формація характеризується значним, але досить повільним охолодженням повітря; наслідком того одні роди рослинні й звірячі зникли, иньші приладилися до холоднішого підсоння, напр. виступають вкриті волосем многокопиті, як мамут і мохнатий носорожець. Великий ледівець, починаючись на північній заході рівнини, в Скандинавії й Фінляндії, все далі й далі розпросторювався поволі на полудневий схід, приносячи з собою купи ератичного каміння від північних скал. Сліди його в виді великого ератичного каміння або верстви дрібного руму перемішаного з глиною, показують ся і в північній частині нашої території, на значній просторі. Новітні спостереження приводять до виводу, що ледівець покривав басейни Висли і верхньої Волги, виступаючи далеко на полудень двома виступами — в басейні Дону і ще дальше на Подніпров'ю (в околиці теперішнього Кремінчука)¹⁾.

російського видання Реклю (Петербург, 1884). Про ледовий період в східній Європі див. Helmersen Studien über die Wanderblöcke und Diluvialgebilde Russland (Mémoires de l' Akademie de St. Petersburg, VII S., t. XIV), Никитинъ Предѣлы распространения ледовыхъ слѣдовъ въ центр. Россіи (Извѣстія геологич. комитета т. IV, 1885), М у шкетовъ Физическая геологія т. II с. 552 і далі.

¹⁾ Ближше означають границі ледівця на підставі матеріалу, зібраного Никитиным, так: від верхів'я Висли на Овруч, звідти на Умань

Потім знову наступає повиснення тепла, ледівець починає топитись на полудні, й таким чином поволі, з певними ваганнями знов уступає на північ. Топлення тих превеликих мас льоду лишає по собі слід в глинястих намулах, що покривають собою більшу частину нашого краю під іменем ділювіальної глини або льосу. З відступленням на північ ледівця звірячі роди, скуплені на непокрытих льодом і водою країнах в полудневій і східній частині нашої рівнини, стали й собі розпросторюватись, при тім одначе геологічні типи, що характеризують сей період, зникали що далі то більше і уступали місце сучасним звірячим родам. Разом з звірячим царством мусів міняти свої осаднi ділювіальний чоловік.

На заході Європи особливо багато заховано ся слідів життя ділювіального чоловіка в печерах, що служили йому оселями; там часом в верствах землі й смітя можна слідити цілий повільний розвій цієї геологічної культури¹⁾. На нашій території кам'яних печер дуже мало, а на відкритих місцях останки людського життя тільки особливим щастем могли заховатись, тож і не диво, що такі останки трапляють ся досить рідко. Досі відомо їх на Україні сім; в Києві (кілька), коло с. Селища, над Дніпром (Канів. пов.), в Полтавщині на р. Удаю (в с. Гонцях), в Черниговщині (в с. Шаповалівці, Конотопського пов.), в Катеринославщині коло Кривого рога, на Поділю російським в двох місцях (коло Камінця і коло м. Студениці); до сьогож можна додати ще суміжні нахідки на р. Воронежі (в с. Костенках), на кубанським побережю в ст. Ільській (коло Новоросійська) і в печерах Крима.²⁾ Окрім сих останніх тільки одна — в м. Студениці вказує на життя тодішнього чоловіка в печерах; иньші нахідки маємо

або Звенигородку, Крехінчук, далі, від Полтави на північ до Козельська і Лихвина і знов на полудень до Острогоська й Роздорської стан. на Дону — Мушкетов в Физическая геология II с. 55, Армашевський Публичныя лекції по геології и исторіи Києва, К., 1897, с. 16.

¹⁾ Окрім одначе найстарших типів, що в печерах не стрічають ся. Про чоловіка кам'яної культури й його побут див. G. et A. Mortillet *Le préhistorique, origine et antiquité de l'homme*, 1900 (про українські нахідки тут с. 657); Уваровъ *Археология России т. I; Niederle Lidstvo v době předhistorické* (російське видання, доповнене, 1898 р.: *Человѣчество въ доисторическія времена*) і ин. Про палеолітичну техніку іме: G. et A. Mortillet *Musée préhistorique*, 1901, Hoernes *Urgeschichte der bildenden Kunst*, 1898.

²⁾ Літературу сих нахідок див. в примітках (1).

просто при берегах рік. Докладніше з них вилічені тільки одна з київських і полтавська, і тому вони найбільш цікаві. Київська належить до ранніх після-ледових або може, як нинішні думають — навіть межі-ледових часів; вона залягає під грубою верствою льосу, в верстві піску (13—20 метрів під поверхнею) і належить до найдавніших слідів людського життя в східній Європі. Останки людського життя займають тут досить значну просторонь (близько гектар), в великій масі, й судячи з їх положення і з ріжниць в останках звірят, що стрічаються разом з ними¹⁾, зложили ся на них доста довгі часи. Полтавська далеко бідніша, лежить вже вище верстви льосу, отже належить до пізніх після-ледових часів, коли людність вже вповні опанувала вільні і від льоду і від води простори. Таким чином находки її в сумі констатують існування чоловіка в нашій вітчизні протягом дуже довгого часу ділювіальної формації. Його знарядде виступає тут разом з останками жамута і деяких інших геологічних родів звірят; їх кости носять на собі часом сліди вужиття їх тогочасним чоловіком: вони розбиті задля мозку, часом обпалені, покарбовані або орнаментовані.

Чоловік, що лишив свій слід в сих останках життя, зробив вже значні поступки на культурнім полі (взагалі сліди людського життя, хоч як давнього, можуть констатуватись тільки завдяки значному вже розвитку людської культури). Як показує угоде, він умів вже користати з огня, а се було дуже велике культурне придбання; він уживав його для готовання їжи, значить перестав бути виключно спроїдцем: про се свідчать обпалені звірячі кости. Не задовольняючись примитивною зброєю, якою міг служити йому дикий камінь, гліяка або кістка, він навчив ся зручними ударами відбивати від камінюк кристалічних родів кусники потрібної йому форми; ми знаходимо у нього вже кілька спеціалізованих родів знаряддя: вістря, більші і менші, — т. зв. *coup de point*, себ то вістря, що уживали ся просто в руки, і списи, також ножки, шкрібнички (для обдирання й шкрабання кости, шкіри, чи дерева). Знаряде се, розуміється, ще дуже примітивне, зроблене самим відбиванням, кількома ударами, без дрібного оббивання, без політури, або висвердлин,

¹⁾ Тих часом як у більш долішніх верствах в великих масах приходять останки жамута (самих сікачів його знайдено авш 100 штук), в нинішних, більше верхніх мають виступати останки печерного медвіда (*ursus spelaeus*), гієви (*hyaena spelaea*), льва (*felis spelaea*).

які мають пізніші, ліпше вироблені інструменти. Він обробляв також мамуту кість (маємо орнаментовані або просто оброблені сікачі кнївських нахїдок) і взагалї виготовляв рїжні вироби з воїлякої кости (як стрїли й шила в нахїдцї на Удаю), розумїєть ся — і з дерева. Длї осель служили йому натуральні печери, де вони були — як на Поднїстриящинї; що до иньших наших находок, то може бути певним, чи маємо мїсця осель, чи тїльки мїсця, де ловив ся й споживав ся рїжний звїр.

Богатшї захїднї, особливо французькї находки з дїлювіальних часів¹⁾ привели до виводу, що сей чоловік, що жив серед геологічних звїрчячих родів, таких, що вже тепер не існують, як мамут, носорожець і його відміна — елясмотерїй, печерний медвїдь, печерна гїена, печерний лев, овцебик (*ovibos muschatus*, туп (*bos primigenius*), зубр (*bos bison*), і сучасних північних (як олень, сайга), — не мав ще зовсїм домашніх звїрят, не вмїв виробляти глинняних начинь, був кочовим звїро-

¹⁾ На території Франції, де ледївець і під час найбільшого свого розвою полишав великі простори людському житю, остачки найстаршої, дїлювіальної культури найбогатшї, й лїпше вистудїованї, як де инде. Схема розвою її, виведена з французьких находок, і наступство типів чи епох (що носять імя від найбільше типових французьких находок), — вироблені головню праями пок. Габрієля Мортїле, широко приймають ся в науцї, часто так, як універсальні для Європи, ба навіть і всеї землї. Одначе перевірку її універсальности не можна уважати завершеною, і спеціально з схїдної Європи досї є так мало матеріалу, що на підставі його не можна сказати чогось алї на користь алї некористь значіння французької схеми для наших країв. Схема ся така:

Найстарша епоха дїлювіальної культури — Шельська (Chelléen), що часом роздїлюєть ся на двї — шельську (старшу) і сент-шельську (молодшу), з часів передледових, з теплим кліматом і підтропікальною рослиннїстю і фавною; чоловік ще не жив в печерах; знаряде з кремїня лїпше місцевого, без всякої спеціалїзацїї інструментів.

Епоха Мустьє (Mousterien) — з часів розросторення ледївця; часи мамута; початки спеціалїзацїї кремїнного знарядя.

Епоха Солютре (Solutrén) — ледївець зачинає уступати. Головню роль грає північний олень (рен). Кремїнне знаряде тїлько оброблене. Під кїнець вироби з кости.

Епоха Магдаленська (Magdalénien) — по уступленню ледївця. Північна фавна. Мамута нема. Широко розвиненї вироби з кости й рога (орнаменти).

Часи переходу від геологічної (палеолїтичної) до новїшої — неолїтичної культури — Tourassien (кїнець палеолїта) і Tardenoisien (по-

ловом і рибалкою, позбавленим всяких релігійних ідей (се виявляєть ся в повнім браку похоронного обряду). Самим фізичним виглядом мусів він відрізняється від сучасного чоловіка, маючи деякі відмінки в формі костей (вправді — другорядні) і визнаваючи ся взагалі грубійшою і тяжшою фізичною організацією.

З часом, серед змін в кліматі й у звірній, помічаємо зміни, дальший поступ у людськім житю. В богатших західніх нахідках можна його тепер слідити уже досить докладно. Не що давно була гадка, що між давнокамяною і сєю новішою культурою в західній Європі була певна перерва (hiatus), й се привело було учених до здогаду, що повпешення тепла в кінці ділювіальної формації, примусивши звірат тікати на північ, змусило й чоловіка за ними посуватись, і середно-європейські простори зайняла нова людність, з вищою культурою. Але новіші находки дали посередні типи між обома культурами і тим довели, що нова культура розвинула ся з ділювіальної повільною еволюцією. На нашій території, при малому числі находок, не можемо докладно вислідити переходу старої культури в новішу і вищу; можемо тільки констатовати існування сєї останньої.

Ся культура, що теж розпоряджала ще зняряддем кам'яним, але значно ліпшим, й існувала вже серед фізичних обставин більш менш однаких з сучасними, серед сучасного звір'ячого й рослинного царства, зветь ся неолітичною (новокамяною) в противність попередній, ділювіальній кам'яній культурі, що визначасть ся більшою примітивністю своїх виробів і виступає разом з останками звірат, які вже зникли, та зветь ся давнокамяною (палеолітичною).

Коли для палеолітичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізаних находок, в неолітичною епохою стоїть

чаток неоліта) — сучасна фавка, виробі з кости, дрібне кременне знярядде правильних форми.

Тримуючи ся сєї схеми, її прихильники, як Ан. Мортіля, або д. Вовк, зачисляють українські, а в тім і кївські находки до епохи Магдаленської, бо в них стрічаємо оброблену кість. Але в Магдаленській добі намута у Франції вже не було; д. Вовк припускає отже, що в східній Європі він жив довше, ще в сій добі. Се, як бачиво, ще досить гіпотетично. Протів такого півного датовання кївських находок виступав д. Хвойка, але його аргументація вже зовсім ніяка.

річ далеко лінше. Численні останки її находок покривають можна сказати, всю вітчизну нашу, а коли в деяких околицях їх не знаємо, то се передовсім залежить від малої уваги, які ті місця звертали на себе; хіба сильно багнесті околиці лісового пояса, тоді ще далеко більше неприступні як нині, були не залюднені. Окрім поодиноких виробів, що стрічають ся спорадично, ми маємо в сеї добі вже цілі осади тогочасної людности в різнородними останками тодішньої культури (вони звать ся стаціями, стоянками, коли мають самі останки їжи, знярядя, посуду, і робітнями — коли на них зістались сліди виробу знярядя чи посуду на тім місці), а також і могили або цілі цвинтари.

Цілі групи таких осад напр. ми знаходимо на території теперішнього Києва, властиво його передмість¹⁾ (в самім місті такі сліди позникали). Особливо багаті й різнородні останки їх викриті в північній часті його (коло Кирилівської улиці). Неолітичний чоловік жив тут в печерах, штучно викопаних в грубій веретві глини (льоса), довгих і вузьких (на оден метр широкости). В одній печері, що удало ся захопити невичищеною, знайшли ся останки їжи: маса річних черепашок, та риблячі й звірячі кістки: вовові, кіньські, свинячі, розбиті за для мозку (але кісток в порівнянню з черепашками було не багато), перепалене камінне від огнища, камінні знярядя й останки глиняної посуду, лихо, з руки видіпленої і слабо випаленої (печера коло Кирилівського монастиря). В сусідстві тієї печери, коло Кирилівської улиці, в верхніх веретвах землі, над вище згаданими останками палеолітичного життя, знайшли ся сліди неолітичних осад, давнійших, в більш примітивною культурою, й новійших. Тут люде жили на поверхні землі, у влоговинах чи викопаних в землі домівках: в них знаходили ся теж огнища, останки їжи, зняряде кремінне, косяне, багато виробів з рогу оленячого або лосячого; тут же знайшли ся досить добре зроблені печи й гончарські горни для випалювання посуду. Різна давність, ріжний степенъ культури сих осад дає себе найвиразнійше знати на гончарських виробках; на старших осадах (в глибоко викопаних в землі домівках) стрічаємо глиняну посуду дуже примітивно вироблену і дуже лихо орнаментовану,

¹⁾ Кирилівська ул., Флоровська гора, Юрковиця, Преорка, Солянка, Лиса гора.

тим часом як в інших бачимо виріб далеко ліпший, ліпше орнаментований, є початки мальовання посуду, а в найновіших — уже зроблені дуже добре, майже як теракотові, росписані начиння, що належать до тої пізно-неолітичної, незвичайно характеристичної культури (т. зв. передмікенської), про яку будемо говорити низше. Поруч з посудом в техніці бачимо зміни і в самім побуті: змінюють ся останки їжі, маси черепашок старших осад дають місце кісткам рибачим, звірячим і пташиним, подіпшаєть ся урядженне дошівок, і т. д.¹⁾

Взагалі береги середнього Дніпра, можна сказати, вкриті останками неолітичної епохи — стоянками й робітнями, що в сумі виказують істнуванне досить значної людности в ті часи: на просторони яких патьдесяти верст між Київом і Трипілєм їх було спостережено по обох боках Дніпра кільканадцять (тут є спостереження можна було легко робити, бо вітер, розмітаючи піскові кучугури, відкриває єї правікові останки людського життя). Ті ж печері, викопані в верствах глини, які ми бачимо під Київом, ідуть далі Дніпровим побережем; між Вишгородом і Терехтемировим в наддніпрянських кручах звісно звиш 50 таких печер, хоч вони досить легко зникають — нищать ся, засувають ся землею. Як особливо богату останками назву околицю с. Вишеньок під Київом, незвичайно богату кремінним знарядем дуже тонкої і делікатної роботи. На устю р. Красної й Стугни, в околиці Трипіля, Халепа, Стаек, викрито в останніх літах великі й численні групи осад тої пізно-неолітичної (т. зв. передмікенської) культури, з високо розвиненою технікою (писана, пишно орнаментована посуда) — вони йдуть відси далі на полудень, звісні в порічах Тясмина, Тпкича і т. д.

В міру того як роблять ся спеціальнійші досліди, викривають ся богаті сліди людського життя в побережах і інших рік: так нпр. показуєть ся, що сьмітниками, останками життя неолітичних часів покриті береги р. Уша і його допливів, особливо р. Норини, де бачимо численні сліди осад й фабрики кремінного знарядя (а особливо прясел на зеретена, що виробляли ся тут з шіфера і звідси широко розповсюджували ся по Україні, навіть в історичних часах). Неолітичні останки викриті також в сусідстві нижнього Уша, в порічю Припети й нижнього Тетерева; в великім числі сконстатовано їх в порічю Буга (просліджено береги між Берестем і Воло-

¹⁾ Література неоліта київської околиці — в примітках (2).

давою), і т. д. Велике гніздо осад і робітень виступає в полудневій Волині, в околицях верхньої Горини й Ікви, де звісно вже близько сорок таких місць, і між ними кілька незвичайно багатих фабрик, головню полірованого камінного знаряддя (як В. і М. Мощаниця, Радимин). З інших, особливо визначних багатством останків місць згадаю Юрєву гору коло Сьміли, де назбирано з цівтори тисячі знарядь; велику робітню відбиваного і полірованого камінного знаряддя, косяних виробів і посуду коло с. Волоського на Дніпрі (нижше Катеринослава); с. Широкову на Десні (Новгородсеверського пов.) й ин.¹⁾

На Подістрияниці оселями неолітичному чоловіку служили скальні печери, як і в палеолітичні часи; печери в слідами неолітичного побуту знайдено також на галицьким Поділю (коло Золотого Більча).²⁾

Камінь і в сій стадії культури зіставав ся головним матеріалом для всякого знаряддя, але техніка його значно вища в порівнянню з палеолітом: знарядде, відбите зручним ударом, вирівнює ся і вигострює ся дрібними ударами, чим надаєть ся йому й краща, правильніша форма, і більша вартність; деякі знаряддя, як молотці, сокірки, долота, клин, делікатно політерують ся; для насаджування на держално просвердлюють ся акуратні дюри, чого не знала палеолітична техніка; саме знарядде стає більш різнородним, появляють ся нові форми його, напр. будави, долота; сокірки й молотки прибераютъ різні варіації. Попри камінь обробляли кість і ріг; київська оселя при Кирилівській улиці дала особливо багату колекцію виробів з рога оленячого чи лосячого: сокірки, вузькі і ширші, політеровані, долота, синці, вістря, шила і т. и. Дуже важним культурним здобутком був виріб посуду з глини і вишальюванне її

¹⁾ Антонович Археологическая карта Волынской губ. (тут і дрібніша література), йогож О каменкохъ вѣкъ въ Зап. Волині (Труды XI з'їзда т. I). Якиловичъ Дюшныя стоянки неолитической эпохи въ Радомысльскомъ уѣздѣ Киевской губ. (Археолог. лѣтопись Южной Россіи, 1903). Н. Бѣляшевскій Дюшныя стоянки неолитической эпохи на берегахъ Западнаго Буга (Труды XI з'їзда, I). Бобринскій Курганы и случайныя археологическія находки близъ и. Сѣвля І с. 122 (Юрєва гора). Каталогъ колекції Н. Поль (с. 113 — Волосько). Самоквасовъ — Антропологическая выставка III, с. 339 (поріччє Десни). Про українські стадії взагалі ще у De Baye Etudes sur l'archeologie de l'Ukraine (1895, відб. з L'Anthropologie) с. 11.

²⁾ Materiały antropologiczno - archeologiczne IV с. VII—VIII. Oesterreich. Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 118.

в огні; в київських оселях, як я згадував, знайшлись гончарські горни для випалювання посуду, виконані в землі, густо обтикані патичками і вимазані глиною, а зверху заложені глиняним черепцем і теж вимазані глиною. Фабрикація й орнаментування посуду доходять в сій добі до дуже значного розвою й висоти.

Сі технічні здобутки передовсім кидають ся в очі в неолітичних нахідках. Але і в матеріальній і в духовій культурі чоловіка помічаємо ще иньші, далеко важнійші зміни. Чоловік не задовольється ся вже природними захистками й робить собі штучні домівки, крок за кроком поліпшаючи їх; він копає печері в землі, далі будує стіни з палі і илоту, обмазуючи глиною, доходить ріжних поліпшень в урядженню огнища, печі і т. п.¹⁾ Глиняні хати осад викритих в околиці Трипіля часом стоять кругом, иноді по кількадесять, творячи таке чужаде село (хоч не всюди ясно, чи маємо до діла з катами, чи з якимись похоронними будовами). Нахідки в полудневій Волині в деяких городищах (як Будераж, Радимин, Васьковичі) численних останків неолітичної культури вказують, що тодішній чоловік будував уже городки для безпечної оборони, чи може й иньших цілей, а великі розміри декотрих сих городищ (що займають часом гектар і навіть кілька гектарів поверхні) вказують на значну великість громад, що будували сі городки. Вони лежать в сусідстві ріки, обведені високим округлим валом і звичайно по за ним мають ще другий концентричний вал, тільки немовний — він боронить слабшу, приступнійшу сторону городка²⁾.

Довецтво, рибальство й просте збирання їдобного матеріалу — перестали бути одинокими способами виживлення чоловіка. Він уже господарить. Західноєвропейські неолітичні нахідки не лишать місця для сумніву, що неолітичний чоловік мав уже домашніх звірят: не тільки пса, найдавнішого з инх, але й вівцю, козу, бика, свиню. Кости сих звірят, що в великім числі стрічають ся тепер на Україні в численних будовах з мальованим начинням, півно-неолітичної доби (близше вони не були досліджені досі), по всякій правдоподібности належать худобі домашній. Найбільше сумнівів будять численні кости коня — чи був се кінь одомашнений чи дикий (дикі коні в великім числі жили в на-

1) Розкопки Хвойки в Клівщині, прим. 2.

2) Антоновичъ Каменный вѣкъ въ Зап. Волини, і йогож карта Волини, sub vocibus.

ших степах, і навіть одомашнення коня взагалі деякі дослідники ведуть зі східноєвропейських степів). Не підлягає сумніву існування хліборобства: в тих же глиняних будовах в значних масах стрічають ся зерна ячменя й особливо пшениці, пшенична й ячмінна солома. Для мелення хліба могли служити заглублені камні з другим округлим каменем до ростирання, що дуже часто стрічають ся в неолітичних осадах Подніпров'я — сі зернотерки були-б прототипом ручних жорен.¹⁾

В сумі образ матеріальної культури пізніх неолітичних часів, який дають наші розкопки, відповідає, як побачимо, досить близько тому образу, який дослідні лінгвістичні дають індоєвропейській культурі на переході неоліта й металічної культури, перед розселенням індоєвропейських племен.

Естетичному розвою неолітичної людности наших країв дає високе свідомство мальована й ірарірована кераміка з кінця сеї доби (т. зв. предмікенська). Хоч початком своім вона не була свійська, але в кождім разі розвинула ся й держала ся на широкій просторони нашої території роботою свійських майстрів (численні гончарські горни й сьмітники з невіданим начинням і слідами випалювання свідчать про се вразно). При дуже примітивних способах виробу (начиння роблять ся ще без гончарського колеса), посуда ся вирізняєть ся вже дуже високою технікою в виробі і випалюванню глини, що в певних родах зближаєть ся своєю якістю до теракоти, та багатим і повним смаку орнаментом, вложенням головно з різнородних спіральних ліній: на одних начиннях, не мальованих, сеї лінії витискані, чи іраріовані, і взір складаєть ся з таких концентричних ліній; на мальованих і орнамент сеї также мальований. Сеї спіральний орнамент визначаєть ся дуже значним артвзом, правильністю, різнородністю й смілістю комбінацій; гамма красок — білих, червоних, чорних, каштануватих (на червонім поли чорні або каштануваті взори, на білім — червоні і т. и.) має

¹⁾ Про нахідки статі Хвойки й Вовка прим. 2. Новіший перегляд матеріала про домашніх звірат — Much Die Heimat der Indogermanen im Lichte der urchenitischen Forschung, 1902, розд. VI. Спеціальніше, про східноєвропейські краї: Д. Анучинъ Изъ древнѣйшей исторіи домашнихъ животныхъ въ Россіи — Труды VI съѣзда т. I, особ. с. 20, Ф. Келленъ Къ исторіи тарпана (дикого коня) въ Россіи і Д. Анучинъ Къ вопросу о дикихъ лошадяхъ и ихъ прирученіи въ Россіи — Журналь Мин. Нар. Просв. 1896 кн. I і VI.

в собі також багато артистичного, як і сама форма посуду, так що сі виробу серед бідної обстанови неоліту і прийнятих звичайно поглядів про некультурність і примітивність тодішнього чоловіка вдаряють незвичайно — як щось неможливо високе. Але сума наших відомостей, про нього зростаючи все більше з часом, власне протестує против таких поглядів все голоснійше.

Бачимо вже культ небіжчиків, се незвичайно характеристичне для чоловіка явище, що вказує на цілу еволюцію в крузі ідей, звязаних з смертю, матеріальною і духовною істотою чоловіка і т. п. Похорони небіжчиків — принаймні в другій половині неолітичної доби (бо для ранньої неолітичної культури ми їх у нас досі не можемо на певно вказати), уложили ся вже в певні вироблені, ригуальні форми, і сі похоронні обряди в своїм переведенню вимагали часом чималого накладу кошту і праці (високі могилы, похоронні глиняні будови).

В ригуалі сім переходили часом більше або меньше різкі зміни, розширяючись на великі простори. Такі перейнятя обрядів, як і різні культурні течії, також не раз дуже розширені, дають теж характеристичну вказівку на широкі зносини, обмін ідей і продуктів між тодішньою людністю, бо об'ясняти сі відміни, як то до недавна роблено, а й тепер часто робить ся — самими лише еміграціями, переходами племен, що, мовляв, перенесли з собою певні обряди й культурні форми, нині вже ніяк не можливо.

В археології прийнято, що старини обрядом було хоронення небіжчика в землі, а палення трупа — новійшим. Се само по собі вповні правдоподібно, але з наших находок такого хронологічного наступства не можна сконструювати: в неолітичній добі поруч себе виступають обряд ховання і обряд палення.

Найстарший обряд ховання, який можна сконстатувати — се похорони т. св. скорчених скелетів. Небіжчика ховають в ямі (рідше на поверхні землі), й над ним силують могилу, часом досить високо (і досі ще бувають могилы до 10 м. високі); найбільш типова поза — де труп лежить на боці, скорчивши ноги, з притуденими до лица руками; але вона вагасть ся значно: часто труп лежить дещо скорчений тільки, або й випростуваний. Особливих ригуальних подробиць в похороні не примітно; стрічасть ся кам'яне знаряде й глиняна посуда; часом яма має сліди деревляної цямрини, або обложена камінням; загалом же обстановка похорону дуже бідна. З такими прикметами виступає він на широкім просторі східної і центральної

України (Підніпрове і далі на схід до кавказького підгір'я, а на захід до долішнього Подністров'я). Там де в могильних насипах стрічаємо кілька типів похорону, се звичайно найстарший. В західній Україні (Галичині) звістні кілька випадків такого похорону, але вже без могильних насипів (такі звістні й далі в західній Європі). Місцями сей ритуал додержав ся до початків металічної культури (бронзи й навіть заліза).¹⁾

При кінці неолітичної культури на сїм похороннім типі слїдний новий дуже характеристичний обряд: обсіпування, або обмазування небіжчика червоною краскою (охра, окис заліза).²⁾ Нахідки таких т. зв. фарбованих скелетів вказують на широке розповсюдження цього обряду, особливо в надморським і степовім поясі: могили такі звістні в дуже великім числі, часом великими гніздами, по кількадесять або й кілька соток, від Кубани до Бесарабії; на півночі вони сягають в подудневу Київщину і в поріччє середнього Донця в Харківщину. Хронологічно сей обряд припадає на кінець неоліта й початки металічної культури. Що до самого крашення були ріжні об'яснення, але докладніші спостереження не лишають уже місця сумніву про його походження: положений в могилу труп посилав ся або жастив ся зверху краскою, часом лише голова і верхні части, часом цілий, і з розкладом тіла фарба осїдала на костях.³⁾ Зрештою крашення небіжчиків звістне і в інших краях — нпр. в Італії, полудневій Франції, північній Африці, північній і полудневій Америці, Океанії. Його досить правдоподібно ставлять в зв'язь і з ритуальним значінням червоного кольору яко

¹⁾ Бранденбургъ Обь аборигенахъ Кіевскаго края — Труды XI съѣзда т. I (там і де що з иншої літератури сих находок); Еварницького Раскопки кургановъ въ Херсонской губ. — *ibid.*, Кнауера — розкопки бесарабські, *ibid.* т. II і в Чтеніях кнѣв. істор. товариства т. III—IV; Антоновича Каменный вѣкъ въ Западной Волыни (Труды XI съѣзда т. I) и Археол. карта Волынской губ. — показчик с. 126—7; Demetrykiewicz Neolityczne groby szkieletów t. zw. siedzących (Hockergräber) w Przemyskiem i Krakowskiem (Materiały antrop. archeologiczne т. III, 1898); дрібніші звістки в Археол. літописи Юж. Россіи, 1899 с. 212, 1900 с. 19 й ин.

²⁾ Перехід до цього нового обряду дуже добре слїдний нпр. на розкопках Еварницького — Труды XI съѣзда т. I. Противний піби випадок дав. в Ізвѣстіяхъ XII съѣзда с. 190.

³⁾ Літературу сих червоних скелетів дав. в примітках (3).

краски жалоби (включно до „червоної китайки“ наших козацьких похоронів).

В полудневій Волині і на Поділю червоних скелетів не бачимо, натомість виступає такий варіант: небіжчика клали на поверхні землі, підсипаючи йому під голову ясної глини; зроблені з сеїж глини валки кладлись на труп; з ним ховали камінне знарядє і глиняні судини і насипали могилу.¹⁾

На гадицькім Поділю і подекуди на Волині стрічаємо похорон трупів в кам'яних скринях (кістах), зложених з кам'яних плит, старанно притесаних, з плитяним же дном і накривкою; разом з трупами знаходили посуду і камінне знарядє. На жаль досі не удалось захопити ні одної такої скрині цілої, не поцрованої або не спорожненої.²⁾

Похоронний обряд з паденням мерця бачимо також в різних відмінах. Вкажемо тільки більше виразні типи.

В лісовім поясі — в київській Полісю й на Волині, бачимо урни з попілом небіжчика поховані в кам'яних скринях. Такі гроби докладно оглянено в кількох випадках (сеї похорон стрічаєть ся досить рідко, бо сі скрині не мають над собою могил і лише випадково видобувають ся): в неглибокій ямі, під верхньою верствою землі поставлено довгим чворокутником, на один — два метри довго, вісім кам'яних плит, зтесаних зверху, аби не виставали, і накрито девятою великою плитою; в такій скрині (кісті) стояло по кілька горнців з попілом і лежали політеровані камінні сокіри.³⁾

¹⁾ Розкопки Люби-Радзімінського, справоздання в Zbior'і wiadomości do antropologii krajowej т. I—III; результати, в численних ілюстраціях, зібрані в Трудах IX в'їзда т. II — Памятники каменного в'їка части зап. Волини. Здобути в сих могилах кости описав Копервіцкый в I і III томах Zbior'a. Для нов. Камінецького див. Pułaski Poszukiwania archeologiczne na Podolu rosyjskiem — Zbiór т. XIV.

²⁾ Kirkor — O grobach kamiennych na Podolu galicyjskiem в Zbior'і wiadomości т. I, йогож Sprawozdanie z wycieczki w r. 1877, в т. II Zbior'a. Також Zbiór т. III с. 67, Археол. л'їтопись Юж. Россіи 1901, с. 30 і 163, пор. 1902 р. с. 59 (Подолє). Про них Chamiec Wśród stepów i jarów, Bibl. Warszawska 1900, XI.

³⁾ Вишевичі і Гливиця Радольського п., Жидовці Сквирського, Збралка Овруцького п., Окциви, Новий Малин, Верхів Острозького пов. — Антоновичъ Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріали по археології Россіи, изд. Археологич. комиссією) с. 21, 49—51 і йогож Археологическая карта Киевской губ. с. 58, Археол. карта Волин. губ. с. 90, 95, 96 (докладно описані тільки нахідки в Вишевич).

В осадах чи т. зв. точках з мальованою і орнаментованою посудю стрічаємо „точки“ в похоронних урнах, що містять в собі спалені кости небіжчиків; при них посуда і різне знаряде. Брак докладніших дослідів не дає ще можности відрізнити помешкання від таких похоронних будовель, ані здати собі справи з урядження сих останніх. Виходило-б, що сї похоронні будівлі були подібні до хат, будовані з плота, обмашеного глиною, а можливо, що часом і хата, з смертю свого господаря, обертала ся в місце його спочинку, ставала гробівцем і подішала ся живими.

Сама ся культура глиняних точків і орнаментованого начиння являєть ся незвичайно інтересним, хоч все ще загадковим явищем в культурнім життю наших країв. Вона належить до півних неолітичних часів і доживає до початків металічної культури (мідяні сокірки в деяких похоронних урнах). Характеризують її до тепер сї будови з глини (їх звалища полишили грубі верстви грудок паленої глини — чи то обмазка, чи то рід цегли), далі — висока гончарська техніка й пишна орнаментация посуду, вкінці численні статуетки людські й звірячі, з випаленої глини. О скільки досї просліджено, ся культура обіймала поріче середнього Дніпра (за Дніпром і на північ від Київа її не знаємо), віден простягала ся на захід до Карпат і Семигорода, на полудень — до нижнього Дунаю (нахідки в полудневій Клівщині і на російськїм Поділю, далі — на Бесарабії, галицькїм Поділю, Буковині і в Молдавії).¹⁾ Далше на захід — на середнім Дунаю, в чеських

¹⁾ Про нахідки наддніпряські — див. примітку 2; про нахідки галицькі — реферат Оссовського п. т. *Sprawozdanie z wyścizki paleontologicznej po Galicyi — Zbiór wiadomości* т. XIV (розд. V), XV, XVI і XVIII (тут і про давніші нахідки), *Demetrykiewicz Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim — Materiały antrop.-archeologiczne* т. IV, 1900 (збиває погляди Оссовського на сї нахідки), *Gloger Wykopiska w Horodnicy na Pokuciu* (Światowit, I); про буковинські — реферат проф. Кайндля в *Mittheilungen der Central-Commission*, 1902, бесарабські — *Извѣстія XII археологич. съѣзда* (реф. Штерна), румунські — *G. Butureanu Notitiă supra săpăturilor și cercărilor făcute la Cucuteni* (Archiva societății științifice și literare din Jasi, 1889), семигородські — *Teutsch Prähistorische Funde an dem Burzenlande* (Mittheilungen der Wiener Anthrop. Gesellschaft т. XXX—I). Дуже докладна реєстрація і перегляд находок в праці Ф. Вовка: *Вироби передмікєнського типу у неолітичних стаповищах на Україні* (вийде в т. VI *Матеріалів до укр.-рус. етнології*).

землях і на Адриатичькім побережю бачимо тільки дальші аналогії до неї.¹⁾ Очевидно, не була вона свійського початку; широке уживанне глиняної будови, рівнож і пишна орнаментация вказували-б найскорше на середню Азію, як на її вітчину; дійсно новітні розкопки в Персії й Кападокії вказали для неї дуже близькі аналогії в тутешній культурі з кінця неоліта. Тільки не висліджені дороги, якими-б вона могла зайти на середнє Подніпровє й Подністрове — чи йшла вона просто зі сходу, чи з грецьких островів, через чорноморське побереже або балканські землі. В кождім разі маємо тут слід широких культурних взаємин і впливів, передаваних на дуже далекі віддалення уже в тих часах.

Що до фізичного типу неолітичної людности наших країв, то досі можна сконстатовати лише одно: се була людність довгоголова²⁾. На иньші антропологічні прикмети досі зважалось дуже мало, аби було можно щось загальнійше вивести, але де звертали увагу на форму черепа (і розумість ся — де похоронний, обряд зіставив кістяк цілим, не спалено його), показувалось, що неолітичні черепи довгоголові.³⁾

Я згадав вище, що в деяких похоронних глиняних камерах в околиці Триніля, з мальованим начинням, знайшли ся при урнах мідяні сокірки. Се не одинокий випадок у нас, де серед обстанови неолітичної культури виступають яко перші металічні предмети, вироби з чистої міді. Нпр. звісна така на-

¹⁾ Про розширення мальованого начиння й спірального орнамента в центральній Європі див. *Much Heimat der Indogermanen* розд. III.

²⁾ До пояснення, кому се треба: форма черепа обчислять ся відносними його широкости (виступи над ухами) до довжини (від виступа чола над носом до потилиці); сі відношення, помножені на 100, дають „черепний показчик“: коли, скажім, голова о третину довша в порівнянню з широкостию, то відношення сі = $\frac{3}{4}$, отже показчик = 75. Показчик сей вагаєть ся на людських черепах між 58 і 98, але найчастійше між 70 і 85. Черепи з показчиком вище 80 звуть ся короткоголовими (брахікефальні); границю довгоголовости беруть різно: 77 (показчик Брокá), тепер частійше 75; черепи з показчиком 75 (або 77) і низше будуть довгоголові (доліхокефальні), між 75 і 80 — середні або ортокефальні; крім того часом ще розрізняють довгуваті (субдоліхокефальні) і широкуваті (суббрахікефальні — 81 і 82). Очевидно, що голова тим ширша, чим більший має показчик, і тим довша, чим низший показчик.

³⁾ Літературу див. в примітках (4).

хідка в Угорській Русі (Лучка в Унгварській столиці), де на похороннім полі кам'яної епохи знайшла ся мідяна сокірка, або деякі могили в Поділя, де поруч кам'яних виступають мідяні предмети. Далієко багатші нахїдки альпейських країв (осель на палях) не лишають мїсця сумнїву, що першим металем, який почав входити в уживанне серед неолїтїчної культури, була чиста мїдь, і тїльки пізнійше стала розповсюднювати ся бронза, се-б то сполученне мїди з цинною (бїльше менше в пропорції одної частї цини на дев'ять частей мїди). Се зрештою само собою зрозумїле. Мїдь металъ найбільше приступний, найлекший до примїтивного оброблення. Вона вправдї далеко менше практична, тревала, плястична як бронза, але щоб зробити бронзу, треба знати два металї — мїдь і цинну, і то в їх чистїй формї, бо нема такого природного сполучення мїди й цини, аби дало бронзу безпосередно при обробленню, і навїть мідяна та циняна руда дуже рїдко трапляють ся разом.¹⁾ Отже виготовленне бронзи вимагає вже досить значного поступу металїчної технїки.

Що правда мідяні вироби звїстні і деінде, а у нас тим менше, ще в досить малїм числї, але на се є свої причини: мїдь консервуєть ся далеко гїрше нїж бронза, і з розвитком бронзових виробів мідяні предмети в великїя числї мусїли перетоплюватись на бронзу. Та й увагу на мідяні вироби звернено дуже недавно, й що йно зачинають їх випрїзняти в особну категорїю від бронзових; тому й число звїсних нахїдок мідяних виробів зростає з року на рік.²⁾ З помїж них одначе треба відрїзняти рїчи початкової мідяної технїки, коли ще бронзи не знали. від пізнійших, що робили ся замість бронзових, як бракувало цини.

Мїдь, потїм бронза і золото — се металї, що становлять ранню металїчну культуру. Значно пізнійше в уживанне входять зелїзо й сїрбло.

Своєю появою металї не зробили перелому від разу. Навїть там, де бронза пізнійше входить в дуже широке уживанне і стає головним матеріалом для великих виробів, від зброї до рїзних окрас, творячи певну епоху бронзової культури — і там мїдь, потїм бронза стрїчаєть ся якийсь час, і навїть досить

¹⁾ Властиво природне сполученне мїди й цини звїстне тїльки в однім мїсцї — Корнуельсї, в Англії, але домішка цини тут далеко бїльша, нїж потрібно для бронзи, й для того, щоб добути з сеї руди бронзу, треба перше видлучити з неї особно цинну і мїдь.

²⁾ Див. в примїтках (5).

довго поруч виробів кам'яних і кістяних, лише поводі випираючи їх в уживання. Мідяні й бронзові вироби все були рідкі, дорогі, й не могли вийти в ширше уживання відразу. Перше ніж мідяні вироби встигли розмножитись відповідно, з'явилася бронза. У нас же й бронза не встигла запанувати на добре, як з'явилося залізо.

Досить розповсюднений в археологічній літературі погляд взагалі заперечує існування бронзової культури в східній Європі, окрім крайньої східної частини, азійського пограниччя, що входило в круг азійської (сибірської й середньо-азійської) бронзової культури.¹⁾ Так загально заперечити її мабуть не можна, але для центральної України такий погляд буде відчайдушним. Тому що ані мідя, ані цинк у нас не здобували на місці, бронзові вироби були і з'являлись в наших краях річєю привозною. Через те тільки в тих частинах нашої території, що лежали в ближньому сусідстві великих осередків бронзової культури, могли бронзові вироби, бронзова культура прийти до більшого значіння. Так карпатське згір'я входило в круг впливів інтензивної середно-дунайської чи адриатичської бронзової культури, далеко мабуть сильніших, ніж би можна судити по нечисленним звісткам нам надіжним бронзових виробів в горах (тоді мабуть ще переважно зовсім або дуже слабо залюднених) і на галицькій підгір'ю.²⁾

¹⁾ Див. в примітках (6).

²⁾ Про надійки в Галиччій бронзових річей техніки середнодунайської й адриатичської, чи т. зв. гальштатської (їх відграничити не завжди можна) — Demetrykiewicz Vorgeschichte Galiziens (Oester.-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Galizien, с. 120—2) моя стаття: Бронзові мечі з Турецького пов. в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXXIII (три бронзові мечі, — по кілька таких мечів є в різних львівських збірках, Przybyslawski — Skarb bronzowy znaleziony pod Unizem (Teka konserw. I), також Pułaski Wiadomość o dwu zabytkach bronzowych znalezionych na Podolu (Pamiętnik Fizyograficzny т. IX) і Труды XI съезда II с. 150. Про надійки в Угорській Русі — Undset Études sur l'âge du bronze de la Hongrie, 1880; Hampel Trouvailles de l'âge du bronze en Hongrie, 1886, йогож Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890 (тут видано зверх 1000 предметів, а долучений (с. 12—4) географічний показчик дає спроможність орієнтуватись спеціально в підкарпатській культурі); в мадярській виданню: A bronzokor emelése magyarhonban (Наматки бронзової епохи з Угорщини), т. I—III, дає він відомости про надійки цінніші: т. II статистика надійок (1892), т. III (1896) — дальші надійки.

З другого боку, недавні розкопки в поріччю Донця (в Ізюмським пов.) виказали тут також дуже інтензивну бронзову культуру, що могла стояти в звязку чи з уральською, чи скорше може — з кавказькою бронзовою культурою.¹⁾ В центральні українські землі — в басейн Дніпра, Дністра й Буга бронзові предмети могли приходити як з заходу²⁾, так і зі сходу (з уральських і кавказьких країв), і крім того мусіли приходити з чорноморського побережя, з фінікійсько-карійських факторій: дійсно в побережжю нижнього Дніпра сліди фабрикації бронзи досить численні.

Не маючи місцевих джерел, бронзова культура на великих просторах нашої території могла лише дуже поволі розпросторюватись; камінь і кість мусіли заховувати своє значіння в місцеві й культурі ще довго по тому, як почали розпросторюватись бронзові вироби; перше ніж встигли вони опанувати її та витиснути з уживання камінь, появились уже вироби залізни. Тим можна собі пояснити, що коли в одних нахідках бачимо в обстанові неолітичної культури предмети мідяні (як в вище наведених), а в інших по кам'яній безпосередно наступає бронзова культура (нпр. в деяких могилах з фарбованими кістяками, де поруч з каменем починає виступати бронза), маємо знов нахідки, де поруч із каменем виступає безпосередно вже залізо як його наступник (могили с. Гатного, с. Янкович коло Києва, де залізни знаряддя знаходимо в могилах разом з політерованими кам'яними, і дуже примитивною посудиною).³⁾ Отже виключивши на разі так слабо досліджені ще західні й східні краї нашої території, ми скорше можемо говорити про перехідний період від каменя до металу взагалі й сюди зачислити

¹⁾ Розкопки Городцова — див. Извѣстія XII съѣзда с. 158; на 299 розкопаних похоронів він зачисляє до бронзової культури 264. На жаль, коментар не дає ніяких ближших пояснень, а те, що каже, не дуже свідчить про докладність досліду.

²⁾ Можна судити з аналогії. Нпр. між недавно опублікованими бронзовими нахідками з Київської губернії з колекції Ханенка (вип. I) стрічаємо бронзовий наручник з типовими прикметами галльштатського типа (табл. XIII. 60. В одній могилі з під Ірдиня (коло Дніпра, в волудлевій Київщині) знайшли спіралі того-ж середно-дунайського типа (Бобринскій III с. 23 і таб. II), й т. п.

³⁾ Могили с. Гатного й Янкович — Труды III з'їзда т. I, протокол с. 80 і далі та рисунки до них, і Археологическая карта Киев. губ. с. 21.

і нахідки металічних виробів разом з каменем і нахідки мідяного та бронзового знарядя.¹⁾

З тим всім бронзові вироби були навіть в центральних частях України досить розповсюднені, і то не тільки такі як стрілки, зеркалаця й різнородні окраси, що ідуть потім далеко в часи залізної культури, а й так характеристичні як бронзові сокири, списи, мечі, ножі, де бронза зараз була виперта залізом, скоро йно стало воно на добре розповсюднюватись. Бронзові вироби привозились не тільки готовими, але й вироблялись на місці, як показують нахідки камінних форм до відливання бронзових сокір, списів, серпів, або куєні приладженого матеріала.²⁾ Але могил з типовою бронзовою культурою в центральних землях майже не звісно — де й маємо такі, може бути питанне, чи не випадково трапились в них самі лише бронзові річч.³⁾

Рання залізна культура наших країв в археології залюбки зветь ся скитською. Але се назва наскрізь конвенціональна; вона означає взагалі перші стадії залізної культури, в котрій між иньшими народами жили на нашій території й Скити, — в противність пізнійшій залізній культурі, головню словянській. Дуже багатий і різнородний матеріал доісторичної залізної культури наших країв далеко ще ані використаний ані вистудіований в тій мірі, аби можна було його уложити в докладну хронологічну та етнографічну схему; тому ліпше оминати етнографічних назв таж, де нема певности що до етнографічної приналежности.

¹⁾ Тепер сю переходову епоху звать часом „енеолітичною“ (мідяно-камяною).

²⁾ Нахідки форм: Zbiór wiadomości do antropol. kraj. XIII с. 34 (тут особливо интересно було-б справдити гадку затора, що знайдені форми зроблені з місцевого каменя с. 47 і 50). Археол. карта Киев. губ. с. 47. Каталогъ коллекции Поля с. 36, 40—1. Ястребовъ Обзорніе древностей Херсонской губ. с. 28. Краткій указатель музея одесск. общества исторіи, 1892, с. 44. Россійскій историч. музей (московскій) показчик 1893 р. с. 45 (коллекція камяних форм з с. Кардашкинъ Тавр. губ., в над нижнього Дніпра). Археол. лѣтоп. Юж. Р. 1900 с. 24 Aspelin Antiquités du Nord finno-ougrien, I додаток 1.

³⁾ Могилы с. Должика і Романовки в Київщині — Археологическая карта с. 57 і 68, декотрі могилы Гермесовой близниці і Вел. Білозерки — Забелин Исторія русской жизни I с. 617—8. Бобринскій Курганы III с. 23—5 і ин.

Я вже згадував, що ми маємо такі нахідки — головне в північній половині України, де залізо безпосередньо настуває по кам'яній культурі. Нпр. в згаданих могилах північної Київщини (с. Гатного, Янкович), де залізна зброя виступає разом з кам'яним знаряддям і дуже примітивними глиняними виробами. В інших знов старі культурні типи неолітичної доби переходять до залізної культури через невелику домішку мідяної або бронзової. Новіші комунікати доносять про викриті початків „скитської“ культури серед глиняних точків з малюванням начинням або в похоронах з фарбованими скелетами.¹⁾ Похоронні поля, недавніми часами в великій числі викриті в північних частих України, від поріччя Буга до поріччя Дніпра, дуже часто дають предмети від неолітичних часів до досить пізньої залізної доби, датованої римськими монетами II—III вв. по Хр., без виразних відмін в типах похорону чи в їх культурній обстанові. Що правда ствердження їх лишає багато до бажання.

В північній половині країни отсі похоронні поля поки що являють ся найбільш типовим явищем з часів ранньої залізної культури (з перед часів великої славянської міграції). Похорони в них стрічаємо великими групами, без могильних насипів, під поверхнею землі, в суміш — погребаних і спалених небіжчиків; поруч похоронів з кам'яним та кістяним знаряддям, архаїчного типа (скорчених), бачимо похорони з такими характеристичними предметами останніх століть перед Хр. і перших по Хр., як фібули — т. зв. римських провінціоніальних або

Крім згаданих вище, нахідки бронзи див. ще: Археологічна карта Київщини Антоновича, показчик с. 14, де вичислені нахідки на території Київщини (з двадцять характеристичних нахідок), там же с. 57, 62, 68 текста. Археол. карта Волинської і теж Подольської губ., див. показчики. Каталог колекції Поля роад. II (найбагатша колекція української бронзи). Рос. историческій музей, показчик 1893 р. с. 67—8 і 599 (бронза з Харківщини, копії й оригінали), с. 363 (Катеринославщина), тажже незаписана в показчику, нова колекція бронзових сокір з Поднавщини. Ястребовъ op. с. с. 11 (Херсонщина). Asprelin I, дод. 1 про українську бронзу (кілька річей з України). Непровіреною лишаєт ся доі його замітки про самостійність декотрих типів чорноморської бронзи (I с. 47): Dans la Russie méridionale on a trouvé des antiquités, qui, à coté de quelques formes locales, offrent le type altaiouralien); пор. Каталог колекції Поля роад. II.

¹⁾ Комунікати про розкопки Хвойки, в Київщині 1903, надодіст; *Извѣстія XII съѣзда* с. 182.

кельтських типів, шклянну посуду й намиста; глиняна посуда, поруч примітивних виробів, стрічаєть ся в дуже гарних, правильних формах, роблених на колесі. Їх орнамент одначе не багатий, часом дає лише дальшу анальою з пишною орнаментациєю неолітичних точків; мальованого начиння не бачимо.¹⁾

Далеко виразнійше й інтензивнійше виступає еволюція ранньої залізної культури в приморським степовім поясі і передстеповім Подніпровю (з полудневою Київщиною й Полтавщиною виключно). Тут бачимо кілька сильних культурних течій, що стрічають ся й комбінують ся з собою.

Перший тип, се залізна культура з виразними слідами античних впливів — нахідки й могили з грецькими річамн, або зробленими з грецьких взірців. Найбільш звістні типові могили сеї категорії в Кул-оба коло Керчи, Карагодеуашх коло ст. Кримської на Кавказі, могила Чертомлицька коло Порогів, Рижанівська в полудневій Київщині (Звенигородський п.). Се все могили, безперечно, варварські, але з багатим запасом грецьких виробів, часом спеціально приладжених (в виборі тем, орнаменту і в самих річах) до вимог варварського життя, як от славні вазн кул-обеска і чертомлицька з сценами скитського життя; як витискані з золота бляшки для нашивання на одержу, по варварській моді; як різні багаті окраси, незвичайні для грецького убрання, але вимагані охочою до золота варварською людностю. Сі могили можуть бути датовані тільки дуже приблизно (здебільшого — на підставі стилю й техніки виробів), і кладуть ся на V—II в. перед Христом, отже часи скитсько-сарматські. Окрім них в численних нахідках — чи то в могилах, чи на останках осад, виступають в великім числі (на Подніпровю майже до границі лісів) більше відокремлені сліди впливів грецької, потім

¹⁾ Хвойка Поля погребеній въ среднемъ Приднѣпровьѣ (Записки рус. археол. общ. т. XII, вып. 1) — дуже коротелькі записки з сумаричними характеристиками. Предмети видані гарно, але з сумаричними замітками тільки (так що не можна часом виріжнвти їх з пожіж інших) у Ханепа Древности Приднѣпровья вып. IV. Див. ще Археол. карту Волян. губ. с. 99 (Брыкула), Археол. лѣтоп. Юж. Р. 1901 с. 39 (Шаргород). Про похоронні поля на верхівях Буга — Шараневича Smentarszyska przedhistoryczne we wsiach Czechach i Wysocku (Teka konserwatorska II) i Das grosse prähistorische Gräberfeld zu Czechy (Mittheilungen der Central-Commission, 1901), і нов: Похоронне поле в с. Чехах — Записки т. XXXI; на середнім Бугу — Б'ляшевській Дюньня стоянки (Труды XI съѣзда, т. I).

грецько-римської культури, в виді чи то металічних виробів, чи посуду, чи монет.¹⁾

Поруч з сими античними впливами стоять інші, що стилем своїх виробів і предметами ваяють ся з Передню Азією, Туркестаном і Сибірю. Вони характеризують ся багатством бронзових річей, особливо окрас кінських і колісничних, з характеристичним орнаментом — зьвірячим (цілі зьвіри і поодинокі часті — головки, кінські й пташині, дзьюби, лапи, то що), виконаним сухо, схематично, утрировано, в противність елегантному реалізму грецької штуки. Тойже орнамент і стиль стрічаємо на золотих, срібних, кістяних окрасах. Найбільш характеристично виступає сей стиль в нахідках могил Лугової (Александропольської) й Краснокутської недалеко порогів, на правім боці в (Катеринославськім повіті), Аксютинецької й інших коло Ромна.²⁾

Сі дві течії на Україні стрічають ся й комбінують ся в собою: бронзові, кістяні й інші вироби того східнього стилю стрічаємо часто в одних могилах з античними річами, стрічаємо теми його в античній передачі, змодіфіковані, убагороднені, як з другого боку бачимо еленістичні теми барбаризовані роботою тубильних майстрів.³⁾

Хронологічно і етнографічно відграничити сі два культурні типи ми не можемо, хоч і бачимо виразно їх відмінний початок. Вони безперечно стрічались у одних і тих самих народів. Разом взявши можна їх характеризувати багатством бронзи і золота, а рідкістю срібла (є нахідки, де при багатстві золотих і бронзових річей не знайшлось нічого срібного)⁴⁾, та сими характеристичними впливами — античним (грецьким) і азійським.

¹⁾ Головно: Ашикъ Воспорское царство, 1848, Antiquités du Bosphore Cimmérien, 1854, Древности Геродотовой Скиаи т. II, 1873, Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. XII, Лаппо-Данлевскій і Мальмбергъ Курганъ Каргодеуашъ (Матеріалы по археології Россіи N. 13), загальне: Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I і II. Про нахідки античної посуду ще писав — ст. 64.

²⁾ Древности Геродотовой Скиаи т. I, Бобринскій — Курганы близъ м. Смѣлы, II—III, Хапченко Древности Придніпровья вып. III—IV (тут і мішані еленістично-орієнтальні нахідки).

³⁾ Нпр. в інших аксютинських розкопках — див. Самоквасова Основанія хронологической классификаціи 1892 с. 28 і далі), або і в Чорткильській та Луговій могилі.

⁴⁾ Пор. Дарівка, Аксютинці — Бобринскій II, с. 128 - 9, 162.

З усіх типів ранньої залізної культури (повторяю — всіх її численних варіантів ще далеко не можна звести в якусь систему) сі мішані типи найскорше можна назвати скитсько-сарматськими, але й то більше з хронологічного й культурного, як етнографічного погляду, — бо ця культура певно переходила і до дальших сусідів Скитів та Сарматів. Навіть похоронний обряд міг перейматись завдяки політичній перевазі, і нахідки скитсько-сарматського типу середнього Подніпров'я не все можна уважати слідами Скитів-Сарматів.

Безпосередно перед великою словянською міграцією — в II—IV вв. по Хр. бачимо нову течію в техніці, стилі, штуці — так званий готський або (як звать його в західній штуці) меровінгський. Назва ся о стільки лише оправдана, що стиль сей, розвинувши ся в наших краях безпосередно перед міграцією Готів на захід, був ними присвоєний і широко розвинув ся на заході, в новозаснованих германських державах. Походження-ж він безсумнівно східнього, і йшов з Персії й Туркестана. Характеризуєть ся він також замилованнем до золота й бронзи, але саджених різнокольоровим каміннем, шклом, або емалією. Місце пластичної орнаментациї займає інкрустація; давній зьвірачий орнамент никне, панують схематичні або геометричні форми. Прототипи цього стилю новітні розкопки в Персії викривають нам з перед кількох століть перед Хр.¹⁾ Недавно, дуже інтересна нахідка в Керчи викрила похорон з предметами готського стилю цінний тим, що він має дату в виді відтиска римської монети — кінця III або початку IV в.²⁾; се час коли той готський стиль починає розширять ся в наших краях.

З словянською міграцією в лісовім поясі визначають ся словянські культурні типи — в похоронах і осадах. Їх характеризує багатство срібла, переважно перед золотом; бронза грає досить малу ролю — лише яко заміна дорогших металів для біднійших верств; орнамент і стиль вповні різнять ся від скитсько-сарматських і готських — та про них

¹⁾ Такі впр. видані з розкопок Моргана інкрустовані річи в ахемідських могилах — *La delegation en Perse 1897 à 1902*, par J. de Morgan, 1902, с. 30, 92.

²⁾ Э. Штернъ Къ вопросу о происхождении „готского стиля“ предметовъ ювелирнаго искусства — *Записки олес. общества исторіи т. XX. Про „готский“ стиль в наших краях — Толстой и Кондаковъ Русскія древности кн. III. Ханенко Древности Приднѣпровья кн. IV, de Bay La bijouterie des Goths en Russie, 1892.*

будемо говорити нижше. В степовім поясі рух турецьких орд (VI—XII в.) приносить нові типи похорон і похоронних пам'яток: се т. зв. камяні баби — грубо різьблені з каменя фігури різних типів — характеристичні монументи турецьких народів, і похорони з конем, що покривають собою степові простори нашої території, кінчаючи полудневою Київщиною (Поросем) на півночі. Се найчастійше могили впуцєві, се-б то викопані в вершкy вже готової, давнійшої могили, так що в степовім поясі могили старших часів (з скорченими червоними скелетами, або скитсько-сарматськими похоронами) дуже часто мають зверху такі пізнійші похорони кочовників з конем (найчастійше голова й ноги коня)¹.

З антропологічного погляду похорони з часів металічної культури відкривають перед нами істнованне в наших краях нової раси — короткоголової. Довгоголова людність, яку ми бачили тут в неолітичних часах, не зникла, ми її бачимо далі нпр. в похоронних полях, і в більше або меньше чистих формах довгоголовість виступає потім в пізнійших похоронах словянської доби. Короткоголових стрічасмо в степових скитсько-сарматських похоронах, і в тих впуцєних могилах з конем (тим часом як старші, первісні похорони належать до людності довгоголової). Вони виступають часами, яко пізнійша епізодична домішка, і в похоронах старших типів.²)

При сучаснім запасі наших антропологічних відомостей виглядало-б, що короткоголові люди були новішими кольоністами наших степів, які прийшли з Азії за часів залізної культури. Але такий загальний вивід був би поки ще за-скорим — за мало матеріалу.

Оглянувши таким чином сліди культурного життя на українсько-руській території, мусимо поставити питання: чи маємо в тих останках шукати українсько-руської людності, чи то її предків, і коли так, то в репрезентантах якої культури і якого антропологічного типа? Іншими словами: в якому культурному стані українсько-руська з'явилась вперше на нашій теперішній території і який був її антропологічний тип? Відповідь на се питання можна дати лише в зв'язі з загальнішими питаннями про початки нашого народу та його перед-історичні міграції (переселення), і до них мусимо звернутись.

¹) Про се див. в примітках (7). ²) Про се примітка 8.

Як в справі найдавнішого залюднення нашої вітчизни поводатором була нам археологія, так в справі початку нашого народу сю роль бере на себе порівняне язикознавство, що опираючись на студіюванням язиків, уставляє не тільки відносини тих язиків, їх спорідненне, але й рівень культури дотичних народів, їх культурні відносини, і взагалі ставить собі задачі в кругу історії культури їх.

Та як то часто буває, і лінгвістика з далеко більшою легкістю давала відповіді на такі питання на перших кроках свого розвитку, ніж пізніше, коли поставлені були більші вимоги щодо до методів сього студіювання.¹⁾

Не що давно признавались певними і перейшли навіть в підручники погляди, що велике індоєвропейське племя (зване також індогерманським або арійським),²⁾ в склад котрого входили і предки, чи асимілятори, сучасних словянських народів, мешкало перед своїм розкладом на поодинокі галузі і групи в Азії, на західних згір'ях Болората і Мустата, на північ від Гіндуку, де дійшло вже тоді значного культурного розвитку: воно знало важніші метали (бронзу, золото, срібло, залізо), було добре ознайомлене з хліборобством, мало значно розвинений родинний і громадсько-політичний устрій; в таким високім культурнім стані приходили поодинокі члени індоєвропейської родини в Європу. Таким виводом дуже улекшувалось орієнтування в археологічнім матеріалі: признавалось за певне,

¹⁾ Історія наукових студій над сими питаннями докладно представлена у О. Шрадера Sprachvergleichung und Urgeschichte (2 вид. 1890, Гва) с. 24 sq., с. 111 sq., також — С. I. Tylor The Origin of the Aryans, Лондон, 1889 розд. I (французький переклад Vaugny 1895, російський 1897), I. Schmidt — Die Urheimath der Indogermanen und das europäische Zahlssystem — Abhandlungen der Berliner Akademie, 1890, розд. I; літературу поодиноких питань див. у О. Шрадера Reallexicon der indogermanischen Alterthumskunde, 1901, sub vocibus.

²⁾ Утерті назви „індоєвропейське племя“, „арійські народи“ можуть уживатись тільки з певним застереженням, означаючи народи, що говорять індоєвропейськими мовами, хоч належать безперечно до різних асимільованих рас; М. Мілер дотепно сказав, що як казати про арійську расу, то однаковим правом можна-б говорити про доліхокефальну лексіку і брахікефальну граматику.

Найбільш відповідною назвою для групи сих мов вважаю „індоєвропейське“, а „арійське“ не годять ся зовсім, бо означає тільки східню галузь цієї групи — мови іранську і індійську, хоч уживається часто і в загальнім значінню.

що кождий індовропейський нарід прийшов в Європу з металічною культурою, значить кольонізація чи то палеолітична чи неолітична була не індовропейська, а старша, і треба було тільки в залізній культурі відшукувати культуру того чи иньшого індовропейського народа.

Та одначе проти сих виводів, що знайшли собі найбільше повне представлення в голосній свого часу праці Pictet¹⁾, виступили цілим рядом закиди і поправки. Передовсім таким суперечним питанням стала справа правітчини індовропейських народів; почавши з кінця 50-х рр. і до нашого часу цілий ряд учених виступив проти азійської теорії, переносячи індовропейську правітчину в Європу та уміщуючи її в різних краях останньої, і тепер європейська теорія рішучо переважає.²⁾

Ще важче узяла ся критика до справи індовропейської культури. Тим часом як Пікте і за ним иньші представляли собі індовропейську людність з значно розвинуеною металічною культурою, новіші дослідники признали за нею з усіх металів знайомість лише з міддю (не бронзою), але й уживання сього металю уважають ще мало розвиненим, так що індовропейські народи під час свого розселення перебували властиво в неолітичній і аж розійшовшись прийшли до металічної культури. На правітчині се був нарід головно пастуший, кочовий, а хоч був обзнайомлений з початками хліборобства, але воно значнішу роль осягнуло аж на нових осадах.³⁾

Розуміється, як би культурно-історичні досліді язиковознавців могли дати певні вказівки що до вихідної точки індовропейської кольонізації, її розвою і того культурного стану, в яким та кольонізація переходила, то се-б багато помогло нам

¹⁾ Pictet — *Les origines Indo-européenes ou les Aryas primitifs*, т. I вишов в 1859 р.; нове, не змінене в головних поглядах видання 1877 р. в трьох томах.

²⁾ Літературу її див. в примітках (9).

³⁾ До таких виводів прийшли два такі пермюрядні історики культури як Геп (V. Hehn) *Kulturpflanzen und Haustiere* (вид. 5, Берлін, 1887) с. 14—8 і О. Шрадер оп. с.² с. 2514 sq., його приймає й Тейлор в згаданій книжці (розд. 3, XII), в словянських учених вказу на Нідерле — *O původu Slovanů* (1896) с. 112—3. Иньші знов стоять по середні між скрайніми поглядами; як на приклад уміркованого екліктизму можна вказати на згадану працю Крека. Рішучо за далеко пішов О. Шрадер в своїй новій праці (*Reallexikon s. v. Steinzeit*), отожжюючи індовропейську культуру з європейським неолітом — що мовляв його рознесла по Європі індовропейська міграція.

до орієнтування в справі передісторичного залюднення нашої вітчизни і початків слов'янської колонізації. Але досі в цих питаннях не прийшло до остаточного вирішення і ми маємо тільки правдоподібності. Такими правдоподібностями вважаю виводи (прийняті рядом визначних сучасних учених) — по перше, що праявничною індоєвропейського племені була східня Європа; друге — що індоєвропейське плем'я почало ділитися ще в неолітичній культурі. Останнє виводить ся з того, що назв спільних індоєвропейським язикам для предметів вищої культури в їх язиковім запасі не зникло ся, а що наймовірно, аби така спільна назва могла затратитися цілком, не лишившись бодай у декотрих груп, то звідси вивід, що назв для предметів вищої культури не було перед розселенням, отже й самої її не було. Щодо праявничня, то се справа більш скомплікована, і тому мушу коло неї бодай коротенько спинити ся.

Передовсім треба піднести, що за азійською праявничною не промовляє ніщо; ся теорія уложилась силою традиційного при звичаєння дивитись на Азію, як на вітчизну людського роду; одинокий момент, що промовляв би за нею — се літвістичні стичности Індоєвропейців з Сем'ятами, але таких старих стичностей до тепер не вказано.¹⁾ Протівно, дуже численні стичности з Фінами (хоч не проаналізовані ще докладно) вказували-б на східню Європу.²⁾ Тут заховали ся й найбільше

¹⁾ Їх вказував Кремер, Гомель (Die Namen die Säugethiere bei d. Südsemit. Völkern, 1879 і потім в Archiv für Anthropologie, 1884), Шмідт (Die Urheimath), однак з слабиим успіхом; див. погляд самого Шмідта і с. с. 9 і полеміку з ним Мілера в Ausland, 1891.

²⁾ Про них і про генетичну зв'язь (спільне походження) Індоєвропейців з Фінами, що приймають декотрі дослідники на підставі тих стичностей — Thomsen Über den Einfluss der germ. Sprachen auf die finnisch-lappischen, 1870 і повійше Beröfinger mellem de finske og de baltiske Sprog, 1890; Anderson Studien zur Vergleichung der indogerm. u. finnisch-ugrischen Sprachen, 1879; Donner über den Einfluss der litanischen an die finnischen Sprachen (Teichmiers Internat. Zeitschrift); Веcke Слов'яно-фінскія культурнія отношенія по довнимъ язика, 1890; Келпепъ op. c., Тейлор op. c., Богдановъ Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale (Compte rendu du Congres de Moscou, I); J. Mikkola Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I, 1894; Zaborowski Les Ariens — Recherches sur les origines, état de la question de langue et de race — Revue d' Anthropologie, 1898; Н. Sweet The history of language, 1900 (с. 112 sq.); Погодинъ в Трудах XI съезда т. II (реюме) і ин. Див. ще наше про фінсько-іранські стичности.

архаїчні мови індоевропейської родини (литовсько-лотyšська група). Проти азійської правітчини промовляє до певної міри й брак в індоевропейській мовній запасі імен таких пито-жених азійських звірят як верблюд, осел й ин. Цілий процес колонізації індоевропейських народів далеко легше пояснити собі з європейською правітчиною, а що особливо важно: лінійні стичності різних груп між собою вказували-б, що вони на правітчині, перед міграцією були розміщені між собою аналогічно з їх теперішнім розміщенням, а це дуже тяжко, попросту неможливо помирити, припустивши міграцію в Європу з Болортага. З цих всіх обставин справді стає більш правдоподібною правітчина в східній Європі.

Ся правітчина мусіла займати значні простори, бо скотарський, переважно кочовничий спосіб життя Індоевропейців вимагав великих просторів, а сей пранарід мусів бути численним з огляду на його пізніше розпросторення. Правда, він певно асимілював при розселенні, а мабуть іще й перед ним, у великій числі чужі народности; на це виразно вказує антропологічна мішанина „індоевропейської раси“ — типів аських і чорних, короткоголових і довгоголових, а й сама мовна диференціація була безперечно прискорена сею асиміляцією чужеродних елементів. Але сама така асиміляція можлива тільки при значній асиміляційній масі. Брак спільної назви для моря вказував би, що правітчина не лежала при самім морі, могли лиш декотрі племена доходити до моря (Чорного чи Балтійського).¹⁾ Скотарське господарство — з одного боку, з другого знайомість з медом, пчолою і медведем (все се вказує мова) вказували-б на пограничне степу і лісу, що тягнеться в південно-західнім напрямі через східно-європейську рівнину, як ця найбільш правдоподібний край індоевропейської правітчини. В такому разі Словяне, і навіть ще ближше — наш нарід може бути автохтоном на певній частині своєї нинішньої території, і його пізніші міграції були розмірно не великі.

Такі правдоподібности. Ще раз підношу, що європейська правітчина Індоевропейців далеко правдоподібніша від азійської, але все таки вона — гіпотеза тільки, хоч і дуже правдоподібна. То тільки в кождім разі треба констатувати, перше — що ми не маємо ніяких вказівок на те, аби індо-

¹⁾ Про старинність назви моря в індоевропейських мовах особливо Гірт ор. с. 475.

європейські народи вномігрували в Європу з Азії; друге — що нема досі ніяких фактів, котрі-б вказували, що на нашій території перед індовєвропейською колонізацією існувала яка небудь иньша.¹⁾

Археологія, як ми бачили, виразно вказує нам на українсько-руській території перед слов'янською міграцією два відмінні типи: довгоголовий — неолітичний, і короткоголовий, що поруч довгоголового виступає в часи залізної культури. Питання — котрий тип індовєвропейський або спеціально слов'янський? На се антропологічне питання не можна цілком відповісти. Як я вже згадував, народи індовєвропейської родини мають мішаний тип: чорний і ясний, короткоголовий і довгоголовий; сю мішанину помічаємо навіть на територіях тих самих народів; полишаючи на боці кодьор, нпр. північні Германці довгоголові, а полудневі короткоголові, полудневі Італійці довгоголові, північні короткоголові і т. к.; в результаті одні вважають первісним індовєвропейським типом довгоголовий („германський“), иньші — короткоголовий (т. зв. „кельтослов'янський“).²⁾ А в дійсности можливо зовсім, що се мішанина типа у індовєвропейських народів старша і від часів розселення, то значить, що сі племена ще перед розселенням, на правітцїні не були чистим типом, одностайною антропологічною расою.³⁾ Самий етнічний і язиковий тип індовєро-

¹⁾ Досить розповсюджена фінська теорія — що східною Європу перед Індоевропейцями цілу займали Фіни, не має підстави. Тільки в північній її частині при пізнійшій розселенню посунули їх далі північ Слов'яне.

²⁾ За довгоголовим обстають нпр. Poesche, Penka, Huxley (op. c.), Wilser — Die Herkunft der Germanen (Correspondenzblatt, 1885), de Lapouge Questions aryennes (Revue d'anthrop. 1889), Rendall The cradle of the Aryans, 1889, Retzius Crania Saccica, 1900, Buschan Verbreitung, Eintheilung und Ursprung der slav. Völkerstämme (Bericht der Ges. zu Stettin, 1901). За короткоголовим — Тейлор (op. c.), de Villenoisy Origines des premières races ariennes, 1894, Sergi Specie e varietà umane, 1900, Zabrowski Bulletin de la soc. d. anthropologie, 1900. Що до Слов'ян, то найенергічнішим оборонцем їх початкової довгоголовости виступає Нідерле — його теорія, висловлена в книжці O původu Slovanů, 1896, як в одного боку викликала опозицію, так знайшла чимало її прихильників (див. його Slov. starož. I c. 87).

³⁾ Таку гадку в усею рішучість висловив Вірхов ще в 1883 р. (Korrespondenzblatt der deut. Ges. für Anthropologie), і до неї все більше починають схилити ся дослідники — нпр. Кречмер op. c., Бремер op. c., О. Шрадер Reallexicon s. v. Körperbeschaffenheit і т. к.

європейський міг утворитись наслідком мішання, метизації рас; таке мішання, асимілювання чужеродців потім могло вплинути на розділ індоєвропейської групи, як безперечно дуже сильно вплинуло на пізнійше відріжнення поодиноких індоєвропейських груп, і в середині їх — поодиноких народів, як от відріжнення словянських племен.¹⁾ Теперішні Слов'яне переважно короткоголові: на заході й півдні тип сильно короткоголовий, в напрямі на північ і схід він слабне — сильно переважає ще у Українців, але у Поляків і Великокоросів з ним уже бореться середноголовий, з значнійшою домішкою довгоголових.²⁾ Матерія із старих могил дає більший процент довгоголових, а в українських поганських могилах, що по культурним прикметам уважають ся слов'янськими, довгоголовість навіть переважає; та тип уже й тут не одноцільний, мішаний: є й короткоголові й середні типи. Поки не в'яснена справа індоєвропейського типу, доти й первісний слов'янський тип буде нам незвідним напевно.

Таким чином ані лінгвістика ані антропологія самі по собі не дають нам цілком певних вказівок для орієнтування в археологічних останках залюднення нашої території; вони тільки перестерігають нас від деяких безосновних або передчасних виводів — отже дають результат поки що негативний. Для орієнтування в передісторичній етнографії нашої території і передісторичній слов'янській колонізації все ще головню мають нам служити історичні відомости; але скомбіновані з фактами лінгвістики та археології вони не в однім можуть в'яснити

¹⁾ Про вплив етнічного мішання, метизації на відріжнення язикове — явр. *Ascoli Sprachwissenschaftliche Briefe* (пер.), 1887, *Тейлор op. c.*, *Girt Die Verwandtschaftsverhältnisse der Indogermanen* (Indogerm. Forschungen, 1894), *Стоянович Проступина академска беседа* (Глас српск. акад. т. LII), *Бодуен де Куртене О смішаннось характеръ всѣхъ языковъ* (Ж. М. Н. II. 1901, IX). Против надуживання сього об'яснення справедливі замітки висловив Ягіч — *Einige Streitfragen*, *Archiv XXII*, указуючи, що діалектичні різниці в кожній більшій лінгвістичній масі й без того неминучо мусять бути. Але се одначе зовсім не зменшує впливів мішання на язикову диференціацію.

²⁾ Про се *I. Deniker Les races de l'Europe I. Indice céphalique en Europe*, 1899, *W. Ripley The races of Europe*, London, 1900, *Niederle O původu Slovanů i Slovanské Starožitnosti* Розд. III, *Воробьевъ* — в Трудах моск. антрополог. отдѣла XIX, *Talko Hrupeswicz W kwestyi pochodzenia Słowian — Wisła*, 1902, і *Поляки — Русскій Антропол. Журналъ*, 1901.

нам далеко більше і кинути світло в значно давніші часи. Так комбінація спостережень лінгвістики з історичними звітками може дати нам цінні вказівки що до відносин слов'янських народів взагалі (а в тім і українсько-руських племен) перед їх розселенням до інших народів індоєвропейської родини, колективізаційне групування й культурні впливи, й т. п.

Кінець спільного позитива індоєвропейської родини й вирішення з неї поодиноких народів і язикових груп, приймаючи що се стало ся в початках металічної культури, кладуть більш-менш за дві тисячі літ перед нашою ерою. Розуміть ся, се дуже загальне означення, і хоч досить прийняте в науці, але в більше-менше гіпотетичнім характері.¹⁾ Так само лише в найзагальніших прикметах можна собі уявити самий процес розділу індоєвропейської родини. В лінгвістиці, що досі одиноко рішає се питання, до недавна стояли дві теорії — генеалогічна, що признає виділення цілих груп і існування якийсь час спільних язиків для сих груп, до нового розділу кожної групи на мови чи групи мов, — і теорія хвиль, або переходів, що вирішення мов об'ясняє повільним процесом ще в тих часах, коли стичність між народами тієї родини не була ще порвалася, і оден язик служив посереднім каблучком переходом меж двома сусідними.²⁾ Тепер ці теорії найчастійше комбінують ся. Дійсно, вирішення лінгвістично-етнографічних атомів (бо лінгвістична дифе-

¹⁾ Нур. D' Arbois de Jubainville Premiers habitants de l' Europe, F. Müller Allgemeine Ethnographie, Brunhoffer Urgeschichte der Arier, Brugmann Grundriss der vergleichenden Grammatik, Bradke Über Methode der arischen Alterthumswissenschaft, Hirt Die vorgeschichtliche Kultur Europas und der Indogermanen (Hattners Geographische Zeitschrift, 1898), Schrader Reallexicon (с. 902), Montelius Die Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland, 1900, Hampel Neuere Studien über die Kupferzeit (Zeitschrift für Ethnologie, 1896), Hoernes Urgeschichte der Bildenden Kunst, Much Heimat, Niederle O původu (але в новій обрібці — Sl. Starožit. с. 29 вже відступає) і т. п. Закиди, з лінгвістичного ставовища, проти сеї дати підійє недавно Ягіч (Einige Streitfragen — Archiv XXII), уважаючи її завжди пізньою, але не треба спускати з очей можливости, що асиміляція чужеродців могла прискорити язикове розрішення.

²⁾ Перегляд питання — див. Schrader Sprachvergleichung с. 68 і далі (тут схематичні рисунки), Krek Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, вид. 2, с. 66 і далі, Niederle O původu с. 28 і далі, Slov. Star. I с. 68 і далі (тут новіша література).

ренціяція була об'явом і етнографічної заразом) не перешкоджало їм групуватись в тісніше звязані між собою групи. Початки такого вирізнення мусіли йти в глибину незвичайно далеко. Міграція вкінці була, розумієть ся, рішучим моментом для вирізнення народа чи групи з цілости, але й вона звичайно не іволювала відразу того відокремленого, не переривала стичности сієї відокремленої групи з иньшими чи иншою спорідненою.

Так певна язикова спільність вяже між собою європейські групи індоевропейської родини (деякі навіть приймали істнування спільної західньої, європейської мови по відділенню східньої арийської, себ то ірансько-індійської групи); словянська група з одного боку близько споріднена з литовською і германською, з другого — певні звязки лучать її з іранською, вказуючи тим самим на близьку і довшу стичність Словян з Іранцями вже й після розрізнення індоевропейської родини¹). Для словянсько-литовської групи разом з германською заступники ієнеальогічної теорії приймали істнування спільної мови (се так звана у них північна, або північно-східня група), але тепер сей погляд все більше тратить повагу²). За те тісні звязки Словян з литовською (інакше — балтійською) групою, не підлягають сумніву, і всі лінївети ріжних напрямів сходять ся на признанню словянсько-литовської групи, що після відділення від иньших споріднених народів і груп становила певну цілість³). Велика близькість приводить до гадки, що спільне життя сієї групи тягло ся дуже довго. Се легко врозуміти, зваживши кольонізаційні обставини. Тим часом як міграції Германців на захід, а Іранців на схід ослабила їх звязки з Слов'янами (стичність зісталась тільки в розмірно незначній лінї сусідства), Слов'яне з литовськими народами жили в тісній географічній стичности аж до початків великої історичної міграції Словян, що ослабила остаточно сю словянсько-литовську

1) В третій напрямі могли бути також стичности з Траками, тільки що ва браком язикових пам'яток сих останніх про се можемо поки що тільки здогадуватись.

2) Пор. нир. Бремера Ethnographie с. 761.

3) Цілість, розумієть ся, тільки релятивну, бо певну диференціяцію в тих часах треба припустити навіть в середині самого Слов'янства, же тільки між групами словянською й литовською.

близкість, а разом закінчила й вирішення поодиноких слов'янських народів¹⁾.

За ці часи — до повного відокремлення Слов'ян від інших індоєвропейських народів, і на останку від Литовців (сі часи можна б назвати перед-слов'янськими) предки Слов'ян мусіли зробити дальші кроки по дорозі матеріальної та духової культури в порівнянні з побуту індоєвропейської епохи²⁾. В ці ж часи мусіли вже зарисуватись певні відмінні в самій тілі майбутнього Слов'янства, що потім стали початком його диференціації на галузі й народи. Сі всі процеси переходили потім свій дальший розвій в самім Слов'янстві, коли його одність з литовською групою ослабла і воно відірвалось від неї в особну групу (се доба пра-слов'янська). В I в. по Хр. се відірвання бачимо як факт явний довершений: в історичних звітках Слов'яне й Литовці виступають з особними іменами (Венеди і Еісти). Чи сей процес відділення утворивсь дорогою самого внутрішнього розвитку, чи був приспішений іншими якими причинами, не знаємо поки що; можливо, що й тут мало свій вплив територіальне розширення, так як пізніше слов'янське розселення вплинуло на розрізнення слов'янських племен.

Для доби пра-слов'янської ми можемо викомбінувати вже з значною правдоподібністю територію слов'янського розселення

¹⁾ Що до відірвання слов'янської групи від литовської, деяку популярність мало датованне V віком перед Хр. Див. напр. повійші курси: *Krek Einleitung*² с. 216, *Schiemann — Russland, Polen und Livland* I с. 11, *M. Denis — L' Europe orientale: Slaves, Lithuaniens, Hongrois* в *Histoire générale* вид. Lavisse et Rambaud, I с. 689. Воно однак оперте лише на одинокім і цілком не певнім факті — імені півня у Слов'ян. Слов'яне мають імя півня (куръ — півень, курка) особле від литовського, а що півень стає в грецькій літературі відомим з VI в. (як думають — від Персів), то й виводять, що в V в., коли ся птиця могла через Греків стати відомою у Слов'ян, вони вже жили особним від литовських народів жител, отже відділення було довершено фактом. Сю гадку підійє Ген — *Kulturpflanzen*⁵ с. 270, і вона була прийнята іншими дослідниками. Та не кажучи вже, що на однім імені годі абудувати таку важну теорію, сам Ген признав (с. 268), що нема ніяких вказівок — звідки (а ти самий — і коли) півень перейшов до Слов'ян; а що вони стояли довго в безпосередній стичности з Іранцями, і слов'янське імя не стоїть в звязку з грецьким, то й ціла теорія переходу півня до Слов'ян від Греків не має опертя.

²⁾ Про спільний словесний запас і культурний став „північно-східної“ і потім слов'янсько-литовської групи — див. *Fick Vergl.*

(розуміть ся — в загальнійшій формі). Як би не стояла справа про правітчину індо-європейської родини, де-б не була вона, в усякім разі слов'янсько-литовська доба, певно, пережита була не де як у східній Європі: слов'янсько-литовські племена своє спільне житє безперечно прожили вже тут. З міграцією Германців на захід, в центральну Європу визначила ся західна границя їх території; полуднева усталила ся з розселенням в чорноморських степах іранських племен; на полудневім заході предки Слов'ян стикались з народами, як можна найправдоподобніше гадати — тракійської родини. Се все були свояки. Тільки на широкій лінії, що йшла з північного заходу на полудневий схід через східно-європейську низину, стрічались границі слов'янсько-литовської колонізації з чужою — фінською.

В історичних відомостях найранійше визначаєть ся полуднева границя. Не кажучи за давнійші, загальні згадки, з V в. почавши маємо ми докладнійші відомости про колонізацію чорноморських степів і з них бачимо, що кочовнича (по всякій правдоподібности — іранська) скитсько-сарматсько-аланська людність не переходила на північ далі за границю нижнього Дністра — Буга — Дніпра. Геродот, найважнійше наше джерело в сій справі, виразно відрізняє народи, що сиділи далі на північ, як не-скитські.

На полудневім заході карпатське підгір'є з II в. перед Хр. покриває міграція Бастарнів, що простягалась звідти аж над нижній Дунай; там вони були „приходнями“ (*ἐπιήλυδες*), і такими-ж уважають їх і в прикарпатських сторонах. До їх прихода з півночі, слав'янські осадн могли сягати й Карпатських гір, в басейні верхнього Дністра, Сана й Висли, і так само по ослабленню сеї бастарнської колонізації. Самий гірський пояс займала група народів, найправдоподобнійше — тракійських.

Wörterbuch der indogerm. Sprachen, I. Schmidt Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen, C. Förstemann Sprachlichnaturhistorisches, R. Hassenkamp Über den Zusammenhang der lettoslavischen und germanischen Sprachen, A. Brückner Die slavischen Fremdvörter im Littauischen, Schieman Russland etc. Про сю літературу див. Шрадер² с. 80—5, Krek Einleitung² с. 89, 96. Є тут в сій основі багато суперечного, а для слов'янсько-литовських відношенн зроблено ще дуже мало; тут не входжу в справу, тим більше що найважнійший культурний стан праслов'янський, про котрий будемо говорити нижче (розд. IV).

На заході перед новою — вже історичною міграцією Германців (т. зв. великим рухом народів) германська колонізація межувала з словянськими й литовськими народами в басейні Висли. Бачимо се з звісток (I в. по Хр.): Плінія, Тацита і Птолемея (писав в II в., але опираєсь головню на праці Марина Тирського з I в., доповняючи й поправляючи її новими джерелами)¹⁾. Властиво якісь відомости для означення етнографічної границі дає тільки Птолемей. У нього Висла межує „Германію“ з „Сарматією“, від верхівя до моря. Межа „великими народами“ (*ἔθνη μέγιστα*) Сарматії вичисляє він „Венедів по ділії Венедській затоці“, коло „Венедських гір“; між меншими Іотів (*Γούθωνες*) над Вислою, на полудень (*πρὸς*) від Венедів; ще далше на полудень від них — Фінів і ряд народів з покрученими або неясними назвами²⁾. З сього виходить, що східньою границею германських народів була Висла, але на нижній Вислі Іоти сиділи вже на правім боці її (що сиділи вони на нижній, а не горішній Вислі, се видно з того, що Тацит уміщує їх безпосередно на північ від Лугіїв — германських народів по Одеру)³⁾. На схід від Висли і на півн. схід від Іотів сидів „превеликий“ нарід Венедів — Словян, і литовські народи, у Тацита означені загальною німецькою назвою *Aestii, Eisten*⁴⁾. Так розміщує Птолемей; Пліній і Тацит, не даючи ближших вказівок, potwierджують відомости Птолемея: перший згадує про Вислу, як границю Сарматії, й Венедів уміщує десь коло неї; другий про них згадує на східніх границях Германії, за Іотами⁵⁾. Чи переходили осадн Словян за Вислу, бодай подекуди, ще перед пізнішою їх міграцією на захід, як се часом

¹⁾ Про Птолемея: Schwarz Der Geograph Cl. Ptolemaeus (Rheinisches Museum, 1893), Boll Studien über Cl. Ptolemaeus (Jahrbücher für Cl. Phil., 1894), Holz Über die germanische Völkertafel des Ptolemäus, 1894. Аналіз його відомостей зі Східньої Європи: Müllenhof Deutsche Altertumskunde II с. 17 і далі. Králíček Die Sarmatische Berge, der Berg Peuke und Karpaten des Cl. Ptolemaios, 1894 (Kremsier, Programm). Браунъ Разысканія въ области гото-славянскихъ отношеній, I, 1899, Спб. Кулаковскій Карта Европейской Сарматіи по Птолемею, К., 1894, і доповнення в Филол. Обзор. 1899.

²⁾ *Σούλωνες* (ліпша лекція: *Σούλωνες*), *Φρουγουνθίωνες* і коло верхівя Висли — *Αἰαργαῖοι* (або *Ἀβαργηνοί*), на схід від Венедів — *Γαλίονδαι, Σουθῖνοι, Σταυανοί* — Ptolemaei III 5.

³⁾ Germ. 43—4.

⁴⁾ Пізнійше в IX—XI в. ся назва перепесена на фінських Естів.

⁵⁾ Hist. Nat. IV, 27, Germania 46.

припускають на підставі хорографічних і археологічних даних, се вістаєть ся непевним¹⁾.

Хоч Птолемей зачисляє Венедів — Словян до більших народів Сарматії (разом з Бастарнами, Язнтами, Роксоланами), одначе на його мапі східня Європа так заможена ріжними иньшими народами, що для сього „великого“ народа вістаєть ся дуже невелике місце; причиною була велика плутанина в іменах, і та форма, в якій Птолемей уявляв собі східню Європу — форма узької шні між океаном і Меотидою. Усунувши ті імена, що перейшли, в формі дублетів, з лівого боку Висли на правий, і ті що з прикарпатських країв і донсько-кавказких простягнулись на Птолемеевій мапі за-далеко на північ, здобуваємо порожню просторонь за Вислою, на Подніпровю і далі на схід, де Птолемей, чи його джерело — Марин з Тіра, не знав в дійсности ніякого народу крім тих Венедів.

Як ми бачили, Птолемей виразно уміщує венедські осади над берегом моря, „по Венедському заліву“, що тягнеть ся у нього на значну просторонь, на кілька степенів. Сього мусимо триматись. Правда, у Тацита за германськими народами на лівім боці Висли згадують ся „на правім боці Свебського моря“ Литовці *Aestii* з їх торгівлею горючим каменем (*Electron*, *Bernstein*), але ся звістка не виключає звістки Птолемея: Венеди і Литовці могли на сїм побережю сусїдувати. Також не маємо підстави відсувати Словян з-над моря, щоб умістити там Готів, як роблять иньші²⁾.

З наведених у Птолемея народів не тяжко відгадати в Галіндах пізнійших пруських Галіндів (Голяд наших літописів), в Судінах — може пруських же Судаів; сї народи відповідали-б загальній згадці про *Aestii* на балтійськїм побережю у Тацита. Тільки у Птолемея вони відсунені від балтійського побережа осадами Венедів. *Ossioi* пригадують річку Оссу в Прусені. Кілька иньших імен, що вістають ся на Птолемеевій мапі між Вислою та „океаном“, годї об'яснити, і сама реальність їх лишаєть ся непевною³⁾.

¹⁾ Оборонні ріжних „словянських“ теорій підносять, що Германія має географічне, а не етнографічне значіння як і Сармати; але в сїй часті „Германії“ Птолемей вчисляє ряд народів, котрі трудно не признати за германські.

²⁾ Про питання звязані з Гото-венедською границею див. в примітках (10).

³⁾ В *Возлагові* бачили польських Полян, ще частійше в Ставанах „Славян“ (против сього див. *Müllenhof* с. 21, *Krek*² с. 293). *Вельтів* — *Ουέλται*; Міленгоф (II с. 25) поправляє на *Δετοβαί* і т. и.

Для границі Словянщини з Фінами бракує всяких історичних відомостей. Тацит і Птоломей лише згадують про них, і Птоломей навіть впакував їх, як оден з „менших“ народів над Вислу, вище Готів: очевидно, він не знав про них нічого крім імени. Та у всякім разі звістки цих письменників свідчать, що в I в. по Хр. Фінів знали недалеко від Балтійського моря. На другім кінці граничної лінії сліди присутності Фінів бачать в фінських імени Волги у Птолемея (*Pa* — у Фінів і досі *Rhav*, *Rawa*, також імя Урала — *Δαίξ* об'ясняють з фінського). Певнійшу вказівку дають лінгвістичні сліди довгої культурної стічності між фінськими мовами середнього Поволжа (Пермяків, Вотяків) і осетинською — останком чорноморських Іранців: вони вказують, що в часи розпросторення Іранців в прикаспійських степах Фіни жили на середнім або й нижнім Поволжю. Середину граничної лінії між сими крайніми точками виповнює вперше аж каталоґ народів Германарихової держави де бачимо імена поволзьких фінських племен Мері й Мордвін, не кажучи за більш поцесовані. Як ні легендарна сама держава, сей каталоґ можна-б перенести що найменше на V в. по Хр., як би бути певним, що тут дійсно маємо сі імена, а не прості созвучності; в кождім разі про територію згаданих племен не можна з нього витягнути ніяких вказівок. Археологічна наука досі не могла ще нічого дати для роз'яснення сього питання¹⁾. Вказувано ще на несловянські елементи в хорографії верхнього Дніпра і Десни, ще більше в басейні Волги, Оки й Дона²⁾, але сі вказівки добре не перевірені, та й позбавлені хронології: вони вказують на несловянську людність (припустім — фінську) в часи перед словянською колонізацією IX—XI в., але не мають доказової сили для давніших часів, бо під час словянського руху на захід і полудень словянські правітчинні краї могли (бодай по части) сцуетити, і Фіни могли їх на

¹⁾ Вказу лише на спостереження, ще докладно не перевірене: довгоголова раса, що панує в найдавніших находках на цілім просторі південно-західної половини східноєвропейської рівнини, сягає по Москву на схід, по озерний басейн (Новгородська і Петербурська губ.) на північ. Див. резюме А. Богданова — Антропологическая Выставка т. IV, I, с. 141—2. Але крайні границі розпросторення довгоголового типа вістають ся не ввєдженнми.

²⁾ Надеждивъ Опытъ ист. географіи русскаго міра. Барсовъ Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далі, 258—9. Голубовскій Исторія Смоленской земли с. 31 і далі. Новііші автори (Браун, Поголін, Нідерле) не посунули сеі справи наперед.

якийсь час тоді оланувати. Отже поки що мусимо і тут зістатись при заяві: non liquet.

В сїм четверокутнику, що обмежується лінією Висли на заході, Балтійським морем на півночі, на полудні займає краї по середнім Дністрі й Дніпрі, а на сході — басейн Дніпра (може — крім верхів самого Дніпра й його головних східних притоків), з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена словянсько-литовська територія перед міграцією. Литовські народи займали її північну частину. Як ми бачили, Тацит вразно уміщує їх на східнім березі Балтійського моря, і се потверджується хорографічними й лінгвістичними спостереженнями. У Птолемея Галінди й Судини сидять не на самім побережю, а відділені від нього осадами Венедів; се або помилка (як перенесення Фінів на середню Вислу, або на балтійським побережю треба припускати інші литовські племена, унесені Птолемеєм. Але ближше означити тодішню литовську територію можна тільки гіпотетично¹). Орієнтоватись в тодішній литовській колонізації пізнішими етнографічними границями можна лише до певної міри, тим більше, що і в означенні пізніших етнографічних границь є багато непевного. В пізніших часах східне побережє Балтійського моря аж до Куршгафа займають Фіни (Корсь і Либь Початкової літописи), відтиснувши Литовців. Литовці займають цілий басейн Німана, а навіть в басейні Березини і Припети (на лівім боці її) пробовано вказати несловянські (ніби литовські) елементи². Досі одначе литовські елементи в поріччях Припети й Березини на певно не сконстатовані,

¹) Див. праці: Bielenstein Die Grenzen des lettischen Volkstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im XIII Jhrt., 1891. Bezzenberger, Bemerkungen zum dem Werke von A. Bielenstein (Bulletin петерб. ак., т. IV, 1895). Погодинъ, Изъ древнѣйшей исторіи литовскаго племени (Вѣстникъ археол. и исторіи, 1898). Korsch Die Vorbereitung des litauisch-lettischen Volkstammes (Mittheil. der lit. litter. Ges., XXIV, 1899).

²) Вже Надеждін вказував несловянські елементи на північ від Припети — Опытъ географіи русскаго міра; за ним пішов Барсовъ Географія* с. 74 і далі. Пробували їх ще недавно вирізнити — Филевичъ Исторія древней Руси с. 123 і далі, Кочубинскій Территорія доисторической Литвы -- Журналъ Мин. Нар. Просв. 1897, I, с. 62, 78, Погодинъ Изъ исторіи род. IX; на жаль якихось певних результатів сї праці не дали (див. рецензії в Записках т. XVIII і XXI) і в кождім разі виключати категорично з словянської правітчини землі за Припетою (як то часом роблять) нема підстави.

а як і приймати їх, то ще велике питання: що треба-б тут зачислити до кольонізації пра-литовських часів і що може бути слідом пізнішого розпросторення Литви на полудні. Подібно як Слов'яни, литовські народи разом з словянським рухом, в IV—VI в., могли пересунутись на полудень і захід, полишивши фінським племенам північно-східню частину своєї території, могли она-новати колишні словянські займанщини, та по якимсь часі знову їх стратити під поворотною хвилею словянської кольонізації — коли замкнулись полудневі і західні границі словянського розсіяня, і словянський кольонізаційний рух, по реакції, відбив ся о північні границі.

Виділивши (з певним, далеким приближенням) для литовської групи по її відокремленню балтійське побереже і що найменше — землі між Німаном і Двиною, ми для прасловянської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра (але території на схід від Дніпра, а також в сусідстві німанського басейна — спірні), та краї між Вислою й Німаном, аж до моря (о скільки ці краї не були заняті тотеськими й литовськими осадами). Таке більше-менше означення прасловянської території (з різними відмінами) досить прийняте в науці і дійсно опираєть ся на цілій сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер — найбільшу правдоподібність за собою¹⁾.

Мушу згадати, що найбільшу чистоту словянських елементів в хорографії зауважано в полуднево-західній частині цієї території, на полудень від Припети й на захід від Дніпра, тож сю територію — особливо теперішню Волинь і Галичину, деякі учені хотіли уважати властивою правітчиною словянства²⁾. Та, як кавав я, ми не маємо права сліди несловянської кольонізації на північ від Припети і на схід від Дніпра переносити в часи пра-словянські та виключати ці землі з словянської правітччини, бо тут можлива пізніша кольонізаційна флюктуация — під час словянського руху. Може колись зможуть остаточно рішити сю справу археологія й антропологія; поки що вони в сім ще безсильні.

На своїй правітчині Слов'яне виступають (в I—II в. по Хр.) під назвою Венедів (Venedi у Плінія, Veneti у Тацита, *Ovénéda*

¹⁾ Літературу його дивись в прилітках (11).

²⁾ Надєждін ор. с., Барсов Географія² с. 73, пор. недавно Ист. древней Руси Філевича I, ст. 98 і далі.

у Птолемея)¹⁾. Значінне цього імені — Venedi, не ясно; очевидно, се не була свійська назва²⁾; через Германців перейшла вона в античну літературу, так само як і до фінських народів: західні Фіни й досі називають Росіян Venäjä; самі Німці досі звуть Вендами декотрих західніх Слов'ян (Лужичан і Словинців)³⁾.

Прокопій (VI віка) оповідає, що давніше Слов'ян взагалі звано *Σέρροι*; се слово він толкує з грецького слова *σπείρω*, розсіваю, „бо залядкують край розкиданими осадами“. Відкидаючи сю хибну етимологію, се слово часто зв'язують з слов'янським Серб, вважають се давнішим слов'янським іменем Слов'янства⁴⁾ і шукають їх в Птолемеївих *Σέρροι* (вар. *Σέρροι*); але ці *Σέρροι* сидять далеко на сході, в околицях Волги⁵⁾. Документально ж імя слов'янських Сербів виступає доперва в намятках IX—X в. Що воно могло мати колись ширше, загальніше значінне, на се міг би вказувати факт, що пізнійше два зовсім ріжні слов'янські народи носили се імя (Серби балканські і лужицькі), але однакові народні

¹⁾ Старші звістки, що прикладають ся часом до Слов'ян, певні — про них Niederle Slov. Star. с. 190 і далі.

²⁾ Цайс (с. 67) об'ясняє се слово з got. *vinja* = пасовище, лука, осадники на луках; се об'ясненне за браком лішого прийняте нпр. Реслером ор. с. с. 78, Мілєнгофом IV с. 514, Дені с. 691, по части Потканьским Lachowie с. 240, і наводить ся часто й тими, що не вважають його справедливим. Останніми часами вийшов на верх вивід з кельтського *vindos* — білий: у Погродіна (ор. с. с. 18), Нідерле (Sl. St. 198). Нідерле вказує дійсно цікавий факт — широке розповсюдженне імя *vend, vind* в хорографічних і особлих іменах кельтській території. Але стичність Кельтів з Слов'янами — річ досі не доведена. Об'ясняли Вендів в слов'янського *vet, vjini* — більший, отже „велетні“ — нпр. Церввольф в Archiv f. sl. Philologie IV, 65, Партыцький в Ділі 1892 ч. 142 і ин. (против цього Брікнер в Archiv f. sl. Phil. XXII с. 236), зв'язували з іменем Вятчів (Гільфердінг, Браун, Веселовский), і т. п.

³⁾ *Slavos, quos nos Vionudos dicimus*, каже Алькуїн про побіди Кароля Вел. (Monum. Germ. Epist. IV с. 32).

⁴⁾ Так думали вже Добровский і Шльцер, потім Шафарик I. 7. 15, Цайс с. 67 (обережно), Крек² с. 250, 252. Етимологія слова Серб неясна, див. про неї екскурсе у Крека² с. 248 і далі. Новіше об'ясненне Нідерле — *Σέρροι* з *Віспорі* (Über die Sporoi des Prokopios — Archiv t. XXIII) стріло ся з однодушною опозицією в науці. Зауважу ще, що в словом Серб ставит ся в зв'язок наше себр, сябр = спільник в господарстві. Про тотожність Сербів = *Σέρροι* = *Spali*, що принукали декотрі, див. низше.

⁵⁾ Прокопій De b. Got. III. 14. Птолемеї V. 9 §. 21.

назви в Словянстві стрічають ся дуже часто, а Словяне в ті початкові часи навіть не конче мусіли мати своєрідну загальну назву для означення своєї національності: такі назви часто виробляють ся лише з часом. Назва „Словен“, „Славен“ виступає в перших звістках (VI в.) теж тільки як часткова назва — для Словян західних. Найбільш правдоподібний вивід сеї назви від слуг, слово: люде, що говорять зрозуміло, в протинність чужеродцям — „Німцям“, що не вміють говорити (в чужеземній письменній традиції вона одначе приходить звичайно з вставним *k*: *Scлавeni*, *Scлавini*, *Σοκλαβηνοι*, *Σκλαβηνοι*, арабське Сакаліба, пізнійше також і *m*: — *Σδλαβινοι*).¹⁾

В дінтвистіці згоджують ся на тім, що язикова, а з нею й етнографічна диференціяція серед Словянства зачалась ще на правітчині, довго перед великою словянською мітрацією. Хоч проби — знайти вказівки на час, коли вже показала ся на добре ся диференціяція між головними галузями словянства — західною й північно-східно-полудневою, не довели до результатів²⁾, але факт дуже ранньої диференціяції не підлягає сумніву. Чи будемо триматись т. зв. генеалогічної теорії, що приймає утворення з прасловянської маси насамперед двох чи трох осібних галузей, а з них виріженення аж пізнійше поодиноких племен, чи далеко реальнійшої теорії т. зв. переходів чи хвиль, що вказує на переходові явища й стичности між поодинокими мовами всіх груп, — се не робить ріжницї³⁾; в обох

¹⁾ Словян від слово виводив Коляр. Против сього Добровский (*Sas. Ces. Mus.* 1827, I 83), Шафарик (II с. 25, 8), недавно ще Крек²⁾ с. 300 підносили, що наросток *e* цин вказує на місцевість, має географічний початок; та ледво чи можно се так виключно брати; пригадаю хоч би народню форму: Нѣмчинъ завісь Нѣмецъ. Інші виводи не довіркують в правдоподібности Коляровому. Але при тім не визнаємо лишасть ся однаковість вставки *k* в західних і орієнтальних передачах словянського іменн.

²⁾ Про них впр. у Нідерле *O rúvodu* с. 122—3.

³⁾ Генеалогічна теорія погіршає схематизмом, котрого в живій еволюції не буває; більшу етнографічну одиницю всюди і завжди складає сума льокальних, дрібних варіацій, що переходять з одної групи в другу певними посередними відміннями. Словянські галузи — східня, полуднева й західня, лучать в собі тільки певними сміливими прикметами групи діалектів, яких диференціяція може бути так само давня, як і знаменні відмінні самих галузей. Справедливо каже Бругман (*Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen* I с. 2): не можна собі й уявити мови якоїсь більшої народньої маси, що має за собою довший процес розвою, аби вона була без діалектичних відмін. Теорія одностайного

разах буде певним, що ще перед розселенням приготувались ті етнографічні і лінгвістичні відміни серед Слов'янства, які з цілою виразністю показалися після розселення, завдяки територіальному віддаленню і новим етнографічним стичностям.

Але при тім виникає цікавий факт: сучасне географічне розміщення Слов'янства вповні відповідає його діалектичному поділу, а поодинокі слов'янські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й мовні цілоти¹⁾. Це показує, що велика слов'янська міграція йшла без великої змішанини, без великих перескоків, заховуючи в значній мірі свої давніші відносини сусідства²⁾. З сьогож знов виникає, що напрями колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню слов'янських народів на правітчині, а їх теперішнє розміщення — угрупованню на правітчині. Таку гадку в усією рішучістю висловив один з авторитетніших, талановитіших заступників новітньої лінгвістики: „Порівнявши ці колонізаційні відносини Слов'ян в передісторичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічасмо, що не вважаючи на значні перемиїня занятої Слов'янами території в історичні часи, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такіж, які мусимо приймати для передісторичних часів“³⁾.

праязика — чи індоєвропейського, чи праслов'янського — се фікція, бо нім такий язик сформується остаточнo, має вже в собі зародки розкладу. Се зазначив з усею виразністю Дельбрік що до індоєвропейського язика, а в славістиці сей погляд з цілою рішучістю розвинув недавно Ягіч в статі *Eine einheitliche slavische Ursprache?* (Archiv XXII). Ділячи Слов'янство на мовні групи: західню, східню й південну, він дивить ся на сей поділ не з генетичного погляду, а з становища сучасної статки, і такий погляд все більше знаходить собі признання.

¹⁾ Пор. Крек² 328.

²⁾ Уважаючи на повторення однакових етнографічних назв в різних частинах Слов'янщини, порівнювано колись слов'янську колонізацію з розсипаною грою карт; але однакові етнографічні назви не значать, що то одно плем'я розбилося на частини, і слідів такого „розсипання“ в Слов'янстві, противно, зовсім не можна вказати.

³⁾ J. Schmidt Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus II с. 198. Сей погляд при наголі підпер і В. Ягіч (*Einige Streitfragen* — Archiv XX с. 22): Diese Ablängnung (Лескіна) eines ursächlichen Zusammenhangs zwischen den Siedelungsverhältnissen in der Urheimath und den späteren halte ich für unbegründet. Nach dem eigenthümlichen herdenartigen Charakter der slavischen Völkerwanderung scheint mir das spätere erweiterte Bild der slavischen Verbreitung über Central- und Südeuropa den vorgeschichtlichen Mikrokosmos ziemlich genau wiederzuspiegeln.

Сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє потвердження в історії словянської колонізації: Словяне переважно займали землі, покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переважно тихомирно (про се свідчить та сама невідомість і мовчання джерел про те, як відбула ся їх міграція). Такі порожні, спустілі простори протягом III—V в. відкривали ся на словянським пограниччю на великій просторони на захід, полудень і полудневий схід. Тож колонізаційне розпросторення Словян могло йти правильно, без мішанини, без великих перескоків; племена, що сиділи далше від колонізаційної периферії, вступали в землі, що полишили їм, посуваючи ся наперед, далше висунені на захід або полудень племена. Инакше з мішанини-б вийшла більш однородна етнографічна й лінгвістична маса, і диференціація мусіла-б наново початись аж після розселення.

Сі спостереження дуже важні; вони дають нам спроможність з пізнішого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщення поодиноких словянських галузей перед розселенням, на правітчині, відгадувати порядок і напрями словянської міграції.

Відповідно до положення Української Русі на сучасній мапі Словянщини, ми повинні умістити наших предків в полуднево-східній частині прасловянської території, значить — в краях середнього Дніпра, коли ми правильно означили територію словянської правітчини. Як ціла словянська колонізація йшла в напрямі на захід, полудневий захід і полудень, так і українське розселення мало йти в тих же напрямках, — на захід і полудень. Сей вивід стоїть в повній згоді з фактами словянської колонізації, які регляємо низше.

Отже правітчину нашого народа можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпровю, де він міг бути і автохтоном навіть в повнім значінню сього слова. Такий льобічний вивід дають ті звістки й факти які ми переглянули.

Та не можна поминути мовчанням, що при таким погляді на загальний розвій словянської і спеціально руської колонізації ми зовсім розминаємось з нашою історичною традицією, представленю автором нашої „Повісти временних літ“. Для нього вихідною точкою словянської колонізації було середнє й нижнє Подунавє, отже колонізація у нього має як раз противний напрям — на північ, північний схід і схід: „По мно-

з їх же временехъ, каже він, сѣлѣ суть Словени по Дунаеві, где есть нынѣ Угорская земля и Болгарская; отъ тѣхъ Словенъ ровидошася по земли и прозвашася имены своими¹⁾. Традиція ся противить ся всій сумі наших відомостей про словянську колонізацію; се невдала гіпотеза кнївського книжника. Скомбіновала ся вона в тих часах, коли память про словянську міграцію затерлась, з різних фактів, нпр. із згадок народньої поезії про Дунай, з біблійного оповідання про загальне розселення народів з полудня, а головню мабуть нав'язи її сьвіжійші факти витискання Руси з середнього і нижнього Подунав'я в X—XI в.; навіть в народніх переказах вона, очевидно, не мала ніякої основи і не може мати ніякого значіння для історії словянської міграції²⁾.

Приймаючи, що середнє Подніпровє було, мабуть, прарічиною нашого народа, а дальша просторонь на захід, аж до Карпатського підгір'я входила в територію прасловянської колонізації, ми можемо уважати археологічні сліди людського життя на сій території від дуже давніх — неолітичних часів³⁾, слідами по часті наших предків, по часті Словян взагалі, а в останках неолітичної людности сеї території бачити їх останки. Та що границі словянського племені (тим менше — тої галузи його, яка була предком нашого народа) докладно і певно ми все таки уставити не годні (могли сі границі й мінятись), а з справою антропологічного тина, як ми бачили, звязані великі, досі не поконані трудності, тож при сучаснім стані наших відомостей таке звязування археологічних останків на сій території з предками нашими, чи з Слов'янами взагалі, може бути тільки гіпотетичним до певної міри. Щось більше як правдоподібність ми тут досягнути ще не можемо.

¹⁾ Іпатський кодекс с. 3.

²⁾ Про традицію дунайської прарічини в пізнішім письменстві і противну її — теорію сарматську, що у західніх письменників виступає ще скорше (у равенського космографа, VII в.: *Scytharum patria, unde Sclavinorum exorta est prosapia*), див. найповнійше у Нідерле *Slovancké starozitnosti* розд. I — тут і критика аргументів дунайської теорії нечлєспіах її оборонців.

³⁾ В палеолітичні часи сягати таки зовсім трудно — дальше як в часи неолітичної культури негідні дотепер сягнути ніякі наші комбінації про індоєвропейські племена.

Так зібрані вище факти й комбінації вказали нам з певною правдоподібністю, що північна частина нашої території була занята мабуть словянською людністю (а певна частина мабуть спеціальніше — предками наших племен), перед словянським розселенням і всяць — неовначено довгий час. Історію життя цих племен в тих часах ми одначе не можемо слідити. Звістки історичних джерел не заходять на сю територію майже зовсім: вони дають лише кілька відірваних не вповні безсумнівних імен, в зв'язку з більше докладними звітками про полудневу, чорноморську кольонізацію (в с'їм зв'язку ми нижше й оглянемо сї звістки). Про культурну еволюцію дає деяке понятє археологічний матеріал, розібраний вище; літвістичний же матеріал дає нам певний образ культури сєї словянської кольонізації (в тім і наших предків) в момент розселення — він послужить нам для характеристики культури наших племен (в розділі IV). Історії зверхньої для північної частини нашої території в тих часах ще не маємо.

Дещо більше маємо історичних звісток про полудневу частину нашої території в часах перед словянським розселенням — стенового пояса, а найбільше — чорноморського побережа, від коли кольонізують його Греки. Тому що ся кольонізація була вихідною точкою для історичних звісток про нашу територію, від неї ми й зачнемо їх перегляд. Зрештою, хоч чисельно і територіально не значна, ся грецька кольонізація мала важне значіння в культурній історії наших земель і се дає їй право на нашу пильну увагу.

Кольонізація ся була результатом розвою торгівлі на північній побережу Чорного моря, і в дальшій часі — її сильною підмогою.

Торговля ся дуже стара. Слідн чужоземної, полудневої торгівлі на нашій території ми можемо констатовати від кінця неолітичної культури: екзотичні черепашки (мушлі) дуже ранніх могил (кам'яної культури і ранньої металічної), кераміка т. зв. переджікєнського типа (мальована і гравірована), мідянн і бронзові вироби вказують зовсім виразно на істнування таких вносин і торгівлі. Хоч при теперішній стані нашого археологічного матеріалу не можна категорично сказати, що то все приходило як раз з Чорного моря, але багато з того безперечно такн звідти приходило. Таким чином найстарші стадії чорноморської торгівлі в наших краях вповні виходять за границі історії. Найдавнійші провідники чорноморської торгівлі, на яких

може вказати історія, були Фінікійське і малоазійські Карійці. Торговельні зносини їх з північним берегом Чорного моря не підлягають сумніву супроти того що знаємо про їх зносини з полудневим побережжям Чорного моря. Але за браком історичних звісток і фінікійська і карійська торгівля лежить за границями докладнішого знання; історичні часи застають сю чорноморську торгівлю вже в руках Греків¹⁾.

По традиції, головну роль при тім мала відограти славна азійська республіка Мілет. Заснована Йонійцями на території Карійців, з значною домішкою самих Карійців, Фінікіяч, і ще славних мореплавців Критян, ця осада стала натуральним учасником фінікійсько-карійської торгівлі, особливо на Чорнім морі, і згодом заступила в ній місце тих своїх попередників. Почавши торгівлю, Мілетяне далі заснують на чорноморським побережжю свої постійні факторії (про фінікійські та карійські факторії на північній березі не маємо поки що відомостей), а з них в найбільш вигідних обставинах витворюють ся постійні осади.

З значніших кольоній північного чорноморського побережжя виразно звуть ся мілетськими Тіра, Ольбія, Теодосія і Пантікалей; до них же, певно, належала більшість менших, заснованих Мілетянами безпосередно чи посередно — їх кольоністами. Страбон каже, що Мілет залюднив цілий Евксинський Понт і Пропонтиду²⁾, і взагалі Мілетяне уважались головними кольонізаторами Понта. В сій традиції мусіла задержати ся пам'ять головно про ініціативу Мілетян в закладанню факторій і кольоній, залюднюючи ся-ж вони кольоністами з різних місць: заселити власними силами всі кольонії, що вели свій початок з Мілета (їх рахували на вісімдесят!), мілетська громада розуміється не була в силах. Деякі з чорноморських кольоній були засновані незалежно від Мілетян. Так одну з найважливіших кольоній — Херсонес засновали виходці з Гераклеї

¹⁾ Супроти побільшення слідів фінікійства у декотрих старших і новіших письменників (нпр. Movers Die Phoenizier, II, 2, Schmülling Der phoenizische Handel in den griechischen Gewässern) порівняти нпр. погляди Ед. Маєра Geschichte des Alterthums I, 233, Бірхнера Die Besiedelung der Küsten des Schw. Meeres 31--2. Що до Карійців то як на дві крайності в поглядах можна вказати на Бірхнера Op. c. c. 33 і далі і Наймана Die Hellenen in Skythenl. c. 340—1, 360 Movers I. c.

²⁾ XIV, I, 6.

Понтийської, дорійської кольонії, заснованої в VI в. головню Меґарянами, що взагалі мали в історії кольонізації Понта найважнішу ролью по Мілстанах; Фанаторію засновали виходні з Теоса¹⁾.

Початки сеї кольонізації сягають дуже далеких часів. Одинока мілстська кольонія на північнім побережю Чорного моря, для котрої маємо дату, — Ольбія, датується середньою VII в. перед Хр., але такими датами датується звичайно вже остаточне сформованне кольонії, початки-ж факторій і кольоній мусимо класти на далеко ранійші часи. Коли заснованне деяких кольоній на полудневім березі (як Кізік, Сіноп) датується VIII в., навіть початком його, то певно, що вже тоді істнували бодай початки осад на північнім. VIII—VI віки були часами особливо інтензивної мілстської кольонізації: се мало свої причини в тяжких обставинах сеї республіки; VII в. пройшов у тяжкій боротьбі з Лідійським царством, а по тім наступила завзята, нелюдська внутрішня боротьба — демократичних і аристократичних сторонництв, що могла багатьом надати охоти шукати долі в північних краях. В археологічнім матеріалі Чорноморя се перша, мілстська доба кольонізації полишила одначе досить слабкі сліди, як і взагалі сліди мілстської торгвлі в ній дуже бідні; коли се не випадкова бідність, то треба-б припускати, що в сій добі грецька торгвля на нашім побережю була ще в початках, і Мілстяне далі тих початків не пішли. Дуже багаті сліди грецької торгвлі з VI віка, але, се торгвля головню уже атенська: вона полишила численні пам'ятки по собі в атенській чернофігурній посуді з часів Пізістрата, що з часта стрічається в руїнах Ольбії, Теодосії, Боспора. В V в. се атенська торгвля, судячи по археологічнім, головню — керамічним останкам, упадає (дуже визначну ролью в сій часі здобуває о. Тазос), але наново розвивається й опановує наше побережє з кінцем V віка, і панує на ній далі, протягом IV і початком III віка. Її останки з сїх віків, в виді атенської посуду з червоними фігурами, в незвичайнім богацтві лишилися не тільки на місцях чорноморських кольоній, але в величезній масі стрічаються в могилах і останках осад середнього Подніпров'я (в полудневій Київщині). Навіть в мові написей іонійських кольоній нашого побережя слідний в сій часі сильний атенський вплив (тільки Херсонес держить ся міцно

¹⁾ Арріан у Евстатія 549.

свого дорійського діалекта). З упадком Атен в III—II в. виступають на перший план мотиви й фабрики Малої Азії, Родоса, Александрії, далі, уже від II віка — італійські, римські спеціально, що зміцнюють ся далі з росповсюдженням політичного впливу на нашій побережу (в I в. перед Хр.).

Так представляють ся головні напрями торгівлі й культурних впливів і зв'язаних з ними — кольонізаційних течій в цих грецьких осадах.¹⁾ Тепер оглянемо коротенько долю головніших чорноморських кольоній.²⁾

Починаючи від заходу першою з них була Тіра, на місці теперішнього Аккермана, на Дністровім лимані; стара її назва була Офіусса („Зміїна“), потім названа вона Тірою від імени ріки³⁾, мешканці звались Тірянами (*Tyranoi*). Це була мілетська кольонія, невідомо коли заснована, звісна в джерелах IV в. (вперше у т. зв. Скільяка). Вона становила особну республіку, з вічею і сенатом (*βουλή*) та чотирма архонтами на чолі. Відомо про неї дуже мало; в середині I в. по Хр. вона переходить під зверхність Рима й належить до пров. Мізії; останні звістки про неї маємо з другої чверти III в. (монети з іменем Александра Севера); догадують ся, що вона загинула під час готських нападів.⁴⁾ Т. зв. Скілья (II або скорше I в. перед Хр.) відносить вигоду Дністра для плавання, гарні пастевні по його берегам і багатство риби (88); Деметра з колосками (або самі колоски) і Діоніс з дозою на монетах вказують на інші ще джерела достатку й торгівлі — хліб і вино.

На тім же лимані, насупроти Тіри лежало иньше, менш значне місто, звісне теж від IV в. — Ніконіон; далі на схід, між Дністром і Дніпром — порт Ісіаків (як думають, на місці Одеси), порт Істрия і Одес або Ордес (на схід від теперішньої Одеси).

¹⁾ Див. нову статю проф. ф. п.-Штерна, виднішого з одеських археологів, в XXII т. одеських Записок (1900): Значеніє керамічних находок на югѣ Россіи для вясненія культурної історії чорноморської колонізації, де зроблена перша проба відтворення історії чорноморської торгівлі на підставі головно керамічних находок. Головні виводи її иньший одеський археолог проф. Жебелѣв (ib. т. XXIII) уважає зовсім певними.

²⁾ Літературу їх див. в примітках (12).

³⁾ Пліній Hist. Nat. IV. 12.

⁴⁾ Mommsen Römische Geschichte V s. 217—8.

При лимані Гіпаніса — Бога, на правім боці, коло сучасного села Парутина-Ілїнського, лежала Ольбія („щаслива“ в перекладі). Так зве її звичайно сама громада в написях і на монетах, а себе — Ольбіополітами; посторонні звали Ольбію, задля близькості Борістена — Дніпра, Борістеном, а мешканців — Борістенітами, і так звала себе часом і сама громада.¹⁾ Вона і Пантікапей — то були найславніші мілетські колонії на нашім побережжю. Заснування Ольбії античні джерела (т. зв. Скіми), кладуть на часи „медійської зверхности“ (VII в.), а в каталогу Евзебія-Ероніма воно датується 645/4 р. перед Хр. Як вже сказано було, се можна уважати часом остаточного сформовання цієї осади, а початки її могли бути положені далеко скорше. Систематичні розкопки, розпочаті сього року, відкрили архаїчні стіни старого міста, з притесаних блоків (VI в. — як датують), а вище них — типову, дуже гарну будову V—IV в.²⁾ В середині V в., коли звідав її Геродот, Ольбія не тільки була сама багатим, важним містом, але встигла вже підпорядкувати своему культурному впливу сусідніх варварів: коло Ольбії бачимо еленізованих Скитів Калліпідів, а й скитські царі, як нещасливий Скіль, що згинув за свою прихильність грецькій культурі (як оповідає Геродот), не могли противитись чару грецької культури. Се були часи найбільшої сили й розвитку Ольбії. Джерелом багатства для неї були торговля й господарство: хліб, риба, худоба, як і у Тірі³⁾. Крім того, по словам Геродота, в Дніпровім лимані добували сіль — велика вигода для солення риби. Місто було незалежною республікою, правилось народнім вічем і сенатом (*βούλη*), екакутиву мали архонти й стратіги, скарбу пильнували колегії „девяти“ й „одинадцяти“, а торговлі й промислу доглядали колегії агораномів і астіномів; взагалі завдяки численним написям устрій Ольбії відомий трохи ліпше від інших тутешніх міст.

За тим розцвіттом, в яким бачимо Ольбію в V в., наступаютъ гірші часи. В II-ій пол. IV в. її прийшлося витримати тяжку війну з якимсь Зопіріоном (як звичайно приймають, був то воєвода Александра В.). Пізнійше тяжко приходилось від сарматських і скитських орд і від нового варварського руху в придунайських краях — від „Іалатів“ як вони звуться в місцевих написях (думають, що то були Бастарни або ду-

1) Див. розвідку фон Штерна в XVI т. одеських Записок.

2) Археол. лѣт. Ю. Р. 1903 с. 327. 3) Геродот IV. 53, Скіми.

найські Кельти), Скитів, пізнійше від Гетів. З декрета на честь Протогена, ольбійського громадянина — найбільшої й найінтереснішої ольбійської написи (час її невідомий — кладуть то на III то на II в. перед Хр.)¹⁾, бачимо, що Ольбія тоді мусіла відкупатись від сарматських орд рік-річними „дарунками“, чи по prostu сказати — данію. Вічний неспокій і війни привели господарство до повного упадку: „через війни і неврожаї“ місто цілком збідніло, так що архонти мусіли заставляти храмову посуду, а в місті був голод. Пізнійший Діон Хризостом каже, що Ольбію не раз тоді брали вороги.²⁾ Якійсь час, судячи по ольбійським монетам з іменами скигських царів, вона жувіла признавати над собою зверхність скигських царів; на рещті в 2-ій чверти I в. перед Хр. Гети цілком зруйнували Ольбію, „як і всі иньші міста на лівім (північнім) березі Понта аж до Апольонії“ (коло теп. Бургазу). По словам Діона Хризостома Ольбіополіти тоді розбіглись і вернулись, „як здасть ся, в ініціятиви самих Скитів, що потребували торговища і зносин (торговельних) з Греками, а ті перестали приїздити по зруйнуванню міста“. Ся нова, реставрована Ольбія одначе виглядала і сто літ пізнійше дуже нужденно, як описує її Діон, що особисто був тут в 80-х рр. по Хр.: вона займала тільки незначну частину старого міста, купа лихих домків тулилась коло останків старих укріплень, обгорожена дрантивенькою стіною; в храмах не можна було побачити одної цілої статуї: все було покалічене. Сама людність змінилась, вона мала тепер дуже сильну домішку варварів, і се потверджують написи, де бачимо мішанину грецьких і варварських, особливо іранських імен.³⁾ Зрештою, як каже Діон, се була загальна доля тих спустошених міст побережа: як котрі і віджили, то дуже нужденно, і в сильною участію варварських елементів.

Вернутись до давнього розцвіту Ольбії, очевидно, уже й не прийшло ся; не так складали ся обставини: приходилось жити серед трівог, серед дальшого неустанного руху в степах. Діон, як самовидець, дає нам образок неспокійного життя сього міста при кінці I в. по Хр., серед страху від ворогів. На сю вічну

¹⁾ Inscriptiones Ponti Eux. I ч. 16. Перегляд питація про час її у Латішева op. с. гл. III. ²⁾ Oratio XXXVI.

³⁾ Аналіз варварських імен написей нашего побережа дав В. Мідлер в розвідці: Эпиграфическіе слѣды иранства на югѣ Россіи — Ж. М. Н. П. 1886, IX, теж коротше в т. III Осетинских этюдов.

боротьбу не ставало Ольбії своїх сил. Знаємо, що за Антоніна вона зверталась за помічю до Рима проти „Тавроскитів“. За Септимія Севера (між 196 і 198 р.) перейшла Ольбія під формальну зверхність Рима і вийшла, як і Тіра, в склад пров. Мізії. Останні сліди її існування маємо також з 2-ої чверти III в., з часів Александра Севера (напис й монети). Правдоподібно, вона слідом загинула зовсім, під готськими й иньшими нападами.

Затока при Перекопі (між Дніпровим лиманом і Кримом) звалась Каркінітською (інакше — Таміракською) по імені Каркіні, міста на її північній березі. Торговельного значіння ся затока не мала, як і кілька малозначних осель на її побережжю. На західнім побережжю Крима лежав рівнож не визначний Керкеніт (як думають — де теперішня Евпаторія). Важне значінне мав тільки крайній східно-полудневий виступ півострова, між затокою Ктенунтом (теп. Севастопольська) і Символів (теп. Бадаклавська); витворений сими затоками півостров звав ся Херсонесом, як і цілий Крим. Для відріжнення від сього великого Херсонеса, той малий півостров звуть звичайно Херсонесом Гераклеїським, по осадникам, що прийшли з Гераклії Понтиїської. Херсонесом же Гераклеїським, Таврійським або Метарським¹⁾ звали саме місто, положене на сім малім півострові.

Засновали Херсонес, як я сказав виходці з Гераклії Понтиїської, кольонії Метарян (на полудневім березі Чорного моря, тепер по турецьки Бретлі). Т. зв. Скіми каже, що в заснованню Херсонеса брав участь також і Дельос; головна маса людности була в усякім разі дорійська — се показують написи.²⁾ Коли засновано його — невідомо; сама Гераклея заснована була за часів Кіра, отже в VI в., значить Херсонес засновано бодай трошка пізнійше. Геродот мовчить про нього, вперше згадує т. зв. Скіяк (IV в.); припускають, що за часів Геродота Херсонес вже існував, тільки сей не згадав про нього.

Оселяючись в сусідстві диких і недюдських Таврів, про котрих оповідались всякі страхи, осадники на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпечности; для того Херсонес осаджено не при котрійсь з двох згаданих бухт, а на крайнім виступі півострова, де він лекше міг бути оборонений, і аж пізнійше перенесено його над теп. Карантинну бухту,

¹⁾ Plinii Hist. Nat. IV. 12, 26.

²⁾ Сеж, окрім свідощів иньших авторів, уважнює хибну очевидно звістку Страбона, що Гераклея була мілетською кольонією.

коло теп. Севастополя. Працею й культурою приходнів камінцюватий і непривітний півостров прегарно оброблено; заховалось досі останки штучних водопроводів (труби для води); півостров укрили штучні горбди (Inscr. I. 195). Опановавши його, Херсонезіти тримали в своїх руках і обидві затоки; сліди укріпленень перетинають шийку між Ктєнунтом і бухтою Симводів.

З початку Херсонес був незалежною республікою; при кінці II в. перед Хр. він одначе удався до понтийського царя Мітрідата VI Евпатора під протекцію, просячи помочи на сусідніх Скитів. Сей факт, докладно не датований, новішими дослідниками кладеться коло 110 р.¹⁾ Із Страбона і херсонеського декрета на честь Мітрідатового вєводи Діофанта (се найбільша й найважніша з херсонських написей) довідуємось, що Діофант той кількома наворотами побив „скитського“ царя Паляка і його сторонників Роксоланів (Ревксіналів декрета), і після того Херсонес, разом з Боспором увійшов у склад Понтийського царства.²⁾ По упадку Мітрідата Херсонес якийсь час належав до Боспорського царства під зверхністю Рима, але потім став автономною республікою, під зовсім номінальною римською зверхністю, хоч фактично стояв він в II—III в. під егідою римських залог; на монетах його пишеться *Χερσονήσου Ἐλευθέρας* або навіть *βασιλευούσης*, і має він не тільки срібні, але й золоті власні монети, без жадних цісарських імен, так що становище його далеко було вище від Тіри та Ольбії — провінціональних міст.³⁾

¹⁾ Meyer Geschichte des Königreichs Pontos. 1879, с. 91, Лагишов Ольвія с. 131—2, Inscriptiones II, с. XXIX, Niese — Rheinisches Museum 1887 p. 559 sq. Reinach Mithridat Eupator с. 60 нім. вид.

²⁾ Страбон VII. 4. 3, Inscriptiones Ponti Eux. I. ч. 185. Детайлічний історично-топографічний коментар до цієї написи в Записках одеськ. тов. т. XII.

³⁾ Справа увільнення Херсонеса від боспорських царів і його відносини до Риму дуже суперечна і має ще багато неясного. Страбон кілька разів (VII. 4. 3, VII. 4. 7) зовсім виразно говорить, що тоді — себ то в 1-ій чверті I в. до Христі, Херсонес ще належав до Боспора. Сей звістка уважається звичайно хибною, слідом за Беком (Corpus inscr. graec. II с. 89), що прийняв херсонську еру (24/5 р., як тепер читають, або 36 р. перед Хр. як прийняв Бек на основі ніякого відчитання написи) за час, коли Херсонес дістав *ἐλευθερία* від Римлян і увільнився від Боспору. Найранішу звістку про *ἐλευθερία* Херсонеса маємо у Плінія Hist. nat. IV. 12 (26). Але в херсонеській написи Inscr.

Не знаємо докладно, як пережив Херсонес часи великого руху народів. Історії, розповіджені у Константина Порфирородного про війни Херсонеса з Боспором зовсім непевні.¹⁾ На ново Херсонес виринає в VI в., коли Візантія, за Юстиніана, привернула під свою владу Крим і відновила укріплення Херсонеса, Пантікапея, Алушта і Горзувітів.²⁾ В VII в. Херсонес належав до Візантії, але потім була перерва, коли він належав до Хозарів: на початку VIII в. тут сидів хозарський намістник „тудун“;³⁾ потім Херсонес знову належить до Візантії, як головне місто Крима. І тепер бачимо в ній автономний устрій⁴⁾; на чолі міста стояв місцевий *protektor*. Але в IX в. для зміцнення своєї влади візантійське правительство стало присилати сюди своїх стратигів⁵⁾; се, правдоподібно, дуже не сподобалось громаді; при кінці IX в. сталось повстання, стратига вбито, а Константин в своїй науці сину докладно оповідає способи, якими можна змусити Херсонітів до послухності, якби вони „забунтовали або спротивились велінням імператора“; ці способи — перешкоди в торгівлі й доставі в Херсонес хліба вина й інших потрібних річей.

В сей візантійський період Херсонес має для нас особливе значіння, бо він був найблизшим огнищем візантійської культури для Руських Словян після їх міграції, коли вже не існували інші грецькі колонії, як Тіра, Ольбія; в наших очах се

I N 199, з II в. по Хр. знов іде мова про посольство до імператора в сій справі — *ὕπερ τὰς ἐλευθερίας*. З того всього виходить, що в відносинах Херсонеса до Риму були певні фази більших і менших автономічних прав. Літературу цього питання і перегляд його дає згадана стаття Берте Делагард: Надпись времени императора Зенона (на сій написі оперті рахунки херсонеської ери, видана вона найліпше Юргевичем в одеських Записках т. XVI).

¹⁾ De adm. 53. Див. Моммзена Röm. Gesch. V. с. 291.

²⁾ Прокопий De aedif. III 7.

³⁾ Nicephorus ed. de Boor p. 45, Theophanes ed. de Boor I p. 379.

⁴⁾ При можливості різних відмін в устрою Херсонеса і залежності від Риму, потім від Візантії можна констатувати певний устрій тільки в певних моментах.

⁵⁾ Константин De adm. 42 кладе се на часи імп. Теофіла, проти цього датовання див. Успенского Візантійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря К. Ст. 1889, V. Херсонеський стратиг згадуєть ся вперше з нагоди повстання за імп. Льва: Continuator Theophanis, імп. Лев гл. 10, Амартол вид. Муральта 774—5 (під 892 р.).

надає йому далеко більший інтерес, над всі грецькі кольонії Чорномор'я.

З упадком Візантії й переходом чорноморської торгівлі в руки Генуезців упадає й Херсонес; при тім його тиєнули нові турецькі орди: Половці пізніше Татари. Вже в 1-ій пол. XIV в. (1333 р.) папа, засновуючи в Херсонесі латинське біскупство, говорить про нього як про колишнє місто.¹⁾ В XVI в. подорожник Броневський застав його цілком порожнім — самі руїни.²⁾

На полудневім побережю Крима споміж кількох звістних нам осель (Харакє, Лямнад, Атенеї і т. и.) видатніша була Теодосія (на місці теперішньої). Се була, як я згадував, мілєтська кольонія; час заснування її нам невідомий; в 1-ій пол. IV в. її підбив собі боспорський архонт Левкон, і від тоді вона входила в склад Боспорського царства. Демостен хвалить її великий порт, „як кажуть корабельники — не гірший від Боспорського“, Страбон — родючість околиць Теодосії.³⁾ Але не вважаючи на свій справді дуже гарний порт, вона не мала в античні часи важнішого значіння: аж в середніх віках (XIV—V) Генуезці, оселившись тут, надали їй всесвітню славу під іменем Кафи.

Без порівняння важніше значіння в старинні часи мав Пантікапей, осада на місці теперішньої Керчі, „метрополь всіх мілєтських кольоній Кімерійського Боспора“⁴⁾ (звичайна форма імени *Παντικαπαιον*, мешканець звав ся *Παντικαπαιεύς*, *Παντικαπαιεύς*, *Παντικαπαιος*). Його історія стає нам відомою тільки в кінці V в., але з огляду на таке першєнство його поміж тутешніми кольоніями догадують ся, що заснована (себ то — остаточно сформована) ся осада була скорше, що найпізніше — десь в середині VI в. З початку се була аристократична республіка, на чолі котрої від р. 480/79 стояв рід Археанактідів,⁵⁾ потім, в середині V в. (438/7) забирає в свої руки власть династія Спартокідів, якась чужа і не грецька родина

¹⁾ Theiner Monumenta Poloniae et Lituaniae I ст. 457.

²⁾ Tatariae descriptio, 1595, витяг див. в одеських Записках т. VI с. 341—2.

³⁾ Демостен проти Лєнтіна § 33, Страбон VII. 4. 4.

⁴⁾ Амніан XII, 8, 26.

⁵⁾ Діодор XII. 31. 1; він взагалі подає з літературних джерел найбільшу суму відомостей для старших часів історії Боспора (кн. XII—XX 2, витяг в збірнику Латішева II с. 473 і далі).

(се видно з імен її членів), і править протягом трох століть. Але й Спартокіди довгий час титулюють ся тільки архонтами Боспора і Теодосії, а царями лише в відносинах до підвласних варварських народів, аж пізнійше (в III в.) затираєть ся отся ріжниця титула: вони титулюють ся царями взагалі.

Власть сих династій не обмежалась самим Пантікапеем: до них належали грецькі колонії по обох боках Кімерійського Боспора; з них на європейським березі важнійшою осадою був Німфей, на азійським — Фанаторія (в куті Таманської затоки, коло ст. Сінної) і Гортіція (теп. Анапа). Ся держава вважалась Боспором, а її нарід Боспорянами. На захід, в Криму, вона довгий час не простягала ся далі за Керченський півостров, що був для безпечности відгороджений від решти Крима валом. Але Спартокід Левкон в IV в. перейшов за сю початкову граніцю й прилучив до Боспору Теодосію. Крім грецьких міст боспорським династам підлягали, бодай часами, і сусідні варварські народи кавказького берега — Сінди і Меоти з дрібнійшими їх племенами. Нарешті до Боспора-ж належав Танаїс — колонія Боспорян на устю Дона-Танаїса (коло теперішньої слоб. Недвиговки, при Мертвім Донці). Танаїс, по словам Страбона, був найбільшим торговищем для варварів після Пантікапея, там боспорські Греки торгували з кочовниками європейськими і азійськими (себ то тими, що жили на схід від Дону); крім торгівлі тут, на азовським побережю, в великих розмірах ловили рибу й солили.¹⁾ При кінці I в. перед Хр. Танаїс вруйновав був боспорський цар Полемон за непокору зовсім, але як видно з численних написей, колонія ся віджила і в II—III в. по Хр. прийшла була знову до значного розвитку. Інша торговельна осада Фанаторія, по словам Страбона, була центром „азійських Боспорян“; сюди прибували товари з кавказьких країв сухопутем, тимчасом як Пантікапей держав у своїх руках морську торгівлю: він мав вартати на' 30 кораблів.²⁾

Крім того Боспоряне господарували, мали винні городи і родючі ниви. Страбон похваляє родючість ґрунту під Теодосією й Пантікапеем. Взагалі Боспор орудував великими масами хліба, збираючи його чи то з власного господарства, чи то че-

¹⁾ Страбон VII. 45 і XI. 2. 4.

²⁾ Страбон XI. 2. 10 і VII. 4. 4.

рев торгівлю з сусідними варварами. З Демостена довідуємося, що в серед. IV в. половина всього привозного хліба в Атику, яких 400 тис. медімнів (коло 400 т. гектолітрів) ішло з Боспора¹⁾. Під час дорожні в IV і III в. боспорські Спартокіди нероз посиляли значні маси хліба в дарунок; Страбон каже, що Левкон послав Атенянам одного разу мільон гектолітрів (2,100.000 медімнів) з Теодосії; цифра може й побільшена, але можемо з того зрозуміти розміри хлібної торгівлі Боспора. По словам тогож Страбона, хлібом платив Боспор і частину своєї дани Мітрідату: 180.000 медімнів хліба і 200 талантів срібла.²⁾

В II ст. перед Хр. Боспор, як і Херсонес, сильно терпів від сусідних варварів. Подібно, як Ольбія, він від довшого часу видно мусів оплачуватись річною данею, і коли Херсонес піддав ся під протекцію Мітрідата, за його прикладом пішов і останній Спартокід Перізад, „не будши в стані витримати з варварами, що вимагали все більшої дани“. Він заховав свою вхась під зверхністю Мітрідата, але скоро загинув від повстання свого вихованця Савмака і його помічників „Скитів“.³⁾ По тім Боспор перейшов під безпосередню вхась контійських царів, а по упадку Мітрідата — під римську протекцію. За римських часів він становив васальну державу, з своїми царями, з початку з дінастії Мітрідата (по жіночій лінії), а з третьої чверти I в. по Хр. з якоїсь а очевидно, теж варварської, дінастії Рескупорідів (чи була се зовсім нова дінастія, чи споріднена з попередньою, властиво зовсім невідомо). Відносини Рима до неї подібні до херсонеських: римське правительство опікувалось ним, коли й скільки могло (в другій пол. I в. по Хресті нпр. бачимо тут римські залоги), але подишало досить широку автономію. Відносини, степенъ залежності зрештою могли бути різні в різні часи. Історія Боспорського царства за римських часів взагалі дуже мало звісна. Головним джерелом служать монети й написи; по ним дінастію боспорських царів можна слідити до першої половини IV в. Цілий сей час царство зі-

¹⁾ Против Лептіна § 31—3.

²⁾ Страбон VII. 4. 6, Демостен проти Лептіна § 33; про сей текст дав. примітку Перро в *Revue historique* 1877, IV с. 53: він думає що се не був дарунок. Див. ще нову Ісократу *Трхпейтис*; 57. Досить загальну звістку з I в. по Хр. (за Нерона) про великий привіз хліба до Риму прикладають також до Криму — Mommsen *Römische Geschichte* V с. 198.

³⁾ *Inscr.* I, N. 185.

ставалось під римською протекцією — очевидно, само трималось її, навіть в часах коли Рим не міг ані дати реальнішої помочи, ані боронити своєї власти над сею васальною державою. Сама вона переходила різні фази сили й упадку. Міру її сили й значіння в євгійші моменти показує фрагмент написи з Танаїса¹⁾, з кінця II в. по Хр., де згадується про побіди боспорського царя Савромата над Скитами й Сіраками (на східнім березі Меотиди) про прилучення землі Таврів і увільнення від піратів моря в Понті й Бітінії. В останнє Боспор згадується, як приналежний до Рима край, в 366 р.²⁾ Потім його опанували Гунни.

Аж в VI в., за імп. Юстіна (518—27) Боспор вернув ся знову під византійську зверхність: тут поставлена византійська залога, і старий Пантікапей разом з иньшими кримськими містами на ново укріплено.³⁾ Одначе власть Візантії тут не була вже міцною; при кінці VII в. Пантікапей (Боспор) і Фанагорію, що приймає нове імя Таматархи (руська Тмуторокань), бачимо в руках Хозарів.⁴⁾ Від Хозар Тмуторокань перейшла під власть руських князів; в X в. вони, здається, чи не держали в своїх руках і східньої частини Крима. В XII в., за імп. Мануїла бачимо Керченську протоку знову в якійсь залежності від Візантії, судячи по його умовах з Генуєю (1167—70); при кінці XII в. (1190) Боспор в усякім разі фактично належав до Візантії: корсунський дукс відновляв тут фортифікації.⁵⁾

Як бачимо, чорноморські кольонії жили дуже тривожним житєм, і треба дивувати ся тій витривалости, з якою сі дрібні осадні держали ся в таких небезпечних позиціях протягом цілого тисячоліття, при дуже малій або ніякій підпорі зі сторони метрополій та політичних своїх зверхників.

Промисел і торгівля буди тими силами, що притягали грецьких кольоністів в сі далекі краї, звабляли їх осаджуватись на чужині серед диких і непривітних народів, заохочували цілими

¹⁾ Inscr. Ponti Eux. ч. 423.

²⁾ Am. Marcellinus XXVI. 10. 6.

³⁾ Malalas ed. Bonn. 431, Theophanes ed. de Boor I p. 175, Procopii De bello Persico I. 12, De b. G. IV. 5, De aedif. III. 7.

⁴⁾ Nicephorus ed. de Boor p. 40—1, Theophanes ed. de Boor I p. 373.

⁵⁾ Corpus inscr. Graec. N 8740. Про умову з Генуєю див. т. IV гл. III сєї історії.

віками удержуватись тут серед всяких негодностей і небезпечностей, устоюватись серед переважних ворожих сил то зброєю, то дипломатією, то грошима, в кінці — давали спроможність сим роскиненним серед варварського моря самітним острівцям утримуватись протягом цілого тисячоліття під натиском варварів.

Припускають, що першою причиною для заморських торговельників, яка притягала їх до наших берегів, була торгівля горючим каменем (бурштином); сей здогад поки що не перевірений докладно, хоч можливий. Пізніші грецькі кольонії північного чорноморського побережжя мали метою більш звичайні річи щоденної потреби: на широку міру експлуатовали вони багаті, ще не вичерпані природні запаси і ще на ширшу — вимінювали на предмети грецької культури сирові продукти у сусідніх народів та висилали їх, з великою, розуміть ся, користію для себе, в грецькі краї. Коротку, але добру характеристику понтийської торгівлі дає Полібій в своїм оповіданню про стару Бізантію; „з припонтийських країв іде до нас хуба та велика сила невільників, і то безперечно найліпших, а з припасів постачають вони мід, віск, солону рибу в великих масах; з продуктів, котрими багаті наші краї, вони дістають оливу і всякого рода вино, а хлібом міняють са, то присплавчи, то дістаючи від нас“. Доповненням до цієї характеристики може служити оповідання Страбона про боспорську торгівлю в Танаїсі: „кочовники привозили сюди невільників, шкіри й інші кочовничі продукти, Боспоряне натомість — одіж, вино й інші річи культурного побуту“, або отсе свідощтво з одної Демостенової промови: корабель з Пантікапея віз до Теодосії вовну, кілька черпанок солоної риби й козячі шкіри.¹⁾

Хліб і рибу — два головні предмети античної грецької поживи, чорноморські Греки добували й вивозили в великих масах. Я вже згадував, що в IV в. числили боспорський хліб на половину всього хлібного привоза Аттики. Розуміть ся, в часі непокоїв чи неврожаїв могла траплятись потреба хліба і в чорноморських осадах; деякі, як от Херсонес, ледво чи й продукували досить хліба для свого виживлення; се мабуть і розуміє Полібій, кажучи, що хліб часами вивозили з кольоній, часами ввозили до них, але властиво хліб був пред-

¹⁾ Полібій IV. 38, Страбон XI. 2. 3, Демостен проти Лякрита § 34. Літературу понтийської торгівлі див. в примітках (13).

метою вивозу у чорноморських Греків. Про рибний промисел є досить багато звісток: риба вялилась і сушилась і в такому пре-парованім виді висилалась до Греції. В значній мірі й хліборобство і рибальство було в руках Греків, але не виключно, сі продукти йшли й від тубильної людности, і участь її в сій торгівлі для нас особливо інтересна. Геродот, як побачимо нижче, згадує виразно про Скитів, що сіють хліб на продаж; про хліборобство різних сарматських народів, особливо коло Дунаю й Меотиди, згадує Страбон; він же оповідає про рибальство Меотів, поруч Греків, на Меотиді, ведене, правдоподібно, теж на продаж.¹⁾ Не виключене, що й дальші народи, між ними й Слов'яне, хоч посередно, могли брати участь в сій торгівлі хлібом. В кожному разі можна сказати певно, що в торгівлі медом, воском, шкірами й невільниками, певно, брали участь і вони — сі продукти мусли звертатись в грецькі міста з великого простору східньої Європи; се як раз ті товари, що виступають пізнійше спеціально в руській торгівлі, як східноєвропейські товари, що носилися в грецькі міста в обмін на предмети грецької торгівлі. Крім того через слов'янські землі могла йти перевозова торгівля деякими продуктами, нпр. горючим каменем, північними футрами й невільником. Всі оті предмети могли привозитись в грецькі осаді самими варварами, могли вивозитись з їх країв і грецькими агентами та купцями. Геродот згадує про грецьку факторію Гельон в землі Будинів, описує караванну дорогу через Урал в центральну Азію, дає звістки про плавбу Дніпром²⁾; про плавбу Дністром згадує т. зв. Скіми; се все вказує на те, що грецькі купці не обмежались торгівлею на побережю.

Зі сторони Греків, як предмети привозні, згадується вино, олива, різні матерії, загальнійше кажучи — предмети промислу й грецької штуки. Вино, як я згадував, культивувалось греками в Криму й на Дністрі (в Тірі); сліди культури оливи заховались подекуди в Криму, але сїєї місцевої продукції не вистачало і для себе, не тільки для торгівлі. Привіз вина з островів Середземельного моря, особливо з Рода, Тава, Книда, зіставив багаті сліди в виді ручок від амфор з написами й марками, на місцях чорноморських осад. По словам Демостена, вино в Понт возили ще з Пенарета, Коя

¹⁾ Геродот IV. 17, Страбон VII. 3. 17, XI. 2. 1. і 4.

²⁾ Геродот IV. 22—7, 53, 109.

(Κῶς), Менди і з інших міст¹⁾). Вино, безперечно, ішло далі на північ; прецінь Скити нпр. славились як добрі пиянці. В авязку в сиз стояло, може, й перенесення тина глиняної амфори в краї середнього Подніпров'я, де такі глиняні посудини, часом дуже великі, зустрічають ся досить часто, не залежно від грецького привозу, а також і широке розповсюдження грецької посуди.

Про широке розповсюдження грецької кераміки в землях навіть значно віддалених — як полуднева Київщина, я вже згадував. Найстарші в тутешніх нахідок сягають V—VI в., але в великій масі виступає головню атенська посуда чорнолякова, з червоними фігурами IV—III в., — такі нахідки посуду, і артистичної роботи, і більше щоденного ужитку, в полудневій Київщині звістні десятками²⁾. Ювілерські вироби грецькі, особливо багаті в степовій полосі, також заходять в полудневу Київщину й Поділе³⁾. Ще дальше сягають монетні нахідки, що можуть ввазувати коли не на безпосередню, то посередню торгівлю з чорноморськими містами й Подунавсм — вони заходять глибоко в лісовий пояс, але належать головню до пізнійших часів, I—III в. по Хр.⁴⁾.

Особливо сильні, розуміється, були впливи грецької культури на степову людність прибережних країв. Коли з одного боку ми бачимо, що грецькі майстри кодьоніяльні, а мабуть — судячи по високому артизму деяких виробів, і столицні робітні приладжувались в своїх виробах до уподобань і вимогів варварської людности, для якої призначали ся сї вироби — на продаж чи на замовлення, то з другого боку бачимо, як мотиви грецької штуки, грецького ремесла переходили в штуку варварську, як пересякає грецькими виробами ціла обстановка степового ватажка. Се само вже дає сьвідоцтво і міру великого впливу грецької штуки на тубільну людність наших країв.

¹⁾ Проти Лякріта § 35. Ручки амфор описувались Бекером і Юргевичем в ряді статей — *Mélanges Gréco-Romaines I*, Записки одеського історичного тов. V, VII, XI, XV, XVIII, XXI, XXII; вони мають увійти в III т. *Inscriptiones*.

²⁾ Про сї керамічні нахідки статя фонъ Штерна: Къ вопросу о востѣйствѣ античной культуры на области, расположенныя вѣдъ района древнихъ поселеній на сѣверномъ побережьѣ Черпаго моря, в одескихъ Записках т. XXIII, 1901; також цитована статя: Значеніе керамическихъ находокъ.

³⁾ Див. вище с. 38—9. ⁴⁾ Див. вище — гл. IV.

Зрештою і в історичних джерелах маємо на те вказівки; така звістка Геродота, згадана вже вище, про еленізовану варварську людність Каліпідів в околицях Ольбії; про мішану, чи еленізовану варварську людність — *Μισέλληνες* в околицях Ольбії в пізнійших часах згадує декрет Протогена. Страбон константує, що Меоти більші до Боспора (отже більші до грецьких впливів) визначають ся більшою культурністю в порівнянню з своїми північними земляками, і т. и.¹⁾

З меншою силою, в ослаблених формах сі ж культурні впливи, як виразно свідчать нам археологічні нахідки, йшли і в землі, зайняті словянською колонізацією, або сусідні з нею, і безперечно не лишали ся без сліду в розвою матеріальної культури тутешньої людности: широке розповсюдження грецької кераміки й юбілерства в сих краях може ручити нам за се²⁾.

Степові простори нашої території від початку історичних відомостей, протягом яких тисячі літ, займає на пів кочовника, на пів осіла людність, правдоподібно — іранського племені. До звісток про неї перейдемо тепер від чорноморського побережа.

Найдавнішу відомість про чорноморську кочову людність знаходимо ми, правда — в дуже загальній формі, в Іліяді, в тій частині одначе, що не належить до старших складових частин епоса: тут Зевс дивить ся „далеко на землю добрих їздців Траків, Мізів сильних в ручнім бою і славних кобилодоїльців, що годують ся молоком, бідні і найсправедливійші з людей“³⁾. Пізнійші письменники зробили з тих гомеровських епітетів назви народів (*Ιππημόλοιοι*, **Αβιοι*, *Γαλακτοφάγοι*), але вже Страбон розумів, що тут іде мова про чорноморських кочовників. Гезіод знає вже й імя їх — Скити, та прикладає до

1) *Inscr. Ponti Eux.* I ч. 16, Страбон XI. 2. 4.

2) Вказують на повний брак у словянських мовах запозичень в грецькій мови сеї доби як на доказ, що Словяне в ті часи не стикались з Греками безпосередно (Соболевський *Věstnik sl. star.* IV с. 192, Диповский — *Известия XII съезда* с. 141). Се дійсно, каже припускати торгівлю й впливи більше посередні, через степові племена.

3) *νόστιν ἐφ' ἱπποπόλων Θρηκῶν καθ' ὀρώμενος αἶψιν*

Μουσῶν τ' ἀγγελμάτων καὶ ἀγαθῶν ἱππημόλων

γαλακτοφάγων ἄβιον τε δικαιοτάτων τ' ἀνθρώπων — XIII. 6.

них той самий гомеровський епітет кобилодоїльців: *Σκῆθαι ἰππιολόγοι*¹⁾.

Більше оповідав про ті краї поет VII в. Арістей з Проконеса, автор Арімаспейської поеми (*Ἀριμῆσπεια*), присвяченої спеціально північно-східнім краях. Його географічні відомості, завдяки, правдоподібно, поетичній формі, в яку вплетені були в поемі, до того ще неприступні до перевірки пізнішим письменникам, не мали доброї слави в античній літературі, і Страбон просто зве Арістея брехуном²⁾. Але в сучасній науковій літературі були висловлені гадки, що Арістей міг із скитськими караванами побувати в середній Азії і там зібрати свої відомості³⁾. В усякім разі його поема на довго стала джерелом відомостей про далекий північний схід і має подекуди, виключивши поетичні прикраси, признаки певности. З його відомостей користав і Геродот та й переховав найбільше відомостей з цієї, страченої для нас поеми.

Геродот, що десь в середині V в. звідав Ольбію сам особисто, як можна судити з його оповідання⁴⁾, — становить головне джерело про сю степову, правдоподібно — іранську людність нашого краю. Непевні ніби то звістки, які закидали йому і в античній літературі (Плутарх написав спеціальний трактат про зловірність Геродота) і в новітніх часах, знаходять собі що далі все більше потвердження, і тепер в науковій літературі певність Геродота, де оповідав він як свідок, не підлягає найменшому сумніву; що иньше, де оповідає він з переказів⁵⁾.

Геродот з переказів оповідає, що давнійше чорноморські краї зайняв кімерійський нарід, і звідти витиснули його Скити. Він покликаєть ся на вказівки про Кімерійців в місцевих топогра-

1) Сю згадку в тексті Гезіода деякі учені одначе датують теж значно новітніми часами ніж VIII в. — Див. Müllenhof Deutsche Altertumskunde III, p. 22.

2) XIII 1. 16.

3) Див. спеціальні розвідки Турне (Tournier de Aristeia Proconesio, 1863) і Томашка (W. Tomaschek — Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden I. Über das Arimaspeische Gedicht des Aristeas — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 116 с. 478). Інші, скептичнійше приймаючи відомості Арістея, й самий вік його чосуювать на перед — на VI в.

4) Про се спеціальна стаття Мищенко — К. Старина 1886. VI.

5) Література Геродотових відомостей про Скитию в примітках (14).

фічних назвах, на існування кімерійського Боспора (Керченська протока), Кімерійських бродів, Кімерійських стін, на могли кімерійських царів на Дністрі, але його відомості про сей нарід дуже бідні, і він йому самому представляєть ся, здаєть ся, в такім самім „кімерійським тумані“, що в Одисеї окриває їх царство:

Там Кімерійці живуть, і їх місто, та й ціле їх царство
Хмарами вкриті вічно й туманом, бо яснеє сонце
Не поглядає на той край горлячим промінням ніколи¹⁾.

Се й не диво, бо самі грецькі осадники, коли почали на добре оселюватись на Чорноморю, сієї перед-скитської людности, правдоподібно, вже не застали.

Імя Кімерійців добре звісно з малоазійських джерел (жидівське Gomer, вірменське Gamir, в асирійських написях Gimirri²⁾). В грецьких джерелах знаходимо звістки про напади Кімерійців, разом з тракійськими ватагами, в VIII—VII в., на грецькі володіння на малоазійським побережю. Але власне се широке розповсюдження іменн наводить на гадку, що маємо тут якусь загальну назву, скорше географічну ніж етнографічну (подібно як се пізнійше було зі Скитами), і що в такім загальнім, не-етнографічним значінню се імя було чи Греками, чи може ще їх попередниками в чорноморській торгівлі — Фінікіянами і Карійцями перенесене на Чорноморє для означення туземної перед-скитської людности³⁾.

¹⁾ Одисея XI, 14. Геродот IV, 11—3.

²⁾ В. Мілер (Черты старины въ преданіяхъ и бытї Осетинъ с. 199) теж імя бачить в осетинським Гуміріта = велетень; сей факт вартій докладнійшого вяснення.

³⁾ Міленгоф ішов іще дальше, взагалі заперечуючи існування на нашім Чорноморю якоїсь кімерійської людности (навіть в вище сказанім значінню — взагалі перед-скитської колонізації) і бачить тут комбівації Арістея й інших, що тим витисненнем Кімеріїв з північного берега Чорного моря в Малу Азію хотіли об'яснити собі прихід їх сюды, а знову боротьбу Скитів (Саків) з Масагетами, що в дійсности мала місце на полудень від Каспійського моря, перенесли на північ від нього, і на тій підставі утворилась історія приходу Скитів в наші степи (Deutsche Altertumsk. II, 23). Проти сього гіперкритицизму можна вказати — перше, що якась перед-скитська людність мусіла існувати в Чорноморщині дійсно — се доводить археологія, друге — що нема поведів заперечити, зовби патовп Масагетів не міг викликати міграції іранської людности і в Європі і в Азії.

Скитів грецькі письменники представляють приходними зі сходу. Геродот каже, що Скитів витиснули зза Аракса (себ то Яксарта, тепер Сир-Дарі) їх соплеменники Масаети, додаючи, що так оповідають і Греки, і самі Скити, але при тім наводять оповідання Арістея, що давав ще ширше об'ясненне сьому руху, звязуючи його з рухами в середній Азії: Арімаспи потиснули Іседонів, що зайняли, як правдоподібно об'ясняють, землі на полудневий схід від Тянь-Шан і тим самим потиснули іранську людність в басейні Яксарта¹⁾. Таке об'ясненне скитської міграції зовсім можливе. Держачись теорії європейської правітчини Індоевропейців, се треба уважати за поворотний рух кочових Іранців на захід, викликаний пертурбаціями в західній Азії. Що до часу його, то по гадці Геродота сей рух мав би стати ся десь в II пол. VIII або поч. VII в., але се датованне оперто на об'ясненню скитського нападу на Малу Азію: Скити мовляв уганяли за Кімерійцями, що витиснені Скитами з Чорноморя прийшли в М. Азію, в половині VII в.²⁾. Супроти того дата не має значіння. В дійсности, міграція Скитів могла бути й старшою, а тягнути ся могла довший час³⁾, хоч дуже можливо й таке, що натиск східніх Іранців на своїх західніх земляків дав рівночасно себе знати і в Європі і в Азії: одні скитські орди під сим натиском посунули ся в наші степи, иньші — звістні під іменем Саків, в Малу Азію, подібно як і пізнійше — в II в. бачимо знову новий рівночасний нагонт іранських орд в наших степах і в Азії. Слідом старої міграції Скитів зістала ся пам'ять про частину орди, що відстала й зістала ся на сході — десь за Уралом⁴⁾.

¹⁾ Геродот IV. 12—3.

²⁾ Нпр. з скитської генеалогії, поданої Геродотом (IV. 5), виходило-б. що Скити уважали себе автохтонами (виводили себе від доньки Борістена).

³⁾ Оповідання Геродота про погоню Скитів з Європи за Кімерійцями, розуміється, зістаєть ся комбінацією учених Греків. Його поправляють так, що Кімерійці мовляв дійсно прийшли в М. Азію, витиснені Скитами, тільки не через Кавказ, як у Геродота, а через балканські землі, і так прилучились до них товариші їх малоазійських походів Тракийці (Meuser Geschichte des Alterthums I. с. 544); але ся поправка не багато додає імовірности сій історії. Так само по за границями правдоподібности зістають ся походи Кімерійців з наших земель в малоазійські землі, як їх нпр. приймав недавно Заборовський в цитованій праці *Les Slaves*.

⁴⁾ Геродот IV. 22.

Приймаючи таку міграцію скитської орди з передньої Азії, не треба одначе розуміти се так, що вона дала степам внової нову людність. З'явила ся тільки нова зверхня орда, що покрила своїм іменем давнішу степову людність, а навіть в свій склад могла прийняти певні елементи сеї давнішої людности. І коли ся зверхня й інші орди були іранські, се ще не виключає присутности в тім самім часі в степах людности інших народностей, давнішої від Скитів. Тут могли лишити ся останки іранської кочової людности, ще з міграції Арійців на схід, останки трацької і бог зна ще якої кольонізації (відгадувати, яка саме людність укрита під іменем Кімерійців, було б даремним трудом супроти того, що се імя мабуть має зовсім конвенціональний характер)¹⁾. Щодібне бачимо й пізнійше в наших степах, коли зі зміною зверхньої орди степова людність дістає нове імя, тим часом як склад її зовсім не переміняєть ся так рішучо.

Так як чорноморська степова людність утруповалась після руху Скитів, ось як представляєть ся вона у Геродота²⁾. На схід від Танаіса (Дона) живуть Савромати, нарід споріднений з Скитами, але осібний від них. На захід від Танаіса жие нарід скитський, що поділяєть ся на чотири племена: між Танаісом і Терром (невісною річкою на схід від Дніпра) мешкають Скити Царські, *Βασιλῆες*, „найсильніші й численніші Скити, що інших Скитів уважають за своїх рабів“³⁾. Між Терром

¹⁾ Уважають їх Траками — ще Аделюнг Mithridates II. 163, в новішого див. статью Томашка Über das Arimasische Gedicht с. 776—7, Kossina — Zeitschrift für Ethnologie, 1902 с. 210; теж доводив в своїм рефераті на IX з'їзді пок. Ол. Маркевич (в друкованім ся теза не поставлена так виразно — Труды т. I). Іранцями вважав їх в новіших нпр. Брежер (ор. с. с. 757).

²⁾ Розміщення вчисленних у Геродота народів на сучасній мапі має подекуди непереборені труднощі, бо деяких річок, названих у нього, ніяк не можна вгадати; про се багато писано, але без певних результатів; напр. не відомо, чи Паїтікап був на правім, чи на лівім боці Дніпра (одні бачуть в ній Ігулець, інші Конку). Терр представляв собі Геродот так, що він витекав із Дніпра, десь понизше порогів, впадав в р. Гіпакир, а ся текла в Чорне море. Мені здаєть ся в кождім разі, в Геродотового оповідання виходить зовсім ясно, що Скити-Хлібороби мешкали по обох боках Дніпра, і Паїтікап мусів бути на лівім боці (IV. 18 і 53).

³⁾ Замість *Βασιλῆες* проєктовано читати *Βαρσιλῆες* і зв'язувано се з Барсильями, *Βαρζιλῆες*, звістною нам в гулясько-ховарських часах; але й поправка ризикозна, і сеї зв'язок, при загальнім руху Скитів на захід, непевний.

і Пантікапом на 14 днів дороги (на лівім боці Дніпра) живуть Скити-Кочовники, „що нічого не сіють ані орють“. Між Пантікапом і Гіпанісом (Богом), по обох боках Дніпра живуть Скити-Хлібороби (*Γεωργοί*); їх осадн тягнуть ся в заходу на схід на три дні дороги, а на північ через їх край треба плисти 10—11 днів Борістеном (Дніпром). На верхнім Богу (в дійсности правдоподібно — на середнім, бо Геродотові відомости про сю ріку не сягали верхівя) сидять Скити-Орачі (*Ἀροτρῆρες*), „що хліб сіють не на свою страву, а на продаж“¹⁾.

Окрім слх чотирох народів, що становлять скитський нарід в тіснійшій значінню слова, Геродот зачисляє до Скитів племена Алявонів, полудневих сусідів Скитів-Орачів, на середнім Богу, і еленізованих Скитів Каліпідів²⁾ на нижнім Богу. Вони відрізняють ся від иньших Скитів (розуміти — кочовничих) тим, що сіють і їдять хліб і городину, з рештою мають звичай скитські; Каліпиди єі анальоґічні з *Μισθέλληνες* ольбійського декрета Протогена, що мешкали в околицях Ольбії³⁾.

На заході скитська територія простягала ся до Дунаю (Астра)⁴⁾. Що правда, у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину, без жадних звісток, але мусіла вона мати скитську людність, бо звалась „давньою Скитією“. На північ живуть вже народи не-скитські: Неври на північ від Дністра і Бога, Людоїди (*Λυδοίφαιροι*) та Черноубрані (*Μελαρχλαῖνοι*) далі на схід від них. В Таврії теж заховадась

¹⁾ Уже з огляду на те, що відомости про Дніпро у Геродота ще йдуть далі порогів (чи властиво не доходять і до них), треба сумнівати ся, аби він знав дійсний початок Бога, — чи не уважав він початком те місце, до котрого плавали Богом, або чи не приймав за той початок якийсь з його притоків. Дісно, у Геродота Бог має всего девять днів дороги, тиз часом як на Дніпрі до порогів рахує він 14 днів. До сього прилучаєт ся ще й те, що відомости у Геродота про верхівя Бога й Дністра дуже поплутані і недокладні; очевидно, верхівє Дністра представляв він собі просто на північ проти його устя, при тім далі на північ від верхівя Бога (IV. 51—52).

²⁾ Καλλιπιδῶν ἐόντες Ἕλληνας Σκόθων — IV. 17. У т. зв. Скитина (що цитує тут Ефора, з IV в.) патомієт в Карпиди — тому дехто (от як Томашек, Sitzungsberichte 128 с. 108) звязує сей нарід з карпатськими Карпами, але се очевидно тільки помилка Ефора в передачі Геродотової звістки.

³⁾ Див. ще замітку Люперсольського в Трудах VI арх. в'їзда с. 41: він хоче відріжжати еленізованих Скитів Каліпідів і барбаризованих Елєвів — *Μισθέλληνες*.

⁴⁾ Геродот IV. 17—21, 100—1.

давнійша, перед-скитська людність (Таври); пізнійше (в IV в.) т. зв. Скилак каже, що східню частину Кримського півострова займали Скити, але Геродот там їх ще не знає.

Крім того територіально-культурного поділу Скитів, Геродот знає ще генеалогічний; від трох синів першого чоловіка Таргітая, що родився від Зевса і дочки Борістена, Лінокса, Аршокса і Колякса, пішли скитські роди Авхатів, Катіарів і Траспіїв, та Паралятів; при тім рід молодшого — Параляти уважався старшою династією. Здається, що ця легенда належала лише до племені царських Скитів і поділу його на коліна; імена їх у Геродота більш не виступають, аж пізнійше стрічаємо подібні назви народів¹).

Назва Скитів у Геродота обіймає всі народи, підвласні „царській“ орді; се само наводить на гадку, що деякі в сих підвласних народів зачисляно до Скитів на основі їх політичної, а не етнографічної приналежності, отже назва Скитів мала етнографічне значіння тільки що до головної орди (тому Геродот говорить про мову і звичаї скитські), а поза тим уживала ся в політичній значінню — про людність підвласну Скитам. При тім Геродот зазначає, що Скити самі називають себе Сколотами, по імені царя, Скитами-ж їх звать Греки²).

Що до національності Скитів Геродот дає лише деякі неясні вказівки: він каже, що Савромати говорять мовою скитською, з певними відмінами, і споріднені з ними (по легенді їх родили Амазонки від Скитів); він зазначає також деякі подібності Скитів до Масатетів і говорить, що інші зачисляють Масатетів до Скитів. Виразнійше каже Аміан, зовсім пізній що правда, але може переказує старшу традицію, — що Перси були одноплемениками Скитів³). В новійшій науковій літературі багато говорено й перечено в сій справі, зачисляно Скитів і до монгольської або взагалі північної, урало-алтайської родини, ба-

¹) Авхети (Auchetae, Euchetae) і Котіери у Плінія VI. 7 17, що при тім покликають ся на звістки генерала III в. Демодама; але виступають вони на далекім сході; Найкан (108—9) і Міленгоф (III с. 23) уважали їх тими Скитами, що зістались на своїх початкових ковошищах. Знов інші Авхети (IV. 12) виступають коло Гіпаніса.

²) Імя Скит вважають лише стягнутою формою імені Сколотів. Вивід обох імен досі не удавав ся; проби об'яснити в іранських мові khud — skud (= „стрільці“) див. у Міленгофа D. A. III с. 112 і 120, теж Tomaschek Sitzungsab. т. 116 с. 778.

³) Геродот I. 201. 215, Аміан XXXI. 2. 20.

чили в них і Слов'ян і Германців, нарешті — мішанину арійських і монгольських елементів. Але спостереження над мовою Скитів і споріднених їм Сарматів, ті зв'язки, які лучать їх між собою, а з другого боку — з сучасним одиноким останком іранської людности в сих краях — кавказькими Осетинами, та деякі характерні ознаки скитської культури вказують досить виразно, що ми маємо в скитській орді іранську людність, хоч і в чужини, мабуть, домішками, отже — що іранське племя, виливши ся одним потоком на полудень і полудневий захід в Азії, другим потоком довго розтекало ся в чорноморських степах, в виді Скитів, Сарматів, Язигів, Алянів і ще дрібнійших народів¹⁾.

Передовсім зазначимо, що етнографічна близькість Сарматів зі Скитами не підлягає сумніву: окрім слів самого Геродота, маємо ще й иньші вказівки: сліди іранства в мові (особливо в особистих іменах), подібна культура й стиль виробів, подібний похоронний обряд виступають у зверхніх орд однаково і в часи скитського і в часи сарматського панування. Тим часом про спорідненне Сарматів з іранськими народами маємо безпосередню вказівку, переказану давніми авторами — Діодором, що зве їх „колонією з Мідії, осадженою коло Танаїса і названою Сарматами у народів“, і Плінієм, що згадує про погляд на Сарматів як на галузь Мідян²⁾. Спостереження над невеликим числом перехованих скитських слів і імен, а також варварських імен, що зустрічають ся в грецьких чорноморських написах скитсько-сарматських часів, виказали багато подібностей з мовами іранськими і найближше — з осетинською (вказу нпр. що наросток „khaic“ скитських імен се не що иньше як іранське khshaia — пан, володар). З другого боку виразні сліди стичности між східно-фініськими мовами й осетинською показують, що ся іранська людність колись сягала значно дальше на північ; так нпр. імена металів — срібла, міді, сталі, олова в осетинським спільні з східними Фінами: Перм'яками, Вот'яками, й взяті від сих останніх, тим часом як знов цілий ряд слів в східних фініських мовах мають свій початок в іранських пнях³⁾. Далі, поминаючи той

¹⁾ Літературу питання див. в примітках (15).

²⁾ Діодор II. 43, Пліній VI. 7.

³⁾ Про фінісько-іранські (і особливо — осетинські) стичности — див. Шрадера Sprachvergleichung с. 295 і passim, Миллеръ Осет. этюды III с. 11—3, Штакельбергъ Иранофинскія лексикальнныя стношенія (Восточныя древности, I), Tomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden II (Sitzungsberichte т. 117

факт, що скитсько-сарматські археологічні пам'ятки мають в своїх формах, в виборі тем і в цілім характері виконання багато спільного з іранською штукою (особливо в звір'ячих фігурах, з їх схематизмом і конвульзивними, напруженими формами) — бо тут може бути й просто спільний культурний вплив, піднесу істнування скитсько-іранських подібностей в побуті, в обрядах, в віруваннях, хоч і тут, розуміється, треба-б іще відрізнити своєнародне від того загального, що характеризує найрізніші народи на подібних, початкових ступенях культурного життя. В кінці сума всіх фактів і аналогій робить певним, що в наших степах були іранські елементи в скитський період, і то як в підвласній людності, так і в зверхній скитській орді. Але заразом антропологічні дослідження вказують на мішану людність (виступає короткоголовий тип побіч давнього довгоголового). Яка була та друга, домішана раса не знаю. Можливо, що в самій скитській людності була певна домішка урало-алтайських елементів, як у пізніших степових ордах; поруч Іранців під загальною назвою Скитів могли критись ще якісь інші народи, тільки їх не можна ближше вказати.

Геродот та й інші грецькі письменники, очевидно, ближче знали і в своїх оповіданнях про Скитів взагалі мали перед очима головну кочову східну Скитів, і особливо ту головну орду, що панувала над іншими і зветься у Геродота Царською (двоєким уживанням скитської назви — раз про саму головну орду, другий — про неї разом з підвласною людністю, пояснюються деякі суперечності Геродота)¹). Очевидно, він говорить про зверхню орду, коли, говорячи про Скитів взагалі, представляє їх кочовою, воєнною ордою, з суворими звичаями і з деспо-

с. 23) і праці фінолоґів: *Aspelin De la civilisation préhistorique des peuples permians*, *Setälä Ueber d. vorfinnischen Vokalismus* (*Journal de la société Finno-ougrienne*, XIV), Смирновъ — Мордва, фінські праці Павленова і Віхмана по прафінській культурі — результати їх (а друга — ціла в перекладі) подані А. Погодініним в Ж. М. Н. П. 1897, VI. Про колишнє розпросторення Осетинів далеко на північ д. Міллер знайшов деякі згадки і в осетинських переказах — Черты старинны с. 195.

¹) Він напр. представляє Скитів (IV. 46) чистими кочовиками (як і Гіократ), тим часом як сам оповідає, що деякі скитські племена живуть в хліборобства; говорить про їх відчуження від чужоземських звичаїв, особливо грецьких (IV. 76), тим часом знаємо від нього про елементарних Скитів — Каліпідів, і т. п.

тичним устром. Скити сі живуть зі своїх стад і кочують з своїми, поставленими на возах, житлами; не мають ані міст, ані кріпостей¹⁾. Молодший о пів століття від Геродота Гіпократ в своїх оповіданнях про Скитію ще докладніше представляє сей кочовий побут: Скити не мають домів, а живуть в повстанних будках, поставлених на чотироколісені або шестиколісені вози і уряджені як хати, в двома або трома відділами; такий віз тягнуть дві або три пари волів, і в тих будках сидять жінки в дітьми при переїздах, чоловіки-ж їдуть верхи; за ними йдуть слідом стада овець, коров і коней. На одному місці вони перебувають, поки худоба не спасе паші, тоді переходять на иньше місце. Вживають варене мясо, пють кобиляче молоко, їдять кобилячий сир. Мясо варять в мідяних казанах, подібних до чаш²⁾.

Звичаї Скитів суворі й воєннічі. Одною сьвятощею у них був старий залізний меч, виставлений на стосах прута — символъ бога війни; така сьвятощ була в кождім окрузі, і правлячи жертви, виливали на сей меч кров жертвенної худоби й людей: в сотні взятих на війні в неволю жертвовали одного, виливали його кров на той сьвятий меч, а тіло розрубували й розкидали навколо. Скит пив кров першого вбитого ним на війні ворога, а голови вбитих приносив до царя, і лише той, хто виказав ся такою головою, мав участь в добути. Шкура з голов ворогів (скальпи) уживались як окраси кінського убору; ті, що мали їх більше, шили з них собі часом цілі плащі (цікаву паралелю сьому звичаю стрічасмо в сучасних осетинських переказах)³⁾; таким же способом уживались часом і цілі шкури ворогів на різні воєнні прибори. З найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з особливою пишою. Хто вбив найбільше

¹⁾ IV. 46, 127.

²⁾ Такі казани, як чаші на підставці, в скитсько-сарматських монетах дійсно нераз трапляли ся: сей казан, очевидно, ставивсь серед огнища й обкладавсь багатем; зовсім подібні казани істновали у єгипетських народів.

³⁾ Нарт (богатыр) Созрикко переїг парта Благана і обскальпував. Приїхавши в аул (село), він зібрав дівчат та молодниць і сказав: пошійте мні кожуха з шкір з голов і вусів. І побачили молодниці, що Созрикко виніс шкіри від голов і вусів; одна каже: се шкура з мого батька, иньша: се шкура з усами мого брата; третя: се шкура з голови мого чоловіка — В. Міллер, Черты старины въ сказаніяхъ и бытѣ Осетинъ с. 196.

ворогів, той мав найбільшу честь і подвійну порцію вина на публичних пирах; хто не вбив ворога, не мав зовсім в них участі, і се уважалось найбільшою ганьбою¹⁾.

Звістки про релігію Скитів досить неясні; Геродот уживає грецьких назв для скитських божеств і тим, розумієть ся, лише затемнює справу. Найбільш поважав ся біг-опікун домового огнища — Табіті (Геродотом прирівняний до грецької *Estia*); найбільшою присягою було — присягти тим божеством, і несправедна присяга тим опікуном царського огнища уважалась переступом проти царя, бо стягала на нього недаску богів²⁾. Сей культ домашнього огню, що заховав свої сліди в поглядах сучасних Осетинів, стоїть в звязку з загально-іранським культом огню (саму назву звязують з пнем *tar* — горіти)³⁾. Крім того Геродот виразно каже про культ землі — Апі (порівн. латинське *Ops*). Біг *Γουβύριος*, прирівняний Геродотом до Апольона, в одній італійській написі прирівнюєть ся теж до Апольона, а заразом і до Мітри, персидського бога сонця; та сю напись вважають фальсіфікатом⁴⁾. Про решту названих у Геродота богів (Зевса — Папая, небесну Афродіту — Артімнису, Посейдона — Татімасада, Арея і Геракля) трудно що небудь сказати ближше. Святощів жадних у Скитів не було, окрім згаданих мечів. Худобу жертвували, удушуючи її, потім ліпші кусники вареного м'яса кидались, як присвячені богу⁵⁾.

Докладні звістки дав Геродот про похоронний обряд, спеціально що до скитських царів. Тіло царя, каже він, після того як обвозили його, для віддання почеси, по всіх підвластних

¹⁾ Геродот IV. 64—6.

²⁾ IV. 59, 67, 127.

³⁾ Д. Міляр в згаданій розвідці про осетинські звичаї вказує на особливе поважання до ланцюха, що висить над огнищем; ним клепуть ся; викинути чийсь ланцюх за двері — найбільша образа (с. 205).

⁴⁾ *Corpus inscrip. Graec.* N 6013 *Θεῶν Σηλ. Ὀπισκοῦρα καὶ Ἀπολλωνίου Ὀπισκοῦρο Μιθρά Μ. Ουλιπὸς Πλοκιδὸς Νεωκίροσ ἀναθ.*, див. Zeuss op. с. 289, Толстой и Кондаковъ Русскія древности II с. 44, Müllenhof III с. 121. Про скитський культ взагалі див. особливо у Цайса I. с., Бовеля с. 326 sq. і Толстого й Кондакова op. с., де він порівнюєть ся з монгольським. Проти перецінювання значіння таких подібностей можна повторити лише слова самого Наймана: *Dieses Beispiel mag lehren, wie bedenklich es ist, aus allgemeinen Angaben über den religiösen Glauben eines Volkes Schlüsse auf seine Verwandtschaft mit anderen Nationen zu ziehen* (p. 245).

⁵⁾ Геродот IV. 60.

нородах, ховали у викопаній в землі камері, разом з ним одну з жінок, також слуг, коней, що найліпше з худоби, золоте начинне (срібла й міді, каже він, Скити не уживають зовсім) і насипали могилу як найвище. По році справляють помники: п'ятдесят найліпших слуг і стільки ж коней забивають і вишавши пологою розставляють коней навколо могили на палах, а слуг на сих конях, мов би на сторожі¹⁾.

Сі царські могили, по словам Геродота, були в місці званні Террос, до котрого Дніпром можна було плисти (і де з нього втекала та річка Террос). Се до певної міри потверджується фактом, що як раз коло Дніпрових порогів знайдено кілька великих могил з похоронним обрядом зовсім подібним до оповідання Геродота, хоч і пізнійших очевидно. Зрештою як ся так і інші групи подібних могил не мають певних дат, а в означенню їх часу на основі стилю й техніки виробів поодинокі учені розминають ся між собою на кілька століть. Взагалі досі не можна було напевно сконстатувати похорону, який би належав спеціально до Геродотових Скитів: скитсько-сарматська культура в археології становить досі одну нероздільну цілість²⁾.

Державний скитський устрій в оповіданню Геродота, як я вже згадував, має характер деспотичної монархії. Царю служать не раби, а кому він зведить з Скитів, і сих царських слуг, як ми бачили, ріжуть десятками на його могилі. Коли цар захорусь, ворожбити об'ясняють звичайно, що причиною була несправедна клятва богом-опікуном царського огнища, і вказують на якогось чоловіка, що мовляв так фальшиво покляв ся; коли сей вирікасть ся, заяву ворожбитів перевіряють вороженнями інших ворожбитів, і тоді карають або того обвинуваченого, рубаючи йому голову, або тих скомпрометованих ворожбитів, палаючи їх; при тім цар карає смертю й синів їх. Царі рішають, всі справи своєю волею. З оповідання про похід Дарія у Геродота (при всій його легендарности) виходило-б, що у Скитів було рівночасно кілька царів: виступає їх тут три, правдоподібно — належали вони до трох згаданих колін, і цар з коліна Параятів був головним³⁾.

¹⁾ IV. 71. Паралелі до сього звичая у різних примітивних народів див. у Мищенко К. Ст. 1884, V с. 66.

²⁾ Про скитські могили див. вчислені вище (с. 347) праці Ашіка, Древности Геродотовой Скией, Толстой и Копдаковъ II, Лаппо-Данилевский і Мальберг op. с.

³⁾ IV. 120, пор. 5—6, 71.

Слідів якогось організованого культу, або якоїсь верстви жерців не видно, окрім тих ворожбитів, дуже численних, що ворожили на паличках і кусничках кори.

Така була орда, що панувала в Скитії. Правдоподібно, була вона числом незначна супроти підвласних народів: так, мабуть, треба розуміти слова Геродота, що скитський нарід вважають дуже численним і заразом самих властивих Скитів рахують на дуже мало¹⁾. Та власть царів цієї головної орди розтягала ся в полов. V в. на всю територію від Дунаю до Дону; на північ у Геродота їх власть іде десь до Дніпрових порогів: він каже, що людність Терра — то крайній нарід, підвласний скитським царям²⁾. На захід від Дніпра, як ми бачили, Геродот уміщує крайні скитські осади на верхнім Богу й Дністрі, але по вській правдоподібності їх треба умістити на середнім Дністрі й Богу. Далі на північ сиділи по Геродоту не-скитські народи. На них тепер кинемо оком.

На північ від верхів'я Дністра уміщує Геродот Неврів; озеро, що з нього витікає Дністер, мало бути границею Скитів і Неврів. Але що відомости Геродота взагалі не сягали далі середнього Дністра й Бога, то й ці означення ми не можемо приймати за докладні. Дальше на північ за Неврами Геродот не знає вже ніякої людности³⁾. Про самих Неврів мав він дуже недокладні, більш казкові відомости, і сам не дуже надавав їм віри: оповідали, що кожний Невр кілька днів до року буває вовком, що в їх землі виплодилась сила змії, а ще до того найшло їх в пустині, так що мусіли вони емігрувати в землю Будинів (очевидно — на якийсь час, і потім вернули ся). При таких стані Геродотових відомостей про Неврів не можна надавати особливого значіння словам його, що Неври мають скитські звичаї⁴⁾. Важніша негативна сторона його відомостей, що він виривно відрізняє Неврів від Скитів⁵⁾.

Слова Геродота про скитські звичаї Неврів давали привід деяким ученим зачисляти і їх до скитського племені⁶⁾, тим

1) IV. 81. 2) IV. 71 і 119. 3) IV. 17 і 51. 4) IV. 105. 5) IV. 51, 119.

6) Zeuss op. c. c. 278 (так само й Аґатирей), недавно Мищенко в Ж. М. Н. П. 1896 XII. Бремер (op. c. 781) записав їх до Кельтів.

часом як інші відрізняли їх і бачили в них Словян; тепер сей погляд має багато прихильників¹⁾, і треба признати — має за собою значну правдоподібність. В імені Неврів бачать звичайно славянський пень нур (порівнюють з тим Нур — донлив Буга й Нурську землю); згадану вище легенду про вовків звязують з словянською вірою в упирів — вовкулаків. Та ці аргументи не так сильні, важніше географічне положення Неврів, бо відповідає території словянської правітчини, і відріжнюванню їх від Скитів у Геродота. Ми можемо уважати їх з значним правом за Словян на їх правітчині.

Пізнійші відомости про Неврів дуже бідні, властиво не дають нічого²⁾.

Географічно на туж словянську територію припадають Андрофати, бо у Геродота мешкають вони на середнім Дніпрі. Може їх страшна характеристика була причиною, що їх належність до Словян і взагалі до індоєвропейської родини має далеко менше оборонців, ніж Неврів, і їх з більшою охотою вважають за Фінів. Геродот оповідає про них, що се нарід „окрепий і зовсім не скитський“, що „з усіх людей вони мають найбільш дикі звичаї, не мають поняття правди й ніякого закону; вони кочовники, убирають ся подібно до Скитів, але мову мають особну, і лише вони одні з тутешніх народів їдять людсь“. Їх відділяє від Скитів простора пустиння, а за ними вже „правдива пустиня, і ніякого народу, скільки відомо“³⁾.

¹⁾ Такого погляду, пущеного в курс Шафариком (I § 10. 2), тримають ся з новіших напр. О. Шрадер Reallexicon 618, Лескін (див. у Шрадера I с.), Міленгоф ор. с. III с. 17, Нідерле О риводу с. 79, Погодинъ Къ вопросу о Геродотовыхъ Неврахъ (Извѣстія отд. рус. языка 1902, IV). Томашек в своїй розвідці Kritik der ältesten Nachrichten über skythischen Norden (Sitzungsberichte т. 117 с. 3) висловив ся: Die Gleichheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allgemein anerkannt. In der That hat diese Ansicht alles für sich. Се переконання повторяє й проф. Браун в своїх Разысканіях — с. 82.

²⁾ Згадка Плінія (IV. 12, 88 — Neuroe) правдоподібно, а Мелі (II. 1 — Neuri) цілком певно — мають свій початок в Геродоті (Міленгоф III с. 46—7, Шафарик I § 10. 2. 6), а належність до них *Naxaroi* Птолемея (III. 6 § 25) не певна (пор. *Naxaroi* (вар.: *Naxaroi*) вісто на р. Каркиниті), ще менше *Neriuani* Географа Баварського (Шафарик I § 10. 2. 5).

³⁾ Herod. IV. 18 і 106. Деякі подробиці, що додає про Андрофатів *Iciron* (у Мілера *Fragm. h. gr. IV*) перенесені на них з Геродотового оповідання про Скитів, отже не мають вартости.

Відомости Геродота, подані про сей нарід дуже, як бачимо, неясні. Пустиня, що ділить Скитів і Андрофатів, з'явилась по всякій імовірности з того, що на Дніпрових порогах уривалась комунікація, зносини з середнім Подніпровем ішли иньшим, сухим шляхом, і в відомостях неставала прогалина для країв вище Дніпрових порогів. Характеристика народу, мабуть в значній, або й повній мірі основана на самих виводах з імени, що знов в своїй основі мало якусь легенду або етимольотичне непорозуміння¹⁾. У Птолемея на туж придніпрянську територію падає імя Амадоків, що мешкають під горами тогож імени і мають місто Амадоку, пристань на Дніпрі²⁾; ся звістка про Амадоків має свій початок у псевдо-Геланіка³⁾, що користав з давніх джерел, і є певна правдоподібність думати, що маємо тут власне імя Геродотових „Людодів“. Саме імя толкують з санскр. *amād*, *amāda* — сиродці, що їдять сирове м'ясо⁴⁾; се толкування дуже добре б підійшло до Геродотових „Людодів“. У всякім разі на середнім Дніпрі трудно припустити якусь иньшу людність крім словянської.

Далі на схід, за Андрофатами, у Геродота наступає територія „Чорноубраних“, *Μελαιχλαῖνοι*, деє на вододілі Дніпра і Дону. Про них Геродот каже лише, що то нарід не скитський, але має скитський побут і носить чорну одіж⁵⁾. Не вважаючи на те, що Геродот називає сей нарід не скитським (подібно як і Савроматів), є поводи бачити в ній споріднений з Скитами нарід іранського кореня: серед ріжних кочових народів, що виступають пізнійше в околицях Ольбії, бачимо Савдаратів, і се імя не що иньше як Геродотові Чорноубрані (по осетинськи саў — чорний, дараєс — одіж, та — наросток многого числа)⁶⁾, а Діон Хризостом оповідає про мешканців Ольбії, що вони носили чорне убранне, перейнявши се від „скит-

¹⁾ Порівняти сучасних „Самоїдів“ — імя се очевидно має тойже корень, що імя Лопарів „Сам“, західних Фінів „Суом“, а з того вийшли люде, що себе самих їдять!

²⁾ Птолемей III. 5 § 16, 25 і 28. Як ні певне Птолемейє утворення географічних імен взагалі, тут пристань Амадока на Дніпрі, здасть ся мені, служать певною точкою опори.

³⁾ *Ἀμαδοκῶν, σκωθικῶν ἔθνος, Ἑλληνικὸς ἐν Σκωθικαῖς* — Стефан Византийський sub voce.

⁴⁾ Томашек — *Sitzungsberichte* т. 117 с. 8, т. 128 с. 98.

⁵⁾ IV. 20, 108.

⁶⁾ Осетинський словарь еп. Евгенія, пор. Мілер Осетинские этюды III с. 79.

ського народу *Μελάυχλοι*“ (в околицях Ольбії тоді жили Савромати). Досить правдоподібно, що ті Чорноубрані Геродота становили частину савроматського народу, відтиснену далі на північний захід від головних осад (може навіть таки рухом самих Скитів).

До Словян деякі учені зачисляли ще Будинів Геродота. До сього спонукувало їх імя, споріднене з слов'янським пнеж буд або вод, і звістка Геродота, що Неври, тікаючи від змії, перейшли в край Будинів: з сього виводять, що Будини в дійсності мешкали в сусідстві Неврів, а потвердження до того знаходять в *Βωβινοί* під горою *Βωβινόν* або *Βουβινόν* у Птоломей, і уміщують сих коло Дніпра¹). Але Геродот уміщує Будинів на північ від Савроматів, отже в басейні Дона та Волги, а при тім міг мати якесь певнійші відомости про їх край, бо знав грецьку факторію в їх землі — дерев'яне місто Іельсон. Супроти того припускають, що був иньший нарід подібного імени коло Дніпра. Але таке громадженне можливостей на можливостях не лишає ніякого поважного значіння за гіпотезою про Словянство Будинів.

Ми задержались тут коло північних сусідів Скитів, бо для них Геродот служить головним, а часом і виключним джерелом. По сім відступі вертаємо ся до степової кочовничої людности й її дальшої долі.

Ми бачили звістки грецьких письменників, що Скитів виперли в чорноморські степи колонізаційні перевороти середньої Азії. Сей напір з Азії тривав і далі, заостряючись від часу до часу і прибираючи тоді характер етнічних вибухів, та впливав на дальші зміни в залюдненню наших степів. З другого боку мінялось становище тих орд, що мали зверхність над степовою людністю. Вище було зазначено, що за Геродота чисельно незначна „Царська“ орда, чи ще менше — коліно Паралатів панувало над всею степовою людністю від Дону до Дунаю, і наслідком того імена Скитів і Скитії прикладали ся до всіх народів, що йому підлягали. Пізнійше політичне першенство здобували все нові орди. З переминою зверхности

¹) Птоломей III. 5 § 15 і 24. Шафарик I § 10. 3—4 (за Оссо-
льнським), Wiadomości historyczno-krytyczne II. 487—494), Mair Das
Land der Skythen, O. Schrader Sprachvergleichung² с. 619 (за Дески-
ном), Niederle Starov. zpravy с. 103, 112, Браунъ Разысканія і т. и.
Нідерле зачисляє до Словян також Каліпідів-Карпідів — Star. zpr. 85.

мінялись і етнічні назви степової людности (бувши в групі річі властиво політичними). Сі дві обставини об'яснюють нам дальші пережими в колонізації наших степів і в її номенклатурі.

Могутність скитської орди, описана в оповіданнях Геродота, стояла в V в. ще міцно; одначе вже почавши з другої половини сього віку можна помітити, що ся орда відступала під натиском на неї зі сходу. Сей натиск виявляєть ся в повільнім розпросторенню савроматських орд на захід: у Геродота їх східню границу становить Дін; у Гінократа — значить в кінці V на поч. IV в. — вони вже мешкають наоколо Меотийського озера, виходило-б отже, що вже по обох боках Танаіса. Докладнійше се видно з другого, молодшого письменника IV в., т. зв. Скіяка: у нього за Скитами, що займають східню частину Таврії, сидять Сармати (*Σαρμάται*), по обох боках Танаіса. Можливо, що й розпросторення Скитів в Таврії, згадане у Скіяка, а незвісне з Геродота, сталось по Геродотових часах, під натиском зі сходу.

В усякім разі з тих звісток виходить, що вже в IV в. Скити були витиснені з своїх східніх країв, що як раз були областю зверхньої, головної орди — „Царської“. В звязку з сим, правдоподібно, стояв той факт, що останній промінь скитської сили й могутности блиснув в другій половині IV в. вже на західніх границях Скитії, розумію Скитське царство Атея, відоме нам з нагоди його війни з Филипом македонським. Страбон здогадувався, що до держави сього Атея належала більшість варварської людности між Меотидою і Дунаєм; знаємо, що він воював з сусідніми тракийськими народами та грецькими побережними містами (Іетрополем, Візантисю) і тут прийшов до конфлікту з Філіпом; в сій війні Атея побито, і сам він наложив головою²⁾. Так само нещасливо закінчилась для Скитів війна з Лізімахом в 313 р., коли вони разом з Траками були союзниками чорноморських міст в їх повстанню проти Лізімана³⁾.

¹⁾ Гінократ De aere 24. Скіяк — у Мілера Geographi gr. minores I fr. 68, тамже в долученім атласі таб. V; відомости сі кладуть на другу половину IV в.

²⁾ Про державу Атея — Юстин Hist. Philipp. IX. 2, Страбон VII c. 3. 18 (р. 307), Арістокрит у Климентя Stromata V. 31, Фронтін Strateg. II. 4. 20.

³⁾ Діодор XIX. 73.

По тому і ся західня скитська держава тратить значінне й занякає під дальшим натиском Сарматів зі сходу, Траків і Бастарнів з заходу й півночі¹⁾. В оповіданню Птолемея, що може належати не пізнійше як до другої пол. II в., Сармати вже панують на чорноморськім побережю, скитська держава згадується в східній Таврії і поруч Сарматів стоїть на підряднім становищу²⁾. В ольбійськім декреті Протогена, що датують III або II віком, бачимо західні стени в руках нових орд — Саїв, Тісаматів, Савдаратів, між ними Скити виступають як одна з менш важних орд і разом з Тісаматами й Савдаратами, боячись нападу Скірів і Галатів, хочуть найти собі захист за стінами Ольбії. В часі християнської ери і пізнійше — у Страбона, Овідія, Діона Хризостома, Сармати виступають як головна орда на всім просторі від Меотиди до Дунаю, зайнявши місце Скитів, і Діодор в своїм оповіданню про Скитів поясняє, що Сармати, виведені Скитами в Мідїї, по довгих літах розмножили ся, зруйновали і в пустиню обернули більшу частину Скитії, й вигнали її людність³⁾. На тлі тих же обставин, коли Сармати мали повну перевагу над Скитами, оповідає свою, фантастичну в фабулі історію про скитських приятелів Лукіян в Токсариді⁴⁾.

Дуже правдоподібно, що й сей новий натиск іранських орд був наслідком переворотів в передній Азії, які дали себе знати заразом і в землях на полудень від Каспійського моря⁵⁾. Натиск сей трівав дуже довго. Коли перні симптоми його могли ми констатувати вже в V (найпізнійше — в початках IV) в.,

¹⁾ Томашек — Sitzungsberichte т. 128 с. 98 висловив дуже інтересний здогад, що Саї Протогенового декрета, що жили тоді в околицях Бога, мають назву від kshaia, отже се Царські, *Vashtaks* Геродота; се зовсім відповідало б тим кольовізаційним перемінам, тільки мені ся етимологія здасть ся не зовсім певною.

²⁾ Polyaei Strategicon VIII. 56. Дехто (напр. з недавніх Латишов — Исследования объ истории и государ. строе Ольвии с. 88) закидають неважність сьому оповіданню; одначе обставини, як вони в ній представлені, здасть ся, вказують на добре джерело.

³⁾ Оповідання Діодора про Скитів взагалі — наукова комбінація, що не має великої цінки, але сам натиск Сарматів на Скитів був сьвіжою подією, і сю подробицю можна трактувати серіозно.

⁴⁾ Страбон III с. 7. 13. 17; XI с. 2. 1, Овідій Tristia і Ex Ponto, passim, Діон Хризостом V. II р. 48—51 ed. Dindorf, Діодор II. 43, Лукіяна *Τέξαις* γ, *Φιλα* 39—41.

⁵⁾ Müllenhof Deutsche Alterthumskunde III. 41.

то викликаний ним рух тягнув ся кілька століть, поки нові народні потоки не витиснули іранську людність з наших степів майже зовсім.

Про залюднення цієї степової території після розпростороення сарматських орд, коли вони досягнули вже Дуная, головним джерелом служить Страбон. Він писав десь коло 18 р. по Христі, оперуючи ся на відомостях, які дали римські війни в чорноморських краях в I в. перед Христом, але його оповідання далеко менш докладне ніж Геродотове, і що головне — терміни „Скити“ і „Сармати“ в його устах не мають виразного значіння, так що й до нього можна приложити в певній мірі пізніші слова Плінія: „імя Скитів все переходить на Сарматів і Германців, і ся стара назва прикладаеть ся все до найдальших народів, що живуть майже невідомими для иньших людей“¹⁾.

Просторонь між Дунаєм, де сарматські орди стикали ся з Гетами й Бастарнами, до Дону займають у Страбона сарматські народи: Язиги, Царські (*Βασιλικοί*) і Урїи (*Ουροί*); між Дніпром і Доном живуть Роксоляни (*Ροξολανοί*), за Доном уміщені Сармати без ближшого означення, та Аорси і Сїраки — народи, що півнійше обняла, разом з иньшими, загальна назва Алянїв. Далі на схід, за Каспійським морем — „східні Скити“²⁾.

Скитська держава заціліла була ще в східній Таврії — в кінці II в. вона упала в боротьбі з Мітрідатом VI, покляканим Херсонесцями на поміч проти сих Скитів³⁾. Страбон каже, що сей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра звались Малою Скитією. В оповіданнях Овідія, в околицях Дунаю поруч з Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скитія (довго потім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі). Між вичисленими у нього сарматськими народами бачимо Геродотову „Царську“ орду, у Плінія — Авхетів (порівняти Геродотове коліно Авхатів)⁴⁾.

Се все показує, що давнійша „скитська“ людність під сарматським натиском не зникла, лише сховала ся під новою назвою головної орди, як давнійше під іменем Скитів могли перебувати всякі ріжноплеменні підвластні народи. Під натиском Сарматів

¹⁾ Nat. Hist. IV. 25. ²⁾ VII. 3, 17, XI. 1 і 5, 8.

³⁾ Страбон VII. 4. 3 і 7, Inscriptiones Pontus Euxini I ч. 185 (декрет Діофанта).

⁴⁾ Nat. Hist. IV. 12; в Страбонових Урґах теж добачали Геродотових Γεωργοί, і сей здогад держать ся ще й досі — нпр. Кулаковського Аланы с. 98.

одні племена могли посунутись на полудень або на північ; інші розбились, і сформувались натомість нові племена; з підзвісних нам перед тим етнічних назв вирінули давніші, що були ними затерті; в результаті етнічний склад людности змінився далеко менше, ніж номенклатура.

Етнографічні відомости про Сарматів дуже бідні: з одного боку — скупі на них наші джерела, друге — при недокладности етнографічних відомостей самих географічних письменників сарматського періоду трудно з їх оповідань вибрати те, що з усею певністю можна приложити як раз до Сарматів.

Передо всім що до імени. Воно значно різниться ся що до форми: у грецьких письменників пишеть ся воно *Savromatai*, *Syrmatai*, у латинських *Sarmatae*. Його об'ясняють з іранських пнів *sar* (володар) + *mada* (жінка)¹⁾; се об'яснення о стільки правдоподібне, що зовсім відповідає двом іншим назвам: Геродот каже, що Скити звать савроматських жінок-амазонок *Οιβρατα*, а се об'яснює ся з арийських пнів *vira* (муж) + *pati* (пан, володар)²⁾, в грецьких же джерелах, почавши від т. зв. Скільяка, звать ся Сармати *Γουαίχορατοβίνοι* — підвластні жінкам³⁾. Всі назви таким чином означали-б „людей, що правлять ся жінками“, „жінок, що правлять чоловіками“; Сармати вавдячують такі свої призвища, очевидно, особливому становищу жінок у них, що не пересиджували все в будках, як скитські, а їздили й собі верхи та стріляли з луків, як і чоловіки.

Подібно як і Скити, Сармати представляють ся переважно кочовниками. Страбон каже, що ся степова людність здебільшого кочовничка, тільки подекуди займає ся потроху хліборобством; коло Дунаю і Меотиди він спеціально згадує за таку хліборобську людність. Кочовників описує він подібно, як Гіпократ Скитів: вони возять повсякні будки на возах і переходять зі своїми стадами з місця на місце. Зрештою се воєвничий нарід, славний в кінній війні; їх їздиці мали шоломи й панцири — шкіряні або металічні, та уживали до бою списи, луки та мечі (Страбон і Тацит про Роксолянів)⁴⁾. Вигляд таких

1) Є одначе й инше об'яснення, з авестійського *saormant — уоружений мечем.

2) Сам Геродот хибно об'яснює: *οἶρ* — муж, *πατή* — вбивати.

3) Геродот IV. 110, Скільяк *fragm.* 70—1.

4) Страбон VII, 3, 17, Тацит *Hist.* I, 76; Страбон каже ще за плетені з галузя щити їх, Тацит заперечує уживання щитів.

тяжко озброєних їздців маємо ми в образках Язигів на римських барелефах колюмни Марка Авреція і на керченських фресках, де представлено війни з сусідніми варварами; варварські їзди тут мають часом тільки короткі кіраси, часом довгі, нижче колін, нашиті твердими плитками халати, так що мусять сидіти на конях по жіночому. По словам Павзанія (II в. по Хр.) Сармати, за браком заліза, дуже штучно виробляли свої панцири з плиток, нарізаних з кіньських копит (такі панцири з рогових або кістяних плиток стрічають ся дійсно в розкопках¹⁾), і з тієїж причини уживали кістяні вістря для списів і стріл. В убранню Сарматів античні письменники зауважали повну подібність з персидським убраннем²⁾. Вони носили широкі сподні, і взагалі одіж їх була широка, фалдиста. Мали довге волосе, були біляві (flavi), в суворим і диким виглядом. Про мову їх наводив я вже вище слова Геродота, що Сармати говорили мовою подібною до Скитів. Про релігію маємо дуже скупі відомости: є звістка про поважання огня й меча, але не знати, чи се не перенесенне звісток про Скитів, як і ще пізніше оповідання Амiana про культ меча у Аланів.

Що до політичного устрою, ми не маємо вказівок чи натяків на якусь більшу політичну організацію, що обіймала-б цілу кочовничу людність на цілих просторі наших степів, як за Скитської орди. Навпаки, маємо згадки про більше число сарматських династій³⁾. Тому відповідало й велике число етнографічних груп, на які розпадало ся сарматське плем'я. Так крім згаданих вище етнографічних груп — Язигів і Роксолянів, знаємо коло Дунаю, в I в. по Хр. Коралтів, в ольбійських написах бачимо Саїв, Тісаматів і Савдаратів (Мелянхляйнів), не кажучи за старі скитські імена Царських, Уртів (?), Авхетів, а в східних краях — Яксаматів, Аорсів, Сіраків і т. п. Ріжні назви виринають і зникають серед боротьби орд, що поволі сунуть ся все на захід, під натиском зі сходу.

У Страбона на правім боці Дніпра виступає нарід Язигів; безперечно, се тоді, на початку I в., була головна орда в сих краях. Та вже в серед. I в. по Хр. вандрує вона далі на за-

¹⁾ Бобринський II с. 173. Образки керченських фресків див. нпр. в приступнім виданню Толстого і Кондакова т. I і II.

²⁾ Меля III, 4, Тацитта Germ. 17. Звістки письменників про сарматську культуру взагалі зібрані у Укерта Skythien с. 513 sq.

³⁾ Sceptuchi у Тацитта An. VI. 33, пор. *схептубус* в декр. Протогена.

хід, в дунайські краї, де займає землі між Дунаєм і Тисою: се Язиги Переселенці (*Μετανόστοι*) Птолемея¹⁾. Від часу сеї міграції Язигів перше місце в наших степах займає Роксолянська орда. Судячи по звітках про їх війни з Римлянами й напади на Мізію²⁾ та по відомостям географів³⁾, виходить, що перед приходом сюди германських племен Роксоляни становили головну й найбільшу народність в придніпровських степах і далі на захід від них. Імя їх, як з значною правдоподібністю виводять з іранських мов, значить не що як „Білі Аляни“ (сучасне осетинське *урс* — білий)⁴⁾. (Прикметник — білий дуже часто служив у кочових орд для розрізнення певних частин народа, одної одноплеменної орди від другої). В decretі Діофанта звуть ся вони Ревксиналами (*Ρευξιναλοι*).

Поруч з ними „Білими Алянами“ виступає вже в I в. по Хр. імя просто Алянів (у Плінія: *Alani et Roxolani*). В 60—70-х рр. вони звертають на себе увагу римської політики своїми походами на закавказькі землі, і очевидно — сим іменем звали ся тоді коліна, що сиділи десь в сусідстві Дона й Каспійського моря⁵⁾. Ближніх відомостей про їх кочовища в цього часу не маємо⁶⁾. Пізнійше імя Алянів прибирає ширше значіння й заступає в східніх степах давнійшу загальну назву Сарматів, як ся була заступила імя Скитів. Аміан Марцелін, в четвертого віка, оповідає про них: „за Доном залюднюють безмірно просторі скитські пустині Аляни, названі по імени гір; помаху ослабивши сусідні народи частини побідами, вони,

¹⁾ III с. 7. Інша частина Язигів, згадана у нього разом з Роксолянами над Меотидою (III с. 5, 19) — то, здасть ся, простий анахронізм.

²⁾ Тацит *Hist.* I с. 79. Діон Касій LXXI, 19, *Scriptores hist. Augustae* M. Antonius 22, XXX tyr. 10, й ин.

³⁾ На мапі Птолемея (III. 5. 19 і 23) Язигів і Роксолянів відтиснуто над Меотидою наслідком невідповідного розтягнення прикарпатських і приднунайських народів на схід.

⁴⁾ Або як Мілер (*Журналъ Мин. Н. Просв.* 1886 IX с. 86 і *Осет. етюдс* III с. 86) виводить трохи внакше, по формі ще ближше, хоч по значінню менш певно: з *рохе* — яєний (пор. *Томашек Sitzungsberichte* т. 117 с. 37); порівняти з ним *Ἀλκωροσσι* поруч *Ἀλκωσὶ Σελθων* у Птолемея VI. 14. 9.

⁵⁾ Звістки класичних письменників про Алянів зібрав Кулаковський в статі: *Аляны по свидѣніямъ классическихъ и византийскихъ писателей* — в XIII т. *Чтеній кiev. истор. тов.* 1899.

⁶⁾ Птолемей змiстить їх на кількох мiстах — в європейській і азиатській Сарматії — III. 5, 7; III. 5, 9; VI. 14, 9.

як і Перси, передали їм і своє ім'я¹⁾. Китайські (хинські) літописи теж знають про розширення цього імені в передній Азії: кочовничий нарід Yan-tsaï, що мешкав в краях на схід від Каспійського моря й далі на захід до Ta-tsin (Римської держави) і залежав від кочовників Согдіани, за часів династії Хан (163 перед Хр. — 196 по Хр.) прибрав ім'я Alanna і став незалежним²⁾. Отже дійсно десь в I—II в. по Хр. слово „Аляни“ стає збірним іменем для різних кочовничих, головню або може й виключно — іранських народів, що мешкали по обох боках Каспійського моря, та обняло останки кочовничої скитсько-сарматської людности наших степів.

Тому їх описують подібними ж рисами, як Сарматів і Скитів. Лукіан (II в. по Хр.) каже, що Аляни мають однакову зі Скитами мову, однаково убирають ся, тільки инакше носять волосся (стрижуть ся)³⁾. Аміан, сучасник їх війни з Гунями, описує Алянів як кочовників, що не знають ані домів, ані хліборобства, живлять ся мясом і молоком, живуть в возах, і де знаходять добру пашу для своїх стад і кінських табунів, отаборюють ся, уставляючи свої вози кругом; вони одначе мають звичаї і побут культурнійший від Гунів, гарні з себе, блондинуваті, мають легку зброю; дуже воєвничі і свободолюбні: всі у них рівно благородні й судіями вибирають вожді найбільш уславлених на війні. Дальші уваги Аміана про алянську культуру будять певні підозріння своєю повною подібністю до Геродота, хоч самі по собі нічого не мають в собі неможливого: у Алянів, каже він, нема більшого похвалення, як убитим чоловіком; шкіру вбитих вони уживають на окраси для коней; храмів і святищів не мають ніяких, але востромлюють в землю голій меч і шанують його як Марса, орікуна околиці; ворожать паличками⁴⁾.

Коли ми згадаємо, що під іменем Алянів виступає по часті, або й переважно та сама людність, що перед тим фігурувала під іменем Сарматів, а ще перед тим — під іменем Скитів, то нічого не буде в тім дивного, що певні прик-

1) Кн. XXXI. 2. 13. Кулаковській ор. с. с. 114 відкидає сю звістку, але аргументація його не стійна й він ігнорує при тім наведеному низше звістку китайських джерел.

2) Ritter Die Erdkunde von Asien V ч. III (т. VII) с. 625—6, Бичуринъ Собрание свѣдѣній III с. 6, 58, 121.

3) Τέλειος ἢ Φόλα 51; автор мусів тут взяти реальні подробиці життя.

4) XXXI. 2. 18—24.

мети повторяють ся при описи тих чи інших. Питання тільки, чи Аміан взяв сі прикмети з дійсного життя, чи з Геродота по просту.

Яквійсь час алянське імя панувало на просторі від Дуная до Межиріччя (за Аральським морем), але не довго. В II—III в. по Хр. з західної частини чорноморських степів витискає кочовничу іранську людність германська міграція, зі сходу в III в. напірає гунська орда, і під напором її та інших орд, що слідом посунули нашими степами на захід розбила ся алянська група племен: європейські Аляни відірвані були від азійських і самі розділилися на кілька частин: одна частина їх прилучається до вандрівки Вандалів і Свевів 406 р. і з ними разом опиняється аж в північній Африці; друга, по упадку гунської держави переходить границі Візантії й осажується в Нижній Мізії; частина зістається в прикавказьких степах, і останки її, загнані в гори, зацілїли до сього дня в маленькім Осетинським народі, а знову иньша заховала ся в Криму, де ще в середній віці існувала алянська людність. Сім розбитим і витисненням Алянів закінчується історія іранської людности на нашій території¹⁾.

Тим часом як на степових просторах нашої території протягом якої тисячки літ, аж до II—III в. християнської ери панують кочовничі й на-пів кочовничі народи, найправдоподібніше — іранської галузи, в краях гірських, карпатських бачимо групу народів, що найправдоподібніше могли належати, як і їх полудневі наддунайські сусіди, до тракійської галузи індоевропейських племен (галузи колись сильної й широко розповсюдженої по обох боках — європейським і малоазійським — Чорного

¹⁾ Про вандрівки Алянів на захід: Zeuss с. 700 і далі, Dahn Könige der Germanen I с. 261—5, Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker I с. 222—3. Кулаковскій ор. с. Про дальшу долю прикавказьких Алянів і їх зв'язок з Осетинами (установлений від часів Кляпрота — Klaproth Memoire dans le quel on prouve l'identité des Ossètes avec les Alains, Paris, 1822): В. Миллеръ — Осетинскіе этюды III, гл. II (спеціально про останки алянського імени на Кавказі ib. с. 111 і далі), Кулаковскій ор. с. і Християнство у Алань, Візантійскій Временикъ 1898, I. Про кримських Алянів — особливо у Васілевського, в історії Судака — Судей, що, досить правдоподібно, сама була алянською колонією, Русско-византійскіе отрывки — Лѣтопись занятій археографической комиссії т. IX с. 168—9, також у Мілера ор. с. с. 77. Про иньші останки у Кулаковського, Аланы, розд. IX.

моря, але непривітною історичною долею зведеної до незначних слідів в теперішніх винародовлених і зроманізованих Волохах). Ся тракийська національність їх одначе тільки гіпотетична, бо відомости наші про сю карпатську людність далеко біднійші, ніж про степову, та й відомости про тракийську кольонізацію, до котрої ми її зачисляємо, дуже небогаті, й біднійшають власне в напрямі з полудня на північ¹⁾.

Відомости про наддунайську тракийську людність маємо з V віку перед Хр. На чорноморським побережю між Дунаєм і Балканом сиділи Кробізи, а на полудень від них Терізи; вище по Дунаю, за Янтрою (Атриє) сиділи Гети, „найхоробрійші й найсправедливіші між Траками“²⁾. Дунай становив тут границю між Траками й Скитами, але здебільшого лише. Вже Геродот, кажучи, що за Дунаєм починаєть ся „властива стара Скитія“³⁾, натякає, що в дійсности осади скитські вже й тоді переходили за Дунай в пізнійшу Малу Скитію (Добруджу). З другого боку — гетські осади переходили за Дунай. В IV в. тут, на лівім боці Дунаю, воював з ними Олександр Македонський; тут була „Гетська пустиня“, де трохи не пропало військо Лізіаха (313—281) в поході на гетського короля Дроміхайта; сама держава сього Дроміхайта була на лівім боці Дунаю, в теперішній Валахії⁴⁾. Але гетські осади сягали й далі на схід, коли прийняти (а се дуже правдоподібно), що Тиретети Страбонових часів були придністрянські Гети, може відірвані від решти свого народа бастарнським клином. Страбон уміщує їх між Гетською пустинею й кочовищами Язигів, а Пліній, ка-

¹⁾ Важнійша література: Цайс с. 258 і далі, 696—700, Roesler Dacier und Romänen, 1866, Die Geten und ihre Nachbarn — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 44, йорож Romänische Studien (1871) і Einiges über das Thrakische — Zeitschrift für oest. Gymn. 1875, Diefenbach Völkerkunde Osteuropas I гл. II с., Tomaschek Die alten Thraker, Sitzungsб., т. 128, 130, 131, Браунъ Разысканія с. 132—178, А. Погодинъ Къ вопросу о Фракійцахъ (Вѣстникъ археол. и исторіи, XIII, 1900), також Mommsen Römische Geschichte, вид. 1885 с. 189 і далі, Müllenhof Deutsche Alt. III, с. 125 і далі, Much Die Südmark der Germanen (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache hrsg. von Sievers XVII) с. 16—7, И. Смирновъ Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ I с. 12 і далі. В нашій літературі багато займав ся Траками неб. О. Партицький в своїй Старинній історії Галичини, але він і в Траках добачав Словян і з сього становивша освітлював усе.

²⁾ Геродот IV. 49 і 93, Страбон, VII. 5 § 12.

³⁾ αὐτῆ κῆρη ἢ ἀρχαίη Σκιδίη (IV. 99).

⁴⁾ Страбон VII. 3. 8 і 14, Павзаній I, 9.

жучи про залюднений Тірагетамі острів на Дністрі, говорить, очевидно про устя Дністра¹).

На північ від Гетів, на Мароші (*Μάρσιος*), значить — в теперішнім Семигороді, сидять у Геродота Ататирси, нарід, по його словам, близький Скитам²), але з тракійськими звичаями. Зауважену Греками близькість Ататирсів до скитських сусідів можна б толкувати близькістю тракійського народу до Іранців взагалі, але Ататирси таки належали з усякою правдоподібністю до Траків. Перехована у Стефана Візантійця ільоса поясняє, що Ататирсами звали Греки Травсів³), а тракійський нарід Травсів знаємо в Родопах⁴); за приналежністю Ататирсів до Траків промовляють і деякі побутові подробиці (як мальованне шкіри). Пізнійше на їх місці виступають Даки; з II в. перед Хр. маємо уже звістку про їх боротьбу з Бастарнами⁵); тракійська народність Даків не має сумніву, і з цілою правдоподібністю можна прийняти, що се нове імя покрито Ататирсів, а може й інші сусідні тракійські народи, наслідком якоїсь політичної перемиї⁶).

В I в. перед Хр. Гети й Даки сполучились в одну політичну цілість — сильну державу Бойребісти (Бурвісти), що дала себе знати страшними походами наоколо, між иньшими — зруйнуванням Ольбії й иньших грецьких кольоній аж до Аполлонії⁷). Розпавшись по його смерті, ся гетсько-дакийська держава набуває знову великої сили в кінці I в. по Хр. під рукою Декебала, талановитого організатора й політика, що в союзі з иньшими сусідніми народами розпочинає боротьбу з Римом (в 80-х рр.). Вона йшла для нього щасливо на початках

¹) Страбон VII. 3. 17, Плівій IV. 26. Про „острів Тірагетів“ стаття Вруна — Черноморье т. I. Між Гетами й Ататирсами уміщує Геродот скитський нарід Сігінів, але що в иньших джерелах Сігінї виступають коло Каспійського моря, то не безосновне підозріння, що Геродот помиякою переніс їх сюди — пор. Roesler Romän. Studien с. 9—10, Müllenhof Deut. Alt. III с. 2.

²) В переказаній ним грецькій легенді Ататирс, Гелон і Скит були брати — сини Геракла (IV. 10).

³) Стефан sub voce Τρακισσι.

⁴) Траками вразно зве їх Лівій — XXXVIII. 41. 6.

⁵) Юстия — XXXII. 3. 16.

⁶) Юстия: Daci quoque soboles Getarum sunt (I. с.), Страбон VII. 3. 13: ἐμβύλωντες εἰς αὐτὸν οἱ Δακκοὶ τοῖς Γέταις; пор. Діона Касія II. 22.

⁷) Страбон VII, 33, 11, Діон Хриостом or. XXXVI.

(за Доміціана), але відновлена Траяном, по тяжких напруженнях закінчилась руїною дакійської держави (коло 106 р.) і заснованим на її місці римської провінції Дакії, колонізованої різноплеменним людом з інших провінцій.

Провінція Дакія, як її описує Птолемей (Ш. 8), обіймала край між Тисою, Дунаєм, верхнім Дністром і Серетом, тим часом як чорноморське побережжя, себ то грецькі колонії, як Тіра, Ольбія, зачисляло ся до Нижньої Мізії. Головним огнищем римської колонізації й римського життя була долина середнього Маріса (Мароша) і Сама (Самон). Приналежність до Римської держави карпатського згір'я і тим більше — закарпатських країв була більш або цілком номінальна. Як далеко сягали на північ римські укріплення, досі не в'яснено докладно. Останки римських граничних валів бачать в земляних валах Галицького Поділля (в розі між Збручом і Дністром) і в Бесарабії, в двох великих „Троянових“ валах, що рівнобіжно протинають межріччя Прута й Дністра¹⁾; але римський початок сих валів все ще гіпотетичний, і вони не поставлені в зв'язок з якоюсь системою римських укріплень.

Римська окупація Дакії тривала трохи більш як півтора століття. Увесь сей час Дакія зіставалась відокремленим передовим укріпленням Римської держави (від провінції Панонії її відділяла територія Язіїв між Дунаєм і Тисою); удержувати її було дуже тяжко, і коли в середині III в. з особливою силою розпочались напади на Римську державу сусідніх народів, Авреліан, для улегшення оборони, постановив впрікти ся сеї провінції. Римську і романізовану людність виведено в Тракію і Мізію, Дакію полишено (274)²⁾, а щоб естрата була менше

¹⁾ Про „Траянів вал“ на Галицькім Поділлі див. статю Кіркера в Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. III с. 38 і далі. Про бесарабські вали можна тільки повторити гадку Момзена op. с. с. 206: „воин, певно, можуть бути римські, але досі на те бракує якогось певнішого доказу“; обидва визначені ипр. на спеціальній мапі російського генерального штабу вид. 1887 р. 6 „Траянів вал“ і на російськім Поділлі, в повітах Камінецькім і Проскуровськім (Сѣцинского Археологическая карта Подольской губ. — с. 153 і мапа), але він ближше не досліджений, а можливість римських валів тут ще менша. Давніше Траяновими уважали навіть старі вали Кнівцици; див. про се статю Антоновича в К. Старни, 1888, III.

²⁾ Приймаю дату Дана-Вітерсгайма Geschichte der Völkerwanderung² I с. 240.

боючою, утворено нову провінцію Дакію на правім боці Дунаю, в Мізії.

Аж по упадку дакійської держави за Траяна виступають на верх дрібнійші прикарпатські народи. На жаль, Птолемей, головне джерело, в розміщенню прикарпатських народів наробив великої плутанини, так що годі віднайти їх дійсне розміщення.¹⁾ Ідучи від верхівя Висли на схід сидять у нього *Ἀνάροτοι, Ἀροσῆται, Σαβῶκοι, Πευυῆται Βίβοσοι, Κοιστοβῶκοι, Καρπανοί.*²⁾ З цих народів більш інтересні для нас остатні три. Беси сидять під „Карпатськими горами“, що припадають у Птолемея на верхівя Дністра й Сяна; чи сидять вони на полудневім чи на північнім боці гір — такої докладности від Птолемея не можна жадати. Койстобокси (Costoboci римських джерел) сиділи на схід відти; у Птолемея се імя повторюєть ся двічі, розділене Дністром і Півкиськими горами (Карпатами); з сього б можна виводити, що сиділи вони по обох боках гір, але можливо припустити й комбінованне двох звісток про те саме; у всякім разі вони на полудневім згірю Карпатів були. Карпи — імя, очевидно, звязане з назвою Карпатів — теж двічі згадують ся у Птолемея (*Καρπανοί* і *Ἄρπιοι*), в обох разях далі на схід, в сусідстві Бастарнів і Тірапетів³⁾ — деєь ніби коло Дністра й Прута, хоч знов імя Карпатів у Птолемея прикладаєть ся як раз до західньої їх частини, коло верхньої Тиси (тому деякі учені тут умішують Карпів.).

Сі три народи виступають в історії під час Маркоманських війн і по них, як герої пограничних війн і розбійничих нападів на римські землі. Найменше з них звістно за Бесів; помняючи неповні ясні звістки про них з над нижнього Дунаю у Овідія, вони згадують ся тільки як учасники Маркоманської війни, як і Койстобокси. Але за Койстобоків знаємо більше: що вони зацускали ся в далекі походи, заходили в Ахайю та Македонію, грабуючи, кільки силн (похід 165 р.). З одної написи знаємо й імя їх короля — Ніспора.⁴⁾ Нападн їх мабуть були причиною, що коли Вандали під час маркоманських війн прийшли в Дакію — шукати тут осад собі, то римський намісник напустив їх на

¹⁾ Нор. Müllenhof D. Alt. II с. 81 sq.

²⁾ III. 5 § 20, 8. § 5. ³⁾ III. 5 § 24 і 10 § 13.

⁴⁾ Овідій — Tristia III. 10. 5 і IV. 1. 67 (про Бесів на півніжнім Дунаю у Брауна с. 161). Scriptorum hist. Augustae — Ant. Phil. 22, Павзаній X. 34. 5, С. I. L. VI N 1081, Arch-epigr. Mitth. 1890. XIII. 189.

Койстобоків, і Вандали дійсно побили їх й опановали їх землю, і після того за Койстобоків не чути більше.¹⁾

Не так легко відчепились Римляни від Карпів. Перший давований їх напад на Мізію маємо з 30-х рр. III в., але з оповідання Петра Патриція, що належить до тих же часів, бачимо, що Карпи тоді уважали вже себе спеціалістами до таких нападів, ще ліпшими від славних тоді на тім полі Іотів.²⁾ При нагоді брали вони участь і в походах Іотів. Цісарі Филип Араб і Авреліян звісні своїми перемогами над Карпами; останній по своїй перемозі осадив частину їх на римських ґрунтах.³⁾ Розпочате ним пересадження Карпів на римські землі довершено за Галерія й Діоклетіана: по якійсь близкості нам незвідній війні решта Карпів — цілий нарід їх разом з Бастарнами, переведено на римські ґрунти (правдоподібно — в Панонію й Мізію). Тим способом звичайно задовольняв тоді Рим докучливих сусідів, і сей перехід Карпів та Бастарнів був мабуть скорше добровільний, ніж вимушений.⁴⁾ Можливо, що на се вплинув і натиск чорноморських Германців від полудневого сходу, а може й натиск Слов'ян — на північній згірю Карпатів (взагалі історія колонізації карпатського згір'я тих часів для нас майже не існує). Після того тільки раз, при кінці IV в. згадують ся якісь Карподаки, що разом з ватагами Гунів і Скірів пробували перебитись за Дунай.⁵⁾ — Може се були останки тих панонських осадників?

Про національність сих карпатських осадників маємо лише деякі натяки. Передо всім вони становлять північний край тракійської колонізації, подунайської й семигородської, і се перше, що наводить на гадку, чи не були й вони Траками. За таким здогадом, дійсно, промовляв би ряд иньших фактів. Імя карпатських Бесів повторяє імя Бесів тракійських коло Родопа. Назва Карподаків моглаб натякати на споріднення Карпів з Да-

¹⁾ Діон Касій LXXI 12.

²⁾ Script. hist. Aug. Maximus et Balb. 16, Фрагменти Дексіана і Петра Патриція — Hist. gr. min. I p. 176—7, 428—9.

³⁾ Script. h. Aug. Aurelianus. 30, Зосим I 22, 27, 30, Аврелій Віктор De caesaribus 39, 43.

⁴⁾ На се натякають слова Ідація і Ам. Марцеліана; тексти до цього факту див. Dahn — Wietersheim Geschichte der Völkerwanderung I с. 278 (вид. 2. 1880). Про осадки переведених — Ам. Марцеліан XXVII. 5. 5 і XXVIII 1. 5.

⁵⁾ Зосим IV. 34.

камн. Імя короля Койстобоків Піепора має характерний наросток, що в формі поріє повторяєть ся в численних тракійських і дакійських іменах.¹⁾ Особливо-ж важним здаєть ся мені факт, що Птолемеє в Карпатах і на верхнім Дністрі й Сереті ряд осад в закінченем дава (*δανα*)²⁾, характеристичним наростком дакійських осад, що виступає й по інших тракійських землях.³⁾

Сі й деякі дрібніші обставини роблять значно правдоподібним здогад, що сі карпатські племена належали до тракійської родини. В основі своїй була то може змішана з Траками й асимільована ними ще старша, не-індоевропейська людність, тої раси, що в своїх останках звітна нам в альпейських краях, а могли задержати ся також і в гірських, малоприступних околицях Карпатів; але так далеко не можуть нас вести ані історичні, ані лінгвістичні вказівки⁴⁾. Досить розповсюднений свого часу погляд, що ті карпатські племена були Слов'янами, не має під собою позитивного ґрунту; против нього промовляють особливо рішучо звістні нам койстобоцькі імена: переказані в написи, поставленій Койстобоким таки, вони мусіли бути передані

¹⁾ Див. про сей наросток у Томашка Sitzungsberichte т. 131 с. 21, теж Момаєва ор. с. с. 207. Се-ж імя Піепора пригадує Das(i) Peto-rogiani на Tab. Peutingeriana (як справедливо зауважив ще Цайє с. с. 697, Томашек — ор. с. т. 128. с. 108); можливо навіть, що то помилка замість Piorogiani; себ значило, що Койстобоки = Даки. Сі „Петопорові Даки“ сидять на нашій вже на східнім згір'ю Карпатів, на лівім боці Дністра. Може теж імя криєть ся і в імені міста Пирозорідана у Птолемея (III. 10.8)?

²⁾ Клудідана (коло Дністра), Делідана, Патрідана, Кхрідана, Петрідана, Сандана, Обідана, Зарудана, Талхидана, Пирозорідана (між Дністром і Серетом) — Птолемеє III. 5 § 30, 8 § 6—7, 10 § 15. Припустити, що всі отсі міста були перенесені на північ від Карпатів а дакійських країв вдаєть ся мнї неможливим.

³⁾ Tomaschek Die alten Thraker III с. 70.

⁴⁾ Може бути, що в часом даєть нам щось антропологія. Не безінтересний факт, що як раз гірські краї альпейсько-карпатські виступають тереном найбільшої короткоголовости. Може тут власне виступає перед нами слід старої раси, що асимільована Індоевропейцями, влянула на їх антропологічний тип? Недавно Потканський в своїй статейні О происхождении Слов'ян (Kwart. histor. 1902), звернувши увагу на сей факт, хотів толкувати розвій короткоголовости в Карпатах впливом Кельтів, яко „альпейської раси“. Але далеко простійше спитати — чи та альпейська раса не сиділа в Карпатах незалежно від Кельтів і цілого індоевропейського розселення?

вірно, а тим часом звучать зовсім не по словянськи.¹⁾ Не можна звести цілого карпатського залюднення і до кельтської кольнізації, навіть хоч би й приймаючи тут певні сліди кельтизму.²⁾ Гіпотеза тракійська має все ж таки без порівняння більше позитивного під собою.

Як далеко на північ сягала б ся тракійська колонізація, чи виходила вона за границі гірського карпатського пояса, не можна сказати: сліди її на північнім згір'ю досить неясні.³⁾ Тут від дуже давніх часів, як я згадував, могла вона стрічатись із словянською колонізацією. Бастарнський клин розірвав на якийсь час сю стичність, але ледво чи по цілій лінії. Поодинокі словянські ватаги могли заходити в гори й пробивати ся на полудневі згір'я Карпатів тоді, й перед тим; але ми не маємо можности їх слідити.

Про побут і культуру карпатських племен не маємо майже ніяких спеціальних звісток: припускаючи, що то були племена тракійські чи Траками асимільовані, можемо хіба взяти де що (cum grano salis, розуміть ся) з відомостей про інших Траків (Гетів, Даків й ин.).

Була одначе велика різниця між деякими полудневими, приморськими тракійськими племенами, що рано присвоїли чужі культурні впливи, і північними, що довго заховували малокультурний, примітивний побут. Між ними ще в історичні часи відомі були осадні на палях, а коло Дунаю згадують ся „троїльодіти“ (мешканці печер). Але в тім часі у інших Траків вже були й міста, й замки. Переважало жите пастуше; дуже люблено польованне. Суворий побут Траків був широко відомий, рівнож їх надзвичайна воввничість, охота до бійок і повна зневага смерті. З тим разом ішло славне тракійське панництво (звичайно на підп'ятку виходили вони й до бою) та непорядність в відносинах чоловіків і жінок — позначки ще неунормованої, енергічної натури. З диких прикмет кидало ся Грекам в вічні татуїрованне, широко розповсюднене, звісне і у Гетів і у Ататирців-Даків. (*σχιζοσι, picti*). Ататирци славились багатством золотих окрас.

¹⁾ Койстобоцька напись в Corpus inscr. latinarum VI N 1801 d. m. | ziai | tiati. fil. | dacae uxori | iepori. regis | coisstobocensis | natorporus. et | drilgisa. aviae | cariss. b. m. fecer |

²⁾ Про них зараз нижче — с. 113.

³⁾ Тримати ся географічного положення осад на -dava, поданого Штолцесем, розуміть ся не можна.

Мала славу і тракійська зброя взагалі. Вглядали Траки на погляд Греків білявими і червоनावими (*πυρροί*). Вигляд їх на різьбах Траянового стовпа зовсім пригадує Скитів чорноморських різьб і — Германців Аврелієвого стовпа: теж довге волосся й бороди, тойже склад лиця, подібне убрання (широкі, фалдисті сподні, короткі сорочки, плащі). Численні побутові подібності, які можна знайти між Скитами й Траками, пояснюються, як сказано вже, загальною етнографічною близькістю цих галузей індоєвропейської родини, зближених між собою географічно й етнографічно.

З сфери духового життя можна піднести широкий розвій пісні; не кажучи за звістних на тім полі полудневих Траків, про Агатирсів оповідано, що у них закони укладаються в піснях, для пам'яті; їтеські послі виходили в кітарами, граючи на них. Широко звістна була також віра їтеїв в не-смертельність: їтеї-невмираки (*ἀθάνατοι*) — було звичайним їх прозвищем; ся віра, що дуже вражала Греків з їх слабо розвиненими гадками про посмертне існування, стояла в звязку з культом Замолксіса, бога умерших і zarazом бога відновлення життя в природі. При похоронах чоловіка забивали найулюбленішу жінку — се служило zarazом докором тим жінкам, що віставались живі. Жерці мали великий вплив; політичне відродження тракійських племен за Бойребісти dokonано впливом годовного жерця; і пізнійше — до упадку дакійської держави жерці заховують в ній першорядний політичний вплив.¹⁾

Ми бачили вище, що з упадком дакійської держави прикарпатські народи в значних масах були винищені або переведені на римські землі. Семигородська людність була в значній мірі романізована й разом з римськими кольоністами введена за Авреліана в ближші римські провінції. Се все мусіло дуже значно ослабити тракійську людність карпатських країв, звести її вже тоді до незначних останків. Словянська кольонізація, рушивши в Карпати, мабуть, не багато що з неї застала.

Коло останків старої семигородської кольонізації обертається румунське питання. Що до утворення румунської національності витворились в останніх десятиліттях два погляди: оден твердить, що волоська людність Семигорода, сього гнізда волоської національності, зложилась з пізнійших вільних і невільних

¹⁾ Про побут і культуру Траків див. особливо відомости у Томашка Die alt. Thraker I s. 111 і далі, II — культ.

(переведених Болгарами) емігрантів з балканських земель, отже з романізованих Траків балканських, бо давня романізована людина римської Дакії була введена звідти в III в. в Мізію. Другий стоїть на тім, що останки романізованих Даків заховались в семигородських горах і тут розмножившись, утворили ту численну волоську людину, котра починає звідти (в XII—XIII в.) вилитись в краї нижнього Дуная. Посередній погляд, признаючи існування останків романізованої людності в Семигороді, уважає їх незначними, а пізніше зміцненне поясняє пізнішими міграціями романізованих Траків з балканських країв¹⁾. Сей посередній погляд має найбільше правдоподібности за собою. З певними змінами можемо приложити його й до східних Карпат — там, як і в Семигороді, також лишилися мабуть останки старої кольонізації (тільки тут вони ледви чи були захоплені романізацією хоч трохи). В хорографічних назвах і в діалектах східних Карпат є чимало такого, що підсуває гадку про останки старшої кольонізації, — незалежно від елементів волоських, що можуть пояснити ся пізнішими стичностями і впливами пізніших осад „волоського права“²⁾. Розвій сих осад, закладаних в кінцем XIV в. емігрантами з волоських земель Угорщини, а потім на їх взірць — і місцевими людьми, звісний нам документально, отже знаємо зовсім певно, що ці осадки були явищем новим, і ставити їх в безпосередню звязь з передсловянською кольонізацією східних Карпатів (як роблять декотрі, з історією наших країв неознайомлені люде) так просто не можна³⁾. Чи до того часу до-

¹⁾ Новішу літературу його див. в примітках (16).

²⁾ З назви *боки, що виступає в іменах Сабоків, Коїстобоків, виводять пинішу назву Буковини — як пам'ять по сих *боках — земля Боків (Міленгоф, Браун, Веселовский). Шафарик бачив в сих „боках“ словянське бокъ, бік, новіші дослідники — тракійське імя народа. Віда тільки, що назва Буковини виступає так безмірно пізно! Через се ж трудно виводити й імя Бесарабі від Бесів, як то роблять деякі дослідники ще й досі (впр. Браун).

³⁾ Праці проф. Мікляосіча і Калужняцького Ueber die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatischen Alpen und Karpaten, 1880 (Denkschriften віденської академії), зроблені в чисто фільологічного становища, в повним незнанні історії пізньої кольонізації „волоського права“, але дуже популярні в науковій літературі, послужили одним з головних поводів до таких хибних висновків. Ще недавно відкликав ся до цієї краківський учений Поткапський (O pochodzeniu Slowian), доводячи з великою певністю, що гірські карпатські краї в часах словянського розселення і пізніше були доменом волоських пастухів. Радимо йому познайомитись трохи ближше з історією волоських осад на Русі.

жила тут місцева несловянська гірська людність — річ не звісна й сумнівна. Відрізнити принесене пізнішими волюськими осадниками від того старого, що лишило ся в хорографії й мові нашої гірської людности, було б завданням дуже вдячним, але до нього досі не брали ся.

Між ті карпатські — гірські, та степові — іранські народи клином втискуєть ся пізнійше нова міграція — бастарнська ¹⁾.

Етнографічна приналежність її не зовсім ясна. Тацит в класичнім своїм уступі про Бастарнів вагаєть ся, не знаючи, до якої групи їх зачислити — до германської чи до сарматської; він знаходить в їх мові та способі життя більше подібности до Германців, хоч знову неохайність сього народа і особлива покорність старшині промовляє йому против сієї гадки, і вкінці знаходить вихід згогадом про вплив на Бастарнів мішаних шлюбів з Сарматами. Окрім Тацита ще Страбон і Пліній, отже письменники тих часів, коли вже вміли розрізнати Германців, зачисляють Бастарнів до германського племені ²⁾. Інші письменники (Полібій, Лівій, Плутарх) зуть їх то Бастарнами, то Кельтами; ольбійський декрет Протогена говорить про грізний напад Скірів і Іалатів, і в них часто бачать Бастарнів. Але Кельтами в грецькій літературі часто звано Германців, особливо — нім ближше з ними познайомили ся і навчили ся відрізнати, а імя Скірів — германського народа готської групи, що в згаданім ольбійським декреті виступає разом з „Іалатами“ ³⁾, власне про-

¹⁾ Про Бастарнів див. особливо Zeuss Die Deutschen s. 126, 442, Müllenhof D. Alt. II s. 104 sq. Hahnel Die Bedeutung der Bastarnen für die germanische Altertum, 1865, R. Much Die Bastarnen, 1890 (Mittheil. d. Anthrop. Gessel. in Wien, XX) і Die Südmark der Germanen. Bremer Ethnografie. Браунь Рамьсканія. За Германців уважали Бастарнів Цайс, Кішерт (Lehrbuch der alt. Geogr. § 299 вид. 1878), Міленгоф; Бремер (op. s. c. 180) уважає die germanischen Nationalität des Volkes (Бастарнів) als gesichert. Кельтів бачили в них шпр. Ганель, Томашек й ин.

²⁾ Germania 46, Страбон VII. 3. 17, (обережно: *σκαδόν τε καὶ ἀπὸ τοῦ Γερμανικῆς γένους ἔσται*) Пліній IV. 14.

³⁾ Прокопій (De B. G. I, 1) навіть називає Скірів готським народом, але ся звістка нічого не варта, бо разом з ними називає він готським народом і Алянів. (Цайс. (с. 703—4) так и уважає Скірів аляльським народом, уважаючи на те, що тут у Прокопія і у Йордана (50) виступають вони разом з Аляни).

мовляє за правдоподібністю, що в Бастарнах маємо ми передові ватаги тої германської міграції на полудень, котра розпочала ся більшими масами аж пізнійше. При тім — як то й приймають нині в літературі, бастарнське племя могло дійсно мати значні кельтські домішки в культурі, або і в самім своїм складі, а прийшовши пізнійше в близшу стичність з степовою людністю, воно могло дійсно приподобитись де в чім до Сарматів.

Дуже-б важним фактом для хронології цієї бастарнської міграції був той ольбійський декрет Протогена, коли-б він був датований, і в додатку — коли-б не було ніякої непевности, що сі Галати — то Бастарни. Але що така непевність є, і декрет датують то III, то II віком, як раз виходячи з його етнографічних вказівок, тож для вяснення хронології бастарнської міграції він не може нічого дати по над иньші джерела. В них Бастарни вперше з'являють ся в р. 180, коли їх закликав до помочи проти своїх ворогів Филип II македонський¹⁾. Вони виступають тоді на лівім боці Дунаю, й звичайно приймають, що вони десь коло того часу прийшли туди, бо звуть ся в II в. ще „приходнями“ (*ἐπιήλυδες*)²⁾. Розуміється, се не давнє прибутє можна було-б собі розуміти різно, але то важно, що під час боротьби Олександра В. і його наступників з Гетами на Дунаю, Бастарнів ще там не чути. В підкарпатських краях могли вони з'явити ся може й значно скорше³⁾.

Ближні відомости про них маємо з I віку. Передні їх ватаги займають тоді дунайську дельту — „острів Певку“⁴⁾, і з того звуть ся Певкінами; на півночі Бастарни сидять на східнім згірю Карпатських гір, що від них у географів II—III в. по Хр. звуть ся Певкинськими, Бастарнськими горами; на північнім заході вони приткали до своїх земляків — Германців, на полудневім сході — до придністровських Тіраетів. З пооди-

¹⁾ Дієвій XL. 5, XLI, 18—19, XLIV, 26—7, Полібій XXVI. 9—XXV. 5 ed, Hultsch; врештою тексти авторів зібрані у Цайса.

²⁾ Т. зв. Скільна fr. 50 — Müller Geogr. gr. т. I с. 229 і примітка (Мілер уважав се взятим з Артемідора, серед. II в.).

³⁾ Останніми часами Браун (Разысканія) на підставі лінгвістичних комбінацій (переголосовання) пробував датувати міграцію Бастарнів V віком перед Хр., але сі комбінації дуже гіпотетичні; ще менше щаслива гадка його ж — зв'язати Геродотову легенду про міграцію Неврів з приходом Бастарнів (ор. с. дод. 16).

⁴⁾ Про неї в спеціальна розвідка Бруна — Черноморье т. I.

ноких їх племен Страбон крім Певкінів згадує на ймення ще Аттонів і Сідонів¹).

Восвинчі й неспокійні Бастарни були дуже немилими сусідами взагалі, а спеціально для Римської держави, бо дуже нападали на пограничні землі.²) Вони пригадують тим своїх карпатських сусідів — Карпів, і мали туж долю. Імператор Проб вивів їх 100 тисяч, разом з ватагами Готів і Вандалів, і оселив десь в Тракії, де вони, як зазначає історик, стали вірними підданими Риму. За часів Галерія знову виведено разом з Карпами масу Бастарнів; може бути, що вивели тим разом ціле плем'я Бастарнів, як переведено тоді ціле плем'я Карпів; принаймні — Бастарни зовсім сходять після того з історичної сцени.

З кельтськими елементами Бастарнів можна зв'язувати деякі сліди кельтської народності чи культури в тих краях, де сиділи Бастарни³). Так нпр. ми знаємо племінні назви й міста кельтського кореня на нижньому Дунаю і навіть (коли покладати ся на докладність їх розміщення) — на Дністрі⁴). Дехто бачить в них сліди кельтської колонізації з IV в. перед Хр., звісної нам зрештою в західних балканських землях⁵). Одначе ці сліди кельтства на нижньому Дунаю можна б зв'язувати і з бастарнською колонізацією, як то й роблять інші дослідники. Незалежно від Бастарнів походження напевно треба признати кельтській номенклатурі середнього Дунаю — вона тут також досить сильна, і правдоподібно мусить бути поставлена в зв'язку з більшою західною кельтською колонізацією східних Альп і Морави. В східні Карпати кельтські елементи могли бути занесені і відси і бастарнською міграцією, але тут їх вказати далеко тяжше — те що зібрано досі, або дуже гіпотетичне, або несвобідне від непевностей.⁶) Не неможливо, що тут, в карпатських краях

¹) Страбон VII, 3 § 15 і 17, Птолемей III. 5 § 15 і 19, Tabula Peutingeriana.

²) Діон Касій XLVIII, 10 і LI, 25—6, Script. hist. Aug. I — Anton. Phil. 22; про виведення на римські ґрунти — Script. hist. Augustae Probus c. 17, Зосим I. 71. ³) Літературу див. в примітках (17).

⁴) Нпр. на нижньому Дунаю плем'я Брітолягів, місто *Νεοβεδοουον*, ма-
буть також *Ἀλλεβρις*, далі *Καρπεδοουον*, *Οὐβζαυτοσεωχρην* (у Птолемей) — назви,
дійсно, характеристично кельтські.

⁵) Сих придунайських Кельтів бачать і в Галатах декрета Протогена II, що не згоджують ся признати їх за Бастарнів.

⁶) На верхівку Дністра, під Карпатами, містять Птолемей и. Каролун, але на певність цього уміщення не можна покласти ся. Об'яснення з кельтської мови хорографічних назв (нпр. Вигр — Wehra, Лаборець —

Слов'яне мали нагоду перед своєю міграцією зіткнутися з Кельтами. Однак бачимо, що імя східних Кельтів — Вольків, яке послужило потім загальним іменем для романізованих народів, було прийняте Слов'янами не безпосередньо від Кельтів, а від Німців (може Бастарнів), і в тім же значінню яке воно мало у Німців (латинське *Volcae*, нім. *Wallaz* — слов. Волох). Слідів безпосередньої стичности з Кельтами в слов'янській культурі теж напевно не можемо вказати. Супроти того така стичність (з культурно-історичного погляду дуже важна) лишається сумнівною.

Вернім ся до германської міграції в наші краї, розпочатої правдоподібно тими Бастарнами.

Я вже вище згадав, що в Протоієновім декреті разом з Галлятами виступають Скіри. Окрім того Скірів згадує Пліній¹⁾ і в його звістці (досить загальної) виходило-б, що вони мешкали коло нижньої Висли. На тій підставі їх уважають східно-германським племенем, якого одна частина рушила на полудень разом з Бастарнами, а друга емігрувала разом з иньшими готськими народами, пізнійше. В такім разі сей похід Бастарнів і Скірів був би початком східно-германської міграції, передовим подком її²⁾. Се дуже правдоподібно, хоч і гіпотетично.

Але як би там не було із Скірами і Бастарнами, маси східно-германської колонізації рушили на полудень значно пізнійше. Перші звістки про них ідуть аж з 2-ої пол. II в. по Хр., з Маркоманських війн (вели ся від 164—5 року), що в певній мірі самі були результатом сього руху. Юлій Капітолін, оповідаючи про ці війни, каже що різні народи, виперті дальшими варварами (від півночі), вимагали тоді у Римлян, аби вони їх прийняли на ґрунт, инакше відгрожувалась війною.³⁾ Дійсно, між народами, що шукали собі ґрунтів в Дакії, згадує Діон вандальський нарід Асдинтів, а між учасниками війни, окрім сусідів, стрічаємо Вандалів і Віктофалів — все племена з східно-германської групи.⁴⁾

Laber, в кельт. *labaga*, шумливий) лишаються гіпотетичними, як і мало правдоподібний вивід Галіяча з назви Галятів (Кельтів), як пам'ять по них.

¹⁾ IV. 13. ²⁾ Міленгоф II, с. 110—1.

³⁾ Antoninus, 14: *aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur bellum inferentibus.*

⁴⁾ Capitolinus ed. Peter с. 22 (з поправками Міленгофа і Момзена), Діон Касій LXXI. 12, LXXII. 2. Про сю еміграцію див.: Wickersheim - Dahn *Geschichte der Völkerwanderung* 1880, I кн. 2 (с. 118 і далі), Pallmann *Die Geschichte der Völkerwanderung* I с. 36 і далі, Müllenhof II с. 5, Kaufmann *Deutsche Geschichte*, I с. 72 і далі, й ин.

Еміграція ся вийшла з басейна Одрі і Висли, де сиділи тоді східно-германські народи, т. зв. готської або вандільської групи¹⁾. В I—II в. виступають тут (на правім боці Висли) Готи, з їх галузями: Гепідами й Тайфалами, Лютії на горішній Одрі, Вандали (на Одрі ж), Бурґунди і дрібніші коліна — Руги, Скіри, Герули, Туркіліні, Лемоні²⁾.

Притиснені зі сходу Слов'янами, що безпосередно притикали до них на балтійським побережжі і в басейні Висли, а з заходу своїми західніми земляками, ся готська група мусіла шукати виходу для розмноженої людности в міграції на полудень³⁾. Слов'янський натиск мусів тут мати не малу ролю; проти сеї гадки вказувалось, що мов би заперечує се напрям готської міграції — на схід, одначе готська міграція йшла не на схід властиво, а на полудень, а той факт, що для готських виходнів не знайшлося ніде по дорозі місця, й вони вискочили аж на чорноморське побережжя — не дуже пожадане місце для осад, показує, що вся територія на північ від нього була вже тісно залюднена — людностию слов'янською.

Історія сієї готської міграції майже зовсім незнана. Як бачили ми, вже в середині II в. по Хр. деякі ватаги з східно-германської групи мандрують на полудень, в простори середнього Дунаю; сею дорогою пішли Вандали, пізнійше Гепіди, Льонтобарди, і Йордан цитує сучасника вандальської міграції Дексіпа, що Вандали з понад океана мандрували цілий рік на свої нові осадні — мовляв задля великого віддалення (властиво можна-б було дивуватись, коли-б дійсно ся міграція перевела ся протягом одного року).

Готи взяли більше на схід. Про мандрівку їх оповідає Йордан більше як про Вандалів; та сі відомости, як і взагалі все, що оповідає він про історію Готів незалежно від античних джерел, представляє з себе лише наукову як на той час (або по теперішньому — псевдо-наукову) комбінацію устних

¹⁾ Новіші дослідники (напр., — Бремер, Браун) доводять, на підставі головно лінгвістичних спостережень, що готські племена давніше мешкали далі на полудневий захід, і аж пізнійше (коло IV в. перед Хр.) пересунулось над Вислу.

²⁾ Tacit Germ. 44. Пліній Hist. N. IV 14—14, Птолемей II. 11 § 17, III. 5 § 20. Літературу східно-германської колонізації й готської міграції див. в примітках (18).

³⁾ Гадку про вплив слов'янського натиску підніс Шафарик Slov. staroz. I. 18 § 7, проти неї див. у Вітерсгайма I с. 149, Dahn Urgeschichte II. 170.

переказів іотських з відомостями античних письменників, і користати ся з неї треба дуже обережно¹⁾.

Передо всім одначе треба піднести, що самий факт сієї міграції Іотів з над балтійського моря, цілком суперечний з тенденцією історії Йордана, чи властиво його джерела Касіодора — звязати історію Іотів з чорноморськими Гетами. Очевидно, міграція була фактом, загально звістним, переказаним в народній традиції, так що замовчати його не можна було. Він дійсно potwierджують ся звістками про іотські осади над Балтійським морем в I—II в. і не підлягає найменшому сумніву (кажу се з огляду на піддержану деким в нашім століттю, особливо Яковом Ірімом, стару теорію, що Іоти — то давні Гети, і ніякої міграції не було). В іотській народній традиції, переказаній у Йордана, переховались спогади про мандрівку неперехідними багнистими просторами — очевидно, поліськими, де на гатях провалилась сила людей. Перебувши їх, Іоти перейшли в край, прозваний ними Oium²⁾, але тут мусіли витримати війну з тубильцями (у Йордана Spali)³⁾. Хоч традиція представляє сю боротьбу щасливою для Іотів, але в дійсности мусіло бути инакше, коли Іоти не зістались в сих привабних, як каже традиція, краях а мусіли „спішити на край Скитії, над Чорне море“. Може бути, що відгомоном їх походу через землі центральної Європи були північні етнографічні назви, потім вилетені в легенду про Германариха — імена Мери, Мордви (хоч можливо й те, що сі імена до Іотів зовсім ніяк не належали, або являють ся простими созвучностями).

Крім Іотів властивих мандрували разом з ними чи слідом за ними деякі иньші їх ближші й дальші свояки. Запевно се знаємо про Герулів і Тайфалів⁴⁾; учасники іотських походів звані в джерелах Уругундами — народність зрештою ближше незвістна, могли бути кольонією Бургундів. Иньші дрібніші іотські народи — напр. Скірів, Ругів, стрічаємо з Гетами доперва в Панонії, і не знати чи перебували вони перед тим на Чорноморю, чи прибули над середній Дунай просто з балтійського побережа, як Вандали, Гепіди й ин. В околицях нижнього Дунаю застали ще Іоти Бастарнів — своїх правдоподібних свояків, але незадовго потім вони, як знаємо, зійшли зі сцени.

¹⁾ Getica 4, 22.

²⁾ Се толкують словом au або aue — перерізана ріками країна.

³⁾ Про сих Spali ширше див. в привітках (19). ⁴⁾ Зосим IV. 25.

Мандрівка з над Балтійського моря серед мочарів та безграничних болот східної Європи мусіла тягнути ся не коротко, поки готські виходні, не знайшовши собі ніде притулку, опинились в чорноморських просторах, рідко залюднених сарматськими ватагами, ослабленими міграцією Язигів. З того що в готській традиції не переховало ся ніяких звісток про боротьбу з степовою людністю, можемо догадувати ся, що при готським оселенню обійшло ся без великих війн. Про долю тутешніх Іранців не маємо ніяких відомостей: можлива міграція — по части до західних земляків — над Тису, по части до східних, на Дін¹⁾, можливе й спільне пожитє з Іотами на Чорноморю²⁾.

На нових своїх осадах Іоти дають вперше за себе знати конфліктом з Римлянами — в першій чверті III в. Цісар Каракала під час своєї подорожі в Азію 214—5 р. стрів на дорозі якись готські ватаги і їх розігнав³⁾. Сей факт дає нам крайню дату, з якої одначе не можна ще доміркуватись докладнішого часу готської кольонізації. Повторяю — міграція Іотів мусіла зайняти довший час — десь на початках III і при кінці II в. Ближше означити годі.

Більш як два століття пересиділи Іоти в наших степах, одначе відомости про се перебування їх досить бідні. Знаємо про їх напади на Римську державу в III в., а з рештою — аж до гунського знаходу одиноким джерелом служить Йордан, з нього-ж не багато певного можна зачерпнути. Його відомости про часи перед-гунські не йдуть далі невиразних ремінісценцій, а імена вибрані в народньої традиції і очевидно — довільно укомбіновані з літературною, античною традицією. Тільки інерцією традиційного дієтвю можна об'яснити, що в науковій літературі, особливо німецькій, не вважаючи на сконстатовані недорічності, все ще не відважують ся випректи ся сих відомостей Йордана⁴⁾.

Про саму кольонізацію знаємо, що Герули зайняли східні краї — над Меотидою. Іоти властиві сиділи по Дніпру й далі

¹⁾ Кулаковскій здогадуєть ся, ор. с., що Готи вже в своїй міграції відірвали й відіхнули далі під римські границі західню частину Алянів, що в III в. виступає в різних війнах з Римом. Се можливо. Менше правдоподібний його здогад, що Готи ж загнали Алянів у Крим.

²⁾ В Йорданових *Romanorum gens infida*, що счинили повстання против Германариха, бачили часто Роксоланів, але се толкування неправдоподібне (див. в примітках — 20).

³⁾ Про сю першу звістку див. в примітках (21).

⁴⁾ Нпр. Вітерсгайн, Пальман, Міленгоф, Дан, Кауфман.

на захід — до Дунаю і карпатського згір'я. Вони поділялись на східних — Остроготів, зокрема Грейтунтів (виводять з *gricut* пісок, мешканці піскуватих степів) і західних — Візіготів або Тервінгів (*triu* — дерево, лісові люди). Назви ці мусіли бути давніми, бо в VI віці оповідалося про короля Остроготу з давніх, перед-гунських часів; але лишається неясним, чи були вони принесені ще з старої вітчизни¹⁾, чи з'явилися вже на нових осадах, де дійсно відповідали розміщенню цих осад в дійсності: Остроготи сиділи на сході, Візіготи на заході. Осади Остроготів були над Дніпром, може й у Криму, де зацілїли їх осаді й північніше, Візіготів між Дністром і Дунаєм, а пізніші (вже, певно, по виході Римлян з Дакії) розпросторилися вони й далі на північ — в семигородські Карпати: звідти вони витиснули Гепідів і Вандалів. Як далеко готські осаді протяглися на північ в Подніпрянщині, не маємо ніяких вказівок. За Герулами на схід, в придонських і прикавказьких степах сиділи алянські народи²⁾.

В готській традиції, переказаній Йорданом, в давніші часи всі Готи — східні й західні мали становити одну державу, аж пізніші Візіготи відділяють себе окремо. Дійсно, вже Тацит констатував у Готів особливий розвій королівської власти і під час довгої вандрівки на полудень, серед боротьби з різними народами, могли ці германські ватаги сформувати себе в одну воєнну організацію, а знову при широкім розселенню по степових просторах мусіла знову себе консолідаційна сила з часом ослабнути³⁾. У Йордана в останнє всі Готи виступають в одній державній організації за часів короля Остроготи, тобто в середині III в., але що для нас ці датовання не мають значіння, тож констатуємо тільки, що часи політичної одности Готів в традиції лежать далеко по заду, в легендарних часах, що безпосередно наступили по мітрації⁴⁾. Пізніші (IV в.) бачимо королівську власть розвинену у Остроготів, тим часом як Візі-

1) Так припускає напр. найновіший дослідник старогерманської колективізації, Бремер (ор. с. § 85.).

2) *Iord.* с. 17, 22, 23, *Ammiani* 31. 3.

3) Це справедливо зауважив Дан — *Die Könige der Germanen* II с. 87—8.

4) Однак багато учених приймають існування спільної держави аж до часів Германариха — Кенке, Зібель, Вітерсгайм — див. у останнього ор. с. II с. 6.

готи розпадають ся на дрібніші групи, з вождями на чолі, яких сучасник Аміан зве судіями — *judices*¹⁾.

Як я вже сказав, відомості про Готів в старших джерелах маємо з їх походів на Римську державу²⁾. В цих походах знайшов собі вихід войовничий запал Готів, розвинений в війнах мандрівки; вони займають собою ціле пів століття, від другої чверти III в., та для нашої мети вистане коротенько про них сказати.

Звістки про перші походи дуже скупі; догадують ся, що початком їх було зруйнування Істрополя на чорноморськім побережі р. 238. Сі напади припали на час сильних замішань в Римі, так що римські намісники мусли уложити з Готами умову, і на основі її вони поберали річну платню від римського правительства. Правдоподібно, задержання цієї платні стало ся потім причиною великих спустошень, які починили Готи в Мівії і Тракії кілька років пізніше; цісар Децій, що хотів положити кінець сим спустошенням, наложив сам головою разом з сином в битві (р. 251)³⁾. Невважаючи на уложену наступником Деція угоду з Готами, ся катастрофа послужила початком нових нападів Готів, але про них ми маємо дуже скупі відомості. Бачимо, що частими нападами спустошать вони землі Балканського півострова, не задовольняючись ним, переходять далі за Пропонтиду в Малу Азію, а разом з походами суходолом розпочинають потім і морські; цікаво, що при тім Готи показують ся народом цілком не обізнаним з морем: розпочинають свої походи на чужих кораблях та уживають чужих гребців і майстрів до будови човнів⁴⁾. Учасниками цих походів виступають разом з Готами їх сусіди — Борани⁵⁾, Уругунди, Карпи.

¹⁾ 27, 5; 31, 3.

²⁾ Про них див. особливо Rappaport op. c., Dahn-Wietersheim т. I гл. V і далі, Врун — Чорноморські Готи (Чорноморье т. II), Васильевскій — Русско-византійські отрывки VII — Житіє Іоанна Готскаго (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1878, I) с. 87 і далі.

³⁾ Про сю війну див. Wietersheim-Dahn I с. 198 і далі, Rappaport с. 38 і далі.

⁴⁾ Зосим I с. 31, 32, 34. Зазначаю се супроти досить розповсюдженого погляду на Готів, як морський нарід; сей погляд служить підвальною для різних виводів і протиставлянь їх „сухопутним“ Словянам.

⁵⁾ Сей нарід теж цілком не звістий ближше. Здогад (випр. Раппапорта op. c. 36), що перед тим стала ся нова германська міграція з басейна Висли над Чорне море і тоді прийшли Вургунди, Борани, Герулли, має всеїм гіпотетичний характер.

З часом іотські находи прибирають все ширші розміри, обіймають все більші території, спустошення тривають все довше, в міру того як Римська держава показує ся безсильною їх повздержати. З розбійничих нападів вони починають вже приберати характер окупації. В останній великий похід 269 р. Іоти разом з ватагами Герулів, Гепідів, Бастарнів вибирають ся з родинами й рабами, так що тут, як справедливо зауважано¹⁾, заникала вже різниця між походом для грабовання і мандрівкою народу, і ми не можемо знати, чи то був тільки на довго замірений похід, підчас якого вояки не відважились лишати своїх родин і господарств, чи проба міграції. Заносилось дійсно на нову міграцію Іотів і їх свояків-союзників, та сей великий похід, споряджений морем і суходолом (ціс. Клавдій рахує 2000 човнів і 320 тис. мужа), закінчив ся нещасливо: германські ватаги понищено, а ряд енергічних імператорів, що розпочав ся Клавдием, зміцнили сили імперії.

До того прилучилось ще, що Авреліян слідом потім покинув Дакію (274), перевівши її осадників в Мізію. Наслідком того германські народи здобули собі новий колонізаційний терен, і туди муїла звернути ся головна увага Іотів. Прикарпатські землі переходять тепер головно в їх руки. Ми бачили, що решта попередніх осадників — Карпів і Бастарнів при кінці III в. переходить на римські ґрунта; на сю міграцію їх міг мати вплив і іотській натиск від сходу, як в північних прикарпатських землях — слов'янський. Та те, що діялось тоді на північ від Карпатів — для нас майже невідомо. Бачимо за те, що Візиготи опанували семигородські Карпати, витиснувши Вандалів і Гепідів. Вандали опановують опорожнені Рямлянами землі від північного заходу. Крім них осаджують ся в колишній Дакії Гепіди, Тайфали, Віктофали²⁾. При тім не обійшло ся без конфліктів і війн між силами германськими народами, та память про них переховалась тільки в непевних ремінісценціях Йордана³⁾. Сей колонізаційний процес, зі своїми війнами відвернув іотські племена від походів на Рим; в IV віку знаємо лише досить рідкі випадки їх війн з Римом. Правдоподібна врештою відомість Йордана, що тоді був відновлений давній „союз“ Іотів з Рямлянами; на підставі його вони діставали

¹⁾ Dahn Urgeschichte II. 217, Rappaport с. 79.

²⁾ Евтропій VIII. 2. Дав. Hunfalvy Etnographie von Ungarn 68—9.

³⁾ Йордан гл. 17, 22. Деякі здогади у Рапарорта с. 105—6.

від Римлян запаси, а за те платили воєнною помочю¹⁾). Зрештою на їх конфліктах з Римом не маємо тут потреби спиритись.

Тим часом як історичні факти вказували-б з кінцем III в. на західній напрям готських інтересів, натомість в легендарній традиції переказаній Йорданом, готські сили звернені на підбивання північних і східних сусідів, і тут перед гуґським находом нечуваним сьвітом мало засяти остроготське королівство Германариха — королівство дуже для нас цікаве, як би готські перекази про нього можна було взяти за чисту монету.

Крім Йордана говорять про державу Германариха ще сучасник Германариха Аміан²⁾); він оповідає про нього, що се був воєничий король і з причини численних щасливих воєн був страшним для сусідніх народів, та зве його край просторим (*late patentes*) і родючим. В сих відомостях Аміана трудно найти доказ якоїсь незвичайної могутности, але в готській традиції держава сього останнього короля прибрала нечувані і — зовсім неправдоподібні розміри. Легенда в тій формі, як ми її маємо у Йордана (гл. 23), літературно перероблена. В основі її лежить народня саґа про Германариха, що переходилась поза тим і в північній поетичній традиції саґ, і в ріжних літературних обробленнях (в Кведлінбурській літописи, Вірцбурській хроніці й ин.), але сю саґу мабуть уже в джерелі Йордана — у Касіодора перероблено, змодифіковано, розширено на основі інших відомостей — літературних і усної традиції³⁾). Немилосердно покручений уривок з якоїсь готської пісні чи саґи має представляти реєстр підвласних Германариху народів⁴⁾; не задовольняючись ними, Германарих підбиває сусідів — Герулів, потім розпочинає війну з Венетами, що закінчила ся підбиттям їх всіх! Литовські народи (*Aeslii*), „що залюднюють предовге побереже Німецького океана“, закінчують реєстр підвласних народів, і Германарих панує „над всіми народами Скитії і Германії, як над своєю власністю“.

1) Про сі відносини у Вітерсгайма-Дана і Рапопорта op. с.

2) 31. 3.

3) Новіші погляди на Германарихову саґу й її літературу див. Paul Grandriss der Germanischen philologie III с. § гл. XIV § 39—43, Jiriczek Deutsche Heldensage (1898) с. 57 і далі.

4) Каталог народів Германарихової держави в рецензії Момзена читається так: *Habebat siquidem quos domuerat Goltescytha Thiudos Ivaunxis Vasinabroncas Mercens Mordens Inniscaris Rogas Tadzans Athaul Novego Bubegenas Coldas* (*Getica* стр. 23.) Про толковання цього текста див. в примітках.

Сі останні слова дають об'яснення цілому оповіданню: Германарих, „деякими предками справедливо прирівнюваний до Олександра Великого“, як каже Йордан, підбив собі всі народи Скитії й Німеччини, і відповідно до того легенда впакувала в реєстр підбитих всіх, кого йно знала (як се було і з Олександровою легендою). Коли в тих покручених назвах можна справді добачати імена Мері і Мордві (Merens, Mordens, або як припускають, ще й Чудь і Вєсь, Tadzans i Vas), а не прості созвучності¹⁾, то ми могли б бачити тут вихоплений з якоїсь готської традиції й приточений до Германариха ряд північних фінських народів, що могли заціліти в ній ще з часів як Готи мешкали на півночі і потім мандрували на верхівя Дніпра. Легенда долучила до цього назви сусідів і взагалі східноєвропейських народів з історичної традиції, зробивши з них підданих Германариха. Вона одначе сама видає себе о стільки, що представляючи в таких незвичайних розмірах Германариха, не зміє замовчати незалежності Візіготів від нього, а оповідаючи про напад Гунів, нічого не знає про ту велику монархію Германариха, про ті підвласні народи, що мусіли відіграти таку чи иньшу роль при тій нападі. Не знає про них нічого й Аміан, оповідаючи про напад Гунів, і ми відповідно до його слів мусимо представляти собі дійсного, не легендарного Германариха войовничим королем просторих придніпрянських остроготських країв. Тільки! В оповіданню Йордана можна-б іще бачити пам'ять про війни з сусідніми народами — Герулами, Словянами, але нема підстави думати про якусь владу Остготів над численними народами, маючи перед очима міру дійсної влади Германариха — незалежність від нього Візіготів.

Супроти такої ілюзоричности великої монархії Германариха, упадають, розумієть ся й проби новіших учених — за допомогою Йордана притягнути до готської держави деякі подробиці пізніших скандинавських саг та з них витягнути звістки про готську державу на середнім Дніпрі, про столицю Германариха в „Дніпровім городі“ (Danparstad) — ніби то Київі і т. и. Сі звістки навіть при повній категоричности та згоді з Йорданом не багато-б значили (бо показували-б, що Германарихова легенда в подібній версії була перейнята і сагами й Йорданом). А в своїм нинішнім стані, коли маємо в сагах (та й то ще

¹⁾ Недавно була зроблена дуже цікава проба вголуквати більшу половину тих ніби імен народів як епічні епітети готської пісні.

в верзіях значно пізніших) тільки дуже неясні згадки про „Дніпровий город“, „Дніпровські місця“ Іотів, без найменшого натяку на середній Дніпер і Київ, — єї згадки саї не можуть дати нічого певного, і іотська держава на середнім Дніпрі зістаєть ся не на чім не опертим здогадом або шітом¹⁾. Повторяю, ті реальні подробиці, які собі запам'ятала Германарихова легенда, зовсім не свідчать за особливую великостію держави Остготів. До київських країв було її ще далеко-далеко!...

Тим поясняєть ся і слабість Остготів у боротьбі з гунським потоком, що заливає в IV в. іотські осадн. Ніякими особливими силами вони не розпоряджали.

Ми вже бачили вище, що припливи іранських орд в Чорноморські степи, скільки можемо їх слідити, були результатом етнографічних переворотів в середній Азії, себ то натиску на іранську людність Межиріччя турецьких орд східньої Азії. Під сим натиском іранська людність уступала по части на захід, по части на полудень, доки потік північних орд не пробив ся через сю іранську греблю й не вилив ся сам у чорноморські степи.

Вже в давнійшій степовій людности, почавши від Скитів, як згадувано, могли бути північно-азійські елементи, хоч і не так значні. Масовий рух північно-азійських (урало-алтайських) орд в європейські степи починаєть ся пізнійше. Першою ордою, що пробиваєть ся крізь іранську людність в наші краї, була гунська. Під натиском її іранська кольонізація уступила остаточно на полудень і захід, зіставивши тільки слабші сліди на своїх давнійших осадах. Одна частина європейських останків іранської людности рушила на захід разом з Гунами і Германцями, друга була притиснена до гір — кавказьких та кримських, і з часом все глубше в них входила. Степи наші дістають явнших хозяїв.

Коли цілий історичний час аж до III в. по Хр. вони становили арену головно іранської кольонізації, то почавши від кінця IV в. аж до XVII—XVIII, з певними перервами, наші степи стають краєм головно кочових орд турецької родини, з значною участію фінських і монгольських елементів. Германська міграція була незначною інтермедією в кольонізаційнім процесі; важнійше значінне мала кольонізація європейська, але

¹⁾ Про неї ширше в привітках (22).

в чорноморських степах вона, як побачимо, була теж тільки розмірно недовгим кольонізаційним вибігом в спокійнійшій перерві між степовими бурями турецької міграції, і вони досить скоро примушують сю слов'янську людність знову вертати назад.

Вихідною точкою нового міграційного процесу були степи Монголії й басейн Амура — прарідина турецьких і монгольських орд. Довгий ряд віків минав, ніж міграційний імпульс, зроблений над Амуром, передавався по тих степових просторах на остатні свої периферії — в чорноморські і вкінці — подунайські рівнини, доки міграційна хвиля досягала сеї своєї границі. Але який етнографічний переворот мусів повстати на шляху сеї світової міграції, і які різнородні домішки прибрала сеї самий міграційний потік по дорозі! Коли одна частина орди рушала далі, а друга не йшла безпосередно за нею, в покинутих просторах розсаджувались зовсім сторонні етнографічні елементи, щоб потім поневолі взяти участь в дальшій поході. Вже се одна механічна причина — *hoggor vacui*, що майже так само значить в кольонізації, як в фізиці, мала величезні впливи, не кажучи за завойовання, примусові міграції і всякі інші, спеціальні причини.

При браку значної культурної різниці найрізніші елементи — монгольські, турецькі, угорсько-фінські, іранські і хто зна ще які — втягалися в сеї вир, і для того докладне означення етнографічного складу деяких орд, мабуть, на завсідні зістанеться задачею не до розв'язання. Для нас, розуміється, сеї орди цікаві в міру свого значіння в нашій історії. Побут їх на нашій території часом був дуже короткий, так що вони тільки переходили нашими степами; часом зіставались тут на кілька століть. Через се одні мають більше, інші менше значіння в історії нашої кольонізації, культурній і політичній історії, хоч завсідні значіння їх тільки негативне.

Попередні стадії сього міграційного процесу відомі нам дуже недокладно¹⁾. Дещо знаємо про нього головню з джерел

¹⁾ Головніша література: Klaproth *Tableaux historiques de l'Asie*, 1826. Ritter *Die Erdkunde von Asien I* (1832) с. 190—6, 241—3, 350—2. Neumann *Die Völker des südl. Russlands* (1849) гл. II. Іоакимов (Бічурів) *Собрание свидѣній о народахъ обитающихъ въ средней Азии въ древнія времена*, 1851, I с. 76 і далі. Wylie *History of the Heung-nu in their relations with China* (*Journal of the Anthropological Institute*, 1873 і 1875). Ujfalvy *Les migrations des peuples et particulierement celles des Touraniens*, 1873, с. 83 і далі. Веселов-

хінських. В них же за часи династії Чей (до 256 р. перед Хр.) згадується на півночі, в степах Монголії кочовничі, розбійничі орди Ніун-юо, потім за часів династії Ган (163 перед Хр. — 196 по Хр.) — звані Ніунг-ну, Хун-ну — що по хінськи значить „нужденні раби“ (правдоподібно — се згірдлива перерібка на хінське власного імені цього народу). Слм загальним іменем хінські джерела означають турецькі народи на їх правітчині (а деякі думають, що се назва була ще ширшою, обіймала й Монголів). Війовничі, неспокоїні орди сі давались сильно в знаки сусідам, і спеціально Хинцям, особливо коли в II в. перед Хр. орди Хун-ну сполучили ся в одну політичну організацію. Вічні їх напади спонукали Хинську державу збудувати ті велетенські укріплення, що утворили велику стіну (вже при кінці III в. перед Хр.); вона загородила свою північну границю системою міст і кріпостей, а zarazом, як потім Византия, шукала способів до ослаблення свого ворога союзом з його ворогами.

Правдоподібно, не без впливу хінської політики впливають внутрішні роздвоєння серед самих Хун-ну. Уже в середині I в. перед Хр. частина Хун-ну признає над собою зверхність Китаю, тим часом як иньша, більше енергічна шукає собі нового поля діяльності на заході і доходить до Согдіани, околиць Аральського моря. Се був перший звістний похід Хун-ну на захід — вістун пізнійшої міграції. Новий такий похід знаємо при кінці I в. по Хр., коли держава Ніунг-ну розбилась поділивши ся на північну й полудневу частину, і Хінська держава, опершись на полудневих, що признали її зверхність, і на иньших сусідів — ворогів північних Ніунг-ну, знищила в 90—2 р. їх і прогнала від своїх границь. Частина тих пів-

скій Нѣсколько новыхъ соображеній Ж. М. Н. П. 1882, IX. — Tomasehek Sitzungsberichte т. 116 с. 755, 759—60. Howorth Some notes of the Huns (Actes du VI congrès internationale des orientalistes, IV, 1885). Cahun Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405, 1896 і йоруж Les revolutions de l'Asie (Lavisse et Rambaud Hist. universelle II с. 884 і далі). Арестовъ Замѣтки объ этническомъ составѣ тюркскихъ племенъ и народностей (Живая Старина, 1896). Zaborowski Huns. Ougres, Ougoures (Bulletins de la Société d'Anthropologie, 1898). Pirth Über Wolga-Hunnen und Niungnu (Sitzgb. der bayer. Ak., 1899), 1900. Иностранцевъ Хунь-ну и Гунны (Жив. Старина, 1900, бібліографічний огляд питання).

нічних Хун-ну відступає далі на північ, в Алтайські краї, иньша під натиском сусідів рушає на захід. Так поволі приготувляла ся міграція, що в IV в. прориваєть ся в Європу і Гунська орда — очевидно, сі старі Хун-ну, на чолі турецько-фіньського потоку появляєть ся в чорноморських степах¹⁾.

Що гунська орда не була індоєвропейською, се видно з оповідань про вигляд Гунів, поданих Ам. Марцеліном, Аполінарисм Сідонієм та Йорданом. Хоч в таких обставинах перелякана фантазія має великий вплив на характеристики напастників, одначе в сих оповіданнях не тяжко пізнати реальні ознаки північно-азійської (фіньсько-турецько-монгольської, чи урало-алтайської) раси: темні, безбороді широкі тварі, що так само здавались чудними Індоєвропейцям, як „конячі лица“ сих останніх Хинцим, котрі знов нічого дивного не зауважали в вигляді Hiong-nu. Марцелін каже, ніби Гуни натинали щокі дітям, аби в них не росло волосє²⁾, і вони старіють ся безбороді, без жадної красн, подібні до евнухів, кріпкі членами, з товстими шиями, дивні фігурою, невеликі, подібні до недбало приподоблених до людської фігури колод. Йордан, повторючи се оповідання, додає, що лица Гунів були страшенно чорні, якісь нефоремні плячки, а не лица, з крпками замісь очей. Аполінарій Сідоній теж підносить сей „брак очей“, а при тім зауважає широкі щокі та наче придавлені носи, і се знов він толкує здогадом, що гунським дітям спеціально притискають носи³⁾. Що до побуту, звістки сучасників малюють Гунів типовими кочовниками, які ціле житє перебували на коні, вічно переходячи з місця на місце, страшні в кінній неретулярній війні; в порівнянню з сими „сироядцями“, кочовники — скотарі й ловці. Аляни видавали ся сучасникам ще „житєм і побутом культурніші“ (miliores).

¹⁾ Що Гуни IV в. — се Хун-ну хинських істориків, таку гадку висловив ще в XVIII віці славний французський орієнталіст Дегінь — Deguignes Mémoire sur l'origine des Huns et de Turcs, 1748 і Histoire générale des Huns, des Turcs et des autres Tatares Occidentaux, 1756—8. Він не робив різниці між Монголами й Турками, і до сих „західніх Татар“, як їх називає, зачисляє й Гунів.

²⁾ Се, розумієть ся, хибне об'ясненне безбородости.

³⁾ Аляни XXXI. 1. 2; Йордан гл. 24; Апол. Сідоній вид. Baret, с. 604. Аналіз етнологічних звісток про Гунів у Васілевського Ж. М. Н. II. 1882, VII.

Беручи гунський напад в зв'язку з тими вище згаданими міграціями Hsiung-nu і далішим походом турецьких і турецько-фінських орд, стає очевидним, що в Гунах маємо перед собою передову орду того турецько-фінського походу. Та чи гунська орда була чисто турецька і тільки підбила фінські племінні народи та потягла їх ватаги за собою, чи мішана турецько-фінська вже на правітчині, се тяжко сказати. Доказом на те, що Гуни були Турки, а не Монголи, служить те, що Монголи аж пізнійше висувають ся на захід, і що в найдавніших звітках виступають Гуни одноплемениками Турків — Ту-кю, як зветь ся вони в хинських джерелах. Не може бути мови також про одностаїно-фінську народність, хіба фінські елементи в турецькій орді. Популярна-ж своїх часів, а й досі не зовсім забута ще словянська теорія — що Гуни були Словяне, не має за собою нічого окрім кількох подробиць, що можуть об'яснитись що найбільше — словянськими елементами в державі Атилї¹⁾.

Вже в I—II в. християнської ери могли доходити вісти про Гунів з західної Азії, близько границь Європи, і звідки, мабуть, переніс їх помилкою Птолемеїв в околиці Дніпра. Але то-тожність Птолемеївих Хунів з Гунами приймають не всі. Пев-нійша звітка пильного географа II в. (т. зв. Діонісія Перієтета): він уміщує „Уннів“ (*Ovuvov*) на західнім березі Каспійського моря²⁾. Вірменські письменники знають їх під іменем Гунк. Близші вісти про Гунів з'являють ся тільки від їх нападу на Тотів: письменники уміщують тоді Гунів уже недалеко Дону, на північнім сході і просто на сході від нього³⁾. Десь коло 370 р. Гуни знищили Алянів, що сиділи коло Меотиди і на

¹⁾ Головним заступником словянської теорії тепер російський учений Гловайський — див. його Разысканія о началѣ Руси 2 вид. 1882, Дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1896, і Вторая дополнительная полемика, 1902 (таж же вказівки на полемічну літературу — головне місце в ній займає критика Васильєвского на теорії Гловайского в Ж. М. Н. Н. 1882, VII і 1883, IV: О мнимоѣ славянствѣ Гунновъ, Болгаръ и Роксоланъ, Еще разъ о мнимоѣ славянствѣ Гунновъ).

²⁾ Птолемеїв III. 5. 25, Перієтет — Georg. Graeci min. II. с. 49.

³⁾ Агатій V. 11, Прокопій De b. G. IV. 5, Йордан с. 242. Оповідання Пріска про перехід Гунів в Європу через Керченську притоку, перебраніє сими письменниками, з'явилось або непорозумінем або з якогось повновшого походу.

лівім боці Дону, силу їх вирізали, інших придружили до себе і з збільшеними силами кинулись на Остроготів¹⁾.

Старий король Германарх стратив відвагу від цього нападу й не сподіваючись оборонитись, сам себе вбив, аби не бачити упадку держави. Його наступник (Вітімер), притягнувши до помічни ватаги Алянів і Гунів, що не тримались головної орди, розпочав був війну з Гунською ордою, але наложив в ній головою. Остроготи втратили охоту до дальшої боротьби й переважна маса їх рушила далі на захід, над Дністер (десь мабуть на середній, далі від моря). Також нещасливо випала проба боротьби з Гунами й для Візіготів: Гуни обійшли їх міцний табор над Дністром, уряджений їх старшиною Атанархом, і той рушив тоді на північ в Карпатські (семигородські) гори, „в Caucaland“²⁾, вигнавши звідти тубильців. Але головні маси Візіготів, не знаходячи собі вигоди в гірських долинах, рушили за Дунай, випросявши у імпер. Валента дозвіл оселитися в Тракії (376). За їх прикладом пішли й Остроготи; не перепущені римськими властями, вони силоміць перейшли Дунай, а кілька років пізніше прилучився до них і Атанарх, запеклий ворог Риму, відложивши своє закляте — не ступати на римську землю³⁾.

Інша частина Остроготів зісталася в чорноморських степах під зверхністю Гунів. Вони, по словам Йордана, заховали свою самоуправу, свого короля, тільки він був обов'язаний до послухності Гунам. Та, мабуть, натиск азійських орд давав себе сильно відчувати тепер в чорноморських степах, і згодом маси Остроготів пересовують ся звідси на захід в подунайські

¹⁾ Про похід Гунів в Європу Neumann Die Völker гл. III—IV, Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwand. II с. 12 і далі, Pallmann Gesch. der Völkerwand. I. с. 86 і далі, Hunfalvy Ethnologie von Ungarn с. 70 і далі. Іншу літературу див. Dahn-Wietersheim II с. 517. Взагалі по перестарілих працях Ам. Тєрї і Ферра сильно почувать ся брак докладної студії про гунську міграцію в Європі.

²⁾ Ad Caucalandensem locum altitudine siluarum inaccessum et montium (Азіан XXXI. 4. 13). Се імя деякі об'ясняють з німецького Hauhaland = Hochland, інші ставлять в зв'язок з давньоримським народом Saucosenses і з подібними іменами як Кабловес, Каблос на Хіосі — Томашек Die alt. Thraker, Sitzgb. т. 131 с. 90—1. Текст Азіана нам інтересний тому, що Карпати і в наших літописях звуть ся Кавказькими горами Іп. с. 2 і 499.

³⁾ Азіан XXXI. 3—4, 5 § 3, Зосим IV. 20, 26, с. 6, Йордан с. 24—5.

рівнини. Коли се сталося — не знаємо, бо взагалі відомості наші про тутешні відносини бідні: тільки що бачимо сих Остроготів в 1-ій пол. V в. вже на середнім Дунаю. Інтересний епізод з сих часів, се боротьба Остроготів з Антами, та про неї буде мова потім. На Черноморю лишилися лише останки Готів — одна колонія в Криму, де зайняли вони вкінці край на північній згірю Яйли та на побережжю, й існували довго — останки їх були там ще в XVIII в. Інша частина в Криму, по словам Проконія, перейшла на кавказький берег, де бачимо їх в VI в., коло Керченської протоки, під іменем Готів-Тетракситів. Є звістки ще про значну готську колонію на нижнім Дунаю, коло Том (Кістенджі) ¹⁾.

Тим закінчується фактична історія Готів на нашій території; її даліше — вже більш фантастичне продовження становить т. зв. готська теорія початку Руся — про неї будемо говорити на своїм місці.

За Готами посувалася в середно-дунайські степи й инша чорноморська людність: Герули, Аляни, й самі гунські орди. В V в. застаємо головну орду гунську вже на просторони між Дунаєм і Тисою — колишній території Язигів; звідси Атиля збирав дань з Римської держави. На жаль, поза відносинами до Римського цісарства про Гунську державу знаємо дуже-дуже мало. Про Атилю оповідав римський посол візантійському, що „він панує й над островами океану і крім цілої Скитії ще й в Римлян бере дань“ ²⁾. З сих загальних слів, розуміється, не можна докладніше означити простір гунської держави, хоч то й пробують робити часом ³⁾. Над чорноморськими ордами і над иншою степовою людністю гунська орда могла мати зверхність, певну моральну перевагу, може обов'язувала її й більш реальним обов'язком помочи, може збирала з деяких сусідніх народів дань, як брала з Римлян, та докладніше годі про се сказати; навіть залежність чорноморських орд від Гунської держави в тій добі не так певна.

¹⁾ Проконій De bello Got. IV. 5, De aedificiis ed. Bonn. p. 262, Йордан гл. 51, Valafridi Strabonis De rebus ecclesiasticis 7. Літературу чорноморських останків Готів див. в прижитках (23).

²⁾ Пріск — Hist. gr. min. p. I 312, p. 199 ed. Bonn.

³⁾ Нпр. Вітерсгайм не вагається признати, що фіські, слов'янські й деякі германські народи між Понтом і Балтійським морем підвладні були Атилі (II с. 240).

Бачимо, що деякі з цих чорноморських орд гунська орда тільки ще підбиває, а деякі з них виломлюють ся й піддають ся під римську зверхність. Батько Атилі перед смертю мусів воювати з придунайськими ордами, що піддалися Римлянам. Орда Акацирів (Хозар), що жила в околицях Волги, тільки в поведи особистої образи одного з своїх старшин від Римлян добровільно піддала ся Атилі, що й настановив одного з своїх синів над ними й „над иньшими народами, що живуть в припонтійській Скитії“. Се все не вказує, як бачимо, на якийсь сильніший, міцніший політичний звязок в самих степах; тим менше можемо говорити про народи, що жили далі на північ¹⁾.

Зі смертю Атилі (453) розірвався і той слабкий звязок що лучив різні племена й орди під його власттю. Проти синів його, що мали поділити батьківську власть, піднялось повстання серед народів середнього Дунаю. Про иньші не чуємо: там, очевидно, не було чого й підіймати повстання, бо якась номінальна зверхність Атилевої орди мусіла сама собою зникнути з його смертю. Повстання вибило гунську орду з середнодунайських країв, що перейшли в руки головно Германців: Гепіди осанували колишню Дакію, Остготи перейшли в Панонію. Частина Гунів осілась на правім боці Дунаю — в т. зв. Малій Скитії (Добруджі), та в римських провінціях, під римською зверхністю. Частина пішла за Дунай, в чорноморські степи. Йордан каже, що їх орди мешкали тут коло Дніпра, хоч годі покладатись на докладність його відомости, що то була орда Атилі²⁾.

¹⁾ Іриск — Hist. gr. min. p. 276 і 298. Не доводить нічого й факт походу Гунів колись (πλάται) на Персію (ib. c. 312); не знати, чи була то як раз орда Атилі, та й у таким разі сам похід не доводив би ще істновання якоїсь тіснішої організації в чорноморських степах.

²⁾ Йордан сар. 50—2, пор. Prisci p. 161—2 ed. Bonn. = 345—6 Hist. gr. min. Йордан каже про Гунську орду, що вона зайняла „eas partes Scythiae, quas Danabri amnis fluente praetermittit, quam lingua sua Hunni Var appellant. Варіанти мають: Danubria і Danubii, давніше читалось Danubii, і се імя боронять декотрі з огляду на те, що сини Атилі виступають коло Дунаю (Йордан і Іриск l. c.), але могли орди сидіти й коло Дніпра (розуміється ся — північного). Давніше читали разом: Hunnivar і бачили тут якусь місцевість, навіть Київ. В дійсности се фінська назва ріки: уже в видалпю Можена вказано на угорське var = ріка, повійша стаття про се Мушкачі в угорській Ethnographia, 1897: A Dnjeper folyónak huszu „Var“ neve (Гунське імя „Var“ ріки Дніпра). З ним очевидно стоїть в безпосередній звязі турецька назва Дніпра „Варух“ у Константина Порфир. De adm. 38 (бачили в ній поцсоване „Boriscen“, нпр. Грот, Васілевський).

Але гунська орда Атилі була тільки передовим полком того мішаного, турецько-фіньського переважно, кочового потоку, що плинув слідом за нею чорноморськими степами, плинув довго й поволі, серед безнастанної боротьби самих орд, де нераз без сліду гинули й розбивались поодинокі орди, серед війн з оселеними сусідами, то спiniaючись і перериваючись, то прориваючись наглим натиском. Ним перейдемо до огляду словянської кольонізації, що підчає тієї міграції ширила ся в полудневих степах, ми спiniaємо ся ще коло тих орд, що посунули нашими степами за ордою Атилі, серед того розливу словянської кольонізації.

В звітках сучасників безпосереднім наступником по гунській орді Атилі виступає болгарська: вона звітна вже в кінці V в., й імя Болгарів уважалось сучасниками мов би другим, новим іменем гунської орди Атилі; порівнянне звіток письменників V—VI в. виказує се цілком певно. В дійсности се могли й не бути як раз Гуни Атилі, а котрась з орд, що була перед тим під гунською зверхністю; могла якась Атилева орда стати на чолі новоприбувших орд і надати їм своє імя. Переховані останки мови дунайських Болгар (особливо особисті імена, титули), а також звітки про їх побут не лишают в кождім разі сумніву, що ся орда була турецька, або принаймні під дуже сильними впливами турецької культури¹⁾. Могли бути в них елементи фіньські, але в дунайській орді Болгарів вони себе не проявляли так як в її північній, волжській галузи, що осіла ся на фіньським ґрунті уже по своїм відлученню від західньої (північної дунайської).

Перед своєю міграцією над Дунай Болгари звітні нам над Меотидою. Вірменський географ VII в., сучасник переходу Болгарів за Дунай, оповідає, що Болгари прибули на усте Дунаю з азовсько-кавказьких країв, і там було їх чотири орди: Купи-Булгар (кубанські), Дучи-Булкар, Огхондор-Блкар, Чдор-Балкар²⁾. Візантинець Теофан, що писав ето дїт по переході Болгар за Дунай, знав в дунайських краях Болгарів Унутундурів

¹⁾ Рід „Дулу“, з якого мала походити княжа династія дунайських Болгарів, звісний у Турків ще на правітчині — Аристовъ оп. с. с. 297.

²⁾ Користаю в статі вірменіета Патканова в Ж. М. Н. II. 1883, III (Ізъ новаго списка географів, приписуваної Моисею Хоренскому), де подані тексти в обох верзій, короткої і ширшої, сеї вірменської переріжки Птолемея, надписуваної іменем вірменського історика Мойсея Хоренського.

і Котрагів¹⁾, і в сих іменах пізнаємо відомих в візантійських джерелах від VI в. Кутургурів та Оногурів (інакше — Унутурів, Утургурів, Унутундурів) (вірменські Огхондор, Woghchondor, Vghndur, Венантар інших джерел). В VI віці Кутургури сиділи на правім боці Дону, Утургури за Доном, над Меотидою²⁾. Сучасник Йордан вправді відрізняє Болгарів від сих гунських народів Меотиди та уміщує Болгарів на північ від них; але як порівняємо його слова про напади Болгарів на Візантію, із звітками Прокоція, що сї напади йшли від Кутургурів, переконаємось, що тут іде мова про те саме: очевидно Кутургури, проминені у Йордана, звались інакше Болгарами — може по імені головної орди.

В вірменській історії (у Мойсея Хоренського) Болгари виступають вже десь в III в.³⁾ Перші напади Болгар на Візантію відомі з V в: Теодорих ще перед своїм походом на Італію, отже перед р. 487 стрів їх в Мізії й побідив⁴⁾. Почавши від кінця V в. болгарські напади на візантійські землі повторяють ся майже без перестанку; придунайські Словяне беруть теж участь в сих нападах⁵⁾. В середині VI в. Болгарам Кутургурам Візантія давала значну річну данину (*δώρα*), але вони все неустанно пустошили придунайські землі, „заразом вороги й союзники“, як характеризує їх Прокопій⁶⁾. Вже тоді (в середині VI в.) частину їх оселив Юстиніан в Тракії, напустивши

¹⁾ Theophanes ed. de Boor p. 356: Οὐνωγοῦρονδοῦρων Βουλγάρων καὶ Κωτράγιων. Цайс (с. 713) уважав форми Унутури, Унутундури, Утургури різними відмінами одного й того самого імени; се о стільки правдоподібно, що сї відміни не виступають разом. Недавно Мункачі (Munkácsi Ursprung des Volksnames Ugor — Ethnolog. Mittheilungen aus Ungarn т. V) об'ясняв імя Огондурів як plur. від ogur, ugur (назви західних Турків й Уйгурів).

²⁾ Про Кутургурів Procopii De bello Got. IV. 5, 18, про Утургурів ib. IV. 5. Прокопій називає їх Гупани, але в його устах се означення не має великої цінн, бо імя Гунів уживає він дуже широко, зачисляючи до них і Ківеріїв. В тексті Йордана, що вчисляє: Altziagiri, Saviri, Hununguri, Цайс поправляв Altziagiri на Cutziagiri (с. 715), але між варіантами видання Моисея нема нічого подібного.

³⁾ Згадана стаття Натканова с. 25.

⁴⁾ Ennodii Panegyricus Theoderico regi dictus с. V і XII — Monumenta Germaniae hist., auctorum antiquissimorum т. XV.

⁵⁾ Сї напади вчислені у Мілепгофа, де вибрані й місця з джерел — II с. 379.

⁶⁾ De b. Gotthico IV. 5 і 18, Йордан гл. 5.

на них Утургурів і тим примусивши до мітрації. Інша частина їх прилучилась до Аварів і з ними трохи пізніше емігрувала на середній Дунай. Решту опановала турецька орда, одна з тих орд „з під Золотої гори“ (Алтай), що в середині VI в. підбивають собі прикаспійські орди¹). Під натиском сих орд розбилися болгарські орди, деє при кінці VI чи на поч. VII в. Частина їх відступас на північ, де пізніше, в IX—X в. бачимо Болгарську державу на середній Волзі та Камі; частина під назвою Чорних Болгар лишаєть ся коло Меотиди, на північнім Кавказі; частина рунає далі на захід. Ся остання якийсь час перебуває під зверхністю Аварів, та в 30-х рр. увільнюєть ся і вступає в союзні відносини з Візантією²). Не знати, де тоді перебувала вона і коли осілас в т. зв. Углу, „*Ουγγλος*, між Дністром і Дунаєм, „в безпечнім і неприступнім з усіх боків місці“, захищенім багнами й ріками³); дуже правдоподібно, що вже на сих осадах своїх підлягала вона зверхности Аварів⁴).

Союзні відносини з Візантією у сих Болгар тривали недовго. Вони починають зза Дунаю пустошити візантійські землі, а коло 670 р. під проводом Аспаруха осаджують ся за Дунаєм. Підбивши собі тутешніх „сім племен“ словянських⁵), засновують вони болгарську по імені, словянську в дійсности державу, де ся болгарська орда за кілька поколінь зовсім пропадає в масі словянських осадників. Дальша історія її нас тут не интересує.

Переходимо до Аварів (Обрів нашої літописи). Се була орда безперечно турецька, близькі свояки й соплеменники Гунів (вони й звать ся в джерелах Аваро-Гунами: Вар-Гуни, Вар-Хоніти, і таке племя обмонголеннх Турків: Уар-Гуни досі звісно в західній Монголії⁶)). Але їх мітрація на захід була результатом уже пізніших етнічних переворотів в цен-

¹) Менадр — Hist. gr. min. II р. 87—9 (ed. Bonn. р. 401 і 404).

²) Никифор Opera hist. ed. de Boor. р. 24.

³) Теофан і Никифор кладуть се вже на другу половину VII в., але в їх оповіданню стягнуто в кілька літ те, що діялось протягом столітя.

⁴) Теофан р. 358, Никифор р. 34.

⁵) Теофан 357.

⁶) Його звязують з назвою ріки Уар або Угар в Алтайській системі Арістов с. 310, але ви вище (с. 130 прим. 3) бачили, що се імя було дуже широко розповсюджене взагалі. Більше про Аварів див. у Цайса с. 727 і далі, Гуцфальбі с. 83 і далі, цитовані статі Cahun-a і Арістова, Успенській Первыя славянскія монархія на сѣверо-западѣ с. 7 і далі.

тральній Азії, коли на місце Гунів в посеред турецьких племен виступає на перший план племя східних Турків: Турками вони самі себе називають в недавно відкритих цікавих пам'ятках їх держави (VIII в.) в басейні Орхона, в Монголії¹).

Вперше Аварська орда згадується на границях Європи ще в середині V в., коли вона зі сходу натиснула Савирів (в прикавказьких краях), сама натиснена турецькими ордами середньої Азії, „народами з над океану, що покинули свою землю, задля великого туману і грифів, що поїдали людей“. Авари натисли на Савирів, ті на своїх західних сусідів (між ними Оногурів). Це було повторення тієї історії, яку оповіли тисячку літ перед тим грецькі письменники про нахід Скитів. Перебившись в кінці між прикаспійські орди, Авари зіставались в середині VI в. якійсь час в сусідстві Савирів²). Потім натиск східних Турків що уважали Аварів „своїми рабами — утікачами“³), був причиною їх дальшого походу на захід. В 60-х рр. VI в. (558 р. по Менадру) Авари наважують зносини з Візантією, жадаючи й собі річних „дарунків“, які поберали від Візантії Болгари, і поручаючи себе, як найсильніший і найбільш везничий нарід. Сей „союз“ в Візантії прийнято, і Аварам поручено воювати з певними противниками Візантії, бо, як поясняє історик: „для Візантії було-б однаково корисно — чи то-б Авари перемогли, чи би їх побито“. Довідуємось, що Авари після цього воювали з Савирами й Утургурами, далі з Слов'янами — Антами⁴). На заклик цїсаря Юстіна Авари ходили походом на Франків, потім беруть участь в боротьбі Льонтобордів з Гепідами (567) і винищивши Гепідів, оселяють ся

¹) Про Турецьку орду — Ту-гю чи Ту-кю хинських джерел й її історію крім цитованих вище праць (с. 124) див. іше розвідки в *Inscriptions de l'Orkhon, déchiffrées par V. Thomsen, 1896*, *Barthold Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, у Радлова (Radloff Die alttürkische Inschriften, Neue Folge, 1897)*, Меліоранського *Объ орхонских и енисейских надписях — Ж. М. Н. II. 1898, VI*. Давніша історія Турків відома з хинських джерел, де їх знають від початку VI в. по Хр. і вважають потомками Хун-пу, а вітчиною їх — золоті гори, Алтун-їш. Коло 600 р. вони розділюють ся на західну й східну орду. Історію східних Турків в VIII в., їх суспільного устрою й культури поясняють нам ті написи з басейна Орхона.

²) Те що Менадер каже потім про Аварів, ніби про новоприхожу якусь орду, не знаходить собі потвердження, та й ся фраза взагалі риторична — *Hist. Gr. m. t. II p. 4 (ed. Bonn. p. 283)*.

³) Менадр с. 86—9. ⁴) Менадр 4—6.

на їх місці, разом з своїми подорожніми товаришами — Бодгарами-Кутругурами: се було у них умовлено вперед з Лангобардами. Але Лангобарди слідом рушили в Італію. Авари зістались нанаями всієї середне-дунайської рівнини (568). Звідти розпочинають вони свої страшні спустошення візантійських земель, що тягнуть ся потім, з певними перервами, в VI, VII і VIII в. і роблять з Аварів найстрашнішого ворога Візантії. Але для нас тут поки що інтернаса сажа лише міграція Аварів через чорноморські степи. Вона була дуже коротка, і вистано про неї вищесказаного, бо подробиць її зрештою не маемо. Про відносини-ж Аварів до Словян взагалі будемо мати нагоду говорити ще низше.

В придонських краях тим часом, по мірації болгарських орд, як зазначає Теофан, отаборили ся Хозари — орда або ліпше сказати — комплекс, досить різнородного етнографічного складу різних орд, що в сім турецько-фінейськнм потоці племен приплили на Подоне. Арабський географ XIII в. Абульфеда каже, що між Хозарами були два цілком відмінні типи — чорний і білявий; деякі інші факти також підірають гадку про помішання у Хозар етнічних елементів, і се надає правдоподібність думці, що в Хозарах маемо якийсь нарід (може фінейський), що піддав турецькому впливу — чи то культурно чи то через завойованне якоюсь турецькою ордою (назви вищих урядів у Хозар — турецькі).

Задля важного значіння хозарської орди в нашій історії випадає нам сказати про неї трохи більше¹⁾.

Під їх пізнійшим іменем стрічаємо Хозар вперше в персидській війні Гераклія (розпочатій 622 р.), як союзників Ві-

¹⁾ Про Хозарів окрім старої книжки Френа (Frähn), де зведено декотрі арабські текети про них — *De Chazaris excerpta ex scriptoribus arabicis* (1822) див. статі Грігорєва в збірнику його „Россія и Азія“: *Обзоръ политической исторіи Хозаровъ и О двойственности власти у Хозаровъ*; Н. Poworth *The Khazars were they ugrians or tures* (Труды III междунар. съѣзда ориенталистовъ въ Петербургѣ, II), Голубовского *Болгаре и Хазары* — Кіївська Старина 1888, VII, де вчислена инша література, Томашек *Die Gotthen* с. 18, Куникъ *О записяхъ готскаго топарха* с. 84, Гаркави *Ein Briefwechsel zwischen Cordova und Astrachan* (*Russische Revue*, 1875), Сказанія еврейскихъ писателей о Хозарахъ в Трудахъ петерб. археологич. общества т. XVII, Еврейская бібліотека т. VII, 1879, і в Трудахъ IV археол. з'їзда I (Нѣкоторые данія по истор. геогр. Россіи). Westberg *Beiträge zur Klärung oriental. Quellen* (Извѣстія петерб. ак., 1899).

зантії проти Персів¹). Але дуже правдоподібним здається погляд, що то вони перед тим виступають під назвою Акацирів, відомих нам вже з середини V в.: вони тоді сиділи десь в землях середнього Дону чи Волги, в сусідстві Болгарів²). Вже за Атилії сї Акацири тримались союзу з Візантисєю й воювали з Атилею, але потім добровільно йому піддалися³). Турецький натиск в середині VI в. дав себе почути і сям Акацирам; їх підбили Сарагури, потиснені Савирами — якась турецька чи мішана орда. Ся нова, сполучена сарагурсько-акацирська орда входить в союз з Візантисєю — для побирання „дарунків“ і може в звязку з сьм, в інтересах візантійської політики, розпочинає походи на Персію⁴): ся тотожність політики Акацирів з пізнішою хозарською може служити теж доводом тотожності сих двох назв.

Десь може при кінці VI в. Хозари підбивають собі останки болгарських орд коло Дону⁵), опановують каспійське побереже й пробують підбити Закавказзе; потім ціле столітє — від середини VII до пол. VIII в. переходить в завзяту боротьбу Хозар (вже під сям їх іменем) з арабським каліфатом, що опанувавши персидську державу Сасанідів, хотів прилучити й полудневий Кавказ. В результаті сеї боротьби Закавказзе лишилось при Арабах. Хозарська границя від середини VIII в. не йшла далі на полудень за Дебрент, де ще Сасаніди збудовали були стіни для оборони від Хозар⁶).

На жаль, дуже бідні відомости маємо про розпросторенне Хозарської держави на північ від Кавказу, як раз більше для нас інтересне. З подій кінця VII і поч. VIII в. бачимо, що Хозари були панями і на Керченській протоці (в Фанаторії — Тмутарокани), і в Криму, де навіть в Корсуні сидів їх намістник (гудун). І пізніше, в VIII і IX в., чуємо про Хозар і хозарські війська в Криму, хоч Корсунь вернула собі Візан-

¹) Теофан с. 315. ²) Йордан гл. 5.

³) Пріск р. 298—9 Hist. Gr. min. (р. 181—2 ed. Bonn). Акацирив нав за Хозарів вже Географ Равенський: quos Chazaros surpasciptus Iordanis Agaziros vocat (IV, 1).

⁴) Пріск с. 341, 346, (158, 161—2 ed. Bonn.).

⁵) Пор. Лист кагана Йосифа (вид. Гаркаві як вище). В повнім тексті інтересна згадка, що Хозари зайняли місця Болгарів (Ванантар), вигнавши їх.

⁶) Про сї війни див. у Грігорєва с. 51—7.

тия¹⁾. Наша літопись каже, що певний час їх зверхність признавали навіть придніпрянські Словяне. В літї хозарського кагана Йосифа, цікавій пам'ятці — ніби з другої половини X в. (вона не вповні певна що до автентичности, але в кождім разі з відомостями досить цінними), Хозарська держава на півночі досягає кочовиц Угрів (Гангрии), на північній сході — Яїка²⁾; досить правдоподібно, що й до своєї міграції на захід Угри були змушені хозарськими завойованнями. Але центром хозарської держави були прикаспійські землі — на устї Волги лежала їх столиця Ітиль; далі на південь, недалеко устя Терека був славний своїми виноградними садами Семендер³⁾. Тут, при Каспійськїм морі мусїла сидіти й властива хозарська людність. Араб ібн-Хаукаль (X в.) каже, що вона жила в плетених з хащу хатах, обмазаних глиною; з оповідання кагана Йосифа виходить теж, що се була людність осїла, що жила з хлїборобства й городництва; уживала головно рибу й рис, що мабуть сїяв ся на місці⁴⁾.

Державний устрій Хозар був досить дивний: поруч кагана, окруженого надзвичайним поважаннем, але без дійсної власти, стояв намістник — беґ, що дійсно правив державою. В снм відгадували слїди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою⁵⁾. Власть беґа опирала ся на війську: як зазначають Араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекрутованим з магометан і Словян⁶⁾. Політичний устрій мав визначати ся великою толсранцією для різноплеменних підданих, хоч у теорії власть кагана була вповні деспотичною.

¹⁾ Никифор ed. de Boor p. 41, 45. Теофан с. 373, 378. Каталог епархій, що видав de Boor (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1891). Житие Кирила.

²⁾ Гангрии — vulgata, але правдоподібна; в перекладі повного тексту, виданім Гаркави (Еврейская библиотека, VII, с. 160 пор. Труды IV в'їзда) маємо: Гагрії. Між підвластними народами в сїм тексті бачимо „Велтит (або Велеттин, Ванантят)..., Север (Савар, Суур), Славїулт“; Велтит уважають Витичами, як думає видавець, що до Север за Северу; але обидва імени можуть бути й анахронічною реліценцією туретшнїх Венаитарів і Савирів

³⁾ Вестберг op. с.

⁴⁾ Див. у Гаркави Скаванія мусульманських писателєй с. 92 і 220, лист Йосифа — Евр. библ. с. 161.

⁵⁾ Див. згадані статї Григорьєва і Голубовского.

⁶⁾ Масуді — у Гаркави с. 130.

Хозарські міста мали важне значіння як посередники в торгівлі й культурних зносинах Європи й Сходу. В Ітилі, як оповідає Масуді (1 пол. X в.), було сім судіїв — два для магометан, два для Хозар, два для місцевих християн і оден для Словян, Руси й інших поган. Подібне оповідаєть ся й за Семендер: магометани мали там мечети, християни — церкви, Жиди — божиці¹). Хозарія провадила велику торгівлю з Слов'янами й іншими східно-європейськими народами й служила для них посередником в зносинах з каліфатом і передньою Азією, подібно як і Болгар, столиця поволжських Болгар.

Ще важнійше може культурне значіння мала Хозарська держава, як забороло східної Європи проти східних орд. Ми маємо докладніші відомости про се тільки з X в., але вони кидають світло взагалі на становище Хозарської держави. В X в. Хозари не дозволяли турецькій орді Узів переходити за Волги в чорноморські степи і рівнож не перепускали на схід європейських піратів-Русинів, що човнами ходили грабувати каспійські береги²). В тім удержанню спокою був економічний інтерес Хозарської держави, що мала під своєю зверхністю і чорноморські і прикаспійські землі та вибирала доходи з торгівлі сих земель. Тоді, в X в., Хозарія була вже о стільки слаба, що не завсіди могла служити таким заборолом для сих розбійничих обосторонніх походів, але в VIII—IX в. була вона сильніша, й значіння її в сім удержанню спокою й опіці торгівлі було більше.

На жаль тільки, ми маємо дуже бідні відомости про сю цікаву боротьбу Хозар з турецькими ордами. Орда алтайських Турків, що в другій половині VI в. опанувала була прикаспійські землі, очевидно, незабаром втратила свою силу на заході. Натомість в IX в. починають натискати на Хозарів Печеніги. В арабських джерелах є звістки, що в середині IX в. на Хозар так сильно натиснули турецькі орди, що вони просили помочи у Арабів³). В кінці IX в. Хозари, не мігши дати собі ради з Печенігами, перепустили сю орду в Європу⁴),

¹) У Гаркаві Сказанія с. 129—130 і 220, пор. каталог епархий де-Воора де виступає єпископ ε 'Αστὴλ — правдоподібно Ітиль.

²) У Гаркаві ор. с. с. 131, Каган Йосиф — Евр. биб. с. 160—1.

³) Ібн-ель-Атир у Григорьєва с. 58.

⁴) Константин Порфир. De admin. imp. с. 37 Константин тільки хлибно толкує сей факт, що то Хозари нависно, в спілці з Узями, прогнали Печенігів.

і дальша східня політика їх лежить в здержуванню орди Узів.

Взагалі почавши з кінця IX в. Хозарська держава хилить ся, упадає. Як бачимо з оповідання Константина Порфирородного, Хозари тоді мали проти себе з полудня кавказьких Алянів і Чорних Болгар, що були вже незалежні від них, зі сходу орду Узів, з заходу Печенігів¹⁾. Візантія зміцнила своє становище в Криму і огрантичала хозарські впливи відси, а на Дніпрі формується Руська держава, що не лише забирає словянські народи з під зверхности Хозар, але нищить їх державу своїми походами. Символом упадка Хозарської держави уже в IX в., крім згаданої звістки Арабів про їх безрадість в боротьбі з Турками, служить також звісний епізод з побудованням Саркела на Дону за цесаря Теофіла, переказаний у Константи́на Порф. Як ні толкувати сей, в подробицях досить загадковий епізод — чи так, що ту кріпость поставили Греки з власної ініціативи, як забороло для своїх кримських земель против Хозар²⁾, чи дійсно — як оповідає Константин, зробили вони се на прошення своїх союзників Хозарів і для їх оборони, в кождім разі се показує, що тоді — в 1-ій пол. IX в. Хозари вже сильно підупали. Коли кріпость ставила ся для оборони Хозарів, як категорично каже Константин, то таким небезпечним сусідом Хозарів від заходу була Русь, і поставлений на Дону Саркел міг мати спеціальною метою — заступити її дорогу з Дону на Волгу та на Каспійське море³⁾: як раз сї по-

¹⁾ De adm. 10—12.

²⁾ Таку гадку висловив, переносячи заразом сей епізод з 1-ої пол. IX на початок X в., звісний візантисст Успенскій — Візантійскія владбія на сѣверномъ берегу Чорнаго моря въ IX и X вв. (Кіевская Старина 1889, V). Хоч оброблена ним дуже делікатно, ся гадка лишається все таки лише гіпотезою супроти категоричних свідощтв Константина, що до фактичної вірности незбитих. Полеміка Успенского в Васілевскім у сій справі в Ж. М. Н. П. і К. С. 1889. Див. іще Ламанского Житіє св. Кирила — Ж. М. Н. П. 1903, VI с. 353—4.

³⁾ Як місце Саркела вказують на городище на лівім боці Дону, на грунтах с. Цимлянської, де розкопки показали сліди мурів з цегли, фрагменти візантійських колонн (може церкви), хрести і монети візантійські і руські. Див. В. Сизовъ Розкопки близь Цимлянской ст. на Дону, Труды VI съѣзда т. IV. Поповъ Гдѣ была хозарская крѣпость Саркель — Труды IX археол. з'їзда т. I і также т. II с. 102 (протоколи) — дієкусія, Даскинъ Сочиненія Константина Порфиророднаго с. 223 і далі, Вестбергъ ор. с. розд. 4 (інші гадки).

ходи страшно нищили Хозарію в X в. і вкінці привели до останного удару за Святослава, що звів до жарних останків колишню славну Хозарію.

Крім ворогів сторонніх на ослаблення Хозарів в X в. вплинула якась внутрішня боротьба, звісна нам з короткої згадки у Константина Порфир.: десь при кінці IX в. настала внутрішня війна, і побита партія вийшла й прилучилась до Угрів¹⁾.

Скажем ще кілька слів про міграцію сих остатніх. Вона набирає для нас важного значіння своїми пізнійшими результатами, коли Угри на середнім Дунаю приходять в близшу стичність з руською колонізацією. Перехід же їх через чорноморські степи звістний нам дуже мало, нічим особливим не визначаєть ся, і для нашої цілі вистане короткої згадки про нього²⁾.

Я вже згадав, що в листі кагана Йосифа північна границя Хозарської держави протягала ся до Угрів, і що може не без впливу хозарського натиску західня частина угорського народу, відділившись, пустила ся на захід, під іменем Угрів-Мадярів. Тепер знаємо зовсім певно, що в Уграх, або Мадярах, як вони себе звать, маємо нарід фінського кореня, найбільше зближений до теперішніх зауральських Вогулів і Остяків (західні сусіди — Зиряне й Вотяки досі звать сї народи Jögra), але як показує мова — в значною домішкою турецьких елементів, що з'явила ся у них чи то через зносини або мішанне, чи то через завоювання. Константин Порфирородний оповідає про хозарську зверхність над Уграми й прилучення до них певної частини Хозар; могло бути й більше таких фактів³⁾.

Нема ніяких певних відомостей, коли відлучились Мадяри від своїх земляків і коли власне наступив той турецький вплив. Константин Порфирородний⁴⁾ — одинокое більш певне джерело про угорську міграцію⁵⁾, оповідає, що „Турки“ (як він зве

¹⁾ De adm. 39.

²⁾ Літературу див. в примітках (24).

³⁾ Вінклер у своїй статі (прим. 24) на підставі язикових явищ уставляє такий ряд впливів, яким підпадала фінська основа Угрів: турецький, монгольський, дравідійський, іранський, кавказький. Дравідійські впливи, коли-б на них вдатись, вказували-б на глибокий Іран, кавказькі — на край прикавказькі, як на етапи сеї міграції. Побут угорської орди в кавказьких краях доказує гр. Зічі також і археологічними вказівками.

⁴⁾ De adm. 38.

⁵⁾ Оповідання угорського Аноніма — цотаря кор. Бели зовсім стратило кредит в науці.

Мадар) за давніх часів сиділи коло Хозар, під їх зверхністю; той край звав ся Лебедією, по імені головного угорського „воєводи“ (*βοεφόδος*), і був на ріці *Χιόνις* інакше *Χιγγουλοῦς*. Під натиском Печенігів Угри розбились на дві частини: одна зісталась на сході (у Константина — коло Персії), друга перейшла в край Ателькузу і звідти потім емігрувала на середній Дунай. Але з оповідання самого-ж Константина виходить, що Угри сиділи коло Хозар тільки три роки; Печеніги прийшли в Європу при кінці IX в., а вже 893 р. Угри емігрували на середній Дунай¹⁾. Таким чином сей цілий перехід Угрів через чорноморські степи виходить у Константина незвичайно швидким, щось подібне як у Аварів. В сім одначе можна сумнівати ся. Лягаючи на боці ниньші аргументи, я вважаю поки що найбільш важною ту обставину, що арабські письменники знають Мадярів в Чорноморських степах, в тій дорозі з над Волги над Дунай, отже се промовляло-б против такого скорого їх переходу сими степами. Їх вихід з над Волги прийшло ся би посунути супроти того назад і думати, що Константино в своїм оповіданні збив до купи факти з довшого часу²⁾.

Що до місць, де Угри, по словам Константина, перебували в сій міграції, то Лебедію зовсім не можна докладно означити; уміщують її між Дніпром і Доном (*Χιγγουλοῦς* тоді міг би бути Орелею, „єгоже Русь зоветь Уголь“³⁾), але все се зовсім гіпотетичне. „Ателькузу“ безперечно означає край на лівім боці Дунаю (до Дністра чи аж до Дніпра — сього не можна знати), саме слово толкують як „річка Кузу“, край над Кузу. Як не в Лебедії, то тут Угри ближше стикали ся з Слов'янами, але не знати як довго⁴⁾. Араби, оповідаючи про побут Угрів над Чор-

¹⁾ Наша літопись що говорить про перехід Угрів коло Києва, теж вкладає ся на кінець IX в. за Олега; але її звістка не має значиння в хронології.

²⁾ Оден з чільніших мадярських істориків Marczali (у Szilagyi *A magyar nemzet története* I с. 20 і далі), найдалі відходячи від Константинового оповідання, припускає, що Угри вже коло 700 р. прийшли до Лебедії, пробули там довше як століте, і в Ателькузу сиділи довгий час.

³⁾ Іпат. с. 427. У великім разі не Іугулом, як думають звичайно.

⁴⁾ В науковій літературі в останніх літах розвинула ся полеміка на сій точці — чи не походять слов'янські запозичення Угрів в часів як вони сиділи в „Ателькузу“ (статі Мункачі й Амбота — прим. 24, і реферат Janko про руські терміни в угорських рибальстві — М. N. Mü-

ним морем, кажуть, що вони забирають з словянських земель невільників і продають їх в грецькій місті Karch (може Керч). Наша Повість, памятаючи про перехід Угрів, нічого не знає за якое „примучування“ від них, говорить тільки про один епізод, що якое ватага угорська йшла попри Київ, але й сей епізод виглядає на книжне об'яснення того, як з'явилось урочище Угорське в Києві¹). В кождім разі наш книжник, мавши нагоду кілька разів говорити про Угрів, і знавши якое пам'ять про них в традиції, не умів нічого сказати про якое біду від них, як кавав про Аварів. Правда, біда дотикала більш полудневої колонізації, що дуже мало інтересовала Князя, а тут кождий перехід орди був нерозлучно зв'язаний з певними „примучуваннями“.

З своїх становищ над долинним Дунаєм Угри на заклик Візантії взяли участь у війні Греків з Болгарами в 892 р., але Болгари покликали на них Печенігів, і поповши між два огні, Угри пустилися в гору Дунаєм — на колишні кочовища Гунів і Аварів, і тут осіли. Тим закінчила ся їх міграція.

zeum népr. oszt. Értesítője 1900 — реф. в Věstnik Sl. Star. IV с. 51). Коли-б се було доведено, воно-б вказувало на довгий їх побут тут, але я не бачу на те доказів (припустивши навіть запозичення з руської мови, їх можна було зробити й за Карпатами).

¹) Про звістки Повісти див. в примітках (25).

III.

Словянська колонізація українсько-руської території.

В додатку : колонізаційні втрати X в. (міграція Печенігів).

Період міграції угорсько-турецьких орд, від походу Гунів і до приходу Печенігів — се час розвою словянської колонізації на нашій території. Приступаючи до неї, ми насамперед коротко оглянемо загально-славянську міграцію, скільки того треба для розуміння спеціально східно-словянської, і перейдемо до цієї останньої.

Вище ми означили о скільки се можливо докладно прасловянську територію. В довгім ряді віків, розумієть ся, мусіли трапатись певні переміни в границях цієї території, в звязку з історією колонізації її ближних сусідів. Поодинокі ватаги або й цілі „коліна“ та племена словянські могли відриватись від головної маси й пересуватись далі на захід і на полудень — в чорноморські околиці, чи за Карпати. Сліди таких словянських колоній бачать в ріжних хорографічних назвах за границями прасловянської території, що звучать як славянські — особливо за Карпатами (як *Pelso*, *Pleso* — Блатенське озеро, р. *Bustricius*, а особливо *Tsierna* = Черна, місто в Дакії, передане в сій формі вже в написи II в.), в ріжних слідах словянських стичностей з римським світом, і т. и.¹⁾ Всі такі сліди одначе не дуже певні (нпр. всі ті піби словянські хорографічні назви можуть бути простими созвучностями, хоч такі малі сло-

¹⁾ Про сі алогати див. в примітках (26).

вянські колонізаційні походи самі по собі вповні можливі. Т. зв. Певтінгерова мапа, що була уложена в IV в., але на підставі, як тепер доводять — старій мапи Атріпи, I в. по Хр., уміщує групу Венедів на північний захід від Карпатів, окремо від інших Венедів, на сході, відділених від цієї передової групи Бастарнами, а знову другу групу Венедів між Дунаєм і Дністром, на полудень від Карпатів.¹⁾ Такі початки словянської міграції на полудневий захід можна б поставити в зв'язку з ослабленням тракійської й бастарнської людности в карпатських краях в III—IV в. та з її війнами та нападами на Римську державу. Але по за такими спорадичними й не зовсім певними що до свого значіння вказівками до тепер ми не маємо відомостей про Словян на заході й полудні поза границями їх вітчизни, аж до їх великої міграції, і досить трудно припустити перед нею якісь більші масові рухи їх в сих напрямках — на захід і полудень²⁾.

Перейдемо отже до неї.

Велика словянська міграція наступила в зв'язку з рухом германських народів; на полудні крім того рішучий вплив на неї мав похід турецько-фінських орд.

Коди справедлива наведена вище гадка, що натиск Словян і Литовців зі сходу був одною з причин, що привели східних Германців до міграції з басейнів Одри й Висли на Дунай і Чорноморе, то очевидно, що за германською міграцією на полудень мала зараз наступити словянська міграція на захід, в покинені Германцями простори. Але хочби й не було цього словянсько-литовського впливу на вихід Германців, то від коли в сусідстві з'явилися порожні краї по них, се не могло не звабити Словян до їх залюднення, до міграції. Початки германської міграції падають на другу половину II в. по Хр. (Вандали); Готи емігрують не пізнійше як на початку III в. На ці часи повинні

¹⁾ Міленгоф збиває вказівки цієї Певтінгової мапи тим, що мовляв, Венеди перескочили тут на захід завдяки укій формі мапи — III с. 80, та се не об'яснить нам, чому тут Венеди опинились на захід від Бастарнів. Пор. Rösler Zeitpunkt der slav. Ansiedelung с. 84. Про саму мапу — Conr. Müller Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingerische Tafel. 1888.

²⁾ В спеціальніші питання словянської колонізації може увести Einleitung in die Slavische Literaturgeschichte Крека. Заповіджений огляд словянського розселення в Slov. Starozitnosti Нідерле ще не вийшов.

ми положити й початки масового слов'янського походу на захід. Та розселення йде повільно, без розголосу. То не були воєнні германські ватаги, що своїми нападами на римські землі робили стільки гуку в історії; Слов'яне займали переважно порожні землі; конфлікти між слов'янськими приходнями й Германцями, які віставались ще в сих землях, не прибрали більших розмірів, а головне — проминули без уваги. Йордан в VI в., говорячи про Слов'ян на Дунаю й Чорноморським побережжю, все ще кладе границею Германії й Сарматії Вислу й мовчить про Слов'ян на Одері та Ельбі. В нинішніх намятках, що йдуть з тих же часів, Германці все ще вважають ся панями земель на захід від Висли; Слов'ян же ігнорують.¹⁾ Тільки припадково, описуючи мандрівку Герулів на початку VI в. з середнього Дунаю до Данії, сучасник Проконій згадує вже цілий ряд слов'янських народів на тій дорозі, очевидно — в Карпатських краях і в басейні Одера. Однак й тоді ще слов'янська міграція не опанувала всієї території: в басейні нижньої Ельби Герули перейшли велику пустину, нім прибули на балтійське побережжя, до Варнів і Данів.²⁾ Докладніші відомості про сю слов'янську міграцію на заході починають ся тільки з організацією західно-слов'янської держави під проводом Сама, в 2-ій чверті VII в. і з початком війн Слов'ян з Франкською державою; але сучасник сих війн, письменник VII в. при тім говорить про полабських Слов'ян як про давніх осадників.³⁾ Тоді вже західні Слов'яне опанували басейн Ельби до Заали та Айдера, краї на Молдаві й Мораві. Перехід Маркоманів в Баварію (на початку VI в.) дав їм можливість свобідно розселитись і в краях сих останніх. На сході ся західня слов'янська колонізація операла ся о західні Карпати, на заході поодинокі слов'янські колонії заглиблялись в Туринтію, Франконію, Баварію. На полудні — на середнім Дунаю, коло Віденського ліса, осадні західно-слов'янської колонізації сходили ся з полуднево-слов'янськими. Зрештою наші відомості про се розселення так бідні, що тільки літвіетичні відміни дають можливість протягнути между між колонізацією західньої галузи — Чехів, Моравів, Словаків, і полудневої — подунайських Слов'ян.

¹⁾ Див. Müllenhof II с. 94 і далі.

²⁾ *ἤρξαντο μὲν τὰ Σλαβάρων ἔθνη ἐρῆς ἄπαντα, ἔρχοντο δὲ ὑπὸν διακρίνας ἐνθάδε πολλὰν ἐς τοὺς ὀβρινοὺς καλοῦμενους ἑταίροισι* — De b. Got. II. 15.

³⁾ *Qui... ad regnum Francorum jam olim adspexerunt* — Fredegari c. 68.

Перейдім до полудневих груп.

Венеда Певтігерової шапи становлять найдавнішу історичну вказівку про слов'янську міграцію на полудневий захід по під північним згірем Карпатів. Масова німецька колонізація в карпатські й подунайські краї мусіла перервати сей слов'янський похід. Легенда про Германариха говорить навіть, що Іоти підбили були під свою зверхність Слов'ян на їх власних осадах, та я вище вказав, що єї звістки мають зовсім життєвий характер. Більш ознак автентичности має оповідання Йордана про війну Вінітара, короля тих Остготів, що лишились під зверхністю Гунів, з Антами й їх „кородем“ Бозом (чи Божом)¹⁾. Тільки, думаю, Йордан хибно витолкував сей факт. Він оповідає, що Вінітар, „не хочючи підлягати гунській зверхности, став відтягатись по малу й хочючи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів“, і побив їх²⁾. В тодішніх обставинах, по упадку держави Германариха, коли самі Іоти під натиском Гунів мусіли посуватись на захід, не до далеких завойовань їм було, і в сій війні я бачу прояв слов'янської міграції, що зіткнулась з Іотами на полудневім заході. Ся колонізація виходила не з західніх осад — прикарпатських, а з антських, значить полуднево-східніх (українсько-руських). Важнішого значіння сам конфлікт не мав: Гуни взяли Антів в оборону проти Іотів і за помочю вірних собі Іотів знищили Вінітара.

Гунський рух, розбите Алянів і Іотської держави, міграція германських народів і степових орд на захід—взагалі не могли не розворушити, не втягнути в свій вир сусідніх Слов'ян, жадних нових просторів для своєї стисненої в правітчині людности. Дуже правдоподібна гадка, що слов'янські ватаги брали участь уже в поході Гунів на середній Дунай і були першими кадрами слов'янської колонізації в сих краях³⁾, хоч виразних слідів присутности Слов'ян в гунськім поході не маємо, крім кількох слів, донесених з гунського табору, що звучать по слов'янськи⁴⁾. А вже зовсім певно можна сказати, що зараз по

¹⁾ Див. примітку Мільнгофа в Моисеєвім вид. Йордана с. 147—8.

²⁾ *Getica* гл. 5.

³⁾ Гротъ Моравія и Мадьяры с. 36. Успенскій Первья слав. монархія с. 7.

⁴⁾ Се слово *medos* у Прієка (*anti de oivou e medos epixoricos kalobranos* — *Hist. gr. min.* с. 300, Bonn. р. 183) і *strava* у Йордана гл. 49 (*stravam super tumulum eius* (Антилі) *quam appellant ipsi ingenti commessati-*

винищенню Алянів, з походом на захід Германців і самих Гунів, розпочала ся словянська міграція на полудень: се був момент найбільше здатний до того, здатнійший навіть від часів по розбитю держави Атилі, коли вибиті з над Дунаєм гунські орди відступили в чорноморські степи, а зі сходу сунули нові орди.

В 1-ій пол. VI в. словянська кольонізація опанувала вже басейн Дона і присунулась до Азовського моря. Проконій, описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сиділи по обох боках Меотиди, „далі на північ сидять нечисленні народи Антів“¹⁾. Тодіж, в першій половині VI в., Словяне займали й західню частину чорноморських степових просторів. Йордан в своїм географічно-етнографічнім огляді східньої Європи границями словянської кольонізації кладе Дунай, від устя Драви до його устя. „Численний нарід венетський, каже він, сидить на північних згір'ях Карпатів, від верхів'я Висли, на незмірних просторах, поділяючись на Словян і Антів; Словяне сидять (по Дунаю) від м. Новіодунум і Мурейського озера (на устю Драви до Дунаю) до Дністра і на північ до Висли, Анти-ж понад луком²⁾ Чорного моря від Дністра до Дніпра“. Сі звістки Йордана потверджусь й Проконій: він згадує, що „Словяне й Анти мешкають за Дунаєм, недалеко від берега“³⁾.

Розумієть ся, кольонізація, таких великих просторів, хочби й ріденка, не могла бути результатом кількох років, очевидно — початки її треба відсунути що найменше — в першу половину V в. Гадка, що імпульс полудневій славянській кольонізації дали донева Авари⁴⁾, ніяк не може устоятись: коли на початку другої половини VI в. Авари з'явились в чорноморських

one conscelebrant — словянська тризна). Сі слова разом з деякими менш важними (χρῆς у Пріска, що об'ясняли як кумис і квас) були і не перестали бути предметом горячої полеміки; вони служили головним аргументом для оборонців словянства Гунів, з другої сторони заперечувано не раз навіть саме словянство сих слів. Див. згадані вище статі Васілевського в Ж. М. Н. II. 1882 і 1883, Иловакскій Разысканія с. 518, 538, Дополнит. полеміка с. 11—13, Гулфальви Ethnographie von Ungarn с. 93, Jordanes ed. Mommsen, припітка на с. 198; перегляд справи у Крека²⁾ с. 261 і далі.

¹⁾ De b. G. IV. 4. ²⁾ Воно справді тут робить лук.

³⁾ Getica с. 5. De bello Got. I. 27. Див. ще в припітках (27).

⁴⁾ Цайс с. 605.

стенах, словянська колонізація Чорномор'я була вже в повній силі й здобувала собі дорогу за Дунай.

Присунувшись на Дунай, Слов'яне не могли зістатись пасивними свідками нападів на Візантію різних степових орд, що виступають в чорноморських степах по упадку держави Атилі. Ще Тацит знав пограничних з Германцями й Фінами Слов'ян як великих забияк, що нападали й розбивали в сусідніх горах та лісах¹⁾. Міграція й стичність з степовими ордами могла тільки розвинути далі сей воєвничий, неспокійний характер. Дуже правдоподібно, що Слов'яне брали участь в нападах болгарських орд на задунайські землі вже з кінцем V в.; джерела, своїм звичаєм, говорять про самих головних учасників, і тільки про пізніші походи — напр. 559 р. можемо з порівняння різних джерел напевно довідатись, що там брали участь і Болгари і Слов'яни²⁾. Певно, Слов'яне робили такі розбійничі напади й на власну руку. Прокопій каже, що „від початку пановання Юстиніана (527 р.) Гуни (Болгари), Слов'яне й Анти майже що року страшенно нищили Іллірію і всю Тракію, всі землі від Іонійського моря до константинопольських передмість, Елладу й Херсонес“. Особливо звернув на себе увагу напад 551 р., коли прийшло „словянське військо, якого не було“, так що Юстиніан зусів звернути против Слов'ян війська призначені для походу в Італію (але Слов'яне оминули боротьбу з ними), і потім великий похід Болгар і Слов'ян 559 р., коли вони обступили самий Константинополь, виратований однак Велізарієм³⁾.

Сі походи промощували дорогу словянській колонізації за Дунай. Першу виразну відомість про таку колонізацію маємо тільки в третій чверті VI в. (577 р.) у Іоанна з Ефесу, що оповівши про словянську руїну на Балканському півострові по смерті Юстіна, каже, що Слов'яне, користаючи з клопотів Візантії на сході, свобідно оселялись на візантійських ґрунтах: напавши по його словам 580 р. на Візантію, вони „сидять

¹⁾ Germ. гл. 46.

²⁾ Müllenhof D. Alt. II с. 379 і далі; тут висловлена і дуже правдоподібно умотивована гадка, що „Гети“ Марцеліна — се Болгари і Слов'яне (с. 383).

³⁾ Прокопій Hist. arcana 18, De bello G. III, 39, Атарій V. 11, пор. Теофана ed. De-Boor р. 283 (ed. Bonn. р. 360. Каталог сих нападів до приходу Аварів див. у Мілленгофа 1. с., також у М. Соколова Изв. древней истории Болгарь с. 40 і далі.

і по сей час (585) спокійно, без страху й клопоту в римських провінціях¹⁾. Але, очевидно, така колонізація могла початись значно скорше; хоч словянські, як і болгарські походи мали своєю метою здобич, однак се не виключало й осідання на вигідних, культивованих задунайських ґрунтах. Ініціятива таких осад часом могла виходити навіть і від Візантії. Юстиніан напр. закликів Антів, аби залюднили спустіле місто Турій і сусідні ґрунти (в Дакії) та поберали від Візантії гроші, а натомість боронови її від Болгар²⁾. Тоді, здасть ся, до того не прийшло, але могло прийти в інших випадках. Нарешті промощувала дорогу до колонізації й служба в візантійському війську. Під час італійської кампанії (вела ся від р. 537) бачимо Антів і „Словян“ у візантійськім війську³⁾, а поодиноких Словян стрічаємо навіть на вищих військових посадах: напр. такий *Δαβρααυέζας Ἄντις ἀντὶ τοῦ ταξιαρχοῦ* (554—5 р.)⁴⁾. Вислужені ж вояки могли дуже охоче осідати в новім краю.

Походи Словян на якийсь час Візантія повздержала, напустивши на них Аварів⁵⁾. Але Аварі, оселившись на Дунаю, самі стали найстрашнішим ворогом Візантії, і подунайські Словяне стають їх союзниками в походах на візантійські землі, як були ними давнійше для Болгарів. Даремно візантійське правительство пробувало зарадити союзу, напускаючи Аварів на Словян і шукаючи против наддунайських „Словян“ помочи у їх східних земляків — Антів⁶⁾. При кінці VI в. імп. Маврикій походами за Дунай примусив був Словян сидіти тихо⁷⁾, але по смерті його (602) Візантія прийшла в такий розстрій, що про явесь повздержуванне Словян не було що й думати. Тоді то по словам західнього літописця „Словяне відібрали у Рямлян

¹⁾ Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder, VI s. 25 p. 255, англійський переклад Payne Smith The third part of the Eccles. History of John of Ephesus s. 432. Се виразне свідощтво зобязує аргументацію Реслера в його статі Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 73), де він а silentio доводив, що словянська колонізація задунайських земель розпочалась вже по смерті імп. Маврикія, в початок VII в.

²⁾ De b. G. III. 14. ³⁾ Ib. I. 26, III. 22.

⁴⁾ Агатій III. 21 (пор. III. 7).

⁵⁾ Див. похвалки Аварів у Меландра — Hist. gr. min. II p. 34, доп. 4—5.

⁶⁾ Меландр с. 98, Теофілакт VIII. 5.

⁷⁾ Про ці походи див. Rösler Zeitpunkt с. 99 і далі.

цілу Грецію¹⁾. Болгарські орди, опановуючи коло 670 р. Мізію, заставать тут „сім слов'янських племен“²⁾. Але слов'янська колонізація не обмежалась Мізією; слов'янські осадні з'являються в великій масі в Македонії, в Тесалії, Беотії, Епірі, Пелопонесі, так що західній подорожний (Вілібальд, VIII в.) називав його „Слов'янською землею“ (Slawinia), навіть переходять в Малу Азію, тим часом як іонійське побережжя — Ілірик займають від півночі Серби й Хорвати. „Зісловинилась вся земля наша і стала варварською“ міг по правді сказати Константин Порфирородний³⁾.

На середньому Дунаю Слов'яне, як сказано вже було, могли опинитись ще під час гунського походу на захід. Коли потім слов'янська колонізація опанувала чорноморські простори й присунулась над Дунай, вона, зовсім природно, теж стала розпросторюватись в краї колишньої Дакії. Як бачили ми, Йордан кладе вже західною границею Слов'ян усте Драви. Його звістку потверджує оповідання Прокопія з початку 50-х рр. тогож VI століття: він оповідає, що велика ватага Слов'ян спустошила Ілірик і невважаючи на вислане військо, перейшла з усією здобичею за Дунай, бо їх перепустили Гепіди: правдоподібно, ми тут маємо Слов'ян з північного берега середнього Дунаю⁴⁾.

Не без впливу на дальше розпросторення Слов'ян в краях середнього Дунаю зістав ся, мабуть, перехід Аварів на середній Дунай, ще-ж більше значінне мав унадок германської колонізації на середнім Дунаю, з винищенням Гепідів і переходом Ломгобардів в Італію. Слов'яне свobodно могли розпросторюватись тепер тут. В другій половині VI в. вони опанували краї на полудень від Віденського ліса, долини Драви, Сави, Мура і присунулись до границь Баварії (се видно з боротьби баварських герцогів з ними, що розпочинаєть ся вже з кінцем VI в.), а в другий бік розпросторились до Адриатичького моря. Звідси — з лівого боку Дунаю починають вони спустошувати, а заразом — і осідати по трохи в землях на правім боці. Ці походи розпочались, як можна думати з вище наведеного, ще перед приходом Аварів; походи Аварів, що з над Дунаю не-

¹⁾ Ісидор Севільський *Patrologiae cur. com.* Міня т. 83 с. 1056 (*Sclavi Graeciam Romanis tulerunt*).

²⁾ Теофан ed. de-Boor. р. 359: τῶν παρακείμενων Σκλαυικῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἐπτά γενεάς.

³⁾ De tematibus ed. Bonn. р. 53, Вілібальд в *Monumenta Germaniae historica*, *Scriptores* т. XV р. 93.

⁴⁾ De bello Gotthico IV. 25, пор. *Rösler Zeitpunkt* с. 86.

станно набігали на візантійські землі в 2-ій полов. VI і 1-ій чверті VII в., безперечно мали також великий вплив на дальший розвій словянських походів. Свого найвищого пункту ці аварсько-словянські походи доходять в початках VII в., коли під їх ударами впали останні огнища римського життя західнього Балкану — міста далматинського побережа. На сей час припадає, очевидно, й колонізація західніх балканських земель Слов'янами. Вірменський географ VII в. оповідає, що в Дакії було 25 словянських народів, але їх натиснули Готи, і Слов'яне, перейшовши за Дунай, осіли в Македонії й Тракії, Далматії й Ахаї¹⁾. Константин Порфірородний, що писав три століття пізнійше, оповідає вправді²⁾, що масова колонізація Сербів і Хорватів стала ся в другій чверті VII в. на залив візантійського правительства, яке визначило їм сі західні краї, зайняті тоді Аварам, і Сербі з Хорватами прийшли сюди з закарпатських країв. Але се оповідання, повне очевидних помилок і непевностей, стратило нині всякий кредит в науці, і сербсько-хорватська колонізація в дійсности являєть ся нерозривною частиною в загальнім колонізаційнім руху слов'янства з над середнього й нижнього Дунаю за Дунай, в VI і на поч. VII в.³⁾.

В середині VII в. слов'янська колонізація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь; слов'янська територія вишежувалась. На заході слов'янська колонізація зіткнулась з германськими осадами і слідом мусіла стати в обороні своєї території; труднійше означити причини, що спинили її на полудні. Слідом за тим як дали себе відчутти крайні границі слов'янського розселення, мусіли уставитись границі передових ватаг слов'янської колонізації у відносинах до тих дальших,

¹⁾ Патканов в Ж. М. Н. П. VI. 1883. III.

²⁾ De adm. 30—20.

³⁾ В сучасній стан свого питання можуть увести читача статі Рачки: Biela Srbvatska i biela Srbija i polemika nojo z prof. Protom, репрезентантом традиційного погляду (Известія Константина Багрянороднаго о Сербях и Хорватах, 1880) — Rad jugoslovanske Akademije т. LII i LIX, вказівки Крека² с. 323 — G. статі В. Ягіча і В. Обляка в Archiv für slavische Philologie т. XVII i XVIII і нова праця К. Пречка (К. Jireček) Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters (Denkschriften der Akademie in Wien, phil.-hist. Cl., т. 48, 1902). Більш компромісові погляди у новітніх полудневих істориків: Klaić Povjest Hrvata, 1899, Kos Iz zgodovine Jugoslovanov v šestem stoletju po Kr. (Izvestja Muz. društva za Krajnsko, 1898).

що йшли слідом за ними з правітчини й своїм натиском направили їх на захід і полудень; згодом по тім мусіли сформуватись території і сих дальших, а на решті — і в тих краях, що були вихідною точкою словянської колонізації.

Побалтійська, полабська й чесько-словацька ґрупа, занявши західне пограниччє, західні „марки“ словянства, дали місце для розпросторення на захід польській ґрупі, що пересовуєть ся на лівий бік Висли й в басейн Одера, а також і литовським народам; міґрація полудневої ґрупи, певно, дала їм можливість розпросторитись щось і на полудень. Загалом напрям колонізації західньої галузи можемо собі представляти як західно-полудневий. Етноґрафічний огляд нашої Початкової літописи свідчить вправді, що певна частина західнього словянства пішла і в противнім напрямі та утворила клин між предками сучасних Білорусинів — Кривичами, і полудневими, українсько-руськими племенами: він оповідає, що Радимичі й Вятичі, народи на Сожу й верхній Десні та Оці, не належали до східньої ґрупи, до „Словян“ в тіснійшій значінню, по термінології сього огляду, а були „отъ Ляховъ“ (сим іменем він означає ґрупу польську разом з побалтійською)¹⁾. Але не кажучи вже, що форма, в якій передає сю звістку літописець, не багато варта (Радимичі й Вятичі виводять ся від двох братів-епонімів „въ Лясѣхъ“ — Радима й Вятка, що з „родами“ своїми перейшли на Сож і Оку, й тут дали початок тим двом народам), — ся звістка про західно-словянський острів на лівім боці Дніпра не знаходить собі потвердження ні в яких иньших фактах (лінійно-стичних, етноґрафічних), тому не можемо серіозно числити ся в нею²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 7; ся звістка без значних варіантів повторяєть ся в усіх головних кодексах ширшої редакції.

²⁾ Одначе дуже недавно краківський учений Потканський пробував положити сю звістку „во главу угла“ своєї зрештою не в однім досить критичній праці Lachowie i Lechici (Rozprawy wydz. fil. т. XXVII, 1898), приймаючи її без всяких обмежень та стараючи ся лише втягнути з неї різні консеквенції для своєї теорії. Петербурський учений Шахматов (Къ вопросу объ образовании русских нарѣчій с. 9—10) для своєї теорії ґрупування староруських племен теж використовує літописне оповідання, але в такій формі, що тут маємо пам'ять про перехід Радимичів і Вятичів за Дніпро в над польської границі, і пробує се поперти ріжними аргументами. Аргументи сі одначе досить слабкі, а поправка літописної традиції довільна — коли вже її триваєть ся, то вона називає Радимичів і Вятичів таки виразно Ляхами.

Рух українсько-руських племен на полудень виявився в кольонізації „Антами“ чорноморських степів між Дніпром та Доном, сконстатованій Прокопієм, і на нижнім Дніпрі — посвідченій Йорданом. Це перша кольонізація українсько-руська, яку можемо констатувати, і для того на ній musimо трохи більше спинитись.

Серед полудневої словянської кольонізації, як бачили ми з вищеноданого, тогочасні письменники розрізняють Словенів (*Σκλαβηροί*, *Slaveni*) і Антів. Найбільш ясний цей поділ у Йордана: до всіх Словян взагалі він прикладає як загальне імя стару німецьку назву Венетів: *Slaveni* — то західна частина їх, на захід від Дністра, Анти — східна, за Дністром; при тім він поясняє, що це назва цілих груп, які складались з поодиноких племен, зв'язаних під ріжними іменами¹⁾. Грецькі письменники не уживають німецької назви „Венети“, вони знають тільки Словян і Антів; їх границь між собою вони не вказують, але подальші ним відомости згоджують ся з Йордановими: Словяне сидять безпосередно над Дунаєм, на це вказує оповідання Прокопія про їх засідки й напади над Дунаєм в середині VI в.; потім бачимо їх тут при кінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Менандра і Теофілякта²⁾; Анти-ж сидять далше від Дунаю³⁾. Супроти такої згоди грецьких письменників з Йорданом, а також і супроти повної вірності Йордана, що жив сам в Мизії і був свідком тих неустанних нападів Словян і Антів на візантійські землі, про котрі не раз згадує⁴⁾, можемо зовсім покластись на зроблене ним означення території Словен і Антів і їх обидільної границі.

Імя Словен — *Σκλαβηροί*, *Slaveni* ясне; це питоменне, загальне імя Словян, що тут спеціально прикладається до їх полуднево-західних осад для відріжнення від східно-полудневих.

¹⁾ Quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Slaveni et Antes nominantur — с. 5.

²⁾ Прокопій *De aedificiis* IV, 7. Hist. Gr. m. II с. 99. Теофілякт ed. de-Boor VI. 6, VII. 15, VIII. 6.

³⁾ Теофілякт VIII. 5. Згаданих в сій оповіданню Антів Цаїс (Die Deutschen с. 606) уважав осадниками на візантійських ґрунтах, в Мизії, але крім того, що ми нічого не знаємо про масову міграцію Антів сюди, і вона сама по собі не дуже ймовірна, — ціла історія цього походу, протест аварського війська (очевидно — проти експедиції в чорноморські степи) рішучо промовляють проти такої гадки. Duv. in de Rösler Zeitpunkt с. 113.

⁴⁾ Rom. с. 388, Gef. с. XXIII.

Але Анти? Проби об'яснити се імя з словянської мови або найти її сліди в пізнійших численних іменах словянських племен не удались. Воно, як і Венеди, очевидно — чужого початку, дано Слов'янам якимсь сусідом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венедів, дуже привабливий, але проти нього роблять закиди з лінгвістичного погляду¹⁾, та й наші джерела (Йордан) виразно відрізняють сі дві назви.

Вперше се імя Антів виступає в оповіданню Йордана про війну з Антами остготського короля Вінітара при кінці IV в., згаданім уже вище²⁾. Як легендарною і цілком нереальною виглядає історія завойовання Венедів Германарихом, так натовість варта віри ся згадка. Може бути тільки непевність, чи не переніс історик сучасного імені Антів на ті часи. Одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всіх Слов'ян — „Венеди“, знав про часткове значінне антського імені, і на иньших місцях виразно каже за поділ на Словен і Антів як за сучасний³⁾, то приходить ся думати, що імя Антів в сім епізоді таки переказано було іотською традицією (а в кождім разі уважалось іменем старшим ніж VI столітє). Знайомість Остготів з Антами зрештою потверджуєть ся й остготським, очевидно, катальоом народів, перехованім в пізнійшій льоніобардській легенді — ся знайомість з антським іменем в кождім разі не пізнійша початку V в.⁴⁾

Поза тим се імя приходить до загального уживання у візантійських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що сам жив в східній імперії). Сі письменники майже всі розрізняють Слов'ян і Антів: Прокопій, Агатій, цїс. Маврикій, Менандр, Теофілакт⁵⁾. Останній раз імя Антів приходить

¹⁾ Цервольф і Ягіч в Archiv IV с. 65, 76, VII с. 12, пор. XIX с. 234; Крек² с. 254—6.

²⁾ Перед тим, на одній написк з Боспора III в. (270-их рр.), між иньшими Боспорянами згаданій "Αντας Παπ... (Πάπτος чи Παπίου). На нього недавно звернено увагу, як на першого згаданого Анта. Ся згадка випередила-б о ціле столітє Йорданову, але чи маємо тут дійсно етнографічне означенне, можна сильно сумнівати ся.

³⁾ Див. вище (с. 153) наведену цитату з глави 23, пор. гл. 5.

⁴⁾ Про се див. в прижитках (28).

⁵⁾ Агатій згадує лише про Анта Дабрагева. Т. зв. Маврикій називаєть ся як автор трактата що між иньшим містить спеціальний розділ (XI. 5, вид. 1664 р.): πώς δεῖ Σκλάβους καὶ Ἀντας καὶ τοὺς τοιοῦτους ἀρριόσθαι (війнки у Шафарика, додаток, і у Крека² с. 295); що автором не був цїсар Маврикій — див. Byz. Zeitschrift 1894 с. 440, Krumbacher² с. 635. Звістки иньших письменників подав я вище і нижше.

в оповіданню Теофілякта — письменника, що жив в першій пол. VII в., в оповіданню про війну 602 р. По сїм се імя зникає. Чи не було воно перейняте Візантійцями від східніх турецько-фінських орд, що були сусідами власне полуднево-східніх Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Візантисю?

Яке значіння мав сей поділ на Словен і Антів? Уважати його чисто географічним — трудно. Занадто широко й консеквентно переходить се відрізнення у письменників VI в.: імя Антів згідно й консеквентно прикладаєть ся ріжними письменниками до цілої колонізації від Дністра до Меотиди, не тільки до пограничної території Антів і Словян. Імя Анта прикладаєть ся як призвище до поодиноких осіб з сієї групи (*Ααβαυέζας* "Αντης άνηρ ταξιαρχος). Анти і Словяне то виступають разом, то воюють між собою (в середині VI в.), і ведуть пізнійше цілком противну політику що до Аварів і Візантії. Всі сї факти, що вказують на осібність сих двох груп, тяжко було-б звести до тієї ріжницї, що Словени, мовляв, сиділи по сей бік Дністра, а Анти по той. Мусїла бути більша.

Висловлялись гадки, що Анти — се імя якоїсь політичної організації, держави, завязаної через завойованне, взагалі політичний термін¹⁾. Ся гадка не може ніяк бути прийята. Що за велетенська держава в тих часах, від Дністра до Кавказа, надає нове імя цілій етнографічній групі! Легко поставити таку теорію, але вона не має ніякої підстави. Якоїсь цільнішої політичної організації у „Антів“ як раз не бачимо: сучасник Прокопій виразно каже, що як Словянами так і Антами не править оден чоловік, але здавна вони жпють „демократично“, і дійсно оповідає про одну таку ухвалу, повзату на антєскім вічу²⁾. В таких політичних відносинах не завязують ся такі велетенські державні звязки.

Одиноке можливе об'ясненнє — се, що поділ VI в. на Словян і Антів відповідає двом особнім діалектично-етнографічним словянським галузям. Се зрозуміли деякі дослідники давно, хоч і не відгадали тих галузей, думаючи найчастійше, що Анти означають східню галузь Словянетва разом з полудневою.

Лише глянувши на розміщенє Словян і Антів на полудні, переконаємо ся відразу, що назва Антів не може відповідати

¹⁾ Про антєске питання див. в примітках (29).

²⁾ De bello Got. III. 14.

східно-полудневим групам Словянства, не може обіймати Словян східних і полудневих разом: як раз Словяни Мізійські (пізнійші Болгари) й Панонські обіймають ся назвою Словенів (Sclaveni), бо то вони сиділи в першій половині VI в. по Дунаю від Драви до моря і Дністра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI в. не міг сидіти хто иньший, як ті словянські кадри, що протягом VI і VII в. перейшли в Мізію, полишивши своїм східнім і північним сусідам землі за Дністром. „Анти“ можуть відповідати східній групі, але й то з певним обмеженням: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антив на північ; теоретично беручи воно могло обіймати всі східно-словянські племена, але ми цього не знаємо і таких фактів не маємо, а стрічаємо се імя тільки в подіях і комбінаціях, які дотикають ся самої лише полудневої кольонізації східно-словянської галузи; імя Антив могло обіймати цілий східній відділ, але в тім матеріялі, що ми маємо, воно належить тільки до полудневої частини цього відділу, до полудневих племен східної групи, і з сим значінням — не проблематичним, а звязаним з реальними фактами, з усім кругом фактів, який іно маємо, мусимо числитись. Анти — не східні й полудневі галузи Словянства, а полуднева частина північно-східної галузи, себ то ті племена, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зовемо українсько-руською.

Все промовляє за сим ототоженням Антив з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Ми бачимо, що сї Анти виступають на території, де пізнійше бачимо Русинів і де й тоді — в VI в. не міг сидіти ніякий иньший словянський нарід, розумію край між Дністром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тоді був Дністер, але з рухом „Словен“ на захід і полудень вона натурально мусіла посунутись на захід — і дійсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Русинів з Мізійськими Словянами. Бачимо, що сї Анти були східними сусідами Словян, відріжняючись від них як особна група, найправдоподібнійше — етнографічна; се бачимо й у їх наступників — Русинів та Болгарів. На останку — антська кольонізація вповні відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрям словянської кольонізації могли-б виконувати про правітчину нашого народу й напрям його кольонізації. Се все, кажу, робить — можна сказати — певним, що в Антах маємо предків українсько-руських племен.

Са антська — українсько-руська кольонізація могла на добре розпочатись в полудневім напрямі не скорше як з кінцем IV в.,

а в більш менш закінченій формі виступає в першій половині VI в. Західню границю її становив тоді Дністер; на захід від нього сиділи „Словени“, ті словенські кадри, що колонізують протягом VI—VII в. балканські й середньодунайські землі; з поступом цієї колонізації антська границя з Дністра повинна була поступати на захід, як я вже сказав. Анти мусіли натискати на своїх західніх сусідів, і дуже правдоподібно, що на ґрунті цих колонізаційних відносин виникла та боротьба Словян і Антів, про яку згадує Прокопій — десь в другій чверти VI в.

При кінці VI в. „Словени“ ще займають лівий берег нижнього Дуная. Тільки з закінченням колонізації балканських земель, з переходом болгарських орд за Дунай могли Анти опанувати дунайський берег і витиснути звідси останки Словен: пізнійше (в VIII—IX в.) він дійсно був в руках Русн. На заході інтензивна міграція подуднево-західного Словянства в другій половині VI і першій половині VII в. на полудень і захід полишила українсько-руський колонізації прикарпатські землі. В другій половині VII в. українсько-руська колонізація могла в головнішим уже опанувати свою територію, кажу — в головнішим, бо етнографічні границі не відразу міцно усталися, мусіли перейти через певні флюктуації, а особливо колонізація гірських карпатських країв Русинами мусіла йти поволі й закінчила са, певно, значно пізнійше.

Уставлена вище тотожність Антів із українсько-руськими племенами відкриває нам кілька фактів з найранішої історії їх колонізації.

Йдучи хронологічно, треба почати з тієї війни Вінітара з Антами. Падає вона на останню чверть IV в., десь на кінець 70-х чи 80-і рр., ближше дати означити не можна. Як я вже сказав, все промовляє за тим, що б не збувати в сім епізоді імени Антів гадкою про анахронізм; додаю, що й війна та могла бути ще не дуже далеко від Дніпра, бо Остроготи під натиском Гунів поволі тільки посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаю; отже й географічно взявши, ніщо не протривить ся гадці, що тут справді брали участь Анти. Та признаючи саму війну реальним фактом, трудно прийняти, як я вже згадував, те об'яснення, яке дає її Йордан. Я наводив уже його оповідання: Вінітар, „не хотючи підлягати гунській зверхности,

став відтягатись погалу й хочаби показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів; напавши на них, в першій битві він був побитий, але далі воював сміло й їх короля Бова¹⁾ з синами й 70 старшинами казав розіяти для страшного прикладу²⁾. В дійсности в сій війні я, як згадував, бачив би симптом слов'янської, може антської спеціально — значить нашої колонізації на полудень, що зіткнулась з Готами. Гуни тоді взяли Антів в оборону проти Готів і при помочи вірної їм частини Готів знищили злого своєвольного Вінітара.

В першій половині VI в. Анти беруть участь в походах придунайських Слов'ян на Візантію. Про них маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників. Йордан закінчує свою римську історію згадкою про „повсечасні напади Болгарів, Антів і Слов'ян“, а оповідаючи про легендарну державу Германариха і колишню послухність йому Слов'ян, пригадує, що тепер Венети, себ то Анти й Слов'яне „за наші гріхи скрізь так бушують“. Ще сильніше висловляється Прокопій, — що Гуни, Болгари, Слов'яни і Анти, від коли настав імператором Юстиніан, набігаючи що року на Іллірїю і Тракію, чинили страшні спустошення людям. На иньшому місці він згадує, що на початку панування Юстиніана „Гуни (Болгари), Анти і Слов'яни переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян“³⁾.

З цього виходить, що Анти були звичайними учасниками тих повсечасних нападів Болгарів і Слов'ян і могли брати в них участь ще з кінцем V в. Особливо-ж сї болгарсько-слов'янські напади стали частими в другій чверті VI в., за часи Юстиніана. 530 р. цісар поручив був оборону Дунаю магістру Хилвудію, і він потрапив протягом трох років повздержувати задунайських варварів — Болгар, Антів і Слов'ян від нападів, робив навіть походи за Дунай, поки не наложив головою під час такого походу в краї Слов'ян, і напади пішли знову⁴⁾. Вони страшно шкодили сусіднім візантійським провінціям, але зрідка лише набирали ширшого значіння, і тим пояснюється, що Юсті-

¹⁾ Вoz nomine, може Бож-ко, Божидар, Богдан. В нїм бачили Буса Слова о п. Ігоревім (готські діви „поют время Бусово“) — гадка дуже приваблива, але не зовсім певна.

²⁾ *Getica* c. 48.

³⁾ *Getica* 23, *Hist. arcana* 18, *De bello Got.* III, 14.

⁴⁾ *D. b. G.* 14—18. Замотую статейку про нього: Івановъ Надгробнятъ надпись на Хилвуда (Период. Списание т. LXII).

ніан не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедицій. Докладно учасники сих походів в коротких звітках сучасників не вчисляють ся, найчастійше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен; про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Тільки один раз, до ричи, говорячи про Антів, згадує Прокопій про їх похід на Тракію¹⁾, але й то так, що з того зовсім не можна вивести, чи то був спеціально-антський похід, чи ні. Взагалі, походи самих Антів, на власну руку, на Візантію не дуже навіть й імовірні; правдоподібно, вони бували звичайно тільки учасниками чужих походів: особливо Болгари, ходячи з азовських степів на Візантію, могли приберати собі по дорозі вагати Антів до участі, волею чи неволею.

В другій половині Анти поріжнивсь з „Словенами“; про се оповідає Прокопій, не пояснюючи причин: „пізнійше, по смерті Хилвудия (сталась 534 р.) Анти й Словени поріжнились, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“. Трохи згодом він згадує, що сі народи „вели між собою переговори й мали безпечно обопільні зносини“²⁾, се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було ближших відносин (бодай тоді) між обома сусідами. Дуже можливо, що се була колонізаційна боротьба, натиск Антів на Словен; хоч могли бути й якісь спеціальніші причини. Ся війна мусить припадати десь на кінець 30 або початок 40-х рр.

Візантія, правдоподібно, хотіла використати се поріжнення своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до нього рук). Вона звернулася до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстиніан закликав їх, аби оселились в околицях Турія, спустілої римської кріпости, збудованої по словам Прокопія Тралном, на лівім боці Дунаю (очевидно в Дакії), обіцяючи їм богату платню й всякі вигоди³⁾, аби вони боронили Візантію від Болгарів (і розуміється ся — разом і від Словян). Одначе між ними не прийшло, здається, до порозуміння: розбилось на справі псевдо-Хилвудия, що повстав ся між Антами. Епізод сей докладно оповів Прокопій, і він дав йому нагоду до класичної характеристики побуту Словян і Антів та деяких дуже інте-

¹⁾ De b. G. III, 16.

²⁾ Ἐπακηρμίζοντες γὰρ ἄλλοι καὶ ἀλλήλοισι ἀνετίθεντο ἀδελφείας οἱ βαρβάρων οὗτοι — De bello Got III, 14.

³⁾ Σχίσαι ἑνωστικῶν μὲν δουρίων τῆ παύσῃ, χερσίν τε πρὸς ἄλλα οὐραὶ περιεσθῆαι — D. b. G. II.

ресних подробиць. Між невільникими, взятими Слов'янами в війні з Антами, був молодий Ант на імя Хилвудий. Один грецький невільник з Тракії, що перебував між Антами, звернув увагу свого хазяїна, що у Словен в неволі перебуває Хилвудий, той самий звістний римський маїстр, що так дав ся їм в знаки, але Словене того не знають. Анти викупили того Хилвудия, і хоч він запевняв, що він зроду Ант, йому не повірили, й на загальнім антськім вічу¹⁾ примусили його, аби удавав з себе маїстра Хилвудия. Коли Юстиніан зробив згадану вище свою пропозицію, Анти згоджувались тільки з тим, аби той ніби Хилвудий дістав назад свій уряд і жив на тих пропонованих ґрунтах з ними разом. Але коли Хилвудий їхав в сій справі до Константинополя, перестрів його на дорозі Нарзес і довівши обманство, арештовав та й повіз в кайданах до цісаря.

Та хоч сі переговори не дійшли тоді кінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Слов'янами й зносин з Візантисю²⁾, дагуєть ся переміна в політиці Антів, бо пізнійше (правда, звістка вже належить до часів Маврикія), — ми стрічаємось з Антами, як виразними союзниками Візантії.

В 550-х рр. дали ся в знаки Антам Авари під час свого переходу з прикаспійських країв на захід. Про се оповідає фґрагмент Менандра (без початку); з нього довідуємось, що Антам не пощастило в боротьбі з Аварам, й Авари почали пустошити їх землю своїми нападами та грабувати; Менандр оповідає, що для викупу взятих в неволю Анти вислали одного з видатніших між собою, Мезамира³⁾, але коли той під час свого посольства став говорити з Аварам згорда, використав се один Болгарин (*Κοτρίγυρος*), близький до аварського кагана і неприхильний до Антів⁴⁾. Він порадив кагану вбити Мезамира, як чо-

¹⁾ ἠγείροντο μὲν ἐπὶ τοῦτῳ Ἄντα συζῆσον ἅπαντες.

²⁾ Антські ватаги на візантійській службі бачимо в Італії і перед сією справою ніби Хилвудия і по ній, але разом з ватагами Болгар і Словян, De b. G. I, 26—7, III, 22 . . . отже се не сьвідчить про союзні відносини до Візантії, доводить тільки брак якоїсь державної організації у всіх сих племен.

³⁾ Μεζάμιρον τὸν Ἰβάρου, Κελαχαστοῦ ἀδελφόν — фґрагмент в Hist. gr. minores II c. 5—6 (ed. Bonn. p. 284—5).

⁴⁾ ὁ κατὰ Ἄντων τὰ ἔχθιστα βουλευσάμενος — з сих слів можна-б вивести, що сей Котригур і під'юдив кагана на Антів, може через якесь поріжнення Болгар і Антів; се толкованне дало-б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було єдине можливе.

довіка особливо впливового між Антами і здібного до організації боротьби, і Авари вбили Мезажира, а після цього пустилися ще гірше землю Антів, забираючи невільників й грабуючи її.

Сей епізод хронологічно належить до кінця 550-их рр. Напад Аварів на Антів об'ясняють тим, що то Візантія їх напустила; дійсно, уложивши з Аварами угоду, Юстиніян поручив їм воювати з ворогами Візантії¹⁾, але ми не маємо слідів, щоб Анти тоді докучали Візантії, і далеко правдоподібніше, що Авари без спеціальних візантійських поручень по дорозі „примучили“ Антів. Се пригадує історію Повістя в'ремених літ: так оповідаєть ся, що „Обри (Авари) восваша на Словѣны и примучилна Дулѣбы, сущая Словѣны, и насилье творяху женамъ дулѣбскимъ: аще поѣхати бяше Обрину, не дадяхе въпрячи коня, ни волу, но веляхе въпрячи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрinya“²⁾. В сім переказі мусить крїтись реальна згадка про насильство Дулібам від Аварів; хоч літописець зачепляє се до часів імп. Тракія (610—640), та датування се зроблено на основі візантійського оповідання з 610 р.³⁾ і довільно надано тому — очевидно народньому переказу про утнек Дулібів. Дуже можливо, що в нїм маємо пам'ять про аварську біду VI в., переказану Менандром. Не виключені вправді такі примучування й пізнійшими часами, коли Авари жили на середнім Дунаю; але з епізода аварської війни 602 р. бачимо, що тоді Словяне наддунайські були в відносинах союзу й певної залежності від Аварів, Анти-ж цілком незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло плян свого кагана — іти на Антів; воно по prostu збунтовалось і не пішло. Отже пізнійші походи Аварів на Антів можна, як би хтє схотів, припускати, але дуже на їх істнування покладатись не можна.

З другої половини VI в., після тієї аварської біди, ми вже не маємо звісток про Антів. Вони виступають аж у війні

1) Менандр, *ibid.*

2) Іпат с. 7. Вправді вшелюють ся здогад, мов би тут книжник перенїс на руських Дулібів утнеки, члпелї Аварами чеських Дулібам, через непорозумїне та тотожність імен. Але щоб в XI в. до руського книжника дійшла звістка про аварський утнек спеціально Дулібів, а не Чехів і Морави взагалї, се здаєть ся шийї дуже вже неправдоподїбним.

3) Теофан, *ed. de Boor* I р. 301—2.

602 р. Під час війни з Візантією, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварами наддунайських Словян, аварський каган для діверсії вислав був тоді військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником РOMEІВ“. Але аварське військо від такої перспективи стало тікати до Греків, і каган мусів відложити свій плян. Епізод сей цікавий, бо показує, що Анти, як я вже сказав, тоді були зовсім незадежні від Аварів і як союзники Візантії, мусіли воювати з Словенами, отже тримались від них з осібна і ворожо.

Заразом він характеризує відносини не тільки Аварів до Антив, а й взагалі кочових орд до слов'янської людности наших країв. Вся політика кочових орд, що мандрують нашими степами, звернена на багаті візантійські землі: з них тягнули вони багаті окупи за „союз“ і збирали здобич нападами. Відносини до Словян їх інтересовали далеко менше, і війна з ними звязана була з великими трудностями: Словяне були майстри ховатись у всяких нетрах, як свідчать оповідання Візантійців (Теофілякта, Маврикія, Льва). Тож війна рідко коли йшла далі „примучувань“ при нагоді, по дорозі, як та аварська біда, переказана нашими й візантійськими джерелами. Се поясняє нам, як то серед самого руху орд по наших степах в V—VII в. вони заразом кольонізували ся нашими предками.

Що до Аварів, то навіть Словяне нижнього Дунаю в VI віці не були якось тісніше звязані з їх державою: правда, при кінці VI в. вони стоять в союзі з Аварами, але перед тим (під р. 578) маємо такий епізод, що Словяне відмовили всякої послухности Аварам, і каган аж пізніше, при нагоді покарав їх за се¹⁾. В 1-ій чверти VII в. мали Аварам підлягати Болгари, поки не увільнились десь в 30-х рр.²⁾; де тоді як раз перебували Болгари, не знаємо, тож не можемо й судити про круг політичного впливу Аварів. Що до аварської зверхности над українсько-руськими племенами, то хоч можливість її, особливо що до західніх племен, не виключена, але ми маємо про неї тільки негативне свідощтво з згаданої війни 602 р. і ніякого позитивного.

¹⁾ Меандр с. 99.

²⁾ Никифор — Opera hist. ed. de Boor p. 24.

В другій чверті VII в. аварська держава вже упадає. В третій чверті болгарські орди переходять з чорноморських степів за Дунай. Сильна хозарська держава боронила степи від находу нових орд зі сходу. Отже від другої половини VII в. і до другої половини IX — до міграції Угрів і приходу Печенігів за Дону, був час, коли обставини найбільше сприяли розвою словянської колонізації, коли в степах не було ніяких ворогів оселої культури. Був се власне час, коли ся колонізація прийшла до найбільшого свого розвою.

На жаль, ми не маємо сучасних відомостей про неї. З початком VII в. уривають ся візантійські відомости про східних Словян; се по часті залежить від упадку візантійської історіографії, по часті від історичних обставин: Візантію окрили нові словянські держави на Дунаю, і її безпосередні зносини в задунайськими краями слабнуть. Новим джерелом для історії колонізації наших країв стає Повість временних літ, передо всім — її етнографічні огляди, але сї огляди писані в часи значно пізнійші — в XI в., і тільки небогато можуть нам сказати як виглядало словянське розселення перед тими переминами, які зробив в сій колонізації новий натиск стенових орд в IX—XI вв. Тільки дуже слабе доповнення до них дають арабські звістки IX і X в., взагалі дуже небогаті певними географічними вказівками. Історик для збагачення скупих відомостей сих джерел міг би звернути ся за поміччю до археології й діалектології, але і сї науки в теперішнім стані дуже рідко можуть дати цілком певні вказівки¹⁾.

Відомости Повісти, доповнені иньшими фактами, дають такий, в головних рисах, образ східно-словянської колонізації X—XI в.:

Північну частину словянської прабатьчини, за виключенням того, що зайняли під час загальної міграції литовські народи, бачимо залюдненою головню великим племенем кривичьким — Кривичами. Се відвічні сусіди литовських народів, що й досі всіх східних Словян звать Кревами²⁾. Вони займають верхівя Дніпра, Західньої Двини й Волги поділившись дуже рано на дві галузи (вже в X віці бачимо сей поділ): на галузь західню, подвинську, з Полоцьком на чолі, і східню, пізнійше

¹⁾ Літературу див. в примітках (30).

²⁾ Kreevus — Росичини, Kreevu seme — Росля, Krewu tizziba — Руська == православна віра. Значіння слова Кривичі зістаєть ся певним.

сформовану, де центром був Смоленськ (се властиві Кривичі Повісти). Кривичі-ж, правдоподібно, кольонізували басейн р. Великої (центр Ізборськ, потім Ісков)¹⁾. Їх же кольонією часто вважають ільменських „Словен“ з їх столицею — Новгородом; але для зачислення їх як раз до Кривичів в літописи нема основи, а новгородський діалект значно відрізняється від кривицького²⁾, так що могло се бути й особне плем'я. Спеціалізацію у нього загального імени „Словен“ правдоподібно об'ясняють тим, що то була крайня словянська кольонія.

З фактів хорографії, а по часті й археології, виводять, що кривицька територія мусіла мати колись не-словянську (головно фінську) людність. Вище я вказував³⁾, як не ясно стоїть ся справа. Хорографія (що правда, не вистудіована ще докладно) дійсно вказувала-б, що перед останнім кривичьким і „словенським“ розселенням, як його бачимо в X—XI в., була тут не словянська людність — на верхівю Дніпра й далі на північ, захід і схід. З властивої своєї території Кривичі вже на очах історії поступали на захід, по Двині (доки не стріли ся тут з німецькою кольонізацією — ливонських рицарів), і ще більше на схід. З території Кривичів і новгородських Словен словянська кольонізація йшла неустанно в басейн Волги, в землі фінських народів: Веси (що жила на північних допливах Волги — Тверці, Молозі, Шекені і коло Білого Озера), Мері (в ба-

¹⁾ Виразно говорять се лише одна з пізнійших літописних копій (Архангелоролський літоп.), але за сим промовляє й комбінація звісток Повісти — див. Барсов Географія² с. 178, Голубовській Історія Смолен. зем. с. 46.

²⁾ Кольонією Кривичів уважали їх напр. Соловйов (I с. 47), Беляев (Рассказы II с. 215), Барсов Географія² с. 85 і 303 (обережно), Голубовській Історія Смолен. зем. с. 45 (рішучо). Уважаючи на подібности новгородського вокалізму до українського, рівнож на деякі відгомони в пізнійшій книжній літературі про прихід Новгородців з полуножя, Костомаров висловив був здогад, що Новгородці були кольонією полудневої, української Руси. Він покликуював ся і на літопись, але літопись не даєв сям ніякої опори. Скритиковав сей погляд Гільфердінг в статі „Древній Новгород“ (Собрание сочиненій II с. 407 і далі), а фільологічного ставовища. Недавно аргументи за приналежністю новгородських Словен до одної групи з Кривичами зібрав Шахматов (Къ вопросу объ образовании рус. нарѣчій с. 15—6). Одначе серед українських фільологів досі підносять ся гадки, що паралелі в вокаліах українським і новгородським так важні, що не можуть уважатись попросту випадковими; добре було-б аби се питання раз було вже вяснене.

³⁾ с. 54.

сейні Оки — по Москві, верхній Клязмі і по самій Волзі, на схід від Веси) та Муроми (на нижній Оці, на схід від Мери, де кривницька колонізація стрічалась з вятицькою. Ця східна колонізація була досить значною вже в X в., бо з кінцем його чи з початком XI засновують ся руські князівства в центрах цієї колонізації — Ростові та Муромі. Вона була початком сформування наймолодшого, але й найчисленнішого з слов'янських народів — великоросійського, витвореного на фінських ґрунті сією новгородсько-кривницькою та кривницько-вятицькою колонізацією, що асимілюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом, заховала одначе слов'янський національний тип¹⁾.

На правім боці Дніпра, понизше Кривичів Новість уміщує Дреговичів: „сіни між Припєтєю та Двиною й назвали ся Дреговичі“, каже вона. Виходило б, що ці „люде з болот“ (дрєгва, дреговина — bagno, мочари по українськи та білоруськи) займали велику просторонь від Припєти до Двини. Одначе північна частина території між Припєтєю й Двиною — землі по р. Березині належали не до припєтєських городів — Турова й Пинська, а до Полоцької землі (князівство Мінське). Це привело деяких учених до гадки, що дреговичька територія обмежалась басейном Припєти, з центральними містами — Туровом і Пинськом, а басейн Березини займали Кривичі²⁾. Розуміється, слова літотини не так виразні, щоб на їх підставі напевно зачисляти до Дреговичів землі до самої Двини, але й гадка, що басейн Березини не належав вже до Дреговичів, не має за собою нічого більше крім тої політичної приналежності, а ся не може бути рішучим аргументом.

На заході дреговичька колонізація не виходила за басейн Припєти, межуючи з пубужською людністю Дулібів, а на німанських вододілі стикали ся з литовськими народами. Докладну етнографічну граньцю і тут уставити трудно; ані хорографічних ані археологічних фактів не стає ще на се; подібно як і з Фінами, й тут можна помітити розширення сло-

¹⁾ Головна література для цієї північної слов'янської колонізації Барсовъ Географія² гл. III і VIII, Корсаковъ Мера и Ростовское княженіе гл. I і II, Голубовскій Исторія Смоленской земли гл. I, Данилевичъ Очерк исторіи Полоцкой земли гл. II, нова статя проф. П. Смирнова Значеніе урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи исторіи русской народности — Вѣстникъ и бібліотека самообразования, 1903 с. 34--5.

²⁾ Див. про се в примітках (31).

вянської території на некористь литовської, і безперечно, що се розширення йде далеко назад, але сей процес дуже мало вивіджено ¹⁾).

Поки не роз'яснені границі дреговицької території на північ — чи обмежалась вона землями по Припети, чи сягала до Двини, не яким зістаєть ся й те — до котрої з східно-словянських груп належали з початку Дреговичі. Тепер дреговицька територія належить до українського народу тільки своєю західньою частиною — Пинщиною, краєм верхньої Припети, зрештою на північ від Припети людність білоруська, а подекуди переходить і на її правий бік. Можна се собі толкувати так, що з початку Дреговичі належали до одної групи з Кривичами (білоруської), й Пинщину асимільювала полуднева, українська людність, або протилно — решту Дреговичів можна уважати за асимільовану Білорусинами пізнійше. Перше об'яснення можна б прийняти на певно, коли б знати, що басейн Березини мав також дреговичську людність. Бо в поріччю Припети були занадто сильні флюктуації — і з полудня на північ, і з півночі на полудень, аби можна було орієнтуватись просто сучасною білоруською більшістю ²⁾).

На лівім боці Дніпра, в басейні Сожа Повість уміщає Радимичів (головні міста Гом'я, теп. Гомель, і Чичерськ на Сожі); верхівє Сожа належало вже до кривичького Смоленська, і можливо, що було й залюднено Кривичами. Територія ся увійшла в склад білоруського племені. Натомісь близші сусіди Радимичів (а по дітопсеи й одноплеменники) Вятичі ³⁾, що займали верхівє Оки й її верхні притоки, належать вже до Великоросів, як і дальша словянська кольонізація в басейні Оки і верхівях Дона, на ґрунтах Муроми, Мордви та Мещери — волость Муромско-Рязанська ⁴⁾. Самі Вятичі, відай, були такою-ж словянською кольонізацією на фінським ґрунті.

¹⁾ Літературу див. вище, нотку 2 на с. 55 і пизше с. 195—6.

²⁾ Про Українців і Білорусинів на Припети окрім літератури пизше вчисленой в прим. 38, ще статя М. Карпичьского в Р. Филол. Вѣстнику 1888 і М. Довнар-Запольского Бѣлорусское Полѣсье, 1895.

³⁾ Про літописне оповідаанє про спільне походження Радимичів і Вятичів „від Ляхів“ див. вище в нотці до с. 152.

⁴⁾ Барсов² гл. VII, Багалій Історія Сѣверской з гл. I, Голубовский Історія Сѣвер. з. гл. I, Голубовский Історія Смолен. з. с. 52, Пловайский Історія Рязан. княжества — Сочиненія (1884), Шахматовъ op. e.

Переходимо до полудневої групи.

В центрі українсько-руської колонізації сидить племя Полян. „Повість“ не означає їх осад ближше, каже тільки, що вони „сѣдоша по Днепру и наркомаша Поляне“¹⁾, очевидно — розуміє околиці їх столиці, Київ, де жили „Поляне Княне“. Вона пояснює ще, що Поляне назвалися так тому, бо сиділи на полі, себ то голій рівнині²⁾; але околиці Київ, себто ту країну, що в X—XI в. головню була полянською територією, трудно назвати „полем“, і сама Повість, оновідаючи на иньшій місці про Полян, каже, що вони сиділи „по горамъ сямъ“ (Дніпровим), „въ дѣсѣ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпрською“³⁾. Дійсно околиці Київ на північ від Стугни і тепер багаті лісом, а давнїше були зовсім лісовим краєм⁴⁾. Найпростїше об'ясненнє сеї суперечности, здається, буде те, що давнїше, до натеску степових орд X—XI в., головні осаді Полян лежали на полудень від Стугни, де більше було рівнини, „чистого поля“⁵⁾. В противність сій країні північна частина Київщини звалась „лісовою стороною“⁶⁾; відповідно тому полуднева могла зватись полевою, „польською“, а від неї й мешканці — Полянами. „Польською землею“ Повість справді зве землю Полян, але в цілости⁷⁾. Зрештою можна-б гадати, що імя своє принесли Поляне з якихось иньших „полей“, які замешкували давнїше, але така міграція сама по собі буде вже нї на чім не опертою гіпотезою. Подібні імена від „поля“ стрічаємо ми і в иньших Словян (польські Поляне, болгарські Поляки, Польчане, Польці, словянські Полянці, Поляне в суїдстві Мораван), зовсім не залежно одно від другого⁸⁾.

¹⁾ Іпат. с. 3. ²⁾ Завеже в полѣ сѣляху — Іп. с. 16.

³⁾ Іпат. л. с. 3, 4, 9. Той факт, що в історичні часи Поляне сиділи в дійсности „в лісі на горах“ вистане оден, аби збити нещасливу гадку, кинену проф. Филевичем (Історія с. 144), що „терми Поляне має чисто топічне, зовсім не етнографічне значіннє“, і ніякої, жовляв, полянської території не було.

⁴⁾ Згадки про ліси на сій території див. в Іпат. с. 5, 9, 296, 300, 354.

⁵⁾ „Чистое поле“ за Стугною — див. Іпат. с. 301.

⁶⁾ Іп. с. 575. ⁷⁾ Іп. с. 12.

⁸⁾ Греєк Cesty по Bulharsku с. 63, 391, 429, Первольфъ Archiv VII с. 597, Филевичъ Історія I с. 143. Згадаю ще, що Іловайский уважав назву Полян хибним толкованнєм (народною етимологією) імени, яке сам він виводить з „исполнѣ“ (велетень), пригадуючи при тім античних Spali — Разысканія²⁾ с. 163, 255 — 6 (про Славів в прім).

В X—XI в. земля Полян була дуже не велика; з оповіданя й натаків літописи бачимо, що крайніми більшими містами її на північному заході були Білгород (на Ірпені) і Вишгород (на Дніпрі)¹⁾. На сході споконвічною границею був Дніпро: хоч до Києва належала, здасться, вузька подоса за Дніпром, але Дніпро був і уважався завжди границею Київщини й Черниговщини, Полян і Сіверян²⁾. Що до полудня, то тут в X в. крайнім київським пунктом була Родня, „на устю Роси“, але потім всяку думку про оборону Поросля від Печенігів князі покинули, й почали боронити побережа Стугни³⁾. „Польська земля“ була цілком загнана в ліси.

Сам історичним вказівкам не противлять ся й археологічні факти остільки, що могили деревлянського типу виступають уже на лівім боці Ірпени і в області Растваці, а на лівім березі Дніпра виступають похорони з паленими небіжчиками — характеристичні для Сіверщини⁴⁾.

Сей малий трикутник — то центр історичного життя нашого народа і вихідна країна його імени — се Русь властива. Київщина під іменем Русь, Руської землі противставляється ще в XI—XII в. не тільки північним та східнім землям (Новгороду, Полоцьку, Суздаю, Вятчам), а й найблизшій, нерозривно звязаній з Полянською в одну політичну цілість Деревлянській землі⁵⁾. Русь — се земля Полян, Русини — се

1) З оповідання Київської літ. (с. 215) видно, що за сими містами вже починалась Деревлянська земля (Дерева); подібний натак — про близьку від Києва границу Деревлян дає й оповідання літописи про смерть Люта (с. 49).

2) Іп. с. 104—5, 462. 3) Іп. с. 51, 83.

4) Антоновича — Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 3. Рос. истр. музей (показчик 1893 р.) с. 149—151 („палені могили“ лівого побережа Дніпра) Церцейювати сих фактів одначе не треба, бо того що б можна назвати полянським похоронним типом, ми досі не знаємо і не можемо сказати, о скільки він ріжний ся від деревлянського й сіверянського, та й пограничні пояси — береги Дніпра й правий берег Ірпени не були систематично досліджені (проф. Антопович за полянський уважав похорон вояка з конем, але тепер не можна сумніватись, що се похорон турецький — див. вище с. 41), і численні такі похорони над Росєю належать, очевидно, до київських Чорних Клобуків).

5) Напр. Іпат. с. 100 — „множество Руси (= Киян), Варягы, Словены (Новгородці)“; 207 — „в Рускую (= Київську) землю“ — в противствленню до Полоцької; 221 — „в Русь“ (в Київ — в Новгорода). 323 — „в Русь“ (в Ростовсько-Суздальської землі). Виравді д. Соболевский (Чтения кiev. истор. тов. т. V с. 6—7) був оголосив таке значіние Русь =

Поляне передо всім, хоч в ширшій значінню се імя й обіймало тоді все східне Словянство, звязане київськими князми в одну державу, в протиставленню до всіх иньших.

Але хоч у Києві і поза Києвом в XI—XII в. знали, що Руська земля — то Поляне, одначе автор Початкової літописи уважав се імя за перейняте Полянами пізніше: „Поляне аже нынѣ воемая Русь“¹⁾. На його думку імя Русь було принесено Варягами, се було імя князкої династії й її земляків, варяжської дружини²⁾. Та се, розуміть ся, неможливо: звідки імя Варягів-Русь, що по сій теорії були цоканкані Новгородцями і аж в другій генерації перейшли в Київ та крім Полянської землі розмістили ся заразом, і навіть ще скорше — по кількох півшях, могло спеціалізуватись на Полянах (навіть не на Києві й його політичній окрузі) і зрости ся так з ними, що стало його другим іменем. При тім імя Русь з'являеть ся на Україні далеко скорше ніж в другій половині IX віка. Очевидно, ми маємо тут власне, споконвічне імя самих Полян. Звертас на себе увагу созвучність сього імени з Росею, полянською річкою³⁾.

Цікаво зазначити, що й у сучасників Арабів, вже від останньої чверти IX в., теж до Київщини спеціально привязується імя Русь: аль Джангані, дуже авторитетний географ, що писав на уряді великого визира Саманідів, володарів Хорасана (край на півд. схід від Каспійського моря) розрізняє в Русь три групи чи племена — Русь (властиву), Славю і Танію; властива Русь — се Київщина, „їх володар живе в Києві“ (Куябі)⁴⁾.

Київщина за пізніше (XII—XIII в.), але при тім він зовсім голосювно твердить, що „Початкова літопись не знає“ такого значіння.

Про відріжненне „Руської“ землі від Деревської див Іпат. с. 456: князь Рурик перебуває в Овручу, і київський князь його кличе до себе „в Русь“.

¹⁾ Уже автор Гусевської літописи міг ріжнати здогадами, „чесо ради наш народ Русю наречеся“ знадує, що се виводять „шиль огь рѣки глаголемыя Рось“ (с. 236) Недавно проф. Кнауер в статі О происхождении племени народа Русь (Труды XI съезда II) доказував звязь назви Русь в плем. рос і *rois (роса і рѣчка, Рось і Русь). Коли сей вивід лінгвістично добрий, звязь Роси и Русь дуже можлива (сам проф. Кнауер вказує на назву Волги — Рѣз, але се, історично взявши, неможливо).

²⁾ Іпат. с. 15.

³⁾ „Огь Варягъ бо прозвашася Русью, а цѣрѣѣ бѣша Словѣне; аще и Поляне звахуся, но словѣнская рѣчь бѣ“ (с. 16) Сі слова — дописка редактора літописи; цікаві вони й тим, що в основі їх лежить, очевидно — загально прийнята гадка, що Русь то Поляне.

⁴⁾ Див. Війчки с. 34, де ся звістка порівняна з пізнішими перекладами арабських письменників X—XII в.

На лівім боці Дністра — сиділи Сіверяне, Сівера, здасть ся — найбільше з українсько-руських племен: „сѣдоша на Деснѣ и по Семи и по Сулѣ и наркошася Сѣвера“¹⁾. Племя се таким способом займало цілий басейн Десни (може крім її верхів'я, що належало пізнійше до Смоленської землі і могло бути зайняте Кривичами). Вододіл Сожа й Десни відділяв його від Радимичів, вододіл Оки — від Вятичів, Дніпро був східною границею від Полян. На полудень літопись протягає сіверянську територію на басейн Сули²⁾. Коли ті звістки писались, землі по Сулі були вже дуже ослаблені й спустошені Печенігами й Половцями, так що слова про сіверянську колонізацію по Сулі треба скорше уважати згадкою про часи давніші, з середини X в., бо вже Володимир, при кінці X в., для оборони від Печенігів не задовольняеть ся будованням кріпостей по Сулі, але zarazом ставить другу лінію ззаду її по Трубежу й Сейму, і ще третю — по Остру й Десні³⁾: видно, що на Посуді не покладав він великих надій. При кінці XI в. Посуді держалось іще кріпостями, але було спустошене до решти — бо й у самім Переяславі Мономах із своєю дружиною бідовав „від рати і від голоду“⁴⁾.

Далі Сули на полудень Повість вже не каже за якісь словянські осадн. Але до печенізького натиску в другій полов. X в. словянська колонізація йшла тут далеко за Сулу. Від Прокопія ми знаємо, що в першій половині VI в. словянська колонізація наближалась, або навіть може й досягала Азовського моря: згадавши про Кутуртурів і Утуртурів, розділених Меотидою, Прокопій каже, що „на північ від них (Утуртурів) сидять нечисленні племена Антів“⁵⁾, отже в усякім разі вони займали басейн Дона. З сим згоджують ся відомости арабських письмен-

¹⁾ Іпат. с. 4. Про сіверянську колонізацію див. Барсов² гл. VII, Багалій Ист. Сѣв. зем. гл. I, Голубовский Ист. Сѣв. зем. гл. I, Печеніги, гл. III. Про відмінні похоронного обряду на вододілі Десни й Сожа (Снови й Іпуть) спостереження Бременка: Раскопки кургановъ Новозыбковскаго у. (Труды отд. слав. арх. I).

²⁾ Про племя „Суличів“ див. в примітках (32).

³⁾ Іпат. с. 83. ⁴⁾ Лавр. с. 240.

⁵⁾ Καὶ ἀπὸν καθ' ἑρθεὶν ἐς θορρὴν ἀνερὸν ἔδουη τὰ Ἄντων ἀπὸν ἀπὸν τῆς οὐραίας — De b. G. IV. 4. З дальшого оповідання (IV. 5) виходило-б, що осадн Утуртурів і Кутуртурів набуть не стикались з собою на північ від Меотиди, займаючи місця ближші до Кімерійського Воефора, отже на північ від Утуртурів, що займали східний берег Меотиди, Антн на устю Дона могли досягати моря. Але оповідання Прокопія взагалі не досить яснє.

ників. Два арабські історики аль Баладурі (IX в.) і Табарі (X в.), доповнюючи один одного, оповідають про арабський похід на Хозарію в 1-ій пол. VIII в.: арабський вождь Марван, пройшовши за Кавказькі гори, за місто Семендер, нанав на Словян, що жили в землі Хозарів, на Словянській ріці (так Араби звуть Дін, а часом і нижню Волгу, що на їх думку сполучала ся з Доном), і вивів з собою 20 т. люда в неволю (у Табарі — зруйновав 20 тис. домів). Третій звістний географ Масуді (1-а пол. X в.) каже про Дін, що „береги його залюднює численний нарід словянський і інші північні народи“. Се помагає нам зрозуміти і ту важну роль, яку Словяне, по словам тогож Масуді мали в Хозарській державі: з них в значній мірі складалось хозарське військо й служба кагана¹⁾.

Таким чином у Арабів маємо виразні вказівки про Словян в басейні Дона в VIII—X в. До цього можна прилучити деякі посередні вказівки й факти з руської історії. Уже само розширення Руської держави над береги Меотиди, де вже в середній X в. мусіла істновати руська Тмутароканська волость, теж промовляє за істнованнем тоді, в X в., бодай якихось більших останків словянської кольонізації в басейні Дона. Такі останки, в далеко тяжших обставинах, знаємо пізнійше, в XI—XIII в.: були руські кріпости в басейні Дона, як Донець XII в., в околиці теперішнього Харкова; що в Саркелі (Білій вежі) була правдоподібно словянська кольонія, і такі-ж кольонії мабуть були і в „команських городах“ Подоння; на устю Дона звістний в XII в. „Руський порт“, і вище на Дону „Руське село“ (XIII в.), а в тутешніх стінах руська людність — т. зв. Бродники звістні в XII—XIII в. Подорожник Рюйсброк в середній XIII в. зве Дін границею Русі²⁾.

З усього цього стає зовсім певним, що Словяне десь від V і по X в. займали Подонне, і тільки натиск Печенігів, а по-

¹⁾ Гаркави Сказанія мусульманських писателів о Славядах и Русских с. 38 і 80—1, 140 і 130.

²⁾ Про Донець — Іпат. с. 438, і новіші розкопки — Ізвѣстія XII съѣзда с. 61, 119—121. Біловезкі, що прийшли „в Русь“ за Мономаха (Іпат. 205) і тут засповади цюв Білу Вежу, правдоподібно, не були ані Хозарами (як то толкує Густинська літ. с. 291) ані Турками; археологічні розкопки на місці старго, як догадують ся, Саркельського городища, виказали сліди християнської й спеціально — руської кольонії (япр. хрестик в образках Бориса і Гліба) — див. літературу (на с. 90 потка 3). Про „Руський порт“ і інші осаді XII—XIII в. див. в гл. VII тому II, де зібрані відомости про руську людність в стінах XI—XIII в.

тім Половців ослабив сю кольонізацію й примусив переважну частину людности внемірувати далі на північ¹⁾. Яке то племя сиділо в Подоню, літонись, розуміть ся, не подає. З деяких натяків здогадували ся, що й то були Сіверяне — що вони займали не тільки басейн Десни й Сули, але перед XI в. йшли далі на полудень і схід, в Подоне, навіть і до самого моря. Але виразних вказівок на се нема, противно — є деякі вказівки протие того, так що о скільки ся полуднева кольонізація не належала до Уличів, належала мабуть до якогось иншого племені, незвісного нам на імя²⁾. Взагалі ми мусимо числити ся з можливістю, що кнївські кнїжники XI в. далеко не всі племінні імена знали, і їх племінні імена далеко не покривали всеї східно-словянської кольонізаціі³⁾.

Вище, говорячи про Дреговичів, застановлявсь я над питанням, чи вони належали до північної, по теперішньому — білоруської, чи до полудневої — українсько-руської групи племен, бо їх територія ділить ся тепер язиковою границею сих двох груп. Для середнього Подніпровя — території Полян і Сіверян такої нещевности нема: вони належать тепер до українсько-руської території, й ніщо не вказує на те, аби було колись инакше; одначе в науковій літературі висловляли ся відмінні гадки і над ними треба нам застановитись.

Від п'ятдесяти літ в науці дебатуеть ся питанняне: чи стара кольонізація середнього Подніпровя була українська чи вели-

¹⁾ До сієї подонької Руси прикладає д. Ізобайський (Разысканія² с. 55) звістки Арабів, почавши в Джайгані, про третю групу руських земель — Табію (чи Табію), як вона зветь ся у Джайгані, — Арту, Артсанію півнійших географів (імя се має взагалі численні варіянти). Він здасть ся на слова Хаукаля: „Арта лежить між Хозаром і Великим Булгаром, що зараз на північ за Русом“ (Візантисю). Се означенне, дійсно, відповідає подонькій Русі, але Ідрізія каже зовсім що иньше: „третій нарід зветь ся Артсанія, а цар їх живе в місті Артсан; се гарне місто положене на неприступній горі; воно лежить між Славою і Куябою, від Куяби до Артсана 4 дні, а від Артсана до Слави 4 дні“. Се дало повід иньши в Артї бачити Смоленськ, бо в Славії бачать звичайно Новгород. З огляду на подібність імени (Арта) колись бачили в ній і Мордву-Ерзь. Взагалі в сій справі трудно сказати рішуче слово.

²⁾ Див. про се в примітках (33).

³⁾ Не виключена навіть і тут комбінативна робота редакторів Повісти (якої сліди будемо нинше бачити не раз), старання знайти місця для звістних племінних назв і упорядкувати їх так, аби вони по можливості покрили територію Руської держави.

коросійська. Не помічаючи в старих київських пам'ятках характерних примет української мови, здогадувались, що старі Поляне й пняша людність середнього Подніпров'я належала до пняшої східно-слов'янської групи („великоросійської“, чи „середно-руської“); ся стара людність, мовляв, внеміровала на північ від татарських погромів десь в XIII—XIV в., і її місце зайняли в XIV—XV в. насельники з Волини й Галичини, предки теперішніх подніпрянських Українців. Але ся гіпотеза, хоч заступлена й тепер кількома визначними в фільольогії іменами, зовсім не стійна¹⁾.

Насамперед, про масову народню кольонізацію з середнього Подніпров'я на північ в XIII в. нічого не знаємо, а а ргіогі вона зовсім не правдоподібна і принускати її не можемо: українська людність попередніми віками занадто була привичаена до великих понолохів, а мала в лісових краях під боком дуже добрі сховища, щоб від татарського погрому XIII в. мандрувати на Волгу чи в області верхнього Дніпра, куди кажуть її йти оборонці слх теорій. Рівнож не знаємо нічого про міграцію в XIV—XV в. на Подніпров'є й Задніпров'є західної української людности, і така міграція також неправдоподібна, бо бачимо, що до кінця XVI в., коли починаєть ся з заходу міграція, викликана зовсім новими, соціально-економічними причинами, осадники в спустошені подніпровські простори йшли з Поліся, передовеім українського, отже припливала назад людність, що відступила була в лієн — як то бувало звичайно при таких лихолітах. Як побачимо в своїм місці²⁾, гадки про радикальне спустінне Подніпров'я в XIII в. опирають ся на односторонно вибраних і побільшених, або по просту таки непевних звістках. Так що теорія заміни старої подніпрянської людности якоюсь новою в XIV—XV вв. сама по собі не має підстави.

Нема ніякої підстави й для того, аби відрізнати стару (X—XII вв.) кольонізацію Подніпров'я від західних племен полудневої, українсько-руської групи. Полянська земля, як ми бачили, була тільки маленька територія над Дніпром, обнята деревлянською кольонізацією; припустити, що той полянський куток був чужеплеменним, великоросійським клинцем на правім боці Дніпра зовсім неправдоподібно, але не менш трудно припустити, що Деревляне, бувши Великоросами, теж внеміро-

¹⁾ Про неї див. в примітках (34). ²⁾ В т. III гл. 2.

вали на північ в своїй пущі, які давали такий добрий захист від кочових орд, і їх місце також заступила новітня колонізація. В деревлянському Поліссю ми маємо безперечно стару, українсько-руську колонізацію, і Поляне мусіли разом з нею належати до полудневої, українсько-руської групи. Слабка діалектологічна записка київських пам'яток пояснюєть ся передо всім тим, що літературний київський рух був не локальним, а загальним, в нім брали участь і місцеві й прихожі люди, і тут могла виробити ся свого рода загальна мова, як грецька *κοινή*. Зрештою новітніми дослідями все таки вказано в київських пам'ятках, почавши від XI в., ряд язикових прикмет, які поруч західної, галицько-волинської, характеризують сї пам'ятки як особну східну групу українсько-руську.

Супроти того декотрі оборонці старої теорії про великоросійську колонізацію Подніпров'я новітніми часами відступили ся від Полян, признають в них племя полудневої групи, але задніпрянську колонізацію — Сіверян і людність Подоня та Азовського побережа відлучають від полудневої групи, зачисляючи до великоруської чи середноруської групи. Та се не більше як остатня уступка старій теорії. Сіверяне все стоять як в найтіснішій культурній і політичній звязи з Києвом; похоронні обряди лівого й правого боку Дніпра вказують великі подібности¹⁾. Аргументи, які пробувано, за браком язикових пам'яток, навести за етнографічною особністю лівобічної колонізації від правобічної, не стійні. Припускати, що сїверська людність виенітривала і її місце заступила иньша, также трудно майже як з Деревлянами — о стільки се був край в своїх північних частях добре захищений природою проти степових нападів. Аж до XVI в. бачимо на його території спеціальну місцеву людність в традицію старого імени — т. зв. Севруків; в лісових і багнястих краях середнього Подесеня вона мала всі шанси остаяти ся, хоч і помішавши ся дещо, в тих колонізаційних флюктуаціях з сусідню білоруською людністю. Теперішня північна Сіверщина має північний український діалект, з архаїчною запискою, як діалекти київського Полісся, що виразно відрізняєть ся від полудневих говорів новітньої дати; ми маємо

¹⁾ Див. Самоквасова Сіверянські кургани (Труды III съезда т. I), Бобринській Кургани II с. 179, Бременка Раскопки кургановъ Ново-выбковскаго уѣзда (Труды отд. рус. и сл. археол. I), Сперанскаго Раскопки кургановъ въ Рыльскомъ у. (Археологич. вѣстия, 1894).

тут, очевидно, останки старого сіверянського діалекту, що був отже українським.

Таким чином нема підстави приймати, що старі осадники Задніпров'я не належали до тієї полудневої групи, з котрої сформувався сучасний український нарід.

Переходимо до західних українсько-руських племен.

Безпосередніми сусідами Полян на заході були Деревляни. „Повість“ нічого не каже, де вони жили: для письменника-Киянина це була занадто звісна річ, тож вона тільки поясняє, що Деревляни звалися так: тому, „зане сѣдоша въ дѣсѣхъ“¹⁾. Тому територію їх треба вислідити иньшими способами. Про їх північних сусідів — Дреговичів Повість каже, що вони сиділи „між Припєтю та Двиною“; отже Припєть має бути північною границею Деревлян. Археологічні розкопки (правда — не дуже систематичні, і з результатами далеко не категоричними) і порівняння похоронного обряду по обох боках Припєти приводило дослідників до виводу, що Дреговичі переважали на північній березі Припєти й мішалися з Деревлянами на полудневій²⁾; отже й це не противить ся вказівці Повісти, що багнисте побереже Припєти межувало Деревлян і Дреговичів. На сході, як було вказано, границею можна прийняти поріче Ірени; на північній сході деревлянські осадки могли досягати Дніпра. Про західню й полудневу границю можемо говорити тільки дуже гіпотетично. На заході — суперечки між київськими й волинськими князями за Погоринє³⁾ піддають думку, що тут сходилась колонізація Деревлян і Дулібів; але в останках старого життя виразної етнографічної границі тут не можна заприпитити: розкопки могли зроблені новітніми часами в порічах Случи, Горини й Ствара виказали велику подібність в похоронних обрядах і культурній обстанові⁴⁾. Не виключено, що Деревляне сагали в поріччє Горини і навіть Ствара, хоч сї поріччя, особливо в верхніх своїх частих, від X в. мабуть сильно

¹⁾ Пат. с. 3.

²⁾ Статі проф. Завитневича в Трудах Киевской Академіи 1886, VIII, Чтеніях київського історичного товариства т. IV і VI, Київські Старині 1890. V. Див. мою Історію Київської землі с. 3—4 і Ол. Грушевського Пинское Полесье І с. 10—12, де вказана й инья література.

³⁾ Про Погоринє див. мою Історію Київщини с. 14—6.

⁴⁾ С. Галченко Раскопки въ бассейнѣ р. Случи, Е. Мельникъ Раскопки въ землѣ Дунавѣ, В. Антоновичъ — Раскопки кургановъ въ Западной Волынѣ — все в I т. Трудів XI археол. съезда.

були заповнені людністю більше полудневою, що відступала сюди з Побожа — улицькою передовсім. Що до полудня, то звістка Константина Порфирородного, що печенізькі кочовища притикали до земель „Уличів, Деревлян і Лучан“¹⁾, наводить на гадку, що деревлянські осадни виходили за границю лісів — переходили в басейн верхнього Бога.

Уличі з початку сиділи на нижнім Дніпрі. Так виразно каже новгородська версія Повісти²⁾ в оповіданню про війну з ними Ігоря: „и бѣша сѣдѣше Улицѣ по Днѣпру вѣнизѣ, и посемя прендоша жеми Богъ“³⁾ и Днѣстрѣ и сѣдоша тамо“. Хоч при тім не сказано, на котрім боці Дніпра Уличі сиділи, але найбільш просте розуміння текста каже, що на тім же правім, і ні що не примушує відступати від нього.

Інші версії Повісти — полуднева (Іпатська і под.) і судальська (Лаврентевська і под.) не мають цього епізода. Натомість в етнографічних оглядах вони говорять про чорноморську людність так: „Улутичи Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру и присѣдяху къ Дунаеви; и бѣ множество ихъ, сѣдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря“. Так в кодексах полудневої редакції⁴⁾, в Лаврентевськїм натомість: „Улучи и Тиверци сѣдяху бо (читай: по Богу и) по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви, бѣ множество ихъ, сѣдяху по Днѣстру оли⁵⁾ до моря“⁶⁾.

Таким чином між ріжними редакціями повісти бачимо вагання як в самім імені (Уличі, Угличі, Улучі, Улутичі), так і в означенню їх території. На вясненнє цієї справи ужито

¹⁾ De admin. 37: τὸ δὲ θέμα Ἰαβερτίου πληροῖται τοῖς ὑποφόροις χωρίοις χώρας τῆς Ῥωσίας, τοῖς τε Οὐλτινοῖς καὶ Δερβλениνοῖς καὶ Λευκениνοῖς καὶ τοῖς λοιποῖς Σκλάβοις.

²⁾ Себ то кодекс Археографічної комісії (XV в.) і Толстовський (XVIII в.) і Новгородської літописи, вид. 1888 р., крім того в I Соф. с. 97, Воскр. I с. 277, Никоп. I с. 26, Твер. с. 47.

³⁾ В обох кодексах Новгородської л. попсовано: бѣ, бѣш, правдиву іскцію відгалав Ламбін ще перед виданнем їх.

⁴⁾ Іпат. с. 7.

⁵⁾ В Лавр. кодексі: „или“.

⁶⁾ Так в Лаврентевськїм кодексі; інші кодекси північної версії мають дуже великі відмінн, наближаючись до полудневої версії (а полудневі кодекси не мають варіантів). Так Троїцький кодекс має: „Улутичи“, і також поправка другою рукою є в Кенігсберськїм (Радивилівськїм); Кенігсберський і Академічний замість слів „по Днѣстру присѣдяху... по Днѣстру“ мають „по Бугу и по Днѣпру“.

богато труду, й вона має цілу літературу¹). Справа однак до-сить ясна.

В вище наведеному тексті Константина Порфирородного, де він вчисляє племена сусідні з Печенігами, він іде зі сходу на захід і називає слідом за Русю (київською, себ то Полянами) Ульців (*Ovllivovis*), Деревлян (*Deoββlevivovis*) і Лучан (*Λευζεvivovis*). Очевидно, *Ovllivovis* — се Уличі; Лучане, *Λευζεvivovis*, очевидно називають ся так від Луческа (теперішного Луцька) (другою формою їх імени могло бути: Лучичі). Отже Константин розрізняє Уличів і Лучичів-Лучан (Лучичів) і кладе одних на схід від Деревлян, других на захід.

Факт, що Константин знає в сусідстві Деревлян Ульців-Уличів знаходить собі повне потвердження в нашій літописи. Власне цікаво, що полуднева й північна редакція Повісти, говорячи про Улучів-Улутичів в своїх етнографічних оглядах, розходять ся в їх іменованню, але згідно і без всяких варіантів говорять про війну Київів з „Уличами“. Всі редакції літописи сходять ся на тім, що були „Уличі“, і що перші київські князі вели війни з „Уличами“. Правда, в новгородських варіантах тут є ще вагання між „Уличами“ і „Угличами“, і в різних редакціях різні князі воюють з ними (Оскольд і Дир, Олег, Ігорь), але ясно, що ми маємо тут варіанти одного імени Уличів (думаю, що Угличі — то пізніша етимологізація імени Уличів)²), один нарід Уличів (Угличів), з сим народом вели війни київські князі, і до нього належить звістка новгородської редакції Повісти, що він сидів по Дніпру і пізніше перейшов в край між Богом і Дністром. Коли в етнографічних оглядах полудневої й суздальської редакції стрічаємо Улучів-Улутичів, з суперечкою що до їх осад, то правдоподібно тут помішано східніх Уличів і західніх Лучичів-Лучан (що у Константина виступають під іменем *Λευζεvivovis*). Крім близької подібності імен помішати їх було тим легше, що Лучане, судячи з звістки Константина жусіди виступати досить далеко на полудень, щоб бути сусідами з Печенігами. До замішанини прилучилась ще переміна місця. Суздальська редакція говорила про Уличів, що

¹) Дивись про неї в примітках (35).

²) Може піддержана потім існуючим на півночі міста Углича; порівняти Літописець вид. Львова, I с. 42: тут Уличі звать ся Угличанами, а замість Пересічна — Углич.

по міграції вони сиділи на Дністрі, а новий редактор поправив се, з огляду на давніші осадн Уличів на Дніпрі, і перемінив імя. Прецінь писало ся про них тоді, коли давнійша улчеська кольонізація була давно минулим фактом, досить неясно відомим.

Созвучність імен Уличів і Лучичів, Луческа, що причинила ся до сього помішання, піддавала новійшим дослідникам привабну гадку — звязати се імя з Уличами (Улучами, Улучичами); але в таких разі прийшло ся б припустити, що сї Улучі по імени племені назвали своє місто Луческом (а по імени міста потім звали ся Лучанами); такого другого факта не зможемо вказати, і для того сього об'яснення треба зрікти ся — воно занадто штучне. Лучане Константина Порфирородного — се очевидно вже політична назва, взята від імени міста, при тім назва досить давньої дати, коли була так добре знана в 40-х роках X в.¹⁾ Тому звязувати її з міграцією Уличів з-над Дніпра досить ризиковно — хоч би й припускати, що Уличі потім відступили між иньшим і в землю Лучан.

Повість оповідає про міграцію Уличів з над Дніпра за Бог в звязку з „примученнем“ Уличів київським військом: воєвода князя Ігоря Свинельд примучив їх і примусив платити дань; ся війна тривала кілька років (сама облога Пересічна тягла ся три роки), і закінчилась, видно, незадовго перед смертю Ігоря (945). Слова літописи про перехід неясні — чи Уличі перейшли Бог після сєї війни, чи перед нею, і в літературі є на те різні погляди²⁾, але порівнянне літописного оповідання з нераз згаданим текстом Порфирородного про печенізьких сусідів, показувало-б, що тоді — ще перед 40-ми рр. X в. Уличі покинули вже Дніпровське побереже: Печеніги на правім боці Дніпра сусіднують передовсім з Русю — Полянами, значить полянські осадн вже були відкриті з полудня, Уличі звідси уступили й держались ще десь трохи далі на захід, між полянськими осаднами, що по Дніпру могли держатись

¹⁾ Міграція одного з руских племен з Дніпра на сусідній Дністер не була дуже голосною подією, тому ледви чи могла протягом яких 2—3 років дійти до відомости Порфирородного. Звістки його про печенізьку кольонізацію і руське пограниччє показують добре джерело, якусь основну реляцію, і вони варті особливої уваги.

²⁾ Напр. Барсов² с. 98 думає, що се було перед війною, Філевіч Історія с. 301 — що після війни. На літописний порядок сих подій, записаних сто літ пізнійше, взагалі не можна покладатись, і для того над ним нема чого дуже заставлятись.

довше ніж де, і деревлянськими. Міграція Уличів вже тоді почалась.

Чи була ся міграція перед походом Свинельда (се з огляду на Порфирородного я уважав би правдоподібнішим), чи після нього, в усякім разі головною причиною її не можемо уважати що иньше, як натиск Печенігів: самі примучування київських князів не зрушили-б Уличів з насичених місць і не примусили-б шукати нових осад серед заповнених вже иньшою людністю країв, як не зрушили иньших народів, що дізнали на собі сього державного процесу. Се річ ясна, і хронологічно (перша половина X в.) міграція припадає на той час, коли чорноморська людність дійсно мусіла відступати на північ. Відповідно до того напрям міграції Уличів ми повинні собі представляти не просто як західній, а більше північно-західній — в країв нижнього Дніпра й Бога в краї середнього і верхнього Бога та середнього Дністра. Чи при тім виходили вони на територію чужу, залюднену иньшими племенами, чи й давніше вони тут сиділи, годі сказати. Може лише запримітити, що степова, чорноморська колонізація мала всі шанси визначати ся більшою екстензивністю — тут на колонізаційній периферії наші племена могли залюдняти величезні простори, але зрідка, і потім під натиском кочових орд концентрувати ся в більше безлюдних частях своєї території.

Отже, збираючи до купи все сказане досі, бачимо, що Уличі сиділи на правім боці нижнього Дніпра. Чи переходили вони на лівий бік Дніпра, чи за Дніпром сиділо иньше плем'я — не знаємо. На півночі Уличі стрічали ся з Полянами. На півднень, певно, досягали моря, поки не відтиснули їх Печеніги: се виразно каже суздальська редакція, а хоч тут маємо поправку, але поправку свідому, і коли новий редактор зіставив „оги до моря“. переіменюючи ріки, то, очевидно, виходив з переконання, чи з традиції, що словянські (уличські) осадн досягали і тут моря. На заході їх осадн досягали Бога, може й переходили на правий бік. В X в., уступаючи від натиску Печенігів, а може — й примучувань київських князів, вони пересунули ся в краї середнього і верхнього Богу та Дністра¹⁾.

Краї між Дністром та Дунаєм зістаєть ся Тиверцям; вони-ж сиділи по Дністру. Ближше означити їх границь з инь-

¹⁾ Як на сліди сеї міграції вказують на кілька назв в Галичині: Улич коло Стрия і другий коло Любачова, Улич на Саві, і Улич в ба-сейні Уга. (Ung).

шими українсько-руськими племенами ми не можемо; тільки очевидно, що коли Уличів з Тиверцями суздальська редакція садить по Дністру, то для Тиверців головню вістає ся край на правім боці Дністра. Повість (особливо тут важна суздальська редакція) виразно каже, що осадн Тиверців доходили до самого моря і Дунаю, та що кольтонізація була колись сильна („бѣ множество ихъ“). На північнім боці Дунаю вона могла стрічатись в останками „Словен“, що ще не перебравлись в Мізію. На північнім заході їх кольтонізація могла переходити в гірські краї Карпатів. На верхнім Дністрі вони мусіли стрічати ся з розселеннем Дулібів. Містечко Тиврів на Бугу (Виняницьк. пов.) — одинока осада, що своїм іменем може вказувати на Тиверців, давало повід розширяти їх територію і над середній Бог¹⁾, та розумієть ся, одинокого імени осадн на се не виєтає. Імя їх звязувано в античнім іменем Дністра — *Tiras*²⁾; серед иньших словянських імен воно, дійсно, не має паралелів³⁾.

На захід від Деревлян сиділи Дуліби. „Дуліби же живяху по Бугу, где нынѣ Воляннне“, „Бужане зань сѣдять по Бугу, послѣ же Воляннне“, каже Повість про них⁴⁾, поясняючи не тільки місце їх осад, але й переміни імени. Хоч деякі дослідники ще й досі хочуть бачити в Дулібах, Бужанах, Воляннах осібні племена, що одні по других поступали в сій території⁵⁾, але такої думки не можна поділяти. Само по собі припущенне, що одно українське племя випихало друге в такій

¹⁾ Барсов * с. 96.

²⁾ З снм іменем знову має подібність назва Дністра у Абульфеди — Турлу (Thourlon) і Τρολλος Константина Порфирородного De adm. 38; проф. Голубовський об'ясняє се з половецького турлу = variatus (Печенігн с. 202), але хто зна, чи нема тут відгомону античної назви.

³⁾ Іловайский Разысканія² с. 286, а недавно д. Філевіч в своїй Історії давньої Руси (с. 302—3) виключали Тиверців з числа племінних імен уважаючи се імя ремінісценцією античної традиції — перерібною іменн Тірагетів, Тавроскитів. Але ані дібрати такого античного імени не можна, ані об'яснити, чому в літописцю схотілось звучати його в племінним іменем Уличів. Рівнож не правдоподібно звязування Тиверців з Βερβρυχοι (або Теβερβρυχοι, як читає Шафарик) Константина і Aitorozі баварського географа — Шафарик II. 28. 13, або новійлі, дані — правда — в дуже обережній формі Веселовским (Изъ исторіи с. 20) — Тиверців з Тавріскамм Страбона, а Уличів з Антіскірамм Йордана.

⁴⁾ Іпат. с. 6, 7.

⁵⁾ Такий погляд ще недавно боронив ак. Шахматов в цитованій статі (Къ вопросу объ образ. рус. нар. с. 19); я спийнює на нім ближе в своїй статі: Спирні питання староруської етнографії.

стадії оселі кольонізації як десь VIII—IX вік і в такій далекій від кольонізаційних пертурбацій територій, як Побуже, досить неправдоподібно. До того-ж імя Волинян очевидно — назва політична, взята від міста, не племінна, а слова Повісти, що Бужане сидять і досі по Бугу, потверджують, що мова йде тут про переімену імені, а не племені¹⁾. Ми маємо тут історію заміни старої племенної назви пізнійшими, політичними назвищами, взагалі дуже численними на сій території, і она вказує на сильний розвій тут міського, громадського життя.

Імя Дулібів, старе, прасловянське імя, що має свої паралелі в хорутанських Дулібах, в чеських і моравських Дулібах, очевидно було початковим і виступає в згадці Повісти про Обрів — Аварів, як вони примучували колись сих самих Дулібів. В XI в. се імя вже вишло з уживання, його заступили пізнійші назви Бужан, Волинян, Червнян; імя Волинян при кінці XI в., видно, було найбільше прийнятим, і новіший редактор, де стрів імя Дулібів і Бужан, пояснив сі назви сучасною — Волинян. Значінне дулібського імені неясне; в деяких словянських діалектах воно має значити тепер дурного чоловіка (рос. Дулеб, болг. Дулуп)²⁾ та не знати в яким звязку стоїть се значінне з історичними Дулібамп.

Імя Бужан Повість, чл ліпше сказати — поясненне, приписане одним з останніх її редакторів — виводить від р. Буга. Воно можливо, що племя зване на правітчині Дулібамп, на нових осадах прозвано було Бужанамп, але той факт, що в переказі Повісти про Обрів Дуліби виступають під своїм старим іменем уже по розселенню, і те, що ми знаємо на їх території місто Бужськ (теперішній Бузьк в Галичині) — робить більш правдоподібним, що імя Бужан пішло не від Буга, а від міста Бужьська, як політичного центра³⁾, і назва Бужан мала такий же характер, як і иньша назва — Волинян.

Назву Волинян Повість наводить як сучасну, значить — вона була розповсюджена в другій половині XI в. Дійсно, хоч в оповіданню літописи про ті часи не стрічаємо її, за те ма-

¹⁾ В таких значінню доповняли фразу про Бужан і деякі пізнійші переписувачі — дав. нпр. літописець Перяслава Суздальського або Тверську літоп.

²⁾ Первольф Slavische Völkernamen, Archiv VIII с. 10.

³⁾ Сю гадку висловив Барсов² с. 101, против неї Андриашев ор. с. 7. Со не одинокій випадок, де Повість замість від міста вводить назву людности від ріки — такий же вивід Полочан від р. Полоти.

смо назву для краю: Волинь (під р. 1077)¹⁾. Значіння її добре відгадав Длугош (а може знайшов се об'яснення в сьвіжій ще традиції або в своїх джерелах): Волинська земля, каже він, прозвалась, від Волиня, замка, що був колпес на устю Гучви в Буг²⁾. Дійсно, в подіях початку XI в. (під р. 1018) стрічаємо місто Волинь чи Велінь, на Бузі; воно, очевидно, було політичним центром краю, але давніше, бо з кінцем X в. таким центром став новозаснований Володимир, і Волинь втратив своє значіння. Коли-ж він його мав? На се могла-б дати відповідь одна звістка, коли-б ми її могли напевно приложити до наших Волинян. Масуді згадує племя Валіана³⁾, що „за давніх часів“ мало власть над иньшими словянськими народами, але потім ся держава розпалась. Признаює, при всіх трудностах, які вона дає, приналежність сїєї звістки до Волинян здасть ся мені досить правдоподібною. Вона переносила-б гегемонію міста Волиня на IX вік; але і без неї не можемо класти сю гегемонію пізніше як на X в.⁴⁾

Що одна анальотічна назва на території Дулібів, але в инакшій формі — се Червенські городи, „грады Червенскыя“⁵⁾, як на початку XI в. звуть ся городи сусідні з Червенем (се теперішнє Чермно, на південь від Грубешова). По анальотії з Волинянами, Бужанами, Лучанами, людність сього Червенського края могла зватись, а певне — і звалась Червнянами. Здогадують ся, що ся назва лишила свій слід в імені Червоної Руси, *Russia Rubra*.

Що до Лучан, як я вже сказав, не можемо сказати, чи була то дулібська територія, чи ні. Не виключено, що були

¹⁾ Іпат. с. 140.

²⁾ Hist. Polonica I. I (вид. Шведзецкого с. 22). На устю Гучви в Буг є справді городище, що від часів Ходаковского й уважаєть ся місцем Волиня.

³⁾ Варіанти: Вальмана або Вал'яна, Валімана, Валібаба, Влімбаба.

⁴⁾ Гаркави ор. с. 135 і 137 (Вісники с. 53). За Масуді повторив се Ібрагім ібн-Якуб — Аль Бекри вид. Розена с. 46. Скільки знаю, вперше приложив сю звістку до Волинян Ключевский в своїй „Боярській думі“ вид. 2 с. 19, потім Андріашев Очеркь ист. Волын. земли с. 24—5; монографія про Волинь д. Іванова не приймає ані звістки Масуді, ані геогр. баварського — с. 31—3. Де-котрі бачили в сій Валіані балтійський Велінь — Юлія, але там князів не знаємо. Див. новійше — Вестберга Коментарій на заваску ібн-Якуба, 1903 с. 60.

⁵⁾ Іпат. с. 101, 105.

се Дуліби, але могла ся територія доперва пізнійше бути притягнутою, прилученою до дулібської землі¹⁾.

В кождім разі на території Дулібів стрічаємо кілька політичних назв — від імен міст, і сі ймена заступили стару, племінну назву. Питання, чи се були загальні назви для цілої дулібської землі, що наступали одна по одній, чи се були часткові назви, назви певних частин дулібської території, що ґрупувались коло поодиноких міст і могли існувати разом, одна коло одної? Ще найскорше імя Волинян могло бути загальним, судячи по назві Волини, бо вона вже в другій половині XI в. прикладається до цілого Володимирського князівства, що містило в собі і старий Волинь, і Червень і Бужськ, і центр Лучан — Луцьк. Але й тут могло статись перенесення з части на ціле; тільки як би певним бути що до звістки Масуді, то мусіли-б ми сій назві дати ширше значіння: Волинська держава могла-б тоді виходити навіть за етнографічні дулібські межі, хоч се не включало-б тіснішого значіння Волиня, як центра всіх Дулібів. Зрештою мені більш правдоподібним здається ся, що в слх назвах маємо імена дрібніших округів, і вони часом могли існувати разом — нпр. назва Бужая для південно-західної частини, басейна верхнього Буга, а назва Волинян для півночної частини, басейна середнього та нижнього Буга. Але устя Гучви (Волинь), Червня і Володимир лежать так близько один коло одного, що в своїй ролі політичних центрів могли хіба наступати один по одним, правдоподібно — в тім порядку, як я тут подав сі імена. Між Волинь (а може й Бужськ) мати при тім значіння і для більшої території — для всіх Дулібів. та ми цього на певно не знаємо. Не підлягає сумніву локальне значіння імени Лучан, але не знати вже, чи се дулібська територія.

Для означення етнографічних границь Дулібів ми взагалі маємо дуже мало підстав. Літонієць каже тільки, що се був басейн Буга — вислянського²⁾. На позудневім заході, в басейні

¹⁾ З сієї пізньоїї приналежності, очевидно, виходив і Длугош, пишучи (Hist. Poloniae, вид. Шведзкого, I с. 62): *Dulebyanie a duce eorum Dulyeba vocitabantur, qui postea Wolhanye (замість: Wolhyruanye) sunt et nunc Luczanye appellati*: сі слова Длугоша вказують на той час, думаю, коли Луцьк став політичним центром Волини, що й дійсно було в XIV—XV віках.

²⁾ Барсов² с. 102 думає, що ся територія займала „верхівя обох Бугів“, Шахатов (с. 19) — що лежала на Бугу. Про Бог неможна думати, в огляду на положення Волини, від якого дістали імя Волиняне, а думати про Буг і Бог разом — се вже вповні довільний здогад.

Стира, територія Лучан — що до своєї етнографічної приналежності непевна. На півночі, на середнім Побужу — Берестейська воєводство, що вагалась в XI—XII в. між Кієвом та Володимиром і взагалі не була міцно звязана з рештою Волини; її окремішність можна толкувати й етнографічними й політичними причинами. На заході — тут ми натрапляємо на питання про західню руську колонізацію взагалі й її племенне імя — спеціально, і я мушу його трошки ширше пояснити.

Звичайно приймаєть ся, що на заході за Дулібами сиділо руське плем'я Хорватів. Сей погляд опираєть ся на звістках Константина Порфирородного про Білу Хорватію¹⁾, і на згадці Початкової літописи, що між руськими народами вчисляє Хорватів²⁾. Але згадка літописи дуже виглядає на інтерполяцію: літописна стаття збирає до купи названі перед тим племена, кажучи, що вони „живяху в мирѣ“, і до сього реєстру дописано Хорватів, про котрих перед тим нема мови, — виглядає се на приписку пізнійшого редактора, що почав з сеї фрази робити каталог руських племен і між иньшим дописав і Хорватів, знайшовши згадку про них в дальшій частині (під 993 р.)³⁾. Ні тут, ні де літопись нічого не каже, де ті Хорвати жили, і нема ніяких певних вказівок на якесь хорватське плем'я, якусь хорватську територію у нас, а хоч пробовано ріжними способами означити територію тих Хорватів⁴⁾, одначе ніякого опертя

¹⁾ De adm. 13, 30, 31. ²⁾ Іпат. с. 7.

³⁾ Са літописна стаття стоїть в звязі з попереднім вчисленням „слов'янського язика в Русі“ (с. 6), і фраза: „и живяху в мирѣ“ служила переходом до дальшої статі: „Иживяхуть бо обычая своя“. З початку вона виглядала мабуть так: „и живяху в мирѣ Поляне, и Древляне, и Северо, и Радвичи, и Вятичи, и Дулѣби“ — як раз ті народи, про яких говорило ся перед тим і нинше. Хорвати, Уличі й Тиверці — се додатки пізнійшої руки (такі додатки пізнійші переписувачі робили й далі — пор. варіанти пізнійших копіяцій). Так само й пояснення про Дулібів. Тільки про Хорватів сей редактор нічого не ввів пояснити, бо нав голе імя в оповіданню про Володимира, де — зовсім можливо, іде мова зовсім не про руських Хорватів.

⁴⁾ Напр. Барсов² с. 95 віркує таким чином: імя Хорватів показує, що вони жили по Карпатах, бо сї звуть ся Горбами (Хрѣби, Хрїни); на хорватську колонізацію, каже він, вказують хорографічні й топографічні назви від верхів'я Вислока, Білої й Сяна до Тиси з її притоками Бодроєм, Самоном і Красною на полудень, до Дністра на схід, а на північ до Висли. Одначе наведені Барсовим назви по більшій частині не мають нічого спільного з Хорватами; щож до звязку імені Хорватів з Горбами-Карпатами, то ся гадка Шафарика (I. 10. 10) відкинена по-

сії проби не мають, окрім звістки Константина, і ніякого народу, що звав би себе Хорватами, ми на сій території на певно не знаємо.

Оповідання-ж Константина завдає такі труднощі, що більше, справді, затемнює справу, ніж прояснює. Він каже, що полудневі Хорвати й Сербі вийшли з Білої Хорватії та Білої Сербії, й уміщує єї білі краї між Баварією й Угорщиною, в суєдстві Німеччини¹⁾. Дуже правдоподібно, що в сїм означенню Константин виходив із відомостей про полабських Сербів, хибно прийнявши їх за одноплемінників полудневих Сербів²⁾. Що до Хорватів, то нам відомо з інших джерел Хорватське плем'я, що сиділо десь між Лабою й Одрою³⁾. Виходячи з звістки про руських Хорватів (власиво — здогадів про їх осадн) і з звістки Константина, що на Білих Хорватів нападають Печеніги, припускають звичайно Білу Хорватію, що тягнула ся по карпатському підгір'ю від басейна Лаби над верхній Дністер (або — як приймають інші — в північній Угорщині, на полудневім згір'ю Карпатів). Та з того виходить таке диво, що на сїм просторі сиділи поруч себе три одноіменні народи, які належали до трох осібних ірун — чеської, польської та руської, а взявши сюди ще тих полудневих емігрантів, будемо мати якийсь хорватський мікрокосм, до котрого входили народи всяких можливих словянських галузей⁴⁾.

війшши фільольогами — див. Гротъ Извѣстія с. 88, Geitler Rad Jugoslav. Ak. XXXIV, Первольф Archiv VII. 626, Соболевский — Чтения кievські VI с. 3, Погодін с. 88, й ин., хоч його й пробують відогріти (явр. Веселовский op. с. 14). Кілька назв (з яких чотири) в карпатських краях (Барсов I. с., Пич в Sitzungsberichte der Böhm. Gesellschaft dr. Wis. 1888 с. 246), що справді мабуть ідуть від слова Хорват, ніяк не можна положити підваллюю для виводів, що тут була хорватська територія.

¹⁾ De adm. гл. 30—33. Виводи про Білу Хорватію і Білу Сербію на підставі його оповідання у Шафарика (II § 31) і в цитованих вище працях Грота, Рачки, Клаіча і Коса, також у Вестерга Коментарій на записку Ибрагима Ибн-Икуба, розвідка 12, і т. п.

²⁾ Zeuss p. 610, Raška Biela Hrvtska (Rad III) с. 177, Крек² с. 321.

³⁾ Розумію підроблений фундаментальний привілей празької катедрн (див. гл. VI); імена народів тут певно не видумали.

⁴⁾ До такого дивовижного виводу мусів прийти і пок. Рачки в своїй взагалі дуже критичній розвідці Biela Hrvtska і Biela Srbija (Rad Jugoslavenske Akad. III, с. 177—9), бо не увільнився зовсім, не вважаючи на весь скептицизм що до звістки Константина, від Шафарикового (майже загально прийнятого) погляду на Велику Хорватію, від чеських гір до середнього Дністра (Šafárik II § 31). Зрештою і я пишуци свої приїтки до Константинових звісток в „Виїжках“ (с. 66), ішов за сими звичайним поглядом (див. нпр. ще: Первольфа Slavische Völkernamen — Archiv VII с. 627).

В дійсности означення північної, Білої Хорватії у Константина (і не у нього одного) могло опирати ся просто на совзвучности імени Карпатів¹⁾. Коли-ж припускати, що в основі цього означення лежить якась реальна зв'язь з іменем Хорватів, то можлива двояка гадка: або в X в. в прикарпатських краях „Хорватія“ була географічною назвою, як пам'ять по колишніх (полудневих) Хорватах, що тут сиділи перед своєю міграцією на полудень (так що Хорватами пізнійше звались у їх сусідів ріжноплеменні і ріжноіменні народи, які сиділи на сій території, як назва кельтських Боїв перейшла на Німців Боюваріїв і Чехів — Богемів, назва Скитий переходила на її пізнійших осадників), — отже ся назва не мала-б ніякого реального значіння²⁾, або — Константин в своїй історії про хорватську міграцію виходив із факту, що в прикарпатських краях за його часи жили якісь Хорвати. Що до першого, то трудність лежить в тім, що ціла Константинова історія про міграцію Хорватів з прикарпатських країв дуже не певна; як я вже згадував, в сучасній науці вона має все менше віри, і дуже трудно класти її в основу яких небудь висновків, а з тим — і припускати, що прикарпатські краї мали загальну назву Хорватії. Що до другої гадки, то тут зараз повстає питання — які-ж Хорвати звістні нам напевно в тих краях? Знаємо з інших джерел тільки Хорватів між Лабою й Одрою, і властиво звістки Константина про Білу Хорватію всі можуть бути приложені до сїєї західньої Хорватії, а про якусь східню Хорватію у нього ніщо не говорить. Нпр. вказівку на східне положення Хорватії бачили в згадці Константина, що на неї нападають Печеніги;

¹⁾ Особливо в старонімецькій (північній) формі Harfadhha (Harfadhha fjöll — одні толкують як Карпатські, інші — як Хорватські гори) — коли-б знати тільки, що вона була звістна на полудні.

²⁾ Сей погляд дотепно розвинув що до руських Хорватів неб. Крижановський в своїй розвідці „Забужная Русь“ (Собрание сочинений II, 1890, с. 342 і далі). Що назва „Chrobacusa“ в приложеню до прикарпатських країв має історичне (властиво конвенціональне) значіння, призначав і Т. Войцеховський в своїй книжці, що носить се імя (Chrobacusa с. 2—3). К. Потканський в своїй розвідці Kraków przed Piastami (Rozprawy wydz. hist.-phil. краківської академії т. XXXV) з'ясував нарешті зовсім сих конвенціональних польських Хорватів (пор. його Lachowie с. 208). Клаіч і Коє під Білми (свобідниця, незалежна) Хорватами розуміють державу Само. Вестберг також кладе Білу Хорватію на чесько-словацькі краї, за те Білу Сербію переносить на Галичину, здасть ся — з огляду на Вєжк.

але Печеніги, згадані у Константина, могли навідуватись і до західних Хорватів, непокоячи сусідніх Угрів: тут нема нічого неможливого (пор. напади Печенігів і Половців на Угорщину в XI в.). Друга подробиця в оповіданню Константина, що мовляв вказує на східні Карпати — се згадане у нього „місце зване *Воїки*“, на пограниччю Білих Сербів; в нім довго, і до нині частенько бачили наших Бойків!). Але дуже мало імовірности на се: за далеко се для Сербів на схід, тай не видно, щоб імя Бойків коли мало розголос²⁾.

Зістаєть ся отже для тої Карпатської Хорватії тільки наша літопись, але вона так мало і недокладно знає про західні руські краї, а її згадки про Хорватів так голі, що тільки комбінуючи їх з Константином і можна було викомбінувати руську подністрянську Хорватію. Але се, як бачимо, значило-б незвістне пояснити незвістним. Я на разі уважаю питаннясь отвертим: чи було руське племя зване Хорватами і де воно сиділо. Разом в тім зістаєть ся питаннясь — як далеко на захід ішли границі Дулібів і яке племінне імя мали руські осадники полудневого й північного карпатського згір'я³⁾.

Подлившись на боці, як непорішене питання, сираву племінного імени, ми перейдемо до огляду самої західньої руської кольонізації. Як я вже сказав, літопись наша дуже мало говорить про сі західні окраїни (так само і про східні та полудневі) та й не багато знає про них (приклади тому наведу низше). Для того ми повинні звернутись до регресивного методу, і виходити з сучасних і взагалі пізнійших фактів про руську кольонізацію.

Як ми вже знаємо, сучасна етнографічна українсько-руська територія виступає далеко на захід узьким клинцем, затисненим

1) В курсе пустив сю гадку Шафарик, і те в 1894 р. неб. Нартицький в сій справі від горячу полеміку з проф. Верхратським в фелетонах „Діла“, а на виданій Іречком *Karten zur Geschichte des h. Oester.-Ung. Reiches* (1897) бачу знову *Voiki* на Дуїстрі (жана VI).

2) Правдоподібніше бачити в них покручену назву *Voiohem'a* — Чехії, див. напр. *Rasky op. s. s.* 151 — 3.

3) Істнованне кількох назв „Дуліб“ в басейні верхнього Дуїстра могло-б вказувати на пограниччя дулібської території (Дуліб коло Ходорова, другі — під Стрижем, треті коло Бучача), коли-б таким підкресленням назвам можна було признавати більше значіння.

між польською й словацькою людністю, майже досягаючи верхівя Дунайця, й відси сей клинець розширюючись іде на схід по обох боках Карпатів. Північна границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхівя Попрада, Роши, Вислоки й Вислока до Сяна (повіті: Новий Торг, Новий Сонч, Грбів, Горлиці, Ясло, Коросно, де по переписи 1900 р. значило ся коло 61 тис. руської людности)¹⁾. Ся Русь починаєть ся групою сіл за Попрадом; відрізані від своїх східніх земляків польським містечком Північною, вони безпосередно притикають до руських, вже сильно пословачених сел в Спишськім комітаті. На схід від Попрада руські осадни підходять під Грбів (Королева руська, Богуша), ідуть по правім побережю Роши на північний схід, і з Вислоки переходять, уступаючи на полудень, на верхівя Вислока. За Вислоком, виключивши ту підгірську країну, нема Русн. Край між Вислоком і Сяном залюднений мішаною людністю; руський елемент чисельно слабшає в північно-західнім напрямі, в міру віддаленя від гір і Сяна; група „Замішанських“ сіл в луці Вислока між Коросном і Стришовим становить останній виступ; далі руські осадни слабшають і зужують ся до узенького окрайчика над Сяном низше Ярослава, а зараз по тім польська людність переходить і на правий бік Сяна в більших масах і стає майже одноцільною низше Лежайска по обох боках Сяна. Вододіл Висли й вислянського Буга має мішану, польсько-українську людність; більш менш лінія середнього Вепра, по сучасним звіткам, має становити ту граничну лінію, на схід від котрої українсько-руський елемент переважає, подекуди переходячи й на правий бік його. В басейні Нарева він стрічаєть ся з білоруською колонізацією, що займає тепер полудневу частину німанського басейна²⁾.

В Угорщині, як я вже сказав, руські осадни зачинають ся також від басейна Дунайця, вони одначе тут вже значно пословачені. Руські осадни йдуть узенькою смугою, вже порозриваною й обтятою словацькими, по згір'ям Карпатів, вадовж угорської границі над Попрадом, по верхів'ям Тарчі, Топлі, Лаборци (комітати: Спиш, Шарош, Земплин), аж над Угом починаєть ся

¹⁾ Österreichische Statistik т. LXIII, III с. 69—70, Podręcznik statystyki Galicyi т. VII, I с. 9—10. Перепись 1890 р. виказувала коло 57 тис. людности з руською мовою, а 61 тис. „руської віри“ (гр.-католиків), див. Wiadomości statystyczne, wydane przez krajowe biuro statystyczne, XIII, 1892, таб. IV і VI.

²⁾ Літературу українсько-польської границі див. в привітках (36).

більша, неперервана руська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою (майже від устя Боршови, трохи вище) й її притокою Вишевою (Visso) (комітати: Унгвар, Берег, Угоч і Мармарош) поки не стрічаєть ся, на верхівях Вишеви, Бистриці, Молдави з волоською кольонізацією. За границями неперерваної руської території, на підгір'ю, руські осадні йдуть островами між словацьку, а далі угорську кольонізацію, далеко на полудень, в басейни Бодрога, Гернада, Содоної (Sájó), Красної й Самона, хоч єї полудневі руські острови в значній мірі о стільки вже денационалізовані, що про їх руську народність свідчить головно руський обряд. Ліпше стоять руські острови серед волоської людности австрійської Буковини й російської Бессарабії.

Вже сама конфігурація єїї руської етнографічної території показує, що єя одностайна руська гірська полоса, з мішаними територіями по обох крилах, з слабими руськими домішками на північ і полудень — то тільки шкелет, з атрофікованими, майже страченими м'яснями етнографічного тіла. Очевидно, що кольонізація гірських країв не могла йти зі сходу на захід самим хребтом; руська людність мусіла заходити в гори з рівнин — з півночі, чи північного сходу, й розповсюджувалась річними долинами¹⁾. Само собою також ясно, що теперішні руські елементи в мішаних полосах — то в переважній частині останки руської кольонізації, а не нові здобутки її: нової масової руської кольонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли се давня, то вона мусіла бути що давнійше то значнійша, бо на наших очах руський елемент, досить витреваний взагалі, винародовлюєть ся тут на мішаних територіях, в тіснійшій стичности з переважною чужою кольонізацією.

Я почну з польсько-руської границі. Порівнявши навіть дати галицьких переписей з останніх десятиліть, бачимо, що на західній граничній лінії Русини поволі польщачь ся: їх приріст звичайно далеко менший, ніж приріст Поляків, і певна часть держить ся ще по традиції „руської віри“, але вже національність стратила²⁾. Коли зважимо, що тут польська народ-

¹⁾ Говорю про єю кольонізацію як цілість; мієнями могла вона рухатись і просто горами — але хіба ввійково.

²⁾ Див. процентову таблицку в привітках (37). Її цифри були-б далеко більше пророчеті, як би взагалі числа єїї статистики були певніші, не улягали ріжним ваганням в залежности від того, хто і як переводив перепись. Єї впливи особливо відбивають ся на рурбній мови, і толу

ність, польська мова, польська культура мала перевагу почавши від XIV в., бо тут була Польська держава, а перевага Русь перед тим тривала коротко і мала всякого рода перерви; що католицизм завжди був агресивним, де стрічався з православ'єм (а воно не виходило за границі оборони, та й то часто дуже слабо), і тягнув за собою невідмінно польонізацію; що польонізаційні змагання тягли руську людність на схід і полудень від дуже давніх часів (уже в XI в.), а її міцня займала не велика, але все не безслідна польська польонізація; що протетована за польських часів, і навіть ще перед ними, німецька польонізація (що була часом досить значною) в результаті зміцняла також польські елементи, бо сї Німці-католики вкінці польщились, — коли зважимо се все, прийдемо до переконання, що на сій польсько-руській границі Русь мусїла понести за той довгий ряд віків великі страти на користь польської народности. І ми дійсно знайдемо цілий ряд фактів і натяків на сї страти в історичних джерелах.

От нпр. Дубецько, на лівім боці Сяна. Се тепер чисто польське місто (шематизм 1903 р. показує 190 душ рус. обр.); коло нього село Руська Весь, але в XV в. ся Руська Весь зветь ся Руське або Старе Дубецько¹⁾; очевидно, старе місто було руське (в „Руськім Селі“ і досї руська людність досить сильна), а коло нього засновалось місто на німецькім праві і спольщилось. Сей факт кдає нам сьвітло і на значінне такої-ж Руської Веси під Ряшевом, звістної теж з XV віка²⁾: я мабуть не помилюсь, сказавши, що се — старий, руський Ряшів (коло неї і „Старе місто“).

рубрика релігії, сама по собі для наших цілей меньше інтересна, дає вірнійший образ національних відносин. Коли остання конкретніція вказала в сумі вищий процент людности з руською мовою, то тут може бути так само і дійсний ариет національної сьвідомости, як і ліпші (місцями) способи переведення перенеси (я припускаю обидві причини). Колиж натомість процент гр. католиків в сумі впав ся, як бачимо, то се вже вказує на зовсім певну утрату руської людности. Русини при тим держать ся ліпше там, де сидять в більших масах, і тратять там, де сидять уже слабшими кольоніями. З долученої таблички видно нпр., що процент релігії і народности пайліпше сходять ся в Лемківщині, де руські осадки сидять відокремлено, в мало приступних місцях, тии часом на рівнині, в мішаним поясі все ще значно переважає процент греко-католиків над процентом руської мови, то значить — тут багато давньої руської людности уже мову стратило.

¹⁾ Akta grodzkie i ziemskie XVI. N. 1647. ²⁾ Ibid. N. 1394.

На цілім порічю Сянового коліна в околиці Дубецька і Динова руська людність уже спільно розведена й перебіта польськими осадами. Вона має на наших очах, польщить ся і латиницять ся під напором католицьких духовних і світських чинників — латинські священники рік за роком прилучають поодиноких осіб до латинської церкви й польської народности, а часом удасть ся притягнути й цілі осадн і парафії; місяцями людність ще держить ся по традиції руської церкви, але вже стратила мову й говорить по польськи; місяцями задержали ся приписні (філіальні) церкви в маленьких руських колоніях, як пам'ятка колишніх більших громад або самостійних парафій. В самім Дубецьку напр., неважаючи на істнування руської парохії, руська людність маліє: за 70 літ (1833—1903), замість аби подвоїти ся, вона зменшила ся о цілу третину. В Динові з колишньої парафії лишила ся горстка гр.-католиків, яких ледво держить іще при „руській вірі“ старенька церква. Церков, що стояла до кінця XVIII в. в Сяноку, була, як оповідає традиція, закуплена в Ясениці (між Диновим і Коросном) — там уже давно нема Русинів. В сусіднім селі Веселій (також на захід від Динова), не знаю чи є тепер зо три руські душі¹⁾, але старі люди пам'ятали в ній ще недавно, що тутешні люде були Русинами, і не що давно „переробила“ їх на Поляків якась пані, збудовавши латинську каплицю, з котрої виріє потім костел. Повище Динова с. Кремінна на Сяні; тут теж була давнійше руська парафія, лишила ся старенька приписна церква і горстка гр.-католиків, що за останні 70 літ також змаліла о цілу третину; церковцю пробували захопити католики за помічю підробленого ключа на костел, але уніятам удало ся її відборонити...²⁾

Такі факти захоплювання руських церков, свіжі в пам'яті нашій по кількох процесах останніх місяців, розуміеть ся, не новина. Звісний цікавий лист влaстительки Днівського

¹⁾ В шематизмі 1903 р. разом в Гольцевій, Веселій, Ніздрці і Барачу 7 душ рус. обр. (с. 27).

²⁾ Відомости про тутешні гр.-катол. громади беру з шематизмів Перемишльської єпархії 1833 і 1903 р. (Schematismus cleri dioc. gr.-cath. Premisliensis pro anno D. 1833, і Шематизмъ кляра ен. Перемишскої на рікъ 1903). Про латинщину тутешніх сіл — брошура Рох. Прилопського Призвъръ латинизаторской гакаты на рубежахъ Галицкой Руси, Перемишль, 1902: тут про Кремінну. Про Веселу Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XIII с. 151.

ключа Катерини Ваповскої з 1593 року, де вона подає до відомости, що пеключись про душі своїх підданих, насамперед спровадила на села єзуїтів з Ярослава. а потім позабирала на костели руські церкви в с. Іздебках, Лубній, Голоднім, Бахорі, Вару й на Динівським передмістю та уфундувала на них латинські парохії, аби вони навертали Русинів на латинство й пильнували, аби руських дітей не хрещено у попів!)... Правда, Русини в сих селах поставили собі нові церкви й є тут іще досі численні громади руські, але сей і подібні документи й факти дають розуміти, якими дорогами збільшало ся число тутешніх латинників-Поляків).

В Луці Сяна між Дубецьком і Переворськом руська людиність ще в XVIII в. зовсім инакше виглядала. В Порохницькім деканаті, що тепер числить одинадцять парафій, в XVIII в. було їх по над тридцять. Тепер нпр. в Кошичах, що тоді мали свою гр. кат. парафію, є 13 душ, Челятичах 12, Хлопичах 5 гр. кат. обряда, і хлопницьку церкву правительство віддало на костел²⁾. Церковні візити з середини XVIII в. дають місцями інтересні вказівки, як руські (унїятські) ґрунти переходили в руки латинників, що переставали давати датки на церкву. Під Ряшевом заділів лише острівець з трох сіл (Залісе, Біла, Матисівка), облитий наоколо мазурською кольонізацією; в Ряшеві держить ся традиція про руську церкву, на місці теперішнього костела, в сусідній Маляві і Луці — також про руські церкви, перетворені на костели. „Руське село“ під Ряшевом — той правдоподібний Старий Ряшів, уже в 1-ій пол. XIX в. мало кілька лише душ гр.-кат.³⁾.

Під Лежайськом бачимо село Старе місто; з люстрації 1565 р. знаємо, що тут було місто Лежайськ, доки його не зруйнували Татари; воно тоді було майже чисто руською осадю, тим часом як в новім (Жигмонтовім) Лежайську досить було Поляків⁴⁾. Хто знає наші кольонізаційні практики, тому

1) Harasiewicz Annales ecclesiae ruthenae s. 53—5.

2) Шематизм переж. 1879 р. с. 325 і 452 (розпорядження про хлопницьку церкву). Зубрицький Знадоби для характеристики духовенства XVIII в. — Збірник іст.-філ. секції т. V с. 18.

3) Шематизм 1833 р. с. 68 і 1877 с. 187. В сїм останнім цікавий переказ: до р. 1852 в Сулішеві (Sędziszów, коло Ропчиць) стояв кам'яний хрест з написом: hic terminatur nunc gens Ruthena.

4) Жерела до історії України-Руси II с. 172 і далі.

не треба й казати, що ті Староміщане — то в значнім числі насельники старого Лежайська, і він мусів мати далеко більше руського характеру, як новозаснований; тай взагалі лежайська околиця в другій половині XVI в., як видно з люстрацій, мала більше руського характеру, як тепер.

Деякі факти й натяки ведуть нас аж над Вислу. В Казимірі над Вислою була церква св. Духа, як видно із руської записи на євангелію, наданім туди казимирськими міщанами (письмо XV в.)¹⁾. В сусіднім Цмелюві (за Вислою) переховалась традиція про руську церкву, а в фундаційнім привілею 1505 р., надаючи сьому містечку німецьке право, король зносить разом противні йому права й звичай польські і руські²⁾. Люблин ще в XVI—XVIII в. був одним з визначних огнищ православія й уважавсь питомим руським містом. На поч. XVI в. (1505) кн. Глинський, роздаючи на церкви гроші з майна кн. Дм. Путятича на виднійшій православній сьвятині, дає і „на церков святого Спаса“ в Люблині 5 кін, а під час братського руху при кінці XVI в. (1594) по ініціативі „мещан реліг. закону светого греческого“, заведено в Люблині при сій церкві православне братство. Ще 1659 р. козаки уюмніались між иньшими забраними уніятами „монастира і церкви в Люблині“. Канонік Красінський († 1612), описуючи границі Русн (а веде їх з під Кракова: *non longe ab urbe Cracovia*)³⁾, між руськими округами згадує Люблинщину. На Україні, під час розбудження національної сьвідомости в середині XVII в., Русь числили під Краків та по Люблин. Хмельницький числив на поміч православної Русн по Люблин, по Краків, а „Ляхів“ відгрожувавсь загнати за Вислу, що тут мала, очевидно, значити етнографічну польську границю; в проектах розділу Польщі 1657 р. Висла знову виступає як границя Русн і православія, теж і в умові Дорошенка з Турцією (до Висли і Німана): очевидно, се був

1) Опись Румянцевскаго музея с. 185. В Сандомирі також часто припускають руську церкву, опираючи ся на Іпат. с. 564, але тут нова йде мабуть про костел.

2) *Starożytna Polska* II с. 335.

3) *Mizleri Historiarum Poloniae et m. d. Lithuaniae scriptorum collectio* I с. 418: *quae Carpathios montes attingit non longe ab urbe Cracovia.*

погляд загальний, утертий, що Русь і православні слгають до Висли¹⁾.

При світлі сих фактів в зовсім нинішій світлі стають перед нами походи в Польщу Володимира Вед. і вічні короводи західніх руських князів з Польщею: багато руської, а ще більше — землі з мішаною людністю зіставалось за границями Руської держави, або прилучалось до неї тільки на якийсь час. Запис польської княгині Оди (кінець X в.) згадує про Русь на пограниччю з Прусами та „руські землі, що протягають ся аж по Краків“, і по всякій імовірности се була Русь не тільки політична, а й етнографічна — о стільки докладно вона відповідає півнійшим етнографічним границям. Але пограничний пояс на рівнині дуже рано був мішаний; вже в XV в. залюднення рівнини по Вислоку і Сяну показуєть ся мішаним. Нпр. вибравши з сяніцьких актів XV в. згадки про руські церкви і священників, бачу, що вони більше менше припадають на села, що й тепер зістались руськими. Лялин (теп. Ялин), руське село за Сяном, називаєть ся вже тоді Лялин Руський (Ruthenicalis), і коло нього сидить Лялин Німецький (Theutonicalis, Alamanicum), як поруч руських осад бачили ми вже засаджені чужими насельниками нові Дубецько, Ряшів. З люстрацій XVI в. бачимо, яка маса німецьких кольоністів була в Сяніцькім²⁾, але сей процес накликання чужих кольоністів звістний нам від Данпла, 558), а нової сили набрав, коли стало ширитись німецьке право, — початки сього бачимо ще за Болеслава Тройденовича, що надав маґдебурське право німецькій громаді в Сяноку³⁾.

1) Michałowski Księga pamiętnicza s. 375—6. Акты южной и зап. Россіи III с. 557: города по Вислу рѣку и въ которыхъ жили русскіе люди благочестивые и церкви были. IX с. 167: Русскій народъ раздѣлился нынѣ въ различныя страны людей... и съ другіе стороны отъ рѣки Вислы, и изъ ныне третьей страны отъ Немана, и изъ четвертые страны отъ Сѣвска и Путивля.

Говорачи про Люблинщину спеціально, я мушу бодай тут у потках, поки се спостереження буде перевірене на підставі ширшого матеріалу, згадати досліди д. Олехновича й Талько-Гриневича над антропологічним типом люблинської шляхти: показуєть ся, що сей тип зближаєть ся до типу народа й шляхти на півднірянській Україні (полуднева Київщина), а різнять ся нпр. від ложинської шляхти — див. Гриневича Szlachta ukraińska — Materiały antropologiczno-archeologiczne II.

2) Жерела до історії України-Руси т. II (люстр. 1565 р.).

3) Inax. s. 558. RoeppeU Ueber die Verbreitung des magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten Poln. Reichs, додаток 1.

Але крім цієї пізнішої німецької колонізації мішанне етнографічних елементів мусіло початись ще давнійше, через стрічу з польською колонізацією.

Коли зважити все те, що ми сказали вище про віковічне ослаблення руського елемента на заході, можна з певною ймовірністю виводити здогад, що початкова руська колонізація опановала басейн Буга і Сяна і наближала ся до Висли, подекуди доходила мабуть до неї самої; та поворотний рух польської колонізації спер ся з нею на вододілах Вєпра й Сяна ще в початках, коли ся руська колонізація була досить рідка, як на своїй периферії, і вже тоді — дуже рано, з'явились мішані території по Вислокам і між Вєпром та Вислою. Протягом віків потім польські елементи проникали сюди, а руські відпливали, а до того й історичні обставини неустанно ослабляли тут руські елементи на користь польських, і врешті тільки неужиточна гірська країна зітала ся міцно в руських руках.

Далі на північнім заході, на білоруським пограниччю українська територія тепер кінчить ся більш менш дорогичинською околицею; в басейні Нарєва бачимо вже перехідні говори, поєередні між українським і білоруським (забудовські говори)¹⁾. Українська територія таким чином тепер виступає роєм на північ, басейном Бугу, між польським і білоруським елементом, і відповідає політичним границям Русь XI—XIII в., що досягали р. Нура, правого притока Буга²⁾. Північну частину Нобужа (Дорогичин, Мельник, Браньск) часто уважають руською займаничною на лtvязьких ґрунтах³⁾; сей погляд одначе чисто гіпотетичний: про лtvязьку колонізацію на Нобужу ми нічого не знаємо, як і взагалі не маємо фактів, що вказували-б якусь пізнішу руську колонізацію в сїм краю. Тільки той факт, що

¹⁾ На лівім боці Буга констатують українську територію далше, до в. Стерляки (Ріткі); в ній бачать теж переходи від українського до білоруського (Соболєвський).

²⁾ Іпат. с. 181 (1101: Ярослава зловлено на Нурі), пор. 537, с. 227 (відступлено від Польщі руським князем Визну на Нарєви), с. 540 (Руська земля починаєть ся на полудень від Нарєва — коло 1248 р.).

³⁾ Jaroszewicz *Obraz Litwy* I с. 17; див. до сеї справи Барсова²⁾ с. 41 (він кладе лtvязьку колонізацію на Німані й його полудневих притоках до вододілу з Бугом і Припєттю), Андрияшева *Очеркы ист. Волынской зем.* с. 39.

В XIII в., коли ми дійсно маємо звістки про лtvягів, бачимо їх за Нарєвом і Бобром.

берестейсько-дорогичинське Побожє ялось слабше тримаєть ся Волини, натякає на якусь осібність — чи етнографічну, чи суспільно-політичну, тяжко сказати. Само по собі можна признати досить можливим, що північна частина руського Побужа, за Берестєм, виходячи за лінію припетсько-німанського вододілу, була північною займанщиною, але тільки можливо. Ніяких певних фактів, що свідчили-б тут про північну українсько-руську колонізацію, нема. Остаточна справа лишаєть ся нев'яшеною. Дуже багато ще є роботи фільольоґам, археольоґам, етнографам, аби положити підвалини для рішення сього питання, як і взагалі для вияснення історії теперішньої границі української території на півночі, її відносин до білоруської та племенного підкладу.

Переходячи на полудневі згіря Карпатів, ми і тут бачимо теж явище, що і на північних. Руський елемент тримаєть ся дуже добре там де сидить в збитих масах (навіть зростає, не вважаючи на неможливі економічні й культурні відносини й сильну еміґрацію), але в мішаних територіях слабне й постійно винародовляєть ся.

Зауважали, що Русини особливо легко підпадають під словацький вплив; неохочі переймати що небудь у Мазурів, вони дуже охоче переймають словацьку мову, навіть ходячи до них на заробітки, тим більше мешкаючи в сусідстві¹⁾. Тим поясняють масу двоязичних словацько-руських сел на західнім краю Руси, хоч треба-б ще прослідити докладнійше тутешні колонізаційні відносини: чи не буде теперішня русько-словацька мішанина в певній мірі також результатом і колонізації, не тільки самого ослаблення руського елемента на його західнім пограничу. Що він одначе в мішаних територіях тут слабне дійсно, се не підлягає сумніву. Русини Смишського комітату переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи вказують подекуди, що ми маємо до діла з колишніми Русинами, і над ними „руськими могилами“ уже йде завзята суперечка — чи маємо тут пословачених Русинів, чи споконвічних Словаків²⁾. Документи з попередніх століть виказують Русинів там, де вже тепер сидять самі Словаки; ще на початку

¹⁾ Головацький Нар. вѣсти I с. 743, Broch в Archiv für sl. Phil. т. XVII на вступі, т. XIX с. 17.

²⁾ Akej viery sú Slováci, статі Шкультетого і Мишика в Sloven-Pohlady, 1895, VIII, IX, X.

сього століття були значні останки Русинів на Іроні (Grau), де тепер вже значать єї самі Словаки¹⁾.

Подібне дієть єя й на русько-угорьскім пограничу, особливо завдяки державній, суспільній та економічній перевазі мадярського елемента. Ще на початку сього століття подорожний Росіянин, переїздячи від Мишкольца через Кошпці на Бардіїв, чув себе серед руської стихії: „від Мишкольца до границь Польщі (!) села і міста по більшій часті заняті Русаками“²⁾. Тут може бути й перебільшення. Але число Русинів на рівнині, між Мадярами таки дійсно на очах маліє. Які-ж мусів понести страти руський елемент протягом мадярського „тисячолітя“! Мусьмо думати, що руські колонії, які й тепер ще переходять за Солону (Sájó), Красну, Самош, лишили єї останками далеко густійшої колієсь, коли не масової колонізації (слідн її сильно переховались ще в топографічних назвах). Незалежно від початкового розселення, гірська руська людність мала тенденцію іти в своїх суворих гір на рівнину, шукати легшого хліба (так повстали й руські колонії в Бачці, над Дунаєм — недалеко устя Тиси, уже в XVIII в.). З другого боку мадярська людність приплявала поволі на території пограничні з підгірєм. В витворених таким чном мішаних територіях руський елемент не міг вкінці удержатись.

В Семигороді вже нема Русинів, вони згинули, можна сказати, на нашій пам'яті: ще на початку сього століття мали бути їх останки³⁾. Слід Русинів зістав єя тут тільки в численних хоро- і топографічних назвах на цілїм просторі Семигорода, у всяких мадяризованих, румунізованих і германізованих назвах — Oroszi, Oroszfalva, Oroshegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz і т. п.⁴⁾. Орографічна й топографічна номенклатура Семигорода взагалі зраджує колишню слов'янську колонізацію, на котру аж пізнійше налягали угорські, волоські, ні-

¹⁾ Д. Мишак (Sl. Pohľady 1895, с. 625 і далі) вказує нпр. на графову XVI в. (1582), де згадують єя Rutheni de Frankowa (коло Магури), а тепер в Франковій нема вже ніяких Русинів. Про Русинів на Іроні говорять Bartholomaeides Notitia hist.-geogr.-stat. com. Gömöriensis — див. Филевича Отчотъ с. 4. (Варш. ун. изв. 1896, VIII).

²⁾ Броневскій Путешествіе отъ Триеста до С.-Петербурга въ 1810 г. (1828) I с. 192, теж I 137, 159, 163 — див. Лажанского Славяне въ М. Азии й т. п., додатки с. 56.

³⁾ Про се див. в примітках (38).

⁴⁾ Див. мапку назв зв'язаних з Русєю у Ніча Die dacischen Slaven с. 253, Кочубинскій оп. с. с. 65.

мецькі веретви, — кольонізацію осілу і культурну від початку: найсе вказує факт, що експлоатація соляних і рудних багатств Семигородських гір іде від їх словянських осадників; окрім бані — словянські назви для рудних і соляних ям, сольнок — ці слова в мадяризованих і румунізованих топографічних назвах повторюють ся дуже часто¹). В документах єї словянські елементи вступують, від коли починаєть ся для Семигорода документальний матеріал — в XII в., а численні „руські“ назви на території Семигорода виразно вказують, що той словянський елемент в певній частині був руським²). Документальні свідки руського імени маємо від XIII в.: напр. гора Ruscia в грам. 1228 р., місто Forum Ruthenorum, засноване на початку XIII в.; тепер показуєть ся, що Bissenі актів XIII в. теж можуть означати Русинів³). Ще в XV віці було тут чимало Русинів, як бачимо з згадки одної палської буді (1446) про численний і великий руський нарід в Угорщині і Семигороді⁴).

На Карпатських горах руська кольонізація не кінчалась. Словянські елементи в хорографії, що служать нам свідками про стару словянську кольонізацію на всім протязі Семигорода, не обмежують ся ним, а йдуть і далі на полудневий схід — на територію теперішньої Молдавії). Руську кольонізацію на нижнім Дунаю ми знаємо документально — вже бачили свідокство про неї з нашої літописи: „присѣдяху къ Дунаєви“. Останки її держались тут, як побачимо, навіть після турецького, печенізько-половецького руху, і були досить значні ще в XII в., коли Галицьке князівство в своїх руках держало нижній Дунай („затворив Дунаю ворота, суды рядя до Дуная“ —

¹) Матеріал зібраний у Кочубинского I. с. 15 і далі.

²) Др. Піч (Die dacische Slaven с. 257) бачить і в тій місцевій людности свідки руського елемента, пор. Отчеть Філевича с. 19.

³) Ще письменники минулого віка (як Бенке, Едер) висловляли здогад, що Bissenі то Русини; Кочубинский догадувавсь, що ся назва в актах XIII—XIV в. означає Русинів (с. 63), хоч се імя азначає власливо Печенігів; Філевіч переконав ся, що в оригіналі грамоти 1324 р. замість Bissenі стоїть Rutheni, з того виходило-б, що ці імена уживались без різниці (грамота у Філевича Отчеть с. 27, див. про неї тамже с. 9—10, 12—13).

⁴) Quod in regno Ungariae illiusque confinibus et Transsylvanis partibus nonnulli Rutheni nuncupati gens quidem satis populosa et grandis numero existant. Katonae Historia critica Hungariae ducum XIII p. 497.

⁵) На їх вказав ще Реслер op. с. с. 325.

Слово о п. Іг.), і тут перебувало велике число риболовів і ріжних промисловців, та всякого вільного люда (прототип пізнішого козацтва), котрого центром був звістний Берладь (Бирлат) на нижнім Дунаю¹).

З півночі до сеї наддунайської руської кольонізації безпосередно приткала руська людність, що займала Семигородський гірський край, і коли під натиском Печенігів руські осадники мусіли усуватись з чорноморського побережя, ся чорноморська людність мусіла в певній частині рушити ся і в сім напрямі — в гори, та скріпити початкову кольонізацію.

Таким чином ми подибуємо Русинів на цілім полудневім карпатським підгір'ю, почавши від Татр до полудневих Трансильванських Альпів, і далі на полудень — до моря. Як же могло-б і бути инакше? Коли в загальнім руху словянства на захід і полудень руська кольонізація опановала північне підгір'я Карпатів, а з другого боку — просторонь між Дністром і Дунаєм („свѣдѣху по Днѣстру, прісвѣдѣху къ Дунави“), цілком природно, що ся кольонізація, підіймаючись в гору річками і нини-ж спускаючись на другий бік мусіла опановати й гірський карпатський пояс, майже порожній, позбавлений осілої людности (бо навіть і оборонці теорії, що останки романізованих Даків, предки сучасних Волохів, заховались під час великого руху народів в Карпатських, спеціально — Семигородських горах, признають сеї останки незначними). Инакше не могло-б і бути. І розуміється ся, се мусіло початись зараз, скоро руська кольонізація присунулась до Карпатських гір від півночі і сходу, а се мусіло мати місце десь в VI—VII вв. Тим пояснюється ся, що ми не маємо ніяких звісток про міграцію Русинів за Карпати: переселення пізнішого не було, а при першій розселенню ми взагалі про словянську міграцію маємо тільки там звістки, де Словяне в своїй кольонізації приходили до конфлікту з культурними державами. Міграції Русинів в Угорщину, почавши від Альма до Федора Коріатовича, які виказус пізніша угорська історіографія для об'яснення руської кольонізації²), се по частині непевні, по частині незначні факти, і вони, розуміється ся, не спроможні об'яснити сієї масової кольонізації, а про дійсну руську міграцію ми не знаходимо ніяких звісток в історичні часи.

¹) Про наддунайську Русь див. більше в т. II гл. 7.

²) Вони вичислені впр. у Черніга (II с. 146): Русини приходять на Угорщину чотирма наворотами: з Угари, за герцога Токса, з Предславою — жінкою Коломана і з Федором Коріатовичем.

По думці звісного Аноніма — нотаря короля Бели (XII чи XIII в.), ватагу Русинів привів з собою Альм з під Києва, мандруючи до Угорщини через Русь, а провідниками його через Карпати (він ніби йшов з Галичини на верхи Уга) були руські вояки і селяни¹⁾. Коли ми зважимо обставини, серед яких мандрували Угри до теперішньої Угорщини — що се була слішна втікачка від Печенігів, і навіть, як каже Константин — Печеніги уганялись за Уграми²⁾, то можемо напевно сказати, що ані Уграм не було в голові забирати з собою Русинів, ані Русини не мали охоти до них прилучатись. Дія нас Анонім тут служить тільки відгомном загального в XII (чи XIII) в. погляду, що Русини в Угорщині такі-ж давні осадники як і Угри, і що в Карпатських горах вони були вже панамі від непамятних часів — коли Угри мандрували до Угорщини. І по угорській міграції вони мусіли зістатись довший час тут панамі. Кудожу прийшли Угри над Дунай, се річ неясна і суперечна³⁾ (по всякій правдоподібності вони з над нижнього Дунаю до Угорщини мусіли йти коротшими дорогами, з полудня, а не з півночі), але кудожу-б не йшли вони, в усякім разі опановали на початках тільки середно-дунайські землі, і тільки поволі підбивали собі сусідні краї. Підгірська карпатська країна остаточно перейшла до Угорської держави ледви чи скорше від середини XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгір'єм, правдоподібно, входила в круг політичного впливу Києва, бодай часами. Але з кінцем XI в. належала вона до Угорщини певно, і від тоді Карпати звать ся на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну приналежність, тим часом як Угрин Симон Кеца, XIII в., зве їх „Руськими горами“ (*Ruthenorum alpes*)⁴⁾ — з етнографічного погляду, чи може з огляду на закарпатську, галицьку Русь.

¹⁾ Анонім у Ендліхера *Rerum hungaricarum monumenta Arpadiana* гл. 10: *Similiter (як і Половці) et multi de Ruthenis, Almo duci adherentes, secum in Panoniam venerunt, quorum posteritas in hodiernum diem per diversa loca in Hungaria habitat.* Поп. гл. 12.

²⁾ *De adm.* 38.

³⁾ Ніч ядр. боронять і тепер оповідання Аноніма, що Угря прийшли через Карпати з півночі (*Der nationale Kampf* с. 64—5), Реслер вів їх через Зелізни ворота (162), Грот (с. 307) через гори в сусідстві Зелізних Ворот, і т. д.

⁴⁾ Кн 2, гл. 1.

В Семигороді і на північному побережжю Дуная виключною руська кольонізація не була. Не кажучи про Волохів, тут від часів початкового розселення мусіла стрічатись східно-словянська (руська) і полуднево-словянська (болгарська) кольонізація. Угорська традиція говорить багато про болгарську зверхність в семигородських землях; але чи Семигород справді належав до Болгарської держави, се зістає ся питанням ще не вповні выясненим, хоч воно дуже правдоподібно, що в моменті особливої сили Болгарської держави, як нпр. в 1-ій пол. X в., землі на північ від Дуная входили в круг її політичного впливу. Про масову полуднево-словянську кольонізацію, на території Семигорода і Молдавії джерела мовчать. Новішими часами звернено увагу на словянські елементи — що вони в переважній чи значній частині взяті з болгарських діалектів, але се справа нова, що мусить бути ще докладніше розсліджена¹⁾. Останки семигородських Болгар (особливо в Четреді), що звернули на себе особливу увагу останніми часами²⁾, уважають ся за пізніших (XIII—XIV в.) осадників — Богомилів або воєнних невільників.

Стріча з болгарською кольонізацією зрештою не мала важного значіння: болгарська людність очевидно відливалася з сих країв. Важнішим був елемент волоський.

Вище я згадував за суперечку, о скільки волоська людність Семигорода зложилася з місцевих, перехованих з римських часів останків романізованої людности, і скільки тут мала значіння пізніша румунська кольонізація з балканських земель, та висловив ся як за найбільш правдоподібним, що останки були, але слабші, зміцнені пізнішою мітрацією. Ся румунська мітрація в балканських земель мусіла потопити не тільки словянську ко-

¹⁾ Про се нпр. розвідки Ашбота — *Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung* — Archiv XXII, Болгарское шт и славянскія заимствованныя слова венгерского языка — Извѣстія отд. рус. яз. и слов. 1902, IV. Також Ягіч *Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache* (Denkschriften віденські т. 47, 1902) II с. 376. Проф. Ягіч вказував в тонографічних назвах Семигорода також словянські не-руські назви (Archiv XIX с. 237, пор. XX с. 22—3). Справа ся також вимагає ближшого роз'яснення.

²⁾ Окрім праць вчислених вище, згадати треба ще розвідки Кювева і Мілетіча в *Български прѣгледъ* 1894, XI і 1896, VI, статі Мілетіча в *Сборнику болгар. вѣдѣтерства: Седмиградскитѣ Вльгари (т. XIII)* і *Заселеннето на католицинтѣ Вльгари въ Седмиградско и Банатъ* — т. XIV, і рецензію проф. Іречка в *Archiv für slavische Phil.* т. XX.

льонізацію Семигорода, але й теперішньої Валахії й Молдавії. Її датують різно — і X, і XIII віком, а можна класти ще на давнійші часи. Волохів (Власі) в Семигороді, стрічаємо в актах XIII в., але вони мусіли тут з'явитись скорше, бо угорська традиція¹⁾ уважає волоську кольонізацію дуже старою — старшою як угорська. При кінці XII в. маємо виразні звістки про Волохів на північній боці Дунаю. По упадку Половців, в 2-ій пол. XIII та XIV в., їх кольонізація мусіла зміцнитись тут ще більше, і вони залили тутешню руську кольонізацію — останки староруської кольонізації, ослабленої турецьким патиском X—XII в., і новішу, що прибувала на Подунавє від XIII в.²⁾

В результаті — руська кольонізація в басейні верхньої Тиси задержалась до наших часів — в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині, в Семигороді і на Подунавю вона зникла цілком. На се вплинула неоднаковість кольонізаційних обставин. Початкову руську кольонізацію ми мусимо й тут, на сих західніх окраїнах відповідно до її екстензивности, представляти собі досить рідкою. Її крайні етапи могли досягати колись навіть середнього Дуная і середньої Тиси — йдучи від півночі, нижнього Потися — йдучи від Семигороду (Тисько-Дунайська багніста низина мусіла становити тут кольонізаційну прогалину), — але вони могли бути тільки дуже слабкі. Тому як на рівнині Дунаю й Тиси з'явивсь Угри, тутешні руські осадні, затоплені, чужою людністю, хоч переважали культурно, винародовлялись під впливом політичної і всякої лншої переваги. Так само згнули слабкі останки руської кольонізації на Подунавю під волоським потоком. На карпатській підгір'ю, полишені самі собі, в неінтересних для Мадярів місцевостях, Русини протягом віків зміцнили ся й залюднили єї край збитою масою. В Семигородських же горах вони не були полишені самі собі: східно-поздню частину їх зайняли Мадяри (Шеклери) і Німці, а головно, що конкурентами Русинів, спеціально охочими до гірського,

¹⁾ Анонім гл. 24.

²⁾ Цікава згадка Длугоша (ще досить близького часом до сієї волоської міграції на північний берег Дунаю): він знає про витиснення Волохами в подунайській Волощині руських осадників, „давніх володарів і мешканців“ сих країв. Hist. Polon. X с. 277 вид. Шведського. Можна б підозрівати, що Длугош тут виходить із звістки нашої літописи, як Волохи виперли в дунайських країв Словян; але бо Длугош говорить про новішу кольонізацію Волохів і не про словянських, а спеціально руських осадників, випертих відти ними.

пастушого життя, виступили Волохи. Руська людність мусіла тут відразу перемішати ся з волоською, а що ся припливала далеко інтензивнійше, а руська колонізація тутешна дуже слабо звязана була з територіями своєї масової колонізації, тож не удержалась і тут. Її останки були тут, як ми бачили, ще досить значні в XV в. На нижнім Дунаю також: іще при кінці XVI в. звістні останки „численноі й відважноі“ Руси: про них згадує панська інструкція лєгату Кололею 1595 р.¹⁾

На полудні, в чорноморських стінах українсько-руська колонізація, почавши з другої половини IX в. починає також поносити страти — від нового натиску турецьких орд.

Предтечею його був похід Угрів через Чорноморські степи на Дунай, що був результатом натиску Печенігів. Вже в середній IX в. Печеніги сильно налагали на Хозар, що заступали їм дорогу на захід: зі сходу тиснула Печенігів Узи (Турки наших літописей), а за ними ще сильніша орда Кінчаків — Половців. По словам Константина Порфирородного, Печеніги тоді сиділи між Волгою і Уралом. Вкінці Хозари, не витримавши натиску Печенігів, перепустили їх; се мусіло статись не пізнійше 70—80 рр. IX в.²⁾ Перепущена за Волгу, Печенізька орда упала на Угрів і витиснула з їх осад. Розбиті Угри рушили на захід, і Печеніги, ступаючи ноулятам їх, вже на початку 890-х років з'явили ся над нижнім Дунаєм, де з Болгарами разом винищили кочовища Угрів і тим примусили перейти в середно-дунайські краї³⁾.

¹⁾ Li Russiani che sono popoli vicini a questi ma su le rive del Danubio de piu numero et piu feroci dell' altri — Русская историческая библиотека, VIII с. 57.

²⁾ Константин каже (De adm. 37): тому п'ятдесят літ, а що ся частина укладалась коло 950-го р., то Печеніги мали б перейти Волгу в останніх роках IX в. В дійсности витиснені ними Угри з'являють ся вже в кінці 980-х рр. над Дунаєм, отже Печеніги мусіли перейти Волгу скорше.

³⁾ Про сей епізод і його суперечну хронологію див. у Грота ор. с. гл. V, також Голубовського Печеніги гз. III. Наша Новість дає для приходу Печенігів дату 6423, себ то 915: „придоша Печенізи перае на Рускую землю и створше миръ съ Игоремъ, идоша къ Дунаю“. Але по правдоподібному об'ясненню Шахматова (Хронологія с. 473), літописець викомбінував її з оповідання Амартола про участь Печенігів в грецько-болгарській війні 914 р., що слідом і переказує: коли Печеніги ходили на Дунай, то мусили йти через „Рускую землю“, а коли при тім не звісно про війну з Игорем, то очевидно „створивше миръ“.

Печенівський перехід зза Волги над Дунай був дуже скорий, справжній стеновий оркан, щось подібне до аварського або угорського. Але Печеніги не перейшли далі на захід, як ті, а зістались в наших степах. Се була нова стадія в історії міграції азійських кочових орд в Європу, коли вони зістають ся в наших степах на довго і прибирають важну ролю в історії нашої кольтонізації і культури.

Вплив сей був незмірно шкідний відразу. Печеніги своїми ордами роскинулись на цілій просторони від Дону до Дунаю. В першій половині X в. „Печенівська земля“ (*Patzinania*) по оповіданням Візантійців простягаєть ся „від нижньої частини Дуная, насупроти Дістри (Силістрії) до хозарського замку Саркел“ (на Дону)¹⁾. Константин оповідає, що з восьми колін, з котрих складалась Печенівська орда, чотири кочували на схід від Дніпра, чотири — між Дунаєм і Дніпром. По його звісткам два печенівські коліна займали західній край степів, над Дунаєм, одно „в сусідстві Руси — Полян, друге в сусідстві Уличів, Деревлян і Лучан, значить між Дністром і Дніпром. День дороги мав ділити сі печенівські кочовища від русько-словянської поза степової кольтонізації. За Дніпром печенівські кочовища притикали на сході до земель Хозарів і Алянів, на полудні — до кримських володінь Візантії.²⁾ Місця Печенігів за Волгою зайняли Узи-Турки.

Спільне пожитє з численною, дуже воввничою й хижою Печенівською ордою показалось для руської степової людности занадто тяжким, і результатом була міграція переважної маси степової людности в більш спокійні краї. На жаль, весь сей процес іде поза нашими очима: наша літопись починає говорити про Печенігів аж тоді, як вони своїми нападами стіли пустошити околиці Київа, а се стало ся вже в другій половині X в. Одинока подробиця з степового життя, яку переказують нам джерела — се трудности, які робили Печеніги на степових шляхах. В оповіданню Константина про торговельні каравани Руси, що ходили з Київа Дніпром і морем до Царгорода в першій половині X в., бачимо, що сі каравани мусіли йти оборонною рукою, бо й на Дніпрі й на морським побережю вистерегали їх Печеніги.³⁾ кн. Святослав і загинув в степах

¹⁾ De admin. imp. c. 42; про сю главу див. гадки в розвідні Успенского: Візантійскія владівня на ств. берегу Черпаго моря (Київська Старина 1889 IV, 263 (він уважає се реляцією з початку X в.).

²⁾ De adm. c. 37.

³⁾ De adm. c. 9.

від Печенігів, що стерегли його коло порогів з огляду на його багату здобич і переловили в дорозі до Кієва. Всю нинішню обстанову тодішнього життя в степах і на стеновім пограниччю можемо доповнити хліба з пізнійших, половецьких часів: неустанні набіги на міста і села, що мусіли жити в вічнім страху, на воєнній нозі; забирали в неволю, підчас нападів, в великім числі невільників, що продавались в кримських цортах на роботу в чужі краї, й вирізування всіх нездалих до роботи, до продажі; нищення осад; в результаті — утечі людности й запусіння цілих країв. Не треба забувати, що два віки спокійного господарського життя відділяло сю степову тучу IX—X вв. від тривожливої епохи розселення. Часи розселення у полудневих українсько-руських осадників виробили були ворохобний і воєнничий характер, тоді вони могли охоче ставати співниками розбійничих походів Гунів та Болгар; за два віки вони відстали від того, і переважна маса не мирилась з таким тривожним пожитєм з Печенізькою ордою та вибрала ся з степів.

Ми бачимо тільки результати цього всього, та й то подекуди значно пізнійше, коли вже місце Печенігів заступили в степах Торки й Половці (в другій половині XI в.), тож мусимо тут говорити про результат турецького господарства взагалі, протягом X і майже цілого XI віка.

Вже говорячи про колонізацію Уличів та Тивериців (в етнографічнім огляді), „Повість“ оповідає про неї в минулих часі: „сѣдяху по Бугу п по Днѣпру (Днѣстру)“, „присѣдяху къ Дунаеви“, „бѣ множество ихъ“. Вона додає, що міста (замки) їх ще й досі існують („суть городи ихъ и до сего дне“), і тим виразнійше відтїнює, що сама колонізація чорноморська — справа минула: міста зістались, а самої колонізації, цього колишнього „множества“ вже не було.

Вище наведено звістку новгородської редакції Повісти про перехід Уличів з нижнього Дніпра за Буг в першій половині X в. і вказано, що сей перехід став ся, по всякій імовірности, під впливом печенізького натиску. Ми мали-б тут один епізод з історії уступання чорноморської руської людности з степів на північ. Але тягнув ся сей процес, певно, довго, степи пустіли поволі, степенуючись від бідьше небезпечних околиць до менше zagrożених. По перших, сильнійших міграціях, вкликаних першими грізнійшими катастрофами, сей відлив руської людности тягнув ся може й не одну сотку літ, і останки степової людности могли ще далі вносити ся звіден в XI—XII в.

Улиці переходили в краї між Богом і Дністром — певно на середній і верхній Бог, на північний захід. В с'єм напрямі мусіла взагалі уступати степова людність. На півночі вона приливала до готової вже кольонізації, помножала її людність і причиняла ся до відливу її далі на північ; одним з результатів сього відворотного руху треба прийняти розвій кольонізації лісових і багнетих просторів північної України, занедбаних, певно, під час вільного походу на полудень. На заході лежали ще слабо кольонізовані, теж занедбані на перших початках гірські околиці Карпатів; на їх кольонізацію витисненне осадників з над моря мусіло мати теж рішучий вплив. Дуже правдоподібна думка, що сюди — в карпатські й закарпатські краї, пішла подністрианська, тивверська й дулібсько-улцька людність.¹⁾ На сей час можна класти зміцненне кольонізації карпатської Русі взагалі.

Подібний процес повільного уступання української людности з чорноморських степів мусів мати місце і на лівім боці Дніпра, тільки тут ми не маємо навіть тих скуких вказівок, як на правім. Можемо тільки з одного боку (на підставі чужоземних відомостей) сконстатувати залюдненне Подоння, мб. до самого Азовського моря, перед приходом Печенігів, а з другого боку описи походів на Половців на початку XII в. показують вже сильне спустінне степів на полудень за Посулем, так що там зіставивсь тільки слабі останки колишньої руської людности. До XII в. степи взагалі спустіли вже так сильно, що треба аж вилдовлювати натяки на існування там останків словянської людности. Лівобічна людність мусіла з них відступати переважно теж на північ, чи борше північний захід²⁾. Розповсюдненне печенізьких орд в степах по обох боках Дніпра було таке швидке, що ледви чи можна принускати сильнійший, масовий рух на захід, з лівого боку Дніпра на правий.

¹⁾ Пор. Барсов² с. 100, Поткавський Lachowie с. 196 (гадка вилсловлена не зовсім зручно).

²⁾ Подібно як кольонізаційний потік в Подоле при першім розселенню ішов з середнього Подніпров'я в полуднево-східнім напрямі, так і відлив з Подоння й Азовського поморя, по старим торговельним дорогам, мусів піти на північний захід, а не так просто на північ. Тому трудно прийняти гадку д. Шахматова (Къ вопросу о происх. рус. народностей с. 13—4), що подонська людність (він уважав її за Сіверян), відливаючи на північ, масами кольонізувала рязанські землі. Не вважаючи на всі старання, йому на се не вдало ся дати ніяких важних доказаів, і се не диво — така кольонізація досить неправдоподібна.

Про боротьбу чорноморської Русі з Печенігами Повість нічого не каже нам. Не знаємо й того, чи робили київські князі які небудь заходи для оборони степової людности, що вже стояла в більш або менш тісній залежності від Києва. Одинока — законічна згадка Повісти під 920 р. говорить тільки, що кн. Ігорь воював з Печенігами¹⁾. Вона починає більше займатись ними від тоді, як вони в другій половині Х в. стали сильно давати себе знати київським околицям. Під 968 р. вона записала: „Припдоша Печенїзи пѣрвое на Рускую землю“, що має означати перший напад на Полянську землю, переказаний літописцем традицією²⁾. Але се був вже великий похід: Печеніги, використавши час, коли Святослав воював в Болгарії, великою ордою („бещисленное множество“) обложили Київ, перервали всякі зносини, і руські помічні полки, що прибули зза Дніпра, не відважались іти під Київ; аж вість, що Київ на другий день має піддати ся Печенігам, і страх царя від Святослава примусили їх іти на поміч Киянам. Та й тоді припадок, як оповідає Повість, врятував Київ: Печеніги прийняли спх Задніпрянців за військо Святослава й забрались.

В дійсности сю облогу самого Києва мусіли випередити менш голосні напади Печенігів та шарпанина Полянської землі й київської околиці. Тільки вони не зацілїли в народній традиції, записаній літописцем. Взагалі він переповідає тільки ті епізоди з печенізької біди, що звязані були з якимись народніми переказами або місцевими намятками: така історія про нахід Печенігів на задніпрянські околиці, „по оной сторонѣ отъ Сулы“ (під 993 р.) — вона звязана з легендою про побіду руського хлопця над Печенігом і з іменем Перясеяса, заснованого там де той хлопець „перяев славу“ у Печеніжина. Епізод під 996 р. про те, як Печеніги прийшли під Василів, і Володимир, не устоявши „з малою дружиною“, тікав і ховав ся під мостом, звязаний з церквою Преображення в Василеві, що збудував

¹⁾ Іпат с. 26.

²⁾ В Повісті є два такі перші приходи Печенігів на Руську землю, записані навіть в тих самих словах, один під 915, другий під 968 (одив в кодексах — Хлебниковский зауважив сю суперечність і поправив під 968 роком „пѣрвое“ на „второе“). Се могло з'явитись таким чином, що напад під 968 р. був дійсно записаний в Повість, як перший відомий, але пізнійший редактор викомбінував з грецького джерела і записав під 915 р. ще давнійший прихід, як „первий“, це поправивши пізнійшого.

потім Володимир з обітницї за своє тодішне спасеннє. Історія про облогу Білгорода (під 997 р.) звязана з мандрівним анекдотом (з цікля оповідань про дурних людей), як Білгородці обдурили Печенігів, що вони з землі дістають кисіль, і тим привели їх до роспуки та примусили кинути облогу. Нарешті останній печенізький похід за Володимира звязаний з смертю кн. Бориса і взятий з його життя.

Та нам від цих припадкових епізодів цікавіші ті загальні уваги, що кинув при тих оповіданнях літописець. Приступаючи до оповідання про білгородський кисіль, він каже, що з Печенігами була повсечасна боротьба: „бѣ бо рать бес переступа“, і Володимир ходив в північні волости збирати війська на війну з ними („по вѣрхние воѣ“ — тут про верх Дніпра, взагалі північні волости)¹⁾. Оповідаючи про те, як Володимир бдував „градї“ навколо Києва і сюди виводив осадників з північних земель (факт, що мусїли добре запам'ятати в народї), літописець поясняє також: „бѣ бо рать от Печенѣгъ“²⁾. Сї по дорозї кинені уваги власне розкривають перед нами тодішню ситуацію, коли Печеніги, опанувавши степи та розігнавши з них в переважній масі українську людність, в другій половині, й особливо — в останній чверті X та на початку XI в. здобули вільний приступ і до дальших земель та налягли на невпнищені ще краї в районі середнього Дніпра, особливо на околиці голосного своїми скарбами Києва. Київські околиці були в неустанній облозі від них. Хоч літописець і каже, що Володимир „бѣ воюяся с ними и одоляя имъ“³⁾, але самі наведені ним епізоди показують, як тяжка була ся боротьба. Місцевих сил не ставало, приходилось стягати війська з далеких північних волостей. Не ставало люду й для осадження новобудованих міст — кріпостей в околиці Києва; знов приходилось для залоги стягати („нарубати“⁴⁾ заможніших людей з північних земель: отъ Словенъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чюднѣ, и отъ Вятчъ, и „отъ сихъ насели грады“⁴⁾). Очевидно, околиці Києва пустїли дуже швидко.

Місто Родня на устю Роси в Дніпро ще стоїть на початку третьої чверті X в.; над Дніпром, що забезпечав зносини з Київом і північними землями, руська людність могла взагалі держатись довше. З оповідання Константина про руське пограничє з Печенігами виходило-б, що в першій половині X в. відкриті-

¹⁾ Іпат. с. 87. ²⁾ Іпат. с. 83. ³⁾ Іпат. с. 83.

⁴⁾ Іпат. с. 83. Варіант: „и отъ всѣхъ градъ“ (і Новгородська літоп. с. 65).

Улицями „руські“, себ то полянські, осадн над Дніпром ще досить далеко простягались в степ. Поодинокі замки могли держатись і по Росії. Але Поросє загалом при кінці X в. було вже так ослаблене, що Володимир навіть пожаловав ираці укріпляти й боронити його від Печенігів, та заходив ся коло будови замків в ближніх околицях Києва по Стугні й Ірпеню. Про лінію укріплення літопись каже виразно; про укріплення Білгорода на Ірпеню згадує під 992 р.: „Володимєрь заложи градъ Бѣль и наруби въ нь отъ нѣхъ градъ, и много людий сведе в онь, и бѣ бо любя городъ оєь“; місто певно було тут і давнїйше, тепер тільки укріплено його, розумїється ся — в звязку з цілою системою кріпостей для оборони від Печенігів¹⁾.

Ще більш зложеноу і сильнїйшу — бодай судачи по словах літописи, систему кріпостей вивів Володимир на лівім боці Дніпра: „И рече Володимєрь: „се не добро єсть — мало городовъ около Києва“. И нача ставити городаы по Деєнѣ, и по Устрьї (Острі), по Трубешевї (Трубежу), и по Сузѣ, и по Стугнѣ“. Правдоподібно, що лівий бік Дніпра взагалі ще більше підлягав печенізьким нападкам.

Як бачимо, тут ставлено в три ради кріпости — по Сузі, по Трубежу, по Сейму. Лінію Сузи фортифіковано, але хто зна — чи не з стратегічних тільки причин: для утруднення доступу до Переяслава, одного з важнїйших політичних і торговельних центрів, і до самого Києва. Але колонізація Посуля хто зна чи не була тоді в однаковім стані з Поросєм; принаймні в оповіданню про переяславського отрока бачимо, що Печеніги йдуть від Сузи, наче з степу, і Володимир стрічає їх аж на Трубежі.

Окрім кріпостей для оборони сеї границі служили лінії валів і ровів; звістний місіонар Брунон, бувши в Києві за Володимира, оповідає, як самовлаець, що Володимир окружив Київ від Печенігів „дуже міцною й довгою огорожею“. Сю „огорожу“, з проробленими в нїй воротами, бачив Брунон десь коло Стугни. і дійсно ми маємо й тепер понад Стугною аж три лінії валів. Такі-ж вали маємо коло Переяслава. В літописи вали коло Стугни (на правім боці) та переяславські згадують ся принагідно при кінці XI в.²⁾. Не згадують ся ніде більш поаудпєві

¹⁾ Про будову замків Володимиром є спеціальна згадка (правда — в дуже богато змістот) розвідка проф. Березкова в Чтениях київського історичного товариства т. II.

²⁾ Іпат. с. 153, ряд 24 і 26, с. 158 ряд. 21, 159 ряд. 18.

лінії валів, що маємо по Росі і по Сулі. Вони можуть бути зрештою фортифікаціями пізнійших часів (XI в.)¹⁾.

Коли глянемо на мапу, то побачимо, що при кінці X в. границя сильнійше залюдненої території, не знищеної хвилями турецького потоку, припадає більш менш на границю лісової полоси. Це не випадково: очевидно, лісовий край давав захист людині від нападів кочовників, і слідячи пізнійше за нападами Половців (наж більше відомими), дійсно бачимо, що вони дуже рідко, майже ніколи не забирались в лісові краї Деревлян або Дулібів, головню крутились в сусідній з незахищеним Поросем околиці Києва, а ще більше — в Переяславщині, що лежала вповні поза границею лісової полоси. Може ся безборонність Переяславщини й була причиною тих більш вложених фортифікацій Володимира на лівім боці.

Одначе покинена кївськими князями степова країна на подудень від Стугни та Сули не спустіла зовсім. Я казав уже вище, що вона мусіла пустіти поволі, довгим рядом десятиліть. І коли пізнійше, в XI—XII—XIII в., по пізнійших степових бурях, серед тих перемін, які переживала полуднева границя хліборобської, осілої колонізації, що відступаючи на північ під натиском степену, чекала тільки спокійнійших, вигіднійших часів, аби знову посуватись на подудень і посувалась дійсно при кождім поліпшенню обставин; коли, кажу, по тих всіх перемінах і пізнійшими часами знаходимо в степах значні останки руської колонізації, то сі останки мусіли бути ще значнійшими десь в другій половині X або першій XI віка. Ми бачимо в XII—XIII в. досить численну степову руську людність — Бродників, що в тіснім союзі з кочовими ордами — панами степів, вміли жити в сих степах; подунайських Берладників, промисловців і ширатів, що виступають оден раз не більш не менш як полком в 6000 мужа; галицьких рибалок, що перебували на нижнім Дунаю. Бачимо такі міста як Олеше на нижнім Дніпрі, важний торговельний пункт, приморський порт Києва, Руський порт на устю Дона; Тмутаракань ще в другій половині XI в. становить руську волость, висовуючись островом за подовецьким морем. В самім степу, здасть ся, за-

¹⁾ Про вали правобічні й лівобічні див. Максимовича Собрание сочиненій II с. 240, Антоновичъ Зміевы вали въ предѣлахъ Кіевскої землі (К. Старина 1884, III) і йогож Археологическая карта Кіевскої губ. с. 133 і далі, В. Ляскоронскій Городища, курганы и длинныя вали въ бассейні р. Сулы (Труды XI съѣзда т. I с. 456).

ціліли деякі осади. Всі оті останки, кажу, в перші часи по приході Печенігів, мусіли бути ще значнійшими.

Літописець, оновідаючи про колишнє множество Уличів і Тиверців, каже, що міста їх існують і доси (в другій половині XI в.) Одна з редакцій має варіант: „градъ ихъ спы“ (вали), отже виходило-б, що то були тільки спустілі городища. Дійсно, Константин Порфирородний теж згадує спустілі замки (*ερημωσμενα*) між Дніпром і Дунаєм¹). Але у редактора Повісти ледви можна припустити такий археологічний інтерес, щоб він застановляв ся над порожніми городищами, і пригадуючи Оленіс, Руський порт, Тмутаракань, можна скорше думати й тут за міста залюднені. Над морем і на більших ріках вони довго могли держатись, а і в степах взагалі, певно, ще довго по приході Печенігів зіставались значнійші маси людности. Вона по часті поволі виступала далі з степів на північ, по часті пригаджувалась до спільного життя з кочовниками в степах, вертаючись більш менш до того воєвничого, напів кочового способу життя, з яким виступали перед нами в часи свого *Sturm und Drang* періоду їх предки, чорноморські Словяне — товариші походів Гунів та Болгарів в IV—VI в.²).

¹) De adm. c. 37.

²) Про руську людність в степах в XI—XIII в. див. т. II гл. 7.

IV.

Культура й побут українсько-руських племен в часах розселення і по нїм.

Для в'яснення культури й побуту українсько-руських племен в найдавніші часи — передісторичні і на початках їх історичного існування, ми маємо кілька джерел, що можуть себе посполу доповняти, контролювати, а в сумі — дати нам досить докладний образ їх життя.

Передо всім мова. Порівняна словянська лінгвістика відкриває перед нами спільний запас слів, що становив культурний добуток прасловянства ще перед розселенням і остаточним відокремленням поодиноких племен, і таким чином виказує нам той культурний стан, в якому наші племена виступили на своїх займанщинах, на теперішній території, по своїм відокремленню, бо очевидно, що було загальним культурним добутком всього Словянства взагалі, то було добутком і наших племен з окрема¹⁾. Друге джерело — археологічний матеріал: там де напевно установлена приналежність находок до наших племен, є находки ілюструють культуру їх в часах перед тим, як запановало у них християнство, і з цього погляду особливо важні дві численні групи розкопок, одна на території Деревлян, друга на території

¹⁾ Розуміть ся, тут потрібне обережне відокремлення пових назв, перейнятих словянськими народами вже пізнішими часами з спільного джерела. В деяких випадках певність лишає ся; там де я не був повсім певний, уживав я замість назв: пра-словянський, пра-європейський — загально-словянський, загально-європейський.

Я буду уживати назви „пра-індоєвропейський“ для спільного побуту Індоевропейців перед їх розділом, „праєвропейський“ — для культурних стадій, спільних європейській частині Індоевропейців (без східної, індо-іранської групи), „північно-європейський“ — для культури, спільної германській і слов'яно-литовській групі.

Сіверян; останні мають і дати — в виді монет IX—X в. Наявніші дають нам відомости історичні пам'ятки: в часів словянської міграції маємо ряд важних відомостей, переважно про чорноморських Словян взагалі (Антів і Словен разом), а почавши від X в. тубильні й чужі джерела дають нам багатий запас відомостей вже спеціально про наші племена. Таким чином маємо матеріал дуже різномірний і з різних часів¹⁾.

Почнемо від матеріальної культури, найбільш конкретної, тому найлегшої для констатовання, й будемо виходити від лінгвістичних фактів, т. зв. ільотіки або лінгвістичної палеонтології, бо вона дає особливо інтересні факти з сфери матеріальної культури взагалі, й особливо господарства, а при тім її звістки найстарші.

Початки хліборобства сягають, правдоподібно, ще пра-індоєвропейських часів, хоч можна вважати тільки слабкі сліди його в мові (що в часах неолітичної культури воно було в східній Європі звістне, ми бачили). В крузі європейських мов для хліборобства є вже значний запас термінів, і навіть скептичніші дослідники признають у європейській групі Індоевропейців досить розвинене хліборобство (що найменше три рода хліба — ячмінь, пшеницю й просо, терміни для оранки, сівби, жатви, мелення й відповідних прирядів)²⁾. Ще далі поступило воно в пізнійшій пожитю слов'яно-литовської групи, і таким чином вже при своїм відокремленню слов'янська група мала значно розвинене хліборобське господарство. Краї слов'янської праявщини, особливо полуднева її частина, надавалась для нього дуже добре. Тож не диво, коли, судячи по лінгвістичним фактам, хліборобство для Словян ще на праявчині стало переважним джерелом поживи. „Жнто“ — праслов'янське слово, що означає поживу (від сл. жити), служить zarazом загальним означенням хліборобських продуктів, як головного предмета поживи³⁾; у різних слов'янських народів воно спеціалізується, прикладаючись до головного рода хліба: таким чином у нас і у західних Словян воно означає *secale*, у полудневих — пшеницю (а у Ряз'ян навіть кукурузу). На таке-ж значіння хліборобства як першого по значінню джерела поживи й достатку, вказують слова: збіже (українське й західне, споріднене з біг, багатий),

¹⁾ Про літературу див. в примітках (39).

²⁾ Schrader Reallexicon s. 8—10, Sprachvergleichung² s. 407 і далі. Про контроверсію про розвій хліборобства в пра-індоєвропейських часах в прим. 39.

³⁾ Паралелі до цього факту див. у Шрадера Sprachvergleichung² s. 458.

що означає в нашій мові і рухоме майно і хліб¹⁾; літописне обиліє, що означає урожай хліба, хліб не зібраний (як в літописі) і багатство (у всіх слов'янських групах); борошно (брашно), що значить в різних слов'янських діалектах то їжу взагалі (а навіть подекуди — майно) то спеціально муку.

Разом з загальними, пра-європейськими родами знаходимо праслов'янські назви для отсіх родів збіжжя: р'ъжь (secale, праслов'янську назву витиснуло у нас спеціалізоване загальне жито), слово спільне всім північно-європейським племенам (литовське rūgys, півн. німецьке rügr). Пшениця, від пшати — товкти, як і пшено, — товчене зерно²⁾ (се одно з небогатіох зв'язаних з хлібом слів, що сягають праїндоевропейських часів — санскр. pish — розбивати); поруч з ним стоїть не трівке в своїм значінні³⁾, але своїми ваганнями власне інтересне, бо може власне в тім дає себе знати його архаїчність, — старе, праєвропейське пиро (грець. *πυρός*, лит. *pirai* — пшениця). Ячмінь — ячмы (неясне слово). Просо (слово неясне) і поруч нього иньша праслов'янська назва проса — б'ръ; оден з найстарших і взагалі дуже цінний в старім господарстві (і у Індоевропейців і у Турків), сей рід збіжжя мав, видно, важне значіння і в слов'янським господарстві, бо крім сих двох назв маємо праслов'янську назву ще й для товченого проса — пшено. Нарешті — овес, овьсь (литов. *aviža*, латин. *avena*), хліб, як і жито, спеціально північно-європейський⁴⁾.

Всі сі рослини сіяно для зерна, з'рно (слово праєвропейське, лат. *granum*, гот. *kaurn*). Орати (праєвропейське — *arabw*, ago), ратай (всеслов., є і в давніх руських пам'ятках), ни ва (поруч неї ріля — староруське, спільне з західними Слов'янами), як і назви для необробленої землі — ляда, цілина, угор (схід. і захід., у полудн. — угар, крім того українське і західне — переміг) — се слова всеслов'янські, що належать, правдоподібно — всі до колишнього спільно-слов'янського пожиття. Поруч з загальноєвропейським л'ъха (наше леха) маємо загальнослов. б'рвда (борозна)⁵⁾.

¹⁾ Широке значіння слова „збіжжя“ в нашій мові, думаю, доводить найліпше, що воно не перейняте з польського, як думає Будилевич I. 95.

²⁾ Як *triticum videretere*.

³⁾ Воно значить *far*, *millium*, *triticum repens*, наше — перій. Ген⁵ с. 452—3 бачив в тім слід перетворення культурою тієї трави на пшеницю; против того Шрадер² с. 422.

⁴⁾ Шрадер² *Sprachvergleichung* с. 410, *Reallexicon sub. vocibus*.

⁵⁾ Ген⁵ с. 455—6. Pedersen *Das indogerm. s im Slavischen* — *Indoger. For.* 1895.

Для оранки уживали з початку примітивну дерев'яну кривулю, що служила для роблення борозни і за один кінець тягнулась, а другим, гострим — бороздила; се соха — в одних слов'янських мовах слово се значить приряд для оранки, в інших вила, підпору, палу, або сі значіння стрічають ся разом, а виходять, очевидно, з поняття „ломаки для розкидання землі“). Але сю примітивну кривулю в праслов'янськiм побуті здавна заступив поліпшений плугъ (північно-нім. *pluog*, лит. *plūgas*)²⁾, з осібною вже мабуть лемешом — лемешъ (від ломити). Крім нього уживало ся рало (себто: орано, праєвропейське — грець. *ἀροτρον*, вірмен. *araur*, лат. *aratrum*, ірландське *arathar*) і борона. Слово сіяти належить знов до праєвропейських, латинське *sego*, гот. *saian*, лит. *sėli*, так само і с'їмя, насіння (лат. *semen*, гор. нім. *sāmo*, лит. *semū*). Назви для осіннього й весняного посіву — яр, ярина й озим, озимина повторяють ся у Словян східніх, західніх і деяких полудневих (Сербів, Словняців), так що сю господарську систему можна в певною правдоподібністю теж уважати ще праслов'янським здобутком.

Слово жатва (жатва) прикладаєть ся у всіх галузях Словян до збирання хліба. Збирали його з початку серпом, се праєвропейський приряд і праєвропейське слово (српль, грецьке *ἀροτή*, лат. *sarrete*); але і коса, і кленач до острення її належать до загально-слов'янського язикового запасу, так само як і граблі і сиці. Сіно теж слово праслов'янське.

Крім вище вичислених родів хліба до праслов'янського запасу належать: лен (праєвропейське слово — грецьк. *λίνον*, лат. *linum*, ірл. *lín*, гот. *lein*, литов. *línai*); конопля (теж слово загальноєвропейське, — думають, що її перейняли з Скитії, бо її там бачив дяку Геродот); слово плоскінь, широко

1) Miklosich Etym. Wörterbuch, Будлович I. с. 115, Ген⁵ с. 455, Schrader Sprachv.² с. 416—7, Pedersen с. 49. Пор. гот. *hōha* — плуг (зв'язь непевна).

2) Чи німецька назва лише споріднена з слов'янською, чи ся перейнята, чи павпаки — справа дуже суперечна і неясна (див. Крек² с. 113, Шрадер² с. 418—9, Ген⁵ с. 457, Кюге s. v., Уленбек с. 490, Гірт с. 338, Брікнер с. 29); слово виводять з плу — плести, Пліній (Н. Nat. XVIII. 18. 48) згадує про плуг *non pridem inventum in Rhætia Galliae. . quod genus vocant plaurorati* (поправка Байета: *ploum Raeti*), се тепер вважають першою звісткою про плуг. Про слов'янський плуг ще розвідка (в своїх останніх виводах фантастична) Peisker Zur Socialgeschichte Böhmens I. Geschichte des slavischen Pfluges, Weimar, 1896.

розповсюджене (хоч не загальне) в словянських мовах, може теж належати до прасловянських часів (слово звязують з нім. flachs — лен).¹⁾

З стручкових біб — бобъ (лат. faba, прус. babo) належить до праєвропейських рослин. Горох і сочевиця — назви загальнословянські, але значінне їх вагаєть ся в поодиноких мовах (перше значить горох, біб і фасолю, друге — сочевицю і стручки або городину взагалі).

З цибулькових — цибуля (дукъ) і часник (чеснъкъ) належать до загально-словянських; словянська назва цибулі (вигиснена у нас німецькою чи властиво — німецько-жидівською Zwiebel) належить до дуже розповсюдженого в північній Європі пня (гор. нім. louch, лит. lūka), дехто уважає се слово запозиченнм від Німців, та трудно думати про таке запозичення з заходу, коли згадаємо культуру цибулі й часнику у Геродотових Алязонів.

Неясна справа ще двох прасловянських культурних рослин — хмелю (новолат. humulus, північнонім. humall) і ріпл (грець. ζαπύς, лат. garum, нім. gübe) — відки вони пішли і хто у кого перейняв їх імя; у всякім разі маємо тут дуже старий, ще прасловянський культурний набуток (досить правдоподібно, що від словянської назви хмелю пішли й інші, з нею споріднені)²⁾. Праєвропейська рослина ще — мак (грец. μήκων, верхненім. māgo, прус. moke).

На городницьку техніку з лінівістики не багато можна витягнути вказівок. Мотика й допата належать до всесловянських слів, рівнож і слово полоти, натомісь всесловянське плевел значить і бурян, і полову.

Назва пшениці може бути відгомном тих часів, коли зерно споживалось товчене. Одначе прасловянський люд давно вже перейшов за сю стадію культури. Вимолочене зерно (слово молотити, в нашім значінню, широко розповсюджене в словянських мовах і могло се значінне мати вже в прасловянські часи) молось або ручними жорнами, або млином. Слово жолоти належить до праєвропейських і переходить через всі групи сих мов (пор. санскр. māg розбивати); слово млин — прасловянське, як також мука (від м'який — макъкъ); приряди для просівання муки — сито й решето належать до загальнословянських.

¹⁾ Згадки про запозичення — Ген⁵ с. 484, Шрадер³ Reallexicon с. 24, Гірт с. 343, Брікнер с. 23.

²⁾ Брікнер с. 23 виводить їх від Фівів.

Знайомість з овочевими деревами належить до праєвропейських часів. Але передовсім тут треба розуміти дикі породи, і ані лінгвістика ні інші вказівки не дають можливості розв'язати на певно собі справи — чи овочеві дерева культивовано ще в прасловянські часи, чи ця культура явила ся у Словян уже по розселенню, при близькій стичності з чорноморськими краями. Вправді авторитетні історики культури уважали старонімецький вираз для щиплення дерева перейнятим з словянського (*intrigjan, intrusgjan* Ульфїли з слов. трѣноти, як прищепи з чѣпати), і таким способом щиплення дерева (перенесене вперше до Італії й звідси розповсюджене по цілій Європі), а з ним, розумість ся, і культура овочевого дерева переносилась би в прасловянські часи. Але опирати такий важний вивід на однім, і то гіпотетичнім лінгвістичнім спостереженню — занадто ризиковно¹⁾. Хоч маємо загальнословянське слово сад, але воно має занадто широке значіння. Слово овочі, овоштинє, як і ягода (що подекуди, як і у нас, з загального значіння спеціалізувалось, нпр. для суницї), належить до прасловянського запасу. З овочів маємо крім того: яблоня, яблуко, яблєко (ір. *aball*, англ. *apple*, лит. *obūlas* — відносини слів цього ряду неясні, і деякі припускають перейняте слова, але дуже старе). Груша — словянолитовське (слов. *груша* і *крушка*, лит. *gruša* і *kriūšia*), як думає дехто, перейняте від Іранців, з прикавказьких країв. Загальнословянське черешня, сл. *чрѣшня*, перейняте (грецьке *κεράσιον*, гор. нім. *chirsa*), хоч самий овоч, в дикім стані, звістний в середній Європі від неолітичних часів. Пізнійшої дати мабуть і слово, і самий овоч — вишня, як думають — з пізньогрецького (візантійського) (грец. *βουσσινία*, сл. *вишня*, в нім. *wichschel*)²⁾. Слива (верхненім. *slēha*, лит. *slýwas*), дубен (в г. нім. *tirnroum*) — слова північноєвропейські; нарешті горіх — словянолитовське (сл. *орѣхъ*, лит. *résutas*).

Коли ми перейдемо від цього багатого культурного запасу, поданого нам лінгвістичною палеонтологією, до історичних звісток, з певним здивуванням мусимо стрінути характеристику Словян, яку знаходимо в чужих джерелах при першій стрічі в Словянами. Подібно як Германці у Цезаря, Словяне у ранніх ві-

¹⁾ Шрадер *Reallexicon* с. 430.

²⁾ Див. Ген⁵ с. 351—2, Крек² с. 133—4, Шрадер *Reallexicon* с. 582—6.

зантійських письменників, як Прокопій, Маврикій, малюють ся ще напів кочовничим народом, з дуже слабо розвиненою хліборобською культурою. Прокопій в своїй класичній характеристиці Словян каже, що вони „живуть в диких хатках, селячись далеко один від одного та переминяючи зчаста свої осадн“, „житє провадять суворе й некультурне, як Масатети“, а Маврикій та Лев Мудрий виразно кажуть, що Словяне не люблять хліборобської праці й хочуть лїпше жити в бідности та спокою, ніж в богатстві та праці. Але такі характеристики пояснюють ся тим, що з Греками стикались передові словянські осадн, вони-ж серед міграційного руху, серед небезпечного й неспокійного житя відставали від культурнійших форм житя й вертались (на якийсь час) знову до колишніх напів кочовничих форм; се факт, що повторяєть ся звичайно в подібних обставинах. Та й тут було не без побільшувань: бо нпр. в оповіданню про боротьбу Аварів з „Слоренами“ в VI в. згадують ся словянські поля і т. и.¹⁾ Джерела, що знали Словян в нормальних обставинах, на насліджених місцях, виказують у них широко розвинену хліборобську культуру, що положила глибокі знаки на весь словянський побут. Правда, такі джерела маємо з значно пізнійших часів — X і навіть XI віка, але сам сей широкий розвій хліборобства показує, що маємо до діла не з якимсь сьвіжим, а дуже давнім культурним здобутком.

Жидівський подорожник X в., ібн-Якуб каже, що словянський край дуже багатий на всякі житєві запаси, що Словяне дуже господарні й пильнують хліборобства. Араб ібн-Русте (в першій пол. X в.), оповідаючи про живна у Словян, дає своїм оповіданням розуміти, що хліборобські продукти були тодвною стравою їх (особливо улюблене просо — про особливе уживання його у Словян говорять також Маврикій і Лев). Хліб і мясо — се звичайна жертва руських Словян, по словам Константина Порфирородного, а значить — і страва, і то споконвічна, не нова, бо жертвуєть ся звичайно традиційне, віками усьвячене. У ібн-Якуба є навіть досить виразна звістка про культуру овочевих дерев²⁾.

¹⁾ Менаандр — Hist. gr. min. II с. 99, порівняти звістки Стратегіки Маврикія XI. 5 і Тактики Льва XVIII. 106 (вид. Міня), що Словяне особливо годують ся просом.

²⁾ Ібн-Якуб в вид. Розена с. 54—5, ібн-Русте (і.-Даст) вид. Хвольсона с. 30—1, De adm. imperio гл. 30—1.

Ще цінніші вказівки дають руські джерела. В них бачимо, що хліборобство було розповсюджене, як звичайна робота, навіть по найменше культурних землях, як от у Деревлян та Вятичів. „А вси ваши городи... дѣлають нивы своя и землю свою“ — каже до Деревлян Ольга. Вятичі платили дань „від плуга“¹⁾. Хліб — звичайна й загальна страва руської людности. В поганських могилах Сіверян і Деревлян найшли ся серпи, зерна кількох родів хліба (жито, овес і ячмінь або пшениця)²⁾. В пам'ятках XI в. — в літописі³⁾, в давніших частях Руської Правди, у Нестора (Житіє Θεодосія) згадують ся отсі роди хлібних і культурних рослин: пшениця, овес, жито, ячмінь (властиво — ячмінний солод), просо, горох, мак, лен (льняне насінне на олій)⁴⁾. Загальною назвою для хлібного зерна було „жито“⁵⁾. З хліборобських знарядь в руських пам'ятках XI—XII в. знаходимо: рало, плуг, борону, мотику, ряскаль, рогаля, ціп⁶⁾; з хліборобських робіт — оранку („орати“), сівбу, жниво („сноши“), молочення, віяння⁷⁾. Орали кіньми й волами⁸⁾. Пожати́й хліб складали на гумні й там молотили „на току“, а зерно ховали в коморах („клѣть“⁹⁾), певно — і в ямах. Зерно молоти (в наших пам'ятках згадують ся тільки ручні жорна). Змелене просівали — згадують ся мука і отруби; розрізняють

¹⁾ Іпат. с. 37 і 54. Про хліб див. Іпат. с. 86, 88, 110, урок вирників в Руській Правді — Академічний код. § 42, пор. Карамзинський код. § 7 і 108.

²⁾ Д. Самоквасова Сіверянські кургани и їх значеніє для історіи (в Трудах III археол. з'їзда т. I) с. 188, 191, 193 (Чорна могила і Гульбище), В. Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15, С. Гамченка Житомирській могильникъ с. 66 (тут і рисунок серпа), Древній поселокъ въ ур. Стуга (Чтенія київські т. XIII).

³⁾ Розумію не дату її останньої редакції, а час, коли укладали ся її складові частини.

⁴⁾ Іпат. л. с. 88 (овес, пшениця), Житіє Θεодосія л. 9 об. (р'язань хлѣбъ), 21 (мак), 21 об. (въ сѣмени льнянѣвъ набити масла), Рус. Правда — урок вирнику (див. више): солод, пшено, горох; пор. Патерик вид. Яковлева с. 86, 100 (варіанти).

⁵⁾ Житіє Θεодосія л. 9 (пор. Іпат. с. 123).

⁶⁾ Іпат. л. с. 42 і 54 (рало і плуг — у Вятичів), 138 (ряскаль, мотика), 147 (рогаля — рукаля), 224 (борона), Р. Правда — Карамз. код. § 71 (плуг і борона), Слово о полку Игореві вид. Огоновського XII.

⁷⁾ Іпат. с. 183, Слово о полку Игор. вид. Огоновського XII.

⁸⁾ Іпат. с. 183 (копі), про волів — с. 7 (коли ниви івдпля, то певно й орали).

⁹⁾ Іпат. с. 224, Р. Правда Карамз. § 40, Слово I. с.

ся мука чистійша й гірша. Переховували її в засіках (суськь)¹⁾. Згадки про шино показують, що вміли й товкти зерно²⁾. Сіно стрічаємо в давніших редакціях Руської Правди³⁾.

Про городництво є виразні звістки в руських пам'ятках XI в.: в Житію Θεодосія оповідаєть ся, як черниці „в оградѣ копахуть зелиннаго ради растенія“, а в Вишгороді були не тільки „огородники“, а й старшина огородників (старѣй огородьникъмъ), мабуть чи не княжих; в усякім разі мусіла тут бути сильно розвинена городницька культура. В серед. XII в., в описи оборони Київa бачимо наоколо його теж огороди на велику просторонь⁴⁾. Про садівництво звістки дуже бідні: тільки в оповіданню Патерика (XIII в.) про чернців кінця XI в. бачимо при келіях городьки з „деревами плодовижими“⁵⁾; при тім, як і досі, слово город (огородъ, оградаць, градъ — огорожене місце взагалі) уживалось однаково для означення і гороба і саду, тож можливо, що в вище поданих звістках про великі київські або вишгородські городи треба розуміти й сади.

Скотарство було головнішим промислом пра-індоєвропейсько-го люду; як незвичайно слабі сліди хліборобства в пра-індоєвропейськiм запасі слів, так багато спільних виразів що до скотарства. Коли додати, що судячи по фактам лінгвістики і з побуту старших культурою народів (Греків, Індусів) за скотарством стратило було всяке значінне ловлення дикого звіря для поживи, що рибальство так як не істновало — принаймні не лишило слідів в мові, то незвичайне значінне скотарства в пра-індоєвропейськiм господарстві стане цілком ясним⁶⁾.

Слід того незвичайного значіння худоби, коли вона була єдиним багатством чоловіка, зацілів і в словянській словниці: слово скоть — худоба в староруськiм значить майно, гроші

¹⁾ Житіє Θεодосія л. 9 (пор. Патерик с. 168 — жорна) л. 11, 22 (мука, отруби, суськь), 20 і 21 (хлѣби чисти зѣло), Іпат. с. 88 (мука і отруби).

²⁾ Ж. Θεодосія с. 20, Р. Правда Акад. § 33.

³⁾ Акад. код. § 39.

⁴⁾ Житіє Θεодосія л. 9, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ (вид. Срезневского) с. 73 і 77, Іпат. с. 293.

⁵⁾ Патерик с. 100 і 137. Звістки Патерика про матеріальну культуру недавно вибрав (досить механічно) також Д. Абрамович Исследования о Киево-печерскомъ патерикѣ, 1902 (при кінці).

⁶⁾ Шрадер² с. 164—6, 377 і далі, 457.

(пор. гол. *skatts* — скарб), а „скотниця“ означає скарбницю; слово **добуток**, **добутокъ** в різних слов'янських мовах значить то майно, то худобу¹⁾. І низійше, в праслов'янськiм господарствi, не вважаючи на широкий розвiй хлiборобства, скотарство заховало далi першорядне значiння: се вiдбилось в численности термiнiв, в праслов'янських дублетах i спеціальних назвах з сфери скотарства.

Бик i корова крiм пра-iндоевропейського загального: **говядо** (санскр. *gō*, Zend. *gāo*, грець. *βοῦς*, верхнiм. *siuo*)²⁾ i другого праарийського iменн туръ (Zendське *staora*, грець. *ταῦρος*), що в слов'янськiм перейшло на дикого бика. — мають ще в праслов'янськiм назви: **бик**, **вiл**, **корова**, **теля**. Поруч пра-iндоевропейського: **вiвця**, **овця** (санскр. *avi*, грецьк. *ἄρς*, горiшнiм. *auc*), маємо праєвропейське **ягня**, **мгня** (грец. *ἄμνος*, лат. *agnus*) для молодого звiр'яттi; слово **баран** (спiльне для старослов., схiднiх i захiднiх дiалектiв), теж, правдоподiбно, належить до праслов'янських. При означеннi для домашньої кози — **коза** є праслов'янське-ж означення i для дикої — **серна**, **ср'на**. Пра-iндоевропейське: **свiня**, **свиння** (санскр. *sūkara*, грец. *ἄρς*, г. нiм. *sū*) має коло себе ще праєвропейське: **вепр**, **вепрь** (лат. *arct*, г. нiм. *ebur*) i особiне слово для молодого звiр'яттi — **поросє**, **прасє** (праєвропейське — лат. *porcus*, ір. *orc*, г. нiм. *farah*). Для коня маємо праслов'янськi: **конь**, **кобила** i **жр'бiл**. Треба додати, що вже в праарийськi часи одомашнено неа, сторожа стад, тим часом як кiтка була вже дуже пiвнiм здобутком європейської культури (кiт вiд лат. *canis*) i мабуть не була вiдома в праслов'янськiм побутi³⁾.

Пасти, **пастух** (**пастухъ** i **пастыръ**) слова загальнослов'янськi. Для худоби збирало ся сiно, як ми вже бачили. Тримали її для мяса i для молока. Вже в пра-iндоевропейськiй словниці знаходимо слова для сквашеного молока (щось нiби як сир), з чого, розумiєть ся, виходить уквашення її солодкою, а навiть — маслом. Загальнослов'янське означення молока входить в праєвропейськiй ряд (грец. *γάλακτος*, лат. *lac*, г. нiм. *miluh*)⁴⁾.

¹⁾ Бушлович I. с. 180 - 1.

²⁾ Iндоевропейськi паралелi для назв худоби у Шрадера² с. 360 - 1, 378 i далi.

³⁾ Gen⁵ с. 374, Шрадер² с. 388 - 9, Engelmann Die Katzen in Alterthum — Jahrb. d. deutsch. archaol. Inst. 1899.

⁴⁾ Слов'янську назву уважають запозиченою з лiтвицького, але се стрiчаєть ся з трудностями — див. Гирт. с. 341.

сир — слово пра-індоевропейське (санскр. *sāra* — квасне молоко); слово *масло* (від *мазати*) показує, що уживалось воно в початку не для їди, а для мащення (тому є численні паралелі у інших індоевропейських народів)¹⁾. Користали і з шкір худоби (прасловянське — *руко*), і з вовни (вльна, слово пра-індоевропейське, пень **vel*, санскр. *ūṅga*, гр. *λῆνος*, лат. *wulla*).

Плекання домашньої птиці, цілком незвістне старшим часам²⁾, не прийшло і в прасловянські часи до більшого розміру, хоч ровній хліборобства і господарської осідлості давали тому можливість. В загальнословянській словниці знаходимо назви для гуся, качки і курки. Перші два належать до пра-індоевропейських: санскр. *hamsā*, грец. *χίψ*, нім. *gans*³⁾, для качки — санскр. *āti*, лат. *anas*, нім. *ente*, сл. жт. Назва для курки, як гадувано вище, перейнята від Іранців (перс. *chugu*, слав. *куръ*, *кура*); тільки про сю останню можна бути певним, що маємо до діла з домашньою птицею⁴⁾.

Новіший теж і — судячи по фактам лінгвістики й історії, незвістний старшим часам і вже між європейськими народами розвинений промисел — пчільництво, теж мав де широко розвинутись на словянській правітчині. Слова *бжода* (бъчела, від **бък* — гудіти), *трутень*, *матка* — загальнословянські, так само як і *удій*, тим часом як слово *мід* належить до праіндоевропейських (санскр. *mādhu*, грец. *μέθυ* — вино, внім. *méto*, слов. *медъ*), а *віск* (сл. *воскъ*, лит. *waszkas*, гнім. *wahs*) спільне північноєвропейським мовам⁵⁾.

В археологічних матеріалі — в сіверянських і волнських могилах знайшли ся останки коней, овець, птичі кістки, дуплини курячих яєць⁶⁾. В описи руського похорону у Ібн-Фадлаґа жертвують ся бики, коні, пес, півень і курка, иньшим разом вівці. Про жертвовање птиць, і спеціально курей у Русі говорять Візантійці⁷⁾.

1) Шрадер *Reallexicon* с. 121. 2) *Ibid.* с. 390—1.

3) Протів гадки, що назва гуся запозичена з німецького див. *Archiv. für Sl. Phil.* XXIII с. 626.

4) Пор. Будилович I с. 372. Протів гадки про запозиченне словянського імени від Іранців Шрадер *Reallexicon* с. 323.

5) Його також уважають за запозичене з німецького (*Reallexicon* с. 86), але се запозиченне сумнівне.

6) Самоквасов с. 188, 191. Мельникъ *Раскопки въ землѣ Лучаѣ* с. 495.

7) Ібн-Фадлан в вид. Гаркави с. 95, 98—9, Констанція Порфор *De adm.* гл. 9, Лев Днякон IX. 6.

Про годovanje у Словян домашньої худоби, спеціально свиней у великому числі говорять ібн-Русте (насуть свиней ніби овець, каже він)¹⁾. В наських джерелах згадують ся волл, коні, вівці, свині, кози, навіть осли²⁾. Великі стада бачимо в князівськїм господарстві, де згадують ся осібні „конюхи“, „овчюхи“ (пастухи коней, овець)³⁾. Що скотарство було взагалі широко розповсюджене, показує широке уживанне м'ясної страви. Їли м'ясо найчастійше волове й овече, але споживали й коняче⁴⁾. Крім м'яса, користали в молока (особливо на сир), а волів та коней уживали й для їзди і до роботи. Тримали скотину в хлівах, зачине-них зусюди⁵⁾.

Супроти виразних звісток про широке розповсюдження домашньої худоби між нашим народом треба вважати непорозумінням звістку Константина Порфирородного, що Русь не має у себе волів, коней, овець, тож купує їх у Печенігів⁶⁾; тут стільки правди, що Русь дійсно могла купувати часто худобу у своїх степових сусідів, бо ті жили виключно з скотарства.

Про плекання домашньої птиці наші домашні джерела (XI в.) говорять дуже виразно, не зіставляючи ніякої непевности, і то про плекання на ширшу міру: так Деревляни тримають голубів в осібних голубниках у себе на подвір'ю; в мені Ярославового вирника курка виступає такою ж невідмінною щоденною стравою заможнішого чоловіка, як хліб та каша⁷⁾. В давнійшій Руській Правді крім курки й голуба згадують ся, як рідші домашні птиці: качка, гусь, журавель, лебедь⁸⁾.

Про пчільництво знаходимо теж дуже багаті звістки в історичних джерелах (археологія нічого сказати не годна). „Мід і скоро“ (шкіра, футра), „скора, челядь і віск“, „скора, віск, мід і челядь“ — се головні руські продукти X в., предмети багатства й торгівлі: ними дають дань, посилають дарунки й торгують з чужими народами⁹⁾. Широко уживавсь мід і дома, особливо на пите: його пили від низших до вищих верств;

1) Вид. Хвольсона с. 29.

2) Іпат. с. 7, 134, 135, пор. 119, Р. Правда Акад. § 26, 40, 42.

3) Р. Правда Акад. § 21, Іпат. с. 170, Лавр. с. 242 (Поученіє Мономаха).

4) Урок вирника. Іпат. с. 41.

5) Житіє Феодосія л. 22, пор. Р. Правду Карам. § 72.

6) De adm. 2.

7) Іпат. с. 38, урок вирника — див. вище.

8) Академ. код. § 35—6.

9) Іпат. с. 34, 37, 40, 44.

на празник Спаса у Володимира варили по 300 перевар¹⁾). Що до способу самого пчальництва, то ібн-Русе докладно описує улі Словян, кажучи, що вони роблять з дерева мов би збанки, там живуть пчолп і складаєть ся мід. Нема причин відкидати цієї звістки про пасічництво, хоч у свійськїм джерелі — Руськїй Правді мова йде скрізь про бортництво (для пчїл робили штучні дупла в лісі, в деревах — т. зв. бортях, досить високо). В ширшій редакції її знаходимо багато постанов про знищення знаків власности на бортях або „бортної межі“, кражу меду з бортів або попсованне самого бортя²⁾; се вже само показує широке розпросторенне єього промисла.

Ловля звіря в богатих лісом і звіром краях словянської правітчини теж мала де розвинутись; вона й дійсно була розвинена, хоч мова дає для єього тільки дуже бідні вказівки. Слово ловити, лови спеціалізовалось для ловлення звіря вже в прасловянські часи; крім загальнословянського сїтка, сїть, масмо кілька широко розповсюджених назв: сіло, тенето (старослов., східне й західне). Археологія і тут не дає теж майже нічого, за то дуже богаті відомости дають історичні джерела. На погляд літописця лови були давнім, споконвічним промислом його земляків — Полян; про легендарних братів — осадників Київів він каже, що вони „бяху ловаще звѣрьє“ в великих лісах наоколо Київів³⁾). В арабських джерелах, почавши від IX віку, звірячі шкірки становлять головний предмет вивозу з Русї і взагалі східнословянських земель: бобри, соболї, лиси, білки й ин.⁴⁾). Але тут можна-б припускати, що Словяне збирали або купували ті шкірки у сусідніх північних народів, тому важнійші звістки наших джерел, де йде мова про данину шкірками, збрану з самих наших племен: Поляне, Сіверяне, теж і Вятичі колись платили „по бѣлѣй вѣвѣрицѣ отъ дыма“. Деревляне давали київським князям дань куницями, „по чернѣй кунѣ“⁵⁾). В Руській Правді (ширшій редакції) знаходимо ряд постанов ловецького права: карп за зінесованне приряду до ловлення сїткою, за викраденого з сїтки сокола або яструба, за краденого бобра і взагалі виловлену чужу звірину⁶⁾). З инь-

¹⁾ Іпат. с. 86, Житіє Феодосія л. 22.

²⁾ Карамзин. код. § 82—7. ³⁾ Іпат. с. 5.

⁴⁾ Про се див. више — прим. до с.

⁵⁾ Іпат. с. 11 і 13, пор. як Деревляне, щоб черепроситись з Ольгою, заявляють, що готові їй давати дань „медомъ и скорою“.

⁶⁾ Карамз. код. § 80—1, 92—3.

ших джерел звістні нам різнородні способи ловів: уганяли за звівірем конем, били його з руки, ловили сітками, уставленими в вигідних місцях (перевісен, перевісенща), або заганяли до них звівіря, ловили псами, соколами, яструбами¹). Особливо бавились ловами князі; про них маємо часті звістки в джерелах. Лови були їх звичайною розривкою, дуже частою, майже як занятє: по думці Мономаха (в його науці), відстоявши службу богу, князь має або зайняти ся державними справами, або „ловы дѣяти“, або переїхатись, або лягти спати. Війна, лови, „пути“ (подорожі) — се княжа діяльність по Мономаху²). „Наряд“ ловецький, соколи, яструби — се цілі відділи княжого господарства. Істновали по ріжних місцях спеціальні княжі „ловища“ і „перевісенща“; не задовольняючись близькими місцями, князі рушали часом в далекі, глухі пуші на окраїнах.

Звір був тоді далеко рожнороднійший ніж тепер; от як оповідає про свої лови Мономах³): в „Чернигові зловив я (па узду взяв) в пушах 30⁴) живих коней; по Роси теж ловив я дяких коней власними руками; два турн взяли мене на роги в конем; олень мене бив рогами, а два лосі — оден топтав ногами, а другий бив рогами; дикпй кабан відірвав у мене меч в пояса; медвідь віддер мені кусник сідла з під коліна; лютий звівір (барс?) скочпв і перекинув мене в конем“ і т. и. Крім теперішніх і вчислених тут родів мусіло бути також багато бобрів.

Для розвою рибальства прасловянська територія бута теж дуже придатна. Тим часом як ми не маємо майже ні одной загальноєвропейської назви риби (хйба для угря, але й тут ся подібність не певна), і мало що більше північно-європейських⁵) загальнословянських назв маємо вже кілька, хоч все ще не дуже багато — лосось (слово північноєвропейське — г. нім. lachs), линь (слово словяно-литовське, а може і словяно-литовсько-німецьке), щука, осетер, угорь, пструг, окунь. До загальнословянських слів належать —

1) Лавр. с. 238—42, Іпат. с. 35, 38, 49, 150 і ин.

2) Лавр. вид. 1872 с. 238—242; і низше цитую Мономахові писання в сього видання.

3) Лавр. с. 242.

4) Се число поцсованє: „10 п 20“, забуть треба 120.

5) Шрадер² с. 165.

удка, мережа, невід. З історичних джерел знаємо тільки, що риба була широко розповсюдженою стравою¹⁾. В сіверянських могилах разом з лиьшими останками страви знайшли ся й рибячі кістки²⁾.

Переходячи до різних способів оброблювання продуктів, зачнемо від оброблювання зв'їрачої шкіри та волося, що займає одно з найстарших місць в історії техніки й своїми початками сягає ще пра-індоєвропейських часів. У європейських народів навіть на найнижших степенях культури бачимо скрізь одіж — зроблену з шкір, переважно домашніх зв'їрат, особливо овець; в деяких краях у нас сї овечі убрання заховали своє значіння й досі, та носять ся трохи не цілий рік. З усім тим для оброблення шкіри заховало ся досить мало термінів і в загальній індоєвропейській словниці, і навіть загальнословянській. Об'яснити се треба, мабуть, тим, що оброблення шкіри було надто примітивне і не йшло далі простих і елементарних, мало спеціалізованих технічних заходів. Для означення невпробленої шкіри маємо загальнословянські слова: шкіра (старосл. скоро) й кожа, для виробленого — усма або усниє; назва гарбара — усмар, уснар приходить в різних словянських діалектах (старосл., рус., захід.) і хто зна чи не належить до прасловянського запасу. Далі маємо загальнословянські назви для шкіряного обува — чр'ївий, наше черевик, для шкіряної одіжи — кожух; сюди-ж належить міх, мішок — зпочатку ушита зі шкіри річ, шкіряна торба (міх — в різних діалектах значить і футро і торбу), також певно й рукавиці, загальнословянське слово, що належало з початку, розумієть ся, до примітивних шкіряних рукавиць з одним пальцем, які й досі в нас панують.

Найпростіші способи утілізації волося — се плетення (праіндоєвропейське слово — санскр. *grasna* — щось сплетене, гр. *πλένω*, г. нім. *filzen*) й збивання його на повсть (уважаєть ся загальноєвропейським словом — грець. *πίλος*, лат. *pilleus*, нім. *filz*). З плетення поволі виробляєть ся тканине й прядення; до зв'їрачого волося дуже рано прилучаєть ся лико з дерева й ликуватих рослин — льну, коноплі й ин. На генетичний зв'язок ткання з примітивнішими процесами вказує сама термінологія, можна вказати нпр. славянське вити, звивати, що зв'язуєть ся

¹⁾ Іпат. с. 86, Житіє Теодосія с. 18, 20.

²⁾ Самоквасов с. 188.

в санскр. वा — ткати¹). Але велике число загальних індоєвропейських виразів для ткання і по часті — для прядення показує, що ця техніка розвинулась вже в дуже ранні часи (що в неолітичній культурі була вже досить знана, знаємо з фактів археології). До загальних індоєвропейських термінів належить слово ткати (лат. texo, зв'язують з санскр. taksh, на первісне значіння вказує слово ткьнати, виткати), кросно (грец. κρέκω — ткати), навій; пень *ста*, що приходить в індоєвропейських назвах ткацького варстата (санскр. sthavi — ткач, гр. ιστός і ин.) переховав ся може в слові постав, що в ріжних діалектах означає то варстат, то виткану штуку. Що до прядення, то тут нпр. оден індоєвропейський пень *sne — прясти, заховав ся в слові нить, нитка, нъний в назві витканого — сл. опона (заг. європейське — гр. πρίον, lot. spinna); може не принакдова також подібність слов'янського веретено (вртено — від вертіти) з нъними назвами (санскр. vartana, г. нім. wirtil). До загальнослов'янського запасу належать вирази як: куделя, прясти, далі — ряд назв для означення витканого, як платъ, полотво (платно), портъ, руб (рѣбъ), сукно, і саме слово ткач.

В розкопаних сіверяньських і волнеських могилах знаходили ся останки вовняних тканин (навіть дуже ріжнородні), льняного й конопляного, простиїшого й тоншого, з певним взором тканого полотна; далі — т. зв. прясла, себ то кам'яні кружечки від веретен, що, правдоподібно, надівали ся на дерев'яну паличку, для розмаху; останки шкіряного обува, ріжних фасонів, з шкіри грубшої й тоншої; сліди ріжних ремінних виробів, поясів шкіряних моншенок; ножиці до сгрізження вовни, останки кожуха й шапки чи може грубих коців — веретви вовняних останків²). В історичних пам'ятках маємо досить бідні вказівки про ці галузи домашнього промислу. Із згадок літописен бачимо, що шкіру м'яли руками, що для вироблення шкіри уживали квас (квас уснян — гарбарський квас)³). Шкіра звала ся ріжно — усньє, черевьє, хъзь⁴); про вироби з неї будемо говорити ще при одіжн. Що до ткацтва, то бачимо згадки про

¹) Шрадер Reallexicon s. 937, там же нъвні паралелі, також його Handlungsgeschichte s. 172 і далі.

²) Самоквасовъ 188, 191, 192, 193, 196, Антоновичъ op. c. c. 14, 15, 16, Мельник c. 492 і далі.

³) Лавр. c. 7, Іпат. c. 84. ⁴) Іпат. c. 84, 108.

пряденне вовни, робленне „платня“, плетенне ріжних виробів руками і т. и.¹⁾ В звістній легенді про похід Ольги на Царгород²⁾ Слов'яни протиставляють грецькі шовки („паволоки“ і „кропини“) своїм домашнім „толъстинам“ (на вітрила); одначе звідси ще не можна витягати виводів, що якісь тонші ткацькі вироби не мали зовсім місця на Русі.

Ліпленне з глини ріжної посудини просто руками, без гончарського круга, йде ще з часів праіндоєвропейської культури³⁾. Але при кочовничім житті глиняна посудина не вигідна⁴⁾, гончарський промисел розвивав ся тільки при осілій культурі і в часах міграції приходив в упадок. Тим мабуть треба толкувати, що як і в індоєвропейській, так і в загальнослов'янській словниці гончарство зіставило дуже слабкі сліди, хоч було сильно розвинене в наших краях в неолітичній добі. Зрештою на слов'янській правітчині дерев'яна посудина (загальнослов'янська назва — „судъ“) була широко розвинена і конкурувала з глиняною. Загальнослов'янське слово горнець (грънецъ) можемо уважати назвою спеціально глиняної посудини, а й саме слово: гончар, горнчар можна уважати загальнослов'янським, і воно може належати ще до праслов'янських часів⁵⁾.

Археологія дає багатий матеріал про уживанне як в раннійшій культурі, так і в культурі у наших племен по розселенню глиняної посудини; вироби показують, що тоді знали вже гончарський круг (чи може його простійшу форму — гончарську дощечку), а не ліпили просто руками⁶⁾. В історичних пам'ятках не маємо майже ніякого матеріалу — самі загальні згадки; в глиняній посудині особливо згадують ся корчаги: в них тримали і всяку страву і вино⁷⁾.

Обробленне дерева, що мусіло бути в самих обставин широко розповсюдженім в праслов'янським побуті, зіставило сліди і в мові. Слово тесати зачисляють ще до праіндоєвропейських

¹⁾ Ж. Θεοδοσία с. 9, 16, 19. ²⁾ Іпат. с. 19.

³⁾ Сліди її в мові — див. у Шрадера Reallexicon 277.

⁴⁾ Кілька справедливих уваг про се див. у Флорінського Первобытные Славяне II. 1 с. 192—3.

⁵⁾ Див. у Будиловича II с. 35; у полудневих Слов'ян се слово вийшло з уживання.

⁶⁾ Антонович ор. с. с. 13, пор. Самоквасов с. 191, Гамченко — Труды IX в'їада т. II, Мельник ор. с. с. 493.

⁷⁾ Іпат. с. 88, Ж. Θεοδοσία с. 20 (воно виступає грецьке *κεράμιον*, див. в словнику Срезневського sub voce).

(санскр. *tákshana* — тесля); тесла (*sokira*) належить до північноєвропейських (г. нім. *dehsala*); до загальнослов'янської словниці належать такі теслярські приряди, як долото, свердел, струг, клещі, пила. До старих виробів „древоділя“ належить віз: не тільки його назва (від загального пня *vesh*, санскр. *vāhana*, гр. *ὄχος*, г. нім. *wagan*), але й назви його частей належать до загальних індоєвропейських, між ним коло, ось, вго (ярмо). Дуже старим виробом був і човен, видовбаний або виналений з одного стовбура звичайно; його знали ще в індоєвропейські часи, і він довго жив в історичних часах; до загальнослов'янського за часу належать тільки назви дрібніших родів прирядів до плавання, як човен (чльнь), ладія. Далі сюди належать роботи коло будови дома, що в лісових праслов'янських краях багато потребував „древодільської“ роботи і при будові і при урядженню. Численні загальнослов'янські слова для дерев'яної посуду показують, як широко розвинувся був сей виріб; сюди належать напр. бочка, бодня, діжа, відро, збан, корито, може й чаша.

Останки дерев'яних гробів та дерев'яної посуду дуже часті в могилах; особливо часто стрічають ся останки дерев'яних відер, з залізними обручами й дужками¹⁾; але взагалі дерев'яних виробів в могилах, розуміється, нема чого й сподіватись багато. Більше дають нам історичні намятки. Тут Слов'яне взагалі славять ся своїм „древоділем“ з дуже давніх часів: ще аварська держава підвластних Слов'ян уживала до цієї роботи (мова йде спеціально про робленне човнів²⁾). Константин Порфирородний в своїм князичнім оповіданню знайомить нас з дерев'яним промислом наших земляків: підвластні київській Русі Слов'яне рубають зимою дерево й поробивши з нього корита човнів, спускають на весну Дніпром до Києва; там їх купують і доповнивши всякими приборами від давніших човнів, пускають ся цілими ватагами до Царгороду³⁾. І пізнійше, як і досі, Дніпро служив дорогою для спровадження дерева в полудневі краї; в Києві звісні спеціальні „ізвозники“, що перевозили дерево з пристани до міста⁴⁾.

¹⁾ Самоквасов 191, 195 і далі, Антонович оп. с. 8, 14 і Кургань Зап. Волини с. 137—8, Мельник с. 493, Гамченко Житомир. могильникъ табл. 47.

²⁾ Theophylacti Symocattae ed. de Boer p. 226.

³⁾ De admin. imp. гл. 9.

⁴⁾ Патерик с. 100, 169—170.

В староруських часах були особні „древоділі“ й навіть цілі спілки, організації їх; в однім оповіданню з XI в. князь, задумавши збудувати церкву, кличе „старбйшину древодблягь“¹⁾. На кождім кроці стрічаємо згадки про деревляні будови, стіни, мости; кам'яна будова з'явилась під чужим впливом і була дуже рідка. Особні продавці були на домовини в Києві XI в. (продающев корети)²⁾. Деревляна посудина — відра, бочівки, „кади“, „ладки“, „дукна“³⁾, мусіли бути дуже широко уживані, як і всяка деревляна домова обстановка.

Так важне в культурній історії уживання металів зробило значний поступ ще перед розділенням Словян. Загальним означенням для металю було руда — загальне індоєвропейське імя міді (санскр. *lōhá*, пеглев. *rod*, нім. *gaudhi*, лит. *gaudas*), сього першого металю, звістного Індоєвропейцям і zarazом одинокого, знайомість з котрим можемо напевно сконстатувати вже в загальній пра-культурі; иньше, загальнословянське імя металю — „крушець“ (від крухий). З поодиноких металів маємо загальнословянську назву для міді (медь) — його звичайно зв'язують з німецьким *smida*, метал (те що по словянськи називається кузнє): се-б характеристично вказувало на мідь як на перший звістний метал⁴⁾. Загальнословянські-ж назви для золота (злато, спорід. з німецьким — іотське *gulth*, і з словом „жовтий“), для срібла (сребро, гот. *silubr*, прус. *siraplis*) і вєліза (жєлізо, прус. *gelso*, лит. *geležis*, початок не яєний)⁵⁾. Знання сих чотирох металів належить з певністю до прасловянських часів. Натомість загальнословянське олово вагається в значінню в різних словянських діалектах, означаючи то олово (*plumbum*) то цину (*stannum*); очевидно — сї два метали були мало звістні в прасловянські часи, як то зрештою можна бачити й у богатых иньних народів⁶⁾. З металічної техніки маємо загальнословянське ковати (бити — *ku*, лат. *cidere*, г. нім. *houwan*), ковач — коваль, молот (пень *mar*, лат. *martulus*, сюдиж — молотити). До металічних виробів належить дещо з вищенаведених прирядів: тєслярських, хлїборобських (тєсла, долото, пила, рискаль, і т. п.), ріжні иньші при-

¹⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ вид. Срезневского с. 32.

²⁾ Лаур. с. 208. ³⁾ Ипат. с. 84, 88.

⁴⁾ Крек² с. 182, Шрадер Reallexicon с. 726.

⁵⁾ Звичайно зв'язують з грецьким *χαλκός*, проти сього див. Крек² с. 181—2, Крекмер Einleitung с. 187 і далі.

⁶⁾ Див. Шрадер Sprachvergl.² с. 311, Reallexicon с. 96.

паси як гвозді, шила, різна зброя, рівнож туалетні окраси — все се і в прасловянські часи вже мусіло вироблятись бодай по часті з металів, хоч уживанне в дечім кості й каміня могло тягнутись довго, довго, особливо в глухих кутах.

В археологічних розкожах варті особливої уваги ознаки блившої знайомости українсько-руських племен з металічною роботою в деревлянських могилах: тут стрічасмо численні останки перегорілого заліза (з горну), великі молотки і різнородні вироби з заліза, що вказують на широке їх розповсюдження і загальну приступність: великі, хоч нефорешні залізні цвяхи, ковала, кресала стрічають ся дуже часто в могилах¹⁾. Очевидно, залізо оброблялось на місці, правдоподібно — й добували його на місці-ж, бо Деревлянська земля досить богата залізною рудою (болотяною), легкою до оброблення. В одній могилі на Погориню знайшло ся маленьке залізне ковало і молоточок, дві ваги з численними тигарками й оббита залізом скрпночка — мов би прибори якогось юбілера²⁾. Взагалі металічні вироби — залізні, бронзові або мідяні, срібні, рідше золоті — дуже часті в могилах; се передовсім ремісничє знарядє (сокіри, долота, ножі і всякі річи до домашнього й особистого ужитку (кресала, ключі, щипці, скобли), рідша зброя — мечі, ножі, списи, сокіри, кольчуги, шоломи, ковані щити (могили Полянської й Сіверянської землі). В славній чернігівській Чорній могилі, датованій візантійськими монетами IX в. знайшли ся два оковані сріблом роги для пиття; низькорізьблена срібна оковка, досить високої вже техніки, з стилізованим рослинним орнаментом і звірячими та людськими фігурами, вважаєть ся за місцеву роботу³⁾.

Дійсно, дуже правдоподібно, що високо розвинена металічна й юбілерська техніка, яку ми помічаємо ще в поганських могилах нашого краю і яка в християнських часах була безперечно місцевою, була і в поганські часи, в певній мірі бодай, місцевою, отже металічна техніка вже тоді зробила великий поступ.

Супроти багатого археологічного матеріалу тратять значінис небогаті історичні звістки про металічні вироби наших племен. Випадає занотовати звістку ібн-Хордадбега, що з Руск везуть в Візантію мечі, та Джайгані, що між словянськими товарами

1) Антонович оп. с. 8, пор. Мельник с. 510, Самоквасов с. 195.

2) Мельник с. 507.

3) Толстой і Кошдаков Русскія древности V с. 14 і далі, Кошдаков Русскіє клады I с. 14 і далі.

згадує цнну (чи одово, властиво не знати), та ще хіба згадку про коваля в Житті Θεодосія¹).

Перейдім тепер до побуту в тіснішій значінню. Почнемо від поживи.

Відповідно різнородному господарству мусіла бути різнородною й прасловянська пожива. Вищеподане означення хліборобських продуктів — жито, показує, що сї продукти в поживі грали вже головну роль. З них вироблялась мука, а з муки робили хліб: слова тісто і хліб — загальнословянські; для слова хліб маємо інтересний ряд: лат. libum, їот. hlaifs, сл. хлѣбъ, лит. kleras, в котрих одначе лінгвістика не дала ще собі доброї ради²). Слово пекти належить ще до праїндоевропейських (санскр. рас, гр. πέσσω): уживання огня при готованню страви в праїндоевропейські часи не підлягає найменшій непевности³).

Ще старшою від муки формою обробленого зерна була крупа; після того як мука зайняла її місце при печенню хліба, вона вісталась і на далі в уживанню — для варення; вирази варити і пражити належать до загальнословянських, рівнож і каша, що може сягати прасловянських часів.

Ще праїндоевропейських часів сягає слово мясо (санскр. māmsā, їот. mīmz, сл. мясо, лит. mėsá). Істнованне подвійного означення для нього, і то так, що друге означенне вказує на сире, криваве (санскр. kṛavís, гр. κρέας, — сл. крѣвь, лат. sanguis) привело до здогаду, що слово „мясо“ означає зготоване вже м'ясиво⁴). Початковий спосіб готовання мяса — печенне; але вже праарійських часів сягає юшка (санскр. yūś, yūshan, лат. jus, сл. юха, лит. jūšze). Про уживанне молока солодкого і квашеного ми вже говорили. Страва приправляла ся сімю — загальноєвропейським культурним здобутком⁵).

¹) Хордадбег вид. де Гье с. 116, Джайгані в Трудах III археол. з'їзда I с. 347, Житіє Θεодосія л. 4.

²) Дяв. Крек² с. 118, Козловский Archiv XI. 386, Педерсен с. 50, Шрадера Reallexicon с. 111, Ягіч Archiv XXIII с. 537.

³) Якийсь рід плячків чи хлібців мав в часта стрічатись в неолітичних оселях середнього Подніпров'я передмікенської культури, але докладнішої аналізи їх не зроблено.

⁴) Шрадер Reallexicon с. 250, Крек² с. 126.

⁵) Спеціальні розвідки: Гена Das Salz, 2 вид. 1901, Schleiden Das Salz, seine Geschichte, seine Symbolik und Bedeutung in Men-

Мід, як солодке пите, що п'янить чоловіка, сягає ще пра-індоєвропейських часів, і у Слов'ян, з розвитком пчільництва уживався широко. Поруч нього існувало також сферментоване хлібне пите; воно має в слов'янській словниці не загальні, а лише часткові назви — брага (східне й західне, зв'язують з кельт. brase, кімр. brag, солод) і одъ (старослов'янське, російсько й західне — північн. öl); потім в сім значінню спеціалізувалось загальне пиво (властиво нап'яток); слово дріжджів спільне північним народам (сл. дрожина, північн. dregg, прус. dragios). До загальнослов'янських належить і греко-італійське вино, але не знати, чи Слов'яне ще перед міграцією своєю на південь мали нагоду з ним знайомитись — чи доходив до них сей предмет чорноморської торгівлі.

Археологічний матеріал до в'яснення староруської поживи послужить нам мало. Згадаємо тільки останки тризни чи жертви в сіверянських могилах, де маємо кістки баранячі, птичі, рибячі, хлібні зерна, шкаралущу курячих яєць.¹⁾ Інтересніше приглянутись історичним звісткам. Звичайний круг стравних річей вчисляв оповідання за св. Володимира: він посилає розвинути бідним „хліби, мяса, ріжнородні овочі (певне — городина), мід в бочках, а в иньших квас (сирівець)“²⁾. В печерськiм монастирі XI в. звичайною стравою (що, очевидно, показує нам zarazом страву бідніших верств суспільности) був хліб (переважно житній), сочиво (варений горох й інші стручкові овочі), або каша, та варена й помащена олією городина; в скоромний день сир, в пістний — риба, але се вже була присмака, і давали тільки „мало риб“; в св'ято їли часом хліб з липшою муки або навіть якісь тіста „(хліби чисти з'їло, друзи же отъ нихъ съ медомъ и съ макомъ творени)“; рівнож чимсь не зовсім звичайним був мід³⁾. Сухий житній хліб, варена непомащена городина і вода — се вже була страва незвичайного аскета. Хліб уважавсь чимсь більш розкішним, як сочиво, а на самім кінці, як остатня з потрав, стояла варена городина⁴⁾. З другого боку — з стравою заможніших, вищих верств знають нас пераз згадуваний „урок“ князих урядників — „вир-

schleben, 1875, теж у Ирадеpa Sprachvergl.² с. 459—460, Reallexicon 700—1.

¹⁾ Сахоквасов op. с. с. 188, 191.

²⁾ Іпат. с. 86.

³⁾ Житіє Феодосія л. 18, 20, 21, 22.

⁴⁾ Ibid. л. 9, 20, пор. Іпат. л. с. 132.

ників“: вирник має дістати для себе й для свого отрока (слуги) що дня хліб, по „уборку“ пшона й гороху (в иньшій варіанті хліба й пшона має дістати стільки, скільки з'їсть), двоє курей, а крім того на тиждень бичка або „полоть“ мяса, що дня „головажню“ соли й відро солоду на пиво, в скоромний день сир, а в піст замість мяса — рибу¹⁾.

З того виходить, що хліб, каша і варена городина (правдоподібно — якийсь борщ), були б тоді головними стравами людськими, як і тепер; може тільки мясо, при багатій ще фавні і вільних випасах, було тоді звичайнішою їжою ніж тепер. Хліб — то був справжній вже хліб, подібний до теперішнього, а не якісь опрісноки. Муку замішували на теплій воді (укропъ), місили, додаючи дріжджей (квасъ) і пекли в печи, не на огнищу, а таки в печи, більш подібній до теперішньої. Хліб мусів бути більших розмірів, судячи по тому, що його мало стати на день двом чоловікам; але були й малі („коврижькъ“, „коврижька“)²⁾. З иньших страв літопись описує докладніше ще нам князь: муку розмішують у воді („цѣжь“), варять і підливають „сити“ — розведеного водою меду. Мясо звичайно варили — в казані або горніці; літописець оповідає за Святослава, як щось не звичайне, що він не варив мяса, а пік його на углях; з сього-ж оповідання бачимо, що їли і мясо домашньої худоби (вчисляючи й кінське) і дичину³⁾. В сумі, як бачимо, страва в ті часи далеко не була примітивно-простою, а се важний культурний симптом, і для того я коло нього довше сплявив ся.

Їли деревляними ложками: вередива дружина Володимира зажадала срібних, але літописець оповідає про се як про нечувані забаганки⁴⁾.

Серед напитків головне місце займає мід — загально улюблений, від простого чоловіка до князя; про нього я казав вже. Поруч нього бачимо й пиво, а мабуть, циди й сирівець. Вино натомісь було річю досить рідкою, приступною тільки особливо заможним і значним. В Житії Θεодосія вино ніде не виступає як питє і уживаєть ся тільки для церковної служби.

Одежа (одіти — загальнословянське) мусіла бути ще дуже примітивна й невибаглива. На се вказує той цікавий факт, що

¹⁾ Р. Правда Акад. § 42, Карамз. § 7, пор. § 108—9, варіанти див. у Калачова Предварительныя юрид. свѣдѣнія² с. 188—9.

²⁾ Ж. Θεодосія л. 11 (квасъ на състроение хлѣбомъ розливааху), 21 (тѣсто лѣясщєжь, и пакы инѣ лѣющимъ укропъ въ не), Іпат. с. 130, 138.

³⁾ Іпат. с. 41, 86. ⁴⁾ Іпат. с. 87.

назви ріжної одежі — то переважно спеціалізовані назви тканини взагалі. Так свита означає взагалі тканину чи плетену, плахта в інших діалектах означає хустку, верету; опанча — від опона (тканина); сукни — від сукна; портки — від портъ (тканина, подібно як російське рубаха від рѣбъ). При тім сю спеціалізацію тої чи иньшої назви для тої чи иньшої одежі бачимо в поодиноких діалектах чи групах инакшу, а се вказує на пізнійші часи сеї спеціалізації. З другого боку цікаві численні перейняті назви для одежі, як кошуля з лат. *casula*, сорочка — новолат. *saoca*, жупан і шуба звязують з новолат. *juca*, гуня з новолат. *huma*¹⁾. Перейняте слова одначе часто означає перейняте фасона, як і тепер, а не самої річи взагалі; запозичення в предметах убрання взагалі незвичайно численні скрізь у всіх народів. Загальнословянські назви для шкіряної одежі — кожух, і шкіряного-ж обува — черевпки; слово-ж чобіт запозичене з перського. Є загальнословянські назви для снодень — варварського убрання північних країв, незвісного античним народом — гачі і ноговиці; загальнословянські-ж слова пояс, плащ. Слово шити (праіндоевроп. *si* — лучити) мусіло належати як до шкіри, обуви, так і до одіжи, і загальнословянське швець в різних діалектах прийняло значіння то шевця то кравця. З туалетних окрас до загальнословянських належать слова: перетень (від перет — палець), гривна (від грива — шия).

В археологічних розкопках знайшлося дещо з старого костюма²⁾. Такі останки вовняних і полотняних тканин, часом обшитих на ковнірі або деліде кусничком шовкового, деретканого золотом або сріблом „оксамита“ (*ἄξαιτος*); застіжка робилась із коралники (пацьорка), застібною на ремінну петличку або кільце. Богаті люде мали цілі убрання оксамитові з дорогими металічними гудзиками (як в черніговських могилах), але тут трудно відрізнити свійське від перенятого, привозного. Пояс бачимо ремінні з бляшкою, або ткані, часом також з дорогих, золототканних матерії; коло пояса бували ремені для прицеплювання підручних річей або шкіряні моншонки; трапляли ся моншонки із цілим своїм інвентарем: огнивом, маленьким бруском до го-

¹⁾ Крек² с. 175, Мікльосіч *Etymologisches Wörterbuch sub vocibus*.

²⁾ Сажоквасов, Антонович, Гажченко, Мельник *op. c. passim*.

стрення, кусничками сїрки й кількома баранячими астраґалами (до гри), Кремень, огниво, ножик — се звичайні річі при небіжчику; в сіверянських могилах дуже часті кістяні гребінці. З окрас маємо нашіста шкляні, камяні, металїчні (здебільшого привозні), кульчики й перстні з металїчного дрота (бронзового, срібного, а навіть і золотого), наручники (брансолетн); на голові у жінок бували шапочки чи наголовники в вовняної тканини, ушитї срібними й шкляними окрасами. Обувє заховалось досить добре в деревлянських і волинських могилах: се невисокі, гостроносї чобітки з тонкої вичиненої шкіри (сафяну) у двоє зложеної, або иньшою, грубшою підложеної, шитї на підшві; в одній чернигівській могилї знайшли ся великі чоботи, прошивані бронзовим дротом, як коментар до пізнійшої описи костюма кн. Данила: „сапоги зеленого хъза, шити золотом“¹⁾.

Дуже інтересну опись костюма багатого Русина подає ібн-Фадлан: він мав на собі широкі сподні, панчохи²⁾, чоботи, куртку, а зверху шовкову свиту, з золотими гудзиками, на голові соболєву шапку в шовковим верхом³⁾. У иньших Арабів іде мова теж про куртки і свити та широкі сподні Русинів⁴⁾. В наших домашніх памятках можна набрати теж досить повний склад одежі: сорочка, свита, поверх того, може тільки у заможнійших — „корзно“ (керея, плащ), на ногах плетені „копытьца“, рід панчіх, і чоботи — „сапоги“, або замість них постолы — „прабошни“, або „черевни“ (черевики); в деяких місцях мусїли носити натомїсь личаки; на голові шапка — „клобук“, плетена або шкіряна. На шиї, у багатих — золоті і срібні ланцюхи, нашийники з грубшого чи тоньшого, плетеного дроту (гривни), у жінок в вухах „колци“⁵⁾. Нарешті — маємо й кілька образків староруських князїв. Так на звітній мініятурі Святославого збірника 1073 р. (правда, дуже

¹⁾ Іпат. с. 541.

²⁾ Се слово в тексті ібн-Фадлана не зовсім ясно що до свого значіння, але якійсь рід панчіх дійсно уживав ся ва Русь.

³⁾ Вид. Гаркави с. 98. Супроти словянства ібн-Фадланової Русї досї не піднесено таких поважних закидів, які б змусили нас бачити в нїй Финів, як хочуть одні, або Варягів, як хочуть иньші. Але супроти таких підсвєрїнь я все таки верїжжаю їх з номїж иньших звісток і ставлю осїбно.

⁴⁾ Джайґані І. с., ібн-Даст вид. Хвольсона с. 39, Гаркави с. 193, 276.

⁵⁾ Іпат. с. 56, 98 (пор. с. 248), 137, 170, Житіє Феодосія л. 4, 9, Сказанія о Борясї и Глѣбѣ с. 37.

знищеній від часу) маємо малюнки князя, княгині й їх чотирох синів — трох дорослих і одного малого хлопця. Чоловіки мають тут кольорові кафтани (синій на старім, вишневій — на синах)¹⁾, довгі (нижше колін), на ковнірі й рукавах обшиті золотим, а знизу кольоровими краями; сини підперезані золотими поясами, з золотими-ж кінцями; старий князь має накинений зверху синій плащ, обшитий золотом, застебнений на правім плечі застіжкою; на голові шапки з тканим верхом і обшивкою (з футра?), у синів вона має високий верх, синій, у батька низький, округлий, ясний; на ногах чоботи — у батька сині, у синів червоні. Княгиня має ясно червоний кафтан, обшитий якоюсь ясною обшивкою на грудях і подолі (прошва); рукави широкі, стяті навесоси, як у західніх костюмах, а з них виходять вузькі рукави тоїж барви, обшиті золотом коло руки; на голові шапка висока, як у молодих князів, і під нею біла намітка (серпанок, рантух), на ногах якісь (жовті?) санянци; підперезана вона золотим поясом. Малий має таку-ж одіж як і його старші брати, тільки на кафтані золоті петлиці²⁾. Такаж більш-менш була певно й одіж богатих людей взагалі.

Супроти наведених звісток мусимо так само скептично як звістку про слаборозвинене хліборобство приймати звістки Прокція про бідну одіж сусідніх Словян VI в.: деякі з них, каже він, не мають ані сорочки, ані плаща, тільки в коротких слодніх ідуть на битву. Се могла бути яка небудь погранична галайстра, а може й певний воєнний шик, щось подібне до голого Запорозця, змальованого Річиним.

Уряджування якогось укриття для мешкання належить ще до праїндоевропейських часів. Словянське дім, домъ належить до індоєвропейського занасу слів: санскр. *dāna*, грец. *δῶμος*. Який би не був нещасливий сей праїндоевропейський дім, але все таки був справжній дім, не купа ріща, а дверима (зенд. *dvarem*, грец. *θύρα*, сл. двьєр), хоч

¹⁾ Кольори, хоч про них згадує, мають досить проблематичне значення, бо потерпіли від часу, та й з початку могли бути не всюди реальні.

²⁾ Недавно звернули на себе увагу інші мініятури (в псалтири, писаній в Трирі), що представляють князя Ярополка Ізяславича, його жінку й матір. Вони одначе далеко менше інтересні (навіть приймаючи, що представляють руського князя), бо фігури показують занадто сильний візантійський публьон в представленню, в костюмах. Про них моя стаття в *Записках наук. тов. ім. Ш. т. XLІ* — „Київські мініятури при Трирській псалтири“.

і без вікон. В загальнослов'янській словниці маємо вже досить багатий запас слів для дому і його урядження, що вказує на його значний розвій. Поруч з тою індоєвропейською назвою маємо загальнослов'янські: храм, хижа¹⁾, може й куча (з *кут*). Хата була зверху вкрита (загальні назви — стріха від *стрѣти*, *sternegę*, і кров — від *крити*), і сю стріху держав брус, що має загальнослов'янську назву слѣмя (лит. *salmą*, грец. *σέλμα*); хата мала вікна (окно від *око*) і як показує загальнослов'янська назва вапна (вап — кольор, фарба) — бувала помащена вапном, або кольоровою глиною. Будувалась вона тільки з дерева або плелась з ріща; вся мулярська техніка — річ пізнійша й оперта на чужих, перейнятих у Греків та Німців термінах. З хатнього урядження маємо загальнослов'янські слова як піч, лави, стіл; останнє слово вгаєть ся в діалектах з значінням стола і крісла, а се, як і наше: „стілець“ показує, що вигляд обох родів меблів був однаковий, а може й служив для обох потреб один предмет. На подвірю (загальнослов. дворъ, в зв'язку з *двери*) крім мешкальної хати могли бути комори, клітн (клѣть, *tot. hlathra*, *ip. cléthe* — дах), клітви²⁾ і кошари (від *кш*) для худоби, гумно і житниці для хліба; для переховування його часто служили також викопані в землі ями. Все се було обгороджено плотом (загальнослов. від *плести*).

В наших історичних пам'ятках маємо кілька цікавих звісток. Бачимо, що розрізнялась кімната з пічю, тепла (кімната — властиво *caminata*) — „истобка“, „летьба“, від зимних, що мали різні назви — сѣни, одрина, клѣть, вѣжа. „Сѣни“ означали не теперішні сїни, а взагалі хату; одрина, очевидно, була хата для спання, вѣжа — хата горішня; клѣть бувала і коморою, але служила, певно, і для мешкання³⁾. Хата ставилась висока — „сѣни“ були на поверсі (на другім поверсі, кажучи так, як кажуть на російській Україні) й мали під сподом тільки піддаше, на стовпах; в довшій часті хати могли бути комори — „клѣти“, може й „истобка“ з пічю⁴⁾. Піч, як я вже казав, була більш менш подібною до теперішньої, не просто огняще. З иньшої хатньої обстанови фігурує часто одръ, по-

1) Се слово уважають за перейняте з нім. *hus*; про храм Гірт с. 332.

2) Виводять з нім., але вивід спірний.

3) Іпат. с. 38, 55, 138, 159, Сказанія о Бор. в Гл. с. 78.

4) Іпат. с. 55, пор. с. 120.

стіл, висока, так що на ній можна було сісти¹⁾. Широко уживались килими — „коври“²⁾. На подвірю згадують ся „квіти“, пивниці — „погребі“, спижарні, — „бретяниці“, хліви й загороди для худоби, гумно для хліба³⁾. На княжій дворі згадують ся особні „мовниці“ — бані, „медуші“ — пивниці для меду; се бувало, певно, і взагалі у заможнійших. На вершках хати бували голубинки для голубів⁴⁾.

Їздили возом („возь“, „кола“, або „тел'га“), запряженим кіньми або водами; погонич — „новозьник“ сидів сам верхи на коні⁵⁾. Їздили часто верхи, навіть духовні особи⁶⁾; з приналежностей згадують ся сідло і „подклад“⁷⁾; в могилах стрічали ся металічні частки узди і стремена⁸⁾. Зимою їздили на санях, але крім того сей екінаж мав і свій ритуальний ужиток — напр. при похоронах, як подекуди й досі у нас: се треба толкувати правдоподібно архаїзмом сього екінажу⁹⁾.

На закінченне нам треба переглянути ще дві категорії слів в круга матеріальної культури.

Одна — се зброя, оружжя (загальноє). Серед нього, як і у інших Індоевропейців в розвою оборони переважала зброя агресивна. Найбільше значіння мала стара, найстарша властиво зброя — спис; найпримітивнішою формою його був гострий сук дерева, або обмалений кілок, який приготував Одисей на Поліфема і які уживались на Україні ще в XVII—XVIII в. під час народніх рухів, за браком діншої зброї¹⁰⁾. Розуміть ся, і в прасловянські часи уживались списи з залізними вістрями. Маємо для них дві загальноєвропейські назви — копійє (того-ж самого пня що копито, конати — бити) і сулиця (сунути). Далі маємо: ніж (ножь — п'язти, низати — протнати, слово се звязують з прус. *nagis*, кремій, се давало-б ремінісценцію колишніх кремінних ножів, як німецьке *sax* — меч, лат. *saxum* камінь, але воно має деякі дінвієтичні труднощі¹¹⁾; меч (tot. *mekels*) — слово уважають перейнятим з німецького, як вніше

1) Ж. Феодосія л. 8. 2) Напр. Іпат. с. 49, 170, 180.

3) Р. Правда Акад. § 20, 38, Карала. § 40, 59, Іпат. с. 236 і 237.

4) Іп. с. 36 і 37. 5) Житіє Феодосія л. 14—5.

6) Іп. с. 147. 7) Іп. с. 41.

8) Сажоковсь ор. с. 188, Антонович Кургани Зап. Воляни с. 137.

9) Іпат. с. 38, 123, 131, 144 і ш. Спеціальна розвідка Th. Volkov *Le traicneau dans les rites funeraires de l' Ukraine*, 1896.

10) Як казав Осовекий (Труди VI археолог. съезда I с. 55), такі сулиці уживають ся й досі в східній Литві.

11) Шрадер *Reallexicon* с. 538, Крек² с. 152—3.

праслов. корѣда (у нас забуте) виводять з перського *kard*; треба знати, що взагалі довгий меч в індоєвропейській арматурі був чимсь пізнішим в порівнянні з коротким, подібним до ножа; далі сокіра — сѣкіра (від сїкти), і поруч сєї друга загальнословянська, але перейнята назва — топір (перс. *tabar*); кий (від пня *ku* — бити, як і ковати); праща (від прати, перти, як пракъ — порок, машина до розбивання стїв). Лук з тетивою (лит. *terŭva*), стрілами (спільне з нім. *strala*) і тулом — сагайдаком для них, становить теж загальнословянську і певно — прасловянську арматуру.

Дуже бідно на слова для другої категорії зброї оборонної. Мазко загальнословянське, чи властиво європейське — щит (лат. *scutum*, кельт. *sciath*, лит. *skėdas*)¹⁾; загальнословянськими треба уважати і броню, брѣни (р. нім. *brunja*, виводять з кельтського *bruinne* — груди) та шоломъ (шлѣмъ, виводять з нім. — *tot. hilms*), але на тім і кінчить ся.

Сьому відповідають до певної міри й найстарші історичні звістки про словянську зброю. По словах Прокопія, Словяне ідуть на битву переважно піші, з невеликими щитами й списами, без броні; Маврикій (а за ним Лев) кажуть, що словянські вояки мають кождий по парі коротких списів (*ἀκόντιον*) — для битя й киданя, уживають дерев'яні луки з дрібними затроєними стрілами, деякі мають добрі, але занадто великі й невигідні до носення щити (як грецькі *θυσσοί* — великі, четверокутні, „як лвери“). Подібно каже про Словян ібн-Русте: арматура їх складаєть ся з шк до кидання, щитів і списів, иншого не мають; але головною зброєю руської дружини й у нього виступає меч, а князі мають і кольчуги²⁾.

Чернігівські могили дають багатий запас руської — боярської або й князівської зброї X в.: тут маємо вже великі мечі й шаблі, ножі довші й коротші, залізні списи й коротші копія, сокіри, залізні стріли, залізні, часом обложені міддю чи иншим металом шоломи, кольчуги, мідяні бляхи від кованих щитів³⁾.

Меч став уже головною зброєю на Русі; в літописній легенді про хозарську дань у Полян, полянський, з обох боків гострий меч протиставляеть ся кривій, з одного боку вигостреній шаблі хозарській — взагалі турецькій. Розмінюючись з печенізьким ватажком зброєю, воєвода Претич (з Сіверщини) дає

¹⁾ Против виводу з нім. — *tot. skildus*, див. Крек² 154, Шрадер *Reallexicon* с. 720—1 (тут вказані й лінгвістичні труднощі в ряді сих назв).

²⁾ Самоквасов 188. ³⁾ Вид. Хвольсона с. 31—2.

Печенігу броню („брони“ — кольчугу), щит і меч, а той йому коня, шаблю й стріли: се тодішня типова зброя обох сторін'). З сих старим руським мечем (а в розвою зброї властиво новим) знайомить нас добре одна з чернігівських могил: тут маємо широкий і довгий, коло метра, меч з масивною ручкою, майстерно обробленою і мабуть посеребреною, і кілька меншої великості; такі великі мечі, судячи по археологічним находках були тоді досить розповсюднені на всім путі „з Варяг в Греки“²⁾). Крім мечів одначе уживались і шаблі; пізніше, в XII в., судячи по Слову о Полку Ігореві, вони навіть взяли перевагу над мечем, бо вигнута шабля вигідніша до рубання як рівний меч. Не стратили свого важного значіння списи — копія, як і ножі (пор. ножі „засаножики“ Слова о н. Ігоревім, як гайдамацький „товариш“ заступлений в халаву), сокіри („топорці“³⁾), луки. З оборонної зброї знаємо „червленні“ щити і шоломи; натомість кольчуги згадують ся рідко, й не знати, чи уживались родовою дружиною. Прості люде ледви чи мали й ту повну зброю: звичайні могили містять в собі списи, ножі, стріли й сокіри⁴⁾; се мабуть і була зброя звичайного воюка не-дружинника.

Зброя мусіла бути переважно власного виробу, судячи по значно розвинтій на Русі металічній технїці, але заможніші пшались чужоземною зброєю. Вже ібн-Фадлан каже, що Русь уживала мечи „франкської“, західньої роботи, — Слово говорить про латинські шоломи і навіть язські сулиці (взагалі воно служить дуже цікавим джерелом для пізнання руської культури XII в.)⁵⁾. Згадані великі староруські мечі дійсно дуже близькі по формі до германських (перейнятих Німцями від Кельтів, т. зв. *spatha*), хоч могли робити ся й на Русі⁶⁾.

¹⁾ Інат. с. 9, 43.

²⁾ Подібні мечі знаходять ся в Київі, в Гнездовських могилах (один з них зовсім подібний до чернігівського); чинала колекція (8) подібних мечів в Курляндській губернії (з під Альшвангена) і один з них дуже подібний знов до чернігівського, є в московським музею, де переходуєть ся і гнездовська, і чернігівська колекція. Рисунок київських мечів в Древностях Придніпровья V таб. I, чернігівських у Алуція ор. с. (прив. 38). ³⁾ Інат. с. 123.

⁴⁾ Збірка різної зброї в Київщини див. в Древностях Придніпровья V таб. I—III, тільки її словянське походження не всюди певне.

⁵⁾ Неясна звістка ібн-Руєте, що Русини уживають „Сулейманові мечі“.

⁶⁾ Порівняти нпр. рисунки квівських і чернігівських мечів і рисунок кельтсько-германської „шпади“ у Геріеса *Urgeschichte* с. 155. В кождя разі нема причини конче уважати їх специфічно скандинавським, як то роблять часом — нпр. Спичинь Обозрїні с. 268.

Друга категорія характеристичних річей — музичні інструменти для забави і танцю (загальнословянське — плясати). Сюди належать такі загальнословянські слова: сопілка — сопі́ль, труба, гуслі, бубон. Ці інструменти згадують ся і в історичних джерелах, свійських і чужих¹⁾. З інших річей до забави звістні нам ще кости до гри; баранячі астрагали знайшли ся в різних поганських могилах²⁾.

В поданім вище огляді матеріальної культури руського словянства ми не раз зустрічали сліди уживання чужих, завозних предметів, чужі, перейняті назви — сліди заграничних зносин, виміни продуктів, торгівлі. Початки обміну — сеї початкової форми торгівлі, ми можемо слідити вже в правіковім язиковім запасі індоєвропейських народів; слав. мѣна — обмін (санскр. *mé*, лат. *mutus*), вѣно — ціна, заплата (санскр. *vasná*, гр. *ὠνή*, лат. *ven-*) належать до цього правікового запасу; слав. про-дати має теж паралелі в санскр. *parādā* (промінати), лит. *parduti*³⁾. З другого боку сліди обміну, торгівлі ми бачили вже в неолітичній культурі наших країв, як екзотичні черепашки — *surgae moneta* і середземельні мушлі неолітичних і ранніх металічних могил, або вироби з чужеземних камінних родів; бронзова фабрикація вся оперлась на заграничному ввозі: бронзи не добували на нашій сучасній і на праслов'янській території; залізна культура також опиралась на обміні, бодай по части, заграничній, бо залізо добувало ся тільки в деяких місцевостях нашої території і те місцеве залізо ледви чи коли небудь задовольняло всі потреби в сім металі; досить розповсюднені шкляні вироби приходили всі з чужих країв; на заграничних зносинах опиралось розповсюдження певних культурних типів і навіть обрядів, як керамічна техніка передмікенської культури, її будови, або обряд похоронного обсипування фарбою, і т. и.

Уже в часах перед словянським розселенням ми можемо з повною певністю зазначити ті три головні напрями — дороги торгівлі і обміну, що з певними перемінами виступають потім у наших предків в історичні часи: полудневий, східний

¹⁾ Іпат. с. 43, 136, пор. 120; ібн Русте, ібн Фадлан й ин.

²⁾ Древности Придніпровья с. 56—7, Самоквасов с. 188, Антонович с. 14, Мельник с. 495.

³⁾ O. Schrader Linguistisch historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Warenkunde, Єна, 1886, особл. гл. II.

і західній. Полудневий, що виходив з фінікійських, карійських, пізнійше грецьких чорноморських факторій, був чи не найбільше важним з культурного погляду. Документальні сліди сеї торгівлі маємо в численних нахідках грецької посуду, юбілерських виробів і монет в середнім Подніпров'ю¹⁾ (особливо інтернаціональна пара пантікапейських монет Рижанівської могили, як хронологічна дата одної такої нахідки)²⁾, а безперечно, що культурний вплив сеї торгівлі сягав і значно далше на північ³⁾.

В чорноморських степах він перехрещувався з східним шляхом, де посередниками в торгівлі були племена Іранців. Як приклади культурних перенять, що довершувались в різних сферах нашого життя сею дорогою, пригадаю з вищесказаного такі слова і речі як курку, топір, чобіт; сього вистане, аби показати, як різнородні бували сі перейняття. Зрештою документи зносин сею дорогою ми маємо від найдавніших часів, для різнородних епох; поминаючи черепашки сургеа монета, що ловлять ся на Червонім морі й Індійським океані, але могли приходити і з чорноморського побережя, або переджікенську культуру, безперечно азійську, але також невисліджену що до доріг, якими вона йшла, — вкажемо на т. зв.

¹⁾ Див. вище с. 38—9, 77. Про нахідки грецьких чорноморських монет — Ольбії, Боспора, Херсонеса на середнім Подніпров'ю див. Археологічну мапу Антоновича с. 25, 66 (bis), 72, і статтю Давилевича в Трудях ІХ з'їзда т. I; згадаю ще Піча Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 276, але тут джерела часом неповідні, і Сидіца Обоарфніе гурберній (Труди отд. сл. рус. арх. IV).

²⁾ Zbiąg wiadomości, т. XII. Як далеко могли часом сягати торговельні впливи Чорного моря, може вказувати нпр. факт нахідки боспорської монети царя Іштімея (III в.) в басейні Камі — Російській историч. музеї с. 46.

³⁾ Дуже інтересним слідом торгівлі на балтійсько-чорноморській дорозі був би ряд імен горючого камня поданий Шрадером Linguist. hist. Forsch. с. 84: лит. sakal — смола, клей, скитське sacrium, грецьке ἱλεκτρον із *elctron, лат. succinum, египет. sacal. Горючий камінь окрім балтійського побережя знаходиться і на східно-європейським суходолі подекуди, між иншим і в околицях Києва і на Волині (про се див. Кенпенъ О находженіи янтаря въ Россіи (відб. з Ж. М. Н. П.), Тутковського Київській янтарь (Юго-западный край, I). Пліній наводить звістку Філемона, що горючий камінь викопують у Скитії в двох місцях, в однім білій, в другім жовтій (XXXVII 2 (11)). Тому всі нахідки горючого каміня звязувати балтійським побережжям трохи небережно; тям цікавіший був би вказаний Шрадером ряд слів, бо він вказував би, що торгівля горючим камінням йшла в балтійського побережя через наші краї.

скитський тип в металічних (особливо бронзових) виробах, що заходить у нас також в район середнього Подніпров'я, а з другого боку йде далеко в передню Азію і служить документальним слідом зносин з нею, й азійського культурного впливу в наших краях в часах перед словянською міграцією. Потім т. зв. жеровинський чи іотський стиль в юбілерській штуці, що йде в нахідках від Ірану і західньої Азії через наші краї до західньої Європи, служить документом зносин і обміну з Орієнтом безпосередно перед словянською міграцією, а далі маємо вже письменні й нумізматичні вказівки¹⁾.

З заходу йшли культурні впливи попереду з країв середнього Дунаю і центральної Європи, з кельтських і інших огнищ культур, пізнійше від Римлян. Богата середнедунайська культура, особливо бронзова її техніка, розширяла свої впливи й на північне згірє Карпатів, в сферу словянської колонізації. Західня кельтська культура епохи Христа (т. зв. в археології культура тенська, la Tène), що розвинувши ся під впливом середземельної, значно випередила Германців і полишила багаті сліди в німецькій мові, між іншими в термінології металічної техніки, могла через Германців, чи може й безпосередно часом, впливати також на культуру словянську. Ще виразнійше виступають, і сильніші були дійсно впливи римської культури, від коли — а се було від I в. по Хр., розширяєть ся вона по провінціях центральної Європи. Численні латинські слова в загальнословянським бачили ми вже вище (напр. в одіжі); в археології римські впливи також слідні дуже значно. Слов'яне могли підлягати їм перед своїм розселенням і в часі розселення безпосередно, на полудневім заході, і приймали їх також за посередництвом Німців. Важне культурне значіння словянсько-германських стичностей і полягає на тім, що Німці були посередниками в передаванню на схід і північ здобутків культури кельтської і римської. Слідні їх в словянським язиковім запасі незвичайно численні — ми бачили їх напр. в їді, в домашнім урядженню, в зброї; на жаль в переважній часті такі язикові подібности можуть толкуватись на обидва боки, а що обидва народи стояли на більш менш однаковім культурнім рівені й мали свої спеціальні огнища культурних впливів, так що дещо могло переходити й до Німців зі сходу або полудня через

¹⁾ Див. вище с. 39—41. Про орієнтальні впливи в європейській штуці особливо Кондакова Русскія древности II, III і V т.) і Русскіє клады.

Словян¹⁾), тож і докладне визначення західних впливів на Слов'янщину все ще зістаєть ся задачкою будущини.

Археологічними документами торговельних зносин Слов'янщини з заходом (а також і з полуднем) в часах перед великою міграцією служать передовсім нахідки римських монет. Се дуже рідко конзулярні, а переважно імператорські срібні монети кінця I, цілого II і III в. Особливо численні нахідки їх в полудневій частині того району, що ми зазначили вище як праслов'янську територію — в середнім Подніпровю, також на Волини й Подністровю; стрічають ся вони і далі на північ. Знаходять їх не тільки спорадично, а й цілими скарбами по кілька десятків і соток монет. Рахуючи, відповідно прийнятій в археології максимі, що монета, нім опинилась в землі, могла обертатись звичайно не довше сто літ, ми будемо мати в пізнійших римських монетах сліди торговельних зносин з часів безпосередно перед великою слов'янською міграцією і з її початків. Сі зносини могли принести римський гріш і з заходу — з німецьких земель і з полудня — з римських провінцій та чорноморських торговельних міст. Колонізаційні завірухи II—III в., очевидно, не були в силі зовсім знищити її міжнародні торговельні зносини; тільки в IV—V в. вони слабують — монети з сих часів досить рідкі, хоч трапляють ся навіть більшими скарбами²⁾.

В часах по міграції маємо ми докладний образ торговельних зносин, доріг, комунікації з IX—X в.; але її торговельні відносини утворюють, розумієть ся, значно скорше (в певній частині сягають ще праслов'янських часів) і кидають в кождім разі світло на попередні столітя, себ то VII—VIII³⁾.

¹⁾ Нпр. готське *stikls*, кубок, правдоподібно походить від слов. *стъкло*, шкло (не противно, як думаютъ часто) — нр. Уленбек — Р. В. *Beitragē XII* с. 191, *Ягич Archiv XXIII* с. 536. Спирні питання про плуг, хмель і т. п. вказані були вище.

²⁾ Як на визначнійшій вкажу нпр. нахідки коло Махновки (Вердичів. пов.), коло Плоського Сквир. пов., коло Червобиля, Корсуня й Крылова на Дніпрі — по кілька сот монет, нахідки коло Нікіина 1873—80 рр. (більш тисячі, монети I—III в.), в Стольїм коло Чернигова, в Ромні й коло нього в с. Вовківцях, коло Луцівки Обоянського пов., з-над р. Мерла в Богодухівській пов. (200 золотих монет IV—V вв.), в Олександрівці Ровенського повіта, й ин. Середнє Пидніпровє ввагалі найбільше дає сих нахідок. З більш північних можна вказати на стару нахідку коло Клизовичів Могилів. губ. (близько 2000 монет). Літературу монетних нахідок див. в примітках (40).

³⁾ Література руської горювкі в примітці (41).

Головною торговельною дорогою сих часів був „путь изъ Варягъ въ Греки“ — Дніпро. Докладний образ торговельних зносин Дніпром в Візантією дає 9 гл. трактата зв. Про управу держави, Константина Порфирородного, що належить до самої середини X в. Кождої весни, каже він, з усіх земель Руської держави споряджають ся торговельні ватаги до Царгорода. Мешканці лісових країв, Кривичі й інші, за зими запасують дерево та виробляють з нього човни (сі човни в тексті звуть ся *μολύβυλα*, себто зроблені з одного стовбура, але сього не можна розуміти буквально, бо сі човни мусіли містити по кількадесять люда, подібно до пізнійших козацьких чайок¹⁾). Весною вони пускають з водою сі човни в торговельні міста²⁾ й тут спродають руським купцям. Сі купці з різних торговельних міст в водній системі Дніпра — з Новгородка, Смоленська, Любеча, Чернигова, Вишгорода й ин. з'їздять ся до Київа. Тут, поки споряджають ся човни (всякий принає до новозроблених кадовбів беруть з давніх човнів і так споряджають їх), поки з'їздять ся купці з різних міст, — можемо собі представити великий ярмарок, київські контракти перед тисячкою літ, коли купці обраховують ся, запасують потрібні товари, перепродують продукти різних країв, і т. д. В червні ватаги човнів рушають Дніпром; під Витичевом, трохи нижше Київа, стоять ще зо два зо три дні, поки зберуть ся всі човни, і тоді вже остаточно пускають ся в дорогу. Плавати инакше як великою ватагою було неможливо: чорноморські степи залягали тоді Печеніги і в певних місцях засідали та нападали на руські ватаги; Константин згадує, що Русь особливо стереглась Печенігів коло Ненайтецького порога, де приходилось перетягати човни берегом на кілька миль, потім на Крарійським броді — зараз нижше порогів (теп. Кичкас), і на устю Дунаю. Пороги купецькі ватаги переходили взагалі з великими обережностями, бо дуже були небезпечні. Місцями приходило ся переходити берегом, а в найбільш небезпечнім місці переносили на плечах не тільки всі багажі, а й самі човни; при тім треба було вартувати невільників, яких везли на продаж, аби не втікали (іх тому вели скованнх), і ще заравом — стерегти ся нападу Печені-

1) Може бути, що з одного стовбура робила ся спідна частина такого човна.

2) Текст говорить про Київ, але очевидно, що в човнах потреба була не тільки в Київі.

гів. Діставши ся на усте Дніпра, перепочивали на острові св. Етерія (Верезань) і потім їхали поуз берег Чорного моря до Царгорода, де кінчила ся „бідомашна і небезпечна, тяжка і трудна дорога“, як каже на неї Константин.

Се „Гречеський путь“, як він зветь ся в XII в.; купці, що ним їздили називали ся „гречники“, або й просто — „Греки“, а їх торговельні ватаги — „гречник“¹⁾. Колись, ще перед розселенням Словян, центром цієї грецької торгівлі з північними землями була Ольбія; пізнійше ся роля мусіла перейти до подунайських міст (поки їх не знищила словянсько-болгарська буря VII—VIII в.), а ще більше — кримських осад; головне місце між ними займав Корсунь — Херсонес, що зіставив сильну традицію в культурній історії Русі²⁾. Одначе з часом руські Словяне виїшли з своєї початково пасивної ролі в сій торгівлі й поминувши кримські міста, увійшли в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Ми не знаємо, коли се стало ся³⁾. Можемо за те твердити, що воєнні походи Руси на Чорнім морі, звістні нам від початку IX в., а розпочаті очевидно значно скорше, мусіли вплинути і на ці зносини, протривавши їм дороги і здобувши для них особливо вигідні умови. В результаті Русь домінувала на Чорнім морі в IX—X в. Пишучи в другій чверті X в., Араб Масуді, каже, що Чорне море — то Руське море, бо окрім Руси ніхто ним не плаває⁴⁾. Назва „Руського“ для Чорного моря стала популярною й держала ся довго потім, як Русь стратила давнійший приступ до цього моря: „Днепръ втечеть въ Понтское море тремя жерелы, иже море словеть Русское“, каже Повість, і західні письменники в XI, XII, XIII в. по традиції звать його Руським мо-

¹⁾ Іпат. с. 144 (див. в варіантах), 360, 361, 368.

²⁾ Ось як характеризує її сучасний історик руської штуки проф. Кондаков: „під назвою „корсунського“ в давній Русі розуміли все рідке, артистичне, але і давнє, старинне; в протинність „царгородському“, що було символом вирафінованого, високого з технічного погляду, „корсунське“ значило тільки, що архаїчне“. — Руськія древности V с. 27. В землях Руської держави повно було тих „корсунських“ річей, хоч в них деякі були не більше корсунськими, як славні „корсунські“ церковні двері в Новгороді, що в дійсности зроблені були в Магдебургу.

³⁾ Піч здогадував ся (ор. с. 292), що літописне оповідання про подорож Кня до Царгорода може бути згадкою про заганяння Руси увійти в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Розуміть ся, треба дати спокій сій подорожі, бо в ній маємо комбінацію самого літописця.

⁴⁾ У Гаркави с. 130. Недавно пробував збити сю звістку Вестберг (Beiträge VI).

рем — mare Rusciae, mare Ruscenum, хоч тоді вже Русь давно втратила своє значіння на сім морі¹⁾.

Перші письмовні звістки про руську торгівлю на Чорнім морі сягають 1-ої пол. IX в. Ібн-Хордадбег, пишучи в першій половині IX в., говорить уже про руську чорноморську торгівлю: „Русини з далеких словянських країв їздять до Римського моря (так називає він Чорне море, розуміючи під Римом Візантію); вони продають там футра бобрів і чорних лисів та мечі, і римський цар бере з них десятину“²⁾. Ся неясно стилізована звістка говорить, правдоподібно, про подорожі руських купців Чорним морем в візантійські землі: нема причин розуміти тут самі грецькі міста Крима.

На початку X в. ся заморська русько-візантійська торгівля була вже дуже значна. З розміром, обставинами й перспективами, які здобула собі вона наслідком походів руських князів на візантійські землі в IX і X в., знайомлять нас докладніше умови з Візантисю кн. Олега в перших роках X в., особливо як ще їх доповнити звістками з умови Ігоря 944 р. і оповідання Константина. Ми бачимо з них, що в першій половині X в. руські купці перебували в Константинополі в дуже значнім числі — не тільки по кілька десятків, але й по кілька сот мужа, рахуючи разом із службою. Вони прибували, очевидно, з тими торговельними ватагами, що приходили що літа описаним у Константина способом, й оселялись в спеціально призначенім для них передмістю Царгорода „у св. Мамі“ (пристань і передмістя за мурами Константинополя, зване так від церкви св. Маманта); тут зіставались вони по кілька місяців. Властиво ся купецька колонія, видно, мала тенденцію стати постійною, але цього не хотіло візантійське правительство; з одного боку воно, очевидно, з тривогою й підозрінням дивилось на сю численну колонію воєничого люду (ми можемо догадуватись, що якісь дійсні факти викликали таке недовіре й страх воєнних нападів); з другого боку, се була досить звичайна в ті часи торговельна політика: не дати чужим купцям запусити коріння у себе. В результаті ми бачимо цілий ряд обмежень зі сторони візантійського правительства: воно жа-

¹⁾ Іпат. с. 4, Еккергард — Monumenta Germaniae, Scriptores VI с. 216. Гельмольд I гл. 1 іб. XXI. Інші західні згадки про Руське море збирає Кулік — Ізвѣстія ал-Бекри т. II с. 84—6.

²⁾ Ібн Хордадбег в вид. de Goeje с. 115.

дає, аби руські купці виказувались перед ним посвідченням руського князя, аби тим відрізнити послів і купців від воєнних авантюристів; послі мали приносити золоті печатки (княжі очевидно), купці — срібні, але пізніше заведено, що з кожною торговельною ватагою київський князь посилав грамоту, де означав число кораблів: „послах корабль селіко“ (це факт дуже характеристичний, бо показує, як ся загранична торгівля велась в тісній залежності і контролі руського правительства). Далі, постановлено було, що руські купці в Царгороді можуть входити до міста тільки разом, одними воротами, в супроводі візантійського урядника, і не більш як 50 мужа нараз. Час, коли руські купці мають право на удержання в Царгороді від візантійського правительства, обмежено на шість місяців, а далі їм зовсім заборонено їм зимувати коло св. Мами. Таким чином руська купецька колонія не була постійною, і купці, прибувши літом, мусіли веі до кінця навігації вернутись до дому¹⁾.

Про торгівлю з північними закорськими містами, крім Царгорода, не маємо ближших відомостей. Константин Порфирородний²⁾ каже, що Русь з Дніпрового устя їздить в Чорну Болгарію (кавказьку; Хазарію і Спрію, та той факт, що тут Спрія виступає поруч із прикавказькими краями, робить правдоподібною гадку, що тут іде мова про Серір — теп. Дагестан. З пізнішого часу (XIII в.) маємо звістку, що руські купці з кримських міст їздили на полудневе чорноморське побереже, в Малу Азію³⁾. Жидівський подорожник XII в. Веніамин з Тулелі згадує про руських купців в Александрії⁴⁾. Чи плавали коли руські кораблі дійсно по Середземельному морю, не знаємо, а поодинокі купці, розуміється ся, могли далеко заходити і через візантійські, і через арабські землі; з рештою морська торгівля на Середземельнім морі в IX — X в. була взагалі в упадку.

¹⁾ Ці постанови мають досить близьку аналогію з пізнішою практикою Новгороду що до німецьких купців: ми маємо тут ту-ж саму купецьку політику.

²⁾ De adm. 42.

³⁾ Рюсброк (Рубрук або Рубриквіє, як його звуть інакше) — в Recueil de voyages IV с. 215; пор. з сими оповіданнями ібн-ель Атира (у Тівенгаузена Сбірник мат. кв исторіи Бол. Орди с. 27).

⁴⁾ Вид. Марголіна с. 138 (Три єврейські путешествієвники XI і XII ст., Спб., 1881.

Задавши страху Візантії своїми оружними походами, київські князі здобули у неї значні вигоди для київської торгівлі. В першій половині IX в., по словам ібн-Хордадбега, руські купці платили з свого товару, що сиродавали в візантійських землях, десятину візантійському правительству. По умові-ж, даваної в літописи 907 р.¹⁾, вони вже в Царгороді „творять куплю“, себ то провадять свої купецькі операції, без всяких обмежень і без яких небудь оплат, „якоже имъ надобѣ“, „не платяче мыта ни в чемъже“. Далі, руські купці, приїздячи до Царгорода, протягом шести місяців (а з початку може й протягом всього свого побуту, без обмежень) мали діставати від візантійського правительства всякий потрібний харч (місячину): „хлѣбъ, и вино, и мясо, и рыбы, и оwoцемъ“, і уживати собі „елико хотять“ публичних лазень (се була потреба грецького комфорту). На дорогу їм теж мали видаватись харчі і всякий потрібний корабельний припас: „якора, и ужа (шнури), и прѣ (вітрила)“. Обмежень тоді руська торгівля, мабуть, не мала ніяких; аж по нещасливім поході Ігоря 941 р. в ряді вьнших обмежень приступности візантійської торгівлі для Руси поставлено і таке, що руські купці не можуть купувати паволок дорожших як 50 золотих штука; сі паволоки, себ то делікатні шовкові матерії, були гордостію візантійської культури, одним з тих її виробів, що найбільш подобались та імпонували варварам.

Предмети русько-візантійської торгівлі можемо досить докладно уставити, порівнявши кілька звісток з IX—XI в. Описуючи торгівлю Болгарії, де сходились товари Візантії й Руси, Святослав каже, що від Греків ішли: „паволокы, золото, вино и овоци равноличнии“, з Руси „скора (футра), и воскъ, и медъ, и челядь (невільники)“. Із свого легендарного похода на Царгород Олег привозить „золото, и паволокы, и овоци, и вино, и всяко узорочье“. Оповідаючи про обмін дарунків ки. Ольги з імп. Константином, літописець каже, що Ольга мала дарувати „многи дары — челядь и воскъ и скору“, а Константин дав „золото и серебро, паволокы, съсуды разноличныя“; так само й Святославу в літописній легенді Греки посилають золото і паволоки²⁾. Ібн-Хордадбег, як ми бачили, з руських товарів згадує дорогі футра і мечі; Константин, оповідаючи про да-

1) Про сю умову див. нижче — гл. V.

2) Іпат. с. 19, 39—40, 44, 46.

рунки, побирані Печенігами у Корсунян, вчисляє пурпурові шовки та вишні дорогі тканини, перець і всякі прелмаки¹⁾.

Отже від Греків ішли фабрикати: наволоки і взагалі всякі дорогі тканини²⁾, вироби з золота і взагалі предмети славної на цілий світ грецької золотарської штуки — „сосуды различныя“ і „всяко узорочье“. Далі — різні шкляні вироби; вони знаходять ся в давніх руських могилах і взагалі в останках давнього руського життя в значному числі й мусіли приходити як з візантійських так і арабських країв. Нарешті продукти полудневих країв: вино, овочі й коріння. Предмети ці вивозили ся з Візантії як для власного ужитку Русі, так і для перевозної торгівлі далі на північ і північний захід і схід. В руських землях дуже часто стрічаємо дорогі візантійські фабрикати, особливо золоті з камінням річи, філігранові й емальові вироби; бачимо також, що візантійський артистичний промисел рішучо видінувся на наш місцевий XI—XII в., так що він вповні переймає і візантійський стиль, і форми, і техніку (хоч не дорівнює перфекції своїх оригіналів); се теж вказує як популярними, широко уживаними (розуміється — в вишній, багатій верстві) були візантійські вироби. Кусники шовку, брокатів стрічаємо в поганських могилах; в оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця на кождім кроці стрічаємо візантійську наволоку (ружскій дібадж): лавку для небіжчика застеляють грецькою наволокою і подушками з неї ж, на небіжчика одягають кафтан і шапку з наволоки-ж; очевидно, се була звичайна річ в заможнім побуті. Шкляні вироби, як я сказав, трапляють ся дуже часто і в великих масах в нахідках³⁾.

Невідлянки, футро, віск і мід були взагалі головними предметами руського вивозу в усіх його напрямках. Футра, віск і мід були найціннішим з того, що взагалі продуковали землі Руської держави: від непамятних часів громади східньої Європи

¹⁾ De admin. imp. 6.

²⁾ Пор. оповідання про похід Олега, де візантійські шовки (кропики) протиставляють ся слов'янським „тольстинамъ“ Іпат. с. 19.

³⁾ Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15 (шовк), 17 (шкло), Курганы Зал. Волины с. 138—9 (брокат, намисто), Мельникъ Раскопки въ землѣ Лучанъ с. 496 (шовк), Самоквасова — Сіверянскі раскопки с. 188, 192 (брокати). З шкляних виробів особливо були розповсюджені намиста й шкляні паручники — їх маса стрічається на місці кождої старої руської осаді. Нова интересна нахідка брокатів в Києві (Михайлів. мон.) Археол. літописъ 1903 с. 302—3.

платили дань шкірами — „по бѣлѣи вѣверицѣ“, „по чернѣ кунѣ“, „медомъ и скорою“¹⁾, і память сієї дани держалась на Русі дуже довго: в XVI в. ще стрічаємо різні „кунці“ — селянські податки, хоч уже здебільшого переложені на гроші.

Ганебний торг невольником проваджено тоді в великих розмірах всюди, і Русь тут не становила винятку. Жидівський подорожник XI в. Веніамин Тудельський каже, що Жиди прозивали Словянщину Ханааном, бо її нарід продає „своїх синів і дочок всім народам, як і мешканці Русі“²⁾. Самі Жиди, як побачимо, відігравали важну роль в вивозі словянських рабів — головню в західноєвропейські землі, суходолом. В Царгороді чудеса св. Миколая з XI в. згадують спеціальний торг, „идѣже русѣти купци приходяще челядь продають“³⁾. Вивозили невольників і на схід, як побачимо. Часті війни IX—X в. — періода утворення Руської держави, постачали невольника в великих масах: „люди овѣхъ избѣ, а другія работѣ преда“⁴⁾ — се був звичайний фінал тодішніх війн.

Ті предмети руського експорту по часті збирались із самих руських земель, по часті виїнювались і купувались у дальших, північних народів, особливо дорогі футра. Сі то товари звозили руські купці з різних сторін до Кієва, щоб потім, як бачили ми, літом відправити до Царгорода.

Від коли навязано безпосередні зносини з Царгородом, мусіла відійти на другий плян торгівля з грецькими кримськими містами і з подунайськими краями, але й вона не перервалась; із вище наведених слів Святослава бачимо, що й у другій половині X в. подунайські городи були місцем, де стрічалась торгівля руська, візантійська і країв середнього Дунаю.

Не стратили своїх торговельних зносин з Русію і кримські міста. Крім морської комунікації був сюди і сухий шлях — правдоподібно той, що в XII в. звістний нам з іменем Солоного. В XII в. торговельна дорога з Русі на полудень розділялась на три шляхи: крім „Грецького“ путя, очевидно того, що вище описали сьмо — Дніпром аж до устя, був ще путь Солоний і Залозний. Близше їх напрям у літописі не означає. Залозний шлях ішов Дніпром вниз і мусів звертати десь не вище Канева, найправдоподібніше — на полудневий схід; що до Солоного, то в нім

1) Іпат. с. 11, 13, 37). 2) Ор. с. с. 146.

3) Вид. арх. Леоніда (Памятники древней письменности, 1881) с. 85.

4) Іпат. с. 39.

часто бачать шлях по кримській сіль. Про експлоатацію кримської соли в X в. дійсно згадує Константин¹⁾; правда, про вивіз кримської соли на Русь не маємо ранішніх звісток як з XIII в. (у Рюйсброка), а Патерик (XIII в.) оповідає про соляну кризу в Києві при кінці XI в. в таких словах, мов би сіль привозилась туди тільки з Галичини²⁾; але було-б неправдоподібним припускати, що сіль з Криму не вивозилась на Русь в тих і попередніх століттях, бодай коли не було особливих неспокоїв у степах. Крім вивозу соли, в Криму мусів провадитись такий же обмін руських продуктів на грецькі і взагалі полудневі, який, хляба в більшому розмірі, провадився в Царгороді. Пізніші звістки про кримську торгівлю (Рюйсброк і ібн-ель-Атир з XIII віка) кажуть, що в Криму з руської сторони приходили футра і невідьники, від Греків — а з Греції і Малої Азії — матерії (шовкові й бавовняні) та різне корінне³⁾; се все з повним правом можемо перенести і на давніші часи. Сюди-ж можна прилучити ще звістку Константина⁴⁾, що Херсоніти купували від Печенігів шкури й віск: не знати як з шкурами, а віск певно йшов з словянських земель, бо Печеніги пчільництва не мали. Взагалі хоч під час інтензивної торгівлі з Царгородом кримська торгівля мала для Руси другорядне значіння, але в міру того як печенізькі орди все більше відтісняли Русь від моря, та зникала руська людність в степах і слабшала руська морська торгівля, торгівля посередня — через кримські і подунайські міста знову здобула першорядне значіння для Руси і взагалі східньої Європи. Але се вже дало себе знати пізніше, в XII—XIII в.

Щоб покінчити з полудневою торгівлею Руси, мусимо згадати ще за торгівлю з чорноморськими кочовниками. Константин, як згадував вже я, оповідає, що Русь купує у Печенігів волів, коней і овець⁵⁾. Правило м. Іоана (XI в.) закидає руським купцям, що „вони пмѣнья ради или скотолюбья ради“

1) De admin. imp. 42.

2) Recueil de voyages IV с. 219, Патерик в вид. Яковлева с. 154.

3) Рюйсброк с. 215, візки з ібн-ель-Атира у Тизегаузена Сборникъ матеріаловъ къ исторіи Золотої Орди с. 26.

4) De adm. 53.

5) De adm. imp. 2. Тут треба згадати поправку одного неясного тексту у аль-Бекри, зроблену Розеном; з тою поправкою він читаєть ся так: всі сі народи (Кипчаки, Хозари, Тузи й Словяне) сусіди Печенігів і вони мѣняють ся з ними товарами (вид. Розена с. 59).

(двозначно сказано, бо „скот“ значить і худобу і гроші) їздять до Половців і „сквернять ся“.

Важною торговельною стацією в сій полудневій торгівлі було Олеше — десь коло устя Дніпра, як думють звичайно — на місці теперішніх Олешків (Алешки). Ми маємо близшу звістку про нього в XI—XII в., бачимо, що тут перебували гречники (чи Греки), і звідси вивозились різні товари; по всякій імовірності, про сю стацію іде мова і в русько-візантійській умові 944 р., де вимовляється, аби Русь не вивозала на устю Дніпра, в т. зв. Білобережю (так звалось Дніпрове побережжя) ані на острові св. Елеуферія (теп. Березань): візантійське правительство не хотіло бачити торговельного міста в сусідстві своїх кримських міст, а могло боятись і воєнних небезпечностей звідти¹⁾.

Система Дніпра, що збирала з різних сторін товари для сього полудневого, візантійського експорту, розносила в поворотом візантійські, взагалі полудневі товари в різних напрямках, не тільки в землі Руської держави, але й далі. В очах літописця XI в. Дніпрова дорога передовсім „путь изъ Варягъ въ Греки“; він розходить ся на двоє, одна дорога іде з верхнього Дніпра через річки системи Двини (їх поминає літописець в своїй описі) в Ловать, звідти в Ільмен, Волховим в Ладозьке озеро, а звідти Невою в Балтійське море; друга дорога — з верхівя Дніпра Двиною в море. Літописець головний натиск кладе на першу — дальшу і більш тяжку дорогу, бо її держав у своїх руках центр північної руської торгівлі Новгород, тим часом як за Двину не знаємо, чи держала її коли Русь цілу в своїх руках. Але проторили сю дорогу „в Варяг“ у Грецію варязькі воєцькі ватаги тільки по сформованню Руської держави, що служила їм переходовою стацією, звідки сї воєнки переходили потім часом і до Візантії. Варязькі купці ледво чи коли проходили сю дорогу аж до Візантії (виключивши та-

¹⁾ Іншу гадку про місце, де було Олеше, висловив Бурачков (Извѣстія русскаго геогр. общ. т. XI. V і потім К. Старина 1886, IV) — він вказує на городище коло с. Зламенки, низше порогів. Сей погляд, прийнятий і деки ще (нпр. Іловайский Ист. Рос. I, 2 с. 529) має за собою текст і Новг., де дійсно Олеше виступає наче-б близько порогів, але знов інші звістки промовляли-б за місцем недалеко моря; окрім того а ргіогі ми мусимо сподіватись якоїсь торговельної стації коло устя Дніпра, а одною з звістних може бути тільки Олеше.

них Варягів, що служили на Русі і провадили свою торгівлю), тим більше що головний напрям балтійської торгівлі, судячи по монетним наділкам, був тоді переважно східній, ішов Волгою до Болгара. Посередництво-ж в торгівлі північних країв з Грецією, а в частині і з Арабами держали в своїх руках руські купці. З Русі в балтійські краї йшли головні товари візантійські й арабські; на Русь окрім тих же сирих продуктів, що вистачали для заграничної торгівлі руські землі, та деяких балтійських спеціальностей (як горючий камінь), певно і тоді вже йшли (як се бачимо пізніше — в XIII—XIV в.) такі речі як сіль, металі та західно-європейські фабрикати, переходячи через руки німецьких і словянських купців — завязки того, що в далеко більших розмірах (з розвитком промислу північної Європи) бачимо ми в пізнійшій новгородській торгівлі.

В ранішій часі важніше значіння ніж ся балтійська торгівля мав у зносинах з західною Європою торговельний шлях сухоходом в центральну Європу. Головна дорога йшла карпатським підгір'ям в Чехію та полудневу Німеччину, але по приємну головну були певно й інші дороги — так польський хроніст Мартин Галь (XII в.) згадує про давні подорожі західних купців на Русь через Польщу¹⁾. Найдавнішу звістку про торгівлю в західнім напрямі знаходимо у Хордадбега, в 1-ій пол. IX в.; він оповідає про жидівських купців, що „їздять із заходу на схід і зі сходу на захід, сухоходом і морем, і вивозять із західних земель (на схід) євнухів, дівчат і хлопців, брокати, бобріві, кунічні й інші футра та мечі; з Франції вони їздять на західне море“; „вони говорять по арабськи, перськи, римськи, франкськи, іспанськи й словянськи“; на иньшій місці він вичисляє предмети експорту з Магіба (півн. Африка), а посередно — в „земель Словян і Аварів“: словянські, римські, франкські, льонтобардські невольники, римські й іспанські дівчата, футра і парфумерія (стіраке і мастіки)²⁾.

Інші звістки говорять про західню торгівлю безпосередно самих руських купців. В німецьких митних постановах коло 904 р. іде мова про словянських купців, що в міста середнього

¹⁾ Monumenta Poloniae hist. I с. 394.

²⁾ Вид. de Goeje с. 115, для пояснення останнього тексту служить парафраза його у близького своїм часом аль-Факіха (вид. de Goeje с. 83—4).

Дунаю приходять з Чехії й Русь¹⁾; з їх товарів згадані: віск, невольники й коні²⁾. Жидівський подорожник 2-ої половини X в. Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що в Прагу приходили руські й словянські купці, Жиди й Турки, з ріжними товарами і „візантійськими червінцям“, а звіди вивозили невольників, цину і футра³⁾. Належить ще додати, що й пізнійше звістка нам торговля подунайських міст з Русю — маємо ряд звісток з XII в., тільки ці пізнійші звістки говорять, здається, лише про торговлю німецьких купців і їх подорожі на Русь, не Русинів. Як би не було з ними, Ібрагим ібн-Якуб виразно говорить про активну торговлю Русин та виказує нам напрям сєї торгівлі через теперішню Галичину.

Як бачимо з наведених звісток Хордадбега й Ібрагима, і в сій торгівлі, як і в балтійській, Русь головню була посередником для товарів візантійських і арабських. З заходу приходили на Русь сирові продукти, невольники й деякі фабрикати (між ними могли бути й італіянські, й іспансько-арабські). З них маємо названі мечі, і ми дійсно бачили вже кілька звісток про уживання на Русин західньої зброї (франкські мечі Русинів у ібн-Фадлана, шоломи латинські Слова о полку Іг.). Не знати, чи й із Русин вивозили невольника на захід; сей товар експортовали з центральної Європи і спеціально з словянських земель в великім розмірі, але не знати, чи везли туди його і в східно-словянських земель. Важну ролю при тім відігравали власне ті жидівські купці, про котрих оповідає ібн-Хордадбег; вони-ж спеціально займались кастрацією сих словянських невольників. Ібн-Хаукаль (X в.), оповідаючи, звідки беруть ся словянські евнухи, поясняє, що торг невольником іде в двох напрямках — на схід, в Хорасан (головню через Русь, очевидно), і на захід

¹⁾ De Rugis vel de Bosmanis. Тут не може бути мови про якихось Ругів (вказували на Ріген або на Мораву, колишню Ругію, але Ріген задалека і дрібна країна, щоб про неї могла тут бути мова, а Мораву згадується в книжці з звичайним іменем — mercatum Moravorum). Русь же зветь ся Ругами і частійше, от як у звістці продовження Регіона про охрещення Ольги.

²⁾ Рафельштетські мятні постанови — Codex diplomaticus et epistolarius Moraviae I с. 72.

³⁾ Сей текст має багато варіантів і толковань: замість невольників — мука, зам. цини — боброві шкіри, зам. футер — олово; вид. Розена с. 49, пор. Jakob — Welche Handelsartikel с. 9, Вестбергъ Коммерцій ч. 14.

через Іспанію в Египет і Матріб (півн. Африка), і невільників цього західнього експорту каструють Жиуди ¹⁾).

Торговлю Русів зі Сходом по монетним нахідкам можна констатовати почавши від VII в.: найстарші з східніх монет, які знаходять ся в східній Європі, належать до VII в. (Сасанідів), ²⁾ але сама торгівля, розуміється, старша — про неї вгадує вже Йордан ³⁾. Ібн-Хордадбег, що писав в першій половині IX в., знає сю торгівлю вже в значнім розвитку: руські купці їздять Каспійським морем і торгують з побережними містами, а часом з полудневих каспійських портів везуть свої товари на верблюдах і до Багдада ⁴⁾. Але нім руська торгівля дійшла до такої активності, далеко скорше ще мусів служити за посередника в торговлі Русів і взагалі східньої Європи зі Сходом хозарський Ітиль на нижній Волзі, а до нього, мабуть згодом — прилучив ся і Болгар на середній Волзі. Обидва і в X в., коли Русь навізала безпосередні зносини з арабськими країнами, були важними торговельними огнищами. Трактат надписуваний іменем ель Балхи (1-ої пол. X в.) так означає головні напрями руської торгівлі: „Русь провадить торгівлю з Хозарією, Візантією й Великим Болгаром“ ⁵⁾; Хаукаль каже, що перед походами Святослава Болгар і Хазран були місцем руської торгівлі ⁶⁾.

Болгар був головним торговищем північної Європи зі Сходом. Арабські купці прибували сюди головно караванами, на верблюдах, з Туркестану, але також приїздили і Волгою, з Італії ⁷⁾);

¹⁾ Вид. де Гюе с. 75, див. про торгівлю невільником у Якоба Welche Handelsartikel с. 6 і далі, де зібрано й тексти.

²⁾ В східноєвропейських нахідках маємо найстарші срібні арабські дрігми, скоро їх почали бити (в останніх роках VII в., за халіфа Абдельмаліка), і Якоб справедливо підносить, що сей факт вказує на існування торговельних зносин ще перед появою сеї монети (Der nordisch-baltische Handel с. 46—9). Мільяні й золоті арабські монети існували й перед тим, але взагалі в Європі стрічають ся майже виключно срібні — дрігми. Се пояснюють тим, що звичайною біжучою монетою було в Туркестані срібло. Нахідку мідних монет (почавши від VII в.) в Києві див. у Біляшевського Монетные клады с. 11 (находка дуже дивна своїм злістом).

³⁾ Getica гл. 5. ⁴⁾ Вид. де-Гюе с. 115.

⁵⁾ Гаркави с. 277, пор. аль-Джайгані I. с. (торгівля з Хозарією).

⁶⁾ Гаркави с. 219.

⁷⁾ Масуді Prairies d'or II. 15 і далі, Kitab et-tenbich в Хрестоматії де Сасі II. 18 (у Якоба Welche с. 33, Хвольсона с. 165).

зовсім правдоподібна звістка пізнішого ховарезмійського шлемника ед-Діна каже, що вони не їздили далше на північ як до Болгара¹⁾. Торговлю з фінськими народами держали в своїх руках Болгари і Русь, Русь же була головним посередником в торгівлі Арабів з балтійськими країнами, — торгівлі дуже інтензивній, що полишила багаті сліди в монетних скарбах: найчастійші і найбагатіші скарби арабських монет, часом по кілька тисяч діргемів²⁾, припадають власне на волзько-балтійські краї й побереже Балтійського моря. Волга була головною артерією цієї торгівлі; на верхівя її була коротка дорога з верхнього Дніпра й балтійського побережа через Двину і верхівя Дніпра, або через ріки Ладозького озера; з полудневним заходом, себ то середнім Подніпровем, звязувала її система Оки, а туди легко було перейти з Дніпра через Десну; знаємо і сухий торговельний шлях, що йшов від Києва в напрямі на північний схід, на Курськ, і по всякій імовірности провадив теж сюди³⁾. Знов же Кама, що текла у Волгу під самим Болгаром, служила дорогою в уральські землі. Для торгівлі футрами Болгар був мабуть найголовнішим ринком східньої Європи, а може й цілого світа — він лежав найблизше до джерел сього важного експорту. Араби згадують про Болгарів, що вони вмінювали дорогі футра у північних фінських народів (з них вони особливо знають Вису — Весі і Юру — Югру)⁴⁾. Про Русь оповідає Хаукаль, що вона купує дорогі футра у поганських народів (він називає їх біблійними іменами Гога і Магога, Яджудж і Маджудж в арабській формі) і привозить в Болгар. Про „німий“ обмін дорогих шкур за залізні вироби, що вели руські купці з Югрою, за Уральськими горами, оповідає літопись: „кажуть желізо и помавають рукою, просяще желіза, и аще хто дасть имъ желізо, или ножь, или сокиру, и они дають скорою противу“⁵⁾.

Як Болгар був головним торговельним для північних країв східньої Європи, так Ітиль грав такуж ролю в східній торгівлі

¹⁾ Хвольсона Ібн-Даст с. 190. В географічній словнику Якута (XIII в. sub voce Ітиль) згадується, що арабські купці їздять в землю Вису — „Весі“, як толкують — себ то на верхню Волгу; але ця звістка стоїть одиноко і непевна.

²⁾ Арабська форма слова „драхма“ — так звалися срібні монети.

³⁾ Про дорогу з Києва на Курськ Житіє Θεодосія л. 5.

⁴⁾ У Хвольсона опр. с. 188 — 190. Інше толкування назви Весі у Вестберта Beiträge 2.

⁵⁾ Іпат. с. 164.

для країв полудневих. „Головна торгівля Русь, каже Хаусаль, була в Хазрані (одна з частин міста Ітиль), там була велика ешла купців (з півних країв) і мусульман, і великого товару“¹⁾. Східні кунці прибували Каспійським морем, товари в Болгара і взагалі з північних країв приходили Волгою, з заходу — Дном і звідти в Волгу волоком (теперішнім Царицинським); в середнього Подніпров'я на Дні був шлях сухоходом — дуже можливо, що був се власно вищезгаданий Залозний путь²⁾, але була і річна дорога — Десною і Сеймом, а звідти коротким волоком в Сосну або Оскол³⁾. Через Ітиль мандрували Волгою в Каспійське море руські кунці, що хотіли торгувати безпосередно з східними краями: руські кунці, оповідає Хордадбег, їздять Танаїдом, Словянською рікою, і через Хозарську столицю Камлїдж (Ітиль) проходять в Джурджанське море (Каспійське, особливо так звана ся його полуднева частина). Але Русни провадили великий торг і в самім Ітилю. Масуді каже, що в Ітилі одну половину міста займали Словяне й Русь, що тут були громади мусульман, Жидів, християн, і кожда мала двох судіїв, а крім того був судя для поганів⁴⁾. Хозарський каган побирав десятину з товарів, що перевозились через Ітиль (се каже ібн Хордадбег), а очевидно — і з тих, що спродавались на місці.

В Ітилю чи в Болгарі бачив на початку X в. і описав руських купців ібн-Фадлан: вони приїзять човнами і приставши до берега, будують собі на березі великі деревляні бараки, де їх збираєть ся по десять, по двадцять; очевидно, се були купецькі спілки, що жили і господарили спільно; вони привозили головню невільняків і футра.

Як далеко з свого боку заїздили східні кунці з своєю торгівлею в сїм напрямі? Вище ми бачили, що арабські кунці

¹⁾ У Гаркаві с. 219. Про транспорт товарів з Болгара в Ітиль говорить ібн-Фадлан, див. у Хвольсона с. 162.

²⁾ Інат. с. 368, пор. 429: купецький караван іде „в Половец“ на Хорол, Переяслав.

³⁾ Припускають ще й півшу водну дорогу — в Дніпрові Сажари в Міус або в Каяміус і з нього в Азовське море, але се можна казати тільки гіпотетично; див. Бруна Черномор'є I с. 98 і далі; Майков в Ж. М. Н. II. 1874, VIII с. 257, Барсов² с. 24, Бурачков К. Ст. 1886, IV. 667 і далі.

⁴⁾ Гаркави 129. Християнська єпархія в Ітилі (Αστυ) дійсно згадуєть ся в каталогоу єпархій VIII в., вид. de-Boog-om.

на північ і північний схід даліше Болгара по всякій імовірності не їздили; але вони бували в Києві і даліше на захід. Масуді каже, що в столицю Дира, в котрім мусимо бачити київського князя того імені, „приїзять мусульманські купці з усякими товарами“; з слів арабських письменників — Істахрі, Хаукаля, т. зв. ель-Балхи, що говорять про Київ, виходить теж, що сюди їздили арабські (взагалі чужі) купці¹⁾. У Ібрагіма ібн-Якуба мусульманські й турецькі купці через Краків їздять до Праги, значить взагалі в центральну Європу; правдоподібно, дорога їх ішла через Київ і Галичину. Нема причини відкидати таких категоричних звісток, особливо останньої. Ми можемо прийняти, що в період найбільшого розцвіту східної торгівлі, що припадає власне на першу половину X в., східні купці дійсно їздили в Київ, і з руськими купцями мандрували даліше на захід. Тільки й тут не було, правдоподібно, постійних арабських кодоній. В кождім разі найважнішою стацією арабських купців в східній Європі був безперечно Ітиль.

Із східних монет, що знаходять ся в північній і східній Європі, найбільша маса припадає на першу половину X в. Коли ми зауважимо, що в 60-х рр. X в. головні огнища східної торгівлі — Ітиль і Болгар зруйнував Святослав, і се мусіло

¹⁾ Гаркаві с. 137, ал-Бекри вид. Розена с. 49. Сей текст має свої труднощі: аль-Джайгані, найстарший письменник (кінець IX чи початок X в.), у якого ми маємо текст про три головні руські міста, каже: „люде їздять в торговельних справах до Києва (Куяби), але ніхто досі не сказав, аби який чужинець поїхав туди перебувати, бо кожного чужинця, що туди поїде, вони зараз забивають“ (Труды Ш в'їзда I с. 347, Війки с. 35). Сей текст можна толкувати на двох: або що до Києва їздять тільки свійські купці, а чужих не пускають, або — що пускають чужинців для торгу, але не дозволяють їм оселятись. У всіх пізніших письменників, що повторяють сей текст — Істахрі, Хаукаля, т. зв. ель-Балхи, ановіа Туманского (Записки Вост. отд. рус. археол. общ. т. X), Ідриси — звістки про недопускання чужинців прикладають ся тільки до Арті, і власне в сеї антитезі виходить, що в Київ їздили чужі купці, але їх не бувало в Арті: Купці їздять до Куяби, в Арту ж ніхто не вступає, бо люде забивають кожного чужинця, що заїхав би до їх землі (Істахрі — у Гаркаві с. 193, див. ще с. 220 і 276). Не зпати, чи се належить уважати поправкою пізніших географів, чи поправним варіантом, поповнаним копістами Джайгані. Але що в Києві бували чужі купці, і спеціально східні, се, як бачили ми, виразно кажуть вніші письменники, і для того те значіше, яке виходить з текстів Істахрі та ин., мусить бути прийняте що до звісту.

тяжко відбитись на сій торгівлі, то з повною правдоподібністю можемо прийняти, що як раз перша половина сього століття була дійсно часом найбільшого розцвіту сїєї торгівлі. З другого боку треба піднести, що головна маса сїх монет, яких дві третини іде з міст сучасного Туркестана — вибивані в Самарканді, Бухарі, Шані (теп. Ташкент), Балку й ин. за Саманідів, арабської династії, що панувала від останньої чверти IX в. і до кінця X в. в Трансоксанії (Мавераннегрі) і Хорасані. Се вказує, що торгівля з північними землями йшла головно звідси, з Туркестану, через Ітиль, а ще більше через Болгар, куди як каже Масуді, безнастанно ходили каравани з Туркестану, особливо з Ховарезма (теп. Хівн), головного осередка сїєї торгівлі¹⁾. Мукадесі в своїм княсичнім тексті, вичисляючи північні товари, що вивозились в арабські краї з Ховарезма, каже, що вони приходили сюди з Болгара. Се була торгівля суходолом, караванна.

Натоміє з Ітилем велась торгівля головно Каспійським морем; торгував з ним Ховарезм²⁾, але ще більше, певно, торгували міста каспійського побережа, а в полудневих каспійських портів товари йшли знову караванами на полудень в каліфат і далі на захід, як і з Ховарезма. Монети полудневого каспійського побережа й Багдадського каліфата стрічають ся в східноєвропейських монетних нахідках у великому числі; на посередні торговельні звязки з дальшими краями вказують досить численні африканські монети. Ся морська, каспійська торгівля, хто зна чи не була ще інтензивнішою від караванної: морська дорога була тоді безпечнішою, бо на сухій дорозі турські орди були такими ж небезпечними ворогами для ховарезмійських караванів, що ходили в Болгар, як і для руських караванів, що ходили в Грецію або в Хозарію³⁾. Важною станцією в сій торгівлі мусів бути полудневий хозарський порт Семендер, коло устя Терека.

Предмети, що закупувались арабськими купцями в східноєвропейських землях, досить повно вичисляє Мукадесі (з кінця X в.): „З Ховарезма вивозять соболів, білки, горностаїв, „фенек“⁴⁾,

¹⁾ *Prairies d'or* II с. 15 і далі, подібно й ібн-Хаукаль у Гаркаві с. 219.

²⁾ *Istahri* у Гаркаві с. 192.

³⁾ Масуді *Les prairies* II с. 15.

⁴⁾ *Wüstenfuchs*. Якоб думає, що се *canis corsak*, Хвольсон перекладає: купиці.

куниця, лисів, шкіри боброві, рябих заяців, кіз, віск, стріли, березову кору¹⁾, шапки, рибачий клей, рибачі зуби, бобровий аромат, горючий камінь, виправлену шкіру, мед, горіхи, яструбів²⁾, мечі, панцери, халендж³⁾, словянських невільників, овець і биків: все се з Болгару⁴⁾. До сього реєстру не додають майже нічого оповідання інших східних джерел (хоча експорт олова, чи цини, та й про нього звістки досить неясні, не знати, чи то мова про внутрішню торгівлю, чи експорт)⁵⁾. Ми можемо сей реєстр товарів прикласти взагалі до східно-європейського вивозу на схід; ібн-Фадлан, вичисляючи товари, що вивозять ся на схід через порти Хозарської землі, вичисляє в головнім теж саме: невільники, мід, віск, футра⁶⁾. Бачимо властиво і тут тіж самі предмети (поминувши деякі другорядні), що й в торгівлі з Візантією: футра, мід, віск, невільники.

Про вивіз футер цікаві відомости подає Масуді: кораблі з землі Бургасів (тут розуміють звичайно Мордву) привозять Волгою шкіри чорних лисів, — се найдорожші й найцінніші футра; крім того вивозять звідти червоні, білі й чорно-білі лисячі шкіри; найдорожші чорні. Їх вивозять в край Баб-ель-Аббаба (Дербент), до Бердаї (в Вірменії) і Хорасана, також в землі Франків і Іспанію, і сі шкіри, чорні і червоні, привозять в Матріб (півн. Африку). Одна бургаська шкірка коштує 100 і більш червінців, принаймні чорних лисів; червоні дешевші. Королі арабські й персидські носять чорних лисів і один перед одним хвалять ся такою роскошю; вони роблять з них шапки, кафтани, плащі, і ледво чи знайдець ся король, аби не мав кафтана або плаща, підшитого таким чорним бургаським лисом. При тім Масуді оповідає, що найбільшу теплоту чорних лисів довів каліф Магді (775—785), завиваючи фляшку в теплою водою в різні футра й виставляючи їх на мороз: анекдота ся інтереєна, бо показує, що популярність північних футер у Арабів сягала VIII в.⁷⁾

¹⁾ Хвольсон: велику рибу.

²⁾ Хвольсон: парди або хорти.

³⁾ Дерево, досить часто згадуване у Арабів в оповіданнях про східню Европу; Френ і Хвольсон бачуть тут березу, Якоб — клен.

⁴⁾ Вид. де Гук с. 324, коментар у Якоба Welche Handelsartikel (його перекладу я тримав ся в тексті) і Хвольсона і. с.

⁵⁾ Про нього Джайгані, Істахри, Хаукаль.

⁶⁾ Хвольсон с. 162, див. ще Істахри — у Гаркави с. 192.

⁷⁾ Тексти (в перекладі) у Якоба Welche с. 23—4.

Східноєвропейський невідьник був теж важним предметом торгу. Чи не з них і почалась знайомість Арабів з Слов'янами, котру засвідчив дамаський поет VIII в. аль-Ахталъ своїм віршиком про „русих Сакалиба“¹⁾. Східноєвропейські і спеціально слов'янські невідьниці мали попит і славились за свою красу. Персидські поети пишними словами вихваляють їх. „Всі мої біди, нарікає Насір-і-Хосро Енсарі, приходять від Болгарів, вони тягом привозять любок з Болгара, аби спокусити чоловіка; вони гарні як місяць; їх губки й зубки не повинні бути так гарними, бо з западу до їх губок і зубків чоловік мусить кусати собі губи зубами“²⁾. Хаукаль, зазначаючи головні напрями торгівлі білим невідьником, як ми бачили, вазначає один через Іспанію, другий — через Хорасан. В Ховарезм привозили в великім числі невідьників слов'янських і хозарських, і в інших сусідніх земель, а також невідьників турецьких; між ними, певно, була теж чимала маса слов'янських, сиродуваних Печенігами: про аналогічну торгівлю пізніших Половців в Криму маємо звістку в Патернику³⁾.

З інших предметів торгівлі „риб'ячі зуби“ правдоподібно означають мамутові і моржові сікачі; про мамутові сікачі оповідає абу Гамід т. зв. ель Андалузї, що сам звідав Болгар в XII в.: в землі, каже він, знаходять зуби подібні до слонових сікачів, білі як сніг; ніхто не знає, від якого звіра вони; їх вивозять в Ховарезм, і там купують великою ціною та виробляють з них гребені, скриньочки й інше, як з слоневої кости, тільки воно моцніше від слоневої і ніколи не розібеть ся⁴⁾. Але реб'ячим зубом у північних Слов'ян зветься моржові ікла, і правдоподібно — під тим самим іменем експортовались обидва предмети. Вони були спеціальністю північних земель: смоленський князь XII в. обдаровує черниговського футрами і „риб'ячими зубами“: „соболми и горностаими, и черными кунами, и песци, и бѣлыми волки и рыб'ячими зуби“⁵⁾.

Експорт мечів виглядає досить неясно: як ми бачили, руські купці, по словам Арабів, вивозили їх в Візантію,

¹⁾ Гаркави с. 2.

²⁾ У Якоба Welche Handelsartikel с. 12.

³⁾ Вид. Яковлева с. 93—5.

⁴⁾ Казвіні, вид. Вістенфельда II. 413 — у Якоба Welche с. 18.

⁵⁾ Ип. с. 315—6.

в другий бік ішли вони в Ховарезм, у самих Русинів бачили мечі „франкського виробу“, а й від Арабів, як побачимо низше, привозили до них мечі. Мабуть найбільш правдоподібним буде припущення, що Русь уживала мечі чужих фабрик, але й свої мала незлі, і від неї вивозили мечі її власного виробу і чужого ввозу.

Як багаті й докладні відомости Арабів про предмети їх експорту з східньої Європи, так бідні звістки про арабський імпорт, і ми можемо тільки в приближенню міркувати, які то були „різні товари“ що арабські купці возили з Ховарезма в Європу (як каже Масуді). Самі Араби називають властиво тільки два предмета, се намиста й мечі. Ібн-Фадлан оповідає, що найбільш улюблена окраса руських жінок — се зелене намисто з глини (себто — якоїсь порцелянової маси): Русь дуже розбиваєть ся за ними, купує їх по дрібному за намистинку (пацьорок) і з них роблять намиста для жінок. Ся звістка, так як єсть, не конче докладна¹⁾, але намиста і взагалі шкляні вироби дійсно могли приходити через арабські руки. Про мечі звістка також не досить ясна: абу-Гамід (званий аль Гарнатя або ель Андалузі) оповідає, що в Болгар привозять мечі з Азербайджана (північної Персії) — не поліровані, сильно гартовані вістря; їх купують в Азербайджані по 4 за дінар (червінець), за сі мечі вимінюють у Ісу (Веси) боброві шкіри, а ті у своїх північних сусідів (варіант називає нарід Юру себто Югру) — шкіри соболіні. Потім у абу-Гаміда наступає оповідання, як на ті мечі люди ловлять в морі великі риби²⁾. З сього догадувались, що тут мова не про мечі, а про гарпуни. Але абу-Гамід легко міг не зрозуміти оповідання про ловлю великих риб, що перейшло до нього через кілька уст, та не міг помішати мечі з гарпунами, оповідаючи про їх експорт з Азербайджана: очевидно, звідси дійсно вивозились в східню Європу мечі.

З повною правдоподібністю можемо назвати ще, як предмети арабської торгівлі, шовкові матерії, металічні й спеціально — золотарські вироби, полудневі овочі й коріння. Про вивіз металічних виробів свідчать археологічні нахідки. Порівняння

¹⁾ Дуже ударяє на недокладність сеї й деяких інших звісток Спіци — О степені достовірности записки Ібн-Фадлана (Труди отд. слав. рус. археол. IV с. 164).

²⁾ Казвіні П. 418, варіант у Якоба Die Waagen с. 28, пояснення у ньогож і у Хвольсона с. 190.

річей з руських нахідок з нахідками країв, що стояли під повним впливом арабської культури, як Болгар і взагалі За-волжжє, далі — деякі нахідки разом з арабськими монетами дають нам можливість, бодай з певною правдоподібністю, вирізнити групу мотивів юбілерської штуки, що розвинули ся під арабським впливом — філігранові вироби, горошкватий орнамент (зернь), бляшечки деяких типових форм (найбільш типову таку колекцію дали Гнздовські нахідки — з Смоленщини)¹⁾. Доставу матерії й коріння муслімо прийняти по аналогії з звістками про царгородську й кримську торгівлю.

В сій східній торгівлі волзькі Болгари й Хозари брали участь як посередники; в тій же ролі виступали Жиди. Але толовно держали її в своїх руках руські купці. Вони привозили великі запаси тих ріжних предметів купна, що приходили в руки князів і їх дружини як данина і здобич, вони скупляли і вимінювали їх в своїх землях і у сусідів, вони же держали в своїх руках заграничну торгівлю, що переходила через східню Европу. Арабам Русь представлялась як нарід з самих воєків і купців: „вони не мають ані ґрунтів, ані міст, ані поль, каже ібн-Русте, оден в їх промисел — торгувати соболями, білками й иньшим футром“; „вони живуть тільки з того, каже він на иньшому місці, що візьмуть у Словян: наїздять, забирають невільників і везуть їх продавати в Хазеран і Болгар“²⁾. Хаукаль, як ми бачили, оповідає, що найліпші футра привозила в Болгар Русь, по часті з своїх земель, а найліпші вимінювала у поганських народів³⁾. Руські купці, описані ібн-Фадланом, привозять (в Болгар чи в Ітиль) на продажу невільників, спеціально дівчат, соболіні шкїри й льняні товари. Як велику торгівлю провадили єї купці, дає знати оповідання тогож Фадлана, що жінки тих купців носять на шпї золоті й срібні ланцюги: як купець має 10 тис. дігремів, купує жінці ланцюг, як має 20 тис. — два, і за кождим десятком тисяч додає по-

1) Вони переходять ся в Ермітаж і московськїм Історичнїм музею, див. Толстого й Кошдакова Русскія древности V с. 61—4; про їх техніку див. ще Сизова О происхожденіи и характерѣ курганныхъ височныхъ колець, Археол. Извѣстія 1895.

2) Вид. Хвольсона с. 35, пор. Кардіні — вид. Бартольда с. 123 (Записки Спетерб. академіи VIII серіи кн. I).

3) У Гаркави с. 219.

вий, „так що иньша має багато ланцюгів на шиї“¹⁾. Подишляючи на боці самий той рахунок ланцюгів, цікаво, що руських купців раховали на десятки тисяч дрігемів.

Як згадано було, найбільший розцвіт цієї східньої торгівлі припадає на першу половину X в. Від середини X в. поносить вона великі удари: 944—5 р. Русь пограбувала каспійські міста, що були важними учасниками цієї торгівлі, в 60-х рр. Святослав зруйнував Болгар, Ітиль, Семендер, спустошив Буртасів; Хаукаль, що писав яких десять літ по сім погромі, каже, що від тих міст не зісталось і сліду, їх мешканці розбіглись²⁾. Ітиль дійсно захирів. Його місце заступає десь також в тійже місцевості подожений Саксін³⁾, але його торговельне значіння — в руській торгівлі спеціально, далеко не дорівнює Ітилеви. Турецький натиск унеможливив правильний розвій торговельних зносин. „Вони сильно терплять від кінчацьких орд“, каже про сі хозарські народи письменник XII в. Безпечний від турецьких орд Болгар поправивсь досить скоро — вже в 80-х рр. чуємо знову про заможність Болгарів. Сильним ударом для цієї торгівлі був упадок династії Саманідів при кінці X в.; Туркестан опановали турецькі орди і тут розпочалися замішання. Маємо вправді й пізнійше звістки про торговельні каравани з Ховарезма в Болгар, але се були тільки слабі відгомони тієї інтензивної торгівлі, яку ми бачили в X в.

Та загранична торгівля давала значний імпульс внутрішній торгівлі Руси. Купці розтікались по всіх краях, скуповуючи потрібні для експорту свійські товари; тою-ж дорогою потім назад розтікалися товари заграничні. В переважній масі вони мали понині тільки у багатих і вельможних, але дещо з того експорту розходилося і в дуже широкі маси народу, от як різні шкляні окраси, намиста, срібло. Особливо визначну роль у внутрішній торгівлі мусіла мати сіль і металі, бо зрештою потреби народного життя задовольнялись місцевими продук-

¹⁾ У Гаркави с. 93.

²⁾ У Гаркави с. 218, 220.

³⁾ Вестберг в своїх Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen (гл. XII) доводить з певною правдоподібністю навіть, що Саксін треба уважати повним іменем Ітиля. Вловив правдоподібна його гадка, що під Саксінами, згаданими в літописях XIII в., треба розуміти останки Хозарів, що групувалися коло своєї столиці.

тами й виробами. Як ми згадували, сіль з чужих країв привозилась із Криму і Балтійським морем в Новгород; ці звістки, що правда, належать до пізнішого часу — XIII—XIV в., але ніщо не перешкоджає прийняти їх і для ранішних часів. Свійська сіль йшла з галицьких, а мабуть і семигородських солянних жул. Експльоатація солі в Семигороді сягає ще передісторичних часів; звістки про доставку солі з Галичини в Київщину маємо в оповіданню про події кінця XI в.: тоді стала ся недостача солі в Києві через те, що під час війни кївського князя з галицькими перестали пускати купців з Галича й з під Переясня, «і не стало соли у всей Руській землі»¹⁾.

Що до металів, то можемо констатовати у себе тільки експльоатацію заліза з болотяної руди в Деревлянській землі. В джерелах маємо звістку про торгівлю оловом (чи цинною): аль-Бекри каже, що сей метал (чи обидва) привозили з західної Європи, Джайгани — що з головних руських міст розвозили їх по всіх усядах. Пізніше (XIII в.) маємо звістки про доставку в Новгород німецькими купцями заліза, міді, олова й цини²⁾. Безперечно, ці метали привозили ся від найдавнішних часів також і до полудневих руських земель.

Широке розповсюдження окрас срібних і бронзових (перстені, шпильки, намиста, ковтки й ин.), порцелянових і шкляних (намиста й наручники), навіть в народніх масах, показують розкопи, отже ці вироби мусіли бути теж предметом широкої внутрішньої торгівлі.

Торговельним центром як для внутрішньої, так і для заграничної торгівлі був Київ, положений на головній торговельній дорозі — Дніпрі. Стоячи низше усть його головних притоків — Припяти й Десни, Київ був збірним пунктом для всього, що йшло цілою Дніпровою системою, а та знов збирала товари з сусідніх систем, здучених з нею короткими волоками: Припеть лучила систему Дніпра з системою Буга й Висли, Сейм — з системою Дона, Десна — з системою Оки, верхній Дніпро лучить ся з Західною Двиною, Волгою і системою озер. В Києві-ж перехрещувались з водною важні сухі дороги — шлях з Волини і „з Ляхів“, що йшов звичайно на Пересопницю, До-

¹⁾ Материк с. 154.

²⁾ Див. літературу в примітці (41).

рогобуж, Корчеськ, Звиждень, Білгород, і полудневий, що йшов з Чехів і Угор через Галичину на Володарів, Звенигород і Василів¹⁾; шлях на північний схід — на Курськ, і на полудневий схід — на Переяслав; на полудень же йшли ті три клясичні „пути“: „Грецький, Солоний і Заловний“²⁾. Київ був центром, де обмінювались товарами сі різні шляхи, де вічно кипіла торговельна робота, використовуючи політичну організацію Руської держави і впливаючи на неї, нервовим центром, серцем східної Слов'янщини й великої східно-європейської рівнини. Не дурно іменем Руси, що було спеціальним іменем Київщини, у заграничних письменників (Константин, Ібн-Русте) зветь ся спеціально купецько-дружинна верства, що держала в своїх руках східно-європейську торговлю.

Але цікавий факт! Полуднева Русь, Київщина особливо, відогравала головну роль в тодішній (IX—X в.) торговлі, а монетними скарбами того часу далеко багатші північні землі — волзькі, новгородські, балтійське побережжя; при тім скрізь стрічають ся далеко частіше арабські монети (часом великими скарбами), ніж візантійські. Толковати се самою припадковістю знахідок трудно, мусіли бути інші причини. Очевидно, північні землі головно продавали свої продукти на готові гроші, полудень уживав багато заграничних фабрикатів, з сього вивід — потреби полудневого життя були вблагливіші, штучні вироби й екзотичні продукти чужих країв мали тут більший попит — життя було культурніше.

З трох імпортів, очевидно найбільшим розмірно до свого експорту був грецький, найменшим арабський, себ то Араби з усіх культурних народів, що вели торг із східною Європою, ввозили найменше розмірно до того, скільки вивозили. Тому арабський гріш так сильно переважає всякий інший в монетних знахідках VIII—X в., і найбільше осідав сей гріш в північних краях, менше культурних, менше інтересованих чужими виробами; вони взагалі менше купували як продавали. Так можна толкувати знахідки монет.

Можна ще зробити здогад: торговля на Україні не обертає великими масами готових грошей, бо істнував вже значно розвинений кредит. Київські правні пам'ятки з XII в. виказу-

¹⁾ Напряв шляху на Волинь видно з порівняння Іп. с. 121, 170, 276, 284; шлях в Галичину — Іп. с. 278—9, 300, 342—3.

²⁾ Див. вище с. 252.

ють дуже значний розвій кредиту, що мусить іти ще з попередніх століть, і пильну опіку для нього зі сторони влади й права. Про постанови його будемо говорити на иньшій місці¹⁾, тут піднесемо лише такі вказівки напр., що купці торгували часто в кредит, або на позичені гроші, і право дуже улекшувало такі кредитові з'обов'язання. На кредит вели ся навіть великі торговельні операції: закони про банкрутів обговорюють випадки, коли-б в операціях банкрута були гроші заграничних купців і місцевих людей, і самого князя (се теж цікава вказівка — про участь князів у торговельних операціях). При конкуренції уставляється такий порядок: перше право має князь, по ній чужеземні претензії, нарешті свійські; закон, очевидно, піклується тут розвитком широкого, заграничного кредиту. Улекшення кредитних операцій має на меті й иньший закон про банкрутів, де відрізняється банкрутство безвинне, з нещасливих випадків (як потоне корабель, знищить товар війна, або пожежа): в таких разі кредитор не має права ліцитувати банкрута і довжнику дасть ся можливість сплачувати їх протягом часу²⁾.

Від тої матеріальної сфери, в котрій розвивала ся діяльність давнього Українця-Русина, перейдемо тепер до його самого — до його фізичної й духовної фізіономії.

Для фізичного типу наших предків маємо передо всім клясичну звістку Прокопія про Словян і Антів (де при тім він виразно зазначає, що ці народи не різнять ся між собою виглядом): „всі вони високі і надзвичайно міцні, тілом і волоссям не дуже білі або блондинуваті, і не впадають зовсім в чорне, але всі рудоваті“³⁾. Теж саме кажуть про Русь і Словян Араби; і їм, мешканцям чорнявого полудня, впадало в очі руське тіло й руське волосся Словян, так що й своїх руських земляків вони прозивали часом „Словянами“. „Словяне — нарід червоної краски, з руським волоссям“, характеризує їх абу-Мансур, „кріпкий тілом“, додає Казвіні. Русини спеціально

¹⁾ Т. III гл. 4.

²⁾ Каражінський кодекс § 44—5, 47—8, 66—8.

³⁾ Βυρήνας τα γάρ καί ἄλλοι διαφέρόντως εἶσιν ἅπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόμας οὕτε λευκοὶ ἐς ἄσπον ἢ ἕκονθοί εἶσιν οὕτε πῆ ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ' ὑπερθροοὶ εἶσιν ἅπαντες — De bello Got. III, 14.

характеризують ся ними теж як великі тілом, русяві, гарні люде¹⁾.

З сям сходять ся описи кількох наших князів. Хоч можлива непевність, чи не маємо тут до діла з чужою династією, у всякім разі цікаво, що сї описи сходять ся вповні з загальною характеристикою Словян і Руси. І так Лев Днякон описує Святослава: „він був середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий; борода була оголена, на верхній губі густе й довге волосся; голова вовсім обголена²⁾, з одного боку висів чуб³⁾, що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі він був дуже добре збудований“. В сій інтересній описи (бо вона вказує й те, яка на Руси тоді була мода на волосся) на сей раз звертаю увагу тільки на ясні очі Святослава. З літописей наших вкажемо дві описи, одну — Мстислава Ярославовича (XI в.), другу — Володимира Васильковича (XIII в.): „бѣ же Мѣстиславъ дебелъ тѣломъ, чермьномъ лицемъ, великома очима“; „сїй же благовѣрный князь Володимѣрь возрастомъ бѣ высокъ, плечима вѣликиъ, лицемъ красенъ, волосы имѣя желты кудрявы, бороду стригый, руки же имѣя красны (гарні) и ноги — отже знову маємо русяві, ружяні, кріпкі фігури⁴⁾.

¹⁾ Найдавніша згадка про русих (чи рудоватих) Словян є у персидського поета VII в. Ахталя. Потім про волосся й ружяну (червону) шкіру Словян говорять Масуді, Казвіні (XIII в.) і цитовані в географічних Словнику Якута абу-Амру і абу-Мансур; про Русь — ібн-Фадлан і ібн-Дусте. Арабські терміни уживані для волосся значать і „рудий“, „червоний“, і „русий“, „білявий“, тож хоч Фадланові слова перекладають: „рудий“, але скорше треба тут розуміти русих. Звістки див. у Гаркаві с. 2, 93, 138, 269 і 279, пояснення див. у нього ж с. 5—6, Jacob — Welche² с. 14—5, Niederle O původu Slovanů с. 83 і далі.

Я думаю, що тою незвичайною для Арабів русавою красою словянського волосся треба пояснити звістки деяких Арабів, що Русь фарбує волосся — се каже вже Джайгані (деякі стрижуть собі волосся на голові, як хорій вире, або красять собі бороду), потім Хаукаль (деякі в Руси-нів голять бороду, деякі з них звивають її як кіньську гриву і фарбують жовтою (або чорною) фарбою) і пізніший як Едріві і Дінешкі — Гаркаві с. 221 і 232 і Труді III з'їзда т. I с. 347.

²⁾ Ἐφίλωτος τὸν πώγωνα, τὴν κεφαλὴν πᾶν ἐφίλωτο — властиво з голою бородою, головою; се можна толкувати або — обголений, або обстрижений, та πᾶν ἐφίλωτο мабуть скорше вказує на голівне.

³⁾ παρὰ δὲ ἄλλοτερον μέρος αὐτῆς βόστρυχος ἀπέβητο — тут може бути непевність, чи чуб висів по обидва боки, чи тільки оден, але останнє більше згоджуєт ся з звичайною фразеологією.

⁴⁾ Іпат. с. 105 і 605.

Зібравши до купи письменні звістки про Русь і Словян, ми здобули характеристику русавих, руманів, великих зростом людей. Що до зросту, то й нинішня українська людність досить висока (вище середнього зросту), вища від великоросійської, і теж показують поміри кістек з її могил IX—XI в. Могили західньої Волини дали середньо 171 сантиметрів для мужчин, 155 для жінок, могили погоринські — 169 см. для мужчин, для жінки — 158 см. могили з поріччя Тетерева — в середнім 167 см.¹⁾ Не так ясна справа кольору. Археологічного матеріалу для неї не маємо. Сучасна людність не має однотипного типу. Сучасна Слованичина взагалі має два типи — ясеній і темній, темній переважає на заході й полудню, ясеній на північній сході, й українсько-руська територія припадає на перехошову: на півночі й північній сході її переважає ясеній тип, на заході (в гірських полях) й полудні — темній; варіація так значна, що не можна уставити ще який тип переважає між Українцями (матеріалу досі зібрано ще дуже небогато). З огляду на наведені вище історичні звістки виходило-б, що як раз ясеній тип був початковий, основний, або переважний українсько-руський, тим більше, що він виказується на найстарших, найбільш законсервованих частинах нашої території — північних²⁾.

Ще більш неясна справа про краніологічний тип нашого народу, як і взагалі тип слов'янський. Тепер у нас рішучо переважає короткоголовий тип, бодай в зібранім матеріалі (а він зібраний з деяких тільки місцевостей). Розкопи старих українських могил, X—XII в. — на Волині, в землі Деревлян, Сіверян виказують, що у старій українській людності тип довгоголової переважав над короткоголовою. Так могили західньої Волини дали 14 довгоголових (доліхо- і субдоліхокефалів) при 4 середнеголових і 2 суббрахікефалах (брахікефалів не було зовсім); в численнішій матеріалі з Погорини було 74 довгоголови (доліхо- і субдоліхокефали) при 11 середніх і 26 короткоголових (суб- і брахікефали), могили з над Случи дали 4 довгоголови (доліхо- і субдоліхокефали)

1) Кургани Зан. Волини, Раскопки въ землѣ Лучаць, Раскопки въ странѣ Древянъ, I. с.

2) Характеристики сучасного українського антропологічного типу і літературу археологічно-антропологічну див. в привітках (42).

і 2 середноголові¹⁾. Роскопки в околицях Тетерева також дали дуже мало виразніших брахікефалів²⁾. На 65 сіверянських черепів було тільки 6 короткоголових. На 33 донецьких 26 довгоголових, 3 середніх, 4 короткоголових, і т. д.³⁾. Про еволюцію антропологічного типу на підставі цих спостережень поки що було-б передчасно говорити. Питання про початковий словянський тип — чи був він короткоголовий чи довгоголовий, стоїть тепер остро в науці, і рішення його дефінітивно поки що нема можності, а без того і про еволюцію українського типу голови трудно говорити, і я обмежаюсь тільки зазначенням цих фактів. Взагалі-ж що до старого українського антропологічного типу треба сказати, що про його одностайність, про „расу“ в VIII—X в., очевидно, так само не може бути мови, як і нині; тип сей тільки мусів бути тоді менше комплікований, менше мішаний і менше різнородний як теперішній⁴⁾.

Тільки би можна сказати про антропологічний тип, не забавляючи ся в гіпотези й здогади. Додати можна-б дещо про форму голови; бачили ми вище моду X в., бодай княжої дружини: сильні вуса, обголена чи сильно обстрижена борода і на обголеній голові — чуб; бачили ми обстрижену бороду й у пізнішого князя — Володимира, в XIII в. Княжі портрети — на монетах виразно показують замашисті вуса, а що до бороди,

1) Антонович Кургани Зап. Волини с. 136—7, Мельникъ ор. с. с. 490, Гамченко Раскопки въ бассейнѣ Случи с. 392.

2) В помірах цих черепів є деяка неясність — Антонович (Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 11) і Талько-Грицевич (с. 17—9) значно різнять ся в результатах своїх помірів: Антонович рахує більшість брахікефалів (43 на 66, в середнім показчиком одначе тільки 80, 7, отже майже середноголові), Т.-Грицевич же не подає ані одного з показчиком вище 78. Проф. Антонович мав помірів більше, але що ані у нього, ані у д. Грицевича скелети не мають блискої метрики, не можна в'орієнтувати ся в сій суперечности. Гамченко опублікував 7 довгоголових, 3 середноголових і 1 короткоголовий (Житомирській могильник с. 111 і Городище на р. Корчеватий с. 133).

3) Богдановъ Антропол. выставка II с. 183, III с. 350, Поповъ с. 42.

4) Супроти довгоголовости старої української людности в лісовім поясі маємо поки що два огнища короткоголового й темного типу — одне в західнім, гірським поясі, другий — на степовім шляху в Азії, де короткоголовий тип появляється ся вперше в залізній культурі. Коли зміни типу голови вводить на вплив самої метисації (для мене се ще не зовсім ясно, чи еволюція сама по собі виключена), то відси могли вийти елементи короткоголового, темного типу.

то на декотрих монетах з іменем Володимира, золотих і срібних, зовсім виразно видно, що князь не має бороди, на інших, не можна добре розібрати, чи має він коротку бороду, чи зовсім низько обстрижену¹⁾; князь на т. зв. монетах Святослава не має бороди; у Святослава Ярославича на рисунку борода низько обстрижена²⁾; з того виходило-б, що загальна мода у наших князів і може — вищої дружини була тоді на вуса, а бороду стригли. Та се не була, певно, мода загальна; арабські письменники згадують, що деякі Русини носять бороди, а деякі голить; Руська Правда між іншими шкодами згадує видертий вус і бороду, а судячи по глузуванню Ляхів з Данилових воєнків: „поженем на великих бородах“ можна здогадувати ся, що рядова дружина і поспільство XIII в. носило бороди довші³⁾. Що до волося, чоловіки родини Святослава мають волосе обстрижене, але не дуже коротко — видно його з під шапки.

Тут буде до речі згадати ще за одну подробицю зверхнього вигляду — чистоту. На тім пункті маємо про наших предків досить непохвальні характеристики. Прокопій каже про Словян і Антів, що вони дуже брудні, а ібн-Фадлан, оповідаючи про руських купців, називає їх „найбруднішими божими сотворіннями“ прирівнює до онагрів, а ілюструє се оповіданням, що руські купці мили ся в однім цебрі, не переміняючи води та ськаючи або плюючи туди. До певної міри сї звістки можуть бути правдивими; замилування до чистоти се культурна привичка, і теперішня чистота, котрою визначаєть ся переважна маса нашої людности, в певній мірі могла виробити ся пізнійше, але без обмежень сих звісток приймати не можна. Прокопій писав про пів-кочову і меншу культурну, взагалі передову слов'янську колонізацію, а ібн-Фадлан своєю характеристикою опирає

¹⁾ На сій підставі ноб. П. Лебединцев доводив, що Володимир має коротку бороду на монетах. Прегарні копії сих монетних княжих портретів у публіцистичних виданнях Гр. Толстого (див. останню главу).

²⁾ Може в рештою ся мода міналась чи не була однака на півножню і півночи; повгородський князь Ярослав Володимирович (внук Мстислава кнївського) на фресці Нередицької церкви кінця XII в. має довгу бороду і довге волосе (Прохорова Рус. Древности, IV).

³⁾ Іпат. с. 535. Тексти Арабів подано вище (с. 270). Рус. Правда Академ. код. § 7.

на тім, що Словяне не мають подібних ритуальних обживань, як Магометане, і під впливом сього міг дешо й побільшити в своїм оповіданню¹⁾. Подібним чином иньшій арабській подорожник оповідає про сучасних (правдоп. X в.) Німців: нема на світі нічого бруднішого від них, вони миють ся на рік раз або два — в зимній воді!²⁾

Про характер наших предків тойже Прокопій пише: „жите провадять вони суворе й не цивілізоване, і дуже брудні, але зовсім не лихі і не підступні і в простоті (щирости) заховують гунські звичаї“. Рівнож похвальне свідощтво виставляє їм т. зв. Маврикій: „вони ласкаві з чужинцями (гостями), гостять їх у себе, відіпроваджуючи з одного місця на друге, куди тому треба, навіть так, що як гостю станеть ся якась шкода через недбалство господаря, то той, хто прийняв по тім того гостя, виступає против недбалого, уважаючи честію для себе обогатити за гостем. Своїх рабів вони не задержують в неволі на завесіди, як иньші народи, але визначають їм певний час (служби) і потім дають вибрати — чи схочуть вернутись на вітчину з певною нагородою, чи зістати ся у них вже як вільні земляки (*ἐλεύθεροι καὶ φίλοι*). Жінки їх честні над всяке понятє, так що більшість їх смерть своїх чоловіків уважають за свою власну й добровільно задушують себе, бо для них жити вдовами — то вже не жите“. Він підносєть також їх свободолюбність („не хочуть нікому служити або бути під властїю“), їх терпеливість на всяку нужду — спеку, холод і дощ, на брак одїжи й поживи, але закидає брак згоди (*μισᾶλληλα*), упертість і неохоту до підпорядковання своєї гадки гадці загалу, наслідком чого виходять криваві бійки; далі — невірність в умовах і взагалі непевність: декше їх удержати страхом або дарунками, як умовами³⁾.

Сї характеристики дорогі нам тим, що мають на оці не тільки Словян але й Антів та дуже зручно збирають ознаки словянського характера, які взагалі найбільш кидались у очі чужинцям. Словянська гостинність ще до недавна була притчею во язицїх; західні — німецькі письменники особливо підносять її: „нема народа гостиннішого й ласкавішого над них“, за-

¹⁾ Прокопій I. с. Ібн-Фадлан в вид. Гаркаві с. 91.

²⁾ Jacob Ein arabischer Berichterstatter² с. 12.

³⁾ Прокопій I. с., Маврикій XI. 5. Характеристьку Маврикія в головнім повторє і Тактика Льва.

уважає Адам Бременський про Поморських Словян¹⁾. Не бракує звісток і про наші племена спеціально. Ібн-Русте оповідає про Русинів, що вони поважають і ласкаво поводять ся з чужинцями, які удають ся під їх опіку, або часто у них бувають, та боронять їх від всякої пригоди²⁾, а наш найдавніший кодекс світової етики — Наука Мономаха навчає „особливо шанувати гостя“³⁾. Вірність чи відданість словянських жінок була теж предметом загального здивовання. Свободолюбність словянську мали нагоду найліпше оцінити Німці під час їх боротьби за свободу. Але zarazом кидав ся усім в очі й тяжкий брак солідарности. Характеристику Маврикія ми вже бачили. Ібн-Якуб зауважає, що Словяне нарід відважний та вевнищчий, і ніхто-б не дорівняв йому в силі, як би не розрізнення їх численних, відокремлених племен⁴⁾. Тут давала себе знати причина і zarazом результат слабости їх політичної організації, їх неохота до послуху якій небудь власті і підпорядкованне всякого авторитета голосу загального віча.

Поруч із людяністю й ласкавою вдачею та тією шпирістю, яку вище занотовав для нас Прокопій, ішла поетична, весела, охоча до забави вдача. Я вище вже мав нагоду занотувати звістки про музичні інструменти у Руси. Сьпіволюдність Русинів і взагалі Словян мусить сягати дуже давніх часів; сьпів і музика були нерозлучними товаришами всяких видатніших хвиль. „С плясаньєм и гуденьєм и плесканьєм“ відправляла поганський шлюб Русь, вже після охрещення⁵⁾; „довгими пісьнями“ прощаєть ся з житєм жінка-Русинка перед смертю в описанім ібн-Фадланом руськім похороні. „Игрища межю соди“, і на них „плясанья“ і „вся бѣсовьскыя пѣсни“, про котрі оповідає Повість, як про споконвічні звичаї Сіверян і деяких иньших племен, мусіли бути загальним явищем і в поганських часах і пізнійше. Музика була звичайною утіхою князя: увійшовши одного разу до кн. Святослава, Теодосій Печерський застав „многая играючи прѣдъ нимъ: овы гуельныя

¹⁾ Gesta Hammab. eccl. II. 19. иньші звістки див. у Крека²⁾ с. 357—8, Котляревського Сочиненія III с. 442.

²⁾ Вид. Хвольсона с. 36—7.

³⁾ И боле же чтите гость, откуда же к вамъ придетъ, или прость, или добрь или соль — Давр. с. 237; утилітарист автор при тім одначе не занекав вказати на утилітарну сторону сієї народньої чесноти: ти бо мимоходячи прославлять челоуѣка по вѣсньмъ землямъ.

⁴⁾ Вид. Роена с. 53. ⁵⁾ Правла м. Іоана § 30.

гласы испускающе, другыя же ор҃ганныя гласы поюще, и пнемъ замарныя ныскы гласящемъ, и тако всѣмъ играющемъ и веселящемъся, якоже обычай есть прѣдъ княземъ“. А що всякі ігрища, скоморшества, музика, сьпѣви були звичайною утіхою народа, показують нападки пізнійших христіанських проповідників¹⁾. Візантисець Скіліца, описуючи болгарський похід Святослава, каже, що його вояки не уважали на обережність, цілими ногами пючи й упиваючись та забавляючись музикою та танцями²⁾. „Игранье, плясанье и гуденье (музика)“, „бѣсовское пѣнье и блудное глумленье“ (правдоподобно — нескромні сьпѣви або жарти) були звичайною приналежністю пира і взагалі забави³⁾.

При тім всім, дійсно, любили й випити. Не дурно солодке і п'яне нить з меду сягає ще пра-індоєвропейських часів. Слов'яне мали час вправитись в його уживанню. Руський нахил до випивання кинув ся в очі ще ібн-Фадлану; описуючи руських кушців, він каже: „вони дуже охочі до вина (правдоподобно одначе, тут мова не про вино, а про мід), пють його в день і в ночі, так що иноді їм трапляється ся й умерти з кухлем в руках“. Книжник XI в. вложив в уста Володимира звістну максиму, що Русь не може жити не пючи: „Руси есть веселье пити, не можемъ безъ того быти“, і се переконання піддержали веселі Володимирові пири, де головним елементом був мід, що споживав ся в великім числі; з рештою мід був такою неминучою життєвою потребою, що за Володимира, розсилаючи по місту припаси для

¹⁾ Житіє Θεодосія л. 26. Іпат. с. 120 (чи належить ся проповідь до Руск — річ сумнівна, але що її уживали против забав, свідчить про їх ровновсюдненіє на Русі). Кирило Туровський в вид. Сухомлінова с. 410. Поученіє Георгія Зарубського — Срезневского Свѣдѣнія и зашѣтки VII с. 56, Лѣтописи рус. литературы (Тихонравова) IV с. 90, 92, 110, і нова збірка проф. Владимірова в III т. Памятників церковно-учит. лит. (1897). До лѣтописного оповідання про ігрища (Іпат. с. 8) порівняти описи правників у погалських Помор'ях: erat enim nescio quis festus dies paganorum, quem lusu, luxu, cantuque gens vesana celebrans, vociferatione alta nos reddidit attonitos — Herbordi Dial. II. 14, пор. Ebbonis Vita III 1. Завважу, що з слав'янського „плясати“ виводять як запозичення tot. plinsian, тацювати, Гірт с. 336.

²⁾ Ἀλλοῖς καὶ κομβέλοισι — дудками та бубнами — Cedreni II p. 385 ed. Bonn. Правда, що з Святославом, по словам Скіліци, були туді ще й Болгари, Печеніги та Угри, але вище подане оповідання його належить до Руск як не більше, то бодай не менше як і до її союзників.

³⁾ Правила. м. Іоана § 16 і 24.

убогих і калік, возили і „мід в бочках“¹⁾. Поганські свята не минались без нити; трізну по небіжчику, по згідному свідочству наших (пімста Ольги над Деревлянами) і чужих джерел (ібн-Росте), сиравляли пирами і винивками; за рік по смерті небіжчика, каже ібн-Росте, беруть кухлів зо двадцять меду, більше-менше, несуть на могилу, збираєть ся родина небіжчика, їдять, пють і потім ідуть собі. Сей звичай перенесено потім на христіанські свята — почавши від празників, що уряджував Володимир. На празник у Васялеві варили за Володимира 300 перевар меду; м. Іоан в своїх дорожочіньних „Правилах“ (XI в.) нападає на частий звичай, що світські люди споряджали пири в монастирях, один перод другим похваляючись, хто ліпший спорядить, і на тих пирах рості упивали ся; церковні оказії лучали ся з піяченнем, що прикривало ся лише ріжними обрядовими покривками, і т. н.²⁾

Цікаво одначе, що в нашім давнім письменстві прийнятий делікатний термін для п'яного — „весел“³⁾; се може натякати, що пили не так щоб запиватись, а властиво підохотитись; підохочувались же таким способом — було річею звичайною, аби було чм⁴⁾. Але що таким безневинним підохоченнем не все обмежалось, нема що й казати; досеть пригадати популярну інвективу на п'янство: „п'янство — вольный бѣсъ, п'янство — дщи діавола, п'янство — уму смерть, погубивый бо умъ скотинны пущи есть“, в відповідь на людський погляд, що в п'яництві нема нічого злого — „въ п'янствѣ ничтоже зла творимъ“. Сей людський погляд, з яким християнським духовним приходило ся воювати, теж дуже характеристичний для староруської вдачі.

Вище подані прикмети складають ся на характер привітний, мягкосердний, щирний, веселий, поетично закрашений; на доповнення можна-б вказати, що звичаєве руське право не визнавало ся суворостю, не знало лютих кар на тілі і принуєсаючи криваву пімету, не мало кари смерти по суду; найвища кара — „поток (вигнання) і разграбленіє“ (конфіскація майна). З сього боку характеристика Полян, дана в Повісті: „Поляне бо своихъ отецъ обычаи имяху тихъ и кротокъ“⁵⁾ може бути до певної

1) Іпат. с. 56 і 86.

2) Іпат. с. 86, Правила м. Іоана § 12, зрештою див. в т. III гл. 4.

3) Про Вячеслава Іпат. (с. 325): сы почи бытъ весель съ своею дружиною, патомієть Воскр. I с. 61—2: пиль бѣ.

4) Іпат. с. 288, 336 і т. н.

5) Іпат. с. 7.

міри прийнята. Тільки не треба собі знов їх занадто ідеалізувати. Ті „тихі і кроткі“ Русини зміли часом показати себе й иньшою стороною.

Взагалі словянському характеру не бракувало енергії. Вище наводив я погляд на них ібн-Якуба: „Словяне люде відважні та воевничі, і при солідарности могли-б взяти гору над ким-будь. Словянські напади на Візантію в VI—VII в., або боротьба балтійських Словян з Німцями, почавши від VIII в., повна фактів словянської відваги і воевничости; бракувало дотого лише політичної організації й солідарности. Спеціально про Русь, почавши від IX в., повно нарікань у сусідів на воевничість, сувору, нелюдську вдачу її: „нарід, як то веі знають, дуже жестокий і немилосердний, що не має жадного сліду ласки до людей; подібні до звівірів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим виглядом виявляють вони замидованне до убийства“ описує Русь грецький ритор з 1-ої пол. IX в. „Вони відважні й сьміливі; як нападуть на иньший нарід, то доти не відступлять, поки не знищать цілком, а перемігши гнетуть, як рабів“, характеризує Русь вік пізнійше арабський письменник. Подробиці руських походів — нпр. Ігоревих, на Візантію й на Каспійське море, або Святослава на Болгарію потверджують сю характеристику; правда, норманістична теорія се все складає на Норманів, але в усякім разі війська Ігоря та Святослава переважно складались не з Норманів, а з Словян; з рештою руські війни й усобиці XI—XII в. показують ясно, що нема чого складати вини на Норманів що до суворости й немилосердности. Очевидно *à la guerre comme à la guerre*, психологія і звичаї війни гуманістю не визначають ся ніде, в тім нема нічого дивного, і нема чого тут дивоватись Русинам, а я тільки підношу се тут супроти охоти деяких словянофілів виставляти Словян, в противність напастникам Німцям, тихим і ідвілічно-спокійним народом, за разом — пасивним і позбавленим всякої політичної ініціативи елементом²⁾. І те і друге — рівно побільшене.

¹⁾ Життя Георгія Анастридського гл. 43, ібн Дауд — вид. Хвольсона с. 38—9, порівняти характеристики Фотія, Каганкатаваці й ин. — див. Війски с. 22, 53.

²⁾ Огляд сих теорій і остра критика їх в книзі Ученія о національвухъ особенностяхъ Славянъ Собестіанского, 1892; широка критика її в К. Старині 1892, X—XII.

Релігійний світогляд нашого народу в перед-христіанські часи мав в своїй основі культ природи, в досить примітивній, слабо впробленій формі; русько-словянська мітологія взагалі досить бідна, не жвава, і се не тільки через бідність наших відомостей, але й через свою власну слабкість: судячи по всьому, словянське плем'я не мало особливого нахилу до релігійної творчості¹⁾.

Класичну відомість і тут знову дає нам Прокопій. Він оповідає про Словян і Антів, що вони мають однакові релігійні погляди. „Єдиного бога, що наслав блискавку“²⁾, признають вони владикою всіх і жертвують йому коров і всяку худобу. Не знають долі (фатума) і зовсім не признають, аби вона мала якусь силу над людьми: як хто має перед собою видиму смерть, чи в хоробі чи на війні, обіцяє за своє життя, як що не пропаде, жертву богу, і снаєши ся, жертвує обіцяне та й думає, що тією жертвою спас собі життя. Шанують вони річки, німф і деякі інші божества (*даймона*), жертвують їм усім і з тих жертв ворожать собі“.

В сій многоважній звістці можна зазначити два головні моменти словянської релігії: єдиний бог, єдиний владика світа, з котрим безпосередно звязують ся різні метеоричні явища (як тут блискавка), і разом — численні дрібніші божества і взагалі надприродні істоти (по теперішньому кажучи), з підрядним значінням.

Сі звістки Прокопія потверджують ся иньшими свідощтвами як про Словян взагалі, так і спеціально про Русь. Так Гельмольд (XII в.), оповідаючи про релігію балтійських Словян, каже, що поруч численних другорядних богів признають вони одного великого, загального, що був zarazом спеціально небесним богом³⁾. Спеціальні відомости про Русь вказують, що перше місце в її культурі займав метеоричний біг владика грома й блискавці.

Сей біг в X—XI в. на Русі зветь ся Перуном (лит. Perkūnas), богом грома, як показує його ім'я (пярати — бити). Одначе у иньших Словян, крім східніх, ми не знаходимо цювнії яєних вказівок на ієтнованне бога сього імені: хоч се слово звієтне

¹⁾ Літературу див. в приїтках (43).

²⁾ *astraxia deorum* — De bello Got. III. 14.

³⁾ Гельмольд I с. 83. Деякі скептичні замітки до його звісток — Nehring Der Name heibog, Archiv XXV.

там і часто стрічають ся в проклинах і ріжних назвах, але може означати просто грім небесний. Діло в тім, що біг грома Перун був, правдоподібно, розмірно пізнійшою спеціалізацією певних метеоричних проявів сили того головного словянського бога, про котрого говорить Прокопій, подібно як спеціалізували ся в особні божества сонце й огонь — елементи дуже близько споріднені з небесним огнем — блискавицею. Давнійше той головний найвищий бог виступав мабуть під иньшим іменем.

В київській літописи під 1114 р. заведено мітологічний уривок з грецького хронографа Малалі про Гефеста й його сина Геліоса, і при тім додано пояснення, що Гефест то Оварог, а Геліос „сынъ Овароговъ, еже естъ Дажьбогъ“. Пізнійші діатриби проти поганства (відомі в кількох варіантах XIV в., а основа їх мусить тим самим бути значно старшою) докоряють людям, що вони „огневъ молятса, вовуце его Сварожичем“¹⁾. Біг Сварожич відомий нам і у балтійських Словян²⁾. Імя Сварога мало би вказувати, що се був біг неба і сьвіта: його звязують з інд. svar — небо, сонце, соняшний сьвіт³⁾. Досить правдоподібний здогад, що в сім Сварогу маємо ми того старого головного, „єдиного бога“ творчої сили цілої природи, що виступає так виразно ще у Прокопія, але пізнійше, в міру того як ріжні, найбільш видатні прояви сього бога спеціалізувались в поглядах поодиноких словянських народів і означались особними іменами, сї нові спеціалізовані прояви, в ролі богів, заступали, відсували назад ідею того головного бога. Тому між іменами богів, шанованих на Русі в X в., безпосередно перед розповсюдженням християнства, ми не стрічаємо вже Сварога, натомість виступає Перун, біг блискавиці й грома, Хорс-Дажьбог, біг сонця, джерело всякого сьвітового добра, Сварожич-огонь, й ин.⁴⁾

Як би не було з іменем, нема непевности, що розвій мітологічних ідей ішов власне отсією дорогою — від „єдиного“

¹⁾ Іпат. с. 200. Тихоуравовъ Лѣтописи русской литературы IV — Слова и поученія направленныя противъ языч. вѣрованій с. 89, 92. Також Владиміровъ Поученія противъ древне-русскаго язычества.

²⁾ Thietmar IV. 17, Лист Брунона — Monum. Pol. hist. I с. 226.

³⁾ Наросток *og* = *ga* має означати небо, і то спеціально небо в його руху, метеоричних перемінах — Крек² 381—2.

⁴⁾ Про спірні питання звязані з тим найвищим богом і пізнішими соняшними божествами див. в примітках (44).

бога неба й світа, єдиного взагалі всім індоєвропейським народам, до спеціальних натуралістичних богів, якими були Перун, Дажбог-Хорс, Сварожич, й ин. ¹⁾). Спеціалізація божеств розвинулась, бодай в значній частині, очевидно — вже на східно-слов'янській ґрунті: поодинокі слов'янські гадузи йшли в свій еволюції кожда своєю дорогою.

Перун безперечно займав перше місце в руській культурі X в.: кілька разів вчиселяють ся боги в літописі, і ще важніше — в умовах в Греках, і все Перун стоїть на першому місці ²⁾). В умові 944 р. хрещена Русь має присягти перед Богом в церкві св. Ілі, що в поглядах Руси заступив місце Перуна, а поганська — перед Перуном. В умові Святослава на переступників кладеть ся клятва „отъ бога, въ негоже вѣруемъ — в Перуна и въ Волоса бога скотья“, а літопись вчиселяє ідоли, поставлені Володимиром в Києві, в такім порядку: „Перуна и Хорьса и Дажьбога ³⁾ и Стрибога и Сьмарьгла и Мокошь“. При нищенню поганських святищ особливо зневажали Перуна — як найголовнішого очевидно ⁴⁾). Се відповідає словам Прокція, що між метеоричними прозвами божества перше місце займала блискавка (очевидно — з громом). Що Перун був біг грома й блискавки, показує окрім самої його назви, і значінне сього слова у західних Словян (грім) та аналогія з литовським Перкунасом. Перун се небесний біг, спеціальний володар неба, сила грізна, але zarazом творяща, що оживляє, дає нові сили природі своїм дощем та розганяє своїми ударами ворожі житю елементи засухи, задухи, смерті. Його прикмети були потім

¹⁾ Пор. новіший начерк розвитку релігійних ідей Індоевропейців у О. Шрадера *Reallexicon* с. 669 (*Sprachvergleichung* ² с. 602 і далі).

²⁾ Недавно Рожницький (*St. Rożniński Perun und Thor — Archiv XXIII*) висловив досить правдоподібну гадку, що на Русі в двірських і дружинних кругах X в., коли таку визначну роль грали Варяги, на ровній культурі Перуна вплинула його подібність до скандинавського Тора. Се, кажу, досить правдоподібно, хоч доводи Рожницького за існуванням в Києві культу Тора, чи то під іменем Перуна, чи незалежно, всі слабкі. Против перецінювання популярності Тора серед варяжських ватаг Тіандар в *Известиях* отд. рус. яз. 1902, III.

³⁾ Так в полуденній і новгородській версії (1 Новг.), а в суздальських в Академічній (Троїцькій) і Переяславській — Хорьса и Дажьбога, в Лаврентієвській і Радивилівській (Кенітсберській) без и; тяжко фіктивні, бо остаеться — *lectio difficillior*.

⁴⁾ *Изв.* с. 33—4, 48, 52, 80.

перенесені в певній мірі на св. Ілю, що у Слов'ян і у Греків був зв'язаний з старим культом небесного божества¹⁾ і перейняв функції Перуна, як господар грому й блискавки.

В вище наведеним літописним ряді богів Хорс і Даждьбог в більшості кодексів стоять як два особні боги, властиво — особні ідоли. Тяжко рішити, чи тут автор, за давниною, узяв два імена того-ж самого бога за два особні божества, чи дійсно сонечне божество двоїлось уже в поглядах поганської Русі; останнє також дуже можливо. Що і Даждьбог і Хорс означають сонечного бога, се ясно, коли звести згадану вище ільосу кнївської літописи про сонце-Даждьбога з „великим Хорсом“ Слова о полку Ігоревім, що означає не що як сонце²⁾, і в слов'янських перекладах часом заступає грецького Аполлона³⁾. Обидва імена не відомі нам в літольотії інших слов'янських груп; імя Хорса зістаєть ся загадкою, імя Даждьбога по всякій імовірности іде від дати (даждь — дай, imperat.) і бог — добро, богатства, отже означає подателя всякого блага⁴⁾. Можна здогадуватись, що тим часом як Хорс вказував на метеоричне світло, Даждьбог означав опікуна земного жита, роду людського, і тому співівець Ігорєвого полку називас Русинів Дажьбожними внуками⁵⁾.

1) На заміну Ілюю Геліоса і Зевса Акрейського вказав Політ (О Нилосъ хатъ тобъ здрѣбѣнъ рѣдѣсѣ, въ Н. Г. Полѣтѣ), і за ним Веселовский Рамаєканія въ области духовнаго стиха VII (Записки петербургської акад. т. 45), та Леже в розвідці Peroun et saint Elie (Etudes, I). При сих паралелях новогрецького й слов'янського фольклора, на жаль, зістаєть ся звичайно невясвітленням: що маємо ми тут перейняте з античної грецької традиції, і що треба уважати перейняття Греками (як і Волохами, Альбанцями) у Слов'ян; се особливо треба б внясити про поганські свята.

2) Всеславъ въ ночь влькомъ рѣскаше, изъ Кыева дорѣскаше до куръ Тьмутараканю, великому Хрѣсови влькомъ путь прерѣскаше — XI.

3) Древности моск. арх. общ. I. Mat. для арх. сл. с. 1.

4) Отже dans divitias, Spender des Wohlstandes як толкують Мікльосіч або Крек. Ягич патонісѣ (Archiv, V) толкує як deus dans, der gebende Gott. Інший вивід (Срезневского, Буславя, Афанасєва) — від пня dagh, інд. dah, dāhati — горіти, отже біг огня. Проти сього підносить Крек форму Даждь бог (ор. с. 391), але можливий тут вплив народної етимології; важніша пивша обставина — що біг в сих composita не може означати божества, тільки мати початкове значіння — добра, „богатства“.

5) Вил. Огоновского розд. VI і VII.

До сеї сторони соняшного культу близько підходить нинішній дуже поважаний біг — Велес або Водос, „скотій бог“¹⁾; Імя його неслена, традиція у інших слов'янських ірун слаба¹⁾; в літописнім реєстрі київських ідолів його зомпнено, але він стоїть за те в оповіданню про присягу під 907 р. і в умові Св'ятослава, разом з Перуном²⁾, а числені топографічні назви з ним зв'язані й згадки в пізнійшій традиції вказують на широкую його популярність. Його значіння об'яснюють літописні слова, що то був „скотій біг“, і се потверджує той факт, що його християнський іменник св. Власій заступив його в ролі опікуна худоби. Отже се біг богатства, достатку (скот і гроші в ті часи — се синоніми), опікун господарства, щось дуже близьке до Даждбога. Звичайно думають, що се був теж соняшний біг, вказують на анальоїї Аполлона й Марса в сій подвійній ролі — богів сонця і опікунів худоби. Се досить правдоподібно, і коли вже маємо один дублет для сонця, може бути і другий; але можливо й нинше — що тут до значіння першорядного бога підняв ся якийсь низший „демон“. В Слові о полку Ігоревім Боян звеєт ся „Велесовим внуком“, що вказувало-б на якийсь зв'язок між Велесом і сьпівом, поезією; анальоїя з Аполлоном така близька, що будить підозріня про просте перейняте тут грецького погляду — приладження поетом мита про Аполлона до слов'янських мітольоїічних традицій.

Сварожич — огонь згадуєт ся у східніх Слов'ян тільки в пізнійшій реалітійній літературі; але паралельна традиція у Слов'ян балтійських показує, що образ сього божества сформувався ще в перед-християнські часи.

Сі фігури — Перун, Хорс-Даждбог, Велес, Сварожич — то „боги“ у властивім значінню того слова. Слово богъ (санскр. bhāga богач, богатство, подаватель добра, Zend. bagha — біг, Фрігійський Ζεὺς Βαγιάος) означає спершу добро, благо (звідти — богатий, богатство, збіже, і в негативній формі — убогий),

¹⁾ Вказують тільки у Чехів, але й то пізні й малозначні ремінісценції, див. Крек² с. 454. З рештою цілого Велеса деякі учені хотіли вивазати з між слов'янських богів, що се мовляв просто християнський св. Власій, подібно як в Св'ятослті бачили паганізованого св. Вита. Обороні Велеса присвячений просторий і докладний екскурс у Крек² с. 446—473. Див. ще повійшу розвідку про нього Tobolka Boh Veles.

²⁾ Іпат. с. 18 і 48. Слова: „бога скотья“ в сій умові може бути пізнійшою гльосою, але у всякім разі давньою, бо вона є в різних версіях літописи.

в дальшій ряді — се добродійна сила, податель добра. Отже боги — то добрі сили, прихильні людському життю й щастю. Чи їм відповідали в світогляді наших предків сили, істоти темні, ворожі „житю Дажьбожого внука“, в формі теж поодиноких божеств? Скільки небудь виробленого дуалізму в словянським релігійним світогляді не помічаємо, а хоч між низшими, божеськими істотами стрічаємо небезпечні чоловіку сотворіння, одначе й вони тільки небезпечні, не злі принципіально, і в словянським Олімпі не можна вказати на певно якихось репрезентантів темного, злого принципу¹⁾. З деякою правдоподібністю можна ще думати се за Стрибога, виводячи його імя від стрити — нищити, отже нищитель добра, біг негоди: в Слові о п. Іг. вітри звать ся „Стрибоговими внуками“. Та не знати, чи дійсно сей Стрибог був наскрізь ворожою силою, ідеєю злого, а не простою персоніфікацією певних природних явищ.

Се були-б головні, вищі боги наших предків, про котрих можна щось певне сказати. Деякі инші імена зістають ся цілком неясними або непевними²⁾.

Сі головні боги до певної міри були персоніфіковані — на се передо всім вказує існування таких абстрактних імен як Дажьбог, Стрибог, існування ідолів і можливість таких поетичних образів Слова о полку Ігоревім як Дажьбожь внук, Велесів внук, і под. Отже існували певні елементи теоморфізма. Опись Перунового ідола в літописи і ібн-Фадланове оповідання вказували-б на початки антропоморфізма: літопись (властиво — вставлена тут повість про Володимира) оповідає, що за Володимира поставлено в Києві ідол Перуна — деревляний із срібною головою й золотими вусами; ібн-Фадлан оповідає, що руські купці молились перед ідолом — деревляною колодою, з вирізаним лицем, подібним до людського³⁾. Але се були іно слабі

¹⁾ Див. спеціальну розвідку Мочульського О шимомъ дуализмѣ у Славянь, також Крек² с. 404, Махаль ор. с. с. 36—8, Брікнер — Archiv V с. 163, Нерінг — Archiv XXV.

²⁾ Про літописного Семарьгла шир. досить принята гадка, що се біблійні ідоли 'Ерґал і 'АсирхФ (Царств. IV, 17), Гелеонов бачив тут єгипетського Σερ-Πραχλῆς. Новіші мітольоґи уважають сі виводи непевними, та й не уважають можливими бачити тут якогось словянського бога. Мокось зістаєть ся загадкою, в церковній літературі сим словом перекладають грецьке μάχης, „иже есть роучный блондъ“. Див. Крек² с. 405—6, Ягіч в Архиві V с. 6—7. Крім літописи сі імена згадують ся ще в згаданих півнійших діатрібах (Тіхонразов і Владіміров ор. с.).

³⁾ Іпат. с. 52. Гаркави с. 95.

початки антропоморфізма, взагалі-ж індивідуальність слов'янських богів ще дуже слабо була розвинена. Ми напр. не знаходимо ніяких певних слідів генеалогії богів; гльоса Київської літописи, що називав сонце — Дажьдбога сином Сварога, підказана, правдоподібно, текстом хронографа, що зве Геліоса сином Гефеста; автор Слова о полку Ігоревім, уживаючи таких виразів як Дажьдбогів внук, Велесів внук, Стрибогові внуки, очевидно не вкладає в них ніякого реального змісту, не виходить з яких небудь генеалогій, тільки дає метафори, поетичні образи близькості до чоловіка того чи іншого божества, улюбленості його і т. ин. Важний також з цього погляду факт — брак богинь в нашій мітології: не можемо вказати на певно ні одну¹⁾. Очевидно, русько-слов'янські боги ще дуже слабо сперсоніфікувались і не затратили свого початкового характеру — певних природних сил, метеоричних явищ, елементів природи.

Окрім головних „богів“, давній Слов'яннн, і Русин спеціально, бачив в природі наоколо себе множество підрядних істот. Не знати, чи не називались вони загальною назвою бісів — старим слов'янським словом, що в перекладах заступає грецьке *δαίμων*, *δαίμονια*, і потім, під впливом християнства стало означати злих духів. Але як би не було з іменем, самий факт істнування в слов'янськнм світогляді таких низших божеств, надлюдських істот не має найменшої непевності. В вище наведеному тексті Прокопія бачили ми згадку за „німф і деякі інші божества“. Такими німфами були полуднево-слов'янські віли і наші русалки, а властиво одна тільки, властива категорія русалок, бо під снм іменем розуміли потім не тільки водяних німф, але й утоплениць і нехрещених дітей (мавок — навок, навь — мерлець). Саме імя „русалка“ — нізнійше, пішло від лат. *rosalia* (як тепер приймають) і закрило початкове імя, але віра в водяних і лісових німф мусить сягати праслов'янських часів²⁾.

¹⁾ Великі Весни, Лади, Морани й под. опирають ся почасти на непорозумінню, почасти на дуже целевих звістках; непевна навіть Жива, хоч опираєть ся на словах Гельмольда — див. Крек² с. 403 і особливо Бріквер op. с. — Archiv XIV с. 164 і далі.

²⁾ Давнійше виводили русалок то від рус-ло, то від рус-ній, але Мікльосіч (*Sitzungsberichte* віденської акад., іст.-філ. т. XVI) і потім Томашек (*ibid.* т. LX), Веселовскій (Ж. М. Н. II. 1885, передруковано в Разысканіяхъ въ области русскаго духовнаго стиха, V) звернули увагу на латинське весняне свято *rosalia* (новогрецьке *ροσάλια*), що прина-

Певні таємничі істоти жили в болотах, лісах, горах, полях. Про шанування криниць, болот, гаїв — себ то тих божеств, що жили в них, згадують письменні пам'ятки від XI в.: м. Іоан згадує про тих „сже жрутъ бѣсомъ и болотомъ и кладеземъ“, церковна устава Володимира між провинами вичисляє: „или кто молить ся подъ овиномъ или въ рощени, или у воды“¹⁾. В теперішні часи ще заховались в народі образи водяника, що живе в воді, лісовика чи полісуна — в лісі, і всяких взагалі „дідьків“ — хатніх, болотяних, лісових, що при всіх своїх пізніших відмінах свій початок ведуть з перед-християнських часів. Сучасні чорти, чи дідьки, що сидять в болоті, в дуплястих деревах, в старих покинутих будовах, илинах і т. н., заступили місце давніх перед-християнських „бісів“. Шанування криниць переховалось подекуди дуже живо²⁾.

Про персоніфікації різних абстрактних понять, так само — про культ небіжчиків буде мова нижче, а тут ще треба згадати про вірування в певні надприродні прикмети деяких людей. Такі вовкулаки — люде, що можуть обертатись вовком. Упирі, що по смерті виходять з могил і висисають у людей кров. Сюди-ж по часті належать волхви і новіші відьми і відьмаки (від відати, рівнозначне з знахуром, знавцем) — люде, що вміють впливати на природні явища, знають надприродне. Всі ці вірування належать ще до передхристиянського світогляду.

Ласку вищих і нижших божеств здобував собі Русин, як і кожний пильний, молитвами, обітницями та жертвами. Се був натуральний наслідок персоніфікації натуральних сил і явищ, і початки цих форм побожності сягають ще праіндоевропейських часів³⁾. Ми бачили вище звістку Прокопія, що Словане й Анти жертвовали і тому найвищому богу і тим нижшим „де-

дало на часи русальних свят у Словян, і подібно як було з calendae, легко ся назва могла перейти в словянський календар, а потім і на самих водяних німф — див. Крек² с. 407, Махаль с. 123.

¹⁾ Правила § 15, Устава—Чтенія кнїв. II 2 с. 66 (XIII в.); теж у Тіхоп-равова і Владімірова ор. с. Поминая характеристику Полян в 1 Новг.: „бяху же погани, жруще озеромъ и кладяземъ и рощенемъ, якоже прочіи погани“, бо се звучить як шабляцова, навіяна княжою лектурою фразе.

²⁾ Про сучасний культ криниць на Україні див. замітку д. Литви-нової К. Ст. 1884, IV.

³⁾ Schrader Sprachvergleichung² с. 607 і далі, Reallexicon 597.

монам“ всяку худобу та обітницями жертв уважали можливим викупити свою душу в останній біді. Константин Порфирородний оповідає про жертви подорожніх Русинів на Дніпровім острові св. Георгія (Хортиці): там під превеликим дубом, спеціально поважаним, жертвовали вони живих птиць, хліб, м'ясо і хто що мав; про птиць кидали жеребки — чи їх зарізати чи пустити живими. Ібн-Фадлан оповідає про молитви й жертви руських купців: купець, приїхавши до міста, приносить ідолам всяку страву: хліб, м'ясо, молоко, цибулю, нашіток, і можить головного бога, щоб послав йому добрий торг; коли торг іде тяжко, він повторює свої жертви, удасться по протекцію до менших ідолів з подарунками й поклонами; коли ж непродасть легко, то уважає обов'язком подякувати богу: забиває кілька штук худоби, роздає частину убогим, а решту приносить ідолам і розвішує голови худоби на законаних наоколо налях. Цікаву молитву „Словян“ (руських) наводить ібн-Росте: під час жнив, каже він, беруть просо в корці, підіймають до неба й кажуть: „Господи, ти давав нам сграву, дай нам і тепер її подостатку!...“¹⁾

Як бачимо, Константин оповідає, що Русини молялись і жертвовали під великим, спеціально поважаним дубом. Спеціально поважання дерев, як святих місць, де перебуває біг — се річ загальнозвісна індоєвропейських народів; нема нічого дивного, що й у Словян дерева заступали місце храмів або якихось образів. Для молитви, жертв, взагалі культу, звичайно служили ті місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культу, — де він уважав можливим зблизитись до сеї таємничої сили як найблизше. В образку, поданім ібн-Росте, Слов'янин можить ся на полі до неба; в вище наведених місцях Правила м. Іоана або Володимирового устава він жертвує таємничим природним силам коло криниць і болот, можить ся в лісі або коло води.

Але поруч таких нерукотворних святищів бачимо й рукотворні. Храмів, правда, у Словян не знаходимо, окрім балтійських (і то пізнішими часами), але згадують ся ідоли богів. Найранішу звістку для Русів маємо під 945 р.: Ігор з дружиною присягає в присутності грецьких послів, — „іде на

¹⁾ Константин De admin. 9. Гаркави с. 95. Ібн-Росте в вид. Хвольсона с. 30—1.

холми, кде стояше Перунъ“. Потім, оповідаючи за Володимира, літописє каже, що він поставив в Київі на горі, коло княжого двору, ідоли Перуна, Даждьбога, Стрибога і ин.; що Добриня посланий від Володимира намісником у Новгород, поставив там над р. Волховим ідол Перуна. Іларіон і мнїх Яков, кажучи про заслуги Володимира перед християнством, теж згадують про поганські ідоли і капища (жертвенні місця) на Русі. Яков каже навіть про „храми ідолські“, але ся одинока звістка певно — риторична фраза¹⁾.

Слова літописи, що оповідає, як Володимир ставив ідоли, наводили на гадку декого, що ті ідоли — то була новина на Русі, що то Володимир під чужим впливом (поморським чи варязьким) доперва починав їх заводити. Але такий погляд неоправданий; літописне оповідання — то спеціальна моралістична повість про Володимира, що має на меті виказати контраст його поганської безбожності й християнської побожності, і для того кладе натиск на його відданість поганському культу. Інші писання XI в., говорячи про Володимира, нічого не знають про якісь його спеціальні заходи коло поганства. З рештою ідол Перуна бачимо ми ще за часи Ігоря; за руських ідолів згадує й ібн-Фадлан. Могли се, справді, бути тільки початки сїєї стадії поганського культу — шановання богів в формі антропоморфних образів; можливо, що сї ідоли бували тільки в більших центрах тодішнього життя, тим часом як народня маса могла віставати ся при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць. Але уважати ті ідоли якоюсь чужою новиною, занесеною на Русь кілька років перед християнізацією, нема причин.

Літописє, оповідаючи всякі страхи безбожності перед охрещенням Володимира, каже, що в Київі жертвовали ідолам людей. Загальна згадка її мало що варта: „и жряху имъ (тим Володимировим ідолам), наричуеще я богы, и привожаху сыны своя и дъщери, и оскверняху землю требами (жертвами) своими, и осквѣрнися кровьюи земля Руская и холмъ-ть“. Виходило-б, що Кияне жертвовали своїх дітей богам (привожаху — очевидно для жертви); але цілий текст взятий з св. Письма і може бути

¹⁾ Іпат. с. 33—4, 52—3. Іларіон в Чтеніях київ. с. 55, пор. 52—3. Яков *ibid.* 20 і 21. Інтересна аналіза літописних текстів про поганський культ у Рожницького с. 503 і далі. Основні тексти й дописки літописи тут мають одначе найже однакову вартість, бо ідуть більше менше з того-ж самого часу.

зовсім без реального значіння¹⁾). Так само непевні подібні-ж вирази у Іларіона²⁾). Важніші були-б конкретні факти. Такий наводить літопись оден: Володимир, вернувшись із щасливого походу на Ятвягів, з своєю дружиною „творяше потребу“ (жертвують але „старци и бояре“ постановили кинути жеребки на хлопця й дівчину та їх жертвувати богам. Удало на сина Варяга християнина, той не дав свого сина і поганьбив поганських богів; довідавшись про се, Кияне-погани розкидали його двір і вбили його з сином³⁾). Се оповідання оперте на місцевій традиції, тому має право на довіре, але може бути питання, чи ся справа жертви переказана добре, та чи не було тут з початку тільки спогаду про убиство Варяга за ганьбу, висловлену на поганських богів, а жертву з того зроблено при літературній обрібці, в згаданій моралістичній цілі.

Крім літописи про жертвовање людей оповідають ще ібн-Русте і Лев Диякон. Ібн-Русте каже: у Русинів є знахорі, що мають дуже великий вплив на князя; що вони скажуть жертвувати богу, то мусить бути; „знахор бере чоловіка чи худобу, кидає йому петлю на шню, вінає жертву на палю й чекає, поки задушить ся; і каже: „от жертва богу“⁴⁾). Ся інтересна відомість має ту слабу сторону, що дуже близьке до нього оповідання знаходимо у ібн-Фадлана про Болгар, і для того насуває ся питання, чи воно не приточене до Русинів через помилку? Лев Диякон оповідає, що Русини в Доростолі, налячи своїх покійників, „справляли жертви за мертвих: топили в Дунаю дітей і півнів, кидаючи в течю“; але й тут насуває ся сумнів, чи Лев не помилав ся з снм жертвованснм дітей за умерлих? бо анальогічних жертв за умерлих ми не стрічаємо. В кінці істнованне на Руси звичаю жертвувати людей в певних, важнійших випадках можливе, але мені представляєт ся не певним⁵⁾).

1) Інат. с. 52 — пор. 61—2.

2) „Уже не закалаєть обсеомь другъ друга, но Христосъ за ны закалаєть бываетъ“ — с. 52. Тут загальний образ переходу цілого світа з поганства до християнства, отже деталі образа не конче мусять бути руські. 3) Інат. с. 54—5.

4) С. 38, пор. ібн-Фадлана про Болгар: „Коли воин бачать чоловіка оборотного й быстрого, то кажуть: сьому чоловіку випадало-б служити богу, і для того лезять його, кидають йому на шню петлю й вішають на дереві, доки не розпадеть сл“ — вид. Гаркани с. 91.

5) Пор. же ту нову працю Рожнецкого, I. с.

Цікаво, що в поданих вище оповіданнях літописи про присягу, складану перед Перуном, про жертви богам і т. и. ніде не виступає спеціальна верства жерців. Вони взагалі ніде не згадують ся на Русі, як і в інших Словян (окрім пізніших балтійських, з їх значно більше розвиненим поганським культом), так що можна з усякою певністю сказати, що в нас їх не було, та се й зовсім натурально при слабо вироблених формах релігії й культу. Публичні жертви, в імени держави чи народа, справляв князь або заступники громади — бояри й старці в поданим вище оповіданню літописи. Приватні жертви й молитви справляв кождий за себе чи за свою родину, як от в оповіданню ібн-Фадлана про руських купців. Ролю голови родини як заступника її перед богами показують нам сучасні, вже християнізовані обряди — нпр. при різдвяній вечері, коли батько чи иньший старший править молитви і всякі релігійні церемонії при побожній, пасивній асистенції домашніх.

За всім тим, хоч не було спеціальної класи жерців, були одначе люде, що уважали себе й у людей уважались спеціалістами й порадиниками в усього рода релігійних справах. Се власне були-б згадані вище волхви — знахорі; з такими „волхвами — кудесниками“ (чудотворцями) докладно знайомлять нас наші руські джерела. Віщий Олег мав запитатись волхвів, від чого він має вмерти, і волхви прорекли, що від свого коня; він залишив того коня, але дійсно, каже Повість, вмер з сього, що вкусила його гадюка, випівши з черепа того, уже здохлого коня. З такими волхвами нараджувала ся в Подлщині, вже по охрещенню Русі, мати звістного Всеслава про свого сина, що родив ся з „язвеном“ на голові, і вони прирадили, аби він носив те язвено на собі, і від того він був „немилостивъ на кровопролитъ“. В Києві, вже в 2-ій пол. XI в. з'явив ся був волхв, що оповідав, як йому з'явило ся пять богів і заповідали великі переміни на сьвітї¹⁾. Сі волхви, предки пізніших відунів-чарівників і відьом, мають надлюдське знання тайного, укритого, через те вони „віщі“ (або „в'їдуци“). Вони, очевидно, найліпше могли знати, чого ніхто не міг знати — як покермувати тасмичними силами природи, придбати їх ласку та поміч і відвернути шкоду. Але вони й самі підлягали неборному впливу тих сил. Олега звали люде „віщим“, але

¹⁾ Іпат. с. 23, 109, 127.

волхви наиророчили йому смерть від коня, й стало ся; і віщий Всеслав, на що був кудесник, а „часто бѣды страдаше...“

Ми бачили вище звістку Проконія, що Словяни й Анти не признавали фатума. Очевидно, Проконій виходив тут з того, зазначеного ним факту, що вони уважали можливих жертвами та обітницями визволяти ся від бѣди чи смерти, отже не признавали якоїсь непереможної сили тієї долі, а підпорядковували її божій волі. Але ся панує над чоловіком всевластно. Віщий Боян, що очевидно, стояв ще вповні на ґрунті поганського світогляду, висловив се в макенмі:

ни хытру, ни горазду

ни птичю горазду

суда божия не минути... (Слово о полку Іг. XI).

Волю божу він представляє, відповідно народнім поглядам, в виді суда, декрета; „прийти на суд“ значить умерти, піднасти останньому декрету. Теж бачимо і в народній мові: дівчина виходить за „судженого“ її долею чи богом. У нас і Великорослян, у полудневих і західніх Словян, є судильниці, судишкы, суждениці, судпчки, що заправляють людською долею. З ними зближують „рода і рожденицю“, звістних в східно-словянській книжній літературі XII в.: канонічні записки Кирика (новгородські) згадують, що люде „крають хліби, сирп, мід“ роду і роженіці (рожаниця) і пють на честь роженіці¹⁾. Судячи по імені, тут можна бачити долю прирощенну, в противність полуднево словянській випадковій „стрічі“ (срѣча). Кождий має свою долю, персоніфіковану в спеціальну істоту, і ті долі признають ся богом чи якоюсь спеціальною вищою силою („Усуд“ сербських казок)²⁾.

Персоніфікують ся рівнож такі ідеї як Лихо, Злидні, — початок тому бачимо вже в Слові о полку Ігоревім в образах

¹⁾ Русская ист. библиотека VI с. 31, Тихоураов І. с. 89—90, 92, 94 й вн.

²⁾ Важливіша література: Valjavec — O Rodjenicah ili Sudjenicah (Književnik, II). Аоанасьевъ оп. с. III гл. XXV. Потєбня: О долѣ и сродныхъ съ нею существахъ Труды моск. археол. общ. т. I. Крек² с. 408—9. Krauss Sreća. Glück und Schicksal im Volksglauben der Südslaven, 1886. Веселовскій Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха. V (Сборникъ II отд. петерб. акад. т. 46). Mačhal гл. V. Гальковскій Мисологическій элементъ — II. Усудъ (Филол. Зап. 1900—1).

Обиди, Нужди; але сі образи взагалі не прибрали, щоб так сказати, кости й плоти конкретних істот. А „род“ і „рожанниця“, сполучаючи до купи ідею долі в ідею опікунів, патронів рода, вже подають руку культу предків-небіжчиків.

Про душу Словяне, й Русини спеціально, вірили, що вона існує осібно й самостійно від тіла, тож і не гине з смертю чоловіка. Про се маємо й безпосередні літературні звістки, а ще більш посередніх. Русь, присягаючи на умові 944 р., заклинала себе між иньшии, як би не додержала тієї умови, так: „да будуть раби в сий вѣкъ и въ будущий“¹⁾. Се закляте, хоч по стилізації умови вкладаєть ся в уста християнської Руси, очевидно — уложено відповідно поглядам поганської Руси. Ширше погляди її розвиває Лев Диякон. Русини, каже він, ніколи не віддають ся в неволю, скорше себе забивають самі, бо вірують, що забиті ворогами на війні служать на тім сьвіті своїм убийцям; боячи ся такої неволі, вони самі себе забивають, не хочучи служити тим, що їх забють²⁾. Нам тут важне саме вірування про посмертне жите, хоч при тім треба зазначити, що Л. Диякон тут дещо помішав: Русь, очевидно, вірила, що раби сього сьвіта будуть рабами й на тім сьвіті, і через те не віддавались в неволю. В оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця, один присутній висловляє переконання, що небіжчик, по спаленню його тіла, переходить просто в рай, а дівчина під час похоронної церемонії в екстазі бачить своїх своїх і свого покійного пана „в гарнім зеленім саді“ (раю), бачить, як він кляче її до себе³⁾.

Існування віри в посмертне жите потверджують і такі факти як наділення мерця при похороні річима, що були йому потрібні в життю, як культ духів предків, вірування, що мерці можуть з'являтись часом між живими, а людська душа, в певних випадках, може перейти в рослину або звіря, — вірування, що переховались в нашій народній словесности й досі.

З огляду, що похоронні обряди дуже добре ілюструють сі вірування, ми подамо тут звістки про них, тим більше, що наші відомости про сі обряди багаті як рідко в сфері культурної історії, бо маємо окрім досить багатих письменних звісток ще й археологічний матеріал⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 33. ²⁾ IX. 8. ³⁾ Гаркави с. 99.

⁴⁾ Головною працею зістаєть ся написана тому тридцять літ монографія Котляревського О погребальнихъ обычаяхъ языческихъ Сла-

Богатством змісту звертає на себе увагу передо всім оповідання Ібн-Фадлана¹). Він був присутнім на похороні багатого Руського купця в котрімсь надволянським місті (в Італі або в Болгарії в 922 р., і описує його так. Небіжчика положили в могилу тимчасово та поставили коло нього напиток (правдоподібно — мід), овочі й гуслі (чи взагалі струнний інструмент), а самі зайнялись приготуванням йому одежі й усього иньшого потрібного. Це тривало десять день. Майно його, як звичайно, поділили на три частини: третину дають родні, третину уживають на спорядження одіжи небіжчику, третину — на напиток, що пють в день похорону. Спитали дівчат, невірниць небіжчика, котра схоче бути похороненою з ним; одна зголосилась, і її від тоді пильно стерегли, а дівчина піла ті дні й веселилась.

В день похорону витягли човен на берег, оперли на підпори, а наоколо поставили ідоли в формі людей. На човен поставили лавку, застелили килимами, грецьким шовком і вложили шовковими подушками, а вгорі над нею зробили намет; се робила баба, що доглядала всіх тих приготувань, вона-ж забиває дівчину; її звуть „ангелом смерті“. Небіжчика одягли як найбагатше: в шовкову свиту з золотими іудзями, на голову соболеву шапку з золотим верхом, і посадили в наметі на лаві, підперши подушками; коло нього покладали напиток; овочі й пахучі рослини та зброю небіжчика; розтяли собаку й кусні її положили теж коло нього; теж зробили з двома кіньми, погнавши їх перед ним, з двома коровами, півнею і куркою.

Потім прийшла черга до дівчини. Її підіймали трічі до чогось, що Арабу здалось подібним до дверної притолоки, — може над кирницю, й вона бачила там (в екстазі, а може й п'яна) небіжчиків — своїх батьків і свояків, та свого господаря: „сидить він в саді, а сад гарний, зелений; з ним там чоловіки й хлопці, він кличе мене, ведіть же мене до нього“, мада ка-

зав'язь, 1868, передрукована в III т. його Зібрання сочинень (Збірникъ II отд. петерб. академії, т. XLIX, 1891). Визначні привкмети цієї праці і багатий зібраний в ній фактичний матеріал були причинами, що після того словянський похоронний ритуал мало звертає на себе увагу дослідників. Працю Котляревського належить однак доповнити новішим археологічним матеріалом (що тоді майже ще не існував). Важніші публікації дослідів могли вичислені в примітці 45.

¹) Повторяю сказане вже вище, що скептичні замітки що до приналежності цього оповідання до Словянської Руси (Замітки о Русахъ ибнъ Фадлана и другияхъ арабскихъ писателей — Ж. М. Н. II. 1881, VIII, Спичиль ор. с.) не уважаю стійкими.

зати дівчина. Тоді її повели до небіжничкового човна; вона роздала свої окраси прислужницям і з чаркою, у піснях прощала ся з сьвітом; після того її заведено до намету і там її задушшила і ще ножем заколола та баба — доглядачка похорону.

Тим часом під човном згромаджено дерево. Найстарший свояк небіжчика западлив тепер дерево, й иньші стали за ним кидати теж западені тріски. За годину згоріло те все. Тоді на тім місці зробили могилу, а в середині поставили березову палю, надписавши на ній імена небіжчика і руського князя. Один присутний Русин сказав при тім ібн-Фадлану: „ви, Араби, дурні, що кидаєте найдорожшого й найповажнішого у вас чоловіка в землю, де його їдять гади й хробаки; от ми палимо його за одну хвилию, й він зараз же вступас до раю“.

В сім оповіданню ми занотували вже безпосередні згадки про посмертне житє людських душ у раю, „в гарнім зеленім саді“, після того як тіло пропало. На посмертне-ж житє вказують ті всі прибори до похорону: небіжчик переходить на той сьвіт з цілим інвентарем: човном, кіньми, волами, питєм і їдою, ба навіть і в жінкою. Значінне сього останнього момента в описи ібн-Фадлана поясняють слова Масуді: „як умре чоловік, то разом з ним палять його жінку; як умре жінка, то чоловіка не палять; а як умре нежонатий, то його жеять після смерті“¹⁾.

Сей похоронний обряд, описаний у ібн-Фадлана, потверджує ся чернігівськими могилами. От як описує ся на їх основі тутешній похоронний ритуал: робило ся земляне підвішення (т. зв. точок), на нім складали великий стіс дерева і вбивали зелізними цвяхами; на стосі клали небіжчика і коло нього зброю, різні річи, гроші, зерно, домашню худобу; в певнім віддаленю клали труп жінки; спаливши те все, засипали землею²⁾.

Се були похорони богатших, аристократів. Похорон звичайний описує ібн-Русте (1-ої пол. X в.): Словяне покійників палять; жінки на знак жалю дуть собі ножем лице й руки; коли котра з жінок небіжчика з особливої любови схоче вмерти в ним, її вішають коло трупа небіжчика і палять теж; другого дня по спаленню небіжчика ідуть на огнище, збирають попіл, складають в судину і ставлять на горбі; по році збираєть ся туди родина небіжчика, приносять яких з двадцять кухлів меду, ідять, шють і по тім розходять ся. Подібне оповідає

¹⁾ Гаргави с. 129. ²⁾ Труды III в'їзда I с. 205—6.

й Повість про Сіверян, Радимичів, Вятичів та Кривичів: „аще кто умряше, творяху трызну надъ нимъ и по семъ творяху краду велику (стіс), и възложатъ на кладу мертвѣца, и съжигаху, и по семъ събраше кости, вложяху въ сеудъ малъ и поставляху на столпѣ“¹⁾. Дійсно, в Сіверщині маємо поруч тих аристократичних могил звичайні, де на горбку стоїть горнець з останками небіжчика і дрібних звірят, спаленими де инде і вложенними потім в сей горнець, а горнець присипано землею²⁾. Такі-ж могили виявлені й на Волині; широко розповсюднений такий тип похорону в землі Кривичів, й ин..

В наведеном вище оповіданню ібн-Фадлана Русин сьмієть ся в Арабів, що вони ховають в землю своїх небіжчиків. Але тим часом у самих Русинів був другий похоронний тип — ховання в землі, і то як раз і у Русинів *κατ' ἐξοχήν* — Полян, також у Деревлян, Дреговичів, і у тих самих Сіверян. Повість, закладаючи нечестивий обряд палення иньшим, не згадує про похоронний обряд Словян на правім боці Дніпра, — очевидно, власне через те, що тутешнє ховання мерці в землю було близьше до пізнішого християнського обряду. Дослідки останніх десятиліть познайомили нас з ним досить докладно. Бачимо в ній відміни й варіанти, часто навіть в тій самій околиці, в могилах тої самої осади; а є й певна різниця в популяристі тої чи иньшої форми в певній області або в певній осаді. В правобічній Україні — в поріччях Тетерева, Случи, Горини найчастіше ховають в ямі, рідше кладуть на поверхні землі, або на підвешенню (точку). За Припетню протівно переважає ховання на поверхні землі³⁾. Досить часто стрічають ся останки огня; на приготованім для похорону місці клали наперед огонь (може се ритуальне очищення могилы огнем), і небіжчика клали на се костре, або обеннали попілом⁴⁾. Часом виснажали

1) Котляревський (О погребальныхъ обычаяхъ — Собраніе соч. III с. 124 6) толкував се в звязку з санскр. *stūp* як горб, могила.

2) Труди III з'їзда I с. 206.

3) В поріччю Тетерева проф. Антонович констатує з 282 могил 164 похоронів в ямі, 70 на поверхні землі, 48 на підвешенню. В поріччях Горини й Случи п. Мельник на 252 могили зпайшла 164 похоронів у ямі, 54 на поверхні землі, 33 на підвешенню. За Припетню похорон на поверхні землі дає до 70%, при тім чим далше від Припети, тим більше переважає сей тип. В полудневій Сіверщині переважає похорон в ямі, в північній — на поверхні землі.

4) Про сей обряд і його сучасні пережитки (палення св. Іванської трави при похороні й т. п.) див. в Трудах XI з'їзда т. II с. 128.

могилу попідом або якоюсь иньшою підсипкою (ясною глиною або що). Небіжчика клали або просто на сию підсипку, і обкладали колодами, чи ставили над ним рід деревляного склепіння, — або робили наперед поміст, або нарешті ховали в труні. Вона має також різні форми. Часом се видовбана (або випалена огнем) колода, або дві колоди — одна за труну, друга за віко; часом щось як труна збивається з залізними цвяхами з колод; або нарешті вона робиться з дощок — сі труни непримітно переходять потім в приняті в християнських часах домовини, так що не завжди можна їх відрізнити. Небіжчика ховали вбраного в повний костюм, і в нем звичайно клали різні предмети з господарства: ножики, огнива, кремні для кресання огня, серпи, залізні знаряди, деревляні відра і глиняні судини, часом з виразними останками страви; річей взагалі не багато і обстановка звичайно досить бідна. Звичайно в могилі лежить тільки оден небіжчик. Лицем він звичайно обернений до сонця, головою на захід. Над ним висипали могилу — звичайно досить невелику, 1½—2 метри¹⁾. В насипу досить часто стрічають ся верстви попілу — останки огнища, і звичайно видно, що посипано могилу не зразу, а кількома наворотами, за кілька літ. Правдоподібно, поминки по небіжчику бували злучені з досипуванням жогли²⁾.

З літературних джерел цікаву звістку маємо у Ібн-Русте. У „Словян“, як ми бачили, він констатує палення мерців; у Русі натомість — похорон в землі: „як умре хто небудь із значних, копають йому могилу як велику хату, кладуть його туди і разом з ним одіж і золоті обручі, що він носив, ставлять багато страви, судини з навітком і гроші, нарешті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живу; вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі“. Мушу одначе зазначити, що се оповідання трохи підовріле своєю близькістю до оповідання Масуді про дунайських Болгарів³⁾. Наша літопись говорить тільки про поганський звичай сипати могилу над небіжчиком та дає подробиці про тризну: Ольга заповіла тризну над могилою свого чоловіка; Деревляне, „слышавше, свезоша меды многы зѣло“; Ольга поплакала над гробом свого чоловіка та сказала висипати високу могилу, і коли висипали, „повелѣ тризну творити“; тоді Деревляне засіли пити, доки не поунивались⁴⁾. Сей образок близько підходить до опо-

¹⁾ Невисокі насипи і бідний інвентар жогил сильно відрізняють сі похорони від жогил т. зв. скятської доби.

²⁾ Літературу див. в привітках (45).

³⁾ Ібн-Русте с. 40, Гаркави с. 127. ⁴⁾ Іпат. с. 36.

відання ібн-Русте про роковини, справлявані на могилі, з промом і медом. В чернігівських могилах на першій верстві землі, що покриває спалені трупи, знаходилися судини з паленими останками барана — мабуть жертви, і з ними різна зброя; може се останки трязни на могилі, присипані потім новою верствою землі.

Але трязна не обмежалась самим прованням на могилі; слово се означає: боротьбу, битву, і можна думати, що бодай на похоронах богатших уряджувалось на честь небіжчика якісь бої, гри. При тім іменем трязни означались як сї помилки по-смертні, так і передпохоронні: „аще кто умряше, творяху трязну надъ нимъ“, і потім падали, — так оповідає Повість про поганські звичаї Сіверян і иньших племен¹⁾.

Вірили, що небіжчики — навіть можуть з'явитись по смерті на землі між живими. В другій пол. XI в. ходила на Русь погососка, що в Полоцьку з'являють ся по ночах мерці, невидні оком; тільки чутно їх було, і сліди від коней лишались, а хто виходив з дому, щоб їх побачити, ті умирали²⁾. Для покорма небіжчиків лишали страву на могилах і в хатах при поминках. Про те, де перебувають душі небіжчиків після смерті, погляди двоїлись, як то було з рештою і у иньших Словян, та і в иньших народів. З одного боку, всім Слов'янам спільна віра, що предки — діди живуть в своїй колишній оселі, стають тут домовими духами; з другого боку — є переконання, що душі живуть в иньшій сьвітї, в раю. Ми бачили вище, у ібн-Фадлана, руські погляди, що небіжчики перебувають у „гарнім зеленім садї“. Рай — слово прасловянське (з ним звязують слово „прий“, „вирій“, край тепла й сьвітла, куди на зиму летять птиці), воно означає місце гарне, веселе, з гарною рослинністю, але не знати, чи воно вже в передхристиянські часи спеціалізовалось для означення того місця, де перебувають небіжчики. Протів сього промовляло-б, що воно й пізнійше, за християнських часів означало взагалі гарну, утішну місцевість, і князі ставлячи собі двори за містом називали їх „раями“³⁾; се вказує, що в понятю сього слова держалась ідея гарної природи, гаїв, садів, дозвілля. Воно ледво могло-б прикладати ся до таких місць веселого життя, як би було технічним для небіжчиків, тим більше — без того відтінка блаженного пробування, який має ідея християнського раю.

¹⁾ Іпат. с. 7. ²⁾ Іпат. с. 150.

³⁾ Іпат. с. 336, 593 (пор. 549), пригадати можна теж і численні наші Рай-городи і городки.

Ідею такого посмертного життя принесло доперва християнство. В словянськiм сьвітoглядi не знаходимо нiяких слiдiв iдеї моральної заплата по смертi, контраста долi добрих i злих. Посмертне жите — се продовженне сегосьвітнього. Як ми бачили вище, по поганським поглядам — хто пановав на сiм сьвітi, має панувати й на тiм; хто був рабом тут, буде й там. Ідея посмертної нагороди, чи посмертної кари принесена християнством. Хоч слово пекло (вiд пекти — огненне мiсце) прасловянське, та своє пiзнiйше значiнне прибрало воно вже пiд впливом християнства¹⁾.

Вiдомости про культ предкiв дуже бiднi. Ми можемо властиво зазначити два моменти, один — се тризни в певнiх часi по смертi небiжчика i загальнi поминки мертвих, другий — се культ домашнiх духiв. Про поминки будемо казати нiжше, що до культу духiв — то тут ми оперуємо тiльки фактами сучасної етнографiї; тiльки в давнiм культi рода i рожаницi можемо бачити елементи культу предкiв, репрезентантiв роду²⁾. Характеристично, що домовий дух — дiдько в сучасних поглядах зрiвняв ся з чортом, злим духом; окрiм загального впливу християнства тут вiдбила ся двозначна родя сього духа — i прихильного i zarazом страшного, двоїстiсть, що взагалi характеризує вiдносини людини до мертвих: поважанне й страх.

Головно на основi-ж сучасної етнографiї (бо лiтературнi вiдомости маємо пiзнi — з XVI—XVII в., i то дуже бiднi) мусимо здавати собi справу в сьвяточнi обрядовостi наших предкiв. Приладженi до християнських сьвят, де в чiм християнiзованi, давнi сьвята доховали ся в значнiй силi досi й можуть служити до освiтлення старого сьвітoгляду.

Як наша мiтологiя взагалi, так i сьвята мають наскрiзь натуралiстичний характер i виходять з годовних моментiв обороту сонця i звязаного з ним рiчного розвитку й упадку земного жита. При тiм одначе й тут бачимо певнi початки персонiфiкацiї тих моментiв i навiть антропоморфiчного iх представлення: хоч багато тут можна зачисляти на пiзнiйшу, тисячлiтню еволюцiю, але безперечно — початки таких представлень належать

¹⁾ Микльосiч *Christliche Terminologie* с. 49, Бриклер — *Archiv* XIV с. 163, внакше Крек² с. 422. Ще Котляревський *op.* с. 204.

²⁾ Див. Афанасєва II с. 67 i далi, Махаль *гл.* VI, Веселовский *op.* с. *гл.* XIII.

ще до передхристиянських часів. Згадаємо дещо головніше, деминаючи неясне або непевне.

За Корочуном — найбільш коротким днем року наступає, із зимовим поворотом сонця, свято нового астрономічного сонячного року. Воно злизо ся з християнським Різдвам — що саме було (в античному світі) положене на сей час для християнізації поганських свят новонародженого сонця. Різдво через те мало назву Корочуна¹⁾. Старе поганське-ж свято з його обрядовістю дістало, під впливом грецько-римської культури й її новорічних свят, пізнійшу назву колиди (римські *calendae*)²⁾. Воно полишило багаті сліди в сучаснім святкуванню Різдва, Нового Року, Водохрищ; сі сліди виразно вказують на хайборобський, господарський характер свята: вечери серед снопів, перед нагромадженою купою хлібів: жичення і вороження урожаю та приплуду на будучий рік, запросини мороза на кутю — виразно мають сей характер.

Прихід весни вітаєть ся веснянками і весняними грами, що тягнуть ся до Зелених свят. На сих святах злучило ся кілька поганських: перше — свято розцвіту природи, коли весна стрічаєть ся з літом, — вона подекуди персоніфікуєть ся в молодій дівчині („тополі“). Друге — русальний тиждень; ся русальна неділя часто згадуєть ся вже в Київській літописі; тоді русалки виходять з води і гуляють по берегах. При тім мішаєть ся свято властивих русалок з святом небіжчиків: четвер на зелених святах був заразом і „навським“ (лавським) або мертвецьким великоднем і русальним; навський день одначе ріжно кладеть ся — то на перший понеділок вел. посту, то на „праву середу“ (Преноловеніє)³⁾.

Літній поворот сонця — найбільший розцвіт природи і заравом заповідь її заникання, зазмерання, святкуєть ся на Купайда, сполученого з християнським Івановим днем (під 24 с. червня), і персоніфікуєть ся в парі Купайда і Марени. Се ніч повна чудес, коли тайни природи стають присутніми людям, коли цвіте ципороть, коли можна чути мову звірят, ба-

¹⁾ Новг. с. 134.

²⁾ Паралелі словянської коляди з римськими святами *brumalia* — *saturnalia* — *calendae* у Томашка *Brumalia und Rosalia*, Веселовского Разысканія VII — Записки петерб. ак. т. 45 (1883).

³⁾ Русальна неділя — Іпат. с. 386, 409, 459. Справа про се свято дуже трудна, бо тут входять впливи *rosalia*, з тим же мішаним весняного свята і поминок небіжчиків, див. літературу русалок (с. 200).

чити поховані скарби. Купальний обряд масмо в XVII в. в оповіданню Густинської літописи: „съ вечера собираются простая чадь обоюго полу и соплетаютъ себѣ вѣнцы изъ ядомого зелія или коренія и препоясавшеса быліємъ, возгнѣтають огонь, индѣ же поставляютъ зеленую вѣтвь и смішеса за руцѣ около обрашаються окрестъ оного огня, поюще своя пѣсни, преплетаютъ Купаломъ; потомъ презъ оный огонь прескакають, оному бѣсу жертву себе приносяще“¹⁾). Все се й досі заховуєть ся в значній мірі.

На рещті заняканне літнього житя персоніфікуєть ся також в образі Коструба: його ховають під час літнього поворота сонця²⁾).

Як похоронні обряди тісно звязані з релігійним світоглядом, так обряди шлюбні уведуть нас в сферу відносин родинних і суспільних³⁾).

Клясичне місце Повісти так оповідає про шлюб у руських Словян⁴⁾:

Поляне бо своих отецъ обычай имяху⁵⁾ тихъ и кротокъ, и стыдѣнне къ снохамъ своимъ, и къ сестрамъ, и къ матеремъ своимъ⁶⁾, и снохи къ свекровамъ своимъ и къ дѣверемъ велико стыдѣнне имуще, и брачныи обычай имѣаху: не хожаше женихъ⁷⁾ по невѣсту, но прихожаху⁸⁾ вечеръ, а завтра приношаху что на ней владуче. А Деревляни живяху звѣрьскимъ образомъ, живуше скотьскы: и убиваху другъ друга, ядуше все нечисто, и браченья⁹⁾ въ нихъ не быша, но умыкаху у воды

1) Полное собр. літописей II с. 257.

2) Важнійша література народніх свят: Снегиревъ Русскіе протонародные праздники. Максимовичъ Дни и мѣсяцы украинскаго селянина — Собр. сочин. П. Hanuš Bájeslovny kalendář slovansky, 1860. Афанасевъ III гл. XXVIII. Марковичъ Обычай, повѣрья и кухня Малороссіанъ, 1860. Галько Народныи звичаи и обряды зъ надѣ Збруча, 1861. Труды экспедиціи въ Югозападный край т. II. Machal op. с. гл. XIV. Владиміровъ Введеніе въ ист. рус. слов. К. М. О religii rogańskich Słowian. Зубрицький Народній календар (звичаї й повірки) з Старосамбірщини) — Матеріали до укр.-рус. етнологіі, III, 1900. Народні календарі иньших народностей: Сборникъ за нар. умотв. т. XVI—XVII. Gloger Rok polski w życiu, tradycyi i pieśni, 1900. Корвинскій Народная Русь, 1901. Має вийти народній календар український зладжений Дикаревані.

3) Літературу див. в примітках (46).

4) Навожу в Іпат. с. 7, даючи в потках варіанти Лавр.

5) инуть. 6) и къ родителемъ своимъ. 7) зять.

8) привожаху, 9) брака.

дѣвица. А Радимичи, и Вятчи, и Северо одинъ обычай имяху: ждвяху в дѣбѣ, якоже всякій звѣрь, ядуще все нечисто, и срамословье в нихъ предѣ отци и предѣ снохам; и браци не бываху в нихъ, но игрища межю седы; и схожахуся на игрища, на плясанья и на вся бѣсовьскыя пѣсни, и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кто свѣщовашесе; имяхуть же по двѣ и по три жены“.

В сѣм оповіданню деякі дослідники, під впливом теорій про примітивні форми пожитя, добачали істнованне у руських Словян ще на початках історичного житя неунормованих супружних відносин — стадне жите й хапанне жінок; але сього ніяк не можна з нього вивести. Літописець монах признавав шлюбом тільки віддаванне молодої її родичами нареченому і з сього погляду хвалив собі рідні полянські звичаї, а деревлянської або сіверянської умички за шлюб не признавав. Але з його-ж власного оповідання виходить, що тим способом чоловіки брали собі жінок, отже супружество істновало; брак „стида“ проявляеть ся в „срамословію“, тільки всього, і що найбільше літописець може закинути Сіверянам й ин. — що вони мали по кілька жінок, а не те, що вони не мали унормованих супружних відносин. Правда, покликують ся ще на варіант сього оповідання в Переяславській літописи, де представлено так, що єї відносини на „игрищах“ не вели до правильних супружеств: „нныхъ поймающе, а другихъ поругавше метяху“, але варіанти сѣбі літописи мають ясні прикмети пізнійших моралістичних вставок — мірковань книжника, і не мають значіння такого, аби могли поправляти або доповняти оповіданне Повісти¹⁾.

¹⁾ В Повісти протиставляють ся моральні звичаї Полян „звѣрячому“ житю инших народів; пізнійший княжник, котрого роботу маємо в Переяславській літописи, чи не зрозумівши, чи теплеційно перекрутивши, дає зовсім инакший образ: словянські народи давнійше жили морально (єя моральність характеризуєть ся оповіданням повісти про Полян), але пізнійше „Латина“ (або в значінню католиків, або в значінню західно-европейців), перейнявши неморальні звичаї „ог худыхъ Римлянъ, а не отъ витязѣй“, передала їх і Словянам: „Словяне же отвращахуся ихъ, овѣжь къ нимъ пристаиа халю“ (с. 3). По сѣм пастунає опис неморальности: тут вкупі—маємо і всякі страхи про игрища, і уживанне косметиків (начаша друга прѣд другою червяти лице и белить трѣти). В суві єї моралістичні нападки роблять вражінне досить пізніх додатків, підсичених фантазією черця про всякі страхи свѣтського житя.

Оповідання Повісті досить виразно дає знати, що хачанне дівчат, де воно ще практикувалося, було вже символьом — пережитком, обрядом: „умыхаху, съ нею же кто свѣщевашесе“, отже наперед дівчина давала свою згоду, і тільки в такому разі наступала та умичка — отмица, як її звать полудневі Словяне, (у них сей обряд місцями задержався в дуже свіжій формі до XIX в.). В сучаснім українським весільнім обряді задержалися тільки досить слабкі відгомони його в виді оборони молодої її родом від роду молодого, в згадках весільних пісень про оружну боротьбу між ними і погоню за забраною боярами молодою її матери і рода, як от:

Будемо бити да воевати, Марієчки не давати,
 або: Припадъ, припадъ, Марисуню, до стола
 Обступили боярчики довкола —
 Киньми грають, двір рубають,
 Шабельками втинають, Марисуні шукають і т. н. ¹⁾.

В оповіданню Повісті про умикання XI в. сей обряд виступає в далеко реальнішій формі. Але він і тоді був тільки обрядом. Сама обстановка, в якій він виступає — сі ігрища межі селами, де сходилися на забави сусідні роди, вказує, що умичка стратила реальний характер, прилягла до певних забав, релігійних церемоній (подібних як нпр. купальські обряди), отже за сими обрядом уже тоді лежали довгі часи розвою ²⁾.

Так само в пережитках лише держалася форма купна жінки чоловіком. „Вѣно“, що давалося чоловіком, властиво значить ціну і було в початком оплатою за жінку її роду, ціною купна; але воно зійшло на шлюбний дарунок, що давався уже по довершенню шлюба родині жінки. Володимир, побравши ся з Анною, дає „за вѣно Кор-

¹⁾ Труды экспед. въ юзгозан. край IV дод. ч. 61. Творы В. Нарвоцького I с. 46.

²⁾ Ковалевський відрізняє в оповіданню Повісті Сіверян, Радичів і Вятичів, у яких умичка стала обрядом, і Деревлян, що ніби то практикували умичку ще зовсім серйозно. Се неможливо. А пріогі неправдоподібна така величезна культурна різниця у так близьких собі племен як Деревляне й Сіверяне, що перед якимись чотирма століттями вийшли з праявчани. Уважійше ж придививши ся тексту Повісті, побачимо, що автор не робить різниці між сими племенами: сказане про Сіверян і иньших лише докладіше розвиває коротку характеристику Деревлян; „однѣ обычаѣ илѣяху“ вначить — „мали такий самий звичай“ (як і Деревляне). Протівставляють ся лише — „кроткій обычаѣ“ Полян і „звѣрскій образъ“ їх сусідів.

сунь Грѣкомъ царицѣ дѣла“ . Ярослав, видавши сестру за польського князя Казимира дістає від нього „за вѣно“ вісімсот невільників. Ібрагім-ібн-Якуб (X в.) каже також, що у Словян жених дає батьку молоді значний дарунок¹⁾.

В нинішнім весільнім обряді пам'ять про продажу жінки її родом виступає ще дуже виразно: рід молодого торгує доньку у її матері і брата її купує за гроші й дарунки:

Ой темно, темно в полі, темнійше на дворі,

Там бояре ворітечка обняли.

Вийди, мати, й питай, коли торгують — то продай.

Чорні чобіточки вимовлай. .

Про брата: Братчику, памисничку, сядь собі на крисличку,
прав собі червоного від пана молодого,
або: хто нам червоним брязне, той собі дівку возьме...

і звісна співанка:

Татарчин, братик, Татарин,

продав сестру за талар,

русу косу за пятак,

біле личко пішло й так²⁾.

Але се пам'ять значно давніших часів ніж XI вік. В оповіданню Повісти про Полян, здасть ся, бачимо уже початки посагу — так мабуть треба розуміти се „приношаху что по ней владуче“³⁾. Се було явище розмірно дуже пізнє, а для становища жінки в родині чоловіка незвичайно важне.

Умичка і купно жінки були взагалі основними формами шлюбу у індоєвропейських племен, що в більше або менше сильних пережитках задержали ся у різних народів в історичних часах, так само як і у нас (вони зрештою не були якоюсь виключною прикметою Індоєвропейців і загально звістні по цілїм сьвіті)⁴⁾. Бачучи їх лише в обрядових пережитках в перших історичних часах наших племен, ми тим самим му-

1) Пат. с. 80, 108, аль-Бекри вид. Розена с. 5.

2) Zbiór wiadomości т. VII с. 158 X с. 29, Головацькій II с. 109.

3) Часто толкують се як віно, викуп за жінку. Але слова: „по ней“ вказують на посаг.

4) Див. паралелі в різних країв і рас у Вестермарка Geschichte der menschlichen Ehe, 1893 розд. XVII, Hildebrandt Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Culturstufen с. 9 і далі. Про форми умички й купна в індоєвропейських племен — Schrader Reallexicon sub vocibus Brautkauf, Raubehe.

симо припускати шлюб і родинне жите взагалі дуже сильно виробленими. Се дійсно показують иньші — історичні й лінгвістичні свідощтва. Не тільки в початках історичного жита українсько-руських племен, а навіть в часах прасловянських ми бачимо вироблену вже патріархальну родину й патріархальні родові відносини. Лінгвістичні факти показують, що патріархальний побут панував уже в цілій силі в часах перед розділом індоєвропейських племен. Коли й припустити, що індоєвропейські племена перейшли через такі форми шлюбу й родинного жита, як стадна й родова спільність жінок, спільний шлюб братів і матріархальний рід, як то приймає певна школа соціологів, — то прийдесть ся zarazом признати, що ці форми були пережиті предками індоєвропейських племен десь давніше перед їх розділом, бо в часах безпосередно перед розділом, як свідчить язиковий запас, патріархальний стрій мав повну перевагу.

Але се зістаєть ся взагалі великим питанням, чи індоєвропейськими племенами були пережиті такі форми як стадна спільність жінок, спільний шлюб братів, або матріархат. Схема еволюції супружества, уставлена згаданю школою (Багофена, Моріана, Ман-Ленана й ин.), де парне супружество чоловіка й жінки, з перевагою чоловіка (патріархальне) являєть ся лише кінцевим явищем в довгій ланцюху еволюції супружества, що вийшовши з неунормованих, стадних відносин чоловіків і жінок, переходило через спільність жінок родову, братську, взагалі форми поліандричні, що характеризують ся матріархатом, і аж вкінці дійшло до форм патріархальних¹⁾ — ся схема має характер тільки гіпотетичний і зовсім не може бути признаною за універсальну, инакше сказавши — про поліандричні й матріархальні форми родини можна говорити лише у тих племен чи рас, де є виразні докази істновання сих форм, бо з рештою розвій супружних і родинних відносин не мусів конче переходити у всіх через отсі форми²⁾.

¹⁾ Bachofen Mutterrecht, 1861, Antiquarische Briefe, 1880. Morgan Ancient Society, 1877. Mac-Lennan Studies of ancient History, 1886. Giraud Teulon Les origenes du mariage et de la famille, 1884, й ин. Сі погляди у нас спопуляризовані особливо спопуляризацією Енгельса, виданю в українськїм перекладі: Початок родини, приватної власности й держави, 1899 (Бібліотека Видавничої Спілки).

²⁾ Див критику згаданю схеми в працях: Starcke Die primitive Familie in ihrer Entsehung und Entwicklung, 1888, Leipzig. Wester-

Таких певних доказів для українсько-руських племен, і для словянських народів взагалі, ми не маємо. Ті сліди й пережитки, які вказують ся в сучасній етнології на доказ існування у них поліандрійних і матріархальних фаз суружества, переважно дуже непевні. Наależy пам'ятати, що супружі відносини підлягають дуже сильним впливам різних економічних, культурних і релігійних чинників, в них бувають кроки наперед і назад, і ніяк не можна всякі прояви ослаблення супружого союзу й морального життя уважати без дальших церемоній за пережитки початкового неунормованого суружества. Тому наприклад добачати в слабкості супружних звязей у козаків останки початкового стадного життя, а в куніцах, плачених за дозвіл на шлюб дідичеві, викуп за право, яке старшина мав до всіх жінок роду, або в великоросійськiм снoхачестві — останки сього права, досить небезпечно. Що було-б, як би ми не знали, що ослаблення суружества у деяких великоросійських сектантів було впливом новійшої релігійної доктрини¹⁾, або наприклад поява зовсім реального купна жінок у українських осадників Таврії явила ся найновішими часами, очевидно — під впливом татарських взірців — тай схотіли добачати тут пережитки колишніх форм суружества?

З різних „пережитків“, на які вказувано, сліди старших форм супружних і родинних відносин в ритуалі українського весілля найбільше серйозні. Але й їх należy брати cum grano salis. Весільний ритуал — се не скоєнілі обрядові схеми, донесені нам в непорушній цілості, а поетична перерібка, амальтама різних обрядів, свобідно доповнена великими побутовими подробицями, не звязаними навіть безпосередно з шлюбним ритуалом (таким нпр. треба вважати ціле представлення шлюбу

mark Geschichte der menschlichen Ehe, 1893, Jena. Grosse Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, 1896, Freiburg. Про Індоевропейців спеціально: Delbrück Die indogermanischen Verwandtschaftsnamen, 1889, Leipzig. і Das Mutterrecht bei den Indogermanen (Preussische Jahrbücher t. LXXIX, 1) Schrader Reallexicon sub vocibus Polyandrie, Mutterrecht.

¹⁾ Вгадаю нпр. ослаблення супружних звязей у безпоповців, титулювання сестрами жінок в деяких містичних сектах, протегування гетеризма для ослаблення суружества і формальні сексуальні оргії, до яких доходять декотрі з них. Щоб з того можна зробити, слідячи їх методом переживань — як би не звісна була генеза цих явищ?

в княжій обстанові — князь і княгиня, бояре, дружина молодого і т. д.). Тому коли нпр. в перезві бачать останок первісного гетеризма (стадного супружества), в церемонії частування — відгомони фратрогамії (спільного супружества братів), в важкій ролі матери й брата (не батька) молодої у вступних церемоніях — образ матриархальних відносин¹⁾, все се лишаєть ся не більше як інтересними гіпотезами, поки їх не потвердять інші факти і вказівки (як потверджують ся обряди умички й купна, відносини родові, й т. и.)²⁾. В кождім разі, припускаючи навіть сліди таких старших форм супружества, їх треба признати значно старшими не тільки від прасловянських часів, а навіть часів індоєвропейського розселення³⁾.

Лінгвістика, як я вже спімнув, вновні виразно показує панованне патріархальних відносин, першенство батька й його роду супроти матери в часах перед розділом індоєвропейських племен⁴⁾.

Так імена батька (в кілька: санскр. *pitár* — словянської форми бракує, санскр. *tátas*, наше тато, і ще грецьк. *átta*, лат. і гол. *atta*, слав. *отьць*), матери (санскр. *mátar* — слав. *матн*, лат. *matma* і наше *мама*), сына (санскр. *sūnus*, сл. *сынъ*), дочки (санскр. *duhitár*, сл. *дъщи*), брата (санскр. *bhrātar*, сл. *братъ*), сестри (санскр. *svásar*, сл. *сестра*), стрия (санскр. *pitrvya*, сл. *бракує*) безперечно належать до спільного, праіндоєвропейського запасу).

Так само знаходимо ряд імен для означення відносин жінки до членів родини її чоловіка, в котру вона вступала: свекра і свекрухи (санскр. *svāciga* і *svācṛi*, гр. *ἐκρός* і *ἐκρόα*, сл. *свекръ* і *свекры*), деверя (санскр. *dévár*, сл. *дѣверъ*, брат чо-

1) Див. особливо праці Охримовича й Вовка, названі в приписці 46.

2) З значною правдоподібністю можна вилучити з сучасного українського й ипо-словянського весільного ритуала також певні моменти, що належали до старої шлюбної церемонії, як обрядовий перевід молодої в її оселі до оселі молодого, прощання молодої з її домом і домовими духами й вступна жертва духам рода її мужа, до котрого вступав, обрядовий хліб (коровай) і обрядове деревце (гильце), й т. и.

3) Що їх відгомони, виходило-б в таких разі, задержали ся на кілька тисячоліть в весільнім ритуалі, се вновні можливо. Бачимо, що обряди купна й умички, які були обрядами, пережитками тому тисячу літ, задержали ся в них так свіжо, неважаючи на прискорене темпо культурної еволюції. Могли отже задержати ся й відгомони форм в часів перед-індоєвропейських.

4) Див. Delbrück Indogerm. Verwandtschaftsnamen, Schrader Reallexicon sub vocibus Ehe, Heirath, Familie.

доловіка), для сестри — зовищі є паралелі між європейськими мовами: гр. *γάμος*, сл. зльва), и трівки (санскр. *yatar*, сл. матри, жінка доверя), невістки (санскр. *snusha*, сл. і старорус. снѣха).

Імен для свояків по жінці бракує в праїндоевропейським запасі, так само як і для рідних по матері. Факт важний, бо ся стріча явищ вказує вразно, що жінка входила в рід свого чоловіка, розриваючи з своїм родом; родство істнувало тільки в середині батькового рода, рід матері зіставав ся чужим; отже відносини патріархальні зазначені дуже категорично.

Споріднення по матері і через жінку здобуває собі признанне аж пізнійше, по часті в кругу європейської групи, по часті в словянсько-литовській. Деякі з давніх загальних означень споріднення спеціалізують ся, для певних свояків по матері, як брат матері — уй (лат. *avus* і *avunculus*), нетий (сестричич, санскр. — *nāra*, що значить взагалі потомка, сина, внука, так само як спеціалізовало ся східнословянське племеник для сина брата або сестри), і т. и.

Стара назва для чоловіка санскр. *pāti* — чоловік і пан, гр. *πάσις*, лит. *pàtis*, для жінки — санскр. *gnā*, гр. *γυνή*, слов. жена, від *gen* — рід, родити¹⁾. Загальної назви для батька й матері не було, як нема її в нашій мові доси (батько-матір). Тут відбились також дійсні відносини: чоловік і жінка — се в давнім супружестві величини неоднакові, чоловік був паном родини, призначення жінки передо всім — помножати і забезпечати істнування рода.

Словянський термін для шлюбу вести („водная“ — жінка шлюбна) сягає теж праїндоевропейських часів. В ріжних індоевропейських він дістає ріжні значіння, звязані з шлюбом — санскр. *vadhū* (молода), грецьке *ἐδρον* (шлюбний дарунок), лит. *wedū* (женитись і купувати). Він може вказувати на церемонію переведення жінки з батькового рода в рід мужа — враз „вести жінку“ в ріжних мовах задержав ся для означення шлюбу (теж значіння маємо і в пньшій словянській терміні — „сягати“, вести, з того посаг, а ще давнійше — просто на вивід жінки з її рода (те-ж відокремленне від її рода, що ми вже бачили вище). Але при тім се слово здобуває ще пньше, характеристичне значіння — купувати (жінку), задокументоване

¹⁾ В тій близькості виразів „жінка“ і „рід“ бачать слід матриархата його оборонці.

в різних мовах зовсім виразно, як наведено вище литовське *wedū*, словянське *вѣно*, *вѣнити*, купувати, англ. *weotuma* — викуп за жінку, і т. и.

Повна перевага чоловіка, зазначена вже семи язиковими виразами, потверджується іншими фактами. В найранішніх історично-літературних звістках індоєвропейських племен скрізь виступає ця перевага, зазначена часом навіть дуже різко. У словянських племен, а українсько-руських з окрема, в найстаріших історично-літературних і правних пам'ятках чоловік стоїть все на першому плані. В сій напрямі впливало потім і християнство, але воно, безперечно, не сотворило сеї переваги чоловіка; протівно, воно ослабляло остроту його влади над жінкою й дітьми, переданої поганськими часами. Задokumentований нашою найдавнішою літописею шлюбний обряд розбування чоловіка жінкою показує виразно, що жінка уважала ся слугою чоловіка¹⁾. Таке явище, як можливість убивання жінки по смерті чоловіка показує, що вона уважала ся його власністю, його інвентарем. Таке-ж поняття лежить в многоженстві, що в поганських чачах широко практикувало ся у українсько-руських племен — при повнім виключенню поліандрії; бачимо його в високих вимогах моральности від жінки при великій поблажливості, або й повній свободі для чоловіка, і т. д.

Куплена чи вхонлена жінка з початку була такою-ж власністю чоловіка, такою-ж річчю його інвентара, як і всяка иньша. Хотів він мати жінок більше, а ставало його на кунно і удержання більшого їх числа, ніщо не перешкаджало йому мати їх більше. З сього виникає з одного боку повна свобода многоженства, а з другого та обставина, що се многоженство практикувалось тільки багатими, значними, а загал жив в одноженстві від непамятних часів. Так бувало взагалі в патріархальних відносинах, так було і у наших предків. Повість закидає Сіверянам, Радимичам і Вятчам, що вони мали по дві й по три жінки. Теж саме практикувалось і в Полянській землі. Історія руської княжої династії дає тому прикладів зовсім виразні. Ярополк був оженений з якоюсь Грекинею, а сватав Рогніду. Володимир мав п'ять жінок правдивих (води́мья), окрім численних наложниць. Про многоженність у Русинів, і Словян взагалі, говорять і Араби; Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що словянські королі замикають своїх жінок; у одного

¹⁾ Іпат. с. 50.

чоловіка буває їх двадцять і більше¹⁾. Християнство вплинуло на те, що тільки одна жінка уважалась властивою, шлюбною, інші звались „меньшцями“, „наложницями“, але й воно не знищило відразу многоженства, ані не зробило різниці між шлюбними й нешлюбними дітьми. Як бачимо з Правил м. Іоана, ще сто літ по Володимировім охрещенню було звичайним явищем, що деякі „безъ студа и бесъ срама з женѣмъ любють“. Сьвятополк не робив різниці між шлюбним сином Ярославом і нешлюбним Мстиславом, галицький Ярослав передав своє князівство нешлюбному сину Олегу, поминувши шлюбного Володимира і т. п. Про практикованне розвода („рознусти“) довідуємось з того-ж Правил м. Іоана: „иже свое подружье оставить и понмая иную, такоже и жены“²⁾.

Словянські жінки мали репутацію дуже вірних — такі відзиви маємо від Візантійців, Німців і Арабів (Маврякій, Боніфацій, аль-Бекри)³⁾. Очевидно, на сю репутацію рішучо вплинув звичай, що жінка забивала себе по смерті чоловіка, але та репутація таки відповідала дійсности. Про тяжкі карі за переступ для жінки і співровищення у західніх Словян каже Тітмар. В наших джерелах ми не стрічаємо ані одного факту зради жінки, і можемо се прийняти за доказ, що такі факти були дуже рідкі; що вони, розумієть ся, бували, доводять хоч би „урфканія“ Володимирової устави. Високі вимоги для жінки поруч із повною свободою конкубінату для чоловіка не повинні нас дивувати: як я сказав уже, се консеквентні виводи з погляду, що жінка то власність чоловіка, отже не може вийти з його волі й власности, тим часом як чоловік має повну волю над собою.

В сім погляді мав свій початок дуже довго заховуваний звичай палення чи взагалі забивання жінки по смерті чоловіка: коли чоловік потребував різних річей свого інвентара на тім сьвіті, і з ним ховали різні найпотрібніші річі: зброю, знарядя, забивали його коня, — зовсім натурально було се

¹⁾ Іпат. с. 50 і 53, Ал-Бекрі с. 54. Порівняти теж слова ібі-Русе: „як чебижчик мав три жінки“... Помінаю оповідання ібі-Фадлана (с. 101) про руського короля, що засідає на троні з своїми сорокома підложницями, бо се оповідання в дійсности ледво чи належить до Русів (може до Хозарів).

²⁾ Правило м. Іоана § 6 і 21, Іпат. с. 117, 442.

³⁾ Стратегіка Маврякія XI. 5, Льва Тактика XVIII § 105 (у Міня, ser. gr. m. LXXXIX N. 760), аль-Бекри вид. Розена с. 18.

зробити і з його жінкою. Пізнійше сей нелюдський звичай прибирав инакше значіння — доказа похвальної любови жінки до чоловіка, мотивовав ся й иньшими мотивами, як тяжке жите вдовиці й ин¹⁾. Він істнував у різних індоєвропейських народів і, видко, ще не зник у Словян IX—X в. Ібн-Фадлан був сам свідком, як одну з невільниць руського купця вмовили вмерти з ним і вбили та спалили з ним разом; крім нього ми маємо про сцільний ряд звісток, почавши від Маврикія (VI в.) і кінчаючи купою звісток з X в. „Їх жінки честні над людську можливість, так що більшість, не вважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задумують себе, не вважаючи життям вдовиче жите“, каже Маврикія, і за ним повторяє се Лев; про західніх Словян говорить Боніфаций (VIII в.) і Тітмар (X в.), про східніх — ібн-Русе, Масуді²⁾. Дивно, що наша літопись, вичисляючи різні иньші темні сторони поганського життя, нічого про се не каже; може християнському аскету се самовідречення жінки не здавало ся вартим закиду.

Масуді каже про східніх Словян і Русь: „як умре чоловік, жінку палать живою; як умре жінка, чоловіка не палать; як умре нежонатий, то його женять після смерти; жінки хочуть бути спаленими для того, аби увійти в рай; се практикуєть ся й у Індійців, тільки у них жінку палать тоді тільки, як вона сама того хоче“. Таким ожененням по смерти, згаданим у Масуді був, правдоподібно, обряд описаний у ібн-Фадлана. В нім, очевидно, відбили ся ті мотиви, які приводили взагалі до практики забивання жінки разом з чоловіком: на тім світі жінка потрібна чоловікови, через те хто був не жонатий, то треба його бодай по смерти оженити, аби мав жінку на тім світі. Толковання, що жінці сього потрібно, аби увійти в рай, вийшло або з непорозуміння, або з одного з тих пізнійших мотивовань сього звичаю, про які згадував я вище.

Із слів того-ж Масуді виходило-б, що жінка мусіла вмирати обовязково; одначе воно ледво чи було так. Він сам каже, що жінки се чинили добровільно; з слів Маврикія виходить, що не всі жінки заповідали собі смерть, а у ібн-Русе смерть жінки виступає як акт любови, до котрої, розумієть ся, нікого не присилуєш: як у небіжчика було кілька жінок (він каже:

¹⁾ Цезар мотивує у Галів істнування сього звичаю навіть безпечністю чоловіка, аби жінка його не звела зі світа.

²⁾ Ібн-Даст с. 30, Масуді у Гаркави с. 129.

три жінки), то задушуєть ся з них та, котра твердить, що найбільше любила небіжчика.

Так благородні мотиви підсудували ся з часом сій неблагородній установі, як і цілий круг супружних відносин взагалі, вийшовши з таких нелюдсько-реальних початків, ідеалізував ся, ублагородняв ся з часом, переймаючись все більше елементами симпатії, рівності, обопільного обов'язку. Образ сих нових відносин, що утворив ся серед старих пережитків, дає нам нпр. наше Слово о полку Ігоревім в супружій парі Ігоря і його княгині Ярославни. В часи сформовання Руської держави (а мабуть і ще скорше) первісні погляди на жінку як на власність і слугу чоловіка взагалі були вже анахронізмом і держали ся лише в пережитках. Староруське право признавало жінку рівноцінною чоловіку, й за убійство жінки (без вини її) чоловік платив таку-ж кару як за кожного иньшого¹⁾. Важно початки й економічної самостійності — завязки особного майна жінки. Зрештою масткові права членів родини за життя її голови — чоловіка-батька не нормують ся правом, бо майно признаєть ся не виключною власністю батька, а спільним майном цілої родини: тим поясняєть ся, що права розпорядження ним було обмежене для самого батька. В відносини членів родини між собою, за життя її голови, право взагалі не мішаєть ся, в новій сфері признаючи власть чоловіка супроти жінки й дітей.

З смертю батька на перший плян виступає мати, як голова родини. Розклад родової організації поставив її на становище безпосередно по чоловіці; опікуна діти достають лише в таких разі, коли мати виходить вдруге замуж. Образ матери-вдови, розсудної, обов'язкової, зручної й навіть суворої господині або правительки рисуєть ся в наших старім письменстві, як побачимо, сильними рисами. Він сам по собі каже припускати широку участь жінки в справах її родини й за життя чоловіка, і дійсно ми маємо й безпосередні вказівки про досить широкі сфери інтересів і діяльності жінок, і їх досить широку свободу²⁾.

Оперта на патріархальних основах родина входила в склад ширших родинно-економічних організацій.

У різних індоєвропейських племенах на початках їх історичного життя, і гені пізнійше, бачимо сильно розвинений на-

¹⁾ Огляд постанов права в т. III гл. 4.

²⁾ Про родинні відносини і вплив християнства на них в XI—XIII в. див. тамже — в т. III гл. 4.

тріархальний родовий устрій: родини, зв'язані спорідненістю по батьку, творять певні зв'язки, які служать підвалиною економічних і суспільно-політичних відносин. Словянські й спеціально — українсько-руські племена, безперечно, перейшли також через подібну стадію. Весільний ритуал український виводить „роди“ молодого й молодої, численні, зложені з ближніх і дальших свояків:

Ой роде, роде багатий, подаруй товариць рогатий:

Ви дайте, таточку, волики, а ви, мамонько, корову,

А ви дайте, братчики, баранці, а ви дайте, сестрички,

Ви, далекий родочку, червоні... [ягнички,

або: Бо наш рід великий, щоб було чим обділити,

У нас роду много — не обділим всего...¹⁾

В різних явищах українського життя історичних часів ми стрічаємо сліди патріархального родового устрою, родових відносин — як нпр. ідею патріархального роду з його спільним майном у княжих відносинах староруської династії, як виключення доньок від спадку в староруській праві, і т. и. Ми чуємо ще, так би сказати, близькість цих родових відносин. Можливо, що сей родовий устрій в добу прасловянській і в часах словянського розселення ще був вповні живим. Але в початках історичного життя українських племен бачимо його вже тільки в останках і пережитках, в формах ослаблених або розмішаних уже іншими ідеями й принципами. Правда, сей родовий устрій племен словянських і спеціально — українсько-руських довго був і в певній мірі досі лишаєть ся справою суірною; але значна частина спору полягає на неоднаковім розумінню термінів. Те все що виходить за границі тіснішої родини (зложеної з батька, матери й дітей), розумієть ся, не конче ще рід, і група свояків, зв'язаних не родовим, а якимись іншими (нпр. економічними) зв'язками також не буде ще вараз родова. Розуміючи рід як таку організацію, де споріднені родини вя-

¹⁾ Zbiór wiadomości X c. 51, XI c. 137. Сей рід дослідники (Охримович оп. с.) уважають матріархальним. Чи був він колись матріархальним, се лишаю на боці (справа стоїть в зв'язку з питанням про матріархат у наших племен взагалі), а беру тільки вказівки на існування родів. Інші вказівки, з історичних часів, вказують на рід патріархальний. Чи він розвинув ся з матріархального, чи без нього сформував ся, се инше питання.

Так сам не зачіпаю питання про генетичні відносини рода і родини (при теорії стадій і матріархальних стадій родина виводить ся з роду, але могло бути й инакше).

жуть ся силою (чи принципом) самого свого споріднення певними реальними зв'язками, ми мусимо признати, що в історичних часах у українських племен ми бачимо тільки останки такого устрою¹⁾.

Оборонці родової теорії вказували часто на саму термінологію нашої найдавнішої літописи.

В Повісті дійсно виступає як основа давнього руського, взагалі східнослов'янського побуту „рід“: „Поляномъ же живуцимъ о собѣ и владѣющимъ роды свои, и живяху каждо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстахъ, володѣюще каждо родомъ своимъ (вар. : роды свои)“ каже вона. Одначе перше ніж робити якісь виводи з цього, треба подивитись, як властиво розуміє се слово Повість чи Початкова літопись. Показує ся, що се слово уживаєть ся в дуже загальнім значінню. Воно значить часом цілий нарід: „ми отъ рода Рускаго“²⁾, часом рід в значінню династії, покоління: „по сей братѣвъ начама дѣржати родъ ихъ княженне въ Полях“³⁾, часом родню: Київ „съ родомъ своимъ“ (сам оден, без братів) хотів осістись на Дунаю, але йому не дали⁴⁾; в новгородській верзії Київ осів ся на одній з кпівських гір „с родомъ своимъ“, а його брати на інших горах⁵⁾. Очевидно, в сїм тіснійшій значінню родни ужите се слово і в наведєнім вище, класичнім тексті літописи про Полян: кождий жив із своєю родною й нею правив (пригадаємо індоєвропейське означення для чоловіка-батька, як пана, володаря). Тільки ся родина не конче повинна була бути тісною родиною, в сучаснім значінню, з батька й недорослих дітей, а й ширшою.

В землях українсько-руських, і інших східнослов'янських (білоруських і великоросійських), у Словаків, Болгар, а найбільше — у західних Сербів додержали ся до наших часів ширші родини, зложені з кількох родни тіснійших, звичайно зв'язаних між собою спорідненням в мужеській лінії, зі спільним майном, під управою свого старшини — найчастійше (хоч не виключно) старшого в роді. Нині все ширше приймаєть ся погляд, дійсно дуже правдоподібний, що в сих, родинно-економічних зв'язках, які відповідають ширшій індійській родині (joint family, Gross-famille) і звітні в різних часах у всіх майже індоєвропейських племен, маємо пережиток не тільки слов'янської, а й вза-

¹⁾ Літературу родового й задружного устрою у Словян див. в примітці 47.

²⁾ Іпат. с. 19. ³⁾ Іпат. с. 6. ⁴⁾ Іпат. с. 6. ⁵⁾ 1 Повг. с. 3.

галі індоєвропейської старовини. Зрештою в певних економічних обставинах (нпр. де хліборобство вимагає більшого числа рук до роботи) такі комбінації родин так практичні, і зрештою так прості, що жов би диктують ся самими обставинами¹⁾. Не будучи такою скомплікованою й крухою інституцією, як організація родова, такі ширші родини могли зносити легше всякі суспільні й колективні переломи, могли безконечно довго держати ся як останки родових організацій, або й незалежно від них завязувати ся.

З поміж слов'янських народів, як се вже сказав, найбільше й найживіше задержали ся сі ширші родини у західніх Сербів, тут через те найскорше звернули на себе увагу дослідників та стали вихідною точкою для дальших спостережень. В літературі звуть ся вони звичайно „задругами“, хоч ся назва в дійсності стрічаєть ся тільки спорадично, і виробленого, технічного імени ширша родина не має. Зрештою тут імя не має значіння. Ним означають ширші родини, що складають ся з більшого числа властивих родин, спільного походження по мужеській лінії — до третього, четвертого, часом пятого коліна. Посторонні особи також можуть увійти до неї через ожененне або через умову, але ввагалі така чужородна домішка незначна і такі мішані задруги стрічають ся рідше, — се передовсім союз рідних по батьку. Вони мають спільне майно, провадять спільне господарство й мешкають у купі, в хатках, зібраних наоколо хати, де мешкає голова — домашин; в середніх задругах буває 15—20 люда, найбільше число, якого вони досягають, се 50—60. Править задругою звичайно старший віком — батько або старший в роді, але не конче; часом домашином буває хтось молодший, особливо до того здібний; вибирає його задруга; коли нема дорослих мужчин, домашином може бути й жінка (особливо мати — удова), навіть дівчина. Домачин заступає задругу перед всякими посторонніми, кермує господарством; одначе права його ограничені: у всіх важнійших випадках він не може рішати сам, а ціла задруга. Задруга має своє імя, переважно патронімічне, що додаєть ся до імен її членів. Розростаючи ся, вона розпадаєть ся на дрібніші задруги або поодинокі родини; поділ майна робить ся різно — по числу голів, чи по певним генеальогічним лініям, чи відповідно до більшої або меншої

¹⁾ Schrader Reallexicon s. 218 і далі. Grosse Die Formen der Familie розд. IX.

скільки праці, вложеної в спільне майно поодинокими родинами. Цілого села задруга не творить ніколи, а входить як складова частина його.

В гірських місцевостях галицької й угорської Русі заховались до наших часів подібні до задруги ширші родини, тільки менші числом — досягають до 25 душ, з неділенням майном, під управою „газди“, або „завідці“, найчастійше — старшого в родині, що кермує господарством і заступає родину перед сторонніми. Такі-ж ширші родини стрічають ся, хоч дуже зрідка, і де инде на Україні, а в минувшій століттю вони стрічались далеко частійше¹⁾. Крім того нам добре звісні форми, що здавна розвинулись у нас з сеї початкової ширшої родини.

В різних околицях України: в Галичині, на Поділю, на Волині і в Полісю ми стрічаємо в актах XIV—XVI в. т. зв. „дворища“; ближні звістки про них маємо з XVI в., коли одначе сі дворища (в латинських актах *agere*) були вже переважком. Дворище менше тих великих задруг, по великості відповідає тим гірським газдівствам. Тільки виїмково стрічають ся більші дворища (як в однім випадку — 27 господарів). Кровний звязок лежить переважно в основі дворища (на се вказують і їх імена, часто патронімічні, або виведені від імен своїх старшин), але чужеродна домішка тут частійша: стрічаємо дворища зложені з двох осібних родня, що мають свої особні призвища. Що до способів володіння у членів дворища звістки наші дуже бідні; безперечно, в спільнім володінню зіставались луки, ліси то що; орна земля в XVI в., здасть ся, хоч не всюди поділена реально, не була вже і спільною власністю: кождий має свою, бодай ідеальну частину, що відповідає спадщинному поділу, генеальотії членів, не загальному числу голов в данім моменті. Безперечно, давнійше всі взагалі ґрунти були спільною власністю дворища. На зверх виступає дворище як цілість, всякі повинности відбувають ся в дворища, а не з господарства.

¹⁾ Про ширші родини на українсько-руській території: О. Франко: Карпатські Бойки і їх родинне житє — Перший вінок с. 224—9, *Pis Rodový byt na Slovensku a v uherské Rusi, Časopis musea král Ceskehe*, 1878 особ. с. 193—5, Лучицькій Сябры и сябриное землевладѣіе въ Малороссіи (Сѣверный Вѣстникъ 1889, I і II і особно, по ливецьки в *Jahrbücher Шмолера: Zur Geschichte der Grundeigentumsformen in Kleinrussland*) с. 8—9 й ин.

Аналогічне з дворццем явище — се посябринна, „себровство“, спідка „сябрів“. Се теж група господарств, звязаних переважно кровним спорідненням, часом з неподільними ґрунтами, часом з правами на певні ідеальні частини в спільних ґрунтах і вигодах. В лівобічній Україні, де нова колонізація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз на ново цілу еволюцію форм власности, сі посябрини були в силі ще в XVIII віці.

Як на пережитки подібного устрою вкажу ще на села околичної шляхти на Поділю, в Барщині, де поодинокі кутки („части“) сел розвинулись із таких дворцц, і ще в XVIII в. не мали докладно поділених ґрунтів¹⁾. Лівобічний хутір у своїм початку був властиво теж нічим иньшим як старим дворццем²⁾.

Дворцща або посябрини ми знаємо ближше в часах, коли вони вже кінчили своє існування. Для давнійших часів ми мусимо в них припустити більше значіне кровного звязку і спільне володінне, так що сі форми стрінуть ся з тими ширшими родинами, і вони разом будуть відповідати „роду“ нашої Повісти. Ми можемо означити його як родинно-господарський звязок групи людей, звязаних кровним спорідненням по батьку (рідше — з домішкою чужеродців), що спільно провадять господарство під проводом свого старшини, чи „старця“, що „володіє“ сям родом. На обсяг сього староруського роду може вказувати постанова Руської Правди про пімету: право метити мають батько і сини, брати, сини брата і сестри³⁾ — се й буде звичайний склад такого тіснійшого „роду“.

Пам'ять про споріднення, розуміють ся, ішла далі сих тісних границь. Але далеко не скрізь і не всюда тіснійші роди чи ширші родини вязали ся почутом самого споріднення в ширші організації — які б можна назвати справді родами, у властивім того слова значінню. Ми бачимо їх у західніх

¹⁾ Див. Архивъ Юго-зап. Россіи ч. VIII, II, ч. 96.

²⁾ Література: В.-Буданова Форми крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-русскомъ государствѣ XVI в. — Кіевскій Сборникъ 1892, Сфименковой Дворцщное землевладѣніе въ Южной Руси, Русская Мысль 1892, IV і V, Любавскаго Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 453—4, ное — Економічний стан селян на галицкім Подіістровю (Жерела т. I с. 7—4, про дворцща вд Галицькій Русі), Лучцького Сябры в сябринное землевладѣніе.

³⁾ Акад. код. § 1, варіанти у Калачова с. 178—9.

Сербів, де такі родові організації, під іменем братства і племені дожили до наших часів. В „братства“ входять цілі села, чи поодинокі задруги з різних сел, що ведуть свій рід від спільного предка і носять спільне прізвище; число таких братчиків часом рахуєть ся на кілька тисяч, але вони уважають ся своїяками і донедавна не женились у своїм братстві¹⁾. З братств складаєть ся „племя“; з рештою брацтво, розростаючись, само може перейти в племя²⁾. Українсько-руські племена, судячи з різних пережитків, також перейшли через таку стадію коли в склад роду входили не тільки близькі свояки, а й „далекій родочок“, але в старій Русі ми вже не стрічаємо слідів якихось ширших родових організацій, хоч дуже правдоподібно, що траплялись не раз групи „родів“ і сіл, що виводили себе від спільного кореня і уважали себе спорідненими. На традицію ще ширших родових груп вказує той загальнословянський факт, що старі імена племен дуже часто сформовані в патронімічній формі на — *чи*; таку форму приймають і назви, що мають на певно не родовий, а територіальний початок, от як наші Дреговичі (пізнійше в тій формі прозивають ся люде навіть від імені міста, як Псковичі, Тверичі і т. д.). Сей факт, що має аналогії й у інших індоєвропейських народів (у Германців напр. наросток *inga*), вказує, що племена в своїй основі з початку уважались групами людий споріднених, спільного кореня; теж саме значить уживання слова „рід“ в значінню племені, народа — „мы отъ рода Рускаго“.

Але се в IX—X в. був тільки неясний відгомін минулого. Старі родовоплемінні організації, правдоподібно, значно ослабли, або й потратили ся в часах словянського розселення й пізнійших колонізаційних флюктуаціях. Ті племена, які виступають перед нами в X—XI, занадто великі, занадто екстензивні, аби в них могла держати ся традиція спільної генеалогії. Певні племінні імена могли бути принесені з правітчини, навіть основою нових племінних груп могли послужити (особливо на територіях близьких до правітчини, до вихідних точок розселення) старі родовоплемінні організації. Але на новій території сформували ся племена, безперечно, під рішучим впливом географічно-колоніза-

¹⁾ Bogšić Zbornik s. 511 і далі, Krauss розд. III.

²⁾ Тут племя означає ширший рід. В старословянському плємяхетви воно як і родъ значить свояків, рід, але також нарід і *tribus* (сі слова в сьв. Письмі перекладають ся через „племя“), і в сім останнім значінню я його уживаю, в протиставленню до „рода“ (*gens*, *tribus*).

ційних обставин, і тим більше рішучим, чим то було далше від правітчини, а ближше до кольонізаційної периферії.

З розвитком осілого життя на нових територіях, при значній екстенсивності нової кольонізації, родові звязи, очевидно, слабли далі, і за границями ширшої родини почуте споріднення все більше обмежалося певним моральним значінням, без якихось реальніших прикмет, і над ним беруть гору мотиви територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної, принцип громадський і — індивідуальний. За ілюстрацію може нам знову послужити наш весільний обряд, де місце традиційного рода вкінці заступають сусіди, члени сільської громади, вже зовсім не звязані спорідненням. Молода спрощує на весілі всіх сусідів, або й все село, і сі сусіди в обрядових піснях титулюються по традиції родом.

Такий перехід від відносин родинних і родових до сусідських і громадських був тим лекший, що сі відносини сусідські й громадські розвивалися такі на основі відносин родинних або родових, або з значною їх домішкою. Уже при перших розселеннях дуже часто, або й звичайно рідні осідали побіч себе групами, і пізнійше, як розросталися й ділилися ширші родини, на старих займанщинах повставали нові родини, звязані спорідненням, і творили громаду, сусідство.

Ширша родина в своїх ріжних формах (задруга, газдівство, дворище) звичайно ніколи не держить ся купи так довго, щоб з розростом своїм дати ціле село, більшу осадку. Сильне господарство вести показується практичним і можливим тільки до певної границі, розширяти його в рамках ширшої родини до безконечности — показується неможливим, і коли таке ведення натрапляє на труднощі, ділиться ся ширша родина на кілька поменьших, що осідають окремо одна від другої на старих ґрунтах і починають господарити осібно, щоб при нормальних обставинах розростати ся й ділити ся потім далі. Такий звичай — осідати родинами чи дворищами з'окрема, подальше, серед своїх ґрунтів — очевидно споконвічний загальнослов'янський звичай. Тісно скуплені многочисельні села, які бачимо тепер — були продуктом пізніших господарських і всяких інших обставин. Стару практику представляють нам українські хутори, або села, які без змін задержали ся так, як розвинули ся з поодиноких відокремлених дворищ¹⁾, та села гірські — нпр.

¹⁾ Бачив я нпр. такі околиці руської шляхти на Поділю.

гуцульські, де поодинокі хати стоять серед своїх ґрунтів, так що село буває розкидане на кількадесять квадратних кілометрів. Сей старий звичай — селити ся відокремленими родинами, очевидно, представляє нам Проконій в своїм княсичнім тексті про побут Антів і Словян¹⁾, кажучи, що вони мешкають „розкиданими й відокремленими осадами“, „селячись далеко оден від одного“.

Група таких родин — дворниц, звязана суусідством, економічними, а часто також і кровними звязками, творило з часом село, в нинішнім значінню (в старій Русі се слово такого значіння не мало). Кровний звязок лишав часто свій слід в загальній іменній, часто патронімічній назві, що прикладалась до цілої групи дворниц: численні патронімічні назви осад на нашій території, на *ичі, вичі, оці*, зістали ся слідом таких родових звязків. Память приналежности до одного рода мусіла довго жити в членах такої групи, оживляючи ті звязи, які вишкали з територіальної близькості, суусідства й мотивів економічних. Ліси, сіножати, води довго зіставали ся в неподільнім уживанню всіх сих родів-дворниц, лише з часом (і то не вповні) воно індивідуалізувало ся. Таким чинном і село часто було групою, звязаною родинно-економічними звязками, подібно як дворнице, тільки сї звязки були далеко слабші як у ширшій родині, а навіть дворницю, домішка чужеродців могла бути тут далеко більша ніж в дворницю; а й не залежно від неї самий принцип иньший — се вже не рід, а громада. Коли навіть в ширшій родині не видержують ся вповні принципи патріархальних відносин, і до них домішують певні елменти громадські (як можливість вибору голови, обмеженне його власти спільною радою членів рода, право до спільного майна всіх членів, що в разі порушення своїх інтересів старшиною можуть скинути його або жадати розділу) — то в сільській групі родин родовий елмент зовсім іде на другий план; се громада, зложена з правно і економічно самостійних господарств — дворниц, що самі распоряджають, самі за себе відповідають і свої справи рішають на зборі старшин поодиноких дворниц. Певний рід, по родовим традиціям, або завдяки матеріальній перевазі може мати першенство чи особливий вплив в такій громаді; громада може лишати старшині сього рода репрезентацію в певних нагодах, чи передати йому якісь постійні функції, але все таки

¹⁾ De bello Got. III. XIV.

власть і управа лежать в руках громади. Спільне володіння задержувало ся звичайно тільки що до менше интересних та неподільних земельних просторів, або мало характер лише переходовий — властивого спільного володіння громади у нас, і Словян загалом, не виробило ся, і великоросійська земельна „община“ мусить уважатися продуктом пізніших чинників.

Такий процес розвою громади з родини можемо слідити в історичних часах наприклад на селах дрібної руської шляхти, що в своїм життю могла розвиватися вільно, а знову для історії своїх околиць постачає нам документи часом з кількох віків за порядком¹⁾. З усього правдоподібністю ми можемо перенести такий процес в головних його прикметах в сферу староруського життя: він зновні згоджується як з аналогіями архаїчних форм у інших Словян, так і з фактами староруського життя.

Сільській групі „родів“, — дворищ, по всякій правдоподібності, відповідає громада Руської Правди — „вервь“. Вона з одного боку на стільки невелика, що може ручити за своїх членів і відповідати за переступ, счинений на її території, з другого боку — се союз вільний, її члени самі розпоряджаються собою і укладають між собою вільні умови. Так з Руської Правди бачимо, що вервь платила за своїх членів „дркую виру“, коли не хотіла видати убийника, або убийство було випадкове, але тільки тоді, як сей убийник належав до такого союзу, — коли він „вложив ся в дркую виру“, а як не вложив ся, то й сам відповідав за себе²⁾.

Для зрозуміння внутрішнього життя такої громади за браком відомостей, можуть послужити подробиці міського громадського життя в давній Русі: міське життя було тільки дальшим ступенем в розвою сільського. Виключивши пізніші елементи княжої адміністрації й дружини, бачимо, що громадські справи порядку в місті рада — віче старців (віче в Білгороді під 997 р., марата київських старців під 983 р.). Сама назва останніх показує, що се мусіли бути старшини родин-дворищ, переважно старші люди (у Волгар подекуди й досі так звуться визнач-

¹⁾ З них видані дві збірки: проф. Антоновича про овруцьку околицю шляхту в IV часті Архива Юго-Западной Россіи і моя про барську шляхту там же в ч. VIII т. I і II.

²⁾ Карамз. код. § 4 і 6, варіанти у Калачова с. 186—8; про вервь знова ще при огляді суспільного устрою Руської держави (т. III гл. IV). Див. також де що в прим. 47.

нійші господарі, яких 10—20, що держать управу села)¹⁾. Таку-ж назву мав часто старинна громада: в західно-руських землях дуже довго (ще в XVI в.) стрічаємо „старців“, рівнозначних із отаманами або війтами громад; тоді їх вже іменовала власть, давнійше вони бували виборними або дідичними. Як я вже сказав, старшинство в громаді могло в більшій або меншій мірі привязуватись до певного рода; зрештою тут могли бути різні варіанти: в західній Сербії нпр. в одних громадах старшину села вибирають, в інших вибору не буває, а старшиною буває домашин одної й тої самої, найбільш поважаної задруги (кучі); коли ся задруга почне підупадати, а визначить ся натомість иньма, князів беруть з сеї, і т. д.²⁾

Територіальний принцип, що лежить в основі такої локальної сільської організації, становить підставу в дальшій процесі суспільної будови. Вихідною точкою такої ширшої суспільної організації стає город³⁾.

Город, як показує саме слово, се огорожене, безпечне місце. Територія нашого народа, особливо більш заселена — північна її половина, вкрита численними останками сих городів — „городищами“ (сеї термін приходить вже на перших сторонах Повісті: „городище Киевѣць“⁴⁾). Такі городища рахують ся у нас сотками: нпр. в теперішній Київській губ. їх рахують звиш чотирох соток (435), на Волини до півчетвертаста (348), на Поділю понад півтретяста, в Чернігівщині коло півтораста, і т. д., і в них значна частина сягає передісторичних або раних історичних часів. Не дурно Скандинави звали Словянщину краєм городів, Gardariki. Пробовано теперішні городища розкласифікувати хронологічно. Дійсно можна з них вирізнити низнійші, правильно-чотиригранні городища, збудовані відповідно вимо-

¹⁾ Богішів Зборник I с. 521.

²⁾ Богішів Зборник I с. 522 - 3.

³⁾ Про городи и городський устрій див. Соловйова т. I гл. III, Пассекъ Клязская и доклязская Русь с. 69 і далі, Самоквасова Древніе города Россіи, 1873, Ключевскій Волярская дуга древней Руси — Рус. Мысль 1880 і коротше в книжковім виданню сеї праці тл. I, Ніч Zur römisch-ungarischen Streitfrage с. 148 і далі. Про класифікацію городищ — Самоквасовъ оп. с. с. 118 і далі, реферати Антоновича (розумє в Читеніях київ. істор. тов. т. III с. 10 і далі і в Трудах X съезда т. III с. 104), Історія Сѣвер. земель с. 52 і далі.

⁴⁾ Іпат. с. 6.

гам артилерійської стрільби і поза тим, полишаючи на боці за- гадкові досі „розкопані могили“ або „городища-майдани“, ли- шають ся ще два типи: городища округлі, положені часто на рівнині й окружені невисоким валом, а часом і ровом, — і го- родища на високих, крутих шпильях, на рогах між ріками та яругами, від приступнішого боку загрожені системою концен- тричних валів. Ся остання форма уважаєть ся типовою для кня- зівсько-дружинних часів, перша — для давніших. Ся класі- фікація має за собою стільки, що дійсно остання форма стоїть безперечно вище в погляді інженерської штуки¹⁾, а між горо- дищами округлими стрічають ся такі, що мають сліди ще ка- мяної культури; але на підставі сього уважати всі округлі го- родища давнішими, було-б передчасно. Окрім валів город бо- ронили часто деревляними укріпленнями в виді стін²⁾. Коли властивий город чи замок не міг містити всіх осадників, то „передгородьє“ обводили деревляними налісадами — частоколом (так званий „острогъ“). Кам'яних укріплень в давній Русі майже не було, навіть кам'яні брами і вежі згадують ся тільки піз- нійше і зрідка, як щось незвичайне.

Город ставив ся, очевидно, для захисту, оборони, аби було куди в небезпечні часи сховати своє майно і себе самого. Від- повідно тому, в яких обставинах жило то чи иньше племя — більше або менше безпечних, потребувало воно й більш або менш густої сітки таких городів. Захисту треба було не тільки від сторонніх ворогів: поміж дрібними волостями та племенами вели ся завзяті бійки, і з огляду на них треба було мати якесь прибіжище. Для групи в кількох сусідніх сел було доконечною потребою мати свій город, часом же і для ще дрібніших груп людности — для поодиноких сіл треба було свого городка. Як

¹⁾ Як приклади городищ сього типу можна вказати напр. городище вишгородське під Київом, в Галичині — коло Звенигорода (пов. Бібрка), над с. Підгородищем, на незвичайно крутій горі, обведене кількома лі- ньями валів.

²⁾ Пор. опись облоги м. Рима в Іпат. л. с. 406: „Римовичъ же за- твориша ся в городъ, и возлѣзше на заборолѣ, и тако божиинъ судомъ легѣста двѣ городища с людьми тако къ ратиньмъ“. Се близько підхо- дить до пізнійшої фортифікаційної техніки деревляних замків в наших землях, описаної мною в моїй першій праці: Южнорусскіе господарскіе вапки въ пол. XVI в. (1890), коли стіни „рубали ся“ в колод, сі „го- роди“ заповняли ся землею, а над ними стінами стелив ся поміст і ро- блили ся бруствери — „заборода“, „обланковаща“.

широка була ся потреба, видно з вступних легенд Повісти (при своїй легендарності вони мають в собі образ дійсних обставин життя). Кий, кажуть вони, прийшовши з своїм родом над Дунай, поставив для себе особний городок. Три київські брати з своїми родами ставлять собі городок. Розуміть ся, яка група ставила собі городок, такий він і був. Поруч з великими городищами, на кілька морів, стрічаємо й дуже невеликі, де могло змістити ся хіба кілька родин із своїм майном.

Будова і поправлювання города утворюли певний звязок між учасниками — сусідніми громадами, звязок чисто територіальний, незалежний від того, чи є громади уважали себе рідними чи ні. Поруч із тим повставали й інші звязки — спільна оборона під час війни, збирання потрібних засобів на спільні діли, забезпечення публічного спокою, переслідування провинників і злочинців. В часах Литовської держави ми бачимо в наших землях зовсім незалежні від урядової адміністрації союзи сусідніх сіл — громад, в певних територіальних границях, що чинили суд в карних справах своєї території на особних „вічах“, куди сходили ся господарі всіх цих громад; се так звані кони. В XVI в. вони вже доживають свій вік, і початки сеї інституції лежать по всякій імовірності в староруських часах.

Засновані для захисту в часи небезпечности, деякі городки зіставались і на далі тільки сховищами для невеликих груп сусідніх сіл, порожніми в часи спокою. Інші-ж з часом прибралі більше постійне значіння, ставали центрами не тільки для своєї непосредньої околиці, але й для сусідніх городів та їх округів. На се могли впливати різні обставини. Там, де більш розвинений був родовий елемент, город найстаршого рода в певнім племені натурально міг стати й центром для інших городків; але у нас, як я сказав, слідів такого ширшого розвитку родового елемента не помічаємо в історичних часах, тож зіставляючи на боці сю причину, як можливу тільки, вкажемо інші. Причиною значіння могло бути особливо міцне положення городка, міцніше від інших, або його особливо важне стратегічне значіння, що примушувало брати участь в його обороні всі сусідні округи; взагалі потреби оборони могли тут відігравати важну роль. Але не менш важне значіння мали торговельні мотиви: городок, положений на якійсь торговельній дорозі, ставав торговельним осередком ширшої околиці; в нім з часом появлялась постійна людність торговельна і промислова; являлась по-

треба особливої оборони для нього під час війни. З тих чи інших причин визначивши ся, такий городок все більше притягав до себе людности, що осаджувала ся стало в його окопах, а коли ті тісні окопи не містили їх, поїд ними, і так виростав „острог“ — огорожені оселі наоколо „города“. Разом з тим такий город ставав центром ширшого округу: громада його „громад“ набувала особливого впливу в усяких справах; її голос рішав для всього округу; вона вела провід і задавала тон: „что же старѣйшии едумаютъ, на томъже пригороди стануть“¹⁾, старше місто рішає справу і для своїх пригородів, себ то для міст, що стояли під його політичним впливом, його гегемонією, — ся максима суспільного життя старої Руси, певно, мала свій початок в житю таких дрібних округів „волостей“ і доперва з них була перенесена на ширші. На зверх така еволюція суспільних відносин давала себе знати часом тим, що людність округу, котра „тягнула“ до цього центрального города, приймала його імя, що заступало й виводило з уживання стару племінну назву. Так являли ся Бужане і Червняне на території Дулібів, або Пोलочане, Смольняне і Ісковичі на території Кривичів, і т. и.

Сі системи, гегемонії міст були незвичайно важним творчим моментом в дальшій розвою руського суспільно-політичного устрою. Вони розвинули ся не скрізь однаково, в залежности від більшої чи меншої інтензивности культурного й політичного життя, від більшого чи меншого розвою городського устрою. Тим часом як в одних землях — нпр. у Сіверян, у Дулібів, у Полян, сі городські організації від початків історичного життя заступають місце старої племінної, у Деревлян, у Радмичів, Вятчів не розвинулись такі сильніші городські центри, сі землі довго заховують свій аморфний племінний устрій, і самі племінні назви живуть довше. Особливо се треба сказати про Вятчів, що ще в XII в. виступають все під своєю племінною назвою, в тім же аморфнім стані, без якихось визначніших політичних центрів.

Городський — чисто територіальний устрій стрічав ся з племінним поділом, і з комбінації сих двох елементів утворювали ся на місці початкових племінних територій-земель, нові землі-волости (волость — власть, підвласна територія, організація). Бачимо, що території племен з слабо розвиненим городським життям, без сильних городських центрів, були притягнені

¹⁾ Лавр. с. 358.

до сусідніх чужоплеменних центрів — Деревляне до Київа, Радимичі й Вятичі до Чернигова. З другого боку сильний розвиток городських центрів приводить до розкладу племінної території на кілька волостей-князівств: так Сіверщина поділилась на Чернигівську й Переяславську, Кривицька територія — на Смоленську й Полоцьку (або й Псковську) волость. Тільки тут треба застеретти ся: на зміцненне звязків города з пригородами, на перетворенне сих звязків в формальну залежність пригородів від города по всякій імовірности рішучо вплинув князівсько-дружинний устрій. Ми бачимо сі відносини у нас всеюди уже так, як вони вже уложили ся за часів розвою сього нового політичного елєменту. Не знати, чи без нього гегемонія города над пригородами була чимсь більшим як моральною перевагою, моральним впливом. Можливо, що вповні конкретною залежність від „города“ його „пригородів“ стала аж тоді, як в городі засів князь, чи його намістник, з засобом військової сили для піддержання свого престижа.

V.

Початки Руської держави.

„Слов'яни й Анти, каже в своїй класичній характеристиці Проконій, не правлять ся одною особою, але в давніх часів живуть громадським правлінням, і для того у них всякі справи, в добрі чи в злі, рішає громада“. „Вони не мають правління й живуть в ворожнечі між собою“, каже трохи пізніший Маврикій і далі поясняє: „у них багато начальників (*οἰήγες*), які не живуть у згоді, так що добре притягати декотрих з них на свій бік намовами або дарунками, особливо ближних до наших границь, і тоді на інших нападати, аби спільна війна не злучила їх до купи та не звела під одну владу¹⁾).

Сими дорогоцінними звістками характеризується ся політичний устрій наших племен в часах розселення, найстарших часах, куди ми в розсліді політичного життя їх можемо сягнути. Протиставляючи політичне життя східно- й полуднево-слов'янських племен сильно сцентралізованому, монархічному політичному устрою імперії, обидва візантійські письменники в притиском підносять, що сї слов'янські племена не мають такої централизованної монархічної влади.

¹⁾ Τὰ γὰρ ἔθνη Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται οὐκ ἀρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνὸς, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων αἰεὶ τὰ τε ξύμφορα καὶ δύσκολα ἐς κοινὸν ἕχεται — Procopii De b. G. III. 14. Ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ὄντα οὐδὲ τάξιν γινώσκουσι οὐδὲ κατὰ τὴν συσταθὴν μάχην ἐπιτηδεύουσι μάχεσθαι... Πολλῶν δὲ ὄντων ῥηγῶν καὶ ἀσυμφώνως ἐχόντων πρὸς ἀλλήλους οὐκ ἄσπονον τινὰς αὐτῶν μεταχειρίζεσθαι ἢ λόγους ἢ δῶροις καὶ μάλιστα τοὺς ἐγγυτέρω τῶν μεθορίων, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπέρχεσθαι, ἵνα μὴ πρὸς πάντας ἔχθρα ἔνωσιν ἢ μοναρχίαν ποιήσῃ — Mauricii Strategicum XI. 5 (p. 218 ed. Scheffer).

Се, очевидно, правда. Ані в праслов'янській добі, ані в часах розселення, ані у епх, ані у інших слов'янських племен не виробилося сильної монархічної влади, міцної воєнної організації. Зрештою і у інших індоєвропейських народів сильна монархічна влада являється продуктом пізньої еволюції, часом навіть дуже пізньої. Як я вище сказав, в часах слов'янського розселення у українсько-руських і взагалі у слов'янських племен можна припускати ще досить живу родову й племінну організацію, і на них мусіла опиратися їх політична організація в тих часах. Звістки античних письменників, які ми маємо про антські й сусідні слов'янські племена епх часів, належать, очевидно, до стадії такого родового і племінного життя¹⁾, і можуть до певної міри відтворити перед нами політичний устрій їх на сій стадії суспільного розвитку.

Хронологічно йдучи ми повинні зачати від переказаної у Йордана звістки про війну Остготів з Антами за Вінітара, в останній чверті IV віку. Вінітар воює з Антами, з початку його бують, але він потім поправляє ся й бере в неволю та розпинає „короля Антів Вожа з синами і сімдесятьма старшинами“²⁾. Я вказував на своїй місці³⁾, що ця звістка про конфлікт Готів з Антами має значні права на наше довіря, але розуміється — до її літературної, стилістичної форми не можна прив'язувати багато значіння. Тому титул короля (rex), наданий тому Божви, треба, розуміється, відложити на бік. Помінаючи його, маємо перед собою звістку про якогось більшого антського вождя, що розпоряджав більшими силами, так що міг побити Остготів (сеї подробиці легенда певно вже не видумала), отже вождя більшого антського племені, або скорше — кількох племен, і поруч нього — велике число старшини, правдоподібно — начальників, старшин родів антських.

В оповіданню про боротьбу Антів з Аварами, в середині VI в., ми стрічалися з іншим чільним провідником Ан-

¹⁾ Супроти цього можна для доповнення образу уживати аналогії з родово-племінного життя інших індоєвропейських племен. Належить ся однак бути на сій точці дуже здержаним і обережним, бо індоєвропейський родово-племінний побут взагалі досить невиразно вираховується перед нами. Про літературу початків політичної організації у Слов'ян див. примітку 48.

²⁾ regem eorum Boz nomine cum filiis suis et LXX primatibus — *Getica* cap. 48.

³⁾ Ст. 154, пор. 157—8.

тів. Візантійський письменник називає його Мезаширом, „сином Ідаризія, братом Келагаста“. Сей Ідаризій був висланий в по-сольстві до Аварів після невдатної битви Антів з Аварами, аби викупити невільників. Але будши чоловіком мовним і сьміливим в словах¹⁾, вів себе й говорив перед Аварами занадто гордо як на посла, і ворожий Антам Болгарин використав се та намовив Аварів його убити, представивши, що сей чоловік має великі впливи у Антів і потрапить противстати кождому ворогові²⁾. Отже перед нами чоловік, з якогось високого роду — його брат і батько, очевидно, були також людьми, звістними, впливовими, коли їх називає грецький письменник; свої впливи завдячував він, очевидно, не тільки особистим здібностям — що був добрим бесідником і здібним вождем, але й значінню свого роду, що передовсім видвигнуло його. Ми бачимо рід, династию, не якусь просто родову, а племінну, значінне котрої не обмежало ся, мабуть, навіть її племенем, а йшло ще далі. В „гордих словах“ її репрезентанта можемо відчувати чоловіка певного своїх сил і впливів. При охоті й відповідних обставинах, як дає зрозуміти автор, міг він відограти ролю Бога та стати на чолі більшої ірупи антських племен і організувати більші военні сили.

Ми бачимо таким чином племінних начальників, що мали більше-менше постійну, виборну або дідичну, власть в своїх племенах, а в певних хвилях, коли більші ірупи племен поривали ся до солідарної акції, оден з них, вибором народа, проголошував ся чи признавав ся спільним вождем. У подунайських Словян, з котрими Греки стикали ся частійше, а котрих політичний устрій сучасні грецькі письменники вповні ототожнюють з антським (така однаковість зрештою сама собою вповні правдоподібна в тодішніх обставинах), ми стрічаємо таких начальників і вождів з досить виразними означіннями їх власти — згадуєть ся нпр. „земля Ардагаста“, що в иньшій разі виступає вождем війська; називаєть ся „Піратаст племінний начальник (філарх), провідник ватаги (війська)“, „Музок в варварській мові званий ріке“, і т. и.³⁾.

Таких начальників племен, очевидно, має на гадці Маврикій, кажучи, що Словяне й Анти мають багато „рікеів“, *ῥήγες*.

¹⁾ *στωμόλος τε ὢν καὶ ὑπαγόρας.*

²⁾ Менавдр — *Hist. Graeci minores* II с. 5—6.

³⁾ *τὴν ἀμφὶ τὸν Ἀρδάγαστον χώραν — Theophilacti VI. 7 i I. 7. Περὰ γαστος φύλαρχος δὲ οὗτος τῆς πληθύος ἐκείνης — ib. VII. 7. Μουζώκιον τὸν λεγόμενον ῥήγα τῆ τῶν βαρβάρων φωνῇ — ib. VI. 9.*

які звичайно не живуть в згоді між собою, і тільки спільна небезпечність, спільна війна може звести їх до купи і висути над ними одного проводира.

Ужитий ним тут термін *ῥήγες* може бути не простим літературним означенням (лат. *reges*), якими без труднощів античні письменники означали різних варварських начальників, не журячи ся, які титули в дійсності вони носили, а транскрипцією дійсного слов'янського титулу, уживаного між Антами й подунайськими Слов'янами для таких племінних вождів. Таку гадку піддає що йно наведена згадка (Теофілакта Сімоката, сучасника Маврикія) про того Музока, „званого в варварській (значить — слов'янській) мові *ῥήγης*“¹. Звістка, як ми бачимо, досить категорична, і хоч в історичних часах сей титул вийшов у Слов'ян з уживання¹), лишаєть ся вповні можливим, що в часах праслов'янських се слово уживало ся в такому значінню. Діло в тім, що се загально-індоевропейське слово (санскр. *rāj* — раджа, лат. *rex*, старокельт. *rix*) було, видно, затратило ся в германській і слов'яно-литовській групі язиків, але під культурним впливом Кельтів пішло розповсюджувати ся між ними на нове. Від Кельтів прийняли його Німці (з старокельтск. *rigs*, ірл. *ríg*, тотське *reiks* — начальник, ірл. *ríge*, н. н. *rihi* — держава, *Reich*). Від Німців, може — Готів спеціально, прийняли його племена литовські, а разом з ними, можливо — і слов'янські: старопрус. *rikis* — пан, *riks* держава, руськолитовське рыкунъ, господиня; тут би було місце й для слов'янської форми того ж слова, як титулу племінних начальників.

Інший такий титул, перейнятий також від Німців (Готів?), що в часах праслов'янських, або при самих початках розселення — се князь, князь, з горішномім. *chuning* (властиво княжич, королевич, з **kunij*, король, з патронімічним наростком *-ing*) (старопруске *konagis*, фінське *kuuningas* — король, лит. *kúningas* — пан, священник, і т. п.). В яким значінню було в початку перейняте се слово Слов'янами — чи значило воно найвищих, найбільших вождів, так як кілька століть пізнійше перейняте кроль, король (з імени Карла Вел.), чи в широкім значінню властн взагалі, в тім роді як слов. жупан, годі ска-

¹) Але може в сею старою традицією стоять в звязи фрази Га-шувської літописи: „Вѣла рикєъ, рекъмый король угорьскый“, „рикєъ ти угорьскый, рекше король“ — Іпат. с. 507 і 554. Літописець, очевидно, має на гадці титул *rex*, але передаючи його в такій формі, хто зна, чи не робив се під впливом старого слов'янського титулу?

зати. Ми бачимо пізнійше се слово в дуже відмінних значіннях. Подекуди воно уживало ся, видно, як почесний титул взагалі і напр. у Поляків дало слова *książe* і *ksiądz* (так як литовське *kūningas*). У східніх Слов'ян означає володаря, державця, старшину певного територіального округу, більшого або меньшого (так в XIII в. болоховські князі представляють собою старшин дуже дрібних міських округів). У полудневих „князь“ сходиться на значінне сільського старшини — в такому значінню уживається воно тепер, і в такому же значінню перейшло — чи під болгарським, чи під угорсько-руським впливом в практику громад волоського права, де князь означає сільського старшину (рівнозначного в *jude, judex*)¹⁾. При такій хиткості значіння сього слова, про його силу в прасловянських часах можна ставляти хіба різні гіпотези²⁾. Не забігаючи далеко на се поле, я тільки зазначу, що перейняте чужих термінів для влади дуже часто робить ся для означення вищої категорії таких властей, і так могло бути з термінами *chuning* і *reiks* — вони могли бути перейняті для означення визначніших племінних старшин.

При родовій організації одначе такі начальники племен, як би вони не називали ся, були властиво *primi inter pares*, чільнішими між иньшими „старцями“ — старшинами родів племені, і всякий важнійший крок мусів настати за відомостію і згодою тих старшин. Тут перший прояв словянської „демократії“, як її називає Прокопій — демократією її можна було назвати лише в противствленню до візантійсько-римського монархізма, бо в дійсности се був устрій скорше патріархально-аристократичний, де могли мати голос лише старшини родів, як у пізніших, історичних часах (XI—XII в.), з упадком родового устрою, мали голос батьки родин. Далі — всякі справи, що виходили за гранцю племені, потребували згоди й рішення зборів старців і взагалі народу в дотичних племен. Прокопій дає нам в кількох словах дуже цінний образок такого ширшого віча Антів в епізоді про псевдо-Хилвудія. Коли розійшла ся чутка про того псевдо-Хилвудія між народом, каже він, зібрали ся майже

¹⁾ Див. інтересну розвідку проф. Боглана: *Über die rumänische Knesen*, *Archiv für sl. Phil.* т. XXV—XXVI.

²⁾ Ставлено не раз здогади, що перейняте сього слова стало ся наслідком пановання Готів над Слов'янами — таку гадку ще недавно розвинув *Peisker Zur Socialgeschichte Böhmens*, 1896—8. Вона, розуміється, виводить ся, виводить ся, виводить ся.

всі Анти; вони рішили вести справу спільно, обіцяючи собі великі користи з того, що мають в своїх руках грецького воеводу Хилвудія¹⁾. На своїм вічу вони погрозами примушують того чоловіка удавати Хилвудія, і планують якусь, неясену ближше, акцію супроти Візантії й подунайських Словян, з якими вони тоді поріжляли ся були. На подібних ширших вічах мусіли рішати ся взагалі всякі справи, що вимагали солідарної діяльності племен, чи групи родів, як спільна війна, організація воєнних сил, вибір спільного вождя з поміж племінної старшини, і т. д. „Всякі справи, добрі чи злі, рішає громада“.

Така солідарна акція більшої групи племен була не легка і не трівка. Прокопій, а ще більше т. зв. Маврикій підносять велике розрізнення начальників, нездатність нас до субординації. Маврикій толкує сим браком карності навіть спосіб війни у Словян — що вони не знають бити ся в тісних, правильно уставлених лавах, ані люблять виступати на місцях голих і рівних, а воліють засідки, напади нечайні. Їх рішення змінні й не стійні, бо одні однім перечать з зависти й амбіції та роблять на перекір, тому не можна спускати ся, каже він, на їх умови й слова. Тільки моментальна, спільна небезпечність перемагала сі ріжниці й могла привести до підпорядкування своїх гадок власти одного (*μοναρχίαν ποιῶν*). Та й то така солідарність ледво чи обіймала коли небудь всі антські племена. В наведенім оповіданню Прокопія ніяк не можна брати буквально його слів про участь в нараді „майже всіх Антів“. Імовірно, мова тут про близькі до візантійських границь антські племена, а не всіх Антів від Дністра до Дунаю.

Так отже представляють ся нам політичні відносини українсько-руських племен в часах розселення: групування в численні невеликі групи (шб. племінні), з начальниками на чолі; судячи по численности й роді сих останніх були сї племена менші від таких, які бачимо у нас в X—XI в., але мусіло се бути щось більше як прості роди, хоч би й ширші; постійної одностайної політичної організації нема, тільки від часу до часу одностайні солідарні акції в спільній небезпечности чи інтересі; широке значінне віча поруч старшинських династій; від часу до часу ширші віча давали власть вибраним з поміж сєї

¹⁾ Ἐπει δὲ τὸν λόγον περιεπέριπτος ἐκ ἰπικῶν ἄλλοις, ἀγείροντο πρὸς ἐπὶ τοῦτο Ἄνται σὺδὸν ἰπικῶν κοινῆς δε σὶνι τῆς πρῆμης ἄλλοις — Procopii De bello Got. III. 14.

старшини воєнним вождям, що ставали по над звичайними властями, й організували більші воєнні сили.

По звістках Маврикія минає три століття, перше ніж знаходять ся джерела, які-б кинули світло на політичні відносини наших племен — ми маємо якісь докладніші дані про них не скорше як для X віка.

За сей час колонізація стужинна (флюктуації викликав тільки поворотний рух зі степів під натиском турецьких орд), та й звістки наші з сього часу дотичать не тої рухливої на пів-кочової периферії, як звістки про Антів Прокопія та Маврикія, а масивнішої, інтензивнішої колонізації північних земель. Родовий устрій за сей час ослаб, перейшов в стадію розкладу. Племянний устрій отяжів, і над ним беруть перевагу відносини територіальні, створені городським житєм. Все се мусіло внести певні модифікації в політичний устрій, і ми бачимо в ній значні відмінні в порівнянню з Sturm- und Drang-періодом антських часів.

Племянне урупування сих часів ми вже знаємо. Повість наша, скільки тільки могла — виразно зазначає, що поділ на племена був тоді етнографічний; племена різнились етнографічними прикметами: „имѣхуть бо обычая своя, и законы отець своихъ, и преданія, каждо своя норовъ“, каже літописець і старає ся схарактеризувати різниці в звичаях, обрядах і побуті сих різних племен. Ся характеристика не скрізь випала щасливо, але для нас важний погляд старого книжника з тих часів, коли значінне сього поділу ще не могло зовсім забутись, — що се був етнографічний поділ. Дійсно археологія виказує певні різниці похоронного обряду й культурної обстанови у різних племен. Можливо, що з часом і діалектологія викаже докладніше саїди племянних різниць в мові, бо різниці діалектів могли служити теж для відрізнєння, так само як і різниці в культурі. Сі різниці могли істновати між племенами в зародку ще на праїтчині, могли витворитись і на нових оселях протягом довшого часу; не треба їх собі побільшати: вистає часом і невеликих відмін, щоб люде з певної місцевости відрізняли себе від сусідів, як особна група. Теорія, що староруський поділ на племена був політично-географічний, бо, мовляв, дрібних відмін в звичаях і стані культурности не вистало-б на таке розрізнєнне, не стійна. Політичне групування бачимо пізніше, і тоді назви земель, взяті від імен політичних центрів, заступають з часом давніші — племянні, етнографічні

назви. Так ми бачимо, що імя Дулібів заступає ся новими назвами Бужан, Волянн, Червенських городів і т. и., і то вже дуже рано, тим часом як у пильних племен, як Деревляне, Вятчї, де не виникло таких політичних центрів, племінні назви живуть ще довго потім¹⁾.

При своїй великості й екстензивності — при величезних територіях, котрих части часом досить слабо були з собою пов'язані, сі племена для політичної організації були взагалі дуже важкою підставою, й звичайно розбивали ся на дрібніші кусні в пізнійшій політичній організації. Деякі факти вказують одначе на певну живучість первістних племінних тіл, значить — істнування певної внутрішньої, бодай моральної звязи. Се питання живучости старого племінного поділу і його значіння в пізнійшій політичній групованню взагалі не легке. В літературі висловлялись супротивні погляди на се, і для вияснення сих питань маємо дуже мало матеріалу, головню — що не знаємо докладно етнографічних границь. Одначе деякі факти вразно свідчать, що старі племінні відносини не лишили ся без значіння в пізнійшій. Такі сліди живучости їх, як напр. відокремлення в особне князівство кїївських Дреговичів в XII в., довга окремішність, під своєю племінною назвою Вятчів, до певної міри — й жива пам'ять про границі земель, кажуть нам числити ся з старими етнографічними групами як основою пізнійших політичних організацій. Правда, сі останні не завжди докладно відповідали етнографічним групам. Не кажучи, що в часом з одного племенн виходило кілька груп і навпаки — кілька племен лучило ся в одну групу (напр. Чернігівське і Переславське князівство на сїверянськїм ґрунті або Кїївське — зложено з Полян і Деревлян), — політичні центри могли притягати частини чужої етнографічної території (не треба при тім забувати про невіразні часом етнографічні границі, мішану ко-

¹⁾ Теорію про політичний характер староруського племінного поділу виставив Барсов в своїй Географії Начальной Языковед. гл. IV, вид. 2 с. 29 і далі: „при виясненню значіння т. зв. східно-словянських племен треба відсунути всяку гадку про етнографічні відмінні; кожда галузь східного Слов'янства була не етнографічною, а політичною одиницею“. Недавно сей погляд розвивав, хоч не дуже konsekвентно проф. Філевич в своїй Історії древней Руси с. 221—3 в не ви. міснях. Проти теорії Барсова виступив особливо Майков в своїй рецензії на його працю — Замѣтки по русской истор. географіи, Ж. М. Н. II. 1874, VIII.

льонізацію і т. в.). Але бутн в певній мірі основами політичної організації се племенам не перешкоджало, і на прикладі тої самої Київщини ми можемо бачити, як гень-гень пізнійше, в XII в. відрізнялась в поглядах сучасників властива „Руська земля“ — земля Полян від „київських волостей“ — чужеплеменних округів, що залежали від Києва¹).

Творчим одначе елементом в політичній організації й політичних відносинах сих часів стало городське жите, городські відносини. З комбінації племенного підкладу з елементом городським повстають нові „волости“, території, звязані з певними городами, як їх політичними центрами²), і вони стають властивою підставою дальших політичних відносин. При тім розвій сих міських організацій стає, можна сказати, мірою культурного розвитку поодиноких племен: там де культурне жите, торгівля, зносини, городське жите були більше розвинені, розвинули ся й більші міста та стали центрами більших територій; там де не було того культурного життя, не виробили ся такі міські гегемонії, й племінна територія складала ся з більшого числа дрібних міських громад.

Політичні відносини в середині таких більших і меньших міських громад і між ними одначе близько аналогічні з політичними відносинами антських часів — при всіх модифікаціях, внесених розвитком міського життя і перевагою територіальних принципів над родово-племінними. Як тоді племінні, так тепер ви-

¹) Про вплив племінного поділу на пізнійший політичний уклад Руси виразно висловив ся вже Пассек — Княжеская и докняжеская Русь, потім сей погляд розвинув Костомаров і положив його в основу своєї звісної теорії про федеративний принцип давнього руського устрою (Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси); сей погляд ліг в основу і київської серії монографій поодиноких земель. Против нього з одного боку говорять ті, що признають старий племінний поділ звиченим пізнішим поділом на князівства: сей погляд виразно висловив уже Соловйов І с. 691 (т. III гл. 1), йогож знаходимо й у Ключевского Боярская дума³ с. 25; з другого боку — виступають против нього противники етнографічного розуміння племінного устрою, як Барсов, Філевич (див. попередню нотку).

²) В класичній характеристиці городських відносин староруських часів, поданій Суздальською літонсею (Лавр. 358), системи старших і меньших городів звуть ся „волостями“, себ-то політично-адміністративними тілами: „Новгородци бо значаху, и Смоленяне, и Кыяне, и Полочане, в вся власти якоже на думу на вѣча сходятся: на чтоже старѣйшии сдумаютъ, на томыже пригороди стануть“. Пор. аналізу терміну „волость“ у Сергѣевича Русскія юридическія древности І с. 3—5.

ступують перед нами волости городські, з „князями“ на чолі, і з тим же „громадським правлінням“ в своїм політичній життю.

Літописець представляє собі, що перед київською династією князі істнували скрізь — у Деревлян, Дреговичів, Полян і ин., род київських братів держав „княження в Поляхъ, — а в Деревляхъ своє, а Дреговичи своє, а Словене своє в Новгородѣ, а другія на Полотѣ“¹⁾. Хоч ся звістка стоїть в звязку з легендою про київських братів, сама по собі вона вповні правдоподібна. Зрештою знаємо такі поіменно князів, що не належали до київської династії і були останками давнішого суспільного устрою, як деревський князь Мал, вятицький князь Ходота. На жаль тільки більшших подробиць про сих князів маємо дуже мало; про Мала Повість оповідає лише, що повстанне Деревлян на Ігоря стало ся по нараді Деревлян „з своїм князем Малом“, і що потім вони пробували висватати за нього Ігореву вдову²⁾. Про Ходоту знаємо ще менше: маємо тільки коротеньку, голу згадку в автобіографії Мономаха, що він двічі (дві зніж) ходив в „Вятичі“, на „Ходоту и на сына его“³⁾. Слова Повісті про старі „княження“ у різних племен звучать не ясно: не видно, чи автор представляв собі по одному князю на ціле племя, чи по більше. Так само неясно виглядає, чи той князь Мал княжив над цілою Деревською землею, чи було там кілька князів. Говорячи про того князя Мала, Повість зве його просто „деревським“ князем, „Деревляне звать його „своім князем“, з чого-б ніби виходило, що він був князем усеї Деревської землі. Але від народнього переказу, записаного з народніх уст по сто літах, не все можна жадати такої докладности, і легенди взагалі люблять генералізувати. На пньшій місці легенда (чи автор Повісті) вкладає в уста послів Мала такі слова: *наши князи добри суть, иже роснаши суть Деревскую землю*“. Тут мова іде вповні виразно про більше число сучасних деревських князів⁴⁾. Се відповідає і словам Повісті про потомство всіх трох київських братів, що княжило в Полянській землі⁵⁾. Реально беручи річ, також трудно, майже неможливо предста-

¹⁾ Іпат. с. 6. ²⁾ Іпат. с. 34—5.

³⁾ Лавр. с. 239, титулу князя він в сій занисці не має, але се не зміняє річи.

⁴⁾ Тolkованне про династію князів, що наступали по собі, можна зробити тільки з певним натяганням тексту.

⁵⁾ „По сей братьях почаша держати родъ ихъ княженне в Поляхъ“.

вити собі, аби такі величезні племінні території держали ся під власттю одного князя, при браку воєнної й адміністраційної організації, і при таким, досить другоряднім становищу князя по при віча, як то бачимо у таких не-воєнних князів.

Що до сього останнього, то дуже цінною і цікавою ілюстрацією служить те ж оповідання про деревлянську війну. Князь чи князі грають зовсім другорядну роль в цілій історії, всю справу ведуть самі Деревляне, „лучшіи мужи, иже держать Деревськую землю“. Повстання стало ся після того як „Деревляне“ „здумали з князем своїм Малом“, але остаточно рішають справу вони, і в дальшій оповіданню літописець (чи легенда) зовсім ігнорує Мала, а говорить за самих Деревлян; оженили свого князя з Ігоревою удовою знову постановляють „Деревляне“, і посольство до Ольги посилає в сій справі „Деревская земля“. Се все вповні відповідає старому „демократичному“ устрою Антів і зовсім правдоподібно. Але власне при такій невизначній ролі князів, при браку взагалі якоїсь міцнішої політичної організації на цілу землю-племя, дуже не ймовірно, аби могла виробитись єдина княжа власть на цілу землю. Правдоподібно, в землях племен, особливо з слабше розвиненою політичною організацією, от як і в Деревлянській, були князі в більшій числі, в мійських округах, щось як пізніші князі дрібних болоховських громад тої-ж Деревської землі, з слабою власттю, з другорядним значінням побіч громади з її „ліпшими мужами“, а поруч таких князівств могли істновати й округи — „волости“ без князів, що правились самими тільки „ліпшими мужами“, земськими „старцями“, як і в пізнішій руху против князівсько-дружинного устрою (в середині XIII в.) поруч болоховських князівств ми бачимо безкняжі громади на Побожу¹⁾.

В світлі сих спостережень дістає певну цінність одна обставина, на котру зверну тут увагу: в оповіданнях Повісти, де йде мова про племена перед заціпленням у них князівсько-дружинного устрою, нема жови про князів, тільки про самі племена: Поляне, Уличі, Деревляне воюють, параджують ся, иньшими способами себе проявляють; з племенами воюють кнївські князі, — і ніде не сказано, аби вони ходили походом на князів уличських, чи сїверянських, чи вятицьких. Очевидно роль князя, в переддружинних часах никла перед волею й ро-

¹⁾ Про се в т. III гл. 2.

лею волости-землі, її віча, і тому з князями не числить ся традиція. Одним одинокий внімок, де князь названий — се той деревський князь Мал¹⁾). Але-ж на те є й внімкова причина: народній переказ обертав ся коло глузливого представлення невідомого сватання деревлянського князя до київської княгині. Але й тут, як ми бачимо, він слідом усунений на другий план, і виступають самі „Деревляни“.

В порівнянню з полудневими антськими начальниками князі північних українських волостей IX—X в. грали мабуть ролю навіть менше помітну. В напів-кочовничім, воєничім і розбійничім життю чорноморського розселення, антських начальників мусимо представляти собі на чолі воєнних ватаг, дружин; ближше звязані з своїми вождями, вони давали їм певну підпору й значінне в усіх справах в середній племені. В осілім, хліборобським і господарським життю північних волостей не було таких обставин для витворення дружин, а з тим — і для розвою князівської влади. Групування волостей і князів в ширші союзи, в солідарні акції, які-б обіймали ціле племя, з одним вождем на чолі, в обставинах IX—X вв. північних, ліше захищених країв, також, певно, йшло тяжше, мусіло пережити більшу інерцію, як в рухливім життю VI в. Тільки з появою дружини в Києві підносить ся значінне тутешнього князя й починаєть ся концентрованне волостей коло нього. Чи було що небудь подібне перед тим, зістаєть ся невідомим.

Одинока звістка, що може піддати гадки про якусь ширшу політичну організацію по за Києвом — се звістка вже нам згадка Масуді про державу Валінана й її короля Маджака²⁾). Племя Валінана, каже він, одно з основних, головніших племен словянських; давнійше йому підлягали всі иньші племена, бо воно мало над ними власть, і його королю підлягали королі иньших племен, але потім настали між ними непорозуміння, не стало порядку, племена відлучились і стали мати незалежних королів. В сім оповіданню, розумієть ся, багато побільшення, і в кождім разі про таку величезну державу, як зі слів Масуді виходило-б, не можна думати. Його звістки про словянські племена взагалі не дуже докладні, а орієнтованне в них незви-

¹⁾ Імя Ходоти не йде в рахунок — воно записане в автобіографії Мономаха.

²⁾ Варіанти: Махак, Маджаль, Бабак. Про звістку див. вище с. 182.

чайно утрудняє велика заплутанина й непевність в іменах. Так і з сею звісткою. Вона незвичайно загальна, а імя Волинян і їх короля читають ся так різно, що властиві форми доєї навіть непробовано уставити на певно. До наших Волинян її можна прикладати, з більшою може правдоподібністю, як до якогось иньшого слов'янського племені, чи краю, але від сеї правдоподібности далека дорога до певности, тим більше що на попере те сеї звістки Масуді в приложенню до Волинян ми не можемо нічого вказати, окрім того, що місто Волинь знаємо, і імя Волинян було політичним терміном.

Коли прийняти звістку Масуді, виходило-б що сей наш Волинь десь в IX в. (може при кінці) став був на якийсь час центром політичної системи, яка обіймала сусідні волости чи племена — розумієть ся, не так широко як то Масуді представляє¹⁾. Звістка про се могла на тій торговельній дорозі, що йшла з західної Європи на Схід, дістати ся до Арабів, в побільшених розмірах. Ся політична система не держала ся довго і очевидно — особливо міцною організацією не взначала ся.

Та супроти вказаних вище прикмет Масудієвої звістки все се про наших Волинян можемо говорити тільки вповні гіпотетично. І в результаті до виступлення на перший плян Київа з його князями ми нічого певного не можемо сказати, чи були якісь більші й міцніші політичні організації на нашій землі.

Перейдім отже до Київа.

Генега Київської держави належить до найтяжших питань всесвітньої історії, не так через брак відомостей, як через відомість, що завдяки своїй категоричности і привабній докладности придбала собі незаслужену віру й на довго звела науку з простої дороги. Розумію тут нашу київську „Повість временних літ“ з її оповіданням про початки Київської держави. Як то вказано ширше в спеціальному додатку про нашу Найдавнішу

¹⁾ Д. Вестберг (і. с.) підносить против звязування сеї звістки з нашими Волинянами те, що мовляв по літописю ся назва з'явила ся пізніше. Власне, що з літописею в руках ми вповні можемо класти політичну роль Волиня на кінець IX в., чи другу половину, не стрічаючи ся з ніякими труднощами (див. вище с. 182). Для Масуді-ж, що писав се в 940-х рр., і те що діяло ся в кінці IX в. було „давнійшим часом“, як він означає се при державі Волинян.

літопись¹⁾, Повість написана в другій половині XI в., кількома наворотами, спеціально для в'яснення сього питання: „откуда есть пошла Руская земля (себто Київське князівство, бо Київська земля — се Русь в тіснійшій значінню), и хто в ней почаль пѣрвѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Се тоді вже було питанням без відповіді, і для його в'яснення треба було пускатись на дорогу різних комбінацій та гіпотез.

В народі мусіли бути різні перекази в сій справі. Так в самій Повісті довідуємо ся за легенду про трох київських братів Кия, Щeka і Хорива, що збудовали спільно місто Київ, в імя старшого брата, і полишили свої імена в назвах урочищ Щековиці, Хоревиці і річки Либеди (названої по імені їх сестри). Від них київські мудрці XI віка виводили імя Полян, і саме се племя. Крім того в тих самих чи інших об'ясненнях київських початків сї брати, очевидно, уважалась предками київської династії (сліді сих різних толковань зістались в самім оповіданню Повісти)²⁾. Розуміть ся, се був тільки т. зв. етимологічний міг: в імен місцевостей зроблено історичні особи, героїв-осадників міста. Поруч сього переказу істнував иньший, де оповідалось, що Кий мав перевіз на Дніпрі, і звідси се місто звало ся Київ перевоз, а потім тут стало місто Київ. І сей другий міг теж міг служити людям для об'яснення початку Київської держави не згірше як тисячолітя служила для подібної цілі напр. історія побудовання Риму Ромулом.

Але сї й правдоподібно — иньші ще, нам не звістні перекази не задовольнили автора Повісти і він уложив инакшу, дуже штучну комбінацію про чужоземний, варязький початок руського імени й київської держави та династії. Моменти, на яких оперла ся отся теорія, що до справи „Руської“ держави можна вказати ось які: традиція „варязького“ завойовання

¹⁾ Екскурс II.

²⁾ Порівняти: „бяхуть бо мудри и смыслени и нарицахуся Поляне, от нихъ же суть Поляне [Кияне] и до сего дие“ (Іпат. с. 5). Кияне — тут очевидно, пізнійша гльоса, пор. Толстовський кодекс і Новгород. літоп.: „отъ нихже суть нынѣ Поляне и до сего дие“; з початку приписано було може тільки „Кыевъ“, як в Радзивілівській кодексі (Лавр. с. 9). До сього тексту додано пізнішу поправку: „яже и до сего брата бяху Поляне“ — погляд просто противний, що заперечує, мов би Поляне походили від київських братів. Що Кий був предком київської династії, про се говорить ширша версія „Повісти“ („по сей братахъ почаша держати родъ ихъ княжение въ Поляхъ“), в новгородській того нека.

в північних землях (имаху дань Варяги приходяще изъ заморья на Чюди и на Словѣнехъ...); присутність в X і XI в. в Києві значних ватаг Скандинавів, Варягів, як їх у Києві звали (Vaeringjar скандинавських саї)¹⁾; те що вони в Києві, особливо в X в., грали значну роль на княжій дворі, надавали йому до певної міри, часами навіть варязьку закраску; нарешті — факт, що сі Варяги ще з X в. приймали імя „Руси“, по імені тієї держави, котрій служили (тим більше, що руське імя було особливо тісно звязане з Київською дружиною), і з іменем Руси переходили потім в інші землі, так що в другій половині XI в. напр. в візантійських пам'ятках Русь стає ідентичним іменем з Варягами Βαράγγοι Ρῶς — Варяги Русь²⁾).

Такі були загальні явища. Але могли мати тут вплив і деякі конкретні випадки. Я для прикладу вкажу на один, звістний нам ближше: 979 р. (як я рахую) Володимир за помочю варязького війська опанував Київ; Варяги уважали Київ своїм здобутком і вимагали контрибуції: „се градъ нашъ, и мы прияхомъ и“. Так оповідає переказ, записаний в літописи³⁾. Він при тім пам'ятає, що Володимир не був варязьким конунгом, а київським княжитцем. Але як би стало ся щось подібне століте перед тим, — як легко-б з того міг утворити ся переказ, що мовляв київські князі і дружина — то Варяги, що вони здобули силоміць собі Київщину, й перед ними тут не було князів! Подібні факти могли вплинути й на комбінації автора „Повісти“. Що то були вповні, чи в дуже значній мірі його комбінації, а не готовий народній переказ про варязькі початки держави, виходить з того, що по за літописею ми не маємо ніде, ні в однім старшій утворі нашого письменства, чи в устній традиції ніяких натягів на такі перекази про варязькі початки руського імени й Руської держави.

Охочий взагалі до штучних комбінацій автор в кінцевім результаті своїх здогадів і спостережень дав нам такі виводи. Імя Руси принесли до Києва Варяги; се було імя варязького

¹⁾ Се слово виводять звичайно з давнього норманського vāg — віра, обітниця, отже заприсяжена дружина — Толсен відчит III.

²⁾ Про сей дуже важний для вяснення генези літописної легенди момент див. особливо у Васілевського — Варяго-русская и варяго-английская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ — Журналъ Мин. Нар. Пров. 1874, XI, 1875, II і III.

³⁾ Іпат. с. 53.

народа, що ввійшов до початку до Новгороду, а потім прийшов звідти до Києва. Міграція ся стала ся наслідком того, що Новгородці закликали варязьких династів цього племені до себе князувати (можливо, що традицію про таке завізвання до Новгороду автор узяв готову вже, але можливо, що й сам ви-комбінував). Новгородці, Кривичі, Меря і Чудь були підбиті Варягами й давали їм дань, потім спромогли ся їх прогнати „за море“, але не було між ними порядку, і вічні усобиці докучили їм так, що вони звернули ся до Варягів же й покликали до себе на князів і володарів. На сей поклик прийшли до них три брати — Рюрик, Синеус і Трувор, „с роды своими“, і за-сели в головних містах Новгородців, Кривичів і Чуди. З них вижив лише Рюрик. За сина його Ігора до сеї варязької руської держави прилучені були подніпрянські землі, й столицею став Київ. Став ся сей прихід Варягів до Києва в середині IX в., бо в другій половині IX в. Візантійці вже знають Русь, а її автор Повісті уважав київською.

Легенду про київських — братів Кня, Щека і Хорива, Повість те відкинула, але обернула так, що, мовляв, потомки тих братів вигинули, й Київ в IX в. не мав князів (натомість вона рішучо виступає проти легенди про Кня перевозника). Київські князі — Аскольд і Дир, що не належали до пізнійшої династії (X віка), а мусіли істновати, бо імена їх були звязані з київськими урочищами, стають в Повісті Варягами, що відпросивши ся у новгородського князя, опановали позбавлений князів Київ, але мусіли уступити з місця перед своїм князем Ігорем, коли його привіз до Києва його опікун Олег. Цікаво, що иньша версія, дуже розповсюджена в пізнійших компіляціях XVI—XVII в., пішла ще далі в тім напрямі й зробила самих київських братів виходцями з Новгороду: вони прийшли сюди, випросивши ся у кн. Олега, засновали Київ, а потім Олег їх забив. При тім Кня на нових оселях стає кондотієром, ватажком дружини, яку собі зібрав, і його „наймають“ Деревляне¹⁾. Сі версії лише що

¹⁾ Дяв. Гилярова Преданія руської начальної літописи с. 69 і далі, теж у Жданова Руській былевой епосъ с. 605, і Халанского Эскурсы въ область древнихъ рукописей — в Трудах предварит. комитета XII арх. съезда т. I с. 412—3, 422. В ширших версіях київські брати — розбійники новгородські, засуджені на смерть, але натомість пущені в землі; в тридцятьма вільними Новгородцями вони приходять на Дніпро й заснують там місто. Цікаво при тім, що коротшу версію, де говорять ся тільки про побіду Ігоря (в иньших —

пізнійші, а стільки ж властиво варті, скільки й оповідання Повісти про Аскольда і Дира: се останнє виглядає зовсім як казка, а різні варіації історії про Аскольда і Дира, Олега і Ігоря, які тепер ще маємо, показують, як хитка взагалі була на тім пункті традиція: очевидно — не було ніякого скрісталізованого народного переказу про початки київської династії, і кождий книжник укладав його собі як хотів (подібно як легенду про київських братів). В одній версії Аскольд і Дир — бояре Олега, Ігорового опікуна, пущені ним на Грецію; друга нічого не згадує про се, а самого Олега не уважає князем і активну роль в опанованню Києва надає Ігорови; в третій Ігор, або Олег, відбирають Київ безпосередно від його осадників¹⁾. Можливо, що давніша версія звязувала й пізнішу київську династію просто з Києм, і тільки пізнішими комбінаціями про Аскольда і Дира сей звязок був розірваний²⁾.

Я спинив ся на сім епізоді, бо тут ми застаємо комбінативну роботу наших книжників з її матеріалами в руках, і се кидає нам світло на цілу теорію Повісти. Але й крім того маємо виразні вказівки на такий комбінативний її характер³⁾. І так, хронологічне уміщення історії в другій половині IX в. стоїть очевидно, в залежності від походу Руси на Візантію в 860 р. — факту перейнятого з візантійських джерел. Історія про те, як Рюрик, збираючи ся до Новгороду, забрав з собою „всю Русь“, має таку-ж виразну ознаку комбінації: автор мусів знати, що Варягів-Руси за морем нема (через те даремно її шукали там протягом півтора столітя новітні норманісти), — для

Олега) над Києм і його братами (з поминенням Аскольда і Дира) маємо в досить ранніх копіях (Гіляровъ с. 72), і вона повторять ся в великому числі збірників. Се промовляє за тям, що ми маємо тут не якусь пізнішу модифікацію літописного оповідання, а самостійну версію, і вона аж пізніше була влучена в літописню, а з сеї контамінації вишло, що пущених Олегом братів побивають Аскольд і Дир, послаи Олегові, а сих побиває Олег. (як в варіанті „Літописця вкратці“ — Гіляровъ с. 70).

¹⁾ Другу версію маємо в 1 Новгородській літ., третю — нпр. у Гілярова с. 139 (хронограф XVI в.).

²⁾ Ми нпр. маємо в пізніших копіях (Гіляровъ с. 140) версію, що Аскольд і Дир були „Києві племяники“. Звідси ще один крок — і Ігор теж міг стати Кезям внуком, бо нпр. в новгородській версії Повісти Кий від Ігоря хронологічно стоїть зовсім недалеко: оповідання дає таке враження, що Варяги підбили Новгородців і сі їх прогнали дуже скоро по часах київських братів.

³⁾ Говорю тут про Повість в її остаточній редакції, але завязки сих поглядів бачимо і в початковій редакції.

того оглядно перевів її без останку на нові осаді. З рештою ся прикмета Повісти — широке уживанне штучної комбінації, признана тепер в науці без різниці і т. зв. норманістами і анти-норманістами, і суперечка може йти тільки про те: чи прихід кнївської династії в Київ через Новгород — се комбінація вірна чи ні, або, як признавати можливість, що тут автор ужив чийсь готовий переказ чи погляд, то се чи вірний переказ, чи хибний здогад?

Над сям сушили голову покоління за поколіннями істориків, і завзята боротьба веда ся від середини XVIII віку, а хоч останніми часами (яких двадцять літ) боротьба була затихла, то два противні погляди все стоять против себе. На сїм місці ми не потрібуємо ширше входити в історію сього питання¹⁾. Довгий час самий факт приходу в Київ заморської династії, закликаной до Новгороду, не викликав ніяких поважних непевностей, і застановляли ся тільки над тим, хто були ті Варяги і як розуміти факт закликання варязької династії. Против т. зв. норманістів, що в Варягах бачили Скандинавів, виступали иньші в теоріях західно-словянської, литовської й иньшої дружини і династії, що мали бути закликані на Русь і положити початок Руській державі й династії. Але серед сеї полеміки виявилась в часом хисткість самої літописної традиції, виказав ся її штучний характер, різні суперечности й хиби в ній, в результаті вона здіскредитовалась, і новійшими часами історики стали пробувати обійти ся без неї в реконструкції початків Руської держави.

Справді, хронологія літописи (початок Руської держави в середині IX в.) показала ся зовсім хибною: Руська держава мусїла завязатись далеко ранїше, бо вже на початку IX в. звістні морські напади Руси і їх князїв на Чорнім морі, а грецький ритор в першій половині IX в. говорить про Русь як про нарід звістний своїми нелюдськими нападами (Житие Георгія Амастридського); тодіж знали добре словянську Русь і на далекім сході (ібн-Хордадбег). Також хибна теорія, що імя Руси було принесене в півночі варязькою дружиною; автор безперечно під сими Варягами розумів Скандинавів, Норманів, але всі заходи розшукати слїди якоїсь норманської Руси на півночі не вдались ні на що, той же факт, що імя Руси в наших ту-

¹⁾ Про неї дивись II екскурс.

більних джерелах все прив'язуєть ся спеціально до Полянської землі, виразно показує, що се імя належить не півночи, а полудню, було місцевим в Київщині. Нарешті дуже важний argumentum a silentio: північні саги, що так багато знають про своїх земляків, які ходили на Русь, нічим не натякають на скандинавський рід руської династії, для них вона чужа, і Русь — чужий край; рівнож нічого не говорять про варязький початок Руси иньші руські джерела, поза Повістю.

Норманісти протягом близько двох століть нагромадили великий арсенал доказів; між ними є деякі й справді важні, та вони доводять тільки те, що на Русі в IX—X в. в княжій службі було багато Варягів, і що через се в Візантії не відризняли часом сих зайд Варягів від Русинів-Словян. Се доводять найважнійші з історичних свідощів — Ліудиранд і особливо Бертинська хроніка, і фільольогічні — норманські імена Олегових та Ігорових дружинників і „руські“ імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного, що бодай в часті безперечно норманські. Але що так було, то ми й без того знаємо; се власне були ті моменти, що привели автора Повісти до його теорії. Питання в тім — чи вірна його звістка, що руська княжа династія, котра сотворила Руську державу, була норманська, прихожа, і ся держава виросла на норманським ферменті, чи се хибна комбінація, як і иньші, про які говорили ми отсе недавно?

Против теорії Повісти справедливо підносять неімовірність такого покликання до управи чужого народу, та ще й ворожого; паралелі до сього факту в історії не можна вказати.

Повість приводить до Словян цілий варязький нарід, що по різних містах мав скупити ся численно й заслонити собою словянську або фінську людність¹⁾; але тому рішучо противить ся факт, що норманський елемент не зіставив слідів ані в мові, ані в праві, ані в побуті, а такі сліди мусіли-б бути доконче; хіба зробити, як роблять деякі норманісти — зречи ся того всього, й признати, що на Русь прийшла династія з нечисленною горсткою дружини, й норманську горстку зараз же, без сліду, проглинув словянський елемент.

Ті теорії, що в противність норманізму, не хотіли бачити в Варягах Повісти Скандинавів, але виходили все таки з звістки

¹⁾ „Новгородьци — ти суть людье отъ рода варязьска, преже бо бѣша Словѣни“, теж і по иньших містах.

про закликання князів, не уратували тим теорії Повісті. Важнішою з них була теорія балтійська: вона уважала тих літописних Варягів балтійськими Слов'янами; та вона має против себе всі ті аргументи, які має норманізм, з додатком того, що против себе має саму Повість, бо та уважає Варягів Норманами, а на Русі не можна навіть виказати присутності балтійської дружини, як се можна виказати для Норманів. Вся вага письменників, що виступали з балтійською теорією, лежала в полеміці з норманізмом, позитивна-ж частина їх розправ стояла занадто слабо, щоб мати яке небудь значіння.

Друга теорія, яка взяла в спадщину певну частину норманістів, була іотська. Дуже про неї тяжко говорити, бо досі ще ніхто з її репрезентантів не виступив з цілою системою, не пішов далі поодиноких натяків, а й ті натяки найчастійше не йшли даліше виводу самого руського імені. Збудивши з початку інтерес і надії, ся іотська теорія зовсім притихла останні роки, так що можна думати, судило ся її відцвісти не розцвівши.

Які поправки не робити в теорії чужоземного початку Русі й Київської держави, приймаючи її, приходять ся сей чужоземний початок прийняти виключно на віру, з джерела досить пізнього, як показало ся — штучно укомбінованого, з цілим рядом основних помилок. По що? Чи варто?

Супроти такого характеру його, — чи приймати оновідання Повісті на віру, чи не приймати, в усякім разі його не можна класти за підвалину для реконструкції руської історії; його можна, скажимо фігурно, ужити собі для декорації, але нічого на ній не можна будувати, бо се буда-б будова на піску.

Наша держава зветь ся і в наших і в чужих джерелах Руською — так зве її Повість, Араби IX і X в., Візантійці (Константин Порфирородний). Вони знають, що Русь — се загальна назва і zarazом центр сїєї держави, головний нарід, нарід-володар; се імя переносить ся й на той елемент, що передовсім, як кітом, зв'язував тоді сю державну організацію, — на дружинну верству, так що імя Русі прилипає й до Варягів, котрі перебували на службі в сїій державі. Але zarazом імя Русі спеціально зв'язуєть ся з землею Полян, з київською околицею, се Русь, Руська земля *κατ' ἐξοχήν*, і під сям іменем противставляєть ся всім иншим, як муж руський (Київин) противставляєть ся під сям іменем людам з инших країв¹⁾. Сю спе-

¹⁾ Див. про се потку 5 на с. 168.

ціалізацію руського імені на Кіїві й Киянах трудно, неможливо об'яснити инакше як тим, що імя Руси було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі перше, ніж вона стала центром великої „Руської“ держави. Уже з того одного зовсім ясно виходить, що й ся державна організація мусіла вийти з Кіїва, коли імя руське, що перейшло потім на цілу сю державу, ішло з Кіїва.

Що Кіїв став сією вихідною точкою, се зовсім природно. Він був найстаршим, найбільш торговельним і багатим містом на цілїм просторі тієї пізнійшої Руської держави. Його далека торгівля від найдавніших часів документується ся находками монет римських, візантійських, арабських на його території²⁾, а від IX в. маємо й письменні звістки про його широкі торговельні зносини. Торговля, багатства вимагали оборони завжди, а особливо в ті часи, коли племінна боротьба була звичайним явищем, і Поляне, як пригадує собі Повість, „быша обидими Деревляны и иѣми околными“. Кіїв же, положений на границі Полянської землі³⁾, на узькім клині, висуненім між Сіверянами й Деревлянами, виставлений на напади всяких річних пиратів, і поготів вимагав для своєї торгівлі, для своїх купецьких караванів такої оборони, певної, організованої, сильної. Певно, що про неї мусіли здавна подбати ті „ліпшіи мужі“, що „держали“ „Руську“ землю, багаті патриціанські роди Кіїва, безпоседно інтересовані в його торгівлі. Тільки при забезпеченій обороні могла розвинути ся торгівля в такому пограничнім місті. Широка же сіль торговельних зносин Кіїва, яку бачимо вже в IX віці, була неможлива без організованих, завжди готових до оборони воєнних дружин, і вони мусіли з'явити ся тут дуже рано.

Як, при яких саме обставинах з'явили ся в Кіїві дружинні полки, того ми докладно сказати не можемо й правдоподібно — ніколи вже не зможемо. Не пояснить нам того теорія Повісти, що Кіїв опановала прихожа варязька династія з своєю дружиною, бо певно в усякім разі (поминаючи повну непевність сієї теорії), що Кіїв не стояв отвором, чекаючи, аж прийдуть варязькі ватаги й організують в нім оборону, як то представляє Повість: Аскольд і Дир „пюндоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городокъ и въспрошаета, ркуще:

²⁾ Історію Кіїва як міста див. в т. II гл. IV.

³⁾ За Дніпром вже була Сіверщина, але пізніше київські князі, здасть ся, як побачимо внаше (т. II), прилучили до Кіїва вузенький клапот на лівім боці Дніпра, щоб тим захистити Кіїв.

чий се городъ? Они же ркоша: была суть три братья, Кнй, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша городъ ей и изгыбоша, а мы сѣдимъ — роды ихъ и платимы дань Козарамъ. Аскольдъ же и Диръ остаѣта въ городѣ семь, и многи Варягы съвокушста, и начаста владѣти Польскою землею“. Такої ідії не можна собі представити на Дніпровім торговельнім шляху, у „обидних сусідахи“ Полян. Не пояснить нам того і легенда про київських братів, бо се, як я сказав, етимологічний міт, всунений в переказ (справедливий в своїй основі) про часи, коли Кнів не мав сильної організованої княжої власти, і Поляне „живяху каждо съ родомъ своимъ“¹⁾. Може найбільше привабна подробиця пізнійших хронографів про кондотієра Кня, ватажка дружини — але вона занадто пізня, аби з нею що небудь робити.

Припустивши навіть, що київська династія X в. була чужа, варязька (хоч, повторюю, ся звістка йде з дуже непевного джерела), се була-б тільки переміна династії: нова варязька династія заступила місцеву, київську, або що найбільше — дідичні варязькі князі з своєю дружиною заступили місце давнійшої военной організації. Кнів і варязька династія з гореткою своїх Варягів, що зараз без сліду розплили ся в руській стихії, могла хіба прискорити tempo тієї суспільної еволюції, що розпочала ся далеко скорше, ніж собі Повість представляла.

Я мушу тут піднести один факт, що може бути пережитком перших кроків военной організації, коли Кнів не був ще одним центром оборони на всю Полянську землю. Сей факт — існування тисяцьких у Київщині не тільки в Кніві, але й у Білгороді й Вишгороді. Сю десяточну военну організацію стрічаємо готовою вже в перших відомих нам ближше часах Руської держави (кінець X віка): земля поділяеть ся на сотки, сотки на десятки, на чолі десятків стоять десятники, а на чолі соток — соцькі, і се все разом становить тисячу, на чолі її — тисяцький, найвищий военний урядник землі чи князівства. Ми не знаємо, коли з'явилась отся десяточна військова організація, з рештою вістна у різних індоєвропейських і ниньшних народів (Перуанців, Монголів і ин.)²⁾. Після того як розвинулась дружинна

1) В Повісті Поляне живуть в початку „роды свои“, потім з'являють ся ті брати (по ниньшій версії — праотці Полянського племені), вони „изгыбоша“, і в результаті вістають ся знову „роды“ без княжої власти, що приносць ся на ново Варягами.

2) Дехто (як Leist Alt-arisches jus civile II. 224) уважали десяточну організацію навіть пра-індоєвропейською. Се певне. Але ш-

організація, і на неї перейшла вся вага в обороні, десяточна організація тратить по часті свій чисто-воєнний характер (в Новгороді напр. соцькі й тисяцький мають судові й адміністративні компетенції, на Волині XIII в. „сто“ став адміністративним і фінансовим округом¹⁾), пізнійше — в XIII—XV в. вона подекуди, де її бачимо, сходиться на організацію сільської людности, безпосередно залежної від княжого замку), і в військової організації дуже мало дає себе знати, крім того, що тисяцький лишається головним воеводою. Слід незвичайно високого значіння тисяцького зістав ся в тім, що події в Київщині датують ся не тільки іменем князя, але також іменем тисяцького. Сі факти приводять до гадки, що та воєнна десяточна організація була старшою від князівсько-дружинної; через те в період найбільшого розвою дружинного устрою — за династії Володимира, ми застаємо ту десяточну організацію в періоді упадку й розкладу.

Сліди цієї організації ми бачимо скрізь на просторі давньої Руської держави, та очевидно, вона на скрізь була місцевою, і коли взагалі державна організація йшла з Києва, то правдоподібно, що й ся десяточна організація не була з якої иньшої з східно-слов'янських земель перенесена князями в Київщину, але противно — тут була переведена з давен-давна і звідси, бодай в деяких фрагментах (як уряд тисяцьких, соцьких і т. н.) перенесена в иньші землі. Дуже правдоподібно, що то була місцева стара, перед-дружинна організація оборони в „Руській“ (Полянській) землі. Та тут треба піднести сю цікаву обставину, що тим часом, як по иньших землях ми бачимо по одному тисяцькому на князівство²⁾, на маленькім просторі старої Полянської землі бачимо трох тисяцьких — в Києві, Вишгороді й Білгороді; тим часом сі останні два городи грають тоді попри Київ дуже скромну ролю й дуже рідко бувають княжими столицями, а тисяцьких стрічаємо тут і тоді, як не було в них осібних князів, і перше навіть, ніж вони були особними княжими волостями.

роке росповсюдження сеї організації показує, що вона могла виникати незалежно від чужих впливів. Тому нема причини виводити руську організацію з Германських впливів, як то часом роблять.

¹⁾ Грамоти Всеволода повгородського, нпр. в Христоматії В. Буланова I с. 226 і далі; Іпатська л. с. 613.

²⁾ Звичайно — кождий князь має тисяцького, що заравом буває тисяцьким його князівства й називається то по імені столиці, то по імені князя, як то ми бачимо в XII в.

Се насовує питання, чи існування в цих київських „пригородах“ осібних тисяцьких не було останком колишньої самостійної організації в городах Полянської землі, з тих часів, коли вона не злучила ся ще в одну воєнну організацію, коли Київ не здобув повної переваги над пригородами, і кождий значнійший город сам організовав військову оборону на тій території, що безпосередно до нього тягнула? Окрім Впшгорода — звістного ще в X в., як визначне торговельне місто, і Білгорода — пограничного з Деревлянами міста на важній торговельній дорозі на захід, може ще й яке з полудневих, пізнійше знищених міст було центром такої організації, і ся організація була зроблена в формі поділу на десятки й сотки, подібно як то бачимо нпр. у Германців. Аж пізнійше, з розвосм київської дружини, страшила ся воєнна організація своє значінне, й вожд київської дружини — чи називав ся він князем чи як инакше з початку, вповні підбив під свій вплив сї провінціональні центри та злучив Полянську землю в одну воєнну й адміністраційну цілість. Той факт, що в Києві й надалі зістались тисяцькі, міг би вказувати, що тим реформатором не був тисяцький — начальник земського війська, тільки хтось иньший став на чолі дружини і в свої руки взяв з часом провід воєнними силами: міг то бути київський князь, що не задовольняючись земським військом, завів свою особну, від нього безпосередно залежну дружину, або якийсь ватажок-кондотієр, свійський чи прихожий, взятий на службу громадою з його дружиною, або такий узурпатор, що силоміць опанував Київ. Ріжно то могло бути.

То тільки певно: розвій воєнних сил Києва, що не міг стати ся инакше як з утворенням спеціального війська — дружини, почав ся далеко скорше, ніж собі представляла Повість (себ то в другій половині IX в.). На початку IX в. (коли не при кінці VIII в.) Русь (οἱ Ῥῶς) робила вже напади на малоазійські береги Чорного моря, і в першій половині сього століття була в Візантії вже добре звістна, як розбійничий і нелюдський нарід. Життє Георгія Амастридського (писане в 1-ій полов. IX в., як тепер доведено), оповідаючи про напад Руси на Амастру (тепер Амассера, недалеко Синопа), називає її „народом, як то всі знають, дуже суворим і немилосердним“. Життє Стефана Сурозького (на жаль переховане тільки в перекладі) згадує про напад руського князя Бравліна на Сурож (теперічний Судак на полудневім березі Криму), що

мав стати ся десь в кінці VIII або на початку IX в.¹⁾ А патріарх Фотій в своїм посланію (в 860-х рр.) зве Русь „народом, загально звістним з своєї нелюдськості й вовничості“²⁾.

Повість временних літ приложила звістку про похід 860 р.³⁾ до київської Русі. Се цікаво, при її теорії про початок Русі, що вона не уважала можливим приложити її до якоїсь иньшої Русі і втиснула як могла між закликанням Варягів і приходом Олега: очевидно, вона тут ішла несвідомо (і — проти своєї теорії) за загальним переконанням, що Русь — се Київщина. Ся подробиця має характер і вартість історичного документу. З сею вказівкою Повісті сходять ся вказівки иньших сучасних джерел. Патр. Фотій в своїй проповіді, виголошеній під час руського нападу на Царгород, каже, що нападники (Русь) прийшли з краю, відділеного від Греків численними краями і племенами, морями й славними ріками⁴⁾. Ціс. Лев в своїй тактиці (писаній при кінці IX в.) згадуючи про подорожі по Чорному морю „так званих північних Скитів“, себто Русі⁵⁾, каже, що вони уживають маленьких, легких і швидких човнів, бо виїзять в Чорне море з рік і тому не можуть уживати більших кораблів⁶⁾. Сі пояснення показують, що в руських піратах IX в. не можна бачити мешканців самого морського побережя, бодай виключно, а похід 860 р., зовсім певно, вий-

¹⁾ *Ἐσθλας ἦν βαρβάρων τῶν Ῥώσ, ἔθνος, ὡς πάντες ἴσασιν, ἀμαρτάνου καὶ ἀπληροῦ καὶ μηδὲν ἐπισφραγίστου εὐλαχθροπίας λειψανόν* — Житие Григория Амаст. гл. 43 — Васильевский Русско-византийския исследования (тексти і коментар). Житие Стефана Сурозького — *ibidem* с. 100—1, чудо 3; про нього *ibid.* с. CCLXXXIX і далі; чудо не має слідів пізньої фабрикації, виключивши слова: „изъ Новаграда“: „По смерти же сятаго мале лѣтъ мноу, приде рать велика роусская изъ Новаграда, князь Бравлинь силонъ зѣло“.

²⁾ *τὸ παρὰ πολλοῖς πολλὰκις θρολλούμενον καὶ εἰς ἀμαρτάνου καὶ μακροῖν πάντας δευτέρους ταπτόμενον* — властиво: „нарид, про котрий так часто говорено, котрий переходить всі иньші що до нелюдськості й охоти до убивання“ — *Photii epistolae ed. Valetta* с. 178.

³⁾ Черейняту з візантійських джерел і хибно в ній датувану 866 роком.

⁴⁾ *Χώρας πύσας ἐθναρχίας τε καὶ ποταμοῖς χωσπέροις καὶ ἀλιμένους πελάγαις τῶν ἐπελασάντων διαρρηγμένων* — *Lexicon Vindobonense* с. 208.

⁵⁾ Міанійських Словян і Болгар аже він їх власними іменами.

⁶⁾ *Τῶν ἐν πολέμοις τεκτιλῶν σύντομος παράδοσις*, гл. 19, видана у *Minia Patrologiae cursus, series graeca* т. 107.

шов такн не з цього побережа, а з дальших країв. В оповіданню Бертинських анналів 839 р. про послів від руського кагана до візантійського імператора також, очевидно, йде мова про Русь не чорноморську, тільки дальшу від моря, кнївську. Сі послн „руського короля, прозвищем хакана“, послані до візантійського імператора не могли вернути ся безпечно назад, бо дорогу з Царгорода заступали „варварські, незвичайно дикі та великі народи“ (правдоподібно — Угри, або й Болгари, не Печеніги, як часто думають — бо вони з'явились тільки при кінці столітї тут); тому візантійський імператор не схотів їх пустити назад тією дорогою, а переслав до імн. Людвика Побожного, просячи, аби він їх від себе відправив до дому¹⁾. Се трудно прикласти до якогось чорноморського князя або до хозарського хана, тільки хйба до кнївського князя. Виходить з того, що в 30-х рр. IX в. був в Кнїві вже якийсь сильний „король“ руський.

Але се ми й без того мусимо вивести уже з самих тих руських походів на початку X в. Очевидна річ, що коли сі походи на Чорне море йшли від кнївського князя, він мусів тоді вже панувати над нижньою частию Дніпра й Чорноморським побережем, або принаймні мати тутешню людність під своїм політичним впливом і в своїм розпорядженню тримати значні воєнні сили. Коли то робили якісь чорноморські князі, то вони звали ся руськими через те, що залежали від кнївського князя, бо коли приймаємо, що руське імя розходилось з Кнїва разом із залежністю від Кнїва, шнакше цього об'яснити не можемо. Отже в обох разях мусимо прийняти, що на початках IX в. в Кнїві була вже якась сильна воєнна організація, що розширила сферу своєї діяльності далеко поза околиці Кнїва.

Значить, уже в VIII в. найпізнійше, кнївські князі вийшли в ролі пасивних сторожів кнївської торгівлі й жаючи значні воєнні дружини, які для самого свого удержання потребували війни, почали воювати сусідні племена та споружати далекі походи, на землі Візантійської держави, а потім і на схід, коли ослабла хозарська забора.

¹⁾ Annales Bertiniani в Monumenta Germaniae historica, Scriptores, I с. 434. Література цього важного доказу норманської теорії вказана в екскурсі II.

До того-ж самого виводу прийдемо ми иньшою дорогою. В умові Ігоря з Греками послі висилають ся від імени двадцяти чотирох (або пяти) князів, на чолі котрих стоїть „великий князь руський“ Ігор; декотрі з них могли бути тільки членами династії, без уділів, але яких двадцять було князів на князівствах¹⁾, що підлягали київському князю, або намістників з титулом чи значінням князів — те що умова Олега називає: „іже суть подь рукою его (Олега) свѣтлыхъ и великихъ князь и его великихъ боярь“. Така велика державна система не може виробити ся протягом кількадесяти літ, як представляє Повість, де руські князі одним махом опановують цілий великий „путь із Варяг в Греки“, а знову протягом трох років підбивають полудневі племена. В дійсности на се треба було дуже довгого часу, і ті здобутки, що в Повісті зложені на купу на початку князювання Олега (інакше сказати — виходили за границі історичної традиції), були здобутком цілого століття або й більше.

В результаті початки Київської держави відсовують ся геть, за межі ІХ віка, і організація сильного війська і князівської власти в Києві (се мусіло випередити всякі підбивання сусідів і далекі походи) іде на початки VІІІ в., або й ще далі. Ми таким чином, ідучи назад, наближаємо ся до тих часів, коли за першим Sturm- und Drang- періодом словянської колонізації наступили спокійніші часи на середнім Подніпров'ю — десь в VІ—VІІ в., і могли розвинути ся наново торгівля й інтензивніший господарський промисел. Тоді могла наступити на сам перед серед ріжних проб оборони та воєнна десятична організація, а далі — мав розвинути ся і князівсько-дружинний устрій; се сталося би — найпізнійше в VІІІ віці.

Можна ще піднести, як хронологічний момент, що в легенді про хозарську зверхність над Київом виступає в ширшій версії київська громада — Поляне, про князя нема згадки. Як би можна було покласти ся на деталі сеї легенди, з неї виходило-б, що в ті часи, як Хозари підбили під свою зверхність Київ, там ще не було сильної князівської власти, хозарська-ж зверхність могла з'явитись тут десь в другій половині VІІ чи в першій половині VІІІ в. — найдалше. Але на деталі народньої традиції покладатись не можна, особливо на таку подробицю, як в данім разі.

¹⁾ Никше побачимо, що се число — коло двадцять досить трірко тримаєть ся в середині X в.

Що Поляне дійсно якийсь час були під зверхністю, чи політичним впливом Хозарів, се можна приймати за певне: крім народньої традиції про дань¹⁾, переказаної в Повісті, про се ж свідчить хозарський титул „кагана“, що прикладав ся до київських, взагалі до руських князів (в слові Іларіона XI в. — великий каган Володимир, в Слові о полку Ігоревім — каган Олег, у ібн-Даста король Русь зветь ся хакан-Русь). Він і давнійше, видно, уживав ся князями: руський король, призвищем хакан (себ то каган), що посилав 839 р. своїх послів до імператора Теофіля, був, очевидно, київський князь (про хозарського кагана не можна тут думати, бо з ними Візантія мала близькі й вигідні зносини через кримські провінції, й не потребувала-б пересилати його послів аж через західню імперію, як то стало ся з тими руськими послами 839 р.). Про те, як Кияне виби-ли ся з під хозарської зверхности, автор Повісті вже не знав нічого (сама легенда про хозарську дань переховалась як приповідка, привязана до ріжниць меча й шаблі, й віщує пізнійшу перемогу Киян над Хозарами); сей факт може свідчати тільки, що се стало ся дуже давно. В усякім разі на початках IX в., коли князівсько-дружинний устрій прийшов до значного розвою, хозарської зверхности над Київом не могло бути.

В сій хозарській зверхности пробувано вказати важний поворотний момент в утворенню Руської держави: коли стала упадати сила Хозарської держави, що опікувала ся торгівлею, мусіли торговельні міста подбати самі про забезпечення, й се змусило їх до організації воєнних сил²⁾. Се дуже привабливе об'яснення дало-б нам і хронологічний вихідний момент, та тільки воно зовсім ілюзоричне. Хозарська держава менше всього була поліцейською новочасною державою, і дуже мало могла впливати на відносини далеких слов'янських племен Подніпров'я³⁾.

1) Сама по собі ся традиція про дань могла-б вирости і з пам'яті про торговельні десятини, побирані Хозарами від руських купців на дорозі на Схід.

2) Ключевскій Боярская дума³ с. 23.

3) Ще менше можна згодити ся з гадкою, висловленою недавно внішим поважним російським ученим, що початки руської державної організації були дані Хозарами — вони дали взірці державного устрою й вищої культури руським Слов'янам (Лапанский оп. с. V с. 150 і далі, пор. VI с. 352). Культурність Хозар в порівнянню нпр. з київською Руссю перецінюють ся при тім зовсім не заслужено. Примітивний

Тутешні торговельні міста мусіли дбати про забезпечення своїх торговельних інтересів і їх охорону зовсім незалежно від хозарської влади, хоч би й були ще під хозарською зверхністю. І найбільший торговельний центр — Київ мусів думати ще скорше, ніж упала сила Хозар, над забезпеченням свого місцевого торга й свобідної комунікації по торговельним дорогам, а се вкінці привело до організації дружини й сильної княжої влади.

Забезпечення торговельних доріг само собою потягнуло за собою будову в найбільше небезпечних місцях, або в більших центрах торгівлі „городків“, де київські князі саджали „своїх мужів“, та до „примучування“ найбільше неспокійних племен. Контрибуції й дани, які при тім зберали ся з них, і саме примучування, получене з забиранням людей в неволю, давало дуже цінний запас товарів київській купецькій дружині, і се заохочувало київських князів до розширення сих примучувань і „полюдій“ — походів за данею на примучені вже території. Від сього переходили вони до все дальших походів, морем і суходолом. І сі також теребили торговельні дороги (бачимо наприклад, що походами на візантійські землі здобували ся різні полекші для руської торгівлі на Візантїю), але ще більше мали на меті здобичу, та й добру службу служили престижови київських князів — зміцнюючи його власть і впливи. Так з охорони київської торгівлі виростала державна система, що як з одного боку служила інтересам київської торгівлі і зверхньої купецько-воязької верстви, так з другого боку сама стає ціллю для київського правительства й дружини, що правила сею системою й жила з її доходів.

Від першої половини IX в. Київ міг скріпити свої воєнні сили найліпшими дружинними контінентами в скандинавських виходнів — „Варягів“. Тим часом як одні ватаги Норжанів прямовали на береги Франції та Англії, иньші пускали ся за грошима й здобичею в „східні краї“ (Austrvegr). Повість переказує нам, що на певний час Варяги підбили собі новгородських Словян, Кривичів і сусідні фінські народи. Звідти ватаги їх пускали ся далі на полудень: київські князі, а може

устрій півкочевої орли також зовсім не надавав ся на взірць для організації оселих племен. Організація держави Олега чи Ігоря, при всій своїй примітивности, була степенем вищим в порівнянню з устроєм Хозарської держави.

й ще які, брали їх собі на службу, а Київ знов послужив їм стацією до Візантії, куди Варяги пускали ся в походи з кнївськими князями, а пізнійше (особливо в XI в.) і на службу. Дніпро став „путем із Варяг в Греки“ вже в X в., коли Константин з уст прихожих Норманів записав під іменем „руських“ кілька норманських назв Дніпрових порогів¹⁾. На сїм шляху Київ був головним пристановищем для Варягів, і варязькі ватаги грали тут важну ролю. І не приймаючи літописної теорії про варязький початок Руської держави й княжої династії, треба признати чимале, хоч би й служебне значінне варязьким ватагам в процесі будови сеї держави в IX—X в. З Варягів виходили намістники в підвластні народи: між Ігоревими князями чимало мають норманські імена (хоч взагалі що до імен зістаєть ся багато не певного — які з них справді скандинавські). Богато їх було в вищій і низшій дружні, в ближшій окруженню князя; варязький вплив якийсь час був остільки сильний на кнївськїм дворі, що молодим княжичам X в. давали часом варязькі імена, такий напр. „нетий“, себ то племенник кн. Ігоря Якун (руська перерібка скандинавського імени Гакон). Се почалося уже з 1-ої пол. IX в.: вже послн руського „кагана“, послані в Візантію десь 838—9 р., були правдоподібно Варяги. Тривало-ж воно до часів Володимира Вел., ба навіть ще й Ярослава, що в своїй боротьбі з братом Мстиславом найняв варязьку ватагу під проводом Якуна (Гакона). Аж в 1-ій пол. XI в., коли перейшла на їх мода на Руси, Варяги починають мандрувати далі на полудень і в 1-ій пол. XI в. часто стрічають ся на службі в Візантії: до тих часів у Візантії знали

¹⁾ Дуже часто представляють собі хибно, мов би Варяги самі собі утерли сю дорогу, і аж потім стали осідатись на Руси. Легко сказати — ходити впоперек через цілу східню Европу, без якихось опорних точок, без жадного забезпечення від тих народів, серед котрих ішла та дорога. Цікаво прочитати описи подорожей скандинавських авантюриків в Біармію (про них новіша стаття: Тіандеръ Повѣдки Норманиовъ въ Бѣлое море, Извѣстія отд. рус. яз. 1902, III): якими небезпечними, героїчними представляють ся сї напади на поблизу моря положені осаді Фівів!

Оден з неонорманістів Ст. Рожнецкий (Pegun und Thor, Archiv XXIII с. 465), відчуваючи слабу сторону тих давнійших поглядів на проторення варязької дороги, каже, що варязькі походи в глибину східньої Европи мусіли почати ся ще в 1-ій половині IX в., або його початках. Так поступаючи, прийдесть ся визнати Варягів на Русь перестати на часи словянського розселення, аби лише уратувати сю легенду.

переважно таких Варягів, що служили у руських князів і для того звали ся Русю (порівняти руські назви порогів). Не диво, що автор Повісти під впливом сих обставин уложив теорію, що не тільки київська династія була норманська, але що й сама Русь — то Нормани, Варяги (хоч цікава річ — тоді як в Києві аж роїло ся від Варягів, члени київської династії носять словянські імена, як Святослав, Ярополк, Володимир, а імена Олега, Ігоря, Ольги не зовсім певні що до свого початку, хоч їх пробовано об'яснити з норманських).

Крім воєнного значіння, варязькі дружини мусіли зробити прислугу київським князям ще в сфері, про котру найменше знаємо, — внутрішньої управн. Чи київська династія вийшла з громадських князів, підпорядкованих колись волі громади, чи з яких узурпаторів, — в розвою її влади в середині самої землі мусіли важну ролю відіграти сі чужі, нічим не звязані з громадою норманські дружини, на котрі операли ся князі в IX і X в. Дуже вони їм були наручні! Роля київського князя з кінця X і XI в. в своїй землі далеко відійшла від „демократичного“ устрою Прокопівних Антів і деревлянської конституції: громадське віче, „старци градскіи“ відійшли на другий плян перед князем і його дружиною, що взяли в свої руки й суд, і адміністрацію. При кінці X в. сей процес вже закінчив ся, коли повірити зложеній кількадесять літ пізнійше літописній повісти про Володимира; як відгомон давнішого виступають в його раді попри дружинників-боярах „старци градскіи“, але князь з дружиною править уже без них і без громадського віча. IX і X в. — се той час, коли мусіла сформуватись така єняжа власть, а се власне час найбільшого значіння варязьких дружин в Києві і взагалі в Руській державі. Ми мусимо бачити тут більше, як випадкову хронологічну стрічу сих двох фактів.

Вже в 2-ій пол. VIII в. мусіли київські князі перейти до підбивання сусідніх народів та далеких походів морем і суходолом. Сі походи й підбивання давали їм можливість держати далеко більшу, сильнішу дружину, ніж скільки-б на то коштів давала сама київська громада. Але „ізодбваючи оружьем и порты“ свою дружину та помножаючи її, князь здобував в ній силу, залежну тільки від нього самого, без усякого впливу громади; він сам таким чином визволяв ся з під опіки громади й земської аристократії — „ліпших людей“, і міг розширяти свої компетенції поза сферу воєнної оборони. Рядячи властиво відносно,

через свою дружину, в підбитих землях, він поволі міг переносити тіж порядки і в саму „Руську землю“. Тим способом адміністрація, суд, фінанси могли поволі переходити від громадських і патриціанських репрезентантів усякого рода в руки княжих посаджиків, тивунів та різних пнших агентів. Навіть самі тисяцькі та соцькі стають княжими урядниками: князь їх іменує з своєї дружини (знаємо се з XII в., але практика ся, певно, старша). Аж ослаблення княжої власти в другій половині XI в. піднесло значінне громади-річа, та й то тільки до значіння громадської контролі над княжою управою, що в своїх руках держить і далі всі галузи адміністрації.

Так собі можна більш-менш представляти еволюцію Київської держави на основі тих фактів, які маємо. Чи приймати, що династія св. Володимира була варязька й опановала Київ завойованнем, чи не приймати, а здогадуватись, що то була династія домородних узурнаторів — вождів дружини, чи нарешті припускати тут стару династію племінних, київських князів, се зробить деякі переміни в розумінню розвою княжої власти і держави, але в основі своїй розвій буде той сам. Тільки наукова обережність вимагає в усякім разі — не напірати на літописну історію варязького завойовання — задля крайньої непевности цілої теорії Повісті.

По сих загальних увагах про початки Руської держави перейдемо до перегляду фактичних звісток про неї, які маємо. Відні вони і мало їх, але тим більше випадає уважно перейти всі, скільки маємо.

Вони починають ся, звістками про походи Русн на чужі землі — я про них уже згадував, а тепер виберу їх з цілого IX віку.

На початку IX в. „погибельний учинкамн й іменем“ на-рід Русь (*οἱ Ῥῶς*) під проводом якогось неназваного на імя воєводи (*ἡγεμόν*) спустошив малоазійські береги від Пропонтиди до Синопа — довідуємось про се з Життя Георгія Амастридського, в поводу чуда, яке над ними Русами стало ся в Амастрі (коло Синопа). Близших відомостей про Русь не знаходимо в сїм риторичнім утворі, крім одного натяка на Таврів, що може вказувати на північні береги Чорного моря, як край сеї Русн.

До тих же більш-менше часів — початку IX в. (а може навіть кінця VIII) може належати оповідання жития Стефана Су-

розького (знову з поводу чуда) про спустошення, вчинені „руською ратію“ під проводом князя Бравлина на полудневім березі Крима „від Корсуна до Корча“ (Керчи). Пояснення, що сей Бравлин прийшов з Новгороду, треба уважати пізнішим додатком, зрештою-ж се оповідання, хоч переховане тільки в словянсько-руським перекладі, не має слідів пізнішої редакції¹⁾.

Коли зважити, що обидва напади стали нам відомі przypadково, тільки тому, що були згадані в агіографічних утворах з поводу чуд, то се саме наводить на гадку, що таких нападів Руси на чорноморські береги було тоді далеко більше. Житие Георгія Амастридського, писане в 1-ій пол. IX в., говорить про руський напад, як добре звістний своїми погибельними вчинками: „Русь, напад суворий, як то всі знають, вони не мають утихи ні в чім людським, тільки в убистві“.

Таким чином звістний похід 860 р., коли Русь, використавши, що імператор Михайл з військом пішов в Малу Азію, несподівано проходила ся в Константинопольську протоку на двох стах кораблях і напала на сам Царгород, не був чимсь нечуваним. Нового було хіба тільки, що Русь відважилася напасти на саму столицю. Похід сей став ся літом (в недавно виданій візантійській хроніці датований 18 червня). Русь встигла пограбовати околиці, зруйновати передмістя і нагнала страху на саме місто, позбавлене оборони, аж нагло покинула облогу й забрала ся назад: правдоподібно, причиною було те, що імператор на вість про руський напад з дороги поспішив ся назад, і Русь стратила надію взяти місто. Одно з джерел каже навіть, що Русинів побито, але ся звістка стоїть одиноко супроти інших, що не згадують про якісь страти Руси. В пізніших хроніках X в. причиною стає вже буря, наслана на Русь, коли в море окунули одіж Божої Матері; сучасник патр. Фотий нічого не згадує про чудо: воне було перенесене на сей напад з легенди про аварський напад на Царгород 626 р.²⁾.

¹⁾ Про обидва епізоди дивись Васілевського Русско-візантійскія изслѣдованія, де дано основні монографії про обидва життя і вказана література; давніші розвідки по них стратили значіння; новіші поки що не принесли нічого позитивного (недавно впр. Халанский — Ж. М. Н. II. 1902. VIII, Суровьку легенду представляв як руську перерібку амастридської). Про толкування імени Бравлина див. прил. 49.

²⁾ Про джерела й літературу сього походу див. в прил. (50).

Але Русь знала дорогу не тільки на Чорне море. Десь по тім голоснім поході на Царгород став ся руський похід на полудневі береги Каспійського моря. Від пізнійшого, але солідного історика Табарістана (полудневого берега Каспійського моря) ібн-ель-Хасана (його історія написана 1216/7 р.) довідуюсь ся, що за часів Хасана - абу - Зейда (володів Табарістаном між 862 і 884 р.) приходила Русь на Абеєгун (славне портове місто в східно-полудневім куті Каспійського моря), але військо абу-Зейда знищило напастників¹⁾.

Як я вже підніе, сі звістки свідчать в першій лінії про значний розвій воєнних сил сієї Руси. В поході 860 р. було, судячи по числу кораблів, поданому візантійськими джерелами, 6—8 тис. мужа²⁾, а й похід переказаний в Житті Георгія Амастрідського не міг бути зроблений незначною ватагою. В дальшій лінії, як я вже сказав, сі „руські“ походи свідчать про якусь більшу державну організацію на середнім і нижнім Дніпрі. В посланію Фотія (860-і рр.) маємо й безпосередній натяк на се: Русь підняла ся на Візантію, каже він, „підбивши сусідів і з того загордившись“³⁾.

Факти дипломатичних зносин сеї Руси з Царгородом також дають доказ якоїсь більшої, з ширшим політичним світоглядом держави. Маємо їх два. Оден — се прихід послів від „руського короля, прозвищем хакана“, до візантійського імператора Теофіля в 839 р. для навязання дружних відносин⁴⁾. Другий — се зносини Руси з Візантією по поході 860 р. Можна догадувати ся з певною правдоподібністю, що сі дипло-

¹⁾ Текст у Дорна — Каспій с. 5 і 464, над ближшим означенням року сього походу застановляють ся тамже с. XLVIII Кувік, але не приходять ні до якого певного виводу, а хоч і прихильють ся до гадки, що то мало бути коло 880 р., але при тім виходить з хронольогії Повісти, так що сі його виводи не мають ніякої цінн. Дорн (с. XLVII) пробував підперти сю гадку вказівкою на монети абу-Зейда 880—3 р., що говорять про побіду над поганами: він догадуєть ся, що то була побіда над Русією, але сам далі наводить комбіновану звістку Зегір-ед-Діна (XV в.) і ель-Хасапа про побіду абу-Зейда над поганами — Турками в 873/4 р.

²⁾ Літопись рахує на корабель по 40 мужа в поході Олега. Похід легендарний, але сю подробицю можемо прийняти дуже добре.

³⁾ τὸς περί τῶν αὐτῶν δουλωσάμενοι κακείθεν ὑπερούχα σπονδιατοθέντες — Photii epistolae, ed. Valetta, Londini 1864 p. 178.

⁴⁾ Quos rex illorum chacanus vocabulo, ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat — як вище с. 351.

матичні зносини були результатом спільних нападів Русь на візантійські землі, й ініціатива їх вийшла від Візантії — перший раз по нападах Русь на візантійські землі в перших десятиліттях IX в., в другим — по поході 860 р. Про сі другі біограф імператора Василя оповідає, що сей імператор прихилив до згоди „нарід руський необорний і поганський, роздаючи йому одожі золоті, срібні й шовкові, а завівши з ним згоду і приязнь, намовив прийняти хрещенне“. Висланий на Русь єпископ, по його словам, мав зробити сильне вражіння на Русинів і багатьох охрестити¹⁾. Про се навязання приязних відносин з Руссю і вислання до них єпископа каже також і сучасник Фотій в своїм окружнику, але без всяких блзших подробиць: він каже, що Русь, нарід загално звістний з своєї нелюдськості й воєвничості, змінила свою поганську віру на християнство, прийняла єпископа і з ворогів стала підвластними й приятелями імперії, себ то стала її союзниками й обіцяла воєну поміч²⁾. Ся Фотієва згадка походить з-перед 866/7 р. і дає розуміти, що зносини розпочали ся не конче за часів імператора Василя (що сопровителем імператора Михаїла став в маю 866 р., а від 867 правив сам), а може й скорше, слідом по руськім поході 860 року³⁾.

¹⁾ Біограф оповідає, що до сього вражіння причинило ся особливо чудо: проповідник, для переконання слухачів-Русинів, вложив в огонь євангелія, і огонь не зробив на нїм ніякого сліду — се рішучо вплинуло на успіх проповіді. Мотив такої проби огнем досить розновсюдний в легендарній агіологічній літературі.

Оповідання біографії імператора Василя про руську місію перейшло до різних пізнійших візантійських компіляторів — Кедрина, Зонари, Гліки, і російських збірок, як Никонівська. Завдяки тотожності імені імператора Василя Македонянина з іменем Володимирового швагера в деяких грецьких компіляціях се оповідання дуже характерстичним способом скомбіновано з охрещенням Русь за Володимира — див. повість видану Бандуриєм. нове видання в *Analecta byzantino-russica* ed. Regel, Спб., 1891, і компіляцію патр. Макарія — уривок при виданню Ях'ї бар. Розена с. 222. Про Бандуриєву повість див. повійші замітки ак. Ламанського — опр. с. гл. XVII.

²⁾ Біографія імператора Василя в *Corpus hist. Byz.* XXVII гл. 97. Окружник — *Photii epistolae* р. 178.

³⁾ Біографія зрештою й виразно суперечить з окружником Фотія, бо каже, що єпископа на Русь ніслав патр. Ігнатій, що настав по упадку Фотія в 867 р., а Фотій згадує про вислання єпископа в своїм окружнику, ще перед своїм уступленням. В. Ламанский в своїй розвідці стараєть ся довести, що Русь навязала зносини з Візантією зараз по

В візантійських джерелах не називають ся ані правителі Русь, що вели сі зносини з Царгородом, ані провідники походу 860 року. Повість временних літ каже, що то були Аскольд і Дир. Се приводить нас до реєстру київських князів X віку. Річ се дуже неясна і непевна.

Повість, видно, знає добре Володимирового батька Сьвятослава і діда — Ігоря. По теорії її сей Ігор повинний бути сином новгородського князя — варязького вікінга Рурика, покликаного Новгородцями з-за моря. Через се всі інші київські князі мусіли опнитися на-за династією: Олег став воеводою Ігоря, чи в більшій версії — його опікуном і далеким свояком: Рурик умеравши „предасть княженіе свое Олгови, отъ рода ему суща, въдавъ ему на руцѣ сына своего Игоря, баше бо молодъ вельми“. Аскольд і Дир стають варязькими боярами, що відиросились у Рурика „з родом своїм“ до Царгорода, але по дорозі опановали Київ, що стояв без князів, почали княжити над „Полянскою“ (Полянською) землею, зібрали багато Варягів, з ними ходили на Царгород, та ледви не пропали від чуда, а Олег, що зараз по смерті Рурика рушає на полудень, підступом забиває їх як узурпаторів.

Олег в ширшій версії Повісті править в імені Ігоря: забиваючи Аскольда і Диру, він відкликаєть ся до прав Ігоря: „вы вѣста князя, ни роду княжа, но азъ есмь роду княжа“, и вынѣоша Игоря — „а се есть сынъ Рюриквъ“¹⁾. Але се тільки поправка початкової версії. Початкова редакція зовсім ігнорує приналежність Олега до династії та уважає Олега просто тільки воеводою Ігоря: „възрастшу же ему Игорю, и бысть храборъ и мудръ, и бысть у него воевода, именьмъ Олегъ, мужъ мудръ и храборъ“. В сій версії Ігорь сам каже забити Аскольда

неудалім поході, під вражінням царгородських прощесій. Все се тільки здогад; хронологічно се можливо, хоч довести, що се стало ся десь в р. 861, нема чим. При тім д. Лашанскій висловляє гадку, що в тій Фотисвій місії на Русь був посланий св. Кирил, і його т. зв. хозарська місія, що привела до хрещення „до двухсотъ чадій“, була в дійсности місією на Русь. Гіпотеза інтересна, хоч і лишаєть ся певнянням, чому наші джерела (Гавлерік і Панонське житіє) говорять про Хозар замість Русь. Можливо, що місія на Русь і дипломатичні зносини з Хозарією були складовими частинами дипломатичної акції, яку розпочало візантійське правительство по інциденті 860 року для забезпечення себе від подібних несподіванок, і тому зміли ся до купя.

¹⁾ Іпат. с. 13.

і Дира, покликуючи ся на свої права: „нѣ азъ есмь князь, и мнѣ достоитъ княжити“¹⁾). Редактор ширшої верзії Повісти, що мав перед очима умову Олега з Греками, де він зве себе „великим князем руським“, а може й каталогої київських князів, не міг лишити Олега в титулі воєводи, і він авансував на опікуна Ігоря.

Добра то опіка, що триває тридцять літ, коли Ігор давно мусів бути повнолітнім! Текст умови з Візантією рішучо противить ся сьому об'ясненню, бо Олег в ній зовсім не згадує нічого про того ніби правного князя — Ігоря: „мы... иже послани отъ Олга великаго князя рускаго и отъ всѣхъ иже суть подъ рукою его, свѣтльыхъ и великихъ князь и его великихъ бояръ“. Очевидно Олег не був ані опікуном, ані воєволою Ігоря, але таким самим князем, як і Ігор, його попередником на київській столі. Які династичні відносини були між ними, ми того не знаємо, так само як і автор Повісти. Мабуть тільки не був він батьком Ігоря, бо в таких разі се знали-б мабуть наші книжники і не зробили-б з Олега Ігорєвого воєводи, хоч як слабі й легендарні були їх відомости з тих часів.

Меньш ясна, але не меньш підозріла справа Аскольда й Дира. Я не можу тут знову промовчати тієї, правда — відомої нам тільки в дуже пізній редакції верзії, що Аскольд і Дир були потомки Кня. Уважаю можливим, що се верзія давнійша від теорії Повісти, але не хочу на сїм що небудь будувати. Досить і того, що пояснення Повісти, яким чином від Аскольда і Дира Київ перейшов до Олега (або Ігоря) виглядає дуже нещасливо: Аскольд і Дир, відпросивши ся від свого „князя“, ідуть на Царгород, але по дорозі займають Київ, що зовсім ніколи не належав їх князю, і за се гинуть як узурпатори — яка льотіка в тім узурпаторстві! Чому нпр. Володимир, убиваючи Рогволода, теж Варяга по Повісти, не відкликкуєть ся до своїх династичних прав? Династичної ідеї княжої в її пізнійшій формі, в якій знали її літописці другої половини XI в., в X в. ще не було. Недорічність відчули пізнійші компіатори і вставили пояснення, що Аскольда і Дира послав Олег з дарунками до Царгороду, але ті не виконали своєї місії, лишились у Києві, і Олег, розсердившись за се спроневірення, по-

¹⁾ 1 Новг. с. 5. Ся форма слів Ігоря зістала ся в ширшій верзії, як найліпший доказ компроміса в справі Олега.

становив пометятись¹⁾. Об'ясненне се, розуміть ся, нічого не варто, та цікаво тим, що показує почуте недоладности в оповіданню Повісти. Так само неймовірне й згадане вже її оповідання, як Аскольд і Дир зайняли Київ: „поидоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще: „чий се городъ?“ Они же (Киане) рекоша: „была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша градокъ съ, и изгибоша, а мы сѣднмъ, роды ихъ, и платимы дань Козарамъ“. Аскольдъ же и Диръ остаѣта въ городѣ семъ, и многы Варягы съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею“. В короткій (новгородській) версії Повісти нема нічого про те, як Аскольд і Дир з'явили ся в Києві — се, правдоподібно, дальша і дуже нещаслива в своїй ідилічності комбінація.

І ще дрібна, але характеристична подробиця: Аскольда і Диру убивають разом „злодѣи Игоревы“, несуть їх ховати „на гору“, але могили їх показують ся гень гень в різних місцях: „погребоша Асколда на горѣ, еже ся нынѣ Угорьское наричеть, идеже естъ дворъ Олминъ, на той могилѣ постави Олма церковь святаго Николы“, — отже на теперішнім Печерську, на Дніпровім березі, гень низше київської пристани, що була на устю Ночайни. А „Дирева могила за святою Ирпюю“, отже десь коло теперішньої Софійської катедрі, добрих півмилі від Угорьського. Очевидно, Аскольда і Диру не вбили разом, взагалі — вони не вмерли разом, а з тим і традиційне оповідання про їх смерть тратить ґрунт²⁾.

Тай само по собі взявши, се князюванне в Києві двох князів разом, що, по словам традиції, не були ані братами, ані батько з сином, дуже неправдоподібно.

Аскольда поховано на Угорьськім. Очевидно — він жив в тім княжій дворі, що стояв там: тут жив і був похований потім і Володимир Вел. (може пам'ять, що Аскольд жив тут, і привела автора до тієї подробиці, що Олег приїхав під Угорьське з своїми човнами). Се промовляє за тим, що Аскольд був дійсно князь київський. Факт, що на його могилі поставили потім церкву, веде нас до походу 860 р. і епізоду про охрещенне частини Русі по тім поході, при умові: дуже ймо-

¹⁾ Гиларовъ Преданія Начальной лѣт. с. 70—72 (рукописъ XVII в.).

²⁾ Сю недорічність відчув був Ламбін і через те, ратуючи традицію, викинув з текста, як пізнійшу приписку, звістку про Дируву могилу — Источникъ лѣтописнаго сказанія о происхожденіи Русі (Ж. М. Н. П. 1874, VI).

вірно, що Аскольд був той князь, що ходив 860 р. на Візантію і потім при згоді з Візантією прийняв християнство. Тим зо-всім природно об'ясняють ся факти, що Новість звязала похід 860 р. з його іменем, і що на могилі Аскольда поставили церкву.

Що до Дира, то його імя згадує Масуді (писав в 40-х рр. X в.). Перший між словянськими королями, каже він, то король аль-Дир¹⁾, він має великі міста, численні, залюднені землі; в столицю його держави приходять мусульманські купці з різними товарами²⁾. Нема ніяких трудностей прикласти се до найбільшого політичного центра східної Словянщини — Київ, що провадив велику торгівлю із Сходом, — хіба те, що Масуді говорять про Дира, як сучасника, коли сучасником його був Ігор³⁾; але можливе ненорозумінне, наслідком котрого Масуді, не знаючи на імя сучасного руського князя (він ніде не називає його), прийняв Дира за сучасника. Звістка Масуді в таких разі для нас важна, бо свідчила-б що Дир був князем (бо що він дійсно був на світі, за те свідчить і його могила „за святою Ориною“). Той факт, що в нашій традиції він зв'язується до купи з Аскольдом⁴⁾, промовляв би за тим, що в них треба бачити близьких до себе хронологічно князів. Далеко назад відсовувати назад Аскольда не випадало з огляду, що Масуді його уважав сучасником (та й у традиції він все кладеть ся на другім місці, по Аскольді), отже правдоподібніше буде Дира класти по Аскольді, перед Олегом. Він жив шабуть на княжій дворі на старім городі, де був княжий двір в середині X в., — тож там його й поховано.

Початок Олегового князівства прийдець ся трохи посунути на пізнійше, з огляду на звістку про війну Дира (в літописі розуміеть ся. — Аскольда і Дира) з Печенігами: до конфлікта

1) Аль — арабський член, Дир — імя. Варіант: аль Ди.

2) Вид. Гаркави с. 137.

3) Недавно Вестберг (Beiträge IX), признаючи, що держава Алдира відповідає Київській державі, таки поправляв без пережонії Алдира на Ігоря.

4) Придоста два Варяга и нарекоста ся князема: одному бѣ имя Аскольдъ, а другому Диръ (1 Новг. с. 4). Бяста у него (Рурика) два мужа: Аскольдъ и Дирдъ (Іп. с. 11). Иде Аскольдъ и Диръ на Грѣки — Іпат с. 12 воеваша Аскольдъ и Диръ Полочанъ — Никон. I с. 9. убиша множество Печенѣгъ Осколдъ и Диръ — Никон. I с. 9 и увидѣ Олегъ, яко Осколдъ и Дирдъ княжата... и убиша Асколда и Дира — Іпат. с. 13.

з ними у київських князів ледви могло прийти скорше як при кінці 80-х років IX в. Крім того аналіза літописної хронології приводить до виводу, що в подіях кінця IX і початку X в. вона, правдоподібно, енізняєть ся на 3—4 роки¹⁾. Отже Дяр міг жити в 980-х рр.

Але коли пішло вже на могили, то треба ще згадати за одну могилу — Олегову. Що могилу сього „віщого“ князя показували в різних місцях („погребомна ії на горѣ, иже глаголеть ся Щоковица“, а знов „єсть могила его в Ладозѣ“²⁾), то ще не велике диво, але-ж бо і в самім Київі було аж дві Олегові могили — одна на Щекавиці, друга десь недалеко старих „Жидівських воріт“ (як думають, на місці теперішньої обсерваторії). Се наводить на гадку — чи не було в Київі двох князів того імені, одного на початку X в., а другого перед тим, напр. десь в першій половині IX в.? Се могло-б нам почасти пояснити й те, чому в літописі так богато скуплено подій коло Олега³⁾.

Нарешті міг бути київським князем той Бравлін, що ходив на Сурож, але так само міг бути якимсь князем на полудні, залежним від Київа, або київським воеводою⁴⁾.

Отже по тих наших елюкубраціях реєстр старших київських князів виглядав би так:

Олег??

Бравлін??

Аскольд — правив між 860 і 867, може й довше.

Дяр — при кінці 880-х рр., правдоподібно, ще княжив.

Олег, одинока певна дата його князівства — се 911 р. (умова з Греками), умер правдоподібно яких 4—5 літ по тому

Ігор, вмер по 944 р., а перед 948—9 рр.

Ольга, регентка в 940—950 рр.

Святослав — вмер 972 р.

Вертаємось до історії Київської держави.

Вище ми сказали, що звістки IX в. про Русь натакають на ієтнованне вже більшої політичної організації, скупленої коло

¹⁾ Про се пише і в ескурєі І. ²⁾ Пат. с. 24 і 1 Новг. с. 7.

³⁾ Злогад про двох Олегів висловив проф. Антонович — Публичныя лекціи с. 57; про Олегову могилу в Київі і її місце спеціальна розвідка пок. П. Лебединцева в Чтеніях київського ієторичного товариєтва т. 1.

⁴⁾ Про поправки імені Бравліна див. приєткту 49.

„Руської“ — Полянської землі. Патр. Фотий же говорить виразно, що Русь перед своїм походом на Візантію в 860 р. уже „підбила своїх сусідів“. Попробуємо тепер розглянути ся в сім питанню.

Почнемо від Повісти. Очевидно, її автор мав дуже слабі відомости про сформованне комплексу земель Руської держави. Він вийшов з цієї трудності, зложивши сю історію на часи північного Олега. Не можемо знати, чи йшов він тут за народніми традиціями, що говорили про війни й завоювання Олега (або Олегів), чи на власну руку скомбінував сю грандіозну окупацію. Новгородські Словени, половецькі й ізборські (пізніші псковські) Кривичі з словянськими кольоніями в землях Чуди, Веси і Мери становлять у нього державу Рурика; Олег окрім того підбиває в своїм поході на полудень: смоленських Кривичів, середнє Подніпровє (Любеч — тоді визначне торговельне місто), Київщину: „поиде Олегъ, поемъ воп свои многи — Варягы, Чюдь, Словѣны, Мѣрю, Вєсь, Кривичи, и прия городъ Смоленскъ, и посади въ немъ мужъ свой; и придоста къ горамъ киевськимъ...“ По сім, похід за походом, підбиває він Деревлян, Сіверян і Радимичів (в хронологічній схемі Повісти се уміщено під 883—5 р.), „и бѣ обладая Олегъ Деревляны, Поляны, Радимичи, а со Уличи имѣяше рать“. На тім кінчать ся придбання Олега, але в його поході на Візантію беруть участь ще Хорвати, Дуліби й Тиверці в ролі союзників („яже суть толковины“ — помічники)¹⁾, а в північній версії ще Вятичі. Крім того на сі ж часи треба б положити ще й прилученне Дреговичів, бо пізніше ніде нема згадки про се. По сій Олегівій роботі мало що зіставалось його наступникам робити в східно-словянськими народами. Ігор „примучив“ Уличів і вєвав ся з Деревлянами, Святослав підбив на ново Вятчів, а Володимир знову підбив Полочан, Радимичів і Вятчів і повернув західні землі.

Рокується ся, автор мав ліпші відомости про походи Володимира й Святослава, ніж в кінця IX в. Про походи другої половини X в. могла бути розмірно свіжа пам'ять в другій половині XI в., коли укладала ся Повість. Дійсно, походи Святослава напр. потверджують ся пільшими джерелами досить до-

¹⁾ Так найправдоподібніше пояснив се слово Григорович на підставі ілюст. азбуковника: Александръ — помічникъ людемъ, сирѣчь толковникъ, Алексѣй — пособникъ, толковникъ. Труды III съѣзда I с. LIII.

кладно (крім деталей, розуміть ся); але вже всі походи Ігоря зв'язані з різними легендами й, розуміть ся, о стільки й перешовали ся в пам'яті, о скільки були зв'язані з якоюсь легендою. Походи-ж Олега, виключивши його звістний похід на Візантію, не мають і легендарної закрески, а виглядають всі на комбінацію автора. В кождім разі, навіть припускаючи тут якісь перекази, традиції, все-ж таки завоювання цілої Сіверщини (найбільшої з етнографічних територій!), завзятих в своїй свободолюбности Деревлян і ще Радимичів в три походи, розуміть ся, лишились повним абсурдом. Не лишне виглядає похід Олега з Новгороду на Київ, де він без спротивлення опановує міста на дорозі, скидає своїх бояр узурпаторів з київського столу, а на Новгородців, що по словам Повісти „суть оть рода варяжьска, преже бо бѣша Словѣни“, зараз накладає дань — „Варягомъ даяти“.

Порівнюючи звістку, що за Володимира з Новгороду давали до київського скарбу дві частини данини, а третю роздавали новгородським Варягам, ми будемо мати повне право зрозуміти звістку Повісти про новгородську дань за часи Олега так, що Новгород платив певну дань до Києва від непам'ятних часів. Сей факт рішучо противить ся теорії автора, по котрій Київ був здобутком Новгороду, й виразно натякає, що в дійсности Новгород навпаки був здобутком Києва. Коли зважити тепер ще недорічність історії з Аскольдом і Диром і їх убиття, і той цікавий факт, що в хронологічній таблиці, на нинішніх місцях Повісти, зовсім ігнорують ся й Рурик, і князівство Олега в Новгороді, а рахунок іде „оть първаго лѣта Олгова, по нелѣже сѣде в Києвѣ“, то мусимо усунути з сфери фактів ділий той Олегів похід з Новгороду на Київ, як дуже сумнівну комбінацію.

Відкидаючи, як непевну комбінацію пізнішого книжника, літописну традицію про згуровання земель Руської держави, попробуємо порадити собі иньшими способами. Передовсім ми мусимо виходити з вщепоставленого виводу, що ті здобутки Київської держави, про які нема мови в 2-ій пол. X в., мусіли, по всякій правдоподібности, бути зроблені перед серединою сього століття. Що вже тоді Руська держава була велика, вложена з великого числа різним способом зв'язаних з Києвом країв і племен, на се вказує й дуже мале число пізніших територіальних здобутків, і велике число підручних князів за часів Ігоря, і нарешті деякі безпосередні, зовсім певні вказівки.

Способи, якими поодинокі землі чи племена могли бути тоді зв'язані з Київом, були різні, нушу особливо піднести сю справу. Ми можемо більш менш, бодай приблизно, здавати собі справу в того, які землі входили в круг політичного впливу Києва скажимо — на початку X в., але рідко де зможемо докладніше означити, в яких саме відносинах, в якій степені залежності стояла та чи иньша земля до Києва. А в тих відносинах могли бути найрізніші відмінні. Ми стрічаємо напр. племена, про котрі сама Повість додає, що вони були тільки „толковниками“ київського князя, се-б то добровільно, чи не добровільно — наслідком „примучування“, піддали політичному впливу київського князя, послали з ним в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дани, ані не мали иньших зобов'язань супроти нього, чи якихось обмежень своєї управи. Иньший нарід наслідком „примучувань“ з'обов'язувався платити дань, але при тім заховував своїх князів і внутрішню управу в цілості, ненарушену. Деревляне нпр., примушені здавна (по Повісті — за Олега) платити дань київському князю, заховують до середини X в. своїх власних князів, що, очевидно, правлять ними по давньому („наши князи добри суть“, кажуть про них Деревляне, протиставляючи київським здирщикам), і роль київського князя обмежалась періодичними походами туди за данею („полюдне“). Знов иньший нарід чи земля могла дістати осібною князя з руки київського великого князя, але такий князь правив своєю землею зовсім самостійно, обов'язаний тільки помочю або що найбільше — данною київському князю. Нарешті (і се вже найвища степеня залежності), київський князь замість князя міг послати своїх „мужів“ в ролі намісників — „посадників“ і задержати управу безпосередно в своїх руках.

Вертаючи ся по сім поясненню до річи — передо всім візьмемо під увагу нашу той факт, що, виключивши легендарне оповідання про похід Олега (або можна сказати — як видно власне з сього оповідання), в народній пам'яті не зістало ся ніякої пам'яті про те, як прийшли до політичного зв'язку з Київом міста на великій водній дорозі дніпровсько-балтійській, по тім „пути із Варяг в Греки“. Се служить доказом, що то стало ся дуже давно, і воно само по собі зовсім зрозуміло, і так мусіло бути. Коли ми пригадаємо, що Київ був передо всім торговельним містом, що як раз торговельні інтереси, по всякій правдоподібності, мусіли дати тут ініціативу до державної організації і взагалі кермували політкою, то мусимо прийняти, що ки-

івська політика була передо всім звернена до забезпечення торгівлі, а слідом — до опановання своєї найважнійшої торговельної дороги. В гору Дніпром найважнішими стаціями на сій дорозі були — полянський Вишгород, Любеч на середнім Дніпрі, Смоленськ на верхнім Дніпрі, там де з нього переходили торговельні шляхи на Двину, на Волхов і на верхню Волгу; далі Новгород — на північній дорозі до Фінської затоки, Полоцьк — на західній дорозі, Двикою. Дорогу Дніпром на полудень від Київа знаємо дуже мало, бо єї краї застасмо в періоді упадка під напором Печенігів, можемо тільки вказати зараз низше Київа Витчев, далі Родню на устю Роси; на нижнім Дніпрі знаємо славний торг — Олеше.

Ми можемо з усякою певністю прийняти, що вже в 2-ій пол. IX в. сей великий торговельний шлях був в руках київських князів, племена і городи на нім — під політичним впливом Київа, чи підбиті і обсажені київськими „світлими і великими князями“, чи звязані союзнами з Київом, під київською гегемонією. Сьому факту дала вираз *Повість временних літ*, представивши як здобуток першого київського князя — підбито торговельних міст і цілих племен на Дніпровій дорозі.

З явжнім Дніпром се певно стало ся ще при кінці VIII в., про се певно свідчать руські походи на Чорнім морі з IX в.

В літописній традиції війни з Уличами, що сиділи низше Полян по Дніпру, надають ся найдавнішим князям: в ширшій версії *Повісти Олег „імѣяше рать“ з Уличами й Тиверцями*, в новгородській версії воюють з Уличами Аскольд і Дир¹⁾. Не знати, чи се пам'ять про давні війни за торговельну дорогу, перенесені на яке столітє пізнійше, чи реальна згадка про якісь війни з Уличами при кінці IX в.; в останнім разі се не були перші проби: нові війни могли вестися київськими князями наслідком порушень здавна усталених відносин, чи для зміцнення свого впливу та влади над територією нижнього Дніпра. В усякім разі тоді ще Уличі не були опановані, або приборкані вповні: Ігорь звів з ними нову боротьбу, і аж вона привела до повної переваги Київа над ними. Пам'ять про неї переходила ся досить добре, завдяки важним подіям і легендам, звязаним з нею. Боротьба була завзята, облога уличького міста Пересічна тривала три роки, вкінці здобуто його; Уличів при-

¹⁾ 1 Новг. с. 4, Іпат. с. 14.

мучено нарешті на стільки, що вони мусіли згодити ся давати дань. Управу сеї нової провінції, чи властиво збір дани передав Ігор своєму воєводі Свенельду¹⁾. В звязку з сею кампанією літописець згадує про перехід Уличів з над Дніпра в землі між Богом і Дністром. Хронологічні відносини сеї міграції до кампанії неясні; коли кампанія стала ся по міграції, як то можна уважати правдоподібнішим²⁾, то можна подумати, що вона могла бути наслідком міграції — що помандрувавши з над Дніпра, Уличі хотіли виломити ся з уставлених київськими князями форм залежності, й се привело до сеї війни, що й закінчила ся капітуляцією Уличів.

Ослаблене міграцією Уличів Подніпрове вимагало тим більшої охорони від Печенігів, що десь в 80-х рр. IX в. розпросторюють ся в чорноморських степах, і вже в 90-х рр. з'являють ся над Дунаєм. Про перші конфлікти з ними — очевидно на нижнім Дніпрі, говорить звістка, перехована тільки в одному пізнійшій літописній збірнику (Никонівській): „избиша множество Печенѣгъ Осколдъ и Дирь“³⁾. Нема ніякої причини помітувати сею звісткою, тільки по вище висловленому, сю подію скорше можна приложити до кн. Дири. Після того Повість містить під 920 р. ляконічну фразу, що Ігорь воював з Печенігами; оповісти щось більше про сю боротьбу вона змогла тільки від 2-ої пол. X в., коли печенізькі напади безпосередно стали досягати київських околиць; перед тим мусіли бути війни, але вони для нас пропали. Але що й серед тяжкого печенізького натиску в середині X в. Русь ще тримала ся на устю Дніпра, бачимо з умови Ігоря з Візантією 944 р.; тут Русини з'обов'язують ся не перешкаджати Корсунянам в рибальстві на устю Дніпра і не анювати там собі (очевидно іде мова головню про руських рибалок і промисловців).

Що до верхнього Дніпра і взагалі тих північних доріг, які веде з Київа до північних земель, то тут повторюю, важно, що Повість залічує опанованне їх до найперших здобутків київської династії: уже на самім початку вони взяли в свої руки Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Любеч. В парафразі умови з Греками під 907 р. межи „руськими городами“, де сиділи „величии князья, подъ Ольгомъ суще“, стрічаємо Полоцьк і Лю-

¹⁾ 1 Новг. с. 7—8.

²⁾ Див. вище ст. 178—9. ³⁾ Никон. I с. 9.

беч¹⁾. Очевидно, хто мав в своїх руках Любеч і Полоцьк, мусів мати й Смоленськ. Дійсно, Константин Порфирородний, оповідаючи про Русь в 40-х рр. X в., між підвласними Русі народами згадує Кривичів, а між містами „провінціональної Русі“ — Міліїтску, що не може бути нічим іншим крім Смоленська. Тут же, між „руськими“ містами, стрічаємо і крайню стацію на дніпровсько-балтійським шляху, Новгород (*Νεμουράρη*), „де сидів Святослав, син руського князя Ігоря“. Новгород таким чином тоді вже був дуже тісно (максимально) зв'язаний з Київом, і се відповідає погляду Повісти, що Новгород платив дань в Київ вже при кінці IX віка. Згадаю, що натяк на залежність Новгорода можна бачити і в звістці Джайгані (писав при кінці IX або на початку X в.), що Русь, себто Руська держава, складаєть ся з трох частин — київської (столиця Куяба, Київ), „Славії“ і Танії (чи Табії)²⁾; досить правдоподібно приймають, що ся Славія — то новгородські Словене.

Як бачили ми, Ігорів син сидів в Новгороді за життя батька; він був тоді о стільки малий, що розумієть ся, правив тільки номінально. Се наводить на гадку, що практика — посилати в Новгород, як на значнійший стій, одного з синів київського князя, часто — найстаршого, могла уставити ся ще скорше, ніж за Ігоря, і Ігор ішов тільки за сям звичаєм.

Разом з Новгородом і Смоленськом в політичну залежність від Києва мусіли прийти словянські кольонії в фінських землях. Словянська кольонізація серед Фінів і разом — розпросторенне тут політичного впливу її словянських метрополій — Новгорода, Ізборська (Іскова), Смоленська — мусіли розпочати ся дуже рано. Зовсім правдоподібно об'ясняють легенду про покликання Варягів Новгородцями спільно з Кривичами, Чудю і Веслю, що се треба розуміти як пам'ять про стару звязь Новгорода з словянськими кольоніями в сих землях³⁾.

1) Можлива непевність, чи сі городи стояли в умові, чи може се додаток літописця, бо пізше в уривку сейж умови вчислено тільки: „отъ города Кіева, и пакы ис Чернигова, и Переяславля, и прочии городы“, а тут: „на Кіевъ, таже и на Черниговъ, и на Переяславль, и на Польтескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая городы“. Можливо, що Полоцьк, Ростов і Любеч — се ампліфікація літописця, але і тоді інтересний погляд редактора, що ті міста належали до Києва на початку X в. 2) Труды Ш съезда I с. 279, пор. више с. 172 і 260.

3) Костомаровъ Сѣверо-русскія народоправства I гл. 2; сей погляд прийняв ипр. Корсаковъ Мера и Ростовское княжеіе с. 49, і взагалі він досить популярний.

Центри словянської колонізації в фінських землях — Білоозеро в землі Веси, Ростов — в землі Мери, Ізборськ — в землі Чуди, виступають в Повісті новгородськими провінціями чи союзними землями вже за часи Рурика, значить уже в IX в. мали прийти в політичну залежність від Києва. Сфера політичного впливу, колонізації й підбивання фінських земель потім неустанно розширялась, але сей процес дуже мало відомий, та й має для нас другорядне значіння.

Не менше може важкою торговельною дорогою, як „путь із Варяг в Греки“, були шляхи з Києва на схід, суходолом і ріками — на Болгар, Ітиль і через нього далі в закаспійські землі; вже-ж у IX в. руські купці користали з них (як каже ібн-Хордадбек). Сі шляхи йшли через землі Сіверян та Ватичів, і се звертало політику київських князів у сей бік від дуже давніх часів, не кажучи вже про той мотив, що Сіверяне держали в своїх руках на значній просторони Дніпровий берег і були безпосередніми сусідами Києва.

І Сіверяне і Ватичі і Радимичі підлягали колись хозарській вержности, як і Поляне. Увільнивши ся від неї (а се мусіло стати ся в кождім разі не пізнійше VIII в.), Київ мусів зараз взяти ся до боротьби з хозарським впливом на лівім боці Дніпра, особливо у Сіверян і Радимичів; підкорядкованне сих народів київській політиці мусіло таким чином іти в парі з визволеннем їх з залежності від Хозарів. Се визволенне, розумієть ся, мало свої приємні сторони для тутешніх громад, і се улекшувало справу київської політики на ґрунті: треба було тільки забезпечити сі племена від Хозарів. Хозарська-ж держава в IX в., видима річ, упадає, і боротьба з нею для київських князів не мусіла бути надто тяжкою. Сіверянські центри — Любеч, Чернігів і Переяслав Повість представляє уже на початку X в. обсадженими київськими намістниками й залогами (парафраза Олегової умови). Чернігів (*Τζεργίωγα*) і мабуть Любеч (*Τελιούτζα*) виступають між руськими містами у Константина Порфирородного¹⁾. В дійсности ся наддніпрянська скрайка сіверянської території мусіла ще далеко скорше прийти в за-

¹⁾ *Τελιούτζα*, розумієть ся, дуже мало подібна до Любеча, але се звичайне толкованне сього слова має більше за собою, ніж може здавати ся на перший погляд: ниньшого подібнійшого імени на середнім Дніпрі не можна вказати, а Константин, видно, вичисляє важливі міста на Дніпровій дорозі в напрямі з півночі на похудень.

залежність від Києва, коли зважити, що в першій половині X в. київські князі вже — з одного боку стояли міцною ногою на устю Дона, з другого — завели в круг свого політичного вплива Вятчів. Вятчів згадує Повість між учасниками Олегового походу на Візантію, хоч се імя читаєть ся і не у всіх кодексах; але що в XI в. розпросторенне зверхности руських князів на землі по р. Оці дійсно уважалось фактом ранійшим від походів Святослава і кдало ся на початки X в., се потверджує оповідання Повісти, що вже Рурику підлягав Муром, центр словянської колонізації в землях фінської Муроми (на середній Оці), північно-східніх сусідів Вятчів¹⁾. Але тодішня залежність Вятчів від Києва була досить поверховна, бо політичний вплив Хозарії тут ще не був знищений: Вятчі, стоячи вже під київською гегемонією, ще в другій половині X в. платили дань Хозарам, як каже Повість — „по шелягу от рала“, і аж походи Святослава на Хозар та зруйнуванне Хозарської держави увільнили Вятчів зовсім від Хозарів²⁾. Се зміцнило київські впливи і в басейні середньої й нижньої Оки, де за часи Володимира напевно звістна київська волость в Муромі. Що в тіснійшій залежності від Київської держави Вятчі дійсно були приведені розмірно досить пізно, показує те, що ще при кінці XI в. тут були свої князі (отой Ходота в синоі), ба навіть ще в XII в. вони заховують свою племінну назву і якомсь на узбочи стоять в тодішнім політичнім житю. Але нам тут досить того факту, що в першій половині X в. під політичним впливом Києва стоять навіть Вятчі — супроти того для біверянського Подніпровя початки залежности від Києва треба посунути гень назад за межі X в.

Ще до Подоня, то передовсім тут важні походи Руси на схід; ми починаємо про них чути в останньої чверти IX в., від того похода Руси на Абесгун за часів абу-Зейда. Потім 909/10 р. знову Русь приходила на Абесгун; 912/3 р. був великий похід Руси, коли вона страшно пустошила полудневий берег Каспійського моря, і в 944—5 рр. знову. Русь при тім звичайно прохо-

¹⁾ Іпат. с. 11. ²⁾ Іпат. с. 42.

³⁾ Вятчів бракує в кодексах полудневої редакції найдавійшої літописи (Іпатськїм й ин.), в Переяславо-суздальській і пізнійшій Архангелогородській компіляції; тому дехто уважав імя Вятчів в сїм оповіданню пізнійшим додатком — Ламбін Ж. М. Н. П. 1873, VII, Вагалій Історія Сѣвер. в. с. 34.

Центри слов'янської колонізації в фінських землях — Білоозеро в землі Веси, Ростов — в землі Мери, Ізборськ — в землі Чуди, виступають в Повісті новгородськими провінціями чи союзними землями вже за часи Рурика, значить уже в IX в. мали прийти в політичну залежність від Києва. Сфера політичного впливу, колонізації й підбивання фінських земель потім неустанно розширялась, але сей процес дуже мало відомий, та й має для нас другорядне значіння.

Не менше може важкою торговельною дорогою, як „путь із Варяг в Греки“, були шляхи з Києва на схід, суходолом і ріками — на Болгар, Ітиль і через нього далі в закаспійські землі; вже-ж у IX в. руські купці користали з них (як каже ібн-Хордадбег). Сі шляхи йшли через землі Сіверян та Вятичів, і се звертало політику київських князів у сей бік від дуже давніх часів, не кажучи вже про той мотив, що Сіверяне держали в своїх руках на значній просторони Дніпровий берег і були безпосередніми сусідами Києва.

І Сіверяне і Вятичі і Радимичі підлягали колись хозарській верхності, як і Поляне. Увільнивши ся від неї (а се мусіло стати ся в кождім разі не пізніше VIII в.), Київ мусів зараз взяти ся до боротьби з хозарським впливом на лівім боці Дніпра, особливо у Сіверян і Радимичів; підпорядкованне сих народів київській політиці мусіло таким чином іти в парі з визволенням їх з залежності від Хозарів. Се визволення, розумієть ся, мало свої приємні сторони для тутешніх громад, і се улекшувало справу київської політики на ґрунті: треба було тільки забезпечити сі племена від Хозарів. Хозарська-ж держава в IX в., видима річ, упадає, і боротьба з нею для київських князів не мусіла бути надто тяжкою. Сіверянські центри — Любеч, Чернігів і Переяслав Повість представляє уже на початку X в. обсадженими київськими намістниками й залогами (парафраза Олегової умови). Чернігів (*Τζερνίγωνα*) і мабуть Любеч (*Τελιούτζα*) виступають між руськими містами у Константинополі (Порфирородного¹). В дійсности ся наддніпрянська скрайка сіверянської території мусіла ще далеко скорше прийти в за-

¹) *Τελιούτζα*, розумієть ся, дуже мало подібна до Любеча, але се звичайне толковання сього слова має більше за собою, ніж може здавати ся на перший погляд: вільного подібнішого імени на середнім Дніпрі не можна вказати, а Константинополі, видно, вчисляє важніші міста на Дніпровій дорозі в напрямі з півночі на південнє.

залежність від Києва, коли зважити, що в першій половині X в. київські князі вже — з одного боку стояли міцною ногою на устю Дона, з другого — завели в круг свого політичного вплива Вятчів. Вятчів згадує Повість між учасниками Олегового походу на Візантію, хоч се імя читається і не у всіх кодексах; але що в XI в. розпросторення зверхности руських князів на землі по р. Оці дійсно уважалось фактом ранішим від походів Святослава і кляло ся на початку X в., се потверджує оповідання Повісті, що вже Рурику підлягав Муром, центр слов'янської колонізації в землях фінської Муроми (на середній Оці), північно-східних сусідів Вятчів¹). Але тодішня залежність Вятчів від Києва була досить поверховна, бо політичний вплив Хозарії тут ще не був знищений: Вятчі, стоячи вже під київською гегемонією, ще в другій половині X в. платили дань Хозарам, як каже Повість — „по шелягу от рала“, і аж походи Святослава на Хозар та зруйнування Хозарської держави увільнили Вятчів зовсім від Хозарів²). Се зміцнило київські впливи і в басейні середньої й нижньої Оки, де за часи Володимира напевно звісна київська волость в Муромі. Що в тіснійшій залежності від Київської держави Вятчі дійсно були приведені розмірно досить пізно, показує те, що ще при кінці XI в. тут були свої князі (отой Ходота в сиком), ба навіть ще в XII в. вони заховують свою племінну назву і якомсь на узбочи стоять в тодішнім політичному життю. Але нам тут досить того факту, що в першій половині X в. під політичним впливом Києва стоять навіть Вятчі — супроти того для сіверянського Подніпров'я початки залежності від Києва треба посунути геть назад за межі X в.

Що до Подоня, то передовсім тут важні походи Руси на схід; ми починаємо про них чути в останньої чверти IX в., від того походу Руси на Абесгун за часів абу-Зейда. Потім 909/10 р. знову Русь приходила на Абесгун; 912/3 р. був великий похід Руси, коли вона страшно спустошила полудневий берег Каспійського моря, і в 944—5 рр. знову. Русь при тім звичайно прохо-

¹) Іпат. с. 11. ²) Іпат. с. 42.

³) Вятчів бракує в кодексах полудневої редакції найдавнішої літописи (Іпатський й ин.), в Переяславо-суздальській і північній Архангелогородській копіях; тому дехто уважав імя Вятчів в сій оповіданню пізнішим додатком — Ламбін Ж. М. Н. П. 1873, VII, Багалій Історія Сѣвер. в. с. 34.

дила на човнах Доном і звідти, переволочивши їх суходолом через нешироку шию, плила Волгою в Каспійське море. Хоч Масуді в оповіданню про похід 912/3 р. каже, що хозарське правительство тоді перепустило Русь в Каспійське море добровільно за обіцяну половину здобичи, але очевидно, ці походи зовсім не були хозарському правительству шкідливі, і коли воно їх не спиняло, то тому, що не мало сили. Таким чином і ці походи свідчать також про повний упадок Хозарської держави почавши в кінці IX в.

З другого боку, ці походи на Каспійське море для Русі не були б можливі, як би вона не почувала себе дома на нижнім Дону, — подібно як чорноморські походи свідчать про її пановання на нижнім Дніпрі. І дійсно, ми маємо вразні вказівки з 1-ої пол. X в. про київські впливи в землях нижнього Дону й Азовського побережжя: в умові Ігоря з Візантискою 944 р. руський князь з'обов'язує ся не перепускати на кримський бік Болгарів Чорних, що жили на кавказькій березі Азовського моря: „а о сихъ вже то приходять Черньни Болгаре и воюють въ странѣ Корсуньстий, и велимъ князю рускому, да ихъ не пуцають: пакостятъ странѣ той“¹⁾. Виходить, що київський князь чи безпосередно, чи то через якого підручного держав в руках Керченську протоку, коли міг пускати або не пускати тих Болгар з Кавказу до Криму. Стара Фанаторія, що від VIII в. в грецьких джерелах зветь ся *Τριτάτορχα, τὰ Μάταρχα*²⁾, в руських — Тмуторокань, виступає в числі руських волостей вже за часи Володимира, але наведений параграф умови Ігоря показує, що вона належала до київського князя вже в 1-ій пол. X в. Досить правдоподібно супроти того виглядає здогад, що той „острів великості на три дні дороги“, „вкритий лісами й болотами, нездоровий та такий вохкий, що як ступиш ногою на землю, то аж трясеть ся“, де по словам Ібн-Росте (1-а пол. X в.) жила Русь, то Таманський півострів³⁾. Інший параграф

¹⁾ Ламбін в своїй розвідці О Тмутараканской Русі (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, I) читає: „пакостятъ и странѣ его“ (с. 66); він думає, що тут мова про тмутараканського князя, і той володів землями по обох боках Боспора, а заснування сього князівства Л. кладе на часи Олега (с. 70 і далі).

²⁾ Каталог епархий вид. De Boor (Zeitschrift für Kirchengesch. 1891) (*Τριτάτορχα*), Константин Порфир. De adm. с. 42.

³⁾ Ібн-Росте с. 34. Васильевскій Русско-византійскіе отрывки VII, Ж. М. Н. П. 1878, I с. 111—2, пор. Гаркави в Трудах IV з'їзда II с. 242. Инакше толкує Вестберг Beiträge I.

тієїж Ігорової умови з Греками, де „князі руські“ зобов'язують ся не воювати грецьких городів в Корсунських краях і не мати на нього претензій (за те Візантія обіцяє Русі поміч — очевидно в тих азовських краях), натякає, що руське князівство переходило й на кримську сторону протоки, а руські князі пробовали його розширити далі, забираючи візантійські городи. Сюди-ж належить звістка Льва Диякона¹⁾, що Ігор по своїм нещасливим поході на Візантію утік до дому „ледве в десято човнами до Кімерійського Боспору“ (Керченської протоки).

Взявши се все на купу, бачимо ясно, що Русь держала Азовське море, а з тим разом, очевидно — і Подоне в своїх руках вже в першій половині X в. А що власне часи по приході Печенігів як найменше надавали ся до нових здобутків у сих краях, мусимо змицненне впливу і власти кївських князів в них відсунути на другу половину IX в. що найменше. Очевидно, се розширення руських впливів на Подоне мусіло стояти в зв'язку з боротьбою Кієва з хозарською зверхністю на лівім боці Дніпра, було її дальшим продовженням.

Не так уже торговельні інтереси, як передовсім оборона спокою, безпечности кермовада відносинами Кієва до сусідів на заході. Так важна пізнійше торговельна дорога на захід тоді далеко не могла рівняти ся значінням із східною та полудневою. За те відвічні пограничні бійки і напади Деревлян, що ще в непамятні часи „обиджали“ Нолян, мусіли вже в найперші часи привести Кївську державу до боротьби з сими сусідами. Новгородська версія каже про боротьбу з Деревлянами Аскольда і Дяра, ширша говорить, що Олег, осівши ся в Кієві, перш за все розпочав з ними війну, „и примучивъ я, поча на нихъ дань имать по чернь кунѣ“²⁾; як і иньші звістки про Олега, й ся значить стільки, що Деревляне вже дуже давно, перед X в., були примучені так, що мусіли давати дань кївським князям. Що в першій половині X в. Деревляне дійсно були вже данниками кївських князів, се ми на певно знаємо в двох джерел, що себе потверджують: легенда про смерть Ігоря й пімсту Ольги памятає, що Ігор ходив збирати дань до Деревлян і там наложив головою; Константин Порфирородний між підвластними Кієву народами, куди кївські князі ходили по

¹⁾ VI. 10. ²⁾ 1 Новг. с. 4, Інат. с. 13.

дань (на полюдніє), згадує й Деревляни¹⁾. Сі данні відносини, певно, уставили ся не відразу. Деревляне сильно борювались проти кнївської зверхности; Повість знає, що за Ігоря було деревлянське повстання, а результатом його заміна Олегової данини ще тяжшою, потім нове повстання, що закінчило ся смертю Ігоря; початок же сього деревлянського примучування певно виходив не тільки за границі X, але й IX столітя. В половині X в. Деревляне платили дань, але мали ще своїх князів і власну управу; повстання 940-х рр. закінчилось, правдоподібно, знесенням деревлянської автономії, й Святослав посадив уже „въ Деревѣхъ“²⁾ свого сина, чи властиво когось з своїх бояр, що мав правити іменем малолітнього княжича. В 1-ій пол. XI в. Деревлянська земля зовсім інкорпорує ся Полянській, не має вже осібних князів, хоч би і з кнївської династії.

Разом із зміцненням влади над Деревською землею мусіло йти розширення політичного впливу Кнїва над дальшими землями на захід і західню північ. Коли підбивались Кривичі (смоленські і полоцькі) і Деревляне, не могли довго зістатись поза сферою кнївського політичного впливу клином між ними уміщені Дреговичі. Ніяких звісток про боротьбу з ними не зістало ся в літописи, правдоподібно тому, що втягнуто їх під зверхність кнївську давно і без великих трудностей³⁾; Константин Порфирородний згадує Дреговичів між підвласними Кнїву племенами, а Володимир посадив вже свого сина у них в Турові.

Західні сусіди Деревлян — Дуліби, та полудневі — Тиверці по словам Повісті мали бути втягнені в круг кнївського впливу ще за Олега: всі вони виступають в поході Олега на Грецію як „толковини“, себ то автономні племена, з'обовязані до висилання своїх військ на поміч кнївському князю. Про Тиверців ще згадує Повість, що Олег воював з ними, але ся війна не привела до яких небудь острійших форм залежности від Кнїва крім посилання своїх полків. Лучан (*Λευζηννοι*) стрічаємо між підвласними Кнїву народами вже в 1-ій пол. X в. (у Константина Порфирородного). Але полуднево-західні землі стратили свій інтерес для кнївських князів після печенізького

¹⁾ *Вєрѣяноу* De adm. 9 (Тиверців, як деякі толкують, трудно тут бачити); на иньшому місці *Дєрѣвѣнѣсѣ* — гл. 37. ²⁾ Іпат. с. 45.

³⁾ Сей брак відомостей пробували об'яснити тим, що мовляв Дреговичі належали до Полоцька і з ним разом прийшли в залежність від Кнїва (Соловйов І с. 117, Завитневич — Область Дреговичей с. 586 й ин).

потону, що розігнав тутешню оселу колонізацію. Натомість західні українські краї здобували більше значіння, але тут, на західній окраїні Київська держава мусіла конкурувати з впливом інших, подібно як вона молодих, але повних молодечої сили держав — Польської, Чеської й Угорської, і ця конкуренція вимагала пильної уваги київського правительства. На жаль, авторів Повісти доля цих західних країв інтересувала також мало як і чорноморська або донська Русь; можемо тут тільки зазначити, що змагання Володимира коло привернення цих західних країн були, по великій імовірності, відновленням, ревіндикацією того, що вже перед тим, в IX—X в. було приведено в залежність від Києва.

Таким чином протягом IX і початку X віка Київ опанував уже майже всю ту територію, що входила в склад Руської держави. Всі східно-слов'янські племена, з деякими фініськими сусідами на півночі, тим чи іншим способом залежали вже від нього. Та ця залежність в переважній частині була ще дуже слаба: значна частина народів була тільки під гегемонією Києва, а не під властю його, зв'язана союзним, а не державним зв'язком. Між тими містами, де, по словам Олегової умови, сиділи „великий князи подъ Ольгомъ еуще“¹⁾, Повість називає Чернігів, Переяслав, Любеч, Полоцьк і Ростов. Коли додати сюди ще Новгород, де сидів, як знаємо, Ігоревий син, і Смоленськ, куди ніби Олег мав посадити „мужа“ свого, то ми побачимо, що в 1-ій пол. X в. були-б обсажені з руки київського князя як раз: а) слов'янські волости по головним торговельним дорогам, де крім князів — намістників мусіли сидіти й київські залоги, що боронили ці дороги і торгівлю а разом вели торг з місцевою людністю; б) слов'янські колонії по фініських землях (крім Ростова сюди-ж треба додати Білоозеро, Муром, може Ізборськ, де ще Рурик мав посадити своїх мужів), — вони мали теж важне торговельне і економічне значіння, збираючи дань з околичних громад, особливо „скору“ — їх можна прирівняти дуже добре до пізніших московських „острогів“ в Сибіри, що мали головною метою збирання „сибирської казни“, а для того мусіли мати якусь воєнну силу і становили ніби якусь адміністрацію. Ця схема є тільки правдоподібна, що ми дійсно можемо прий-

¹⁾ Треба уважати ці слова цитатою з умови, не поясненим Повісти: сама Повість не говорить ніде про таких великих князів; натомість деякі імена городів ніг додати й редактор Повісти.

няти вчислені Повістю резиденції київських намісників чи князів за реальні для початку X в.

Взагалі як початки київської держави мусіли бути тісно зв'язані з інтересами київської торгівлі, так і пізнійше інтереси державні переплутувалися з торговельними, а купецька верства з правительственною. Це найліпше відбилося в оповіданні Константина Порфирородного про Руську державу, уложенім безперечно на основі добрих, місцевих відомостей: тут руська торгівля й управа, княжа дружина й купецтво зливаються зовсім до купи: князі з цілою Русію (се-б то дружиною) на зиму йдуть на полює в підвласні словянські землі, там цілу зиму збирають вони дань, на весну Русь збирається до Києва, споряджає торговельну флоту й іде в Царгород (розуміється — не тільки сюди, а взагалі в різні грецькі торговельні центри), з предметами дані й торгівлі. Це представлення вповні потверджується автентичними умовами київських князів з Візантією, де торговельні вигоди становлять головний предмет і зміст, альфу і омегу дипломатичних зносин. Руські князі і бояре — разом правительство і купецькі підприємці. Київська державна політика стоїть на послужі у торгівлі, як торгівля становить знову ту економічну підвалину, на котрій оперують ся князі й правительство.

Та система городів і факторій по торговельних дорогах, обсаджених руськими князями і руськими залогами, становила наче скелет Київської держави. Не можемо сказати, чи як раз всі тутешні князі були поставлені з Києва (хоч се досить правдоподібно); досить того, що вони приведені були в безпосередню залежність від Києва, а дружинна верства, що спеціально носила імя руської, Русь, як репрезентантка цього державного зв'язку — приналежності до „руського“ центра, була тим кітом, цементом, що держав сі „волости“ в зв'язку з торговельним і державним осередком цієї системи — Києвом, та як кров обігала по всій системі держави, оживляючи її й удержуючи в цілості. В сучасних джерелах візантійських і арабських імя Руси надається спеціально дружинній верстві, що панує в сій Руській державі; про Константина Порфирородного я вже казав, що у нього Русь — се дружина, і він розрізняє сю Русь і підвласних „Словян“. З арабських письменників се найбільш виразно виступає у ібн-Росте: Русь — се воєнна верства, що не має ані ґрунтів, ані господарства, живе в того, що забирає у Словян і сиродує сусідам; війна — їх промисел; новонародженному кладуть меч

і кажуть: „не дістанеш від мене ніякої спадщини, мати мещ тільки те, що здобудеш снм мечем“¹⁾).

Разом з дружиною імя Русн, що було разом іменем політичного центра і зверхньої верстви держави, переносило ся і на підвластні землі. Тойже сам Константин Порфирородний називає київські волости, протиставляючи їх Кііву, „провінціальною Русню“ (*ἡ ἔξω Ρωσία*). Джайгані, і за ним пізнійші східні письменники імя Русн прикладають не тільки до Київщини, але й до належних до неї земель. Повість временних літ, очевидно, входить теж з того погляду, що імя Русн в X в. було загальним іменем для земель Київської держави: в паразфразі умови 907 р. Чернігів, Переяслав й ин. звуть ся „руськими городами“. Ними володіла Русь.

На скільки розгалужена була вже в 1-ій пол. X в. та система безпосередно звязаних з Кіівом волостей, показує умова Ігоря 944 р.: в ній виступає що найменше двадцять князів; їх реєстр має свій інтерес, тому його наведу. Наперед тільки завважу, що сей склад держави з яких двадцяти князівств можемо уважати досить трітким для середини X в.: коли тринадцять літ пізнійше прибуває Ольга до Царгорода, з нею бачимо знову 20—22 послн, очевидно — від сучасних руських князів.

В умові 944 р. виступають:

великий князь руський Ігорь з жінкою Ольгою

снн його Святослав (новгородський)

два племенника — Ігорь і Якун (норманське Акуп, Гакон)

Предслав²⁾)

Сфандрь, жінка Уліба (очевидно — якась вдова по князю, що мала свою волость, як Ольга, бо Уліба самого не згадано)

Турд (норман. *Fórdr*)

Арѣфасть (норм. *Arnfastr*)

Сфиркъ

Тудко (може зменьшене від Тудор)

Тудор

Евлик (чи Ерлик, мабуть попсоване імя)

Воік (в иньших: воистовъ іковъ)

Яминд (Аминѣдъ, може норманське *Amundi*)

Гунар (може норманське *Gunnar*)

¹⁾ Вид. Хвольсона ст. 35.

²⁾ Не Предслава, бо при жінках спеціально се означено, що то жінки.

Берн

Алдан

Клек

Етон (мабуть попсоване)

(одно імя мусить бути опущено тут, бо є тільки імя посла)

Гуд

Тульб чи Тулоб (вар. Туад, Тулд)

Ут (прикм. Утинъ, Усинъ).

Цікаво, що між сими іменами „князь“ 944 р. не знаходимо ми імен відомих нам з Повісті — ані воєводи Свенельда, котрому передав Ігор Деревлянську землю, збирати з неї дань, ані деревлянського князя Мала¹⁾. З того-б виходило, що в вище поданий реєстр не заведено ані тубильних князів і князків, що далі правили своїми округами під зверхністю київського князя (се й саме собою зрозуміло, бо сі князі не входили безпосередно в державну та дружинну організацію); ані не заведено тих київських бояр — дружинників, що не сиділи повсечасно в волостях, а тільки виходили періодично на полює до тих чи інших підвластних, але не приведених в безпосередню залежність від Києва волостей, бо вони, що-б так сказати, числили ся при київськїм штабі²⁾ і тільки висилали ся для збирання данини, або мали призначену з певних волостей дань на удержанне своєї дружини.

Число таких земель, де непорушно зіставала ся свійська управа, свої князі, і тільки від часу до часу (раз на рік найчастійше) прибував з полком дружини, для відповідного попертя свого права, чи то сам князь (київський або провінціональний) чи котрий в бояр на полює, збирати данину, — число таких земель, кажу, мусіло бути ще дуже великим в 1-ій пол. X в. Але були цілі племена, звязані тільки обовязком помочи, що ніколи не бачили на своїй території київських князів чи бояр, навіть тимчасово; в такїм стані були, по всякій правдоподібности, всі західні краї — Тиверці, Дуліби і дальші, а на крайнім сході — Вятичі, взагалі землі на узбочі; їх звязок з Київською державою був зовсім хисткий, майже номінальний.

Власне еволюція Руської держави в X—XI в. полягала в зміцненню сих звязків, розширенню сієї системи „руських“

¹⁾ Здаєть ся мнї, можемо тут спустити ся на Повість, що вони тоді дійсно були, бо імена Свенельда і Мала були звязані з памятною подією — як Ігоря убили Деревляни.

²⁾ Дрібніші бояре також і при інших, провінціональних центрах.

намісників і залог та розгалуженню її в усіх напрямках, в середину волостей, з часом все далі й далі. В оповіданню Константина Порфирородного території Словян новгородських, Деревлян, Дреговичів, Кривичів, Сіверян і інших Словян — се волости, куди тільки на час, змогою приходять руські дружини з князями „на полюдіє“. Образ зовсім вірний, тільки з тою поправкою, що князі не ходили всі з Кієва, бо вже був цілий ряд провінціональних центрів, де сиділи князі з руки київського „великого князя“. В таких землях громади правили ся собі по своєму, як хотіли, тільки обов'язані були віддати відповідну данину князю на „полюдію“ і виживити дружину екекутників під час збору сеї данини (се трохи хибно зрозумів Константин, кажучи, що київські князі з „усею Русію“ йдуть на зиму в „словянські“ землі й там перегадують ся до весни). Тільки новоді до сього збору дані почали прилучатись і різні адміністраційні та судові компетенції. Се ілюструє дуже добре пізнійше оповіданне літописи під 1071 р.: в Білоозеро приходить для збирання дани в імени кн. Святослава Янь Впшатич, і йому при тій нагоді заносять скаргу на безправности, які діють ся з причини „кудесників“; безправности сеї, очевидно, діяли ся за згодою місцевих властей (які-б вони не були), і скарга була певного рода апеляцією на них; Янь переводить слідство й чинить екекуцію. Те що в другій половині XI в. діяло ся може тільки в далеких фінських аннексах, в X в., певно, практикувало ся і в словянських волостях. Навіть ще за часи Ярослава бачимо, що княжий вирник (очевидно — судовий та фінансовий агент) тільки періодично приїздить у волость („урок вирнику“ в Руській Правді), — о скількиж менша мусіла бути участь центральної власти в управі і суді волости столітє перед тим! Очевидно, вона була мінімальна, і за границею міста, де резидував князь чи намісник, та його найближнього округа властиво її не було зовсім.

В тіснійше звязаних з Кієвом землях самоуправа зіставляла ся непорушеною тільки в границях дрібнійших округів; в головнійших центрах землі сиділи князі чи намісники і служили якимись судовими чи адміністраційними інстанціями, бодай у важнійших справах, бодай часом. Але у інших племен, як у Деревлян, Вятчів, може Дреговичів, на цілих етнографічних територіях в 1-ій пол. X в. не було ніяких повсечасних резидентів, і весь давній устрій землі зіставляв непорушеним. Напр. у Деревлян: Ігор примучив їх і примусив давати дань,

сю дань він передав Свенельду на удержання його дружини, але Свенельд ані сам, ані його відпоручники не перебували в „Деревах“ (нема сліду того): він, очевидно, вибрав ту дань собі підчас осіннього полюдя („и приспѣ осень“), а з своїм полком перебував при Ігорі, виконуючи всякі воєнні поручення; в Деревах же по давньому правили „добрі“ деревлянські князі, „иже роспасли суть Деревьскую землю“. Аж по великій війні з Деревлянами в половині X в. перестала ся давня управа. Теж і у Вятичів: в другій половині X в. їх оподаткував кнївський князь, а ще при кінці XI були тут свої князі. На такі території дивили ся в Києві головно як на джерела дани, як се характеристично (хоч і побільшено) відбило ся в оповіданню про заціпку Ігоря з Деревлянами — вся кнївська політика супроти сих підвластних племен кінчить ся на змаганню здерти скілько влізе.

Як і в сучасній державній політиці мілітарних держав, все обертало ся коло удержання армії — княжої дружини. Розширення підвласної території, побільшення дани давало можливість держати більше дружини. Передаючи Свенельду дань з Уличів, а потім з Деревлян, Ігор забезпечив удержання цілому корпусу дружини, що мав удержувати з тієї дани Свенельд. Розставивши дружинні залоги, що мали удержувати ся з побраної дани й натуралій в своїм окрузі, князь мав на поготові воєнні кадри, що в потребі могли бути змобілізовані і вислані куди треба, зіставивши на місці мінімально потрібні контингенти; при тім сї залоги забезпечали торгівлю, що була важним джерелом доходу для правительства й для самої дружинної верстви. Збільшенне-ж воєнної сили, *vice versa*, давало можливість кнївському князеві все далі розширяти круг свого політичного впливу, зміцняло становище князя, його перевагу над підручними „світлими і великими князями“ та воеводами.

Се була теж дуже важна сторона в еволюції Руської держави. І ті великі воеводи, що від себе удержували цілі корпуси дружини, як Свенельд, і ті провінціональні князі — були часом надто сильні і могли вирости над голову кнївському князеві; він мусів держати свою власну значну дружину та урівноважувати силу одних своїх підручників силою других. Між дружиною великого князя й дружинами його підручників та воевод могла часом виявувати ся певна емуляція, і кнївський князь мусів уважати, щоб служба у котрого з його воевод не стала для дружинника привабнішою, як у нього; коли Свенельд ді-

став деревлянську дань, Ігорева дружина почала завидувати: „се дасть сеи єдиному мужеві много: отроци Свѣнельжи изодѣлися суть оруженемъ и хорты, а мы нази“, и князь мусів добувати для своєї дружини якийсь новий дохід, аби собі не марикувала, не вважала становище Свенельдової дружини лишим від свого.

Підручні „світлі князі“, зовсім природно, мали тенденцію своє князівство уважати дідичним і не раз приходили до повної фактичної незалежності. Ілюстрацію дає історія з Полоцьком. Сю волость, як ми бачили, Новість зачисляє ще до Рурикових: ще він мав там саджати своїх мужів. За часи Святослава там сидів князь Рогволод; по літописі він „пришелъ изъ заморья“. Чи прийшов він дійсно зза моря чи ні, не знати (хоч норманісти впровадять імена його й його доньки з норманського, вони звучать по словянськи); але певно, що Полоцьку волость, яка входила в руську державну систему, він дістав з руки київського князя, може не сам, а ще якийсь його батько чи дід. Як би там не було, але Рогволод займає собі по смерті Святослава зовсім рівнорядне становище з його синами, і князь з київської династії тільки оружною силою його приборкує. Такі епізоди мусіли трапляти ся не рідко. Київський князь все мусів удержувати себе в фактичній, фізичній, щоб так сказати, перевазі, аби міг користати з своєї правної прерогативи — власті великого князя і зверхника.

Певну опору в сїм давало йому значінне самого Києва — центра торгівлі й культури для всієї держави, головного дружинного гнізда, з котрого виходили дружинні кадри й куди до певної міри й пізнійше мусіли тягнути. Але се все — до певної міри тільки. Зв'язок, що зв'язував державу, навіть в тій її примітивній формі, був дуже слабкий. Його треба було відсвіжати, відновляти — походами, знімами намістників і підручників, аби державна будова не отажила й не розсипалася.

Не мале значінне мусіли тут мати далекі походи, особливо в культурнійшій краї полудня і сходу. Ініціативу дати, скупити відповідні, дуже значні сили, міг тільки голова держави — київський князь: він мобілізував залоги, покликав до участі полки від підвласних племен, спроваджував варязьких кондотієрів і т. п. Похід в разі успіху давав великі користи; з них головна пайка припадала на долю київського князя, але, як бачимо з фрагмента, вставленого в Новість під 907 р., не забувано при тім і про дружину, не тільки змобілізовану до по-

хода, але й полишену на задогах. Таким чином сї походи, що були вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одно тіло всю дружинну веретву, розкидану по цілому просторі держави, давали відчуття однієї державної організації, і тим були для неї дуже користні. Не диво, що сї походи повторяли ся досить часто, поки не отяжіла державна організація, ставши більше диференційованою, глибоше розгалуженою. Далекі дружинні походи перестають разом з тим, як на перший план виступає внутрішня земська організація і в управі лучать ся з князівсько-дружинними елементами елементи земські. Сей процес розвиваєть ся в другій половині XI в., і від тоді нема вже тих дружинних походів.

Перегляньмо тепер факти з політичної історії Русі X в. в їх хронологічнім порядку.

Початок X в. — се час „віщого“ Олега, час великих успіхів київської політики, укоронованих незвичайно щасливим походом на Візантію, з нечуваною здобичею й торговельними вигодами для Русі. Богато анекдотів звязано було з сим походом — про дивні способи, на які взяв ся Олег коло Царгорода, поставивши свої човни на колеса та підїхавши під вітрилами під царгородські мури, про всякі його вибаганки — як пошите на руські кораблі шовкових вітрил з грецької здобичи або повішення на царгородській брамі щитів на знак побіди. Треба собі уявити чар Царгорода — бо чар сього „нового Рима“ з його виштукуваними формами життя й побуту, з його високою технікою промислу й штуки, буйною, квітчастою амальгамою античних і східніх елементів, для словянських і взагалі східно-європейських народів був не менший як чар старого, більш консервативного й стильового Рима для Германців — треба, кажу, уявити собі сей чар, щоб зрозуміти, як вражали сї легенди про Олегові успіхи народню фантазію, — „и проваша Олега: „в'їщій“, бяху бо люди погани и нев'голоси“¹⁾).

Звязані з іменем Олега в Повісті здобутки Київської держави — се, як я сказав, майже виключно тільки учена комбінація київського книжника, і ми, зіставивши її на боці, взяли се як результат розвою Київської держави кінчачи першими десятиками X в. Але той віщій князь, що в поставлених на колеса човнах підїздить під стіни Царгорода, що шле своїй дружині

¹⁾ Іпат. с. 19.

шовкові вітрила на кораблі й умирає від власного коня, як жива ілюстрація „чирнівки“ Бояна (Слово о полку Ігоревім):

ни хытру, ни горазду
ни птучю горазду
суда божия не минути,

сей віщий князь — то не мертва концепція пізнійшого книжника, а живий утвор народньої творчости. Виразно відбиває він від витворених в реторті київського книжника гомункулів, якими заповнена в Повісті друга половина IX в., і з сям Олегом, на ґрунті народньої традиції мусимо числити ся, дарма що на нього були мабуть перенесені певні традиції про інших осіб подібного імени (може від якогось Олега старших часів, або від кн. Ольги)¹).

Одинока дата, звязана напевно з особою Олега — се 911 р., дата умови його з Греками. По хронологічній схемі Повісті він умере слідом, тієї-ж осени, але се тільки результат непевних хронологічних рахунків, мабуть в залежності від того, що сей рік 911 був *terminus non ante quem*. В дійсности наоколо цієї дати 911 р. бачимо кілька далеких, сміливих походів Русі в чужі краї, що як найбільше відповідають фігури віщого князя.

Насамперед — про сей похід на Візантію. Ширша версія Повісті оповідає широко про сей похід під 907 р. Оповідання се наскрізь легендарне в своїх подробицях: відкинувши навіть чисто анекдотичні прикраси його, не можна бути певним і в тім, щоб так сказати, скелсті його, що по таким очищенню лишаєть ся. Що більше: з огляду на повне мовчання грецьких джерел стає дуже неймовірним, аби Олег дійсно ходив на самий Царгород, і ся подробиця в дійсности могла бути перене-

¹) На помішанне Олега з Ольгою в народній традиції дає позір Халавський в спеціальній праці Къ исторіи поэтическихъ сказаний объ Олегѣ Вѣщемъ, ст. III. Що до сеї праці взагалі, то в виданих своїх частих (Ж. М. Н. II. 1902, VIII і 1903, XI, не скінчена) вона дає деякі цікаві спостереження, але грішить своїм змаганням підтягнути все можливе до переказів про Олега, не відрізняючи справжніх переказів від простих помилок, книжних колбіваній і т. и. Особливо звертає на себе увагу його теорія, що Ліля Муромель — се Олег мурманський (норманський) князь (див. також по відецьки в Archiv XXV: Pias von Reussen und Hja Muromes); одначе, як я вже зазначив (друж. 49) епитет мурманського лишаєть ся вовсім непевним, а самий перехід іменц Олега і Ілю, при таких форзах як Олег, Вольга, дуже сумнівний (нор. замітки Hіica, l. c.).

сена на нього в походу Аскольда або розписана деталями в описей походу Ігоря. Але натомість дуже ймовірно, що були якісь походи Русі на візантійські землі на початку X в. — мабуть не оден, подібно як то ми бачили на початку IX в., походи щасливі, здобичні, що дали повод до розцвічення їх народньою фантазією, а Візантію примусили до оплати контрибуції й заведення нових, дуже вигідних для Русі умов¹). Останній факт в русько-візантійських відносинах перед тим — се угода в Русію, заведена по 860 році; тоді правительство, як висловляється в біографі імп. Василя, не жаловало „одіж золотих, срібних і шовкових“, попросту — купило угоду і спокій у руських князів. Редактор нашої Повісті мав якусь умову, подану ним під 907 р. і уложену в усякім разі перед 912 р. (себ то перед смертю імп. Льва, що в ній згадується); тут Русі признавала ся одноразова контрибуція і дуже великі торговельні вигоди (обмежені потім — в 944 р.). Її фрагментів і парафраз ніяк не можна уважати фантазією чи фальсифікатом²), рівнож трудно уважати ці уступки результатом страху, заданого Русію Візантії пятьдесят літ перед тим. Отже вповні правдоподібно, що Олег чинив, десь в початках X в. напади на візантійські землі, хоч і не на самий Царгород. В таким разі не було б дивним, що в візантійській хронографії (дуже слабій взагалі для 1-ої пол. X в.) про ці походи не знаходимо згадки.

В згаданих фрагментах умови говорить ся, що Греки пристали на контрибуцію для Олегового війська і „уклади“ (контрибуції) для руських князів, Олегових підручних; руським купцям дано право вільної торгівлі без оплати мита; протягом шістьох місяців ці купці мали діставати удержанне в Царгороді й потрібні корабельні припаси на дорогу. Але вони мали мешкати не в самім Царгороді, а на передмістю коло церкви св. Маманта („у св. Мами“), візантійські урядники мали вести їм ре-

¹) Згадаю, що пок. Васілевский „яквись натяк“ на руський похід з поч. X в. добачав у тім факті, що у Симеона Льототета „там, де треба було бути оповіданню про похід Олега“, стоїть текст про легендарного руського епоніма — Ρως σφοδρος (Рус.-внн. дослідження с. СХХХVII). Сей натяк однак в дійсности не існує, бо згадка про Русь прийшла в оповіданні Симеона в цілім комплексі фільологічних елюкубрацій. Про літописне оповідання про похід Олега ще стаття Ламбіна Походъ Олега на Царьградъ сказка или вѣсть? (Ж. М. Н. II, 1873, VII).

²) Про сю справу див. в примітці 51, там і література русько-візантійських відносин.

естр, і в місто дозволялось вступати ватагами не більше 50 люда і без зброї (можливо, що перед тим руські купці в Царгороді щось наброїли, і се було причиною таких поліційних обмежень).

Крім сих фрагментів маємо повну умову з 2 вересня 911 р.; правдоподібно, вона мала служити доповненням до попередньої. Ця нова умова спеціально займає ся уставленням правних норм в різних справах, що могли заходити між Руссю і Греками в їх торговельних зносинах, особливо в купецьких колоніях по грецьких і руських містах. Тут уставляють ся форми процесу і кари для таких мішаних процесів; спеціальні постанови дано що до корабельних пригод коло руського берега, про викуп невільників і про спадщину по Русинах, що перебували на службі візантійського імператора: застерігаєть ся на випадок смерти без тестаменту, що спадщина має йти своякам небіжчика на Русь; в особній статі руські князі обіцяють не спиняти своїх дружинників вступати в візантійське військо. Умова становить незвичайно важне джерело для історії руського права і дає виразне свідчення різнородних і живих зносин тодішньої Русі з Візантією.

Заведена тепер нова згода Русі з Візантією тривала довго, і Візантія користала з руських військ в різних своїх потребах. Так принакдом довідуємо ся, що руський полк, в числі 700 мужа, був в візантійським морським поході Імерія на Арабів, коло р. 910. Заплачено йому за сей похід 100 літр золота (7200 золотих)¹⁾. З кореспонденції царгородського патріарха Миколая Містика так само принакдово довідуємось, що в своїй тяжкій боротьбі з болгарським царем Симеоном Візантія забезпечила ся тоді, деє коло р. 920, також помічю Русі. Чи дійсно була тоді послана поміч з Русі, не знати, але се дуже правдоподібно²⁾.

¹⁾ Рахунки сього походу заховали ся в збірнику Константина Порфирородного, т. зв. *De ceremoniis aulae byzantinae* (ed. Bonn. p. 651 sq.), але без дати. Новітні дослідники датують сю експедицію 909—911 роками. Див. особливо Васильєв *Візантія и Арабы II* с. 165, також Ламанський *Житіє св. Кирілла* (Ж. М. Н. II. 1904, I с. 148).

²⁾ Листи Миколая в *Patrologiae cursus com. s. graeca* т. CX. лист 23; про них див. Златарски *Писмата на цариградския патріархъ Миколая Мистика до българския царь Симеона* — *Сборникъ за народни умовавання* т. XII с. 153 і далі. Лист Миколая про руську поміч Златарський приблизно датує 922 роком, Успенський кладе на часи коло р. 920 (К. Старина 1889, IV с. 282).

Звістка про участь руських вояків в поході Імерія дозволяє нам уставити ближше час руських походів на Візантію: походи Русь на візантійські землі мали місце десь перед 909—10 роками, коли бачимо руських вояків в візантійській службі. Руському правительству тоді також було не час нападати на Візантію тому, що воно було зайняте походами на схід.

909/10 р., оповідає пізнійший історик Табарістана ібн-ель-Хасан, приходила Русь на 16 кораблях на Абесгун, встигла багато пограбувати й коло Абесгуна і на противнім березі моря, поки наспіла поміч від губернатора Табарістана (що тоді належав до халіфата Саманідів) Абуль-Абаса; покріплений сею помочю начальник Сарі (столиці сього полудневого берега) напав на Русь несподівано в ночі, розбив її, а взятих в неволю поровсилав по різних околицях Табарістана¹⁾.

Так оповідає наше джерело. В ній однак багато непевного. До такого далекого походу і смілого пиратства в чужім краю треба було більшої ватаги, і 16 човнів в звістці ель-Хасана рішучо мусить бути помилкою, або мова йде про часткову ватагу з більшого війська; не знати теж, чи дійсно результат цілого походу був так дуже нещасливий, бо слідом як раз бачимо новий похід.

По словам Масуді, після 300 р. геджри (912/3), а як показують докладніші обчислення — при кінці 913 р.²⁾, 500 руських кораблів, 100 мужа на кождім, пройшло з Дону в Волгу, і звідти в Каспійське море, пообіцявши ховарському кагану половину здобичи за перепущенне (властиво мабуть вони не так купили той пропуск, як змусили кагана до того). Діставши ся на Каспійське море, Русь почала грабувати полудневі береги, т. зв. Табарістан та дальші землі на захід (Азербайджан) і на північ аж до р. Кури. Запускаючи ся досить далеко від берега, „Русь лила кров, брала в неволю жінок і дітей, грабувала майно, розсилала кінних і палила“. Час для нападу був дуже наручний — в Табарістані було тоді повстання, військо Саманідів роз-

¹⁾ Дорвъ — Каспій с. 5 і 464 (текст) і 15 і далі; про сей же похід, очевидно, агадує коротко ще пізнійший історик Табарістана Зегур-ед-Дия (XV в.) (Дорн с. 28—9, иньші прикладали його звістку до похода 913/4 р.). Про сі походи ще розвідки — Григорьєва О древняхъ походахъ Руссовъ на востокъ, в збірнику його „Россія и Азія“ с. 12 і далі, і Вестберга Beiträge IV.

²⁾ Григорьєвъ с. 19; Дорн (с. 16) кладе його на кінець 913 або ще правдоподібніше — на першу половину 914 р., Вестберг на осінь 913.

були повстанці; дати сильний опір руському війську не було кому. Протягом кількох місяців воно панувало на цілім побережжю, і ніхто не міг спротивляти ся Русь. Нарешті, по кількох місяцях такого господаровання, Русь пустила ся назад. Та тут чекала її біда: наємне військо хозарське напало на Русь при повороті в числі 15 тис., і по словам Масуді побило до 30 тис. Руси; иньші втікли Волгою в гору (дорога з Волги на Дін, очевидно, була загорожена), але й сї останки були знищені по ріжних місцях — в Буртасах (Мордва) і в Болгарії¹⁾. Масуді каже, що то була пімета мусульман — хозарських наємників, але правдоподібно, що хозарське правительство, не здужавши здержати Русь в її поході на море, натомісь постаралось її знищити, коли вона верталась, ослаблена довгою війною і обтяжена здобичею. Але чи дійсно руське військо знищено так зовсім, як оповідає Масуді, не можна твердити. Хоч число сього війська, подане у Масуді на 50.000, може й побільшене, але воно мусіло бути велике, й знищити його ціле в дійсности було не так легко.

Про такі походи на Візантію і Схід говорять нам ріжні, незалежні від себе джерела. Вісти заховали ся досить припадково, в дійсности тих походів могло бути більше. Що всі сї походи припадали на кінець князювання Олега, се досить правдоподібно; вони наступают оден по одному, а для організації їх треба було такого впливу й власти над тодішньою політичною системою Руської держави, котру кївський князь набував аж по роках правління: не дурно звістні нам далекі походи на чужі краї припадають не на початок, а на дальші, чи останні роки князювання того чи иньшого князя, коли він міг зобілізovati потрібну для того армію. Се піддає гадку, що смерть Олега в дійсности могла стати ся трохи пізнійше, ніж дає Повість, а як побачимо инше, спізнєння на кілька років приходить ся констатувати, дійсно, і в деяких иньших датах Повісти.

В літописи з Олегових походів заховала ся память тільки про похід на Візантію. Память про східні походи задержала ся може

¹⁾ Масуді II. 18 — вид. Барбе де Мейнара і Куртейля (Prairies d'or, Paris, 1861 sq.), переклад з коментарем в збірнику Гаркаві і в моїх Війсках. Крім сучасника Масуді коротко говорять про сей похід пізнійший місцевий історик ібн-Хасап (текст у Дорна Касній с. 6 і 464); у нього Русь була завячена ширванським володарем ель-Гайтемом, але оповідає Масуді докладнійше й правдоподібнійше, — див. Касній с. VII і 28.

в північній білині про похід Вольги Святославича на Індійське царство, або як у інших версіях воно зветь ся — Турецьку землю, Золоту орду; принаймні се мені здасть ся зовсім правдоподібним. Обернувши ся пташкою, вислухує в сій білині віщий князь пляни „турецького солтана“, або царя індійського; обернувши ся вовком — душить він його коней; обернувшись горностаєм переگریзає він тетиви на луках, нищать иньшу зброю в його арсеналі, і таким способом зробивши його зовсім безпомічним, веде потім на нього з Києва свою дружину, бере в полон солтанову силу й здобуває нечисленну здобичу й полон: а що було при поділі дешево — то жіночий рід: старушечки по полушечці, молодумечки по дві полушечці, а красні дівчаточка по денежці¹⁾.

Подібних переказів про Олегові походи на схід в часах утворення „Повісти врем. літ“ мусіло бути й більше. Крім того єї всі оті походи, притемнені дальшою історичною перспективою, могли зложити ся в народній памяти на той розмальований фантазією покоління образ походу віщого князя на сьвітову столицю — Царгород, дати йому краски й подробиці.

¹⁾ В літературі не раз підношено гадку, що сей Вольга розвинув ся з літописного Олега. Дійсно є чимало прикмет, що можуть вказувати на нього: Вольга — київський князь, вожд дружини, збирає дань з громад, що спротивляють ся і бунтують; він химерник — кудесник; він щасливо ходить походом в далеке Індійське царство. Його імя Вольга — Олег, з спірантним *в* на початку, а патроніміка Святославич, як досить правдоподібно здогадують ся, могла з'явити ся під впливом оповідаць про голосного Олега Святославича сіверського з XI в. Його прикмети химерника чудодія могли розвинути ся під впливом помішання переказів про Олега з переказами про Волха — Волхва (се імя через подібність мішаєть ся з іменем Вольги) та його чуда. Могло тут дещо примішати ся і з переказів про Всеслова та його химери (припускають і иньші влданн — впр. повістей Алексаидра Вел.). Література: Миллеръ Илья Муромецъ гл. IV, Костомаровъ Преданія нач. літописи гл. VII, Ждановъ Русскій былевой эпосъ с. 403 і далі, Веселовскій Мелкія замѣтки къ былинамъ Ж. М. Н. П. 1890, III і Южнорусскія былины II с. 237, Кирпичниковъ Исторія всеобщей литературы II с. 230, В. Миллеръ Очерки рус. народной словесности с. 166. Халанскій Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ — Ж. М. Н. П. 1903, XI.

У всякім разі похід на Індійське царство не царгородський похід, як думали до тепер — се може бути тільки каспійський похід, і при тім на традицію про нього могли зложити ся не самі лише Олегові, а й північні походи Русь на схід.

Відповідно до сказаного вище, смерть Олега ми повинні пожити дещо пізніше, ніж датує її ширша редакція Повісти — не скорше десь як на рр. 914—5¹⁾. По його смерті в Повісти безпосередно наступає Ігор (по першій версії її, як знаємо, Олег тільки воєвода Ігора). Не маємо виразної причини категорично заперечувати такого безпосереднього наступства, але всі ті факти, які ми напевно знаємо про Ігора, укладаються в значно пізніші — сорокові роки X в.

З часів Ігора ми знаємо одну серію фактів з місцевої руської традиції. Вона зв'язана з історією його смерті і тому мала всі шанси добре заховатись в народній пам'яті. Знов інша серія відома нам з чужих, сучасних джерел. І перші і другі факти, о скільки можуть бути датовані докладно, повторяю, припадають на сорокові роки X в.; отже можливо, що Ігор став київським князем значно пізніше, ніж як то подає хронологія Повісти, і в її каталогоу київських князів між Олегом і Ігорем є прогалина²⁾. У всякім разі династичні відносини між Олегом і Ігорем зістають ся нам зовсім невідомими, як невідомі були вони й редакторам Повісти.

Факти, переказані Повістю з внутрішньої управи Ігора, належать до того процесу зміцнення залежності від Києва підвладних словянських народів, про котрий я говорив вище. Повість оповідає, що Деревляне, примучені перед тим Олегом, по його смерті підняли ся проти київського князя, але Ігор їх приборкав на ново і „взложив на ня дань большю Ольгови“. Другу війну веде він з полудневими сусідами Полян — Уличами. По довгій війні приборкано й їх; місто Пересічен взято по трохлітній облозі, й Ігор перемінив попередню лещу форму залежності Уличів від Києва на тяжшу; перед тим вони правдоподібно, признавали тільки київську гегемонію й обов'язані були помагати на війні (бо про дань не згадується), тепер мусіли давати дань. Сю дань віддав Ігор Свенельду одному з видатніших своїх воєвод, що вів ту війну з Ули-

¹⁾ Не надаючи тому важного значіння, припую все таки, що по хронології повгородської редакції Повісти Олег умирає по р. 922.

²⁾ В короткій версії Повісти, про хронологізації її, облога Пересічна й війна з Уличами розірвана зовсім не до річи, і початок облоги Пересічна має дату 922 р., а кінець 940 (хоч текст говорить, що облога тривала 3 роки) а в середину вставлено 17 порожніх років. В ширшій редакції час між початком Ігорового князування і 941 роком заповнений вистагами з візантійських джерел, що до Русі не належать.

чами, на удержання його дружини. Але улицька дань не вдоволила Свенельда; в тодішній міграції Уличів від Печенігів і результати кампанії, і доходи від улицької дани могли легко вийти на ілюзоричні.

Щоб винагородити Свенельда, Ігор дав йому деревлянську дань. Ся мусіла давати значно більший дохід, бо Ігорева дружина почала робити своему князю закиди, що він за багато дав одному воєводі, а потім стала нарікати, що Свенельдова дружина має тепер ліпше удержання, як вона сама: „отроци Свѣнделжи изоодѣли ся суть оружьемъ и порты, а мы назѣ“. Дружина стала підбивати Ігоря, щоб він над відступлену Свенельдови дань вібрав з Деревлян полюдье й на себе. Ігор здав ся на се й пішов у Деревлянську землю. Се було, розумієть ся, надужитим відносин, уставлених „в Деревех“. Повість каже, що всякими насильствами Ігор вимучив у Деревлян нову контрибуцію, але не задовольнивши ся тим, а лише розохотившись, він іще раз пішов до них з невеликим відділом дружинників, аби не ділитись новою контрибуцією з цілою дружиною (не знати, чи се не буде вже легендарна ампліфікація на тему Ігорової користоловності). Досить того, що одна з деревлянських громад — міста Іскоростеня, впавши в розпуку від сих здирств, повстала, напала на Ігоря й знищила його дружину. Самого Ігоря, по словам Льва Диякона, будім привязали до двох нагнутих стовбурів дерева, що випростувавшись, роздерли його на дві частини¹⁾. Повість не знає сеї подробиці, просто каже тільки про смерть і згадує про могилу Ігоря коло Іскоростеня, котру знали ще за часів її написання.

Розумієть ся, сими війнами з Деревлянами й Уличами не вичерпувала ся внутрішня діяльність Ігоря: стільки лише донесла народня пам'ять, і то завдяки тому, що сї війни звязані були з смертю Ігоря. Крім того Повість ще лаконічно згадує про війну Ігоря з Печенігами: Ігор же воеваше на Печенѣгы (під 920 р.). Ся звістка виглядає неконче певно — скидає на комбінацію книжника і не має тому певности, хоч війни з Печенігами могли вестися і не раз певно велд ся.

В чужих джерелах знаходимо вісти про два далекі заграничні походи.

941 р. Ігор з великою фльотою пішов на візантійські землі. Про сей похід маємо цілий ряд джерел: окрім хроніки сучасного візантійського хроніста Симеона Львогетета (й тих

¹⁾ VI. 10.

компіляцій, що звідси сю звістку зачерпнули), маємо оповідання про нього в життї сучасного святаго Василя Нового (+ 944), написанім його учеником Григорієм, далі — в хроніці Ліудиранда, що користав з оповідання наочного свідка — свого вітчима, нарешті — у сучасного арабського географа Масуді. Доповняючи одням друге (бо кожде джерело підносить лиш певні моменти в сій кампанії)¹⁾, дістаємо досить докладну історію похода, але причини війни лишають ся незвістні. Недокладні й відомости про сили Ігоря. Симеон Льофотет і иньші візантійці числять Ігореве військо на 10 тисяч човнів, що дало-б до 400 тис. війська — число, розуміть ся, не можливе; иньший сучасник — Ліудиранд каже, що човнів було звиш тисячи, що дало-б яких 40 тис. мужа, число теж мабуть побільшене. В усякім разі фльота мусіла бути дуже значна. Час для походу вибрано дуже зручно, бо візантійська фльота вислана була тоді проти Сараценів. Тож хоч, по словам Життя Василя Нового, візантійський імператор завчасу дістав вістку про сей похід від свого херсонеського намістника (стратіга), але правительство не зуміло задёржати руського походу на дорозі, й фльота Ігоря без перешкоди зблизила ся до Царгорода, чи властиво до Царгородської протоки (*Γερβον*). Але протока була замкнена грецькою ескадрою. Ігор почав палити й руйнувати береги протоки, але на його кораблі напала грецька ескадра човнів з т. зв. „ясним огнем“ — якоюсь горючою хемічною масою, що кидала ся на чужі кораблі (як тепер виходить, се був по просту такі наш порох)²⁾. Руська фльота, багато стративши, мусіла завернути ся, й Ігор пустив ся грабувати чорноморське побереже М. Азії, почавши від Боспору далі на схід, — береги Вітінїї й Пафлягонїї, як оповідає Льофотет. Ігореві вояки при тім задавали тяжкі муки людям: розпинали на хрестах, прибивали до землі, забивали залізнї цвяхи в голову. Але поки Ігореве військо господарувало тут, Візантія стягнула свої сили: корпус македонської кавалерїї винищив руські відділи, послані в глибину Вітінїї за припасами; надтягнув корпус зі сходу, а з моря фльота під проводом патрициї Теофана. Руське військо попало в бльокаду; забракло їм припасу, і в вересні вони мусіли силоміць пробиватись крізь візантійські кораблі. В битві Русь не пощастило, багато їх кораблів про-

1) Див. примітку 52.

2) Се ввидно з рецензи його в Тактиці Льва — Krumphacher² с. 636.

пало. Останок встиг потай викрастись і пустив ся плисти до берегів Тракії, може сподіваючись там себе надгородити. Але грецька фльота скоро се спостерегла, пустилась на здогін і догнала частину руських кораблів (передні встигли втікти). Греки знов ужили „ясного огня“ й цілком знищили сю ескадру: деякі, боячись огня, кидались в море і тонули. Чимало Русинів взято було в неволю. Ліудпранд, вітчим історика, бувши тоді в посольстві у імператора, бачив, як рубали голови сим руським невільникам у Царгороді. Ігор з останками фльоти втік в Азовську протоку. Хто знає, чи на Дніпрі не приготовано було йому те саме, що потім спіткало Святослава в повороті його з походу на Грецію.

Се розшире з Візантисю закінчило ся 944 р., коли відновлено згоду й уложено союзу й торговельну умову, в цілости переховану в Повісті. Візантія й руські князі з'обовязали ся посподу не нарушати володінь другої сторони в Криму й на Азовських морі і помагати собі коло їх удержання. Руські князі з'обовязували ся послати помічне військо імператору, як би він попросив. Відновлено торговельні постанови, одначе з деякими обмеженнями давнійших вигід для руських купців, признаних за Олега; загострено також контролю над руськими купцями у Візантії, заборонено їм зіставатись на зиму в Царгороді й т. п. Можемо здогадувати ся, що Візантія могла мати знов якісь прикrostи від сих купців: можна думати навіть, що вза сього вишло й розшире з Візантисю, подібно як се стало ся за Ярослава („вийшла у Візантії суперечка з якимись скитськими (себто руськими) купцями, й одного значного Скита вбито“, як оповідає тоді сучасний хроніст). З другого боку, застереження, які робить в умові Візантія проти руських претензій на її кримські землі, наводять на гадку, що вже тоді Русь підіймала руку на тутешні візантійські землі. Се було дуже природно: стоячи одною ногою на устю Дніпра, а другою — на Азовській протоці, мореходна й торговельна Русь мусіла все звертати завистне око на Крим, і пізнійший похід Володимира на Херсонес певно мав свої прецеденти.

Похід Ігора на Візантію, як бачимо, був зовсім не щасливий. Автор Повісті знав оповідання про нього в продовженні Амартоля й ще якимсь джерелі, подібнім до оповідання Життя Василя Нового, й на підставі їх розповів правдиво про сей похід (під 941 р.). Але се його не вдоволило. Може сама умова, датована 944 р., навела його на гадку, що мусів бути

ще й пильний похід, і ним Ігор відбив свою неудачу й примусив Греків до нової умови. До оповідання про такий новий похід автор використав народній переказ; не знати, чи сей переказ ходив і в народі з іменем Ігоря і був покрученим відгомонам нещасливого походу 941 р. (як похід Святослава в народній пам'яті здобув зовсім нове й небувале закінчення), чи був анонімним. На підставі його оповідаєть ся в Повісти, що Ігор, аби помстити ся за неудачу, з новими силами, з печенізькими ватагами пішов на Візантію 944 р. Імператор, настрашивши ся, вислав до нього послів з дарунками, обіцяючи більшу контрибуцію, ніж яку взяв Олег. Посли перестріли Ігоря в поході коло Дунаю — Ігор став радити ся з дружиною, і дружина пристала на візантійські пропозиції: „что хощемъ боле того, не бивши ся ишати злато, и сребро, и паволоки? Еда кто вѣсть, кто одолѣть, мы ли, они ли? или с моремъ кто свѣтенъ?“ По такім розважнім міркуванню Ігор пристав на візантійську пропозицію й вислав Печеніг на Болгар¹⁾, а сам вернув ся зі здобичею до дому²⁾.

Ся подробица, що Ігор вертаєть ся, не дійшовши Царгорода, могла-б вказовати, що тут маємо народній переказ про той самий похід 941 р. У великім разі ся історія з двома походами Ігоря дуже характеристична для історичної манери Повісти. Що похода 944 р. в дійсности не було, в тім не може бути непевности: численні джерела, що говорять про похід 941 р., не замовчали-б мабуть руського реваншу, а головно, що сама умова 944 р. свідчать проти якої небудь переваги руської сторони над грецькою.

Щасливий похід за те відбула Русь на Каспійське море; про нього оповідає сучасний вірменський історик Мойсей Каганкатаваці в своїй Історії Арван, і пізнійший (XIII в.) арабський письменник ібн-ель-Атір; короткі звістки є у багатьох пізніших письменників, а славний персидський поет XII в. Нізамі, родом з околиці, де господарила Русь в той похід, обробив сей епізод поетично, в казочній обстанові в своїй Александрії (Іскендер-наме): на Руснів, що зруйнували околиці Бердаї

¹⁾ Можливо, що тут ми маємо відгомін якоїсь похочы, котру Ігор дійсно після Візантії на Болгар.

²⁾ Про легендарність другого похода Ігоря див. Костомарова Прєдданія первоначальной лѣтописи, Монографіи т. XIII. Деякі одначе рахують ся з звісткою Повісти, як би в автентичною, шпр. Кулик в Каспійю Дорна с. 520.

й взяли в неволю її царицю Нушабе, виступає Олександр Македонський, аби покарати їх за се. Руський король Кінталь¹⁾, з помічними військами Буртасів, Аланів і Хозарів, іде на зустріч; його армія виносить над 900 тисяч мужа, його вояки виїздять на бій на слонах, центр становить Русь — „розбійники подібні до вовків і левів“, немилосердні, вони не мають нічого людського крім зверхнього вигляду. Війська виглядали так страшно, що й сам премудрий Плятон, побачивши, втік би з перестрашу. По семи нерішучих битвах Олександр бере гору, Кінталь з 10 тис. своїх попадає в неволю, але Олександр пускає його на волю, задержавши собі багату здобич — особливо дорогі шкіри.

При всій фантастичности свого оповідання, Нізамі дає в нім одначе й цікаву вказівку про дорогу, кудю прийшла Русь: вона пройшла берегом до Дербенга й не можучи пройти далі сям проходом, пустила ся на кораблях морем: дуже правдоподібно, що памятаючи хозарський підступ попереднього разу, руське військо пустилось на сей раз вже суходолом і по дорозі потягло з собою деякі кавказькі народи (Алянів, згаданих у Нізамі, Лезгинів про яких говорить Бар-Жид). Кораблями вона прийшла до устя Кури й пошла рікою в середину края, що звав ся Альбанією в античній географії (у Птолемея), у Вірмен Агованією, а у Арабів Арраном (тепер Карабаг); столицею його була Бердаа, на однім з полудневих притоків Кури (Тертері), недалеко від його устя в Куру. Се було велике й багате місто: ібн Хаукаль, звідавши Бердау чотири роки по руському погромі, каже, що не вважаючи на руське спустошення, се місто жало ще й тоді багато торгів, каравансарайів і публичних лазень; тепер від нього лишили ся тільки останки глиняних стін і цвинтарі, а серед них сільце Берда чи Берде²⁾. В середині X в. Арран належав до каліфата, але каліфат тоді був в повнім розстрою, й се могло власне привабити Русь до нападу. Русь пішла на Бердау, розбила мусульманську залогу й опановала місто; людей вона помилювала й поводила ся з ними добре; коли підняло ся повстання в місті, то Русь з початку гамовала його, а далі, коли люде не слухали, звеліла їм протягом трох

¹⁾ Се імя правдоподібно толкуєть ся як покалічене „Кандавль“ Александрії.

²⁾ Дорн описує се місце, звідавши його 1861 р., в Каспійу ст. 473-6, пор. іб. с. XXXV і 67.

двів вийти з міста, і тих, що не виконали цього, забрала в неволю; при тім богато народу було побито й майно заграблено. З Бердаї руське військо робило напади на сусідні місцевости. Але воно понесило сильні втрати від дісентерії, що розширилася в ній, бо Русини забагато їли полудневих овочів. Тим часом намістник сусіднього Азербайджана став збирати сили на визволення Бердаї; перша битва, де він виступив на чолі 30 тис. люда, була програна, але в новій битві, завдяки зробленій ним засідці, йому удалося побити багато Русинів й обложити її в бердаїському замку. Та усобиці в землях каліфата примусили його залишити облогу Бердаї. Але помість тим часом ще сильніше нищила руське військо, і воно нарешті постановило само кинути Бердау, пробувши в ній шість місяців. Забравши на себе що ліпше, Русь вийшла на берег Курн і з богатою здобичею поплила назад: задержувати її або догоняти ніхто не відважився¹⁾.

Похід сей ібн-ель-Атір уміщує під 332 р. геджри (вересень 943 — серпень 944); однак, судячи з подробиць самого оповідання, виходило-б, що Русь пішла назад не скорше аж десь при кінці 945 р.; правдоподібно, похід тривав більше року, й у самій Бердаї Русь пробула далеко довше, як півроку²⁾.

Дивним мусить здаватися, що сей казковий похід, як і пізнійший похід Святослава на Схід, як би судити з Повістю, не полишив слідів в народній традиції, тим часом як візантійські походи були в ній так богато заступлені. Правда, традиція візантійських походів піддержувалася пізнішими походами й зносинами, тим часом, як Схід, загорожений турецькими ордами від другої половини X в., вийшов скоро з круга народної традиції; але можливо, що автор Повісті по prostu занедбав сю сторону традиції — Схід не цікавив його, та й він не мав тут опертя в літературних і дипломатичних пам'ятках, що звертали його увагу на народні перекази про по-

¹⁾ Література: Григор'єв — Европа и Азия (О древнихъ походахъ Руси на востокъ), Bulletin hist.-phil. IV с. 182 і далі (статі Шарма і Броссе), Дорн — Каспій с. 495 і далі: тут подані тексти з коментарем. „Історію Агван“ Каганкатавані видав в рос. перекладі Цаткаловъ (Спб. 1861), Нізамі — Charwoy Expedition d' Alexandre le Grand contre les Russes, Stpg., 1827.

²⁾ Каспій с. 521—2.

ходи на Візантію¹⁾. Я вище вказував можливі сліди пам'яті про східні походи в народній поезії: на поетичну традицію про походи на „Індійське царство“ могли злежити ся перекази про різні походи на Схід, не самого тільки Олега.

На тіж кінчать ся ваші відомости про політичні події на Русі в часів Ігоря. Умова 944 р. кидає світло, хоч слабе, на внутрішній склад держави. Бачимо, яка то велика вже й складна була політична система: яких з двадцять „світлих і великих князів“, що сиділи по різних волостях і землях, признавали зверхність „великого князя руського“, не рахуючи земель, що правили ся тубильними князями, з обовязком дани, і земель союзних. Малий син Ігорів — Святослав княжив (номінально, розумієть ся), в Новгороді; не знати, де сиділи племенники Ігоря Ігор і Якун. Жінка — Ольга мала своїм уділом Вишгород. Інші тодішні князі не належали до династії Ігоря, або деякі хіба в далекій лінії були посвоячені з нею; деякі мають норманські імена, очевидно — се були намістники київського князя, як пізнійший герой Еймундової саги; інші мають імена слов'янські — сі могли бути дружинниками або тубильними князями, що увійшли в систему руського державного устрою, стали її членами.

В Повісті Ігор, встрошений між двома героїчними князями — Олегом і Святославом, змальований, по контрасту, невиразно й неприхильно: він не має тої воєничої вдачі, не має воєнного щастя, він користолобний — велика вада на погляд дружини. Завдяки тому і в новійшій історіографії здавна зложилася характеристика Ігоря, як нездалого й несимпатичного князя. Характеристика ся одначе належить в цілости до сфери белетристики; на характеристику народніх легенд не можемо покластись, а те місце, яке Ігор займає в еволюційнім процесі Руської держави, промовляє рішучо проти сеї характеристики. Се мусіла бути енергічна й здібна натура, коли не дала розвалити ся державній будові, такій скопикованій і хисткій. Скорше можна прийняти сю коротку характеристику коротшої версії Повісті: „и возрастшу же ему Игорю, и бысть хробръ и мудръ“²⁾.

Його одруження з Ольгою „от Плескова“ (може донькою псковського „світлого і великого князя“) описане в пізнійшій

¹⁾ Характеристично, що в початковій версії Повісті в часів Олега й Ігоря каже тільки один похід на Візантію, а в ширшій, що користала з візантійських джерел і мала умови Русі з Візантією — вже три!

²⁾ 1 Новг. с. 5.

легенді (звістній в кількох варіантах XVI в. і очевидно — в кождім разі старшій від XVI в.). Ігор на ловах у Псковщині захотів переїхати річку на якогось звіра і побачивши човен, казав себе перевезти. Перевозником в тім човні була Ольга — селянська дівчина; вона виала в око молодому князю, й він „нѣкіє глаголы глумленіємъ претворѣше къ ней“, але на свої „студная словеса“ дістав відповідну відправу, і вона так промовила йому до розуму, що потім посватав собі сю дівчину за жінку¹⁾. В ширшій версії Повісти, відповідно її поправці, що Ігор був під опікою Олега, сей сватає йому жінку, але подробиць про се сватання не подано ніяких. Одинокій син Ігоря Святослав родив ся по хронології Повісти 942 р., а 945, слідом по умові з Греками мав смерти Ігор. Хоч обидві дати можуть бути тільки комбінаціями, і не конче докладними, але вони не багато розминають ся з правдою.

Пrawdopodobно, Ігор в дійсности прожив трохи довше, особливо як що сам ходив походом на Бердау. Відповідно до сеї дати й загального спізнення дат в літописі (про котре буду говорити на иньшій місці)²⁾ ми повинні продовжити Ігореве жите до 947—8 р. Але з слів Константина Порфирородного виходило-б, що в 948—9 р. Ігоря вже не було на світі: в 9 гл. трактату званого „Про управу держави“ він говорить про часи, як Святослав сидів в Новгороді, в часі минулім, отже Святослав тоді мусів перейти до Києва, а ся частина трактату редактовала ся в 948—9 р.³⁾

Повість каже, що Святослав по смерти батька зівстав ся малим і було регентство. На сю звістку можемо покластись: се й сто літ пізнійше в Києві мусіли добре пам'ятати.

Управу земель, що стояли в безпосередній власті київського стода обняла по Ігорі його жінка Ольга. З її регентства в традиції переховало ся два факти: оден — її війна з Деревлянами, другий — її охрещенне. Обидва факти густо приодягли ся легендарним покровом і прикрасили ся ріжними подробицями.

Війна, що вела Ольга з Деревлянами по їх повстанню на Ігоря, закінчила ся значним обмеженнем старої земельної авто-

¹⁾ Степенная книга I с. 6 sq., иньші варіанти — у Гілярова ст. 155—6, також Халандскій оп. с. гл. III. ²⁾ Див. ескурсе I.

³⁾ Rambaud L'empire Grec au X siècle с. 171—2.

номії. Зникли старі „добрі“ князі, край сильно спустошено, нарід обтяжено ріжними контрибуціями, — ще й крім дани до кнївського князївського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як „головщина“ за вбитого чоловіка („взложи на ня дань тяжку, и двѣ часті идета Киеву, а третья Вышегороду, къ Ольгѣ, бѣ бо Вышегородъ Ольжинъ городъ“¹⁾). Се була-б фактична основа легендарного оповідання. В його коротшій, старшій редакції повстаннє й потім війна з Ольгою представлені загально-деревлянською справою: вона воює з Деревлянами взагалі й приводить до покори Деревську землю. Ширша редакція оповідає окрім того про спеціальне завзяте Ольги на Іскоростень, бо тутешні люде вбили її чоловіка; тому по приборканню Деревської землі („всн ваши города передашася мнѣ, и ялися по дань“, каже Ольга Іскоростнянам), на Іскоростнянах Ольга хотіла особливо піметити ся, через те не прийняла їх покори, а спалила місто: „старѣйшины же города ижже, а прочая люди овѣхъ изби, а другия работѣ преда мужемъ своимъ, а прокъ остави платити дань“.

Ся війна Олега з Деревлянами в народній традиції прикрашена була ріжними легендарними подробицями. Такою прикрасою передо всім треба уважати сватаннє до Ольги деревського князя Мала: убивши Ігоря, Деревляне постановляють одружити свого князя з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава, — „и створимъ ему якоже хоцемъ“. Се подробиця дуже неймовірна і введена мабуть для комізма. Ольга, не вирікаючи ся віддавати ся, побиває деревських послів одних по других; штучні способи підступного побивання сих послів знову зраджують легенду. За першим разом Ольга намовляє деревлянських послів, жадати від Киян, щоб несли їх до Ольги на авдієнцію в човнах, в яких вони приїхали, і їх несуть в тих човнах і вкидають в глибоку яму, та засипають живими²⁾). За другим разом Ольга каже їм іти до лазні перед авдієнцією, і там їх палять разом з лазнею. Потім урядивши ніби перед весіллям тризну на могилі свого чоловіка під Іскоростнею, вона побиває деревлянську старшину, коли та упила ся на тризні. На останку вона йде походом на Деревлянську землю, воює її,

¹⁾ Іпат. с. 38.

²⁾ Сей мотив несення в човнах і т. д. лишаєть ся поясним. В нім бачили традицію про Іованнє в човнах, але такого обряду не знаємо ані у Полян ані у Деревлян.

а не мігши здобути сплю Іскоростень, знову уживає підступу¹⁾: каже, що обмежить ся данею по три голуби і по три горобці від хати, аби лише покорили ся, а коли урадовані Іскоростяне сповняють се, вона зацалує Іскорость, пустивши на місто тих голубів та горобців з привязаним до них западеним трупом — мотив дуже старий і розширений, почавши від Самсона, що попавив подібним способом поля Филістимлян, і до переказу що Татари здобули Київ „голубами“ (у Даліміля)²⁾. Деякі епізоди деревлянської війни могли бути перенесені на Ольгу з циклу полянсько-деревлянських війн, що мусіли зіставити багаті сліди в народній традиції з віків пограничних суперечок, а представляли Деревлян дурними людьми, обдурюваними Полянами³⁾. За всім тим досить цікава та характеристика, яку надає ся традиція Ользі — фігура суворої героїні, нелюдської, підступної жінки за свого чоловіка. В ній може по части відбита ся дійсна фігура Ольги, притёмнена потім в книжній традиції

1) Сього епізода в повгородській версії Повісти нема — історія кінчить ся тут походом Ольги з Святославом на Деревську землю. Пієста Ольги над Іскоростянами — дальша ампліфікація літописного оброблення легенди.

2) Цікаві паралелі до сього мотива дає вірменський історик Асох'ік: він оповідає, що багдадський емір ібі-Хосров (кінець X в.) спалив місто, добувши звідти псів і пустивши їх назад обмащених нафтою й западених, та згадає окрім Самсона ще Олександра Великого, що запалив деревляне місто, положене на високій горі, пустивши птиць з огнем; епізода сього нема в романі Псевдо-Калістеана, а він цікавий своєю близькістю до літописного (див. у Василевського Варяго-русская дружина Ж. М. Н. II. 1875, II с. 403). Треба згадати ще, що подібний мотив приложений в сагах до Ярославового зятя Гаральда: він подібним способом мав запалити одне місто в Сицилії; колиє се служило одним з аргументів норманської теорії, що сей мотив Повісти — норманський.

3) Недавно д. Коробка опублікував перекази про Ольгу з околиць Іскорости (Сказанія объ урочищахъ Овручскаго уѣзда и быльни о Вольгѣ Святославичѣ, Житомир, 1898). В основі вони далеко відходять від літописної легенди: Ольга тут посварена з чоловіком, шукає і вбиває його. Але є де що дуже близьке: „Потом вона сама воювала тай звоювала тих, що воювала, і вони стали юй корутьца, то вона не просила грошей, а зловила по парі горобюов тай привязала серники тай пустила, тай полетели вони по хлівах, по своїх хатах, тай поналили усе. І есть тут могла, де ее чоловік закопаний“ (в Іскорості). Сі незвичайні близькі до Повісти подробиці, при загальній відмінності переказів, признаю ся, мнї являють ся дещо сумнівними — чи не їдуть вони з книжної традиції.

образом „начальниці руських синів“ в християнстві, релігійної любові й пробачення, що так мало відповідає тому легендарному характеру.

Інший факт з життя Ольги — це її охрещення. Я на цьому місці буду говорити про розширення християнства на Русь, а тут обмежуся на самим факті охрещення Ольги. В літописи він знову приодягнений легендою: Ольга поїхала хреститися в Царгород; тут імператор Константин (Порфирородний, звісний літерат, що тоді, до речі сказавши, мав живу жінку й був далеко не в молодих літах, бо родився 905 р.), „видів її добру суццю лицемъ и смысленну ведми“, залицявся до неї й хотів оженився, але Ольга обдурила його, забажавши наперед хреститися, а потім імператор, будиши кумом, не міг уже з нею женитися. „И рече цар: переключкала (перехитрила) мя Олга!“, і мусів її пустити до дому.

Сю байку пробовали якось витолкувати, але очевидно, що це чиста легенда, якій не допоможуть ніякі коментарі. Цікавіше, що тим часом як в Повісті Ольга їде до Царгороду хреститися, візантійські двірські справоздання з її приїзду¹⁾, докладно оповідаючи про всякі церемонії, з якими її приймали, нічого не згадують про її охрещення. З другого боку звістка Повісті не стоїть самотньою: сучасні й пізніші німецькі аннали руська похвала Володимирі й Ользі мніха Якова, XI віка, і сучасний похвалі візантійський хроніст Скіліца кажуть теж, що Ольга охрестилася в Царгороді²⁾. Сю суперечність досить трудно розв'язати, тим більше що ані та ані ця сторона не настільки певна, щоб на неї можна здатися. Але як подумати, як легко у всіх тих джерелах, далеких то місцем то часом, могло зв'язати ся з подорожею Ольги до Царгороду її охрещення, то мовчання двірських протоколів про ті церемонії, які були-б, певно, зв'язані з такою визначною подією, як охрещення руської княгині, стає фактом більше важним, ніж ті численні звістки. Правдоподібно, Ольга охрестилася в Києві, і без

¹⁾ Переховані в книзі, що підписується звичайно *De cerimoniis aulae Byzantinae* й іменем тогож Константина Порфирородного — *Corpus scrip. hist. Byz.* VIII. II. 15.

²⁾ Яков — нпр. в Чтеніях кiev. іст. тов. II. 2 с. 20, Скіліца — в компіляції Кедрена II с. 329 ed. Bonn., німецькі аннали див. наше с. 405.

особливого розголосу, так що сей факт не лишив особливої пам'яті на місці і був оцінений тільки ретроспективно, по охрещенню Руси за Володимира. Се охрещення її мусимо класти десь коло часу подорожі до Царгорода, але скорше по ній, як перед нею. Бо візантійські протоколи нічим ще не натякають, що Ольга була християнка (між її двором був вправді священик, але се, що найбільше, може тільки показувати, що вона інтересувалась тоді християнством, а міг він служити по просту й товмачем). Не сталось се одначе й пізнійше як 958 р., бо приймаючи її послів 959 р., в Німеччині знали вже, що Ольга охрещена.

Подорож Ольги до Царгорода дійсно могла стояти в певнім внутрішнім зв'язку з її заміром охреститись, але на зверх мала характер дипломатичної вїзиту, бо між двором її згадують ся послї (ἀποκρισάριον) руських князів і купці (зовсім подібно як при посольстві Ігоря 944 р.); очевидно, Ольга мала метою якісь пертракції з візантійським двором. Вона прибула в Царгород під осінь 957 р. (в літописі хибно під 955 р.) — перша авдієнція відбула ся 9 вересня. З Ольгою був її племенник, на жаль — не названий на ім'я, кілька своячок — руських княгинь і бояринь, і взагалі значний двір: протокол називає крім племенника і згаданого священика Григорія (що дістав подарунки менші від товмачів, отже не грав особливої ролі) 12 близьких до княгині жінок, 18 осіб з двірського жіноцтва, 20 (на нїшій місці 22) послів, 42 купців і 12 товмачів, очевидно — крім низшої служби. Приймаю Ольгу на дворі зовсім з тою самою етикетю, як перед тим посла від володарів сирійських — Гамданідів. Насамперед відбули ся дві парадні авдієнції: у імператора, потім у імператриці; Ольга представляла ся стоячи. Потім було уже більш фамілійне прийняте у імператора — тут Ользі казали сісти, і вона мала переговори з ним. На обіді її посадили в салі імператриці за стіл з найвищими двірськими дамами („зостами“ — їх було дві, одна при самій імператриці, друга при її невістці); за обідом сьпівці з двох значнійших візантійських церков — св. Апостолів і св. Софії сьпівали сьпіви на честь імператорської фамілії, й показувано якісь сценічні штуки. В нїшій салі приймано свояків і двір княгині. При тім княгиня й її двір, візантійським звичаєм, дістали грошові дарунки — княгиня 500 драхм на емальованім тарілю (драхма варта близько франк), її племенник 30, нїшій 20 до 3 драхм. 18 жовтня був знову парадний обід, правдо-

подібно — прощальний, і знову роздано дарунки (Ользі 200 драхм, племеннику 20 і т. и.)¹⁾.

Можливо, що регентка Руської держави, вдова славного Ігоря, сподівалась собі на візантійським дворі ліпшої чести, ніж яка була показана сирійському послови. Принаймні в Повісті переховала ся анекдота, що як імператор по повороті Ольги прислав до неї посла до Кніва, за тими дарунками і за військовою помочю, що вона йому обіцяла в Царгороді, за його дари: „яко аще възвращю ся в Русь, многы дары пошлю ти: челядь и воскъ и скору, и воя многы в помощь“, — то Ольга сказала: нехай наперед імператор стільки постоїть у неї в Почайні (кнівській пристани — на устю Почайни в Дніпро), скільки вона начекала ся в Суді (царгородським порті), чекаючи прийняти. В сій відповіді цікава згадка про обідану Ольгою військовою поміч; я навіязую се до вище висловленої гадки, що подорож Ольги до Царгорода мала дипломатичний характер.

Окрім сих двох епізодів, літопись вніжково говорить ще про внутрішню діяльність Ольги: вона їздила до Новгороду і там по р. Меті устала „погости“ — центральні адміністративні місця для громад, і розложила дань; від неї зістали ся погости, ловища і „знаменія“ — ловецькі знаки, і взагалі сліди діяльності по всій землі, нпр. в Пскові є її санки, на Десні є село її імени — Ольжичі, на Дніпрі „перевісища“ (ловецькі місця) й села²⁾. Правдоподібно, ся подорож до Новгороду викомбінована з існування в новгородських краях погостів і урочищ, що своїм іменем нагадували Ольгу, але при тім сї імена, так само як і нинішні села, згадані літописцем, могли втіти так само від якогось Олега, як і від Ольги, тільки авторови подобало ся зібрати сї всі факти коло імени Ольги.

Стільки дає нам літопись.

¹⁾ Про подорож Ольги до Царгорода, окрім загальних курсів (Соловйова, Голубинського й ин.) ще Rambaud L'empire Grec au X siècle і спеціальні статі W. Fischer Die russische Grossfürstin Helga am Hofe von Byzantion (Zeitschrift für Geschichte und Politik herausg. von Zwiedineck-Südenhorst, Stuttgart, 1888, XI — головно коментар до описи авдієнції) і реферати Айпалова на XII археол. з'їзді — див. Извѣстія с. 101 і 112. Коментарі до De cerimoniis aulae Byzantinae: давній — Райске, в Corpus scrip. hist. В. т. IX, новий — Беляева Byzantina I і II, 1891 і 1893 (особливо т. II — спеціально про авдієнції).

²⁾ Іпат. с. 38.

В німецьких анналах згадується, що 959 р. прибули до імператора (властиво — римського короля) Отона I послы від „королеви Русь Олени“ (*Helena reginae Rugorum*). Ці послы мали просити для руського народу єпископа й сьвящеників, але потім виявилось, що се все було непорозуміння: руські послы показали ся *ficti ut post claruit venientes*, і висланий на Русь єпископ вернув ся ні з чим¹⁾.

Сю загадкову місію пробувано об'яснити різними способами. Одні здогадувались, що ті ніби послы Ольги були прості обманці; за сим толкованнем промовляв би буквальный зміст звістки, тільки таке обманське посольство не легко собі уявити. Поважнійше об'яснення, що Ольга дійсно просила прислати єпископа на Русь; вказують для аналогії на болгарського князя Бориса, що не діставши від константинопольського патріархата сьражії для своєї землі, звернув ся по неї до папи, але потім, діставши єпископа від патріарха, відслав латинського єпископа. Та в таким разі треба наперед відповісти на питання: чи Ольга, охрестившись сама, забирала ся до якогось ширення християнства на Русь і організації християнської церкви?

На се питання можемо дати тільки негативну відповідь: судячи по всьому, охрещення Ольги було її особистою справою; наші джерела не кажуть нічого про якісь заходи її подібні до пізніших Володимирових. Повість каже тільки, що вона пробувала навернути до християнства свого сина Сьвятослава та що сама жила по християнськи і не дозволила ховати себе по

¹⁾ Продовження хроніки Регіона під р. 959 (сучасне) — *Monumenta Germaniae hist., Scriptorum t. I c. 624*; теж (під 960 р.) в пізніших анналах — Гільдесгаймських (кінець X в.) (послы руського народу — *Rusciae gentis*), Отенбургських, Кведлінбургських і Лямберта (XI в.) — *ibid.* т. III с. 60—1, VI с. 4, і згадка в *Mon. G. h., diplomata I N 366*. Висловлена була гадка, що тут іде мова не про Русь, а про острів Ріген, але сю справу рішав добре обаяюмлений з руськими справами Тітмар Мерзебургський (II, 14), бо каже, що наслідком того посольства висвячений єп. Адальберт (у нього — Етельберт) — висвячений був для Русь (*Ruscia* — як скрізь він зве Русь). Текст (в перекладі) див. у моїх Війках XXIII.

Література: Соловйов I, с. 141. *Rambaud Empire Grec au X siècle* с. 380 і далі. Вороновъ О латинскихъ проповѣдникахъ на Русь Кіевской въ X и XI вѣкахъ — Чтенія київ. істор. тов. I. Голубинскій Історія рус. церкви I с. 81. Фортинскій Крещеніе ки. Владиміра и Русь по западнымъ звѣстіямъ Чтенія київ. II. с. 120. Скобельскій Згадка о Русь в жерелахъ німецькихъ — Справозданне львівської акад. гімназії 1881 р.

поганському обряду: „бѣ бо ижуци проавутера и тѣ похорони блажену Ольгу“¹⁾). На якогось єпископа, організацію єрархії нема найменшого натаку, і певно їх і не було. Правда, мнїх Яков каже, що Ольга, приїхавши з Царгорода, „требища бѣсовская съкруши“, але коли се їй не простий lapsus linguae, під впливом оповідання про Володимира (Похвала ся взагалі написана дуже риторично й фразисто, без фактів), то їй тут хіба треба розуміти якісь домові, приватні „требища“, бо сам Яков нічого не говорить про якісь заслуги Ольги для християнства по за її приватним життям.

Тим самим стає неправдоподібним, аби Ольга просила у Отона латинського єпископа, бо з того-б мусіло вийти, що вона заходила ся коло організації християнської церкви на ширшу міру. Найбільш правдоподібним мусимо уважати об'яснення, що Ольга посвлядала посольство до Отона в політичних справах, але Отон схотїв використати сю нагоду для місіонарства, чи з власної ініціативи, чи тому що посла на власну руку щось таке сказали, що могло заохотити його до такого місіонарства. Не треба забувати, що Отон взагалі з западом заходив ся коло навертання на християнство Словян: християнство служило його політичним цілям.

Але докінчимо історію того непорозуміння.

На другий рік висвячено на єпископа для Руси монаха Лібуція й поручено йому їхати туди але він вмер, нїм вибрав ся в сю дорогу, і на його місце посвячено і вислаїо вже 961 р. Адальберта, пізнійшого маґдебурського архієпископа; як прикрою уважали сю місію, видно з того, що визначення на неї Адальберта об'ясняли інтригами проти нього. На другий рік Адальберт вернув ся назад, „не змігши нічого зробити“ на Руси. Очевидно, непорозуміння виявилось зараз же, і Адальберт не знайшов у Ольги ніякої опори для свого місіонарства. Посольство її для Отона тим часом вістаєть ся першим відомим нам фактом дипломатичних зносин Руси з Німецьким цїсарством.

З звістки про посольство Ольги до Отона виходить, що ще 959 р. була вона рефенткою. З сим згоджуєть ся й оповідання Повісти, що по своїм охрещенню Ольга даремно намовляла на християнство Святослава, той не слухав і гнївав ся, але Ольга, не вважаючи на те, любила його і молилась Богу за нього і за

¹⁾ Іпат. с. 44.

нарід, „кормячи сына свого до мужества его и до възраста его“, а се „мужество“ Святослава аж згодом наступило. Відповідно до цього, а також і з огляду на те, що для приготування до грандіозного походу чи походів на схід в 966—7 р. Святослав мусів мати кілька років часу, ми повинні класти кінець Ольжиного регентства й початок правління Святослава на початок 960-х рр.

Державну систему руську Ольга держала сильною і зручною рукою. Вона, видко, не ослабла і не розвалилась в сім часі між Ігорем і Святославом, коли сей остатній, скоро тільки до нього управа перейшла фактично, міг забрати ся до далеких походів, що вимагали таких сил і правильности в державній машині. Він не потребував гаяти часу на „примучуваннє“ непослушних племен, що користали з перемиа на київській столі, з ослаблення державної власти, аби вижнути ся з київського ретязя — з рук матери прийняв він державу в повній силі й порядку. Княгиня, що лишила таку вікову пам'ять своєю пімстою за смерть чоловіка, видко, зміла його заступити.

Не вважаючи на коротке своє правління (яких може десять літ фактичного правління, або й менше, Святослав належить до найбільш виразних, характеристичних фігур між давніми руськими князями. Се, щоб так сказати, максимум дружинности між київськими князями. Роля князя — правителя, голови держави зовсім сходять на другий плян перед воевничим ватажком. Се чистий запорожець на київській столі, і він прегарно схарактеризований з цього боку в класичнім тексті Повісти: „Коли князь Святослав виріс і став чоловіком, почав збирати багато хоробрих вояків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як цард і багато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив мяса, але нарізавши тоненько чи конину, чи звіврину, чи воловину, пік на углях і так їв; не мав і шатра, а підстилав на спання конячу опону, а в голови сідло; такі-ж були й його вояки. А як ішов на котрий край, сновіщав наперед: „іду на вас!“

З сею артистичною в своїй ляпідарній короткості характеристикою, зачерпненою з народної традиції й консеквентно переведеною в дальшій оповіданню Повісти, згоджуєть ся вповні й те, що оповідає про Святослава історик його війни в Греках Лев Диякон: на в'їзді з імператором Святослав імпоує Грекам

незвичайною простотою свого убрання й поведження, а от як каже у нього Святослав в остатній біді, в своїй нещасливій війні з Цимісієм: „Пропала слава, яка йшла за руським військом, що нетрудно воно підбивало сусідні народи та тримало в неволі цілі краї, не проливаючи й крові — пропаде, як тепер так соромно поступимось Ромеям. Від предків одичили ми мужність; пригадаймо-ж, якою необорною до сих часів була руська сила, й міцно биймось за своє спасення. То не наш звичай — втікачами йти до дому, але жити побідивши, або славно вмерти, доказавши діла, як слід сьміливим мужам“¹⁾.

До сих слів сама напрошується в порівняння славна промова Святослава в Повісті, коли його підступом обетупили з переважними силами Греки: „вже нам нема де подітись, волею чи неволею мусимо стати до бою, тож не осоромимо Руської землі, але поляжемо тут кістьми: однаково мертвому нема сорому, а як втічем, то тоді сором. Не побіжимо же, але станьмо міцно, і я піду вперед вас, а як поляже моя голова, тоді самі за себе промишляйте“²⁾.

В характерности цього чоловіка, як бачимо, народня традиція, вістала ся вірна фактам. На жаль, фактів в ній заховало ся дуже небогато. З усеї діяльности Святослава, ми знаємо тільки дві групи походів: східні війни і грецько-болгарська кампанія; ними майже вичерпується його політична діяльність.

Останнім ділом Ігоря був похід на схід — на схід же звертає свою увагу й син його. На жаль, про сю сторону його діяльности, дуже важну своїми наслідками в історії східньої Європи, знаємо незвичайно мало.

Повість каже, що Святослав ходив походом на Оку і на Волгу; по дорозі він надібав Вятчів і довідавши ся, що вони дають дань Хозарам, пішов на Хозарів, побідив їх кагана в битві, взяв Білу вежу (Саркел), побідив Ясів і Касогів і після того новим походом підбив (побіди) Вятчів та принусив їх давати дань.

Сі оповідання дуже короткі, подробиці дуже шаблонові, і на них не можна покладатись: вістають ся самі факти:

¹⁾ IX. 7.

²⁾ Іпат. с. 45—6.

похід на Оку і Волгу
 похід на Хозарів, взяте Саркела, перемога над Ясами і Ка-
 согами
 підбиті Вятчів.

Почнемо від останнього. Вище я сказав, що Вятчів правдоподібно вже з кінцем IX в. стояли в сфері політичного впливу Києва, але при тім зіставались далі в ближній залежності від Хозарів¹⁾. В Повісті Святослав не вибираєть ся спеціальним походом на Вятчів, „вятчівське питання“ випадає у нього під час походів на Оку і Волгу; підбивши Хозарів — зверхників, Святослав звертаєть ся на Вятчів і примушує їх війною до покорі. Се все зовсім можливе; походи Святослава на середню Волгу й Хозарію натурально потягнули за собою тісніше прилучення до держави земель по Оці, і то не тільки Вятчів: зміцнення руської зверхности в фінських землях Оки й середньої Волги, де з'являють ся кілька княжих волостей за Володимиром, мусимо положити теж на часи Святослава, як результат цих його походів.

Передовсім се стояло в звязку з походом Святослава на Волгу. Повість глухо згадує про нього; із звісток сучасного арабського географа (писав в 970-х рр.) ібн-Хаукаля довідуємо ся, що Русь знищила тоді Болгар і спустошила Буртаси — часто згадуваний в звітках про арабську торгівлю край на середній Волзі (правдоподібно, се Мордва). „Тепер не зістало ся й сліду ані від Булгара, ані від Буртаса, ані від Хазара, каже Хаукаль, бо Русь знищила всіх їх, забрала в їх всі ті краї й загорнула собі; а ті, що спасли ся з їх рук, розтікли ся по близьких місцях, бажаючи зістати ся поблизу своїх країв та сподіваючи ся прийти до згоди з Руссю та піддати ся їй“²⁾. Сей удар для Болгара одначе не був таким фатальним, як представляв ібн-Хаукаль: волязка Болгарія скоро знову приходить до сили: вже Володимир знову ходив на її походом, а Болгар, як богате торговельне місто існував до XV в., передавши потім своє значіння сусідній Казани.

Далеко тяжшим, майже смертельним ударом був натомість похід Святослава для Хозарської держави, що слабла й хилила ся до упадку вже протягом двох століть. Літопись каже:

1) С. 373.

2) Ібн-Хаукаль в збірнику Гаркаві с. 218.

що Святослав взяв Білу вежу — Саркел¹⁾, важну кріпость на шії між Волгою й Доном, що тоді ще, видно, була в руках Хозарів, хоч залюднювала її, по часті, чи й головню Русь. Хаукаль оповідає, що Русь пограбовала тоді Ітиль і Семендер, богате хозарське місто на березу Каспійського моря. Разом з тим ціла Хозарська держава від краю до краю була зовсім спустошена. Люде в Ітиля розбігли ся по каспійському побережю. Тим властиво й закінчило ся істнуванне колись сильної Хозарської держави. Автор Повісти, пригадуючи, як Хозари колись брали дань в Подян і мали напророкувати собі, що Поляне їх переможуть, додає, що се й збуло ся тепер: „володѣють бо Козары русьтнн князи и до днешняго дне“²⁾. Останки Хозарів на нижній Волзі, під іменем Сакснів, не грали вже ніякої важнішої ролі. Якусь значнішу колонію Хозарів літопись згадує в XI в. також у Тматорокані³⁾.

В звязку з снм погромом Хозарської держави стояла війна Святослава з кавказькими народами — Ясами (себто Осетинами, останками Алянів) й Касогами (Черкесами — по осетинськи Черкеси і тепер звуть ся Касар). Дуже правдоподібно, що тут іде мова про Касогів нижньої Кубани, а про яські оселі здогадують ся, що вони в степах тоді далеко висувались на північ, аж у Подоне⁴⁾. Таким способом ся війна стояла-б в тіснім звязку в хозарською війною на Подоню і з інтересами Тматороканської волости; півнійше таку боротьбу з кавказькими сусідами вів далі тматороканський князь Мстислав⁵⁾.

По хронології Повісти сї походи відбувають ся в 964—6 р. Зовсім правдоподібно, що війна на такім великім просторі і такі сильні побіди не були досягнені одним походом, а забрали кілька років. Тільки хронологія Повісти тут спізнюєть ся, як і в иньних фактах. Хаукаль каже, що спустошенне Булгара, Буртаса і Хазара стало ся 358 р. геджри, себ то 968—9 р., перед по-

¹⁾ Біла вежа — се переклад на руське назви Саркел: сар — білий, кел — дім по вогульськи, а Константин Порф. толкує Саркел як раз *ἀστρον ἀσπίων* — De adm. 42. Про її місце див. вище с. 139.

²⁾ Іпат. с. 9. ³⁾ Іпат. с. 143—4.

⁴⁾ Миллеръ Осетинскіє этюды III с. 67—8; він вказує на звістку Іпат. х. с. 204, де війна в Ясами звязуєть ся з походом на Дін, і пробує в осетинського витолкувати назву Сугрова як сурх гаў — червоне село. Кулаковскій Христіанство у Аланъ, і йогож Аланы гл. VII—VIII.

⁵⁾ До походів Святослава на подонські краї часто привязують т. зв. уривки видані Гаве — див. про них ширше в прим. 53.

ходом Русь на Візантію. Тут очевидно мова про перший похід Святослава на Болгарію, що став ся 968 р. (як я рахую, а звичайно приймають 967 р.), — бо в перерві між болгарськими походами Святослав певно не пустив ся-б у далекий похід на схід. Уважаючи знов, що Хаукаль, пишучи кілька років пізнійше, не міг зробити дуже значної помилки, найбільш правдоподібним буде положити сі війни дось в р. 965—7, а може займали вони і початок 968 р.¹⁾

Що до мотивів сих походів, то на оден вказує сама літопись — зміцнення Руської держави на сході, скріплення залежності від Київя земель на Оці й Азовським побережжю. Далі можна вказати на другий мотив: Хозари стояли на перешкоді походам на Каспійське побережжя; в 913 р. Хозари і „Буртаси“ знищили руський похід, і в 944 р., як ми бачили, Русь ходила вже не Волгою, а сухоходом, обминаючи Хозарів по їх підступі. Знищення Хозарської держави відкривало вільний шлях на схід для руських походів. Правдоподібно, як би не влізла нагря болгарська справа в пляни Святослава, ми слідом почули-б про руський похід на полудневе каспійське побережжя.

Але головним і безпосереднім мотивом зіставалась мабуть все таки богата здобич в торговельних містах болгарських, буртаських, хозарських.

Розуміть ся, зруйновання сих міст, як і походи на каспійське побережжя, були остаточно дуже шкідливі для руської торгівлі. Вони не зістали ся без впливу на унадок торгівлі Русь зі Сходом, що дає себе знати з кінцем X в. і в XI в. (між иньшим — і на монетних скарбах), хоч тут вплинули й иньші

¹⁾ Недавно Вестбері (Beiträge V) висловив згадку, що згаданий у Хаукаля погром Болгарів і Хозарів вийшов не від Святослава, а від якоїсь ватаги норманської Русь. Він виходить з того, що в 969 р. Святослав не міг сього походу вчинити, та вказує на слова Хаукаля, що ся Русь по погромі пішла „в Рум і Андалузю“ і припускає, що ті норманські нападники з Волги дійсно кохляли через Середземельне море до дому. Ціла обстановка сього норманського походу одначе, як бачимо, дуже фантастична, а з певедкою поправкою оповідання ібн-Хаукаля, як я вказав у тексті, вповні годить ся з літописними звітками. Андалузія однакою мусить бути непорозумінням чи хибною комбінацією, а „Рум“ вповні відповідає пізнійшій війні Святослава з Греками. Зрештою ібн-Хаукаль каже, що Русь не тільки пограбля, а й загорнула собі краї Болгарів і Хозарів.

причини — упадок торгівлі в закаспійським Ховаресмі, непорядки в халіфаті, рух турецьких орд на захід, в чорноморські степи.

З огляду на сей турецький похід особливо шкідним був упадок Ховарії, що становила протягом кількох віків забороло Європи против турецьких орд; вносячи се забороло, Русь робила собі дуже злу прислугу. Що правда, се забороло останніми часами само стало дуже слабе й мало що значило — не задержало Печенігів і ледви чи довго могло-б задержати дальші орди — Торків і Половців. Торки слідом присувають ся до руських земель (бачимо їх в поході Володимира на Болгарів).

Супроти сього турецького руху ставали зовсім маловажними успіхи Руси в азовських і кавказьких краях, бо сї руські волости, в часом все більше, ставали островами, відрізнаними від решти Руської держави турецьким потоком, а сей ширшав і зміцняв ся рік за роком, забераючи все більше території у осілої словянської людности та придавлюючи головні жили руської торгівлі з полуднем і сходом. З оповідання Константина Порфирородного бачимо, як тяжка стала торговельна комунікація під печенізькою грозою вже в 1-ій пол. X в.: нижнім Дніпром і чорноморським берегом приходило ся йти не пнакше, як під воєнною охороною, „оборонною рукою“. Очевидно, те саме було і з східними дорогами.

На сю сторону чи київські князі чи Повість, чи обоє разом, здаєть ся, за мало уважали. Повість оповідає, що під час походу Святослава в Болгарію Печеніги ледво не взяли Київа і обложили його „в силѣ тяжцѣ“ (великим військом), так що в місті „изнемогаху людѣ голодомъ и водою“, а війську з Задніпрянщини хоч і удало ся пройти в місто, але Печеніги тримали Київ і далі в такій тісній бльокаді (и не бѣяше лзѣ коня напоити: на Лыбеди Печенѣгы), що прийшло ся викликати Святослава з Болгарії. І що-ж? Святослав обмежив ся, по словам Повісти, тільки тим, що „сѣбра воя и прогна Печенѣгы в поле“ — себто в чорноморські степи, від київських границь.

Се характеристично; очевидно, в XI в. нічого не памятали про якусь енергічну боротьбу з Печенігами Святослава або Ігоря (про боротьбу котрого вгадано тільки лаконічною і не дуже певною звісткою під 920 р.). Се може до певної міри свідчити, що дійсно київські князі не вели в сїм напрямі енергічної боротьби, хоч певно й мали часті конфлікти з Печенігами, призабуті народом. Київське правительство може так

й справді держало ся більш пасивно супроти печенізького потоку (хоч може й не так пасивно, як виходило-б з мовчання Повісти), а енергійніше заходилось тільки тоді, як Печеніги почали до-скулювати київським околицям (за Володимира). Коли так воно було, то до поєнення такої пасивності київських князів можна вказати, по-перше, на те, що від Печенігів потерпіли чорноморські племена, звязані тільки слабшим політичним звязком з Руссю й може не дуже охочі до київської зверхности (як судити по Уличах), тому київські князі могли не дуже ними журити ся й пильновати тільки торговельних доріг. По-друге, по сих торговельних дорогах торгівля провадилась і далі, хоч і під військовою охороною, і може єї обставини, що передавали монополію заграничної торгівлі в руки князя й дружини та усували конкуренцію чи свійську чи заграничну, ще були й на руку князю й його дружині, тож вони й не старались усунути єї обставини, хоч розуміть ся — ся подітка в основі була-б дуже близькою. Досить того, що особливої енергії в боротьбі з Печенігами не помічаємо — скільки можемо судити по мовчанню Повісти і взагалі по сучасним нашим джерелам, дуже бідним.

Але вернім ся до попереднього. Я сказав, що по тих грізних походах на середню й нижню Волгу ми могли-б зараз сподівати ся походу на дальші каспійські берега: щасливий похід 944 р. захоплював до сього, й ті Святославові походи до певної міри могли служити просто приготуванням до такого походу. Але несподівана приваба пропозиція з иншої сторони відвернула увагу Святослава від Сходу на полудневий захід — на Болгарію. Ситуація була незвичайно приваба. Грандіозні перспективи відкрили ся перед Святославом. Болгарська кампанія, хоч невдатна, варта уваги супроти тих великих змін в життю Руської держави, які могла б принести, як би пішла щасливо: Руська держава готова була загорнути під себе полудневе Словянство й стати сильним суперником Візантії¹⁾.

Ініціатива Болгарської кампанії Святослава ввійшла з Царгороду.

Візантія в першій половині X в. пережила тяжку й нещасливу боротьбу з молодого Болгарською державою. Болгарський цар Симеон (893 + 927) не жартував був забирав ся до підбиття цілого Балканського півострова, що пересяк словянською кільо-

¹⁾ Про джерела до болгарської кампанії Святослава й спірні питання її див. прижитку 54.

нізацією і мав приготований ґрунт для рішучої переваги слов'янства над еленізмом. Як ми знаємо, Візантія в сій боротьбі звертала ся й по руську поміч (згадка коло 920 р., а потім і звістка Повісти при мптичним поході 944 р., що Ігор наслав Печенігів на Болгарію), але Русь, правдоподібно, енергичної участі в ній не брала: нема на се вказівок. Вкінці грандіозного свого плану Симеон перевести не подужав, чи не відваживсь, але Візантія мусіла уложити з його наступником Петром дуже не гонорову для себе угоду (927 р.): мало того що вона признала за ним цісарський титул, болгарській церкві — патріархат і повну незалежність; мало що за Петра видано візантійську царівну (річи страшні для Візантії!), але візантійський імператор зобов'язав ся платити Болгарам річну данину, за Візантією лишили ся, крім околиць Царгорода, тільки узькі побережя Егейського й Іонійського моря та Пеллопонес — решта вістала ся Болгарії.

Ті сорожливі відносини Візантії до Болгарії задумав зирвати войовничий імператор Никифор Фока (963 † 969), користаючи з нещадности Симеонового наступника на болгарських престолі — Петра, та ослаблення Болгарії, що поділила ся на два царства — східне (Петрове) й західне (Шірманове). Никифор вирік ся на далі платити дань Болгарії, покликуючи ся на те, що Болгари не охороняють Візантію від нападів Угрів, як була умова, й позабирав сусідні болгарські замки. Але маючи на голові тяжку війну на східних границях держави — в Сирії, Никифор не хотів сам запускатись у війну з Болгарією, а постановив ужити для сього Русь. Попередні проби ужити її для боротьби з Болгарією дорогою союзів не дали особливих результатів; недавні переговори з Ольгою (судячи по тих на-тяках, які маємо), видно, не привели ні до чого конкретного. Тож Никифор взяв ся до інших способів. Він вибрав для сєї справи якогось Калокіра, „чоловіка сміливого і хитрого“, до того обізнаного з руськими справами, бо він був сином херсонеського протевона, і поручив йому завести багаті дарунки Святославу, по словам Льва Диякона — півтори тисячі фунтів золота (108 тис. червоних), та звабити перспективою завоювання Болгарії для себе. Не знати, чи не з поручення імператора-ж Калокір повів перед Святославом річ так, що се мала бути спілка: Калокір буде добувати собі імператорську корону, а Святослав при тім, помагаючи йому, здобуде Болгарію. Пів-нійше Калокір, як кажуть, дійсно зрадив Никифора і думав за

корону, обіцяючи Святославу Болгарію й великі суми за поміч¹⁾; але се не виключає можливості, що з початку сам Никифор поручив йому удавати претендента, аби певніше звабити Святослава. Калокір, вперед обдарований титулом патриція за сю місню, прибув до Святослава, доручив ті багаті дарунки й ровинув перед молодим князем свої привабні перспективи²⁾. „Палкий і сьміливий, відважний та діяльний“ Святослав, як його характеризує Лев, не потребував певно, аби його довго намовляли. При нездарности болгарського царя, при помочи з сторони Візантії не тяжко здавалось опанувати Болгарію, а се значило захопити в свої руки цілу подунайську торговлю, присунути ся до самої Візантії, а в дальшій перспективі — чому не відновити пляну Симеона: взяти в свої руки цілий Балканський півостров і саму сьвітову столицю — „Царгород“. Але й без тих далеких плянів сама по собі Болгарія була дуже привабною здобичею: „нелюбо ми єсть в Києвѣ жити“, каже в Повісті Святослав, коли його умовляють лишити ся в Києві для оборони землі: „хочю жити в Переяславци на Дунаї, яко то єсть среда землі моеї, яко ту вся блага сходятся: оть Грѣкъ паволоки, золото, вино и овощи разноличьнии, и ись Чеховъ и изъ Угоръ серебро и комони (коні), изъ Русь же скора и воскъ и медъ и челядь“³⁾. Таке торговельне значінне Болгарії, розумієть ся, було Святославови вперед відомо, і він зміг добре його оцінити з погляду традиційної торговельної політики своєї династії.

По словам Льва, Святослав не гаючи ся зібрав велике військо — 60 тис. мужа, не рахуючи обозу, і рушив в Болгарію разом з Калокіром, з котрим дуже заприятелював. Дійсно, приготування мусіли бути короткі, бо ще дець 967—8 р., судячи з звістки Хаукаля, Святослав воював на Волзі, а вже в тім же 968 р. бачимо його в Болгарії. Звістки про сю першу війну дуже бідні. Лев і Повість згідно кажуть, що Болгари пробували боронитись, але не могли устояти ся; но Льву, їх сили були значно слабші (він рахує їх на 30 тис.), і вони програли битву на Дунаї, під Доростолом (тепер Силістрія); Петра се так вразило, що він захорував і набагом вмер. Святослав опанував частину Болгарії⁴⁾. Повість⁵⁾ каже, що він взяв 80 міст по

1) Скіліца у Кедрена с. 384.

2) Лев IV. 6, V. 1, Скіліца (Кедрен) с. 372.

3) Іпат. с. 44. 4) Лев VI. 2. 5) Іпат. с. 42.

Дунаю й осів ся в Переяславці, себто малій Преславі, на південь від Дунаю¹⁾. Ся цифра завойованих Святославом міст виглядає підозріло²⁾, але дуже правдоподібно, що він опанував на разі край між Дунаєм і Чорним морем.

Та слідом Святослава відкликали на Русь вісти про Печенігів, що вони тримають в блокаді Київ. Київське боярство мало докоряти Святославу, що він шукає нових здобутків, а трохи не занастив Руси („ты, княже, чужей земли ищешь і блюдешь, а своя ся лишишь: мало бо насъ не взяша Печенѣзи, и матеръ твою, и дѣтей твоихъ“); його умовляли лишити ся в Києві, та Святослава занадто заінтересували нові політичні перспективи, й він рішучо не згодив ся кинути свої болгарські пляни. Стара Ольга, що правила, очевидно, і далі в Києві в неприсутности сина, вже збирала ся на той світ; вона задержала сина при собі і вмерла на його руках. Таке оновідає Повість, схиляючи ся довшо на обставинах смерті Ольги — що вона заповіла поховати її не поганським, а християнським обрядом, та присвячуючи її похвалу, що відкриває дорогу її пізнійшій канонізації³⁾.

Святослав, маючи плян дальшого завойовання Болгарії, постановив організувати на Руси правительство в імені своїх малих синів: старшого Ярополка зроблено князем в Києві, меньшого — Олега Святослав посадив у Деревлян, в Овручу.

Новгород, що був теж в безпосередній залежності від Святослава (ще з його дитячих літ) мав правити ся намістником, але Новгородці рішучо спротивились тому: зажадали, аби Святослав

¹⁾ Тепер село Преслав коло Тульчі. Велика Преслава, столиця Болгарії, була недалеко Шумли, — тепер Преслав, по турецьки Ескі-Стамбул.

²⁾ Її об'ясняють книжною ремінісценцією, ипр. з Прокопія, але де хто боронив і її реальности — ипр. Васильєвський Ж. М. Н. П. 1876, VI с. 434.

³⁾ Іпат. с. 44. В XI віці Ольга канонізована ще не була, і коли се вступило, докладніше не звісно — тільки стрічаємо її пізніше між руськими святами перед татарських часів. Правдоподібно Володимир переніс її мощі до кївської катедрі, де вони були предметом поважання уже в XI в. — автор Повісті (I. с.) й мніх Яков (Чтенія кївські II с. 20—1) підносять, що її мощі лежать цілі, і так її Бог прославляє. Про канонізацію — Васильєв Історія канонізації руських святих (Чтенія московські 1894), Голубинський Історія канонізації святих в руській церкві, 1894 (замітки до попередньої) і нове обробленне той-ж теми, під тим же титулом, 1902 (Чтенія московські).

у них посадив когось з синів, інакше грозили ся найти собі иньшого князя. Та Святослав, видко, не вірив в дійсну можливість такого бунту й сказав, аби Новгородці самі умовили собі котрого з його синів.

Ярополк ані Олег не схотіли йти в Новгород; очевидно, на скільки сам Новгород був важним ключем до торговельних доріг в руках кївського князя, на стільки сам по собі, як княжий стіл, вже тоді не був приваблив. Тоді оден з Святославових бояр, Добриня з Любеча, брат Святославової улюблениці Малуші, порадив Новгородцям просити собі князем сина сїєї Малуші від Святослава — Володимира. Повість каже, що Малуша була донька Малка Любчанина і називає її улюбленицею (мило-стнича) Ольги; є варіант, що вона була ключницею її¹⁾, але правдоподібно, се толкованне стоїть в звязку з тим, що пізніше Рогнідъ називала Володимира сином рабині („робичичем“). Судячи по високому становищу в дружині її брата Добрині, ледво чи можна уважати Малушу звичайною служницею (ключницею) або рабинею.

Новгородці вчинили як радив Добриня, і Святослав послав в Новгород Володимира з його вуєм Добринею, що мав бути

¹⁾ „Милостниці“ — Іпат. і Переясл.-Сувд.; Лавр., і Новг. і пізн. зводи натомість — „ключниці“. Про Малушу є дві спеціальні статейки, надруковані в Записках петербур. академії т. V: Д. Прозоровского О родствѣ св. Володимира по матери, і Срезневского О Малушѣ, милостниці в. ки. Ольги, матери в. ки. Владиміра. Д. Прозоровскій висловив здогад, що Малко Любчанин був не хто иньший як звістий деревлянський князь Мал, що сватав колись Ольгу: під час її походу на деревлянську землю він, мовляв, потрапав у певолу й оселено його в Любчу; д. П. тим поясняє, що Володимир був признаний сином Святослава, рівноправним з иньшими. Розуміть ся, се гадка неможлива, бо певно літопись пояснила-б тоді, що то за Любчанин був Малко, а нешлюбні княжі сини займають рівне становище з правними і пізніше, без огляду на становище своїх матерей.

Добриня лишив глибокий слід в народній традиції, ставши одним з видніших „богатирів“ Володимирового циклу в великоруським билинним епосі. Але його імя обросло найрізкішими казковими і легендарними мотивами, і майже ніщо не говорить нам про його фактичну діяльність (хіба роля Володимирового свата, переказана зрештою в літописній легенді про одруження Володимира з Рогнідою, але й сей мотив дійшов в дуже ослабленій формі) лишила ся тільки загальна характеристика його, як чоловіка двірського, вихованого, аристократа з княжого роду. (Літературу див. на с. 390).

дійсним управителем волости, так само як і иньшим синам приділив Святослав таких бояр. Сі оповіджені літописею події о стільки звязані з сею перервою в болгарській війні, що надають певність оповіданню Повісти про саму перерву.

Урядивши управу на Русь, Святослав міг вернути ся до своїх болгарських плянів. Ситуація там ставала трудною. Никифор, напускаючи Святослава на Болгар, розумієть ся, не мав зовсім заміру дати йому опанувати Болгарію — треба було її тільки ослабити. Святослав від разу розбив Болгарську державу, і Никифору треба було спішити ся зберати овочі з своєї політики, поки вона не обернула ся против нього самого. Він енергічно забрав ся до скріплення Царгорода (очевидно — боячи ся морського похода Русь на саму столицю, як за давнійших князів) і розпочав пересправи з болгарським правительством, приймаючи на себе ролю вже опікуна Болгар. Але серед сих заходів епіткала його двірська революція: в грудни 969 р. вбито Никифора, й імператором оголошено Іоана Цимісхія, його убийцю, Вірменина з роду, зручного правителя і генерала¹⁾.

Цимісхій обняв управу в трудних обставинах: в Візантії панував голод, треба було боронити Сирію від Арабів, а з півночі насувала ся руська гроза.

На жаль, за другу болгарську кампанію Святослава, ми ще менше знаємо як за першу, можна сказати — нічого не знаємо. Оповідає нам про неї тільки наша „Повість“, але те що вона дає тут — се очевидна народна традиція про війну Святослава з Болгарами й Греками взагалі (в новійшій редакції скомбінована з умовою Святослава з Візантією й відповідно до того дещо змінена). Роскішний епічний розмах і величава простота роблять її одним з найцінніших епізодів — з літературного боку, але з фактами стоїть вона в повній суперечности, й історичної вартости не має ніякої. Оповідання Повісти починаєть ся облогою Перелеславця. Болгари вийшли на бій і вже перемогали, але Святослав підбодрив дружину: „прийдець ся нам тут полягти, полягнем же нужно, братя і дружино“, і переміг Болгар та взяв місто „копієм — дав пограбувати. По сім він заповів похід Грекам, але ті хитрим підступом довідали ся про число його воєків: прислали послів сказати, що не годні з ним бити ся, дадуть йому дань, пита-

¹⁾ Лев Диякон VI. 2 і далі.

ють лише скільки має війська, аби врахувати дань, а як він сказав — виставили десять разів сильніше військо („суть бо Греци льстиви и до сего дне“, додає при тім оповіданні). Руське військо настрашило ся чисельної переваги ворогів, але не тратить духа Святослав: він держить свою славу, наведену вище промову до війська, і одушевлене військо відповідає йому, що готове полягти з ним разом („гдѣ, княже, глава твоя, ту и главы наша сложимъ“). Греки побиті, тікають, Святослав, розбиваючи міста („иже стоять пусты и до днешнего дне“) іде під Царгород. Греки пробують його зманити багатими дарами, але Святослав не звертає уваги на золото й паволоки, за те як посилають йому в дарунку різне оружє, приймає його з великою утіхою. Греки переконують ся, що мають до діла з дуже твердим вояком, і рішають згодити ся давати йому дань, скільки він скаже „бо мало що не дійшов Царгорода“. Святослав вертає в Переяславець „с похвалою великою“, але що військо його понесло великі страти, постановляє удати ся на Русь за сьвіжим військом, та на дорозі гине від Неченігів¹⁾.

Се тільки далекі й покручені відгомони подій²⁾. Святослав, ідучи з Болгарії ратувати Київ, певно, не кинув її на ласку божу, лишив в ній своє військо й не потребував на ново підбивати з поворотом, хіба скріпив та розширив свої здобутки. Він опанував тепер не тільки передбалканську Болгарію³⁾, а переніс війну за Балкани, терором держачи Болгарів в послуху: казали, що взявши Филінополь, він вбив на палю 20 тисяч люда. Розумієть ся, се чутка у всякім разі сильно побільшена.

Візантійці кажуть, що Цимісхій з огляду на сприйську війну хотів з початку поладити справу з Святославом без війни, та не знати, о скільки він дійсно надівав ся на можливість такого поладження. У Льва Дьякона він жадає від Святослава, щоб той взяв собі нагороду, яку обіцяв йому Никифор за напад на Болгарію, і залишив її, бо вона, мовляв, належить Візантії. Та коли справді така була пропозиція, то вона хіба могла провокувати Святослава: йому наперед предложено було взяти Болгарію собі, а тепер кидали йому подачку як мурину за ро-

¹⁾ Іпат. с. 42—8.

²⁾ Лев VI. 8 і далі, Кедрен с. 372 і 388 і далі.

³⁾ Так згадану у Скілиці (II. 401) *Κωνσταντῆος* д. Васілевський уважає Константинолем коло теперішнього Білграда — Ж. М. Н. II. 1876, VI. 434.

боту й відскалати до дому. Він відповів, що пристане, наколи Візантія дасть йому відповідну оплату за здобуті ним багаті краї, за підбиті міста й забраних на війні в неволю Болгарів, а як ні — то нехай Греки завчасу забирають ся з Європи до Азії, лишивши цілий Балканський півострів Св'ятославу; инакше мирити ся він не буде. А коли Цимісхій на се мав пригадати йому невдатний похід Ігоря й його нещасливу смерть та грозив Св'ятославу, що пропаде тут в Болгарії, розгніваний Св'ятослав мав заповісти, що прийде під Царгород. Так оповідає Лев. Се, правдоподібно, й є та заповідь, що дає Св'ятослав Грекам в Повісти.

Про дальші перипетії війни Візантійці не дають нам докладних відомостей; руські війська спустошили Тракію й може справді були недалеко Царгорода, як пригадувала собі руська традиція. Для оборони візантійських земель Цимісхій, зайнятий тоді передовсім азійськими справами, вислав против Св'ятослава магістра Варду Скліра з військом. На сю вість рушило на Скліра військо руське, разом з ватагами Болгарів, Угрів і навіть Печенігів¹⁾). Коло Аркадіополя²⁾ стала ся битва, де, по словам Візантійців, Греки завдяки засідці мали страшно побити Русинів: пропало-б то більш як 20 тис. Руси, а Греків тільки 55 (чи навіть 25) мужа, і багато покалічено. Правдоподібно, ся звістка не багато більше варта, як оповідання Повісти про ту сьвітлу перемогу Св'ятослава з 10 тисячами над 100 тисячами Греків. Що грецькі справи не стояли дуже добре, показує дальше оповідання Льва: Цимісхій слідом послав нове військо в Європу, поручивши йому перезимувати в Тракії й Македонії, очевидно — для їх оборони, а на весну обіцяв прибути сам для походу на Русь³⁾.

Та заміру Цимісхія перешкодило повстання братанича імператора Никифора — Варди Фоки в Малій Азії. Цимісхій не тільки сам не міг піти на Русинів, але й Скліра мусів відкликати в Азію. Коли Склір пішов, Русь знову почала господарити в візантійських землях: особливо терпіла Македонія, котру вони

1) Про Печенігів говорять тільки Скліца; пізнішу ворожбечу їх до Св'ятослава він пояснює тим, що вони гнівали ся за його згоду з Греками (с. 413). Число Св'ятославого війська у нього зовсім неможливе — до 308 тисяч. Лев рахує у Св'ятослава 30 тис., у Скліра 10 тисяч.

2) Недалеко Адріанополя.

3) Лев VI. 11 і далі, Скліца-Кедрен с. 384 і далі.

„немілосердно грабували й руйнували“¹⁾). Аж зловивши Фоку, Цимісхій з початком 971 р. міг забрати ся до боротьби з Святославом²⁾). Він вислав брандери („огненосні кораблі“ — з грецьким огнем) на устс Дунаю, щоб загородити Русі дорогу до дому, як каже Лев, а скорше — аби не пускати до них ніяких помічних сил, а сам рушив під Адріанонополь — пограничне місце Візантії з Болгарією. Тут він довідав ся, що Русь, над всяке сподівання, зіставила балканські проходи незанятими. Не зважаючи на протести своєї старшини, що уважала занадто ризикованим дальший похід, Цимісхій постановив використати руську необачність та скоренько йти за Балкани, щоб відразу опанувати Болгарію. При тім він іде слідом політики Никифора, бере на себе роль опікуна Болгарів супроти Русі і тим перетягає їх на свою сторону.

Похід Цимісхію удав ся. По словам Візантійців, він мав менші сили, ніж Святослав (Лев рахує Святослава на 60 тис., а Цимісхія на 15 тис. пішого і 13 тис. кінного війська, а Скіліца рахує Цимісхієве військо, що з ним рушило наперед, тільки на 9 тис.). Але хутким нападом Цимісхій застав несприготованою болгарську столицю Преславу. Там сидів з руським військом „Сфенкел“, як його називають візантійські джерела — „що мав третє місце по Святославу“, мабуть Свинельд нашої літописи³⁾); в ним був болгарський цар Борис та Калокір. В битві Русь не устояла ся, замкнула ся в місті, але по двох днях, по сильній обороні, його взято в велику п'ятницю⁴⁾). Руська залога майже вся загинула: останки її замкнули ся в царській дворі і сильно боронились, але його запалено, й огонь примусив Русинів вийти. Сфенкел з незначним числом удав ся до Святослава. Взятого в полон Бориса Цимісхій признав болгарським володарем і заявив, що прийшов боронити Болгарію від Русі.

Взявши Преславу, Цимісхій поспішив ся на Святослава, що з головним військом стояв в Доростолі, на Дунаю. Взятє

¹⁾ Лев VII 9.

²⁾ Лев VIII. 1 і далі, Скіліца-Кедрей с. 392 і далі.

³⁾ Чи се той сам Свенельд, що воював за Ігоря Уличів й дістав від нього деревську дань? Супроти сказаного, що в дійсности війна в Уличах могла мати місце в 930 або й 940-х рр., а не в 920-х, як часом в хронології короткої редакції, — Свенельд Святослава й Ярополка вповні може бути Свенельдом Ігоря.

⁴⁾ 971 р. припадала вона на 14 квітня.

Преслави й проголошення Бориса зробило своє вражіння в Болгарії: по дорозі болгарські міста передавалися Цимісхії, і Болгари взагалі переходили до нього. Святослав, заклопотаний тим, хотів, по словам Візантійців, надолужити терором, арештовав значніших Болгар і багато їх повбивав. Та Цимісхій не гаяв часу в приверненні Болгарії, а пішов просто на Святослава. По кріпкім бою йому удалося перемогти Святославове військо, що мусіло замкнутися в місті, і Цимісхій розпочав блокаду Доростола. Як раз наспіла й фльота та обступила Доростол брандерами від Дунаю. Русь, боячи ся тих брандерів, повитягала свої човни до міста. Розпочалася тяжка тромісячна облога Доростола, широко описана і у Льва і у Скіліці¹⁾.

Русь зчаста виходила з міста й пробувала розбити блокаду, але їй не удавалося перемогти Греків. В місті не ставало запасів; дуже тяжко було пробитися за припасами під доглядом грецького сухопутного війська й фльоти. Попробувано одного дня поцалити грецькі машини, але се не вдалося, і Русь, заложивши на спини свої великі щити, мусіла поволі відступати по невдатім бою до міста. Богато загинуло їй при тім; вночі при світлі місяця, збирала Русь трупи земляків на рівнині і потім палила їх на огнищах над Дунаєм, забиваючи при тім невільників на службу небіжчикам, а в Дунай кидаючи дітей та півнів, як оповідає Лев Д. Але й Грекам було не весело: побіди над Русію коштували дорого, Русь бидає завзято, і то не тільки чоловіки: оповідають, що Греки, роздягаючи убитих Русинів, знаходили між ними й жінок. Великі страти і безконечна облога дуже гризли Цимісхія. Скіліца оповідає інтересну анекдотку, що Цимісхій запропонував був Святославу закінчити війну поединком замість тратити свої війська; Святослав мав дуже гідно відповісти, що він свої обов'язки ліпше знає, як його ворог, а коли імператору не хочеться жити, то може собі вибрати котрийсь в тисячних способів смерті.

По тих великих страхах коло машин, Святослав мав на раду в свою старшину; дехто мав радити викрасти ся поночі через грецьку флоту; інші, уважаючи се неможливим, радили прийти до згоди з Греками; але Святослав постановив ще раз спробувати щастя в бою. Другого дня — 24 липня стався сильний бій: Греки поясняли, що тільки чудом, під проводом самого св. Федора, удалося їм перемогти Русь. Лев рахує страти

¹⁾ Лев IX. 1 і далі, Скіліца-Кедрен с. 397 і далі.

Руси в сїм бою на півніснадцятій тисячї (його числа одначе мусять бути сильно побільшені); сам Святослав мав дістати рану, й трохи його не взято в неволю.

По сій остатній пробі Святослав постановив залишити дальшу боротьбу й другого-ж дня розпочав переговори з Цимісієм, годячи ся віддати Грекам невільників і уступити ся в Болгарії, та жадаючи вільного пропуску до Руси і потрібних для війська припасів. Цимісїй, розумієть ся, дуже радо прийняв згоду. Уложено трактат, де Святослав вирікав ся всяких претензій на кримські землі Візантії („власть Корсуньскую и елико есть городов ихъ“) і на Болгарію, заповідав, що занехає боротьбу з Візантією й буде її союзником. Крім того Лев каже про відновлення торговельної умови з Візантією; з огляду, що перехована в Повісті умова нічого про торговлю не каже, приходиться думати, що попередні торговельні умови були потверджені особним трактатом. Русь дістала по дві мірки (медінна) збіжа, бо потребувала припасу. Лев каже, що хліб видано було на 22 тис. Русь, а втрати Руси в війні рахує на 38 тисяч.

По заведеній умові Святослав захотїв побачити ся з імператором. Цимісїй прибув над Дунай з великим відділом кінноти в багатій, позолоченій зброї; Святослав же приплив на човні, гребучи разом з иньшими і нічим не визначаючи ся з поміж них крім чистоти своєї полотняної одежі; одинокою окрасою був золотий ковток в усї. Про його вигляд, як його описує Лев, ми вже говорили: був він середнього зросту, кремезний і сильний, мав короткий ніс, сині очі, густі брови і виглядав понуро й суворо; мав обголену бороду, довгі вуса і чуб на голові, „що означало значний рід“. Сидячи на лавці свого човна, він поговорив трохи з імператором і відїхав.

Тим закінчила ся болгарська війна. Візантійська політика осягнула своє: східня Болгарія була прилучена до Візантії, тільки західня заціділа на якийсь час в руках нової династії Шішмана. Пляни Святослава пропали. Лише руська традиція, переказана в Повісті, запам'ятала собі щасливі початки цієї кампанії і зїгнорувала невдатне закінчення; тому текст умови, заведений в ширшу редакцію Повісті, стоїть в дивній суперечности з її оповіданням.

Завівши умову з Греками, Святослав міг потїшати себе багатотою здобичею, що зісталась йому з болгарської війни, а хто зна, чи не мав він дійсно заміру з сьвіжими силами вернути ся назад, як то каже Повість (и рече: поиду в Русь и приведу

боле дружини). Се дуже можливо. Сю можливість могло провидіти й візантійське правительство та постаратись її усунути.

Сквіліца каже, що Святослав по згоді просив Цимісію посередничити у Печенігів, аби його перепустили до дому без перешкоди. Тоді імператор послав до них свого посла, заохочуючи їх до союзу, з тим, аби вони не напали на Болгарію і перепустили Святослава. Печеніги пристали на все, тільки не згодили ся перепустити Святослава, бо загнувались на нього за те, що він помирился з Греками ¹⁾. Ця звістка дуже підозріло виглядає: виходить, що Печеніги були до останньої хвили ворогами Греків (одначе не помогали Святославу в останній війні!) — що ж за розум був у Святослава просити Греків, аби посередничили у них? З другого боку виходить, що Цимісій вислав послів не так в інтересах Святослава, як для забезпечення Болгарії від Печенігів; в справі Святослава Печеніги як раз постановили не перепускати його, і Греки, мовляв, мусіли се прийняти до відомости. Воно виглядає так, як би Сквіліца хотів закрити дійсний предмет переговорів.

Коли Святослав надплив із своєю фльою, показало ся, що Печеніги завчасу залягли Дніпрові пороги — те місце, де купцям приходило ся перетягати суходолом човни й переносити на руках всякі багажі, і де Печеніги звичайно напали на торговельні ватаги. Повість каже, що Печеніги дістали вість від Переяславців — себто з Малої Преслави, що Святослав іде з великою здобичею та малою дружиною, і тому залягли дорогу. Питання, чи треба тут розуміти Болгар, чи Греків, що опановали тоді Болгарію, вигнавши Святослава? Дуже правдоподібно, що мова тут про Греків, і се відповідало-б тій недовговореній звістці Сквіліци, а можна до того навязати звістку (вправді — дуже загальну), що пізніші відносини Руси до Візантії не були добрими, аж до Володимирового шлюбу: підступне поведіння Греків супроти Святослава могло дійсно уневажнити уложену ним угоду з Візантією.

Підійшовши до порогів, Святослав переконав ся, що сили Печенігів занадто великі, аби йому можна було перебити ся з своєю сильно зменьшеною дружиною і великими багажами. Свенельд радив покинути човни, багажі й піше військо на нижнім Дніпрі та на конях прожкнути ся степом до Києва. Але Святослав не пристає на се: се-ж значило стратити всю

¹⁾ У Кедрена с. 412.

здобич з війни. Він вернув ся на усте Дніпра, на так зв. Білобереже¹⁾, й тут зістав ся зимовати, сподіючись, що або Печенігів відтагне що небудь від порогів, або наспіє поміч з Київа. Але тут не стало запасів (знаємо, що вже з Болгарії Русь пішла з дуже малим припасом), почав ся сильний голод, „яко по полугривніѣ голова коняча“ продавалась. Перебїдувавши зиму, Святослав з весною рушив Дніпром. Печеніги чекали. Святослава, очевидно, натисла біда, і він рішив ся ризикувати — іти пробом. Проба вицала нещасливо. Сам Святослав наложив головою; як оповїдали, печенізький вагажок зробив чашу з його голови. Свенельд прожкнув ся в Київ, не знати — човнами, чи суходолом — на конях.

Се стало ся 972 р., як я рахую. Святослав мусїв бути ще дуже молодим тоді, може мав яких тридцять літ.

¹⁾ Білобережем звали ся Дніпрові береги починаючи від устя аж геть вище порогів, див. Архивъ Юго-Запад. Россіи V. I с. 127, VII. I с. 86, VII. II с. 11, Ласота — в Мемуарах Южн. Руси I с. 162, Воскрес. л. I с. 241. Білобереже, де зимував Святослав — се усте Дніпра, пор. умову Ігоря з Греками: „да не имѣють Русь власти зимовати въ устьи Днепра, Бѣлобережа, ни у св. Елеуфѣрья“ (о. св. Евтерія — о. Березань, як звичайно думають).

VI.

Закінчення будови Руської держави: часи Володимира Вел.

Сімолітня (як я рахую) перерва між смертю Святослава і Володимировим князюванням в Києві зайнята в літописі самою боротьбою синів Святослава¹⁾. Болярські правительства, що правили іменем малих князів, щільнували, зовсім природно, кожде своєї волости; політична система руських земель страждала почуте своєї одности й розпала ся фактично на ґрунті самостійних волостей, поки з поміж Святославичів не виступила наперед найбільш енергічна особа, що й взяла ся до скріплення ослабленої державної системи.

Ярополк, як старший, як князь київський, був в першій лінії покликаний до сієї ролі. Правдоподібно, він і мав до неї охоту; принаймні так складають ся літописні відомости. Але він не показав потрібних до того здібностей і його збив з позиції молодший брат.

Літопись оповідає, що насамперед виїшла війна у Ярополка з його сусідом Олегом. Літописець, очевидно — за голосом традиції, причиною сього уважає Свенельда, одного з видатніших київських боляр: в умові Святослава він названий разом з князем, чи то як його відпоручник, чи як найважніша по ній особа, і при Ярополці він мабуть стояв на чолі правління. Літопись оповідає се так: Лют, син Свенельда, на довах заїхав на територію другого Святославича Олега, деревляньського князя; той наїхав на се, бо теж бавив ся тоді довами, і довідавши ся,

¹⁾ Про хронологію цих років в примітці 55.

що се син Свенельда, вбив його; літопись не поясняє — чи була се ворожнеча якась до Свенельда, чи кара за переступлення границі. Щоб помститись, Свенельд намовив Ярополка до війни з Олегом, звабивши його перспективою — взяти в свої руки Деревську волость. Ярополк дійсно пішов війною на Олега; в битві під Вручч (Овруч) військо Олега розбито, й сам він загинув серед утікачки: зіпхнули його з греблі й забили коні й люде, падаючи в рів. Ярополк мав гірко дорікати Свенельдови за такий результат, але таки взяв собі Олегову волость, а Володимир, прочувши про се, втік за море, і Ярополк посадовив своїх посадників і в новгородських волостях, „и бѣ володѣя єдинѣ в Русѣ“¹⁾.

Чи був Свенельд дійсно ініціатором того всього, хто його зна. Може й мати під боком князя в Деревській землі, сидючи в Києві, не було Ярополкови вигідно, і се одно могло дати тисячні поводи до конфлікту. Як би там не було з початком, але Ярополку, видко, засмаковав плян взяти в свої руки збирання батькових волостей, і він свідомо забрав ся за його переведення. Бо трудно-ж думати, щоб Володимир без причини покинув свій Новгород, і не було-б чого инакше Ярополкови посилати своїх посадників в його волости. Зрештою сей процес збирання руських волостей і зміцнення ріжними способами політичного звязку між ними мусів повторяти ся не раз, по смерти кожного київського князя, і був явищем добре знаним, так що симптоми його всякий раз не трудно було відгадати сучасникам і по ним зміркувати, що київський князь береть ся до збирання батьківських земель.

Ярополк мабуть не обмежив ся-б сини успіхами, а певно забрав ся-б до зміцнення свого впливу та влади і над иньшими „світлыми і великими князями“, по за своєю близькою родиною, але стрів конкурента в Володимирі.

Здібний і енергічний „робичич“, тікаючи з Новгорода, зовсім не мав заміру капитулювати перед Ярополком. По якімсь часі²⁾ він вернув ся в Новгород з сильними варязькими ватагами, змовленими за морем, і повиганяв з своїх волостей Ярополкових посадників з їх залогами. По літописи, він зараз послав Ярополку вість про війну: „Володимеръ идетъ на тя,

¹⁾ Іпат. с. 49.

²⁾ В літописи се стоїть під 980 р., але тут, очевидно, вібрані події з кількох років.

пристраивай ся противу бити ся¹⁾, але в дійсности воно мусіло йти не так хутко. Сама літопись каже, що Володимир перед походом на Ярополка опанував Полоцьку волость, „сѣбра вои многы — Варягы и Словѣны (Новгородців) и Чюдь и Кривичи“, і аж тоді пішов на Ярополка.

Історія війни Володимира з Полоцьком рано була оброблена як поетична тема і дійшла до нас в сій поетичній формі. Володимир і Ярополк в однім і тім самім часі сватають Рогнідь, доньку Рогволода, полоцького князя, що прийшов зза моря. Батько питає доньку, кого вона волить; донька каже, що не віде за „робичича“ (сина рабині — се, очевидно, був гіперболічний натяк на нешлюбну матір Володимира), воліє Ярополка. Сю відповідь переказали Добрині, братови Володимирові матери, той загнувавсь і постановив пімститись. Серед приготовань Рогніди до весільної подорожі до Києва, Добриня з Володимиром впадають в Полоцьку землю з великим військом. Добриня наругав ся над родиною Рогволода за зроблену зневагу; Рогволода з двома синами вбито; Рогнідь узято й вона неволею мусіла стати жінкою Володимира, що слідом пішов на її жениха Ярополка. За такі нещастя Рогнідь прозвано Гориславою. Від Володимира родивсь у неї син Ізяслав, але потім він мав иньших жінок, став її упускати: прискучила вона йому. Зависть придучила ся до всіх тих гірких почуть, які перед тим Рогнідь мала на Володимира, і думка про пімсту її опанувала. Якось в ночі, коли Володимир ночував у неї, вона хотіла його зарізати ножем, але Володимир прокинувь і вхопив її за руку; вона признала ся, що хотіла помстити ся за батька, коли Володимир перестав любити її з дитиною. Володимир постановив її вбити за се; він звелів їй прибрати ся „во всю тварь цесарскую“, як була вбрана при шлюбі, і чекати його, сидячи на ліжку; мабуть ся съвяточна обстановка мала побільшити вражінне кари. Але Рогнідь дала голий меч своєму малому синові, і коли Володимир увійшов до покою, той виступив перед батьком та сказав, як його мати навчила: „батьку, ти думаєш, що ти сам тут?“ Побачивши малого оборонця (і евентуально — местника за матір), Володимир кинув свій меч, що наготував на Рогнідь, і сказав: „а хтож тебе тут сподівав ся“. Бояре задля сина відрадили йому убивати жінку, а намовили дати її в сином батьківщину; Володимир так і зробив. „І від тоді Рогво-

1) Іпат. с. 50.

ложі внуки підіймають меч на Ярославових внуків“, кінчить ся повість „в'їдущих“ в літописнім переказі.

Як я сказав, вона має виразні ознаки поетичного оброблення¹⁾. Оповідання літопися під 980 р. — се початок повісти, в цілості-ж вона подана в Суздальській літописи (під 1128 р.). Її мета — об'яснити фамілійну ворожнечу династії Ізяслава подолицького і Ярослава київського, і при тім позабуто, що Ярослав, син Рогніди, був так само „Рогволожим внуком“, як і Ізяслав. Відкинувши романтичні подробиці, маємо в ній війну Володимира, перед його походом на Київ, з сусіднім подолицьким князем, що в сі переходові часи прийшов був до фактичної самостійности й хилив ся на сторону Ярополка. Дуже можливо, що ми маємо тут тільки оден епізод із заходів Володимира перед війною з Ярополком підбити насамперед собі сусідніх, північних князів і тим збільшити свої сили для боротьби з Ярополком.

Сама війна Володимира з Ярополком відома нам дуже мало; літопись знає з неї властиво тільки зраду Блуда, „восводи Ярополча“, що здавши ся на обіцянки Володимира, став йому „приятн“ й своїми підступними радами привів Ярополка до погибелі, та анекдотку про Варягів, учасників Володимирового походу.

Володимир, каже літопись, прийшов на Ярополка „с'ь вол многыми“. Ярополк не почував у себе відповідних сил до відпору й засів у Києві. Володимир розпочав облогу і з часта приступав до міста, а підмовлений ним Блуд старав ся підчас сих боїв вбити Ярополка. Але що між Князями не можна було найти людців для того, тож Блуд нарадив Ярополку втікти з Києва, настрашивши, ніби то Князе мають зносини з Володимиром і хочуть Ярополка видати. Ярополк втік в замок Родю на полудневій границі Київщини, але тут його в облозі притис голод. Блуд нарадив йому піддати ся Володимирю. Ярополк послухав; але коли прибув до Володимира, тут Варяги на даний знак пробили його мечами. Володимир по тім опанував Київщину. Головну заслугу в тім покладали собі Варяги: вони зажадали, щоб Володимир дав їм контрибуцію по дві гривні від кожної душі в Києві, замість грабовати місто, — бо на се давало їм право оружне взятє, а Володимир, видно, жалував гра-

¹⁾ Літературу епізода про Рогнідь, як поетичний утвір див. у Довнара-Запольского Очеркъ истории Кривичской и Дреговичской з. с. 71.

бувати своєю столицею. Володимир пообіцяв зібрати гроші за місяць, але тим часом, очевидно, зібрав військо проти Варягів. Тоді вони, зрозумівши до чого йде, сказали: „обдурив ти нас, пусти-ж до Греків“ (на службу). Володимир зіставив у себе на службі вдібнійших, а решту виправив до Візантії, ще й перестеріг імператора, аби не тримав їх в столиці, „а то зроблять тобі, що тут зробили“, та аби не пукав назад на Русь.

Се оповідання, розуміть ся, дуже наївне. Але з нього можна витягнути з правдоподібністю ось що: сили Володимира переважали значно сили Ярополка, а до того сей не вмів собі порадити (поговорка — що його збивали з пантику зрадливі дорадники); він втік з Києва і потім його зрадою забито, але Кияне боронились далі проти Володимира, і Київ взято силою; головну роль відіграли при тім норманські ватаги, приведені Володимиром, вони її хотіли використати, жаждали контрибуцій і мабуть хотіли вчинити якийсь бунт проти Володимира, але той встиг, не доводячи до конфлікту, сю справу поладити й зіставити Варягів з нічим. Мандрівка Варягів від Володимира в Візантію по сій кампанії сама по собі можлива¹⁾. Але може бути, що ми маємо тут відгомін децю пізнішого факту — як Володимир послав корпус війська на поміч Візантії.

Перші роки князювання Володимира мусяли піти на збирання „розсипаної хрामини“ Руської держави, що дуже потерпіла за часи десятилітнього (від смерті Ольги) правління боярських референцій і вимагала радикальної поправки. На жаль, з цього періоду діяльності Володимира, з сієї роботи його дійшли до нас тільки уривкові відомості, що дають хіба дуже далекий образ її. В роках 981—5, себ то в перших пяти роках князювання Володимира в літописи маємо зареєстровані отсі події:

Під 981 р. Володимир повертає західні аннекси руської держави: „іде Володимиръ к Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червень и ныя города“²⁾.

¹⁾ Інтересно, що як раз на той час, коли по літописній хронології мали подати ся з Києва до Царгорода Варяги, на 4 рік царювання імп. Василя, припадає звістка візантійських джерел про прихід якогось німецького князя: Πέτρος ἀδελφός του βασιλέως Φραγγίας (на нинішнім місці ὁ γνήσιος ἀδελφός του ρητός Γερμανών). (Cecaumeni Strategicum ed. Wassiliewsky et Iernstadt — Записки петерб. унів. т. 38, § 224). Знайти такого князя між німецькими трудно, але й бачити тут варязького конунга теж не легко. Див. коментар до сеї звістки Васильєвского в Ж. М. Н. II. 1881, VIII. ²⁾ Іпат. с. 54.

Під 983 р. похід Володимира на Ятвягів, зв'язаний з історією київських мучеників і завдяки тому може тільки й згаданий. Володимир спустошив землю Ятвягів („взя землю их“). Про ці західні походи поговорю далі.

Під 981—2 р. стоїть боротьба на сході: Вятичі, примушені Святославом до дани, очевидно, скинули були по його смерті київську зверхність; Володимир мав їх побідити й примусити давати дань, яку давали за батька, але вони підняли нове повстання, і Володимир на другий рік мав знову ходити на них і побіджати їх „вѣторое“. Вони одначе заховали, видно, і на далі свою самоуправу і мабуть примушені були тільки до дани.

Під 984 р. війна з Радимичами, давніми підданими Русь. Не знати, чи вийшло з послухності се взагалі не визначне нічим племя, чи се було яке спеціальне повстання, чи — ще може найскорше — був се похід на якого князя чи намітника, котрого треба було привести до послухності, як Рогволода. Радимичі були, розуміється, побіджені. З сею війною зв'язана приказка, що „Піщанці (Радимичі з над р. Пісчани) від вовчого хвоста тікають“, і пояснено, що „вовчий хвіст“ — було імя воеводи Володимира. Можливо одначе дуже, що сей вовчий хвіст був собі звичайний вовчий хвіст, і ним від непам'ятних часів дражнили Піщанців сусіди, а воевода з нього вийшов як дівівістичний міт — об'ясненне певної фрази через дібву особу, якогось героя. Одначе мусіла бути за часи Володимира якась війна з Радимичами, коли сей вовчий хвіст не відсунено в часи Олега.

Під 984 р. подано похід на Болгарів. Є певна суперечність в поглядах, які се Болгари, але ясно, що не інші як волзькі. (Похвала Володимиру виразно каже: „Сребренныя Болгары“, а се призвище Болгар волзьких)¹⁾. Се, очевидно, продовження походів Святослава на схід. Володимир виправив своє військо човнами (по Оці й Волзі), а взяті до сього в союзники приволзькі орди Торків, що по знищенню Хозарської держави появили ся в сих краях, прибули сухоходом. В літописі при тім подана анекдотка: Добриня каже Володимиру: я оглянув вятчих в полон Болгарів, вони в чоботях (себ то — за великі

¹⁾ Пор. Іпат. с. 423. Новішими часами бачили в них дунайських Болгарів нпр. Голубицкий Ист. церкви I² с. 167, Липиниченко в Трудах К. Дух. Акад. 1886, XII, Успенский в Ж. М. Н. II. 1884, IV с. 296 (управляе Сребренныя на Сербаны).

пани як на нас), даня нам давати не будуть, лїпше шукаймо „лапотникъ“ (таких, що в личаках ходять), і Володимир поми- рив ся з Болгарами. Са анекдотка показує, що Володимир хотїв привести Болгарів, що по Свѣтославовій руїні почали знову поростати в пірє, до становища данників Руси, але хоч їх побїджено, пляну сього прийшло ся виріктись, і Володимир укла- дає з ними згоду й вертаєть ся назад¹⁾.

Оце й усе. З дальших років маємо тїльки одинокий похід на Хорватів під 993 р.

Із звїстки літописи про волости, роздані Володимиром його синам²⁾, бачимо, що Володимир доконав великої роботи. Він не тїльки поставив в залежність від себе волости, що входили в склад Руської держави, але більшість сих волостей привїв до тїснїйшого звязку з Київом, розсажавши своїх синів в їх центрах, замість колишніх „свїтлих і великих“ князїв, що часом набували за богато значіння й ставали фактично самостійними князями, і скріпив таким чином їх звязь династичним звязком. Численна родина Володимирова зробила йому тут важну прислугу; він мав від своїх численних жінок дванадцять синів і ще замолоду розсажав їх в головнїйших мїстах, очевидно — під опікою рїзних бояр, як сам замолоду правив в Новгородї. Літопись виказує у Володимирових синів отїї волости: Новгород Вишеслава, потїм Ярослава, Псков Судислава, Полоцьк Ізяслава, Смоленськ Станислава, Туров (Дреговичська земля) Свѣтополка, Володимир (Волинська земля — очевидно разом з карпатською Русню і польським пограннчем) Всеволода, Тмуторокань (Подоне, кримські і кавказькі волости) Мстислава, Ростов (центр мерянських колонїй) Ярослава, потїм Бориса, Муром (центр поокських колонїй) — Глїба³⁾. В безпосередній управї Володимира зісталось середнє Поднїпровє — землі Полян,

¹⁾ Іпат. с. 56.

²⁾ Про них заведена в літопись повість про Володимира згадує принагідно, говорячи про охрещення його, і не означає ближше, коли сї волости були роздані. Видно тїльки, що са роздача чинила ся поволї й равом з тми в нїй робили ся рїзні перемини за життя Володимира.

³⁾ В старших кодексах (з груп Іпатської, Лаврентїевської й І Новгород.) Псков і Смоленськ не згадують ся, тїльки в І Софїйській, Воскрєсенській, Никоновській і Тверській. Що Судислав дійсно сидїв в Псковї, се видно з дальшого (під 1036 р.), а се знову робить правдоподїбною й звїстку про Смоленськ.

Сіверян і Радимичів, та новоцриборкані Вятичі; сї останні платили дань, але, правдоподібно, заховали своїх князів (іще стоїте пізнійше бачимо тут якогось „Ходоту і його сина“).

Коли порівняти сю територію, взяту під близшу власть Володимиром, з тією, яку бачимо обсадженою кнївськими династами за Святослава (землі Полян і Деревлян, може Сівера, і Новгород), бачимо значний поступ в розвою державної одности. Ся робота мусіла зайняти довший час, не могла обійти ся без боротьби; звістки про війни з Полоцьком, Радимичами, Вятичами, походи на західні окраїни — то тільки уривкові й випадкові відгомони сїєї сторони в діяльності Володимира.

Спеціально про західні походи літопись повинна-б була оповісти далеко більше; тепер же ми маємо тільки ті коротенькі записки про три походи: на Ляхів, на Ятвягів і на Хорватів, і по них наступає звістка, що Володимир жив (другу половину свого князювання) в згоді „съ князи околными его: съ Болеславом лядьськимъ и съ Стефаномъ угорьськимъ, и съ Андрихомъ чешьськимъ“¹⁾, та пізнійша Галицько-волинська літопись, з нагоди походів Данила під Каліш, зауважає, що перед ним ніхто не ходив так глибоко „в землю Лядську“, тільки „великий Володимир“²⁾. Стільки дає нам наша історіографія. Західня знає тільки, що між Володимиром та польським Болеславом були напружені відносини: 992 р. Болеслав не міг прийти в поміч імператору Отону, бо сподівався на великої війни з Русію³⁾, а Титмар згадує про похід Болеслава на Русь 1013 р., з невідомих причин і з невідомим результатом. От і все.

Во главі угла тут лежить наведена вище звістка літописи під 981 р.: „иде Володимиръ к Ляхом и зая грады ихъ Перемышль, Червень и иныя города, иже суть и до сего дня подъ Русью“⁴⁾ — звістка, що задала великого труду історикам.

Значінне сих слів ясно: Володимир ходив походом на Ляхів і відібрав у них Перемышль, Червень і иньші міста. Не мучачи й не натягаючи тексту не можна инакше зрозуміти; ро-

¹⁾ Лавр. 124, Іпат. с. 87.

²⁾ Іпат. с. 505.

³⁾ Гільдесгаймські аннали Monum. Germ. h., Script. III p. 69 (iminebat quippe illi (Болеславу) grande contra Ruscianos bellum); Титмар VI. 55.

⁴⁾ Іпат. с. 54.

аумень ся, при тім польськими єї міста могли бути на погляд літописця тільки політично, а не етнографічно, бо стільки про руську колонізацію на заході він мусів знати. Проби такого читання: Володимир зайняв лядські городи, а також Перемишль, Червень і ин. („грады ихъ, Перемишль“ і ин.), не відповідають вимогам старої складні, бо в ній інтерпункція не мала ніякої ролі; се тільки натягання для виратовання літописної відомости через виключення з „лядських городів“ Перемишля й ин., але таке натягання нічого не виратує.

Але без такої поправки, коли Перемишль і Червень і ин. мають бути польськими городами, відомість Повісти натрапляє на иньшу трудність. Діло в тім, в 80-х р., коли Володимир мав відібрати від Польської держави Перемишль і Червень, Краківська земля сама була в руках Чехів. Се каже чеський хроніст Козьма Празький¹⁾; його відомість польські історики були поставили в непевність²⁾, але знайшлося свідощтво у сучасника — географа Ібрагма ібн-Якуба, що зачисляє Краків до чеських міст, а польського князя Мешка зве „володарем півночі“³⁾. Чи Краківська земля лежала до Польської держави перед тим, не знати. Знаємо, що її основою були великопольські землі, а Краків належав до Мешкового наступника Болеслава. А що руські городи між Сяном і Бугом могли перейти під Польську державу тільки в такому разі, коли вона володіла Малополющем, а дуже мало правдоподібно також і те, щоб вона могла задержати в своїх руках сей руський клан, коли Чехи окупували Малополющу⁴⁾, тож і звістка нашої літописи, що Володимир відібрав єї руські городи „від Ляхів“, стає дуже сумнівною.

Але може вони належали до Чехії, й під літописними Ляхами треба розуміти Чехів? Чеські історики дійсно втягають

¹⁾ І. 33.

¹⁾ Malecki Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce — Przewodnik nauk. i liter. 1875 с. 197, Kętrzyński Granice Polski w X w. в. 3 (відб. з XXX т. краківських Rozpraw).

²⁾ Известія ал-Бекри с. 47. Звістка його належить до третьої чверти X в., в ближшій датовації його подорожжя дослідники не зможуть ся: одні приймають 965, иньші знов 973 р.; виказ чималої спеціальної літератури про Ібрагма див. у Якоба Ein arabischer Berichtstatter, 1896 с. 9, і ще повійший у Вестберга Коментарій на записку Ібрагма ібн-Якуба, 1903 ст. 3 і далі (поминені одначе українські видавця); про різні виводи року подорожжя Ібрагма тут с. 72 і далі.

⁴⁾ Див. про се примітку 56.

в границі тодішньої Чеської держави прикарпатську Русь. Підставою до того їм служить фундаційна грамота празького біскупства, видана в 1086 р. цісарем Генриком IV, як potwierдження мовляв давнійшої фундації, з часів Отона. В ній границями празького біскупства на сході названі ріки Буг і Стир¹⁾. Таке незвичайне розширення празької дієцезії на схід толковано тим, що границями її служили границі Чеської держави, отже Буг і Стир виходять границями Чеської держави за часів заснування празької єпископії, себ то в 70-х рр. X в., тільки що річку Стир для більшої ймовірности декотрі притім поправляють на Стрий²⁾. Тепер одначе не можна сумнівати ся, що ті границі празької дієцезії не автентичні, що такої фундаційної грамоти з Отонових часів не було, і що маємо тут еляборат останньої чверти XI в., подиктований тодішніми претенсіями празької катедри на моравську дієцезію³⁾. Яким титулом втягнуто сюди Галицьку Русь (поріччя Буга і Стіра — се пограниччя Галицької Русі від північного заходу, від Волини), про се можна робити хвба тільки здогади⁴⁾. Що се стоїть в звязку з традицією про чесько-моравське панованне в малопольських землях, вповні правдоподібно. Може бути, що в X в. разом

1) Inde ad orientem hos fluvios habet terminos Bug scilicet et Ztir cum Cracovia civitate — Cosmas I. 37; крім Козьми фундація відома в копії мопаківського державного архива, де в чім відмінній, виданій Штумпфом (Acta imperii III ч. 76).

2) Palacki Dějiny I. 1^s с. 252, Dudik Mährens allgemeine Geschichte I. 383 sq., Tomek Dějiny I § 12 й пп.

3) Dümmler Pilgrim von Passau, Lösert Der Umfang des böhm. Reiches — Mittheilungen des Instituts für österr. Gesch. II, вильшу літературу старшу див. в статі Реґеля Учредительная грамота пражской епархии, в Сборнику учеників Ламанского, і у Кентжиньского оп. с. с. 4. Новійше: Bachmann Beiträge von Böhmens Geschichte und Geschichtsquellen — Mittheilungen des Instituts XXI (він підозривав автентичність і привілея 1086 р.), Kaloušek O listine cisare Indricha z roku 1086 (Česki časop. historicky, 1902), Potkański O przywileju z 1086 г. (як в прим. 56).

4) Найбільш правдоподібною здасть ся мені, що редактори фундаційного привілею прилучили до Кракова західні руські землі, які недавно перед тим пробував прилучити до Польщі Болеслав Сьміливий, під впливом сьвіжої пам'яті про се. Сю гадку, висловлену мною в 1-м виданню сеї книги, розвинув проф. Потkańський в статі Przywilej z 1086 р. толкуючи, границю по Буг і Стир як означенне земель, які забрав був Болеслав Сьміливий. На реальну границю в таким разі се означенне не падаєть ся. Та й вістаєть ся дуже нелепим, чи Болеслав Сьміливий забрав західні руські землі дійсно (див. т. II гл. 2).

в Краковом до Чехії належали й деякі пограничні руські землі. Але припускати, що дійсно ціла Галицька Русь належала в X в. до Чеської держави, дуже трудно, можна сказати — неможливо. Не pomoже тут нічого й інтерпретація літописної записки 981 р. — що тут під Ляхами треба розуміти Чехів: на се давно вже було висловлено справедливу увагу, що літопись добре зміла відрізняти Ляхів від Чехів.

Зрештою нашої літописної звістки і не можна брати дуже серйозно що до кожного слова. Літопись в сій часті походить десь з кінця XI в., а хоч деякі оборонці сеї звістки (особливо в польській історіографії) висловляють гадку, що редактор літописи використав давню літописну записку, то на се нема ніякої певности. Хоч би й так, то ми не можемо знати, як виглядала літописна записка в своїм оригіналі, чи там сі городи також відбєрали ся „від Ляхів“. Ми маємо на кождім кроці сліди власних комбінацій редакторів літописи, і „Ляхи“ в сій записці могли також дуже легко з'явити ся наслідком такої комбінації.

Літопись уклала ся в 2-ій пол. XI в. і на початку XII, по пережитій боротьбі київських і галицько-волинських князів в Польщєю за „Червенські городи“ й иньші західні України. Зовсім природно, коли літописець переніс таку боротьбу на кількадесять літ назад і захотівши пояснити, як Володимир прилучив до Руської держави землі за Бугом, догадав ся, що він відобразив їх „від Ляхів“, тим більше, що мусів знати за походи Володимира на Польщу, коли памятає їх автор галицької літописи в XIII в. Самої звістки літописи про похід Володимира, на початках його князювання, на захід для повернення західних України, ми зрештою через се не відкидаємо. Ті західні України мусіли вже давнїйше стояти під політичним впливом Києва, але потім вийти з під нього, і Володимир їх прилучив на ново. Чи стояли вони в тім моменті, бодай в часті під певним впливом Чехів? Се можливо, але ми про се нічого не знаємо на певно. Політична же залежність їх від Польщі супроти сказаного вище представляєть ся дуже сумнівною.

Західню границю сих Володимирових надбань виказує звістне наданне вдови Мешка Оди з кінця X в., ведучи границі Польської держави від Балтійського моря границями Прусів „аж до місця званого Русь і границями Руси аж до Кракова“¹⁾.

¹⁾ a primo latere longum mare, sine Prusse usque in locum qui dicitur Russe et fines Russe extendente usque in Cracoa et ab ipsa

Північний граничний пункт цієї лінії поясняє й заразом potwierджує сучасник Тітмар, кажучи, що св. Бруно загинув в 1009 р. на границях Прусії й Русл¹⁾. Розуміть ся, імя Русн в сих звістках прикладасть ся до тлх україн тільки через те, що вони належали до Руської — київської держави; надання Оди вичисляє границі не етнографічні, а політичні. Взавши на увагу ті походи Володимира в прикарпатські краї й на Побуже (на Ятвягів), ми мусимо бачити тут границі Володимирової держави, хоч, правдоподібно, ці границі були ним тільки привернені, відновлені, а не на ново здобуті. Сі границі на заході й західній півночі досягали границь руської колонізації, може й забравши дещо до тієї території від Ятвягів, та містили в собі й мішані польсько-руські марки. Опанованне Перемишля, Червна й ин. городів та боротьба з Ятвягами — се тільки декотрі моменти в сій доконаній Володимиром справі. Чи були якісь конфлікти з Польщею, не знаємо²⁾.

На певно про конфлікти з Польщею можемо говорити від тоді, як на княжім столі в Польщі засів Болеслав Хоробрий (992). Ближше про тодішню боротьбу Польщі й Русн не знаємо нічого, і я позволю собі висловити здогад, що причиною могли бути забрані Володимиром пограничні землі з мішаним залюдненням, або може й які польські землі. Але як і в відносинах до Чехії, де Болеслав не задовольняєть ся тим, що відбирає забрані Чехами польські землі, а пробує прилучити до Польщі й землі чеські, так було і в Русию. Заміри Болеслава стають нам ясними з подій по смерті Володимира: він забрав тоді т. зв. Червєнські городи, себто верхне Побуже, а правдоподібно і землі верхнього Дністра. Мабуть на сїм же ґрунті розвинули ся були ворожі відносини між Болеславом і Володимиром. Можливо, що вони стояли в певнім звязку і з польсько-чеською боротьбою, коло котрої обертала ся тодішня польська політика. Вже в 992 р., як ми бачили з німецьких джерел, заносило ся на війну між Русию й Польщею. В нашій літописи є під 993 р. похід на Хор-

Crassoa usque ad flumen Oddere. Документ виданий в *Monum. Pol. hist.* I с. 149, новіше *Fabre La Pologne et le St. Siège depuis le X jusqu'au XIV siècle — Études d'histoire du moyen âge dédiées a G. Monod, 1896.*

¹⁾ *in confinio predictae regionis (Prucia) et Rusciae — Thietmari VI. 58.*

²⁾ Про конфлікт з Мешком говорить ще т. зв. Якимовська літопись (у Татищева I. 38), але се джерело западно неопевне, аби з його звісткою можна було тепер числитись.

ватів; може ся „хорватська війна“ лишила ся відгомонам боротьби з Польщею? (Так само може бути одначе відгомонам якоїсь иньшої війни, з Чехією або Угорщиною, за галицьку або угорську Русь).

Пізнійший наш літописець згадує про походи Володимира в глибоку Польщу. Їх найвідповіднійше буде як раз тут умістити. Чим воно скінчило ся тоді з Польщею, не знати, але ся згадка про глибокі походи Володимира (її нема причини легковажити) свідчила б за тим, що в сій боротьбі гору взяв Володимир. Се й само по собі досить правдоподібно, коли візьмемо на увагу сили Володимирової держави й ті иньні політичні справи, що займали тоді Болеслава й розділяли його сили (боротьба з Полабськими Слов'янами й Чехами, потім з Німечиною)¹⁾. Згадку літописеця про пізнійшу згоду Володимира з Болеславом я уважав би натяком, що по першій боротьбі наставла згода між Володимиром і Болеславом, коли він мусів з усіма силами звернутись против німецького цесаря (1003). Се потверджує зовсім певна звістка сучасного німецького хроніста Тітмара, що Болеслав видав свою доньку за Володимирового сина Св'ятополка. Але сей шлюб не причинив ся до поліпшення відносин між сватами, і згода не була трівка. Той сам Тітмар оповідає, що Св'ятополк увійшов в потайні зносини з Болеславом і за його намовою готовив повстання проти батька, але Володимир завчасу довідав ся і увязнив сина разом з його жінкою та її духовником еп. Райнберном, приданим її Болеславом: очевидно, Володимир підозривав Райнберна, що й він приложив рук до сєї справи²⁾. Дуже правдоподібно, що посіваючи таку фамілійну війну в руській династії, Болеслав сподівався здобути сею дорогою інтересні для нього руські землі, і він дійсно осягнув був свого — але пізнійше, вже по смерті Володимира.

Коли викрили ся ті його інтриги в родині Володимира, не знаємо. Бачимо тільки, що незадовго перед смертю Володимира прийшло у нього до нового конфлікту з Польщею: 1013 р. Болеслав завів згоду з цесарем і рушив на Русь, прибравши собі до помочи Німців і Печенігів. Але під час походу прийшло до бійки між Поляками й їх союзниками Печенігами, Бо-

¹⁾ Сумаричні звістки пізнійших хроністів — Німця Гельмольда (I. 15: *omnem Slaviam quae est ultra Oderam tributis subjecit, sed et Russiam et Prussiam*) і Поляка Кадлубка (II. 12), що Болеслав підбив Русь, — очевидно, тільки найбільшні ремінісценції його походів на Русь по смерті Володимира. ²⁾ Тітмар VII. 52.

Болеслав казав вирізати всіх Печенігів, і похід на тім скінчився, очевидно — не мавши иньшого результату крім спустошення руських земель¹⁾. На иньшій місці Титмар згадує, що Болеслав уступався за свого зятя²⁾. Не знати, чи не мав і похід 1013 р. свої мети³⁾; але Болеслав при тім мусів мати й загальніші мотиви: вони виступили на верх кілька літ пізнійше.

Так стояли справи з Польщею. Ще менше, чи властиво нічого ми не знаємо, як було з руськими українцями на полудень від Карпатів. З руськими землями на їх північних згір'ях землі закарпатські вважалися органічно, і прилучення перших було прилученням, певно, і тих других до Київської держави. Розширяючи границі своєї держави на підгір'ю під Краків, Володимир ледво аби міг полишити, помпнути полудневе згір'я Карпатів. Як я вище казав уже, само по собі правдоподібно, що закарпатські землі в X в. стояли під політичним впливом Києва; наслідком цього то, мабуть, руське імя й полишилося у закарпатських осадників. В вище згаданім літописнім тексті говориться, що Володимир в другій половині свого князювання жив у згоді „с князи околными“ — з Болеславом польським, Стефаном угорським, Ольдрихом чеським⁴⁾. З Чехією Володимир мусів бути в безпосередній стичности, як вона володіла Краковом (за Болеслава II); хто зна, може були й які конфлікти. Коли в Угорщиню Володимирова держава теж стикалась безпосередно й були які політичні стрічі між ними (а на се може натякати ся згадка літописи), то се очевидно, могло мати місце тільки за Карпатами.

Я зазначив уже, що літопись (чи заведена до неї повість про Володимира) зупиняє війни Володимира для відбудовання Руської держави на перших роках його князювання (перші п'ять років). Як ні бідні й припадкові подані нею відомості, як ні конвенціональне може бути розміщення Володимирових походів між тими роками, але в головнім таке групування Володимирових війн на перших роках його правління, судячи по всьому, не довільне. Пізнійше дві річі опановали увагу Володимира й все иньше

1) Титмар VI. 55.

2) in quantum potuit vindicare non desistit — Титмар VII. 52.

3) Диячиченко (Взашиня отношенія Руси и Польши с. 85) здогадує ся, що похід Болеслава 1013 р. мав результатом арештованіє Святтополка; правдоподібнійше може буде уважати арешт поводом до походу.

4) Андрихоль в Лавр., в иньших хибло — Андрихоль.

віддалили на другий плян. Одна — то боротьба з Печенігами; я говорив про неї вище¹⁾ і вказав, якого незвичайного напруження вимагала вона від Русі і якою повсечасною грозою висіла над нею. Переказані літописцем епізоди — то тільки припадково заховані в пам'яті подробиці цієї боротьби, „бъ бо рать велика бес переступа“, і добре як у Володимира ставало по за нею сил консервувати попередні територіальні набутки. Другу многоважну сторону в діяльність Володимира несподівано приніс 988 р. Вона виплила з відносин до Візантії.

Останній факт в цих відносинах, зареєстрований нашими джерелами — се угода Візантії з Святославом 971 р. Все даліше ховаєть ся в тімні. Можемо здогадувати ся, що угода обома сторонами укладалась нещиро й не привела до добрих відносин: на Візантію спадало підозрінне що до смерті Святослава, і добре обнайомлений сучасник ібн-Ях'я каже, що по смерті Святослава Русь з Візантією була в неприязних відносинах²⁾. Але нагла біда примусила Візантію звернути ся за помочю до Русі. Се зрештою була не новина, і ми знаємо такі факти в різних формах, почавши від часів Олега і до візвання Святослава проти Болгар. Тільки на сей раз помочи треба було не на Болгар. Звістний вже нам своїм попереднім повстанням Варда Фока (братаняч імн. Никифора Фоки) знову забунтував. Імператор Василь внук Константина Порфирородного, що правив разом з братом Константином від смерті Цимісія, послав був Фоку проти звістного нам теж Варди Скліра, що оголосив себе в М. Азії імператором зараз по смерті Цимісія (968). Фока переміг Скліра і зайняв всевластне становище в М. Азії, але коли відносини його до імператора погсовались, сам оголосив себе імператором — у вересні 987 р. Повстанне

¹⁾ С. 207—9.

²⁾ Вид. Розена (Імператоръ Василій Болгаробойца) с. 177. Одначе звістка ся, кинена припагідно, може бути й загальною характеристикою русько-візантійських відносин, тому не треба перецінювати її значіння. Деякі, як д. Успенский, пробують знайти у Візантійців натяки на те, що Володимир з початку піддержував болгарський рух против Візантії, аж доки не увійшов з нею в союз. Але таких натяків властиво нема. Д. Успенский вказує у Льва Дьякона (X 8) назви „скитський“ в описі подій 986 р. (*Σκιδτική συνθήκη, μάχηρα Σκιδτική*) і розуміє тут під Скитами Русь, але сам признає, що у Льва „скитський“ прикладаєть ся раз і до Болгар (с. 123); отже се й не можна уважати доказом, а похід Володимира на Болгар не можна прикладати до Болгар Дунайських, як робить д. Успенский (див. вище с. 431).

пішло йому добре, й при кінці того року військо його вже стояло над Босфором. В сій великій небезпечности імп. Василь звернув ся до свого могутного сусіда Володимира.

Володимир згодив ся допомогти, але зажадав, аби імператори видали за нього свою сестру. Василь поставив умову, щоб Володимир в таким разі охрестив ся, і він пристав на се. Ся угода мусіла статись в перших місяцях 988 р., бо весною чи літом того року Володимир послав вже помічне військо Василю, і той з ним взяв гору над Фокою, витиснув його з побережа, а на другий рік на весну в битві під Абідосом, де знов брало участь і руське військо, Фока наложив голову¹⁾. Руський помічний корпус, зложений мабуть з різноплеменних воєнків — слов'янських, норманських і всяких можливих, зівстав ся й на далі в Візантії. Два сучасники — сирієць ібн Ях'я й вірменин Асох'ік згадують про участь його в візантійських походах в Азії в 999—1000 р., й останній каже, що се було те військо, котре випросив цар Василь у царя Русі, як видав за нього сестру; тоді-ж, каже він, Русь „увіровала в Христа“. По його словам, сієї Русі було „шість тисячів пішаків, узброєних списами й щитами“²⁾. Почавши від тепер „руський“ чи то „варязький“ корпус стає повсечасним явищем в візантійській армії й невідмінно фігурує аж до останньої чверти XI в. Сі Варяги становили двірську гвардію, прибічну сторожу імператора; пізнійше їх місце заступають західні воєнки, особливо Англіїці, що переймають і імя Варягів³⁾.

Але досягнувши свого — діставши поміч від Володимира і з нею перемігши Фоку, імп. Василь не спішив ся виконати свою обіцянку — видати свою сестру за Володимира. В поглядах Візантійців їх імператор в порівнянню з володарями всього світа, які-б вони сильні і славні не були, стояв на недосяжній висоті; руський же князь, не вважаючи на свої сили, в дипломатичних візантійських кругах не цїнив ся високо: в візантійського двірського формуляра середни X в. бачимо, що до руського князя писало ся в меньшою етикеткою ніж до хозар-

¹⁾ Про джерела й літературу сих справ див. примітку 57.

²⁾ Ях'я в вид. Ровема с. 40, Асох'ік в рос. перекладі Еміна (1864) с. 200—1.

³⁾ Про се див. основну розвідку Васілевського: Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ — Ж. М. Н. П. 1874, XI, 1875, II і III.

ського кагана, не кажучи за болгарського царя¹). Видати „порфірородну доньку порфірородного імператора візантійського“ за сього північного варвара — се була така тяжка нечесть, на яку можна було зважити ся тільки в остатній біді. І тепер, коли біда минула, імператор, очевидно, став протягати з немилою справою.

Щоб змусити його, Володимир звернув ся до ахілевої п'яти візантійсько-руських відносин — кримських земель Візантії. Ми бачили, як ще в середині X в., за Ігоря, і потім знову за Святослава візантійське правительство застерегало ся від претензій руських князів на його кримські землі. Тепер Володимир взяв ся до сього слабого місця. Він пішов походом на Крим, обложив його столицю — Херсонес (Корсунь) і по довгій та тяжкій облозі взяв його. Літописна повість, оперта на якихось — мабуть херсонеських звістках, каже, що Володимир обложив місто й почав сипати вали, але Корсуняне, підкопавши ся, забирали землю з сих валів до міста (потім Володимир мав поставити церкву на сій насипаній серед міста землі), аж якийсь Корсунянин Анастас зрадив: порадив Володиміру перекопати рури, що вели воду до міста, і Корсунь мусів піддати ся через брак води²). По словам Володимирового життя (звістного в пізнійших рукописах XIV—XV в. і не дуже авторитетного), облога тривала 6 місяців³). В усякім разі взято Корсунь десь не скорше як в середині 989 р.⁴

¹) До руського князя писалось так: „Лѣтъ Константина і Романа, христілюбних ривських імператорів, до руського князя“ (Λεξιματῶν Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμαίου πρὸς τὸν ἄρχοντα Ῥωσῆας), і печатка привишувала ся завбільшки в два золотих. З такою-ж етикеткою писалось до угорського і до печенізького князя. Але хозарському кагану послала ся грамота з печаткою в три золотих і надписувалась: „В імя Отця і Сина і св. Духа, єдиного й єдино-правдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозі римські імператори, до найблагороднійшого й найславнійшого кагана Хаварії“ — De sermone II. 48. ²) Іпат. с. 74—5, 29.

³) Се життя надавало ся мніху Якову, але зовсім безосновно, див. тексти його різних версій, подані у Макарії Історія рус. церкви I с. 266, Голубіського I с. 395, Чтеніях кн. істор. тов. II 2 с. 24. Другу подробицю дає життя Володимира Румянцевоського музею ч. 435: що Володимир „князя (корсунського коменданта) и княгиню уби“, а доньку їх видав за свого воєводу Ждберна, що разом з другим воєводою Олегом був послом до Царгорода по сім корсунським поході (Описание Рум. музея с. 687, кн. істор. тов. II 2 с. 30). На фальсіфікат ся подробиця не виглядає, але не вяснена досі. Недавно писав про неї Халапський кь історії сказавий объ Олегѣ, I с. 306 і далі.

⁴) Огняні стовпи на небі, видані 7/IV 989 (Ях'я с. 23 9), по словам сучасника Льва Диякона (X 10), провіщали біду, і дійсно Русь

Володимирова демонстрація досягнула своє; немгла вість про неї спіткала імператора серед дуже трудних обставин. Після смерти Фоки Склір вийшов знову на верх і підняв нове повстання, а з півночі все сильніше долягали Болгари: син Шішмана Симеон по смерті Цимісхія підняв східню Болгарію, опанував її, а далі почав воювати візантійські землі під час повстання Фоки; майже разом з упадком Корсуня, болгарські війська опанували Верю, сильну пограничну візантійську кріпость в Тесальоніцькій темі, й стали страшні самому Солуню, другому місту по Царгороді. Приходилось імп. Василю „зложити пиху з серця“; з Скліром увійшов він в пертракції й обещав його всякими ласками¹⁾, а Володиміру мусів виконати свою обіцянку: царівну Анну виправлено до нього в Корсунь, і там відбуло ся весіле її з Володиміром, а той відступив назад Корсунь Візантії: „власть же за в'їно Корсунь Гр'вкомъ цариць д'бля“, як оповідає літописна повість²⁾.

Так з найбільшою правдоподібністю можуть бути скомбіновані звістки наших джерел з візантійськими й арабськими. Важна вказівка, яку дають наші джерела, — що по першій умові Василя з Володиміром наступило між ними непорозуміння, і Володимир, виславши вже поміч Візантії, потім взяв Херсонес. Яка тому була причина, джерела не кажуть, але коли зважити, що головне наше джерело — Ях'я відрізняє факт умови про шлюб Володиміра від самого шлюбу і каже, що руська поміч прийшла після цієї умови (не після шлюбу), та коли звязати з сими звістками наших руських джерел, що аж по корсунським поході віддано за Володиміра цісарівну Анну³⁾, то не може бути сумніву в тім, що власне проволока зі спов-

взяла Херсон, а Болгарь Верю. З огляду на те, що комета 27/VII 989 провіщає у Льва вже землетрус (став ся в жовтні тогож року), правдоподібно здогадують ся, що Корсунь взято скорше, ніж появилася та друга комета; див. Васильвского Русско-візант. отр. I. с. с. 156—8, Розен Ях'я с. 214—5.

¹⁾ Се порозуміння з Скліром стало ся в вересні 989 р. — Ях'я с. 25. Очевидно, відношини з Володиміром тоді ще не були полагождені, внакише імператор, певно, не став би так понижати ся перед бунтівником.

²⁾ Іпат. с. 80.

³⁾ На сій точці сходять ся незалежні від себе і суперечні в інших точках наші джерела: літописна повість про охрещення Володиміра і Похвала мніха Якова, чи її джерело.

ненням шлюбної умови — так прикрої візантійському дворови¹⁾, була причиною війни Володимира з Візантією.

Серед цих подій якось видно, непримітно стало ся саме охрещення Володимира. Не тільки чужі джерела не дають докладніших відомостей в сій справі²⁾, але, що дивнійше, й на Русі при кінці XI в. про се ходили найрізніші оповідання: „се же не свѣдуше право глаголють, яко крестился есть в Києвѣ, инни же рѣша: въ Василевѣ, друзии же рѣша инако казующе“, каже автор літописної повісті³⁾ і запевняє, що Володимир охрестив ся в Корсуні, після того як приїхала його наречена. Одначе ніяке джерело — Похвала мнїха Якова чи властиво уміщена в ній хронологічна табличка Володимирових діл, виразно каже, що він ходив на Корсунь „на третєє лѣто“ по охрещенню; корсунський же похід в Похвалі (як і в Володимировім житію, що декотрі уважають її джерелом) має на меті тільки здобути християнських людей для проповіді й священників для охрещення Руської землі. Згадана хронологічна табличка в усякім разі не менш певне джерело, ніж літописна повість, автор котрої не дає нам ніякої заперуки, що його версія автентичніша від тих „инако казующих“. Коли зважимо ще, що з огляду на відтягання і виживки імператора Володимира з свого боку мусів усувати все, що могло дати візантійському двору оправданий повод до таких відтягань (а таким було би певно в першій лінії його поганство), зовсім певно стає, що він мусів охрестити ся ще перед своєю оружною демонстрацією против Візантії — перед корсунським походом.

До сього-ж приводить і хронологія. Повість оповідає про охрещення Володимира під 988 р., але тут зібрані в однім прагматичнім оповіданню події багатьох років і тим самим виключаєть ся докладне датування їх. Згадана хронологічна табличка в Похвалі каже, що Володимир охрестивсь на десятім році по смерті Ярополка (що по її хронології умер 978 р.) і по охрещенню жив 28 років († 1015); се отже приводить нас до 987 р. Корсунь взято десь літом 989 р. по візантійським дже-

¹⁾ *Inaudita res est, ut porphyrogenita, hoc est in purpuro nati filia in purpuro nata, gentibus misceatur*, сказали в Царгороді за Никифора на таку пропозицію Отона В. (*Corpus h. V. XI c. 350*).

²⁾ Візантійці — не тільки Лев Диякон та Цсель, але й Скіліца (Кедрен) та Зонара, що згадують про шлюб Володимира з царівною, промовчують зовсім охрещення його й Русі.

³⁾ Пат. с. 76.

редам; по таблиці воно сталося на третій рік по охрещенню, отже 989 р. Як бачимо, таблицка і чужі джерела досить близько сходять ся в своїх рахунках і обопільно себе потверджують. Тому можна з повною правдоподібністю прийняти, що Володимир дійсно охрестив ся перед походом на Корсунь, і то значно скорше. Чи як раз так, як каже Похвала — повних два роки перед походом? Се неможливо, бо судячи по вищеподаним джерелам, між повстанням Фоки і взяття Корсуни не минуло двох літ. Але рахунок Похвали можна виправдати, прийнявши, що Володимир охрестив ся на початку 988 р. (мартівський 987 р.), що автор таблицки перекладав роки світа на роки між подіями, і як часто бувало, порахував при тім певні роки¹⁾.

При хресті дістав Володимир імя Василя — очевидно, на честь свого проектованого шваґра.

Де саме охрестив ся Володимир — не знати. Вище чули ми поговорки, що він хрестив ся в Київі, иньші говорили, що в Василеві (теперішнім Василькові), иньші — що де инде²⁾.

Може найпростійшою і найблизшою до правди гадкою буде, що такі в Київі. Гадка про Василів, місточко, що могло як раз від нового імени Володимира дістати імя, дуже привабна, але власне така комбінація й могла ще в XI в. насунути гадку, що там охрестив ся Володимир.

Наші давні руські письменники охрещення Володимира виводять виключно з релігійно-моральних мотивів (як се й зовсім природно для них). „Приде нань посѣщение Вышняго, каже найстарший з них — Іларіон, ...и въсия разумъ в сердца его, яко разумѣти суету идольскыя лети, и въскати единого Бога, сотворившаго всю тварь видимую и невидимую“. На тім же становищі стоїть і Нестор (в житті Борнса і Гліба), і Похвала Якова, і не звістий нам на імя автор повісти про охрещення Володимира, що увійшла в літопись, а уложена була десь в цер-

¹⁾ Вихідна точка цього рахунку теж хибна, як я виказую в привітці 55, бо Ярополк загинув по всякій імовірності не 978 р. Але вона нам важна як рахункова підстава таблицки; її хибність не буде мати значіння, коли будемо виходити з гіпотези, що автор таблицки виходив в дату охрещення, означеної роком від сотворення світа. З рештою можлива й якась инакша помилка при рахунку; в усякім разі лишається головою: хрещення Володимира стоїть перед походом на Корсунь, відділене від нього певним часом.

²⁾ Літературу про час і обставини охрещення Володимира див. в привітці 58.

ших роках XII в. Ся повість була до недавня вихідною точкою й для сучасної історіографії, тож варта особливої уваги. В ній Володимир малює ся запаленим прихильником поганської віри, нечуваним женолюбом і розпустником, але ласка Божа стереже його. До нього приходять місіонарі різних релігій, намовляючи його кождий на свою віру: Болгари, Магометане, „Німці от Рима“, ховарські Жиди, нарешті грецький „філософ“. Володимир одначе не здаєть ся відразу, постановивши „испытати о всехъ вѣрахъ“. По нараді з боярами й „старцами градекими“ він посилає десять мужа на звідини; вони оглянули ріжні обряди і вернувши ся, захваляли перед Володимиром грецьку віру; під впливом їх реляції, а також за прикладом покійної кн. Ольги, „яже бѣ мудрѣйшии всехъ человекъ“, Володимир постановляє охреститись, але ніби для більш відповідної форми іде на Корсунь, змушує імператора видати за нього сестру, а при тім заявляє готовність охреститись (сей момент повторяє й Похвала, тільки з більш відповідним умотивованнем: Володимир хоче здобути сьвященників від Візантії, а з візантійською царівною женить ся, „да ся быхъ болма на крестьянскій закоуъ направиль“¹⁾). Хоч при облозі Корсуна Володимир прирік охреститись, як що візьме місто¹⁾, одначе він потім вагаєть ся, і аж чудо — що очи йому чудесно загоїлись, приводить його до охрещення. Він охрестив ся в Корсуні, побрав ся з царівною, і забравши з Корсуна сьвященників і ріжні сьвятощі, вернув ся до Київа. Тут він насамперед нищить ідоли, а далі збирає з цілого Київа людеі на Дніпро, й так стало ся всенародне хрещенне²⁾.

Історичну нестійність сього оповідання вказано тепер вже аж надто ясно. Ми бачили, що в дійсности ініціатива в зносинах Володимира з Візантією вийшла не від нього, але від Візантії, й проєкт шлюбу був не оконченою, а вихідною точкою в справі охрещення Володимира. З психологічного становища беручи, поступованне Володимира в повісти зовсім неймовірне³⁾. Ся повість — то чисто літературний утвір, комбінація ріжних переказів, із значною участію творчости самого автора: подекуди її оповіданне виглядає на злученне до купи кількох версій про те саме (нпр. се скупленне кількох мотивів до охре-

¹⁾ Тим, як бачимо, мов би ігноруєть ся попередне його рішення.

²⁾ Іпат с. 56—80.

³⁾ Сю сторону докладно вяснив Голубінский в своїй аналізі, (прим. 58).

щення — намовляння місіонарів, приречення при облозі Корсуна, чудо). Не тільки її фавбулу, але й моралістичне освітлення мусимо ми прийняти з певним критицизмом.

Ми бачили до тепер Володимира в ролі політика, державного мужа в повнім значінню того слова — одного з видатніших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсипану руську державну систему. Він, далі, зв'язав сю слабо злучену систему земель династичним зв'язком, і се значно зміцнило її в порівнянню з попередніми часами. Не виключаючи моральних елементів, ми і в иньшій многоважній його ділі — перейнятю християнства мусимо на сам перед пошукати тих самих державних мотивів: у таких політиків з пошукання все обертаєть ся наоколо тих державних інтересів.

Ми бачили, що ініціатива союзу вийшла від Візантії. На прошенне помочи Володимир відповів жаданням руки візантійської царівни. Се на око зовсім марне жадання набере для нас значіння, коли ми перенесемо ся в сьвітогляд людей X в. Не тільки Рим Старий і Новий (Візантія) вірили в своє вибране становище між державами й народами, як держави над державами, як центри сьвітового життя, але сям поглядом перейняті були і „варварські“ народи. Для них Візантія була ідеалом блиску, слави, культурности, візантійський імператор — недосяжним ідеалом могутности, власти, впливу, престижу, щось як Людовик XIV в очах сучасних європейських потентатів і потентатиків, тільки ще в значно більшій мірі. За сям імператором стояла традиція „вічного Риму“, авреоля високої культури, слави, могутности, недосяжної величи, від простих смертельників відрізаної стіною штучної, вередливої, невимовно привабливої для варварської фантазії церемонії й етикетя, де дивним способом лучили ся в чарівнім фокусї елементи античні з східніми. І варварські володарі навипередки занобігали візантійського двору, щоб у нього перейняти для себе щось із сеї авреолї; як планети сьвітять відбитим сонечним сьвітом, так вони хотїли взяти на себе щось із сього сьвітового огнища, щоб тим засьвітити перед очами своїх варварських підданих і піднести в їх очах себе, свою власть і повагу. Тут була не сама тільки дитяча охота до блискучих цяцьок: організація варварських держав вимагала передо всім піднесення престижа власти, бо вона звичайно в сих примітивних організаціях занадто низько стояла. З сих мотивів розщипають ся варварські королї й князї за візантійськими регалїями, візантійськими титулами,

візантійськими царівнами. Трудно знайти європейську державу, щоб між її інсигніями не було якоїсь „римської“ корони, чи чогось такого иньшого. Русь не була винятком.

Пізнійший візантійський полігістор Ірітора (XIV в.) каже, ніби й якийсь руський володар (*ὁ Ρωσικός*) дістав титул стольника (*τοῦ ἐπὶ τῆς τραπέζης*) ще за часів Константина Вел.¹⁾ Для часів Константина се, розуміється, неможливо, але тут може крити ся пам'ять про якийсь факт наділення подібним титулом руського князя дуже давніх часів.

В своїх поученнях сину дід імп. Василя, Константин Порфирородний дуже докладно застановляє ся над тим, як вимовляти ся від того рода варварських жадань. Се поучення о стільки характеристично і для русько-візантійських відносин, що варто його зачитувати, тим більше, що між тими претендентами на візантійські гонори Константин виразно називає й Русь.

„Коли Хозари, або Турки (себ то Угри), або Русь, пише Константин, або який иньший північний чи скитський нарід, як то часто буває, почне просити й допевнитись, аби прислано йому царських убрань, або корон, або орнатів (*στόλαι*) за якусь прислугу або поміч, то так вимовляти ся, що такі орнати і корони, звані у нас камелавками, не людськи зроблені“, але прислані від Бога ангелом імп. Константину і не можуть бути взяті коли будь з св. Софії, ані кому небудь дані.

„Але перейдім, пише імператор, до иньшого рода абсурдних і ганебних жадань, аби послухав і довідав ся ти, як на них гідно й відповідно відказати. Коли який з сих невірних і невизначних північних народів почне допевнитись, аби посвоячити ся з імператором Ромеїв, взяти у нього доньку за себе або свою доньку видати за імператора або його сина, треба тобі такими доводами відмовити на се абсурдне жадання, що й на се є заборона, страшна і непорушна постанова сьвятого і великого Константина“. Вона забороняє імператору своячити ся з чужими, особливо невірними народами, виключивши тільки Франків, додає імператор супроти шлюбу Отона з візантійською царівною. Коли-ж би хто покликуював ся на факт, що імп. Роман видав свою внучку за болгарського царя Бориса, то на се відповісти, що Роман був чоловік неучений і неписьменний, не був вихований на дворі; за той шлюб він мав велику ганьбу і досі мають йому то за зле²⁾.

¹⁾ Corpus hist. Byzant. т. XXIV с. 239. ²⁾ De adm. 13.

Як бачимо, Константин також згадує за руських князів, що вже перед тим допевнялись собі інсигній від Візантії. Нічого дивного, що й Володимир, будуючи Руську державу, забажав для собі будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цесаря, захотів приодягнутись авреолью царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету в своїм портретом в цесарських регаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвояченням з візантійським двором вязалось надання якогось візантійського титулу, візантійських інсигній. Це нас приводить до дуже інтересної з культурно-історичного погляду легенди — про т. зв. Мономахіві регалії; я мушу спинитись тут коло неї, хоч би як найкоротше¹⁾.

В XVI—XVII вв. була широко розповсюджена легенда про перенесення на Русь царських регалій з Візантії. Найбільш популярна версія, уложена в літературні форми великоруськими книжниками в 1-ій чверти XVI в. і слідом перейнята московським правительством, що положило її в основу прав на царський титул²⁾, оповідає, що Володимир Мономах вислав військо на Греків, ідучи за прикладом давніших походів на Візантію; це військо спустошить візантійські землі; настрашений імператор Константин Мономах посилає в Київ послів з дарунками і з царським вінцем, вони коронують Володимира, і той передає царські регалії своїм потомкам. При тій в деяких версіях додасть ся, що Володимир поручив своїм потомкам переховувати ці регалії, але не короуватись ними, аж до часу, коли поставить Бог царя, — таким був цар Іван IV, що власне використав сю легенду для санкції свого царського титулу³⁾.

Ся легенда, безперечно, досить нової дати. Вона має в собі численні анахронізми, як в титулах послів, так і в імені імператора. Константин Мономах умер (1054), коли Володимир Мономах мав тільки два роки (тому в деяких пізніших копіях імя Константина поправляється на Олексія Комнена). В „Слові о погибелі Руської землі“ великоруським утворі десь

¹⁾ Літературу див. в примітці 59.

²⁾ Вона вирізана була 1551 р. на царським місці в московській катедрі.

³⁾ Найраїйша редакція сеї версії — Спиридова Савви, у Жданова оп. с. додаток IV, варіанти в закінченню див. у Карамзіна II прим. 220 і Жданова с. 127.

в другій половині XIII в. бачимо що йно перші завязки легенди: тут імператор (Мануїл) посилає Володимру дарунки, аби він „под ним Цесарягорода не взялъ“¹⁾. Свою пізнійшу форму вона дістала очевидно в дальших століттях.

Поруч сеї верзії, прийнятої вкінці в московськїм письменстві, були й иньші. Одна говорить, що Володимир Мономах здобув ті інейнії під час походу в Крим, від генуезького губернатора м. Кафи²⁾. Друга верзія говорила, що царською короною короновано св. Володимира; при тім його війна з Греками перетворялась в похід на Царгород³⁾.

Коли поставити коло себе всі отсі звістні нам верзії, то стає дуже правдоподібним, що вони розвинули ся з початкової легенди про те, як Володимир Вел. здобув інейнії своїм походом на Крим; з сієї початкової легенди пішло дві верзії: одна говорила про похід на Крим (що був потім модернізований, і так з'явилась Кафа і Генуезці), друга — про похід на Царгород, а імя „старого Володимира“ було заступлено іменем його славного правнука-іменика, що теж був посвоячений з візантійським домою і мав війну з Візантисю⁴⁾. Початкову верзію — про Володимира Вел. ми маємо тепер тільки вже скомбінованою з Мономаховою, але се власне промовляє за її давністю⁵⁾.

Сеї літературний вивід вповні відповідає історичним обставинам. Чули ми вище, як руські князі просили у Візантії інейнії; дуже правдоподібно, що й Володимир з рукою візантійської царівни дістав якісь інейнії, не царські (се менш правдоподібно), але нпр. корону кесаря, і нею коронував ся А ргіогі се зовсім правдоподібно. Останніми часами пробувано підперти сю правдоподібність позитивними фактами.

¹⁾ Вид. Лопарьова с. 24 (Памятники др. письм. ч. 84).

²⁾ Герберштайн, пер. Анонімова с. 37. (пор. с. 16), Стрийковский вид. 1846 т. I с. 188, туж історію повторяють Петрей, Герера, Де Моріні — Жданов ор. с. 120.

³⁾ Сборникъ русскаго истор. общ. т. LIX с. 437, 474, 504, 527 і тексти у Жданова ор. с. с. 62—3.

⁴⁾ Про неї дв. в Історії Київщини с. 127.

⁵⁾ До такого виводу прийшов Жданов ор. с. с. 123 і далі; тільки він при тім думає, що царське вінчале було відгомоном шлюбного вінчання Володимира (с. 144—5). Посереднім моментом для переходу від Володимира Вел. до Володимира Мономаха він уважає похід Володимира Ярославича за часів Константина Мономаха, але імя сього імператора легко могло з'явитись за для його іменика — руського князя.

Так в патріаршій грамоті 1561 р., що потверджала права московських царів на їх титул, пробувано прочитати в вишкробаним місці згадку про коронування Володимира Вел., але річ ся зістає ся непевною¹⁾. З другого боку недавно пробувано довести, що найважнійша з „Мономахових“ регалій — корона (т. зв. шапка Мономаха), відкинувши пізніші часті, дійсно візантійська корона десь XI—XII в., в таким разі було-б можливо одно з двох, або — що се шапка Володимира Вел., яка в пізнійшій традиції була надана його іменнику Мономаху, предку московської династії, що переховала сю пам'ятку, або — се корона Володимира Мономаха — і сей факт власне міг замінити імя Володимира Вел. іменем Мономаха в легенді. Одначе візантійська генеалогія корони зістає ся непевною, й інші боронять її східнього, і то пізнішого початку²⁾. Отже єї доводи поки що тільки гіпотетичні. Третій факт маємо певний: се портрети Володимира в царських регаліях на його монетах. Але доказова сила його слаба, бо царські портрети були на візантійських монетах, що служили тут моделями. Отже з історичного становища коронація Володимира зістає ся поки що тільки гіпотетичною, хоч і дуже правдоподібною.

Вертаю ся до попереднього.

Імп. Василь поставив умовою, аби Володимир охрестив ся; Як'я каже навіть, що він зажадав, аби Володимир охрестив весь свій нарід, але се, мабуть, антиціпація, хоч і в таким жадаанню нема нічого неможливого. Для Володимира не було трудности ні в тім ні в сім. Християнство було найважнішою складовою

¹⁾ Регель *Analecta* с. LXX—I, против того замітка Мілюкова Главныя теченія русской исторической мысли I⁴ с. 157 прил. 2 і Жданова оп. с. 142.

²⁾ Візантійського характеру корони боронив Кондаков в вище згаданих працях; в кінці він зачисляє її, в огляду на деякі рібні технічні деталі, до XII в., але сього погляду во мотивує (Клады с. 75). Його виводи викликали ряд закидів: Соболевский (Мономахова шапка и царскій вѣнец — *Археол. извѣстія* 1897, III) уважає її перерібною княжого клобука. Анучін (*Археологическое значеніе „Мономаховой шапки“* ib. V—VI) боронить можливости орієнтальної роботи, парешті покійний уже Філімонов (*О времени и происхожденіи знаменитой шапки Мономаха — Чтенія моск. іст. товариства* 1898, II) категорично заявив, що се шапка арабської роботи, зроблена в Каїрі і прислана звідти 1317 р. Узбеку, а той подарував її Каїті. Його праця одначе, скільки шни відомо, не вийшла досі в цілости, й не може оцінити його аргументації.

частиною візантійської культури, в певній мірі — і державного укладу Візантії, тож зближуючись до Візантії, запозичаючи від неї її інституції, її культуру, було зовсім природним і логічним — приподобитись до неї і в сій многоважній моменті, прийняти християнство. Бачучи в Володимирі визначного політика, трудно припустити, щоб він не розумів, бодай в якійсь мірі, яке многоважне політичне значіння буде мати розповсюдження з княжої руки серед народів його держави в їх різнородними, але примітивними, слабо виробленими релігійними формами, нової, культурної релігії, з її багатим змістом, виробленими формами, виробленою єрархією, релігії — що мусіла б опиратись, як на свою підпору, на княжу владу і звязувати новим культурним узлом різнородні народи його держави. Повторяю, ми не маємо права при тім відкидати зовсім мотивів морального характеру: з того всього, що ми потім чуємо за Володимира, можемо прийняти на певно, що він сам стояв потім під ширим впливом нової релігії, але не можемо й ігнорувати сієї політичної сторони релігійної справи, навпаки — мусимо як раз з неї виходити.

Справа нової релігії стояла тим легше, що на Русь християнство не було чимсь зовсім новим. Нарід торговельний, рухливий, Русь від непамятних часів мусіла стикатись і знайомитись з християнством. Ті торговельні ватаги, що цілими місяцями пересиджували в Царгороді „коло св. Мами“, в кримських грецьких містах, в Тмутаракани, — ті Русини, що служили вже в початках X в. в Візантії або ходили туди помічними полками, нарешті — навіть ті руські полки, що грабували візантійські землі — всі вони аж надто мали нагоди пізнати ближнє християнство, а при тім впливі, який взагалі мала візантійська культура на перенятливу словянську натуру, при слабости й невироблености словянської релігії — легко могли підпадати впливу християнства. Життя (Стефана Сурозького, Георгія Амастридського) оповідають в формі чуд про вражіння, яке зробило християнство на руських розбишаків; чи не мали місця такі впливи, такі вражіння, тільки в звичайніших, буденніших формах, скрізь де стикав ся єврит русько-словянський з грецьким? Ібн-Хордадбег ще в 2-ій пол. IX в. оповідає про руських кунців, що вони називали себе християнами¹⁾, і нема причини приймати се скептично. Християне могли вже й тоді бути між ними.

¹⁾ Вид. де Гуге с. 116.

Так само нема причини відкидати звісток про навернення на християнство якогось значнішого числа Русинів по поході 860 р., заходами візантійського правительства і єрархії. Охрестився мабуть і сам князь Аскольд. Патр. Фотій каже про висланне на Русь єпископа¹⁾. Єпископська катедра буда і в руській Тмуторокани²⁾.

Від 860-х рр. можемо датувати існування в Київі якоїсь більшої громади християнської Русь, що не лишила ся без значіння в пізнішій розвою християнства й християнської культури. Справедливо вказують, що дуже швидкий розвій християнства, духовної верстви, слов'янського письменства від Володимирових часів не можна собі представити без попереднього — значніших християнських громад в X в.³⁾ Наша Повість згадує нам церкву св. Ілі в Київі на Подолі над Почайною в першій половині X в.⁴⁾ Цікаво, що ся київська церква присвячена як раз тому сьвятому, що в релігійнім сьвітогляді Слов'ян і Русь спеціально заступив місце бога-громовника Перуна: се вказує на певне приладження нового релігійного сьвітогляду до давнього.

В трактаті Ігоря з Візантєю 944 р. християнська Русь виступає поруч поганської, й навіть на першій місці. Очевидно між княжою дружиною, в двірських кругах і взагалі між вищими верствами в Київі було тієї хрещеної Русь вже досить багато. Тим пояснюєть ся факт, що жінка Ігоря — княгиня Ольга охрестила ся сама. Лишаючи на боці питанне, де вона охрестилась, мусимо в усякім разі признати, що познайомилась вона з християнством на ґрунті, в Київі; їдучи 957 р. до Царгороду, возила вона з собою з Києва якогось свого сьвященника Григорія. Сьвятослав, як оповідає Повість, не схотів охрести-

1) Див. вище с. 360, 363—4.

2) Див. пізше с. 464.

3) Ламанський оп. с. гл. XXV.

4) Повість називає її: „сборная церкви“. Се очевидно переклад грецького *καθολική ἐκκλησία* в оригінальнім тексті умови 944 р., — в умові говорить ся про „зборну церкву“, себ-то парохіальну, публичну церкву (в противність домовій). Трудність заходить тільки в тім, що умова говорить теж про присягу християнської Русь в церкві св. Ілі, — отже чи се мова йде про одну, чи про дві церкви св. Ілі, одну в Київі, другу в Царгороді, де-б мали присягати відпоручники при уложенню умови? Мені здаєть ся, що тут іде мова про одну церкву — київську, і в умову наперед заведено церемоніял, як має бути потверджена умова в Київі. Але чи с'як чи так, та тільки київська церква св. Ілі зовсім чужна: за се ручать докладні топографічні вказівки Повісти.

ти ся, хоч як намовляла його мати, але християнству не було ніяких перепон далі розвиватись: „аще кто хотяше волею креститися, не браняху, но ругахуся тому (насмівались)“, зауважає Повість, і тут можуть бути реальні спомини. Християни згадують ся в Києві і в перші роки Володимирового князювання: літописець переказує історію, як в жертву ідолам хотіли забити сина одного Варяга-християнина і за спротивлення забили і батька і сина¹⁾.

До річи. Автор Повісти має то переконання, що ті перші київські християне були Варяги: „мнози бо бѣша Варязи християни“ поясняє він в поводу згадки про церкву св. Ілі. Легко пояснити, як склалось у нього таке переконання: княжа дружина, що по умові з Візантисю присягала в церкві св. Ілі в 944 р., була на його думку варязька; згадані мученики християне, забиті за Володимира, були теж Варяги²⁾. Але, розуміть ся, в дійсности такої національної виключности не могло бути: коли Варяги, приходячи на Русь, і з Русинами ходячи в грецькі землі, знайомились з християнством і приймали його, то з самими Русинами мусіло се початись ще давнійше, вони ще

¹⁾ Іпат. с. 54–5. Ламанский припускає, що при тій нагоді був погром християн в Києві, і що се привело до напруження між Візантисю й Русію, яке згадує Як'я. Я думаю, що про такий погром, коли б він був, наша літопись потрапила б нам сказати де що більше як про убийство Варяга, а для напруження з Візантисю були й інші причини (див. вище с. 440).

²⁾ Сей погляд Повісти розвинув у своїй історії руської церкви проф. Голубінский (I гл. 2), уважаючи Варягів учителями Русі що до християнства. Він знайшов собі в тім прихильника в пок. Малишевскія, що піддержав і далі розвинув сей погляд в своїй рецензії на працю Голубінського (Записки пет. ак. ХLI с. 52) і в спеціальній статі: Варяги въ пачальной истории християнства въ Киевѣ, 1887. Замітки против сеї теорії новійше у Ламанского оп. с. гл. XII.

Окрім літописи Голубінский покликував ся ще на сагу про Олава Трігвасона, що оповідає, як сей Олав, вихрестивши ся в Греції, привіз звідти на Русь єпископа і намовив Володимира й його жінку Аллогію (себ то Ольгу) охреститись — *Antiquités russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves*, I (1850), тут подані три редакції сеї саги. Се оповідання одначе звістне нам в значно пізніших редакціях (XIII в.) і при загальній тенденції саг — побільшати ролью й значінням своїх героїв, не має важного значіння; тим більше що одна з сих редакцій — редакція Гайжекрінглі нічого не говорить про участь Олава в охрещенні Русі. В новій видачю (I² с. 256) Голубінский сам не привязує до сеї саги особливого значіння.

частійше знайомили ся з християнством, і християнської Руси мусіло бути далеко більше, як тих Варягів.

Отже, кажу, ґрунт для християнства в Київі був уже приготований, і в самій київській княжій династії були християне. Володимир сам мусів дещо знати про християнство, тим більше що дитячі роки прожив мабуть на дворі старої Ольги. Тому перейти на християнство не було для нього чимсь нечуваним. Тільки перемиринивши сам релігію, він — чи під впливом Візантії (як каже Ях'я), чи з власної ініціативи (як можемо правдоподібноіше думати), доложив усяких старань до того, щоб ту нову релігію розповсюдити по можности в своїй державі й можливо зміцнити її становище. Тут, як сказав я, лежала глибока політична ідея.

Наші відомости про заходи Володимира коло розповсюдження християнства дуже бідні або непевні; не підлягає тільки сумніву, що він дійсно заходив ся коло розповсюдження його по всій державі, і то дуже енергічно, не спиняючись і перед певною пресією. Іларіон, що сам, правдоподібно, був свідком сих заходів, виразно свідчить, що Володимир, охрестивши ся сам, „подвиже ся паче и заповѣда по всей землѣ своей хрестити ся во имя Отца и Сына и Св. Духа и ясно и велегласно въ всѣхъ градѣхъ славити ся святѣй Троицѣ... и не бысть ни единого же противяще ся благочестному его повелѣнню: да аще кто и не любовью, но страхомъ повелѣвшаго крещаху ся, понеже бѣ благовѣрне его съ властїю съпряжено, и въ едно время вся земля наша въ слави Христа съ Отцемъ и съ св. Духомъ“. Не менш категорично висловляєть ся мнїх Яков (хоч його свідoctво і не має такого значіння з огляду на звязані з сим джерелом непевности). Володимир, каже він, „всю землю русскую крести отъ конца и до конца, храмы идольскыя и требища всюду раскопа и посѣче и идолы вся съкруши и всю землю русскую и грады честными иконами церкви украси“.

Літописна повість, оповідає про се ширше. Володимир скоро прийшов в Кореуна до Київа, зараз звелів понищити ідоли: одні порубали, иньші попалили, а ідол Перуна прив'язавши коневі до хвоста стягнули з „гори“ на Дніпро; при тім дванадцять мужа били його палицями; потім викинули ідола в Дніпро, й Володимир звелів відпихати його від берега, аж доки пропливе за пороги; за порогами його викинуло на мілину, „що й досі зветь ся Перуна рѣнь“. Після того Володимир заповів по Київу, аби всі без виїмку йшли на ріку, хреститись,

і люде радісно сповняли се веління, покладаючись на те, що нова віра мусить бути добра, коли її прийняли князь і бояре. Другого дня грецькі святиці в Корсуня і з Царгорода, що приїхали з царівною, охрестили в Дніпрі нарід, а Володимир після того звелів ставити церкви на місцях, де були ідоли, „и нача ставити по градомъ церкви и пошы, и людие на крещение приводити по всемъ градомъ и селомъ“¹⁾.

Де що в сїм оповіданню оперте, очевидно, на місцевих переказах і має в собі реальне зерно. Так про якесь всенародне охрещення людей в Київі говорять ще й Нестор (в житті Бориса і Гліба)²⁾, і ми, правдоподібно, маємо тут факт. Про нищення ідолів з усякими глузуваннями в Новгороді оповідає Новгородська літопись³⁾. Але маємо й таке, що ніяк не може бути прийняте. Як не звістне би було в Київі християнство, скільки-б не покладав ся Володимир на вплив своєї влади, про котрий говорять Іларіон, все таки нагло кликати нарід до охрещення на ріку без всякого попереднього приготування було б дуже дивно і не тактовно з боку Володимира, а нищити ідолів перше, ніж люде були скантовані для християнства, було-б уже чистою провокацією. Саме літописне оповідання припускає, що бояре Володимирові охрестили ся скорше, і се зовсім правдоподібно; мусимо припустити певні заходи Володимира і коло приготування та скантування народа. І се все не стояло вовсім у звязку з походом на Корсунь, що, як ми бачимо, по всякій імовірности мав одинокою метою — змусити імн. Василя, аби вислав нарешті царівну до шлюбу. По літописи справа виглядає так, що аж після сього походу з Корсуня та Царгороду здобув Володимир святици для охрещення, але в дійсности він мав їх в Київі, міг понад те дуже легко дістати скільки йому

¹⁾ Іпат. с. 81.

²⁾ Нестор оповідає так, що Володимир охрестив ся через якусь чудесну пригоду: „се му Богъ спону пѣкаку навѣды и створи быти ему хрестьянину, яко же древле Плакидѣ“; низше він се називає: „явление Божие“. Охрестивши ся, Володимир зараз заповів: „вельможамъ своимъ и всѣмъ людемъ“ хрестити ся. Се у Нестора виходить моментально: „слышите чудо исполнь благодати, како вчера заповѣда всѣмъ требу прикосити идоломъ, а днесь повелѣвасть хреститися...“ Рівнож чудом було те, що ніхто не противив ся тому велінню, „во акы издавна научени, тако течаху радующеся къ крещению“ — Видання Срезневского с. 6—7.

³⁾ 1 Новгород. с. 65.

було потрібно, і не потребував для того ходити походом на Греків¹⁾.

Відкидаючи сю звязь християнської проповіді з походом на Корсунь, ми одначе тратимо разом з тим і підставу для хронології київського хрещення. 988 рік, під котрим уміщена в літописи ціла історія від походу на Корсунь і далі, вправді може бути роком охрещення Киян, але певности в тім нема. Охрестивши ся сам, Володимир м і г, розумієть ся, зараз забратись до приготування до християнства бояр і київського люду та протягом року привести до всенародного хрещення. За тим, що се досить скоро стало ся по охрещенню самого Володимира, промовляє та обставина, що в наших джерелах охрещенне Русь безпосередно вяжуть ся з охрещенням самого Володимира, натяків на якийсь довший час між ними нема. Більше тут поки що годі сказати.

Що не вважаючи на приготування, не всі люде йшли так радісно й легко до хресту, як то представляє літопись, нема що казати: для того хіба потрібно-б було чуда, яке й припускає Нестор. Іларіон натомісь підносить вплив страху. Се певно; та тільки ледви чи уважав Володимир відповідним брати ся до гострих репресій. З рештою по за границями більших міст вони були й неможливі.

По більших містах, де були більші осідки дружини й купецтва, що провадило заграничну торговлю, ґрунт був до певної міри приготований, як і в Києві. Се особливо могло бути в містах на великім грецькім пути: по містах ближших до чорноморського побережа та по таких великих купецько-дружинних гніздах, як Переяслав, Чернігів і т. п. Тут навіть могли бути й церкви. Хрестячи Киян, Володимир, певно, скільки ставало в нього для того відповідних сил — проповідницьких і взагалі церковних, зараз же заходив ся коло росповсюдження християнства по тих інших більших центрах. Але з них маємо звістки тільки про Новгород. Тут теж оповідаєть ся, що ідохи

1) З усіх наших джерел охрещення Киян з походом на Корсунь вяже тільки літопись, що як ми бачили — нещастливо звязала й охрещення самого Володимира з сям походом. Іларіон і Нестор нічого взагалі не кажуть за сей похід; він Яків хоч каже, що метою сього походу було — привести „люди крестіянє и попы на свою (вар.: всю) землю, и да научат люди закону крестіянському“, але не говорять, щоб доперва ті „попы“ мали хрестити Володимирову землю.

понищено, а Перуна з усяким соромом вкинено в воду, але вже про всенародне охрещення нічого не сказано. Досить популярна в науці звістка т. зв. Якимівської літописи: вона оповідає, що Новгород охрещено силоміць, що люде пробували боронити ся проти присланого для того Добрині, але він їх приборкав, запаливши місце, і з того пішло прислів'є: „Путята (тисяцький Володимира) хрестив мечем, а Добриня огнем“¹⁾. Але що на сій Якимівській літописі лежить закид пізнійшого фальсифіката, тож і з звісток її зовсім не можемо користати. В усякім разі треба піднести що про всенародне охрещення ніде окрім Києва нема мови; так і Новгороді.

Се має своє значіння. Київ був найбільшим гніздом дружини і купецтва, тут найбільш був приготований для християнства ґрунт і найбільший мусів бути вплив князя й його двора. Що можна було зробити тут, було дуже трудно, а може й не можливо робити по иньших містах, а особливо тих, що слабко й недавно звязані були з Києвом. Самі громадкы навернених до християнства мусіли меншати в міру віддалення від Києва, від християнського сьвіта, і в міру зменьшення в них „руських“ колоній. Таке саме ослаблення впливу нової віри ішло знову „по провінції“ в міру віддалення від більших центрів. Далекі, повбавлені більших торговельних центрів Вятичі ще в другій половині XI в. були поганами, заховували поганський похороний обряд і десь при кінці XI чи в першій половині XII в. вбили св. Кукушу і його ученьяка Никона, що проповідували християнство в їх землі²⁾. В Ростові, судячи по атіографічним памяткам, перші два єпископи були зовсім *in partibus*, третій — св. Леонтий, вже в 2-ій пол. XI в., встиг ріжними заходами, між иньшим — збираючи дітий і навчаючи їх християнській вірі, привести бодай частину міської людности до християнства, але при тім багато натернів ся всякої муки, а по деяким верзіям навіть був замучений; аж пізнійшому єпископу Ісаї надасть ся охрещення краю³⁾. Та не кажучи вже за такі „ведмежі кути“ Володимирової держави, маємо дуже проречисте сьвідощтво для Новгорода, як там слабко трималось християнство: коли в 70-х рр. XI в. в Новгороді виступив вождь

¹⁾ 1 Новг. с. 65, 3 Новг. в Полн. собр. літоп. III с. 207, оповідання Якимівської літописи у Татищева Ист. Рос. I с. 38—40.

²⁾ Пат. с. 8, Патерик в вид. Яковлева с. 96—7.

³⁾ Патерик с. 90, Макарий II² с. 27—9, Голубінский I² с. 199.

„худи вѣру крестьянскую“, то по стороні єпископа і християнства став тільки князь із своєю дружиною, „а людєс венѣдоша за вольхва¹⁾“).

І на Україні по всякій імовірності християнство на початках стало релігією вищих верств — бояр, дружини, більших міст, і дуже повільно переходило в народні маси, особливо далші від культурних центрів. При кінці XI в. мніх Яков, що жив сам здасться в Переяславщині й Київщині і правдоподібно мав на оці місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люде уважають церковне вінчанне річею тільки бояр і князів, а самі поберають ся без церковного благословенства. Рівнож правдоподібно, що й до українських земель належить спостереженне митрополита в тій же памятці про жертви людей „бѣсомъ, болотомъ и кладезомъ“, не кажучи вже про прояви двоєвірства — укриті під християнською формою поганські погляди й обряди, переховані в великій мірі і досі²⁾. Правда, літописна повість каже, що Володимир „нача людис на крещенне приводити по всемъ градомъ и селомъ“³⁾, але коли зважимо, що між сим простим людом однією можливою проповіддю була устна, і як то тяжко було приготувати потрібне для таких місей число відповідних проповідників, то єю звістку літописця про села мусимо прийняти з великим скептицизмом, хіба були які виїмкові факти — по княжих селах, в околицях більших міст. Християнізація народа в масах поза межами більших культурних центрів мусіла поступати дуже поволі; про неї за часи Володимира нема що й думати. Вона могла робити ся тільки протягом довгих віків, спільними силами уряду і єрархії, а ще більше — силою натурального впливу християнства, як релігії вищої і більше виробленої, втіленої в конкретні форми й обряди.

Взагалі коли зважити перевагу церковних інтересів над всякими иншими в нашім старім письменстві, то аж ударяє ся обставина, що найдавніша наша літопись дає мінімальні звістки про початки церковної організації й заходи князів коло неї. Оповідни, як Володимир привів на Русь „попів“ з Корсуня, вона зовсім нічого не каже про організацію церковної єрархії, аж до поставлення митрополитом звістного Іларіона. Новгород-

¹⁾ Іпат. с. 127.

²⁾ Правила м. Іоана § 15 і 30, також в т. III гл. 4.

³⁾ Іпат. с. 81.

ська літопись (т. зв. Перша) говорить під 989 р. сумарно про охрещення „всєї землі Руської“ й тут каже, що в Києві поставлено митрополита, в Новгороді архієпископа (се пізнійший анахронізм, бо архієпископи в Новгороді почали ся в XII в.), в інших містах єпископів, попів і дияконів¹⁾. В деяких інших літописних компіляціях се оповідання стоїть під 991 р., але при тім помішано охрещення Руси за Володимира з охрещенням за патр. Фотія і імн. Василя Македонянина, так що Володимир бере тут митрополита від патр. Фотія (таке перемішання можемо констатувати вже в XIII в.²⁾ і воно стрічаєть ся дуже часто). Самі імена перших митрополитів нам добре невідомі: більшість компіляцій першим митрополитом уважає Леона³⁾, а найбільш повні каталоги подають такий ряд митрополитів до Іларіона: Михаїл, Леон, Іоан, Теопемит, Кирид, Іларіон⁴⁾; з них в пам'ятках XI—XII в. згадують ся тільки Іоан і Іларіон⁵⁾. Справа про те, чи Леон був першим митрополитом, досі зістаєть ся не в'ященою остаточно⁶⁾. За Михаїлом промовляє ще традиція новітньої дати (XVII в.) про мощі „першого митрополита Михаїла“, що лежать тепер в Печерській лаврі⁷⁾. Традиція про Леона як першого митрополита в кождім разі старша, а Михаїл, як було справедливо зауважено, міг увійти в каталоги завдяки вище згаданому перемішанню охрещення Руси в IX і X в., бо в деяких компіляціях говорить ся, що при тім першій охрещенню за Фотія послано на Русь митрополита Михаїла. Взагалі його імя маємо тільки в пізніших каталогах (від XV в.), а і з тих одні ставлять його на першій місці, а інші, очевидно — з огляду на звістку, що Леон був першим митрополитом — уміщують по Леоні⁸⁾.

Я сплинув ся трохи коло сього, аби показати, як неясно стоїть справа з початками церковної організації за Володимира.

¹⁾ 1 Новгород. с. 65, під тижже роком в 1 Псков. і 2 Новгород. (в додатку).

²⁾ Устава Володимира в Корчій, писаній коло 1282 р. Проф. Суворов сю уставу оголосив за пізнійшу приписку, се одначе не провірено

³⁾ Воскр., Софійськ., Тверськ. й и.

⁴⁾ Степенная книга, Никонівська л., Крєваа і Кописецький — Р. истор. библ. т. IV с. 227 і 1008.

⁵⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 26, Іпат. с. 109.

⁶⁾ Літературу див. в примітці 60.

⁷⁾ Недавно Лебединцев доводив, що то мусять бути мощі митрополита квієського Михаїла в XII в.

⁸⁾ Напр. при 1 Новгород. с. 443, Воскрес. I с. 239 etc.

Такі неясности подибуємо на кождім кроці. І так — зістаєть ся досі суперечним питання, де була з початку митрополія — в Київі чи Переяславі¹⁾. Діло в тім, що маємо полемічний утвір проти Латинян, що надписуєть ся в деяких кодексах іменем *Λεόντος μητροπολίτου τῆς ἐν Ῥωσσία Πρεσβύλατος* — Леона митрополита переяславського на Русь²⁾; друге — літопись називас Єфрема єпископа переяславського з 2-ої пол. XI в. митрополитом, а оден з кодексів (лаврентієвський) при тім поясняє се: „бѣ бо преже в Переяславлѣ митрополѣя“³⁾. З огляду на се утворив ся погляд, що за Володимира резиденцією митрополита був Переяслав, аж Ярослав переніс митрополію до Київѣ, збудувавши Софійську катедру, тим більше що деякі пізнійші з літописних компіляцій, оповідаючи про будову Софійської катедрѣ, кажуть при тім, що Ярослав „установи митрополію“ в Київі⁴⁾. Розумієть ся, єї їх пояснення нічого не варті, бо виходять із звістки Початкової літописи, де сказано тільки, що Ярослав побудував в Київі митрополію, себ то катедральну церкву св. Софії⁵⁾, а не засновав її яко інституцію. Взагалі нічим не можна довести, щоб у Київі не було митрополії перед Ярославом; *argumentum a silentio* сучасних джерел нічого не значить, бо й взагалі вони нічого не кажуть про єрархічні справи. Протинно, сучасник Тітмар згадує навіть виразно київського „архієпископа“ при київській кампанії 1018 р., але на таке далеке джерело трудно покладати ся⁶⁾. Важнійше, що всі літописні

1) Література новіjšна: Макарий I² с. 37-8, Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церквою с. 423, Голубинскій I² с. 328 і далі, Малшевскій Київскіє церковніє соборы. Лебедницевъ Гдѣ жили перше київскіє митрополиты, въ Переяславѣ или Киевѣ? — Київ. Старина 1885, I.

2) Сього Леона уважають тим першим руським митрополитом.

3) Лаврент. с. 202, иншіє кодекси єєї верзії не мають єєї гльоси, ані пізнійші компіляції, тільки Никонівська розєвляє її: „в живыхъ множає тамо митрополити киевѣстѣи и всея Руси, и єпископи поставляху тамо“ (I. 116). Натомість иншіє поправляють дивний титул Єфрема на єпископа, шпр. Воскрес. I. 5, Хлебниковський код. — Шат. с. 146.

4) Софійск., Воскр., Никон., Твер. й ин. 5) Шат. с. 106.

6) VIII. 16. Архієпископами руські митрополити XI в. зовуть ся не тільки у Тітмара, але і в инших старих памятках, шпр. Несторовім Житію Бориса і Гліба, слові Леонтиа). Се дає повід д. Голубинському до гіпотези, що з початку руська церква хала незалежного від патріарха архієпископа (в візантійській церкві архієпископ значить стільки що автокефальний єпископ, отже більше як митрополит), аж пізнійше стратила свою незалежність, і її сєніор став тоді звати ся тільки митрополитом.

компіляції і взагалі всі ті джерела, що кажуть за усталення єрархії за Володимира, вказують на Київ; уже почавши від XIII в. ми маємо таку традицію зовсім виразну¹⁾, і ніяких натяків на перенесення митрополії в Переяслава до Київа нема. Не можна також легковажити і того факту, що константинопольський патріархат в XIV в., застановляючись над перенесенням резиденції руських митрополитів до Москви, нічого не згадував про перенесення митрополії до Київа, хоч такий прецедент був би йому дуже на руку: очевидно, він уважав Київ споконвічною митрополічною резиденцією²⁾. Що переяславські єпископи мали колись титул митрополитів — се можна уважати певним, та коли єп. Єфрем в 2-ій пол. XI в. мав титул митрополита тільки гоноровий, як се всі признають, то могло се мати місце й перед тим, не уймаючи значіння київського єпископа, як старшини руської церкви. Піднесу тут, що Ях'я каже про „митрополитів і єпископів“, післаних на Русь до Володимира для охрещення, в числі многім³⁾; може ся звістка має реальний характер, може митрополитів послано відразу й кількох на Русь.

Коли саме з'явили ся на Русі митрополити й почала ся організоватись церква, ми не маємо ніяких докладних вказівок. Сучасні джерела вперше згадують за митрополитів в часи між Володимиром і Ярославом; про митрополита за Володимирових часів згадує Похвала мнїха Якова. Виходить з літописних дат 989 або 991 р. про організацію церкви — не можна, бо звістки під сими роками занадто сумаричні, мають пізнійші позначки та до того, як бачимо, заходить ще й суперечка між тими датами. Само собою ясно, що Володимир, заходячи ся коло охрещення Русі, потребував єпископів, що візантійське правительство не мало причин робити в тім трудності, що коли вже поставлялось для Русі кількох єпископів, поставлено їм митрополита. Хоч літописна повість, оповідаючи, як Володимир хрестив Русь, мовчить про єпископів, але з другого боку з Ях'ї виходить, що перше ще, ніж поїхала на Русь царівна, вислано туди

1) Устава Володимира з рукоп. XIII в.: „взяхъ перваго митрополита Леона Киевцу“ (Чтенія київ. II. 2 с. 65). Похвала Володимиру також, очевидно, говорить про митрополічну резиденцію в Київі.

2) Акт 1354 р. — Рус. истор. библ. VI 2 с. 63 = Akta patriarchatus Constantinop. I с. 351. Сю обставину справедливо підміє Лебединцев у згаданій розвідці.

3) Вид. Розена с. 24.

численних „митрополитів і єпископів“; що правда, покладається дуже на деталічну докладність Их'ї не можна. Се факт, в кождім разі, що вже за Володимира засновано митрополію на Русі, а правдоподібно — що се сталося дуже скоро після того, як взагалі виникла справа християнізації Русі (може ще й перед походом на Корсунь), і що тодіж крім київської митрополії мав митрополита й Переяслав.

Не маємо ніяких певних підвалки і для розв'язання питання, які єпископії засновано вже за Володимира, й скільки їх було. Над сьм питанням застановились книжники тільки в XVI в., але не дали (бо й не могли дати) ніякого позитивного результату: по їх думці, за Володимира поставлено єпископів в Новгород, Чернігів, Ростов, Володимир¹⁾, Білгород (кодо Київ), „и по инымъ многымъ градомъ єпископы постави“ митрополит Леон²⁾. Сей здогад звичайно кладеть ся тепер в основу всяких комбінацій про те, скільки було єпископій за Володимира, і при тім звичайно причислюють до вчислених вище ще катедри: тмутороканську, подолицьку і туровську³⁾. Все се, розуміть ся, має тільки гіпотетичну вартість; якась традиція про єпископів з часів Володимира є властиво тільки для Новгорода (в Новгородській літописі) і ще хіба для Ростова (в житті Леонтия; десь з XII в.). Імена перших єпископів чернігівського, володимирського, білгородського, що ми стрічаємо в тих пізніх компіляціях, мають досить проблематичну вартість; в сучасних джерелах маємо згадки про провінціоняльних єпископів тільки в другій полов. XI в. Що за Володимира було поставлено більше число єпископів — се само собою правдоподібно, і се кажуть різні джерела — Іларіонове Слово⁴⁾, літописна повість, Похвала. З огляду на вище сказане про розповсюдження християнства можна уважати правдоподібним, що єпископів було поставлено в більші центри дружинної управи, торгівлі й культури в Володимировій державі: до сїєї категорії дійсно належать крім Києва Новгород, Чернігів і Перея-

¹⁾ Не вжити про котрий вони думали, але Володимира на Клязмі тоді ще не було, отже миг се бути тільки Володимир Волницький.

²⁾ Никоновська л. I с. 65, Степенная книга I с. 152.

³⁾ Фларет — Історія рус. церкви I³ с. 113, Макарій I² с. 40, Голубінский I² с. 333.

⁴⁾ „Пастыри словесныхъ овецъ Христовъ еша єпископы и прозвѣтеры и діаконы“.

організації, лишаєть ся неясним, бо дуже мало знаємо про західні впливи у нас в тих часах¹⁾. Великі ріжницї десятини, заведеної на Руси, від західньої промовляли-б скорше против таких впливів: у нас десятина не була загальним податком, а дотацією з княжих доходів, і то лише для єпископських катедр.

Крім того пізнійше стрічаємось ми і з нерухомою власністю катедр чи інших церковних інституцій, але виказати час надання слх дотацій не можна.

Заходячи ся коло розповсюдження християнства, Володимир посправив разом і звязані з ним сторони культурного життя, що були з ним нерозлучні — штуку і книжню освіту; і та і ся в Візантії як і на заході тоді передовсім служили релігійним потребам, і для того християнство було разом ключем, можна сказати, до цілої тодішньої цивілізації. З огляду на се становище, яке Володимир зайняв взагалі супроти візантійської культури, трудно сказати, з чого зій виходив тут властиво — чи з змагань до можливо широкого розвитку християнського елементу, чи з змагань до присвоєння самої візантійської культури, котрої основу становило християнство. В тім і в другім разі результат буде той сам.

На жаль, ми маємо тут знову тільки загальні, сумаричні згадки в наших джерелах. Вони одноголосно кажуть, що Володимир по охрещенню Клян забрав ся до будови церков, але не дають майже ніяких ближших подробиць про се. Літописна повість оповідає, що Володимир „повелѣ рубити, церкви и поставляти по мѣстамъ, идеже стояша кужиры“. І так в Києві поставлено церкву св. Василя, Володимирового патрона, на місці, де стояли ідоли Перуна й інші, коло княжого двора. Каже вона також, що ставлено „по градомъ церкви и попы“. Ще загальнійше кажуть про се інші джерела (Іларіон, Похвала). Ближні відомости літопись далі подає тільки про будову церкви Богородиці в Києві²⁾: вона каже, що будували її майстри з Візантії, прикликані для сього, що Володимир сюди передав взяті в Корсуні ікони, церковні річи й хрести, і призначав до неї священників, приведенних з Корсуни.

¹⁾ Про західні впливи особливо Суворовъ Слѣды западно-католическаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права, Ярославль, 1888 і Къ вопросу о западномъ влияніи на древне-русское право, 1893 (відповідь на критку Павлова). Західні впливи на введення десятини на Руси Володимиром признав і Голубинский в новім виданню своєї історії I² с. 505—6. ²⁾ Іпат. с. 83.

При с'їм оповіданню треба мати на увазі істнуваннє у нас щоб так сказати кореунської легенди. Як я згадував уже, в землях Руської держави повно було ріжних кореунських річей, в яких декотрі зовсїм безпідставно називали ся кореунськими¹⁾; тому з усякими оповіданнями про кореунські святині треба бути обережним, і нам далеко інтереснїйші пнїші подробиці літописного оповідання. І так літописець підносить, що се була перша кам'яна церква на Русі: про иньші церкви, ставлені зараз по охрещенню, повість каже, що Володимир їх „повелѣ рубити“, себ то ставити в дерева. Отже кладуть ся перші початки кам'яного будівництва на Русі. Далі — для сеї церкви спроваджують ся майстри в Візантії. Церковна архітектура переймаєть ся в Візантії. Нежа причини легковажити сї важні культурно-історичні вказівки літописи, тільки їх не треба брати занадто буквально. Так кам'яне будівництво було вже й перед тим: Повість оповідає про кам'яний княжий „терем“ — за часів Ольги, отже у всякім разі уважає його давнїйшим від Володимира²⁾.

Церква св. Богородиці, очевидно, мала бути митрополією, і була нею аж до побудовання нової „митрополії“ — св. Софії за Ярослава (інакше не можна собі витолкувати її багатой дотації). Завдяки Володимировій дотації вона звала ся спеціально „Десятинною“. Церква ся не існує, бо завалила ся в 1240 році, але висліджено в нашім столїтю її фундаменти, і в них видко, що церква була справді велика: навіть беручи її внутрішній, основний „корабель“, вона була не багато менша від пізнїйшої Софійської катедрі³⁾, але збудована інакше, в простїйшій пляні, як потім будували ся звичайно тільки поменшші церкви; теперішня Десятинна церква, збудована на її фундаментах в нашім столїтю, далеко не займає цілої площі давньої церкви.

Можна уважати вповнї правдоподібним, що Володимир будував і бїльше кам'яних церков, тільки на певно не можна їх вказати (всї такі традиції бїльше або менше сумнївні).

¹⁾ Див. вище с. 247.

²⁾ Іпат. с. 35, Лавр. с. 54, 1 Новг. с. 10; се місце читаєть ся в варіантами, але кам'яний терем є у всїх верзїях.

³⁾ Середній корабель старої Десятинної церкви має 20×38 метрів, ціла площа старих фундаментів 33×46, давні части Софійської катедрі 33×30.

Що Володимир хотів прищепити на Русі візантійську штуку не тільки для церковних потреб, на се вказує переказаний літописею факт, що він звелів узяти з Корсуня до Київа чотири бронзові фігури коней та дві бронзові статуї — „капища“¹⁾, і вони були поставлені в Київі в сусідстві Десятинної церкви і княжого двора²⁾.

Про заходи Володимира коло освіти ми маємо властиво одну згадку в оповіданню літописи про праці Володимира для християнства: „нача помати у нарочитой чади дѣти и даяти на учение книжное“. Справедливо було зауважено, що коли йде мова про дітей „нарочитої чади“, себ то вищих верств суспільности, значнійших родин, то очевидно, що тут мало ся на меті не приготування кліриків — (що виходили не з тих аристократичних, а ниньших круців), а щось більше — прищиплення тодішньої візантійської освіти, культурного виховання чільнішим руським кругам, одно слово — приводить нас все до того самого Володимирового змагання: увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного — візантійського світа. Сі змагання не були марні — ми маємо уже в перших генерацій учеників чоловіка, що стоїть на висоті тодішньої візантійської культури — се митрополит Іларіон, автор похвального слова Володимиру.

Сама по собі книжна освіта і наука абсолютною новиною на Русі певне не була: коли існували перед Володимиром значнійші християнські громади на Русі, мусіли бути завязки книжності й школи³⁾. Але з організацією християнської церкви і з опікою правительства понит на неї мусієв зрости дуже значно, і вона мусіла розвинути ся на далеко ширшу міру. Як саме подавала ся наука, як організоване було научанне — се справа, за браком виразних звісток джерел, неясна й суперечна, і я про неї буду говорити ширше на иньшій місці⁴⁾. Мусимо собі представляти колективну науку, то значить певного рода школи, на візантійський взір, у „дідакалів“ і „маїстрів“ при єпископських катедрах та більших церквах. Вища державна академія в Царгороді, вложена з кількох професорів, під

1) Про значінне сього слова див. Матеріали для словаря Срезневського sub voce.

2) Інат. с. 79.

3) Ламаєвський в недавній своїй праці поставив гіпотезу, що словянська книжність була принесена на Русь Кирилом уже в 860-х роках.

4) Т. III гл. 4.

проводом свого ректора, була в упадку в другій половині Х в. і до середини ХІ в., тож ледво чи могла служити взірцем для Володимира, хіба для грецької місії давніших часів, але про неї нічого не знаємо¹⁾.

Ще одну подробицю візантійської культури, пересаджену на руський ґрунт за Володимира, тут пригадаю, а то монету²⁾. Перед Володимиром ми не маємо якоїсь битої руської монети³⁾, за Володимира з'являєть ся золота й срібна, роблена за взірцем сучасних візантійських (копійовано штампи монет імп. Василя і Константина). Золоті монети важать як і візантійські соліди коло $\frac{1}{72}$ візантійського фунта („золотник“). Вони мають з одного боку образ Спасителя, з другого — дуже нефоремну спідячу фігурку Володимира в царських інсигніях, з хрестом в руках; коло нього геральдична фігура і напись: „Вламиръ (Владимиръ) на столѣ“; одна монета (примірник через се не зовсім певний) має инакше: „Владимир а се его злто“. Золоті монети взагалі стрічають ся дуже рідко, хоч ті примірники, які маємо, биті різними штампами — отже не було їх дуже мало. Срібних монет з іменем Володимира переховало ся багато (кілька соток); є їх кілька типів, і в науці ведеть ся суперечка, чи всі вони належать старому Володимиру, а не молодшим князям сього імени. Перший тип їх дуже подібний до золотих і приналежність його Володимиру не підлягає сумніву; важать вони різно, напись: „Владимиръ на столѣ“, або „Владимир а се его с(еребро)“, з різними відмінами. Інші монети з іменем Володимира різняться ся виконанням фігури князя (на декотрих — особливо т. зв. ІV типа, вона зроблена вже далеко ліпше), а ще більше тим, що з другого боку вони мають замість образу Спасителя геральдичну фігуру і наоколо неї напись: „Володимиръ на столѣ“, а з другого боку: „а се его сребро“. Походження й значіння тієї геральдичної фігури досі не відгадане. З огляду на нефоремність роботи в порівнянню з візантійськими взірцями, матриці всіх типів Володимирових монет уважають роботою руських монетників.

1) Про тодішнє візантійське шкільництво див. статью Скабаллановича *Византійская наука и школы въ XI в.* — *Христіанское чтеніе* 1884 кн. III—VI, сюдиж відчит Соколова *О народныхъ школахъ въ Византіи съ пол. IX до пол. XV в.* (дод. до час. *Церковныя вѣдомости*, 1897, VII). 2) Літературу див. в примітці 61.

3) Поминаючи суперечне питання про болгарську монету Свѣтослава — див. прим. 54.

Отсе й усе більше менше, що можемо сказати про заходи Володимира коло перенесення візантійської культури на Русь. Розуміть ся, се дуже мало в порівнянню із значіннем сього моменту в культурній історії українсько-руського народу. В перших віках свого історичного життя Русь займала посереднє становище між впливами орієнтальної культури й візантійської, що зрештою сама була аліяжем античних і орієнтальних елементів. В другій половині X в. на Русі робить ся несьвідомий зворот від Сходу до Візантії. Торговля й культурні впливи Сходу по часті ослабляли ся самі, по часті були підкопані походами руських князів; заразом Русь приходить у все тіснішу стичність з Візантією — політичну й заразом культурну. Володимир свідомо і енергічно похнув Русь в сім напрямі. Се було як раз тоді, як культивована західно-римською культурою Німеччина підбивала своїм політичним і культурним впливом західню Словянщину. Русь натомість пішла під культурний вплив східнього Риму — Візантії. Се було зовсім природно — Візантія була ближша географічно, а культура її — і духова і матеріальна, стояла без порівняння вище; се, щоби так сказати — був гарячий ясний день, тим часом як над Німеччиною сходила блідонька зоря. При тім візантійська культура була ближша й своїм змістом — вона-ж була перейнята не тільки східніми елементами, до котрих Русь була призвичаєна безпосередно, а й словянськими. А предвидіти, що західній культурі призначено було рости, а візантійській — маліти, тоді не можна було. Візантія стояла і політично і культурно в зеніті своєї сили й слави.

Зворот до візантійської культури в тодішнім становищу Руси був отже вповні природним. В оцінці його супроти пізнійших результатів, нинішніми часами різнять ся значно — одним сей зворот до Візантії, а не до Заходу представляєть ся дуже спасенним, иньшим — фатальним, що затяжів потім над всею дальшою долею східно-словянської культури. Перший погляд стрічаємо особливо у російських славянофілів, другий — у над міру гарячих приклонників західньої культури й католицизму. Ми ж у самім сім звороті не бачимо нічого ані особливо спасенного ані фатального. Що ми особливих користей через нього не здобули вкінці, се ясно; але сам по собі сей зворот не був нічим і шкідним. Візантійська культура сама по собі в кождім разі була не гіршою підставою для дальшого культурного розвитку, як культура римсько-німецька; згідливі погляди на „ві-

зантійщину“ нині стали в науці пережитком. Коли у східнього словянства ся візантійська культура виродила ся в візантійщину, в тім винна не вона, а ті обставини, що не дали можности присвоїти візантійську культуру в усій глибині й повноті, в усіх її благороднійших прикметах, а потім не дали сям позитивним прикметам її відповідно розвинути ся. Зрештою підданне візантійській культурі не потягало за собою зовсім якоїсь виключности супроти культури західньої; як побачимо в своїм місці — в дальших століттях Україна, особливо західня все більше зближала ся до неї, і візантійські основи цивілізації її не перешкаждали присвоєнню елементів цивілізації західньої.

А з ставовища історичного процесу вистане властиво уже того самого сконстатовання — що зворот Руси до візантійської культури в її тодішніх обставинах був вповні природним.

Для другої половини Володимирового князювання літопись, головне наше джерело, дуже бідна відомостями: маса років пустих, особливо від 1000 р. почавши. Нічого дивного. Про те, що наповняло сю другу половину, розповів літописець сумарично під кількома роками (988, 996—7), а докладно датованих поодиноких фактів він не мав. В тій половині скупилась ся многоважна, многосторонна, інтензивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави; дещо дала для її характеристики літопись, дещо мусимо доповнити, комбінуючи свій матеріал.

Передовсім се була християнізація й заціплення візантійської культури на Руси. Ми сконстатували, що плани Володимира були широкі: християнство було тільки одним з моментів у культурній еволюції Руси, до котрої змагав Володимир, хоч заразом — моментом так важким, що він давав переважну закраску цілій тій еволюції. Коротка характеристика літопися, уміщена в кількох рядках — хрещення городів і сел, ставлення церков, научання дітей — се програма роботи довгих років, роботи інтензивної й тяжкої, що мусіла коло себе скупляти енергію й увагу свого керманича.

Не мало містить в собі также коротеньке оповідання літописи про Володимирових синів, розсаджених в різних руських волостях. Сих синів приходило ся розсаджувати не на порожні крісла; се був цілий переворот у внутрішній організації держави. Поволі підростали сі сини, й крок за кроком переводила ся система династичного звязку на місце давніх адміні-

страційних відносин. Поруч із тим мусіла йти многоважна робота коло інших справ внутрішньої організації. До нас від неї долинули тільки глухі, невизначні відгомони. Володимир, оповідає принагідно літопись, „думав“ з дружиною „о строєньи земленемь, и о уставѣ земленемь, и о ратѣхъ“, — про справи устрою й порядку в землях і справи воєнні. Вона дає нам і приклад того, які то справи виникали в тих „думах“ над „земським устроєм“. Намножили ся розбійники, і єпископ запитав Володимира, чому він їх не карає? Володимир відповів: „бою ся грѣха“. На се єпископи сказали: Біг поставив тебе на „казнь“ лихим, а на ласку добрим, треба тобі карати розбійників, тільки докладно розбираючи справу. Володимир після сього скасував „вири“ (грошеві карн) і почав розбійників карати (смертю). Але згодом єпископи і „старці“ (земська старшина) сказали: багато приходить ся воювати, здались би „вири“ на коней та на зброю. І Володимир пристав на єю раду, і відновлено давню практику кар грошевих¹⁾.

Ся анекдотка в літописи має характеризувати побожний настрій князя, перемену, що стала ся з колишнім гримником. Але вона дає нам характеристичний впривок з тих реформ, які при участі дружини, земських заступників і нового культурного елементу — духовенства, переводили ся сильною рукою Володимира у внутрішній укладі руських земель, для приладження його до нових політичних і культурних вимог. Тих реформ ми не можемо вислідити навіть в приближенню, але можемо сконстатувати їх істнуванне.

Ми мусимо тут піднести ще одну сторону у внутрішній діяльності Володимира. Літопись, Похвала, пізнійші билини дуже багато оповідають нам про Володимирові пири; вони стали чимсь епічним. Літопись або Похвала бачать в них знов таки прояв християнського милосердя, новіші дослідники — прояв гуманної, ясної вдачі Володимира; але може бути що сї „пировання“ мали й трохи глибший підклад. Я зверну увагу на те, що сї пири робили ся „по вся дни“, „и при князѣ и безъ князя“, значить — не мали на меті самої утіхи князя, з другого боку — що в сих пирах брала участь не тільки дружина,

¹⁾ „И живяше Володимиръ по строєньи дѣдню и отцю“ — Іпат. с. 87. Я думаю, що сї слова по контексту належать спеціально до карної практики, хоч можна б їх брати й незалежно від неї, як загальну характеристику.

а й громадські люде. На церковні празники Володимир спрощував „старійшини по всімъ градомъ и люди многы“. Правдоподібно, що „старци градекии“ засідали не тільки в раді Володимира, а й на його пирах¹⁾). Як в раді, так і на трапезах стрічалися репрезентанти суспільности з дружинними й церковними, тут зміцнялися відносини сих елементів та заглажувався антагонізм їх, дуже правдоподібний, хоч і не можна його виказати наочно. В таких разі гроші, що видавалися на сі пири, а такі потрібні були на „рать многу“, не були викинені марно і з політичного погляду.

Та інтензивна робота коло внутрішньої організації держави велася серед „рати великої бес переступа“ проти Печенігів, до котрої Володимир мусів скупляти на полудню сили з цілої держави. Не повторюючи сказаного про се на иньшій місці²⁾ ми пригадаємо тут тільки, що при кінці X і на початку XI в. кнївська околиця була попросту в блокаді від Печенігів; що боротьба з ними, при всім напруженню, велася з дуже перемінним щастем, з небезпечностями для особи самого Володимира; що для оборони zagrożених околиць велися грандіозні фортифікаційні роботи на великій оборонній лінії й примусова колонізація воєнних ліній.

Легко зрозуміти, що за сими двома справами — внутрішньою роботою і боротьбою з степом у Володимира не ставало ані охоти ані спромоги заходити ся з иньшими сусідами Руської держави. Його задачею супроти них мусіла бути оборона, захованне в цілості набутого. Важійших війн тут не було, в тім можемо покласти ся на нашу літопись, що почавши від 988 р., поза війнами з Печенігами, потує одніський похід під 993 р., як вона каже — на Хорватів³⁾). В дійсности, розуміється, було таких фактів більше — така була війна з Болеславом 1013 р., про котру я казав вище; ще більше, очевидно, велося війн поодинокими Володимировими синами з ріжними сусідами

1) Літописна повість каже, що ті щоденні пири Володимира робилися „бояромъ, и грьдмъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ мужемъ“. Як би виходити з термінології поч. XII в., коли повість мабуть писала ся, то се б була мова тільки про дружину, але чи бояре, соцькі, десятники“ були в X в. тільки дружинниками, можна сумнівати ся а рїогі, так само як і при загальнім напрямі Володимирової політики досить неймовірно, аби сі прийнятя робило ся тільки для дружини.

2) С. 207—210.

3) Іпат. с. 83.

їх волостей; але чогось важнішого тут, певно, не було — ми знали б мабуть хоч дещо.

Боронити цілості держави Володимирови приходило ся не тільки від заграничних ворогів: на зладжену ним державну систему підіймали руку часом і свої. Династичний звязок, положений Володимиром в основу сієї системи, хоч був міцніший від давнішого, не забезпечав її вповні від непевностей і порушень. Останні роки життя Володимира власне були охмарені повстаннями його синів. Вище я розповів за якісь замисли одного з старших Володимирових синів — туровського князя Сьвятополка на свого батька. Одинокє наше джерело в сії справі — Тітмар оповідає, як ми вже бачили, що Сьвятополк за намовою свого тестя Болеслава польського забрав ся до повстання на батька, але Володимир, завчасу довідавши ся, увязнив Сьвятополка. Потім його випущено: перед смертю батька перебував він в Києві на вільній стопі, але мабуть без волости, або може мав для резиденції й удержання Вишгород — принаймні бачимо якісь ближні відносини й особливу прихильність до нього Вишгородців.

За Сьвятополком виступив з послухности батькови Ярослав, теж оден з старших Володимирових синів. Літопись поясняє, що давніші новгородські посадники обовязані були виплачувати річно новгородській залозі (очевидно, висиланій сюди з Києва) тисячу гривен, а дві тисячі присилати батькови до Києва, і се саме мав чинити Ярослав, але перестав присилати гроші до Києва. Володимир постановив оружною рукою приборкати непослушного сина й почав робити приготования: звелів прорубати в лісах дороги для війська та мостити мости, через ріки й болота. Ярослав не відступав перед сією перспективою боротьби й сировадив собі в великім числі Варягів з-за моря, як колись його батько на Ярополка. Але похід не прийшов до кінця, „Богъ не дасть дьяволу радости“, каже літопись — Володимир вмер серед сих приготowań і усобиця відограла ся вже по його смерті.

Смерть застала Володимира ще не в старих літах — він певно не мав ще й 60 літ, може яких 55¹⁾, — застала зовсім не приготованим, і се поставило його державу в дуже трудні обставини.

¹⁾ Се виходить з того, що його батько по смерті Ігоря був „велики дѣтескъ“.

Володимир, здасть ся, призначав на своє місце одного з молодших синів — Бориса; перед смертю він покликав його до себе в Київ з його Ростовської волости. Але позиція Бориса в Києві, видно, не була відповідно приготована, а до того в момент смерті Володимира самого Бориса не було в Києві: його вислано з військом на Печенігів, що вступили в Переяславську волость¹⁾. Натомість в Києві перебував на вільній стопі Сьвятополк посварений з батьком, а в Новгороді приготував ся до війни Ярослав. Се все витворило сильні замішання зараз по смерті Володимира і захитало державою.

Володимир умер 15 липня 1015 р., в своїм дворі на Берестовім (над Дніпром коло пізнішого Печерського монастиря). Смерть його кілька днів держали в секреті супроти непевної ситуації, вкінці вивезено його тіло в церкву Богородиці Десятинної, і тут поховано в мармурянім гробі поруч його жінки Анни, що вмерла 1011 р.²⁾ В 1240 р. церква упала в київській руїні, й з нею пропали гроби похованих там руських князів. В 1635 р., за митрополита Петра Могили, забравши ся до реставрації Десятинної церкви, мали знайти в її руїнах „въ мраморномъ гробѣ, идѣже древле положени быша“, кости Володимира, але не маємо ніяких близьких звісток про ті прикмети, по яким констатували тоді, що се гріб Володимира, а тепер самого гроба вже не маємо. Могила задумував перенести ті Володимирові кости з церемонією до Софійської катедрі і просив московського царя прислати для сього новий гріб, але гроба з Москви не прислали, і той Володимирів гріб і моці (окрім кількох костей, що в виді реліквій по тій Могилиній нахідці переховують ся по різних місцях) самі незнаті де поділи ся³⁾.

Не вважаючи на Володимирові заслуги християнству, що підносять всі, хто писав про нього в XI в., порівнюючи їх із

¹⁾ Іпат. с. 80.

²⁾ Іпат. л. 89—90, Титмар VII. 52. Скільца-Кедрен одначе кладе смерть Володимирові жінки на пізніше.

³⁾ Акты Южпой и Зап. Россіи III с. 29, Teratsurgima с. 4, Голубевъ Петръ Могила II с. 426 і далі, Закревскій Описаніе Києва I с. 281 і далі. Слова Могили про мармуряній гріб Володимира уневажають зногада, що гріб а червоного шіферу, знайдений в фундаментах Десятинної церкви, в 1824 р., може бути Володимировим гробом, знайденим Могилою. Тепер як Володимирові переховують ся: голова в київській Лаврі, рука в Софійській катедрі, нижня щока в московській Успенській катедрі.

заслугами Константина, канонізовано його досить пізно. В літописі й Похвалі Якова маємо натяки на певну опозицію канонізації Володимира: Яков боронить Володимира від закиду, що він не творить чудес, літопись закидає людям, що йому „не воздають почеси противу оного воздаянью“, та взиває сучасників, аби молили ся за Володимиром, аби його Бог прославив (чудаки). Очевидно, брак тих чуд був головною причиною, чому отягали ся з канонізацією Володимира. Дуже правдоподібно також, що на перешкоді стояли й тодішні аскетичні погляди на християнську сьвятість, бо з ними не мирила ся пам'ять про веселі Володимирові пири й взагалі пам'ять сього „ласкавого князя“. Його стали признавати сьвятим, коли ослабла ся традиція — перші згадки про нього як признаного сьвятого походять з другої половини XIII в.¹⁾

Порівнянне Володимира з Константином дуже відповідне — воно не обмежуєть ся заслугами християнству. Константин також передо всім був політик, і з політичних інтересів виходив в своїх заходах коло християнства; він був творцем нового державного устрою в Римській імперії, відродив її. Се можна, *mutatis mutandis*, сказати й про Володимира.

Він розпочав свою роботу тим, що відбудував розсіпану державу, але заразом заходив ся коло того, аби зв'язати її міцнішою внутрішньою зв'язею. Досі властиво одним зв'язком у ній була купецько-дружинна верства, що як кров по жилах, розбігала ся по цілій системі Руської держави і своєю одностію й одностію своїх інтересів, що вимагали власне можливого розширення й удержання в цілості цієї системи, зв'язувала й держала її в цілості. Володимир дав нові зв'язи.

Передовсім — зв'язок династичний. Він полягав на тому, що в землях Руської держави посаджено синів одного батьва, членів одної династії. З сього розвиваєть ся потім погляд, що династія Володимира має монополію, виключне право князювання в землях його держави, що всі землі Володимирової держави — то її отчина; що всі князі мусять солідарно боронити цілості цієї отчини, і в тім їх інтерес, бо кождий князь по своєму роду, по своїй приналежності до династії має право на волость в сій отчині. Таким чином поставлена була хоч

¹⁾ Малышевській Когда в гдѣ впервые установлено празднованіе памяти св. Владимира (Труды кiev. академіи 1882, I), Голубинській Історія канонізації с. 63—4, Історія церкви I² с. 185—6.

слабенька, але все централістична тенденція (кажу — слабенька, бо значіння цього моменту не треба перецінювати, і поруч нього стояло змагання кожного князя відокремити свою волость і вибитись з під впливу київського князя).

Сильний був зв'язок релігійно-культурний. Володимир запровадив в своїй державі нову віру й доложив рук, аби можливо її розпросторити; разом з релігією розпросторювалась візантійська культура. І та віра й та культура на цілій просторони Володимирової держави опирались тільки на авторитеті Володимира, потім — на його династії, і прихильники їх тим самим мусіли бути прихильниками династії, оборонцями, проповідниками її прав і значіння, як се було з християнством в державі Константина і повторялось потім в різних варварських державах, де розповсюдження християнства ішло з гори, від правительства. Чи мало правительство на меті перенести на Русь і те релігійне освященне власті, яке було в Візантії? Се тяжше припустити, бо для такої програми треба було занадто близького знатя візантійських відносин. В кождім разі пересадити на Русь ці погляди в значнійшій мірі не удало ся.

Не треба легковажити й впливу того нового права, яке витворювало ся тепер із звичайового (головно руського, полянського) через приладження його до нових державних вимог (справа вир за Володимира). Змодифіковане відповідно до державної практики звичайове право потім протягом віків популяризуєть ся династією й дружиною в землях Володимирової держави й стає підвалиною місцевих прав і практик: ми стрічаємо пізнійше постанови київських князів в північних кодексах Руської Правди, і ще пізнійше одні й тіж правні норми повторяють ся в місцевих правних пам'ятках різних земель, що колись належали до Руської держави, а давно вже стратили зв'язь між собою.

Се все одначе були зв'язки більш моральні, культурні. Вони не в силі були удержати Володимирову державу в формі міцно сконсолідованого політичного тіла, але жили, відчували ся, мали свій вплив, і їх не можна легковажити. А в їх еволюції епохальне значіння має князюванне Володимира.

Дід Володимира наложив головою як звичайний Raubritter за свої „примучування“ в Деревській землі, „башеть бо яко волкъ въсхищая и грабя“, як кажуть про нього Деревляне

1) Похвала — Чтенія с. 15 і 21, Інат. с. 91.

в літописній легенді¹⁾. Батько Володимира загинув, як лицар авантюрик в далекім поході, зіставивши пам'ять відірваного від ґрунту воюючка-волоцюги. Володимир умирає в своїй столиці, й довідавши ся про його смерть, люде „сидюша ся бещисла и плакаша ся по немь — бояре акы заступника земли ихъ, убозни акы заступника и кормителя“²⁾. В сих трох моментах відбиваєть ся еволюція Руської держави в X в. За князими-воюючками, що збивали свою державу силоміць, самими ударами свого кулака, прийшов князь, що заходив ся коло того, аби під сю будову підложити якісь культурні фундаменти. В тім політичне значінне діяльності Володимира і його право на імя Великого.

В книжній літературі зітала ся про Володимира традиція головню як про апостола християнства, та пам'ять про його християнські чесноти. Джерела свої й чужі сходять ся на тім погляді, що той колдєв роспустний поганець в високій мірі був перейнятий духом християнства, як релігії любови й милосердя. Почаєши від Тітмара, що опираєть ся, правдоподібно, на руській опінії, принесеній в Німечину воюками, які ходили з Болеславом на Київ, і до літописної повісти або до Похвали Якова всі сі старші джерела підносять сю сторону характеру Володимира³⁾. На рахунок сієї чесноти йдуть і ті прири Володимира, котрих глєбше політичне значінне пробував я вище вказати. „Кто исповѣсть многыя твоя мощныя милостыни и дивныя щедроты, яже къ убогимъ творяше, къ сирымъ же и болящимъ“, кличе Іларіон, додаючи — що ті „щедроты и милостыни до нынѣ въ чловѣцѣхъ поминаемы суть“. Літописна повість близше знайомиє нас із сьми переказами „въ чловѣцѣхъ“. Володимир, каже вона, казав усїм старцям і убогим приходити на княжий двір і брати собі всякі потрібні припаси й гроші, але що хорі й казіки не могли самі приходити на княжий двір, то він звелів возити возами всякий припас: хлїб, мясо, рибу, всяку городину, мед і квас в бочках і питати, де є хорі й убогі, що не можуть ходити, та давати їм усе потрібне. Що дня, чи при князю, чи без нього, уряджував ся пир на дворі, в „грядниці“ для „бояр, гридей, соцьких, десятицьких і нарочитих мужів“, і не жаловано там нічого. Трапило ся раз, що дружина на відплатку почала відказувати

¹⁾ Іпат. с. 35. ²⁾ Іпат. с. 90.

³⁾ Тітмар VIII. 52. Іларіон — Чтенія кнївські II с. 56—7, Похвала Якова іbid. с. 21—2 і 15, Іпат. с. 86—7.

на князя: „зло есть нашимъ головамъ, да (дав) намъ естї древними лжицами, а не серебряными“, і Володимир казав задоволити ї сю забаганку, зробити срібні ложки, кажучи: „серебром і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду й золото й срібло: і дід і батько мій здобув з дружиною золото й срібло“. Як бачимо, літописна повість кладе тут особливий натиск на ласку Володимира до дружини — правдоподібно, се відгомін спеціально дружинної традиції.

При особливих нагодах, каже повість, споряжав Володимир пири для великої маси народу: на свято Спаса, на храм церкви в Василеві (виставленої на пам'ятку, як він виратовав ся від Печенігів), Володимир робив великий пир, скликав бояр, посадників і „старійшин“ з усіх міст „и люди многы“, частував і обдаровував їх: на пир готували 300 перевар меду, убогим роздавано 300 гривен срібла. Вісім день трівав сей празник, а по нїм безпосередно наступав на Пречисту храм у Києві — Десятинної церкви, й тут знову робив ся „празникъ свѣтель“ для „безчисленного множества народа“. „И тако по вся лѣта творяше“ Володимир.

Народня пам'ять ухопила найбільше сї Володимирові пири. В Володимировім цїклю, що переховав ся тепер у народа великоросійського та (в фрагментах) білоруського, але веде свій початок очевидно, з полудня, центром все виступає двір Володимира і на ньому „почестний пир“. Коло сього центра ірупує той епос ріжні походи Володимирових „богатирів“, але в них сам Володимир відіграв зовсім пасивну роль: він тільки пирує, тим часом як його „богатирі“ поносять всякі праці для Руської землі. При всїх глибоких змінах, які ся билинна традиція перейшла на великоруськім ґрунті¹⁾, хто зна — чи не переховала ся в сїм моменті реальна пам'ять про ті пізнійші роки Володимирового князювання, коли він передо всїм віддавав ся внутрішнім культурним справам своєї держави, зложивши военні справи на синів і бояр.

— — — — —

¹⁾ В сучасний стан сєї билинної традиції в науці може ввести праця Халанського Великоруськія билины кїевского цїкла и цитована на с. 390 иньша література.

П Р И М І Т К И.

І. Палеолітичні нахідки на Україні й її пограничах (див. с. 19).

Про квівську нахідку на Подолі див. Хв. Вовка Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці в Квіві, дві статі (Матеріяли до українсько-руської етнології т. I) і Магдаленське майстерство на Україні (про орнаментовані сікачі мазута) — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLVI. В. Хвойко Камешний в'язь середняго Придніпровья — Труды XI археол. съезда т. I, його-ж репліка на статю Вовка про магдаленську культуру: Кієво-Кирилловская палеолитическая культура и культура эпохи Маделепъ (Археологическая летопись Южной Руси 1903, I — при перекладі статі Вовка). Коротні комунікати Хвойки, Волкова і Дипничелка — L'Antropologie 1900, Bulletins de la Soc. d'Antrop., 1900, Записки одесского общ. т. XXIII. Про квівські нахідки взагалі — Публичныя лекції по геології и исторіи Кієва проф. Архамевського й Антоповича 1897 і протоколи XI в'їзда — Труды II с. 141—3. Невважаючи на велике заінтересованнє, збуджене квівською нахідкою, і на те, що знайшла ся вона в такім науковім центрі як Квів, використані квівські розкопки дуже лихо, і тому що до самих находок є багато нещевного. Нема ані докладних ситуаційних плянів, ані дневників розкопок.

Про нову квівську нахідку, над Дніпром же, але на другім кінці вищійнього Квіва, коло т. зв. Цротасового яра, — тільки коротеньке допесеннє в Кієв. Старині 1903 кн. X. Про нахідки коло с. Селища подав звістку проф. Криштофович в рефераті на XI в'їзді російських природників, а докладніші відомості заповідає він в Ежегоднику по геології и минералогії Росіїи (див. К. Старина 1902, IV). Про нахідку в Гонцях — Труды III археологического съезда т. I, 1878, с. 147 і Уварова Археологія Росіїи, Камешный в'язь, 1881, I с. 104. Про нахідку в с. Шановалівці — реферат Самоквасова в кн. Антропологическая выставка т. III, с. 338—9 (Извѣстія общества люб. естествозн., ан-

трон. и этнографіи т. XXXV). Про подільські — Уваровъ ор. с. с. 111 (з околиці Камінця) і Труды VI археологич. сѣзда I с. 95 (Студениця). Про катеринославську — К. Мельникъ Каталогъ коллекціи А. Н. Поля въ Екатеринославлѣ т. I, 1893 с. 4 (Ковальська балка коло Кривого Рога, одначе деякі з річей тут зареєстрованих мусять належати до пізніших часів, як полірована сокіра-молоток (N 82) і спис з слідами політури — N 83). Про вороніжську: Кельсієвъ — Палеолитическіе кухонныя остатки въ с. Костенкахъ Ворон. у. (Древности-Труды моск. археол. общества т. IX, II). Д. Поляков, що розпочав тут досліди перед д. Кельсієвим, уважав сі пахідки неолітичними — Антропологическая поѣздка въ центральную и восточную Россію, Записки Академіи Наукъ XXXVII, I, але в археології признано сі пахідки за палеолітичні — див. Уварова ор. с., мапу при т. II, Аршавського ор. с. с. 25 й ин. Про новоросійську тільки коротенькі звістки в I т. Матеріалів до українсько рус. етнології і (трохи більша) — Археологич. збірникъ Юж. Россіи 1899, с. 74. Про крижські Уваровъ ор. с. I с. 282, II с. 144, Древности моск. археол. общ. XII. 1 (статья Мережковского), Извѣстія географ. общества XVI. 2.

Крім сього є кілька пахідок ще менше певних або ще менше звістних; нпр. д. Самоквасов згадує ще про пахідку кістки мамута з слідами розбивання — Антропологическая выставка III с. 338; д. Бурачков вважає палеолітичними пахідки на Дніпрі коло порогів Старокопдацького і Непасищенського (Обьясненіе къ археологической картѣ Новороссійскихъ губерній — Древности-Труды московскаго археологическаго общества т. XII, I (1888, с. 6) і т. н.), але се все винагає ближшої перевірки. В своїм рефераті про сьмітняки бужського побережа М. Біляшевський в камянім знарядю, що знаходиться ся в них, добачає також вироби палеолітичні і з раннього неоліту (Н. Бѣляшевскій — Дюинныя стоянки ко неолитической эпохи на берегахъ р. Зап. Буга въ среднезъ его теченіи — від Берестя до Володав).

2. Пахідки неоліта в Київі і Київщині (див. с. 24).

Про неолітичні печери Київа — Антоновичъ Археологическія пахідки и раскопки въ Кіевѣ и въ Кіевской губерніи въ 1876 г. (Чтенія кійвські I), Антоновичъ и Аршавскій ор. с. 31—3, Уваровъ ор. с. 276, Труды IV сѣзда т. I. Про богати, хоч і недбало використані пахідки Хвойки коло Кирилівської ул. — передо всім його власна публікація: Камениый вѣкъ средняго Поддѣпровья с. 754 і далі. Більше науково, але тільки на підставі уділених йому звісток і рисунків, студіює їх Вовк ор. с. (Матеріали I). Коротші замітки, але оперті на автопсії, вповні або в часті — Антоновичъ і Аршавскій ор. с. 29—30, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. IX, Труды XI сѣзда II с. 141.

Про інші неолітичні гнізда в околицях Києва і по Дніпру — Археологическая карта Киевской губ. В. Антоновича, статі М. Біляшевського Первобытный человек на берегах р. Днѣпра вблизи Киева, в Київській Старині 1890, IV, Нѣсколько новыхъ стоянокъ — *ibid.* 1891, III, і Слѣды первобытнаго человека — Труды VIII съѣзда т. III, К. Мельник в Трудах IX съѣзда т. II і Каталогъ коллекціи Поль (таб. I — Вишеньки), Т. Кибальчич в Сборнику археолог. института т. III, Самоквасов в кн. Антропологическая выставка III (с. 339—400). Про незвичайно важні нахідки в околиці Трипілля — Хвойка ор. с., Вокз Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні (Матеріяли до укр.-рус. етн. VI), Знахідки в могилах біля Трипілля (*ib.* т. III), також іще Zaborowski Industrie égéenne ou prémycénienne sur le Dniestre et le Dnièpre (Bulletins et mem. de la Soc. d' Anthropologie, 1900). Комунікат про остатні нахідки (згаданий вище на ст. 37 нотка 2) вийшов сими днями також в Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1903 ч. 6. Про нахідки в перію Тикича комунікати Доманицького в Археологическій лѣтописи Юж. Россіи 1899 (174), 1900 (148 і 165), 1901 (69) — вони досі не опубліковані; про інші розкопки далі Трипілля — сумарична згадка в рефераті Хвойка (Кам. вѣк с. 806—7), і комунікати — в Археол. лѣтоп. 1901 с. 184. Взагалі історія сих розкопок передмікенської культури служать одним з найбільше пророчистих свідощів неможливо нужденного стану археологічних дослідів в Росії й браку всякої наукової охорони для її археологічних памяток.

3. Похорони з фарбованими (червоними) скелетами (див. с. 29).

Нахідки на нашій території (з Кавказом і Кримом включно) аж до року 1898 досить повно зібрані й описані д. Спіциним в статі: Курганы съ окрашенными костяками (Труды отдѣленія рус. и слов. археологии т. IV, 1899). Нахідки пізнійших лѣт. див. в статях Бранденбурга, Квауера, Еварлицького в Трудах XI съѣзда, також іще: Извѣстія XII съѣзда с. 128—9, 183—5, 190, Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1899 р. с. 58, 116—7, 212, 1900 р. с. 8, 181, 1901 р. с. 91, 177.

Розвідки: комунікати з рефератів Антоновича в Трудах VIII съѣзда т. III с. 91—2, Трудах IX съѣзда т. II с. 108, Веселовського в Записках имп. археол. общ. 1901 (нова серія т. XII), Бобринскій Курганы близъ Смѣлы I с. 58, II с. 59 і Отчетъ о раскопкахъ въ Черкас. и Канев. у. въ 1901 г. (Извѣстія археол. комиссіи, IV). Кулаковскій Къ вопросу объ окрашенныхъ костякахъ — Труды XI съѣзда т. I (також автореферат відчиту на конгресі в Римі в київ. Унив. извѣстіяхъ 1903). Якимовичъ — Обь окрашенныхъ костякахъ, находившихъ при археологическихъ раскопкахъ і О микроскопическомъ

строєні молочнихъ зубовъ нижньої челюсти челоуька каменного періода (Университетскія изв. кїв. 1900 кн. XII с. 302 і далі — в обох рефератах ішла мова про мікроскопійний дослід крашених костей). E. Krause Zur Frage von der Rothfärbung vorgeschichtlichen Skelletknochen — Globus т. 80, і Menschliche und Tier-Knochen mit rothen Flecken — Verhandl. d. Berlin. anthr. Ges. 1901. Knauer Menschliche Knochen mit rothen Flecken aus bessarabischen Gräbern (ib.). Вкінці реферат А. Соині в кївськїм історичнїм товаристві, ще не вишов — звістий мині з газетних справоздань (Кїевская Газета 1903 ч. 139).

Спостереження Антоновича, Спіцина, Кулаковського й Кнауера покінчили з давнїйшими об'яснення фарбовання: що небіжчики були ховані в червопїм убраннї, або що крашено відщипені від яса кости небіжчика (се об'яснення повторив іще недавно Нїдерле — Человѣчество въ доистор. времена с. 147—8). Антонович вказав на нахїдку скелета, у якого фарба лежала на глині, що закривала очі небіжчика; Кулаковскїй вказав на оден кримськїй похорон в кісті, де земля не привалила небіжчиків, і на нїх і на підгілці видно було смугу насипаної червоної фарби. Спіцин згадує аналогічний факт, де кости скелета були зверху посипані фарбою, а зі споду були білі, і т. п. Природознавці-гемики вказали, що кість прийняла фарбу тільки довго по похоронї, не лише обгнївши, але й висохши.

Що до хронології сїх похоронів, то Веселовскїй пробував довести, що вони належать бронзовій епосї, й камене зряде в нїх мало лише ритуальне значіння. Подібне доводив Бранденбург для похорону в нефарбованих (скорчених) скелетами (ор. с.). Але їх доводів не можна прийняти: по перше, неправдоподібно, щоб за коротку бронзову епоху лишила ся така маса сїх похоронів, по друге — дуже неправдоподібно, аби металічна культура не зраджувала себе нічим в такій масї похоронів в обстановою каміної культури. Див. в сїй справі ще діскусію з останнього археологічного вїзда — Извѣстія XII сѣзда с. 185—6.

4. Антропологічний тип камяного віка на Україні (див. с. 32).

Для антропології нашого камяного віка досї зроблено дуже не багато: повірїв мало, а й зроблені не зведені й не системизовані. Назву важчїше: Богданова О черепахъ каменного вѣка, пайденихъ въ Россїи (Антропологическая выставка т. IV) и Quelle est la race la plus ancienne de la Russie Centrale (Congres internat. à Moscou т. I). Антонович О камяномъ вѣкѣ въ Зап. Волини (I. с.). Talko-Hryncewicz Przyczynek do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materjaly antropologiczno-archeologiczne, IV) (тут одначе злучені до купи могили камяного віка з могилами переходового часу й початків металічної культури). (На сїй статї оперуєть ся Заборовскїй в цитованїй статейцї Industrie égéenne

що до антропології неолітичної й пізнійшої людности України). Менше цінні загальні, але голослові характеристики, які різні дослідники дають неолітичній людности, хоч би й на підставі автопсії: нпр. Бранденбургъ Объ аборигенахъ Кіевскаго края (с. 158) — про довгоголовість скорчепих скелетів, Спицынъ Курганы съ окрашенными костяками (с. 80) — про довгоголовість фарбованих скелетів, Пулавській Археологическія находки въ Подольской губ. (Труды XI съѣзда II с. 147) — про довгоголовість в тутешніх похоронах, і т. п. Наприклад, не перечу, що фарбовані скелети звичайно довгоголові, але звістні й виїмки — нпр. у Бобріцкаго Курганы II с. 54 і 140 опублікований оден похорон, де фарбований скелет був короткоголовий — показчик 82,3. Отже такі загальні вислови не повинні робити ся, хоч я й признаю, що виїмки не збивають іще загальної характеристики неолітичної людности як довгоголової (тим більше, що похорони з фарбованими скелетами заходять і в часи металічної, чи переходнової культури).

5. Мідь (лв. с. 33).

Про відяну техніку взагалі — Much Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermanen, 2 вид. Гаа 1893, для Угорщини — Pulszky Die Kupferzeit in Ungarn, 1884. Галицькі находки вказані в сій праці Мука, і в Oesterreich-ung. Monarchie im Wort und Bild, угорсько-руські — у Мука і Пульскаго. З центральної України находки (Мухови незвісні) — Ханенко Древности Придніпровья I с. 14 (тут видано 7 мідяних сокір ріжних форм, серп, спис і долото з Київщини, серп і спис з Катеринославщини, з-над Дніпрових порогів); Антоновичъ Археологическая карта Кіев. г. с. 77 (мідяна сокіра знайдена разом з бронзою); Сьвичинській Археол. карта Подольск. губ. с. 45, 81, 97 (мідяні сокіри) (одначе на такі загальні згадки не все можна покластись). Звістка про мідяні пожі „серповидні“ і сокірки в Елисаветградського пов. в Археологических известіях 1895 с. 371. Далі — більшими гніздами мідь виступає в басейні Дона: розкопки й находки в Задонського й Землянського пов. Воронізької губернії (с. Скорняківка і Скакуп) — про них Сивовъ Скорпяковскіе курганы Воронежской губ. — Древности моск. арх. общ. т. XIII, Спицынъ Обоарѣніе — Труды отд. слав. арх. т. I с. 134; річи (списи, сокіри, долота) в москов. історичнім музею (Показчик вид. 1893 р. с. 46—7 і 600, скакупівські находки записані тут бронзовими). Особливо інтересні тутешні могили, де знайшли ся самі кам'яні і мідяні вироби.

Без сумніву, й серед інших колекцій „бронзових річей“ знайдеть ся чимало мідяних, тим більше що хемічного аналізу звичайно не робить ся, й мідяні предмети дуже часто з поміж бронзових не вилучають ся. Так в тім же виданню д. Ханенка одна таблиця має підпис :

предмети з міді й бронзи. В багатій публікації Штукенберга *Матеріали для вивчення мідного (бронзового) в'їзку восточної половини Європейської Росії* (Звістия Общества археологів, історії та етнографії при Казанському університеті, 1991 т. XVII) також в суміш подає мідяні й бронзові річи. Не зроблено вквітці нічого для відрізнєння мідяних виробів старших від бронзи від пізніших.

Чутки про сліди давньої експлуатації мідяної руди у нас (Бурачкова *Объяснительная записка — Древности Моск. общ. с. 12*, Ястребова *Обозрѣніе древностей Херсонской губ. с. 28*, Нідерле с. 208) до тепер не справджені, скільки знаю.

6. Погляди на бронзову культуру в східній Європі (див. с. 34).

Погляд, що бронзової культури в східній Європі не було, висловив уже Воцель в *Abhandlungen der böhmischen Gesellschaft der Wis., VI Folge т. III*, і перав він повторяв ся потім в більш або менш категоричній формі, див. напр. Kohn-Sadowski *Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flüssgebiet der Oder, Weichsel, des Dnieper und Niemen с. XL—XLI*, Самоквасовъ — *Антропологическая выставка III с. 342—3*, Бобринскій *Курганы близъ м. Смѣлы*. Найбільш авторитетним і рішучим заступником сього погляда з'їстаєть ся проф. Антонович; на жаль, його реферати в сій справі в київськїм історичнїм товаристві і на віленськїм з'їзді не надруковані короткі резюме див. в *Чтеніях київ. істор. тов. т. V с. 4—5*, *Трудах IX з'їзда т. II протоколи с. 74—5* і справозданнє з засідань в *Историческім Обзорѣнію 1894 р.* В першїм із згаданих рефератів проф. Антонович уважав подїї-привієску бронзу останками по ордах, що переходили наші краї — Гунах, Аварах, Уграх; в другїм він виводить її з торговельних зносин, зазначаючи дороги сих останнїх; істнованнє бронзової культури він признає тільки на заході нашої території (за лінією Смотрича і зах. Буга) і на Чорноморю. Івнїшїй авторитетний археолог проф. Анучин (*Труди IX з'їзда т. II с. 75—6*), модифікуючи погляди проф. Антоновича, з ріжними застереженнями признавав бронзову культуру в східній Європі, в тїм розуміннї, що в певні часи бронза уживала ся для всяких виробів більше ніж залїзо, хоч би залїзо й було відоме вже. Рішучим оборонцем української бронзової культури виступив проф. Нідерле — рос. вид. (*Человѣчество въ доистор. времена*) с. 326 і далі; але його доводи апріорні й гіпотетичні.

До вказаних в тексті находок і колекцій бронзи додати опущене при складаннї: Ханенко *Древности Поддїпровья вып. I табл. X—XII*, *Труды VIII з'їзда т. IV с. 52*.

7. Похорони з конем і кам'яні баби (див. с. 41).

Значіння цих пам'яток й їх етнографічна приналежність вяснилася вже досить певно, але тільки в останніх літах. Дуже недавно що до похоронів з конем приймалося об'яснення проф. Антоновича, що бачив в них похорони слов'янські (Полян) — його Раскопки въ странѣ Древлянъ, і численні реферати, нпр. в Трудах VIII съѣзда IV с. 69. Одиначе коли почали такі похорони викривати ся в більших масах по всім степовім чорноморським поясі, се мусіло таким об'ясненням рішучо захитати. Речником нового погляду виступив особливо пок. Бранденбург, в рефераті „Какому племени могутъ быть приписаны тѣ изъ языческихъ могилъ Кіевской губ., въ которыхъ вмѣстѣ съ покойниками погребены остовы убитыхъ лошадей“ — Труды X съѣзда т. I, дискусія там же т. III с. 67—8, і на XII з'їзді, з поводу реферата Городцова: Погребеніе съ конемъ въ Европейской Россіи (Извѣстія XII съѣзда с. 30). Також Спичинъ Курганы кіевскихъ Торковъ и Берендѣевъ — Труды отд. слав. археологів т. IV, Ханенко Древности Придніпровья IV с. 12—14. В дискусіі на харківськй (XII) з'їзді справа етнографічної приналежності цих похоронів признана не ясною — так висловив ся навіть сам Бранденбург. Треба додати лише — в деталях, то значить — не ясно, в яких саме часах єї похорони з'являють ся, до яких самих орд належать; але що маємо тут остатки турецьких орд, не можна сумнівати ся. Також ясна справа нівнічних могил сього типа — в полудневій Київщині; се могили Черних Клобуків.

На призначення й приналежність кам'яних баб кинули світло відкриття в нівнічній Монголії, зроблені в 1890-х рр. Уже Радлов у своїх *Alttürkische Inschriften* вказав на подібність кам'яних баб до старо-турецьких „балбалів“, вамогильних статуй з VIII в., знайдених там, і висловив гадку, що саме слово „баба“ — се тільки змінене „балбал“. Се потвердило звістку, дану ще Рюйсброком, що кам'яні баби — вамогильні пам'ятки Половців (*Recueil de voyages* IV с. 237). Новіші дослідні потверджують зв'язь їх з могилами кочовників; лишається лише докладніше устави їх хронологію і еволюцію типів. Див. Бранденбургъ Къ вопросу о каменныхъ бабахъ — Труды VIII съѣзда т. III; Кулаковскій Къ вопросу о каменныхъ бабахъ — Археол. извѣстія, 1898; Мустафизъ Каменины бабы (Проток туркестан. люб. археол., 1898). реферати — Трифильева Археологич. экскурсія въ Куянскій у. и Веселовского Новый типъ каменныхъ бабъ — Извѣстія XII съѣзда с. 157 і 221; Миллеръ Археологическія изысканія въ окрестностяхъ Таганрога — Археолог. лѣтопись 1903; Volkov et Miller Les récentes fouilles près du Taganrog et les kamennaya baba — Bulletin et memoires de la Soc. d' Anthropologie, 1903.

8. Антропологічний тип ранньої залізної культури на Україні (с. 41).

Звичайно говорить ся про тип скитський, чи „скитсько-сарматський“, але се понятє о стільки широке, елементи культури, що його характеризують, так широко розпросторені, в додатку похорони сих типів так часто комбінують ся з пізнійшими в одніх могилах, що про характеристичний антропологічний тип їх при теперішнім стаї антропологічних дослідів приходиться ся говорити з дуже великою обережністю.

Перші певні наукові спостереження принесла статя Вера в Древностях Геродотовой Скиеві т. I, про черепи в Лугової могилі (повторена в ріжних примітках в Archiv für Anthropologie 1877, і в статі Богданова); Вер поміряв 5 черепів, було 3 широких і 2 довгих. Богданов у своїй розвідці О могилахъ скиеосарматской эпохи въ Полтавской губернии и о краниологii Скиевъ (Антропологическая выставка, III і потім в Quelle est la race) розпоряджав матеріалом з Посуля (аксютіпецькі могили), себ то з території, що на ній погляд лежала далеко за границями Скитії; нічого дивного, що тут довгоголові рішучо переважають (10 довгоголових і 1 короткоголовий), навпаки — се факт дуже інтересний для розрізнення скитсько сарматської культури від скитського народу; не зваживши на се, Богданов вивів хибно, що Скити були довгоголовою расою. Талько-Грипцевич в своїй праці Przewidywanie do poznania świata kurhanowego Ukrainy (Materiały antrop.-etnogr. IV) до скитської категорії зачислив 15 до 18 черепів з тих якими розпоряджав (в ріжних місцях праці подає їх ріжно), з них 6 довгих, 4 коротких, 2 середніх (75 до 77), але всі вони походять з полудневої часті Київської губернії (могили з під Холодного Яру й Рижанівки — див. с. 6), і в деяких з сих могил скитський тип не виражений досить сильно (додати-б можна дещо з II т. розкопок Бобрінського — нпр. с. 224 й ин.). В кождім разі матеріал так малий і так мало характеристичний, що про короткоголову скитську расу не можна ще так категорично говорити, як говорять (нпр. Бобринський опр. с. III с. VII).

Про антропологічний тип турецьких могил (з конем) маємо ще дуже мало спостережень, бо й самий тип зрештою тільки недавно вяснив ся в своїй окремішности (в цитованій студії д. Талька-Грипцевича нпр. такі похорони втягнені між полянські — с. 6). Див. Покровського О черепахъ кочевниковъ — Труды XI съезда II с. 151—2, нпр. Древности Придніпровья Ханенка IV с. 12.

9. Індоевропейська правітчина (див. с. 43).

Вперше з важнішими аргументами за європейську правітчину виступив Бопфей в 1869 р., в передмові до Wörterbuch der indogermanischen Grundsprache Фіка. Найбільш солідно аргументовав теорію східноєвропейської правітчини Шрадер Sprachvergleichung und Urge-

schichte* с. 614 і далі і Reallexicon s. v. Urheimat der Indogermanen ; він кладе її на границі Європи й Азії, в степових просторах коло середньої Волги. Його погляди поділяють, або зближують ся до них й інші численні учені, напр. Ed. Meyer Geschichte des Alterthums (I с. 514, II с. 40 squ.), Huxley The Aryan question and the prehistoric man — Nineteenth Century, 1890, S. Reinach L'origine des Aryens, 1892, F. Seiler Die Heimat der Indogermanen, 1894, A. Keane Ethnology, 1896, O. Bremer Ethnographie der germanischen Stamme (Grundriss der german. Philologie, hrsg. von Paul, III²), О. Келпешъ — Матеріали къ вопросу о первоначальной родинѣ и первобытною родствѣ индоевропейскаго и финноугорскаго племени — Журналь М. Н. Пр. 1886, VII—IX и статі в Ausland 1890 і 1891 (посуває границю на північний схід, на фінське пограниччє), F. Ratzel Ursprung und die Wanderungen der Völker (Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, phil.-hist. Cl. т. 50 і 52, 1898 і 1900 — тільки розширяє сю правітчину безмірно в усі боки, вимагаючи простору) de Michaelis L'origine degli Indo-Europei, 1903 (між Дунаєм і Дніпром) і т. д.

Інші, приймаючи європейську правітчину, уміщували її инакше — в центральній Європі як P. Kretschmer Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache, 1896. В центральній і східній як Cuno Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde, 1871. В землях середнього Дунаю як Tomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über scythischen Norden. В Німеччині як Geiger Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit, 1871 або недавно M. Much Die Heimat der Indogermanen, 1902 (північна Німеччина з Данією й полудневою Швецією) та Kossina Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet (Zeitschrift für Ethnologie, 1902). На балтійськiм побережжю як H. Hirt Die Urheimat der Indogermanen (Indogermanische Forschungen, 1892) і деєь тамже L. Niederle O původu Slovanů, 1890 (на півночі, в сусідстві Балтійського моря). В полудневій Скандинавії як Penka Origines ariacae, 1883, Die Herkunft der Arier, 1886*). Навіть на британських островах (тоді ще новляв злучених з Данією й Скандинавією) як de Lapouge L'Arien 1899.

*) Пенка, як перед ним Пеше (Pöschke — Die Arier, 1888), пробував означити правітчину з антропологічного погляду: де могла втворити ся біла раса; Пеше вказував на пильські болота і уважав сю білу расу альбіносами, Пенка виводить її в впливу воюого і зимного клімату центральної й західної Європи, і звідти раса ся (біла і довгоголова) мала перейти в Скандинавію (Die Entstehung der arischen Rasse — Ausland, 1891).

З противників назву М. Мілера *Biographies of words and the home of the Aryas*, 1888, *Three lectures on the science of language*, 1889, van den Gheyn *L'origine européenne des Aryas*, 1889, Schmidt *Die Urheimath der Indogermanen*, 1890, Bradke *Über Methode und Ergebnisse der arischen Altertumswissenschaft*, 1890. Згадаю ще працю Уйфальві (*Ujfalvy Ch. Les Aryens au nord et au sud de l' Hindou-Kouch*, 1896): студіюючи залюбки саме цієї гіпотетичної азійської правітчини, він приходять до виводу, що вона не могла бути в дійсності правітчиною Індоевропейців (резюме про правітчину с. 431). Див. до цього ще G. Capus *Les migrations ethniques en Asie Centrale au point de vue géographique* (*Anthropologie* 1894).

10. Готи і Венеди на Балтійському побережжі (див. с. 53).

У Птолемее Готи сидять не при морі, а подальше, над морем же сидять Венеди. Це представлення поправляють ріжними способами і в ріжних мотивів. З одного боку відсувають Венедів від побережа, даючи місце Aesti-ям, з другого боку посувають над море готські осадн. Згадка Питеаса про Готів над морем (у Іліїїя XXXVII § 35 — Gutones) перестала бути аргументом, від коли Міленгоф поправив її на Teutones (*Deutsche Altertumskunde* I с. 479). Деякі історики (от впр. *Wietersheim-Dahn Geschichte der Völkerwanderung* I с. 145) мотивували уміщення Готів над морем тим, що вони пізнійше показують обзанне в морем; але в дійсності вони показують зовсім противне. Недавно Браун (*Равьскаяя* с. 29, пор. 331) містив Готів над морем, опираючи ся на оповідання Йордана (гл. 3) — джерелі також, розумієть ся, непевним (сам Б. бачить в нїм недокладности). Див. іще *Holz Völkertafel* с. 52. Аргументи contra дав. впр. у Бремера оп. с. с. 826; він вказує на Тацита, але для Брауна впр. Тацит і Птолемей говорять про ріжні стадії в міграції Готів.

Міленгоф відсував від моря Венедів, думаючи, що вони опинили ся у Птолемее на північ від Готів тому тільки, бо забракло їм місця на сході. Таку галку мали й інші, напр. Реслер *Zeitpunkt der Slavischen Ansiedlung* с. 80, Браун оп. с. 29 (але відкикує логію), й ин. Але аргумент Міленгофа віднале при погляді хоч би на долучену до його-ж книги мапу Птолемеевої Сарматії. Браун, відступаючи від цього погляда, для погодження Птолемее зі звісткою Тацита робить инше припущенне — що Венеди означають і Словян і Литву (с. 334), але сей здогад, поділюваний і иншими (впр. Нідерле *Starověké zprávy* с. 44) противить ся всій сумі наших відомостей, і викликав рішучу відправу.

Дуже важним для історії колонізації було піднесене лінгвістами спостереженне, що в найдавнійші часи Фини стикали ся (десь значить коло Балтійського моря) в готськім й литовськім народами і аж піз-

нійше, по розділі на свої головні галузі — західню й східню, стріли ся з Слов'янами. Готські елементи в фінській мові признають ся старшими від готської мови Ульфїли, значить належать до часів перед готською міграцією, і тоді готська й литовська кольонізація мала-б їти кляпом між фінською й слов'янською, відрізуючи Слов'ян від моря. Див. цитовані праці Томсепа, Донвера, *Aspelin La Rosomonogum gens et le Ruotsi*. Одначе єї спостереження треба-б ще докладїйше й рїзновсторонїйше перевірити й освїтити, щоб на їх основі реконструувати кольонізаційні відносини перед великою міграцією.

II. Слов'янська правітчина (див. с. 56).

Прийняте тепер означення слов'янської правітчини в головнім стрічаско вже у Суровецького (*Sledzenie poczatku narodów słowiańskich — (Dzieła* вид. Туровського с. 382) і потім у Шафарика *Slov. starozit. I, 10 § 1*. Численних новїйших праць, що стоять на єїм становищу, не буду вичпелати, а згадаю про їх відмінн. Відмінн єї в поодиноких поглядах головно такі: деякі на сході праслов'янську територію протягають в район верхньої Волги й Дону, иньші, розширяючи праслов'янську територію на північний схід, ограничують на полудневім заході, віддаючи басейн Дона чужеродцям; деякі протягають слов'янські границі далі на захід — на володіє Висли й Одера, або й до самого Одера. Одначе від розширення на схід повздержують неслов'янські хорографічні елементи, хоч можливість такого розширення не можна категорично заперечити. Західню границю ставить виразно Птоломей. Нелавно висловлений здогад (Нідерле *Starořecké zpravy* с. 69, *Sl. Staroz. I* с. 30), що слов'янські осадн над Дніпром могли сягати до моря, опирають ся на вповні довільних здогадах.

Не вважаю потрібним застасовуватись на иньших, ненаукових і фантастичних розширеннях слов'янської території в рїзних теорїях, що уважали Слов'ян тубільцями в Германїї, на Балканах і т. п. Підставою для них служила тотожність або подібність імен: такви чином до Слов'ян зачисляли ся напр. Вевети італїйські й арморїцькі; за тим ішло накручуваннє на слов'янське рїзних чужих імен, на пр. Свебїв = Свебїв на Слов'ян, і Семнонїв на Ziemian і т. п. Пробн — підпертн єї теорїї далеко ранїйшого слов'янського розселення на заході і полудневім заході археологічними доказами, як то надїбуємо особливо у чеських археологїв, не мають значіння, бо єї доказн самї потребують доказів; див. напр. працю Нідерле, рос. вид. — *Человѣчество* с. 320 і далі, 418 і далі, й мою рецензію в *Записках т. XXVI*, йогож О врежени переселенія Славянъ съ сѣвера Карпатскихъ горъ въ Венгрію — *Труды XI съѣзда т. II*. Огляд сих теорїї і їх літературн див. арештоку у Крека² с. 313 — 6, огляд новїйших праць сього напрямку — *Записки Наук. Тов.*

ім. Шевченка т. LIII і XV, Наук. хроніка. З новіших праць цього напрямку до нашої історії ближше належать: численні студії нашого земляка Ом. Партицького, зведені в його „Старинній історії Галичини“, т. I, 1894, Самоквасова — Исследования по истории русского права, I—II (1896—7), Филевича История древней Руси, т. I, 1896 (про них Записки т. V і XVIII).

12. Грецькі кольонії північного берега Чорного моря (ст. 65).

Грецькі оселі північного берега Чорного моря мають велику літературу, з котрої вичислимо тільки дещо важніше або новіше.

Загальніше: монографія Бека в II т. Corpus inscriptionum Graecarum (розд. XI), Koehler Gesammelte Schriften I—II, 1850, Уваровъ Исследования о древностяхъ южной Россіи, 1851 (теж по французьки 1855), Кеке Описаніе музеума кн. В. Кочубея I—II (теж по французьки 1857), E. Muralt Les colonies de la côte nord-ouest de la mer Noire depuis le Danube jusqu' au Boug — Memoires de la société d'archéologie de St. Petersburg, II. Беккеръ Берегъ Понта Евксинскаго отъ Истра до Борисовна — Записки одеські т. III, Forbiger Lehrbuch der alten Geographie (вид. 2, 1877), Thirion De civitatibus quae a Graecis in Chersoneso Thaurica conditae fuerunt, 1884, Bürchner, Die Besiedelung der Küsten des Schwarzen Meeres durch die Milesier, 1884, G. Herzberg Kurze Geschichte der altgriech. Colonisation, 1892 (Gütersloh), Ростовцевъ Римскіе гарнизоны на Таврическомъ полуостровѣ — Ж. М. Н. П. 1900, III, Mommsen Römische Geschichte т. V гл. VII, E. Meyer Geschichte Alterthums II § 286—9, 419, Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I, Müller Handbuch der Alterthumswissenschaft т. III.

Спеціальне. — Для Тіри: Беккера Гражданскій бытъ Тиритовъ, 1849, Брунъ Черногорье т. I, фонъ-Штерпъ О послѣднихъ раскопкахъ въ Аккерманѣ (Записки од. XXIII — висяче справу місяця давньої Тіри), Кочубинскій Тура (Тураць) - Вѣлгородъ-Аккерманъ и его новая ланцдарная надпись отъ 1454 г. (ibid.).

Для Ольбії — Латимевъ Исследования объ исторіи и государственно-строѣ Ольвіи, 1887. Про новіші нахідки і розкопки окрім Отчетів (як вище) ще фон-Штерп в протоколах одеського іст. тов. — Записки од. т. XXII, і Фармаковскій в Извѣстіях археологической комиссії, вип. III і VIII (Раскопки некрополя Ольвіи въ 1901 г.), Киев. Стар. 1903, XI.

Для Херсонеса: Кеке Исследования объ исторіи и древностяхъ Херсониса Тавр., 1848. Becker Die Herakleotische Halbinsel, 1856, Rambaud L'empire grec au X siècle — Constantin Porphyrogénète, 1870, ескурс про Херсонес с. 484 і далі. Брунъ Черногорье т. I. Мансвеговъ — Историческое описаніе древняго Херсониса, 1872. Латы-

шевъ — Эпиграфическія данныя о государственномъ устройствѣ Херсонеса Таврич. Ж. М. Н. II. 1884, VI. Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. IV. Статі Мальмберга і Орешнікова про розкопки 1888 і 1889 р. в Матеріалахъ по археол. Россіи N 7. Бертъе Делегардъ Надпись времени императора Зенона, въ связи съ отрывками изъ исторіи Херсонеса — Записки одеського історичного товариства т. XVI і йогожъ Раскопки Херсонеса, 1893 (Матеріалы по археології Россіи изд. археол. ком. N. 12). Schneidewirth Zur Geschichte von Cherson (Sebastopol) in Taugien, Берлін, 1897. Селявановъ О Херсонесѣ Таврическомъ, Од. 1898. Латышевъ Надпись о постройкѣ Херсонесской стѣны 1901 (Извѣстія археол. ком. I). Троицкій Древнѣйшій храмъ въ Херсонесѣ — Извѣстія XII съѣзда, 1902. Про місце Херсонеса дрібні замітки фон-Штерна в Запискахъ одеськихъ т. XIX і XXII. Справозданія з новішихъ розкопокъ Костюшко-Валужинича в Извѣстіяхъ археол. ком. (вип. I—IV, з pp. 1899—1901).

Для Пантикапея і Боспорського царства: Спасскій Босфоръ Киммерійскій, 1846, Ашикъ Воспорское царство, 1847, Antiquités du Bosphore Cimmérien, 1854, Григорьевъ в збірнику Россія и Азія, Орешниковъ Босфоръ Киммерійскій въ епоху Спартокидовъ 1884, монографія Латышева на вступі II т. Inscriptiones (1890), Мельниковъ - Разведенковъ Воспоръ Киммерійскій въ епоху Спартокидовъ, 1896 (Сборникъ для изученія мѣстностей и племень Кавказа т. XXI). Кулаковскій къ исторіи Боспора Киммерійскаго въ концѣ VI в. — Византійскій временникъ 1896. Про новіші систематичні розкопки старого міста справозданія (з р. 1899—1901) Думберга і Шкорнива в Извѣстіяхъ археол. ком. I—VII.

Для Тамани спеціально: Герцъ Археологическая топографія Таманскаго полуострова і Историческій обзоръ археолог. изслѣдованій на Таман. пол. — Собр. соч. т. I і II, 1898. Забѣлинь Объясненіе Страбоновыхъ свидѣтельствъ о мѣстностяхъ Воспора Ким. — Труды III археол. съѣзда т. II. Паначовицъ Старолавні грецькі кольонії боспорські в межах теп. Кубанської области — Записки Н. товариства і Шевченка т. II. Сысоевъ Краткій археол. очеркъ Кубанской области и Черноморской губ. — Кубанскій сборникъ IV, 1897. Веселовскій Курганы Кубанской обл. въ період. рим. владычества — Извѣстія XII съѣзда с. 159—161.

Для Тамаіса — Леонтевъ в Прописяхъ т. IV, Отчети археол. ком. в 1870—1 р.

Епіграфічний матеріал зібравъ Латышевъ в Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, I, II і IV, 1885—1901, додатки: Грецькія і латинскія надписи, знайдення въ 1889—91 г., теж з 1892—4 р. і 1895—8 (в Матеріалахъ по археології Россіи 1892, 1894 і 1899 — ввійшли по части в т. IV). Грецькія і латин. надписи, знайдення

въ Южной Россіи въ 1901 году. — Извѣстія археолог. ком., IV. Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ, 1896. Тексти грецькихъ авторів для нашего побережа зібрані у Латшова Извѣстія древнихъ писателей о Скиѣи и Кавказѣ (вийшло три випуски). Нумізмати́чний матеріал найповніше зібраний у Бурачкова Общій каталогъ монетъ, принадлежащихъ эллиническимъ колоніямъ на сѣверномъ берегу Чернаго моря, 1884, новіше — Подшиваловъ Монеты царей Босфора киммерійскаго в Запискахъ одесскаго історичнаго товариства т. XV. В тихже Запискахъ взагалі містять ся маса дрібнихъ розвідок і матеріалів до історії грецькихъ колоній нашего побережа; теж і в трудахъ VI археол. з'їзда. Справозданія з находок в Отчетахъ археолог. комиссіи. Дрібніша бібліографія для Крима див. в показнику Маркевича Тауріса, I—II, для кавказького побережа — в давнійшій праці Міансарова *Bibliographia caucasica et transcaucasica*, 1874.

13. Література понтийської торгівлі Греків (див. с. 75).

Про понтийську торгівлю взагалі окрім цитованихъ статей фон-Штерна (див. с. 65 і 77) ще коротка студія Прелера *Ueber die Bedeutung des Schwarzen Meeres für den Handel und Verkehr der alten Welt — Ausgewählte Aufsätze, herausg. von Köhler*, 1864. Спеціально про рибний промисел: Köhler *Τίχρηος* ou recherches sur l'histoire et sur les antiquités des pêcheries de la Russie méridionale (Nouveaux mémoires de l' Acad. de St. Petersburg, VI s. v. I), теж Bonnel *Beiträge zur Alterthumskunde Russlands I* с. 97—9, де вказана і новіша література. Про хлібну торгівлю — многословна розвідка G. Perrot *La commerce des céréales en Attique au IV siècle avant notre ère — Athènes et le royaume du Bosphore Cimmérien*, *Revue historique* 1877, IV, Мищенко Торговля сношенія Аѳинской республики съ царями Босфора — кїївські Університ. Извѣстія, 1878, теж у Латшова Ольвія гл. I.

Чорноморської торгівлі дотикаеть ся почасти звісна праця Садовскаго *Drogі handlowe*, звичайно в німецькім перекладі Кона: *Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flussgebiet der Oder, Weichsel, des Dniepr und Niemen an die Gestade des Baltischen Meeres* (1877), але ся книжка взагалі низша своєї репутації, має багато довідностей і баламуцтв. Спеціально звісна находка коло Шубина в Зах. Пруссії піби то ольвійськихъ монет, що давала підвалину до виводів про торговельні зносини Ольвії в Балтійськимъ побережемъ, тратить своє значінне супроти новішихъ означень тихъ монет, — що то монети не ольвійські, а аѳинські — див. *Lissauer Die prähistorische Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, 1887, с. 57 і 73.

14. Література Геродотової Скитії (див. с. 79).

Об'яснення Геродотових звісток про Скитію і взагалі скитське питання має цілу літературу; наведемо лише важніше або новіше: Zeuss *Die Deutschen und die Nachbarstämme* (1837). Ukert *Geographie der Griechen und Römer*, III. 2 — *Skythien* (1846). Wheeler *The geography of Herodotus*, 1854. Neumann *Die Hellenen in Skythenlande* (1855). Древности Геродотової Скитії, т. I і II, 1865 і 1873. Заб'ялнъ *Исторія русской жизни I*, 1876. Fligier *Zur Skythenfrage*, 1878 (*Mitth. Anthrop. ges. in Wien*) Брунь — в збірнику *Черноморье I—II* (1879—1880). Rob. Müller *Die geographische Tafel nach den Angaben Herodot's mit Berücks. seiner Vorgänger*, 1881 (Reichenberg, Jahresbericht). Bonnell *Beiträge zur Alterthumskunde Russlands*, I (1882). Genest *Osteuropäische Verhältnisse bei Herodot*, 1883 (Programm d. Gymn., Quedlinburg). Sayce *The ancient Empires of the East. Herodotos I—III*, 1883 (проти його скептичних поглядів виступив Ф. Мищенко в статі: Быль ли Геродотъ въ предѣлахъ Южной Россіи, К. Старина 1886, VI, и Не въ мѣру строгій судъ надъ Геродотомъ — передр. при II т. його перекладу Геродота). Сажковасовъ *Исторія русскаго права* вид. 1884, II (в вид. 1888 р. т. I). Mair *Das Land der Skythen bei Herodot* (Saaz, 1885). Дашко-Давылевскій *Скитскія древности*, 1887 (Записки петерб. археологич. общества т. IV). Миллеръ — Осетянскіе этюды т. III (екскурс II). Tomaschek *Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden* — *Sitzungsberichte der Wiener Ak.* т. 115 і 117. Fressl *Die Skythen-Saken, die Urvater der Germanen*, A. Hauvette *Géographie d' Hérodote* (*Revue de phil.*, 1889). Толстой і Кондаковъ *Русскія древности т. II* (1889). Krauth *Das Skythenland nach Herodotos* (*Neue Jahrbücher für Phil.*, 1890, I), і *Die Sieben Flüsse Skythiens nach Herodots Bericht*, 1894 (Erfurt, Festschrift). Мищенко — крім згаданого статі в Ж. М. Н. II. 1896 кн. V і XII, *Филолог. Обзорѣнія* 1898 і дальші. Prášek *Herodot a pravlast Slovanů* (*Čes. Museum*, 1901). Браунъ *Разысканія* (екскурс, с. 228 і далі, особливо широко про Геррос — він кладе його на верхівях р. Молочної). В нашій літературі про Скитів написав багато неб. О. Нартицький, але в „словянського“ становища (Велика Словянська держава перед двома тисячами літ, 1889, Старина історія Галичини, 1894).

15. Національність Скитів (див. с. 85).

Вчисляти різні погляди на національність Скитів було-б дуже довго — і безплідно. Давніше розповсюдженний погляд на Скитів як на Туранців, що заступали шир. Нібур, Бек, Найман (головна праця сього напрямку), скритикував Шіфнер в *Mélanges asiatiques* петерб. академії 1856 т. II і Всеволод Мілър *Осетянскіе этюды т. III*. Мішаюю люди-

стю уважали Скитів Фр. Мілер, Вагбері, Мищенко, Латишев і сам Всеволод Мілер по часті. Іранський початок Скитів докладно доводив вже Цайс — *Die Deutschen und die Nachbarstämme* с. 285 sq., головню етнологічними подібностями. Лінгвістичний зв'язок Скитів з Іранцями доведений був докладно працею Міленгофа *Über Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten* — *Monatsberichte der Berliner Akademie* 1866 (передруковано з додатками в т. III його *Deutsche Altertumskunde*, виказ іранських слів див. на с. 122). Дальшим важним придбанням для цієї справи були праці московського професора В. Мілера, що виходив з спеціальних студій над Осетинами, — Осетинські этюди т. III, 1887, Епиграфіческіє слѣды иранства на югѣ Россіи Журналъ Мин. Нар. Просв. 1886, IX (в скороченню увійшла в Осет. зт.) і йогож етнологічна студія: Черты старины въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ *ibid.* 1882, VIII; сам Мілер одначе уважає Іранцями напевно тільки Сарматів і західніх, оселих Скитів, а східніх, кочових відділяє від них, хоч всі докази їх урало-алтайства признає нестійними. Факти в історії культури і штуки, що в кождім разі вказують на тісні зв'язки скитсько-сарматської людности з Іранцями передньої Азії, піднесено в згаданій праці Толстого і Колдакова т. II. Далі нушу згадати цитовану вже вище розвідку Томашка *Kritik der ältesten Nachrichten ü. Skytischen Norden* і йогож статю в *Ausland*, 1883 ч. 36 та *Soltau Zur Erklärung der Sprache der Skythen*, Berlin, 1887.

16. Румунське питання (див. с. 110).

Теорія балканського походження волоської народности появилася ще в минулім віці, а новішу, наукову форму й аргументацію дав її Реслер в своїх славних *Rumänische Studien*, 1871; ще змодифікована й обережніше переведена Томашком — в *Zeitschrift für Oesterreich. Gymn.* 1877, вона має й досі значну вагу в науці, а з політичних мотивів піддержують її особливо угорські учені. Питання зійшло на дражливу точку: чи Румуни автохтони в Семигороді, чи пізніші колоністи, і супроти нинішньої національної угорсько-румунської боротьби в Семигороді набрало політичного значіння. Се впливає й на напрям румунських дослідів, що більше або менше сильно акцентують неперервану румунську колонізацію в Семигороді. З чужосторонніх учених горячо боронить сього погляду Чех Ніч. З літератури останніх десятиліть назву: *Jung Romer und Romanen in den Donauländern*, 1877. Biedermann *Die Romanen und ihre Verbreitung in Oesterreich*, 1877. Hurmuzaki *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, 1878. Miklosich *Über die Wanderungen der Rumunen*, 1897 (*Denkschrift d. Wien. Ak.* т. XXX). Піч *Über Abstammung der Rumänen*, 1880 і *Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage*, 1886. Гротъ *Moravia i Madjary*, 1881. Васильевскій *Co-*

вѣты и рассказы византийського боярина XI в., Ж. М. Н. II. 1881, VII с. 148 і далі (тут тексти в *Cesaumeni Strategicon* з коментарем — текст виданий особно під сям титулом 1896 р.). Hunfalvy Die Rumänen und ihre Ansprüche, 1883. Xénopol Une énigme historique — Les Romains au moyen-âge, 1885, йогож критика Реслерової теорії *Teoria lui Rössler* і курс історії — *Istoria Romanilor*, I, 1888, *Histoire des Roumains* т. I, 1896, Paris. Traugott Tamm Über Ursprung der Rumänen, 1891. B. Petriceicu-Hasdeu Die Geneologie der Balkanvölker — Rumänische Jahrbücher, 1894. L. Réthy Die italienische Herkunft der Rumänen — *Ethn. Mittheil. aus Ungarn*, VI, 1897. R. Brienbrecher Der gegenwärtige Stand der Frage über die Herkunft der Rumänen (*Progr. d. evang. Gymnasiums in Hermanstadt*, 1896). Georgesku *Originale ethnice ale romanilor*, 1901 (*Revista lit. ai arta rom.*). Densusianu *Histoire de la langue romaine*, I, 1901, Paris. Jireček Die Romanen in der Städten Dalmatiens, 1902. Onciu) *Rominii in Dacia Traiana*, 1902.

17. Слїди кельтизма (див. с. 113).

Про слїди кельтизма на нижнім і середнім Дунаю та в карпатських краях — див. Томашка рецензію II т. Мілнгофовой *Deutsche Altertumskunde* в *Göttinger Gelehrten-Anzeigen*, 1880, с. 300. R. Much *Die Bastarnen* (як вище) і *Die Südmark der Germanen* (*Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache*, hrsg. von Sievers, т. XVII) с. 14 і далі. Браунъ *Разысканія* (с. 126 і далі). Веселовскій — *Извѣстія от. рус. языка* (14—5, 20). *Погодинъ Изъ исторіи слов. передвиженій* с. 96—7.

Томашек, Мух, Браун головно займають ся старими іменами (у Птолемея) — так крім вказаних кельтських імен на нижнім Дунаю і Дністрі, вони вказують на племенні назви Таврисків і Апартів в карпатських краях (десь на полудневім підгір'ю), Котиців в угорських Рудних горах, і деякі міста. Погодін шукає кельтських півів в сучасній хорografії; деякі вказані ним паралелі дійсно інтересні, але для декотрих можемо вказати слов'янські ще далеко сильніші (як Рона, Лївец)*). Найбільше одначе інтересна може бути проба об'яснити назву Галича як „память по Кельтах-Галятах, як безперечно заховалась вона в мало-звійській Галатії і правдоподібно — також в гіснавській Галіції“. Браун (ор. с. 166—174) дає досить багато місця сій справі. Справедливо відкидаючи виводи Галича з *sal (сіль), і з польського hála, гора, він одначе сам не годен знайти ніякого потвердження гіпотезі про походження Галича від Галятів. Галич мовляв руська форма Galatz (наш

*) Перемишльскій Вяр він хибно зв'язує з польським Wiaga, не зв'язуючи староруської форми його — Вягр.

Галац на Дунаю). Але наведені ним же паралелі — Галічі (Gács) в словацьких Карпатах промовляли б самі против такого об'яснення. Тому ак. Веселовский в своїй взагалі прихильній рецензії „генеалогію“ Галіча прийняв cum grano salis (с. 15).

18. Східно-германська кольонізація і готська міграція (с. 115).

З величезної літератури вкажу лише де що. З давнішого: Zeuss Die Deutschen, sub vocibus. W. Bessel — монографія про Gotiv в енциклопедії Ерша і Грубера серія I т. 75. Pallmann Die Geschichte der Völkerwanderung, I—II, 1863—4. Wietersheim-Dahn op. c. т. I. Dahn Könige der Germanen, т. II і III, йогож Deutsche Geschichte т. I і Urgeschichte т. I. Далі — Müllenhof op. c. т. II. H. Bradley The Goths from the earliest times to the end of the Gothic dominion in Spanien, 1888 (Льондон). R. Much Goten und Ingaevonen (Beiträge zur Gesch. der deutsch. Sprache XVII). O. Gutsche und W. Schulze Deutsche Geschichte von der Urzeit bis zu Karolingern, I, 1894. B. Rappaport Die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin, 1899. Браунъ Разысканія въ области готско-славянскихъ отноше-ній, I — Готы на Вислѣ, 1899. Bremer Ethnographie der Germanischen Stämme (Paul Grundriss III²). Теорія чорноморських Gotiv-Getiv зложена до актив. За те й досі ще є оборонці готської традиції (переказаної Йорданом), що Готи прийшли над Вислу з Скандинавії. Інтерес-ніша гадка, піднесена Брауном (op. c. 327—336), що Готи перед своєю міграцією на Чорноморє кілька століть були все в стадії міграції. Але се поки що не більше як гіпотеза.

19. Spali (див. с. 116).

Імя Спалів належить до дуже трудних історичних загадок. Шафарик (I. 15. 1) уважав їх за несловянське (скитське або чудське) імя, що жило коло Дону, хоч і признавав їх дійсну приналежність невідга-даною загадкою; він думав, що сей нарід був звістний Словянам, і з його імени виводив слово сполницъ, неполицъ = гігант, подібно як з імени Аварів-Обрів вводять словянські назви обривъ = olbrzymu, або з Столежєвих Велтів велеть, велетень (по авалогії з німецьким Hünen = Гуни = велетні) (див. Крек² с. 252—3, недавно ще Веселовский в Извѣ-стіях рус. языка 1900, I). Гадку про несловянство Спалів приймають з ріжними відмінами й інші, напр. Міленгоф, Крек (с. 252, 549), Рапа-порт op. c. 15, Могодинъ (Изъ исторіи с. 60). Знов же Цайс (с. 67). і за ним ряд пізніших учених, як Пальман (Geschichte der Völkerwan-derung II с. 82), Реслер (Ueber d. Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung — Sitzungsberichte der Wien. Ak. т. 73 с. 77—8), Первольф (в Archiv für Sl. Phil. VIII. 12) й ин. звязували се імя з Σπέρρο: Прокопія, бачучи

тут стару назву Словян, а Гловайський (Разысканія о началѣ Руси вид. 1882 с. 68) виводив навіть від цих імя Полян.

Вперше імя Спалів знаходимо у Діодора: Πάλος і Νάπης — сини Σχόθης-а стають патріархами народів Πάλοι і Νάπαι. Отже Πάλοι се частина скитського народу, ще до міграції його з-за Танаїса в Європу (II. 43). Звідти перейшли вони до Півнія, де виступають в подвійній формі: Inaraei — Spalaei і Naraei — Palaei та містять ся в околицях Танаїса (Міленгоф думав, що тут треба розуміти Яксарт — D. Altert. III с. 23 і 51). Spali Йордана мабуть були книжною ремінісценцією сих Палів — Спалейв і годі в його оповіданню про них шукати якогось дійсного іменн.

20. Rosomoni (див. с. 117).

З популярним толкованням Rosomonorum gens infida як Роксолянів, трудно згодити ся уже передовсім тому, що імя Роксолянів Йордан знає (с. 12), а тим часом в сім місті ні оден кодекс не має нічого подібного до їх іменн. Найправдоподібнішою вважаю гадку, що маємо тут назву зовсім легендарну, епічну (див. в покажчику Момзенового видання Йордана с. 164, також Grundriss der Germ. Phil. Пауля III¹ с. 683 (стата Сімонса, і особливо Jiriczek Heldensage с. 60 і далі), хоч ці одно з дотеперішніх толковань сеї назви як епічного прізвиська не прийняло ся в науці (від rosamo — червоність, як „руді, підступні“, hrausamuni „хоробрі“, й ин.). З інших, історичних об'яснень згадаю, що Васілевський (Ж. М. Н. II. 1882, VII) зв'язував Розомонів з прикавказькими Оромухами Менадра (Hist. gr. min. II с. 55) і Росмосоками Мойсея Каганкатоваца, кавказько-гуцьким народом. За снм толкованням пішов був і Веселовський (Ж. М. Н. II. 1889, VII), але тепер вирік ся зього толковання й вертає, очевидно, до Роксолянів (Извѣстія рус. яз. 1900, I). Їх стрічало також і у Нордіна Изъ исторіи с. 32. Аспелін (La Rosomonorum gens et le Ruotsi, 1884) уважав їх побалтійськими Германцями, зв'язуючи сю назву з Ruotsi — іменем Шведів у Фінів. Грім (Geschichte d. deut. Sprache 948) й за ним інші думали таки просто про Русь. Гайнцль (Sitzungsberichte d. Wien. Akad. т. 114) здогадуєть ся, що то міг бути якийсь слов'янський парід і т. в.

21. Перша звістка про Готів на Чорноморю (див. с. 117).

Спартіан (Caracallus с. 10) каже: Gothi Gethae dicerentur, quos ille (Caracallus), dum ad orientem transit, tumultuariis praeliis devicerat. Я тримаю ся тут звичайного погляду, що сі Готи дійсно були Готи. Інші, як нпр. Бессель в Енциклопедії Ерша і Грубера с. 99, Кувік О запискѣ готского топарха с. 24, Момзен (ор. с. с. 217) думали, що тут мова про Getiv = Даків. Звістку свою Спартіан подає на пох-

спенне злісного жарту: Каракалю називали Maximus Geticus мов би з причини побіди над Готами, а в дійсності натякаючи, що Каракаля забив брата — Гету. Не маємо причини не вірити виразній звістці Спартіана, що то були Готи, — бо Гети були б йому для трактування того прізвиська наручійші. Новійші оцінки цього питання — Drexler Caracallas Zug nach dem Orient, 1880 (дісерт., Гале), с. 21; Rapport op. с. с. 19 і далі.

Що до поділу Готів, то імена: Grutungī, Austrogoti, Teruingi, Visi відгадав Міленгоф у Требелія Поліона в попованих назвах біографії ціс. Клявдія (с. 6); по за тим є вони у Аміана, а імя Westgotia — у пізнійших письменників V—VI в. Про розселення готських племен па Чорноморю новійше — Рапппорт р. III, Loewe Die Krimgotenfrage (Paul u. Braune Beiträge. 1902).

21. Держава Германариха (див. с. 121).

Досі дуже мало зроблено для відповідного зрозуміння Йорданової легенди про Германарихову державу. Правда, ще Кенке (Kosrke Deutsche Forschungen с. 104 і далі), потім Бессель (I. с. с. 156—7) пробували віджити те що належить в сій легенді народній сазі і що — їх літературним перерібкам — Касіодору і Йордану. Реєстр народів вони уважали пізнішим літературним розвитком слів легенди, що Германарих підбив багато північних народів, виключали з цього тільки Герулів і Словян — Венедів, припускаючи, що про них могла згадувати і первісна сага. (Але такі згадки могли бути відгомонам простої боротьби Германариха з сими народами). На жаль сей здоровий, критичний погляд на Германарихову легенду, як і скептичні уваги Гріма (Die deutsche Heldensage с. 8), Шафарика (I. 18. 7), Пальмана (I с. 46 і далі) не знайшли дальшого розвитку в науці. Констатуючи недорічності в сій легенді, учені все ще не відважують ся попросати ся з Германариховою легендою і що найбільше — пробують її поправити ріжними поправками і штучними поясненнями; на таким ґрунті стоять напр. Вітергайж Geschichte der Völkerwand. II² с. 2 sq., Міленгоф Deutsche Altertumsk. II с. 78, Dahn Urgeschichte I с. 230, Кауфман Deutsche Geschichte I с. 102—3, Браунъ Разысканія с. 1 (але пор. замітку па с. 255 — що імя Чуди належить до часів з перед міграції Готів) й ин. Старання дослідників були звернені майже виключно па відшіфрованне того покрученого ряду підбитих народів. Уже Цайс (op. с. 688 і далі) добачив назви Веси, Мери, Мордві й Черемісів в Йорданових Vasinā, Merens, Imniscaris, і закінчення ens, ans трактував як готські наростки многого числа. Сею дорогою пішли й пізнійші дослідники, приймаючи в значній частині його трактування та пробуючи поправити вищі імена цього ряду. Так Коскінен Tiudos in Aunxis трактував як Чудь на Aunus (Aunuksen-

таа), між Ладожським і Чудським озером, — толкування, прийняте й Мілєнгофом, але відкинене Снєльманом. Мілєнгоф (II с. 74 і далі) в Goltescytha бачив Scuti Адама Бреженського — словянську Чудь, в Broncas Пермь (Біаржію, гот. *Bermans). В Navego колись бачили навіть Новгород.

На нову дорогу виводить толкування цього ряду Теодор Грінберг в своїй статі *Ermanariks Völker* (*Zeitschrift für deutsches Altertum*, т. 38, 1895). Він стоїть на тій становищі, що сей ряд, будиши уривком, чи цитатою з якоїсь пісні, містить не самі ймення, а й епітети. Своїм об'ясненням дає він більше для прикладу, і такий самий безпретенсійний характер має проба реставрації рітмічної цілості сеї цитати:

scýthathiudos inaxungis
 uasinobrocans mérens mórdens
 imniscans rógastádzans
 áthala ubegénascolda,

що мало б значити: „Скитські народи, що їздять на возах, мешканців дук — Мерян і Мордвян (або й тут д. Г. готовий бачити епітети), мешканців рівнин — пустельників, народи обов'язані до військової помочи“. Зрештою саме толкування — річ другорядна, але основна ідея — ввести більшість слів цього ряду до епічних імен, а цілий ряд — до поетичного уривка, дуже ціпна.

Чи в своїй прототипі ся фраза вязала ся з Германарихом? Се можливо, але так само могла вона бути зв'язаною з ним донеде в літературній редакції Германарихової легенди.

22. „Дніпровий город“ Готів (див. с. 123).

Найбільш про „Дніпровий город“ говорить *Hervarsaga* (*Antiquités russes* I с. 196): Нюдд, нешлюбний син короля Гейдрєка, що навчував в Рейдготі аж до *Harvadafjöll* (толкують: хорватських, або карпатських гір, вар. *havada* — стріжних), а столицею мав „Дніпровий город“, вимагає від його спадковця і сина Ангантира, аби віддав йому половину батьківщини; він жадає: (половину) того великого ліса, що зветь ся *Mugkividr* (темиий ліс), ту сьвяту могилу, що лежить при шляху (варіант: в Готських краях) (тут розуміють печерські могили, або Аскольдову), ту гарну скалу в Дніпровських місцях, половину замків що мав Гейдрєк. Але ся сага досить пізня, може XII—XIII в. (вона має різні варіанти, пізніші й давніші частини, докладно час її утворення не звістний, але пізнійший характер не підлягає сумніву). Стара пісня про Атилю — *Atla-Kvidha*, правда, теж каже про „дніпровські місця, славний ліс, званий у людей Темною дібровою“ (*Antiqu. russes* I с. 35), але се уважаєть ся пізнішою інтерполяцією, і на те є деякі причини. Пізнійша пісня про *Hlod'a* і *Angantheow*, оперта на *Hervarsaga*, поясняє се до-

кладнійше: „Славний ліс, що зветь ся Темною дібровою, та сьвята могила, що стоїть в землі Готів, та славна скала, що стоїть в Дніпрових місцях“. Й тут, як бачимо, вказівки не йдуть далі загальних примет, що хіба гіпотетично можуть прикладати ся до Києва. Крім того Вігфусон поправляє в Hamdismal, пісні, що на його думку, своїм змістом могла належати до VIII—IX в., хоч по мові піснїйна, в одній вірші слово діпра (djurg — глибокий) на Danpar, і читає: „вони побачили палату Готів і кручі берегів Дніпра“; але ся поправка занадто довільна, щоб могла що небудь значити.

Таким чином бачимо, що всі згадки про „Дніпровий город“ занадто загальні, аби можна було в певности бачити в нїм Київ, і якісь хоч трошечки докладнійші (хоч все ще дуже загальні) вказівки на Київ маємо тільки пізньої дати, а часів, коли Київ був сьвітовим містом, і для того під „Дніпровим городом“ могли самі співці його розуміти (додам, що граматична аналіза „Дніпрового города“ вказує, що се властиво не город на Дніпрі, а город якоїсь мітчної особи, званої Дніпром).

З огляду на се все в літературі довго задовольнялись загальною згадкою про „Дніпровий город“, не пробуючи ближше означити його місця — Antiquités russes I p. 112, Кунік в Mélanges russes t. IV. 5 p. 520. Але готська теорія, шукаючи, якби звязати Готів з київською Русією, підевула тут толкованне про Київ: Кунік, висовуючи її обережно в своїх екскурсах в Каспію (с. 55), виставив здогад, що може в Дніпровім городі треба бачити Київ (Danparstadir... Дніпровський город; Київ?). За ним пішов Брук — Черноморсье II с. 289, пор. 291, Будловнич у своїм рефераті на VIII археологічнім в'їзді, недавніми часами проф. Антонович — Публичныя лекції по археол. и исторіи Києва с. 36, Кулаковскій Карта Европ. Сарматіи с. 31, Браунъ Раысканія с. 245—6, Prásek Herodot с. 60, Халанскій Къ сказаніявъ объ Олегѣ вѣщехъ, I й ин. Ісландський учений Вігфусон присьвятив був сьому питанню спеціальну розвідку (Place of the Hamtheow lay, в Grimm Centenary, 1886, що видали G. Vigfusson і F. Powell) і доводив, що Дніпровий город — то Київ, що то була столиця Гіферика і Гервизариха (оповідання Йордана про державу Германариха приймає він вповні). Основну критику його поглядів дали проф. М. Дашкевич в київських Унів. Ізвѣстіяхъ 1886 — Придѣльпровье и Кіевъ по нѣкоторымъ памятникамъ древне-сѣверной литературы, Ол. Веселовскій в Ж. М. Н. II. 1887, VI і Записки романо-герм. отдѣленія филол. общ., I (Спб., 1888): Кіевъ — градъ Дѣлпра, і Heinzel Über die Hervararsage (Sitzungsberichte віденської академії т. 114).

Я застановив ся над сею гіпотезою про Германарихову столицю головно в огляду на готську теорію (про неї мова в ескурсі II).

23. Література чорноморських остатків Готів (див. с. 129).

З великої її літератури згадаю: Арсенія Готская епархія въ Крыму, Ж. М. Н. П. 1873, I, В. Григоровича Записка антиквара о поѣздкѣ на Калку, 1874, Ф. Бруна Черноморскіе Готы (Черноморье т. II), Куника О запискѣ готскаго топарха (Записки петерб. академіи т. 24), Васильевскаго Житіе Іоанпа Готскаго Ж. М. Н. П. 1878, I, Томашка Ethnologische Forschungen, I — Die Goten in Taurien, 1881. Braun Die letzten Schicksale der Krimgoten, 1890 (Jahresbericht der Reform. Bürgerschule in Petersburg). R. Loewe Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere, 1896, J. Ziegler und die Krimgoten (Paul u. Braune Beiträge, 1902), Die Krimgotenfrage (Indogerm. Forschungen, 1902). Götze Die Krimgoten (P. V. Beiträge, 1901).

Найбільше відомостей маємо про кримських Готів; до 80-х рр. XV в. мали вони свою політичну організацію, центром її був тем. Манкув (давн. Теодоро, 1475 р. завойовали його Турки), а готська епархія перестала тут істнувати тільки в 2-ій пол. минулого віку. Ще в XVI в. подорожник Бусбек записав значне число німецьких слів від тутешніх Готів; пізніше вони потатарились чи потурчилились. Останки їх бачать у виведених за імп. Катерини з Криму в околиці Маріуполя (Маріуполя) Татах.

Звістки про кавказьких Готів далеко бідніші; Лева в згаданій праці, звівши згадки про них, думає, що останки їх доховались на Таманських півострові до кінця XVIII в., але її звістки дуже загальні, щоб на них можна було-б оперти ся з певністю. Назву кавказьких Готів — Тетракситів — звязують з Таматархою = Тмутороканю (Васильевскій, Лева). До котрихось з них Готів належить згадка Слова о полку Ігоревім про „готських красних дів“; звичайно думають на кримських, але супроти зібраних Лева відомостей з більшою правдоподібністю можна думати на таманських. Дунайські Готи (про них особливо у Лева, Die Reste гл. V) займають найкорше: по IX в. нема про них ніяких звісток.

Література про початки Болгар (до с. 131).

Про початок Болгарів важніше: Цайс с. 710 і далі. Дриновъ Погледъ врѣхъ происхожденіе-го на българскій народъ и начало-го на българска-га исторія, 1869. Реслер Romänische Studien гл. V. Jireček Geschichte der Bulgaren, 1876. М. Соколовъ Изъ древней исторіи Болгаръ 1879, гл. III. Diefenbach Völkerkunde II гл. V. Куникъ О родствѣ Хагано-Болгаръ съ Чувашии — Извѣстія Ад-Бекри с. 118 і далі. Голубовскій Болгары и Хазары (Кіевская Старина, 1888, VII). Strauss Die Bulgaren, ethnographische Studien, 1898 (розвиває чувашську теорію Куника). Шишмановъ Критиченъ прѣгледъ на въпроса за провѣхода на прабългаритѣ (Сборникъ за народни умотворенія, XVI—XVII,

1900 — боронить турецького походження й складу Болгарської орди). Сюди-ж до певної міри належить стаття Богданова: Жители древнихъ Болгаръ по краіологическимъ признакамъ (Антроп. выставка III), пор. *Quelle est la race s. 8 і далі. Про „Чорних Болгарів“ див. іще Westberg Fragmente des Torarcha Gothicus s. 102 і далі.*

Лишаю на боці словянську теорію — що Болгари були Словяне, проголошену нашим земляком Венеливим (в книзі *Древніе и нынѣшніе Болгары*, 1829) і новітніми часами піддержану Лвовайским (Разысканія о началѣ Руси) і В. Флорінским (Первобытные Славяне). Вона не має ніякого кредиту в науці.

24. Угорська міграція (див. с. 140).

З літератури початків Угрів і їх міграції занотую децю для нас цікавіше: Hunfalvy *Ethnographie von Ungarn*, 1877, йогож *Die Ungarn oder Magyaren (Die Völker Österreichs-Ungarns)*, 1881). Vambéry *Ursprung von Magyaren і критику Hunfalvy: Vambéry's Ursprung der Magyaren*, 1883. Гротъ *Моравія и Мадьяры*, 1881. Géza Kuun *Relationum Hungarorum cum oriente historia antiquissima*, 1895. E. Zichy *La migration de la race hongroise*, круглий титул: *Voyages au Caucase et en Asie centrale*, 1897. В. Munkácsi *Die Anfänge der ungarisch-slavischen Berührung (Die Donauländer*, 2, 1899). O. Asbóth *A magyar nyelvbe került szlav szók átvételének helye és kora* (на тему порушену Мункачі — див. реферат в *Věstnik Slov. starož. IV s. 50—2*) і *Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung — Archiv für Slav. Philologie т. XX*. Westberg *Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Bulletin de l'Académie de Spbg., V серия, XI, 1899, розд.: Magyaren)*. I. Hampel *A honfoglalási kor hazai emelékei*, 1900 (пам'ятки з часів як Мадьяри осідали на північ Дунаю — реф. в *Věstnik Slov. Fil. a Star. I*). H. Winkler *Das Finnenthum der Magyaren (Zeitschrift für Ethnologie*, 1901).

25. Звістки Повісти временних літ про угорську міграцію (див. с. 142).

„Идоша Угре мимо Кыевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорское, и пришедше къ Днѣпру, сташа вежами; бѣша бо ходяще яко и Половци, каже Повість — Іпат. с. 14. Уграм, розуміють ся, не дорега було йти коло Києва, могла хіба якась ватага заблукати, але й се робить непевним та обставина, що літописець тим угорським походом хоче об'яснити наву кївського урочища. Отже сей похід непевний. Натомісь сі угорські вежі виглядають як реальна пародія згадка про Угрів. Цікаво, що вчисляючи орди, які переходили на Русь, Повість ставить наперед Печенігів: „По сихъ бо (Обрах) придоша Печеняѣ, и пакы идоша Угри Чернии мимо Кыевъ“ (с. 7), хоч в дальшій оповідаанню Угри випереджа-

ють Печенігів, бо приходять ще за Омега, а Печеніги аж за Ігоря. Се переставлення Печенігів перед Уграми свідчить, що перехід Угрів в руській традиції лишив дуже незначний слід і злився з печенізьким.

В обох разях прихід Угрів датується на основі чужих джерел, і ці дати не мають значіння для історії Русь. Прихід Угрів оповідається в зв'язку з історією проповіді Кирила і Методія та з завойованням Морави Уграми, і дата 6406 (898) р., під котрою поставлена і ся проповідь, і прихід Угрів під Київ, і їх війни з Греками і Моравою, викомбінована, як правдоподібно пояснив Шахматов (Хронологія древн. рус. літоп. сводовъ (Ж. М. Н. II., 1897, IV с. 468—9), а життя Кирила й Методія. В усякім разі вона не відповідає хронології угорського походу.

26. Слов'яне за Карпатами і за Дунаєм перед міграцією (с. 143).

Аргументи за розселенням Слов'ян за Карпатами перед великою міграцією й навіть перед Христом збергає Нідерле — О времени переселения Славянъ съ сѣвера горъ Карпатскихъ въ Венгрію (Труды XI съѣзда т. II), пор. його *Slovanské Starožitnosti* I с. 21—2. До літвістичних і фольклорних доказів, вказаних давніше, прилучає він археологічний — про слов'янські могильники в Словаччині. Сей археологічний аргумент опирається одначе на тезах, які самі ще не певні, отже й не багато допомагає — не більше від тих ніби слов'янських назв. Про ці назви див. напр. ще Кочубинського О русскомъ племени въ дунайскомъ Залѣсьѣ (Труды VII з'їзда т. II с. 47), Филевича Історія древней Руси с. 158. Слов'янство Черни (*Corpus inscrip. latinarum* III N. 1568: *stationes tsierner*, у Ітолема *Μετρικ*, III. 9, 10, на Невтіптеровій мапі *Tiernia*) приймають навіть деякі дослідники дуже далекі від слов'янських аспірацій, як напр. Кіперт *Lehrbuch der alten Geographie* вид. 1878 с. 337. Против цих виводів див. у Крека (загалі дуже скептичного на сій точці, — що не перешкадає Филевичу покликуватись в своїх елюкубраціях на нього мов би на союзника) — вид. 2 с. 275—6, або у Міленгофа *op. c.* II с. 378 — вони не признають слов'янства цих назв.

На подібних же аргументах: ніби то слов'янських топографічних назвах в балканських землях перед слов'янською міграцією і на римсько-слов'янських культурних стичностях, що стають звістні одначе аж пізніше, опирається аналогічна і досить популярна свого часу теорія, що слов'янська міграція в балканські землі почалась ще в III в. Її був виставив Дрїнов, в книзі Заселеніє Балканскаго полуострова Слов'янами, 1872 (гл. II), і припав у змодифікованій формі Іречек в першій, вієньській виданню своєї звісної „Історії Болгар“ (гл. III) (в російській виданню він лишає справу вже не рішенняю). Ріжниця тільки та, що коли слов'янське розселення за Карпатами, при непевности своїх аргументів,

само по собі внової можливе й правдоподібне, то колонізація Слов'янами балканських земель перед великою міграцією має далеко менше такої апріорної правдоподібності. Давніші аргументи сеї теорії основно скритикував Крек op. c. 2 с. 275 і далі, і в новітній науці воно не має вже ніякого кредиту, хоч недавно ще її повторив, на перекір Німцям, Деї в своїм огляді слов'янської історії (Lavisse et Rambaud Histoire générale I с. 690). З повійшої літератури — против неї — вкажу статтю неб. Обляка в Archiv für sl. Phil. XVIII: Eine Bemerkung zur ältesten südslavischen Geschichte, Kos — Izv. musea za kranjsko, 1898, Klaić Povjest Hrvata, I, 1899, Радоич Ко су Гети у хронци Марцеллина (Глас срп. ак. LX), И. Смирновъ Очеркъ культурной истории южных Славянъ, I, 1900. Останніми часами виступив в її обороні Нідерле — Ein Beitrag zur Geschichte der slavischen Wanderungen (Archiv XXV, 1903), але аргументація його нас не перекочує. Ширший образ сеї колонізації заповідає він в Sl. Star. II.

27. Текст Йордана про слов'янське розселення (див. с. 147).

Толкованнє наведеного на с. 147 тексту Йордана має певні труднощі. Що lacus Mursianus — се болота на устью Драви, коло давньої Мурсії (тепер Esseg), се певно, і тепер, можна сказати, загально прийнято — див. Rösler Zeitpunkt с. 87, Müllenhof D. Alt. II с. 94 і примітку в Момаєвонім вид. Йордана с. 162, Первольф у Ж. М. Н. II, 1877, VII с. 175, Ламбін ib. XII с. 142, Кентшинський — Rozprawy XLIII с. 194 й ин. Трохи трудніша справа з civitas Noviodunensis (так в вид. Момаєва, за більшістю кодексів): найпростіше і найправдоподібніше, що тут маємо Noviodunum в Нижній Мизії, тепер Ісакча, але трохи дивним тоді стає означеннє слов'янських границь у Йордана (див. в вид. Момаєва с. 163, Müllenhof II с. 94). Старі об'ясненнє сього місця виходили з хвбного варіянта Noui, тому не мають значіння, як і зв'язані з тим об'ясненнє: Nova civitas = Новгород, lacus Musianus = оз. Ільмень (останнє стрів я ще у Hunfalvy Ethnographie с. 76, хоч воно в науці зовсім полишене).

28. Анти в льонгобардській легенді (див. с. 154).

В традиції про початки Льонгобардів, перехованій в кількох версіях (в Origo gentis Longobardorum, 2-ої пол. VII в., і у Павла Дьякона, в Історії Льонгобардів) вичисляють ся між иньшим такі краї, через які переходили Льонгобарди в міграції з півночі в дунайські краї: Golanda, Anthaib, et Bantaib seu et Burgundaib (Origo — ed. Waitz, Scriptores Langob. et Italici, Pauli Diaconi I. 23). Уже Цайс (с. 472) угадав в Anthaib (вар.: Anthaip, Anthap) „край Анти“ (aib, eiba — округ, земля). Але се толкованнє часто відкидають тому, що Льонгобарди не могли стрічати ся з Антами (впр. Міленгоф II с. 98). Та

дуже добре розв'язанні сеї справи знайшов Браун (Разысканія, с. 308 і далі): він догадав ся, що ся анітерована, очевидно — з якоїсь пісні чи саги урвана фраза, і деякі інші імена народів льонгобардської традиції (нпр. Болгарів) належать до Остготів. Се знові правдоподібно, і ми маємо в цитованій фразі, по всякій імовірності, остготську пам'ять про „краї Антів, Венетів і Бургундів“ (останні імена Браун толкує инакше, але се нам не важило — пор. критику його поглядів у Веселовского в Извѣстіях рус. яз. 1901, I с. 26 і далі, що одначе також приймає згадану фразу за *versus memorialis* тотської традиції). Се остготська згадка про „краї Антів“ належить, очевидно, до часів, коли Остготи жили в наших степах, ще перед 376 р.; менше правдоподібно, щоб се імя вхоплене було їх традицією вже по переході на візантійські землі, але в кождім разі по поході Теодориха стратили вони всяку нагоду стрічати ся з Антами.

29. Антське питання (див. с. 155).

Антській справі присвятив я особну розвідку в Записках Наук. тов. ім. Шевченка в т. XXI (1898) п. т. Анти; її головні висновки війшли в перше видання моєї Історії, і я без змін повторюю їх в сім новім.

Що назва Антів мала політичне значіння, таку гадку підніс Кунік в книжці Извѣстія Ал-Бекри, ч. I (1878) с. 147: він тут каже дуже категорично, що Анти були династі азійського, може черкеського роду, які підбили собі чорноморських Словян, і тому останні відрізняють ся від інших Словян. Невважаючи на повну голословність, а завдяки своему категоричному тону ся згадка пішла в курс: я стрів її, в відкликом до сеї статі Куніка, у Шімана оп. с. т. I с. 18—9, у Дені (Lavissee et Rambaud Histoire générale I. 691), що перейняв її очевидно у Шімана. З такою безпідставною фантазією нема що полемізувати, встане сказати, що ми про таку династію абсолютно нічого не знаємо. В більшій здержливій формі гадку про політичний характер антського імени („najprędzej polityczny jakiś związek kilku plemion“) недавніми часами підняв Поткашський в згаданій статі Lachowie i Lechici (Rozprawy wydz. fil. т. 27, с. 24). Розумієть ся, і в такій скромнійшій формі сеї гадки не можна прийняти в огляду, що наші звістки про Антів представляють їх в стадії повної політичної аморфності.

З літвістів Цайс перший висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає поділу Словянства по мові на два великі відділи — західній (чи як він зве — північно-західній) і північно-східно-полудневий (Russen und Südvölker), і як на паралель вказав на поділ Повісти відомих літ Словянства на Словян і Ляхів: „Словене і Ляхове стоять тут напроти себе зовсім як в давнину Sclaveni і An-

тає, лише там *Slaveni* (= Словене) стоять на заході" (*Die Deutschen* с. 602—4). Сю гадку прийняв був Реслер (*Zeitpunkt* с. 90) і пізніше Крек (*Einleitung*² с. 205—6, на іншій місці — с. 330, він промовчує про південних Словян та говорить лише про протиставлення „руських“ і західних. Відповідно до того Анти мали-б означати Русь + південних Словян, Словени — західних. Одною обставиною, що могла-б промовляти за таким розумінням (на це вказав Шафарик II. 25, 7) се — що Прокопій говорячи про мандрівку Герулів до Данії (*De B. G. II*, 15) називає племена на північ від середнього Дуная Словенами (*Σκλαβηροι*). Але вона не так важна, показує тільки, що Прокопій слово *Σκλαβηροι* уважав загальним іменем всіх Словян окрім Антів, (або ще скорше — що він уважав цих північних Словян одноплемінними з тими, що займали панонське побережжя Дунаю (бо розуміється, не міг знати їх ближше).

Як вищеподане розуміння назви Антів у Цайса і ин. за широке, так знов рішучо за узьке розуміння знаходимо у декотрих (нпр. Голубинський *Історія русскої церкви* I² с. 15), що в Антах бачать самих чорноморських — Уличів і Тиверців; ми не маємо вказівок, що ці племена займали цілу антську просторонь, та й чому-б як раз ці два руські племена злучались в одній загальній назві?

Вкінці Погодін (*Нзъ історіи слав. предвиженій* с. 27) бачить в Антах східних Словян взагалі і навіть здогадується, що ототожнення Антів з українською групою подиктувало йому „патріотичне бажання зачати історію України від можливо давніх часів“. Покидаючи на боці сей несподіваний екскурс в сферу серцевідіння, я думаю, що для об'єктивного дослідника встане оціпка тих трудностей, які звязані — як вказав я в тексті першого видання й сього другого, з розумінням Антів як цілої східної галузи Словянства. Сі труднощі помінає д. Погодін мовчки, але їх розумів уже Шафарик (I. с.), загально висловляючись, що ми не знаємо, як далеко антське імя сягало на північ. Візантійці в своїх згадках про Антів в кождім разі, певно, не мали на гадці північних племен східнословянської галузи, і ті Анти чорноморського побережжя, про яких вони говорять, були, очевидно, племена українські. Коли д. Погодін думає инакше, то повинен пояснити свою гадку.

Цінніша інша замітка Погодіна (*Етнографическіє слѣды славянства, Русскій филологическій вѣстникъ*, 1901), де він м. п. пробує вказати сліди антського імени в епіграфіці. Він вказує на *Ἀντας Πηλι...* в великій реєстрі Боспорян III в. (*Inscriptiones Ponti Euxini* II ч. 29). По контексту одначе тут треба надіятися найскорше *Ἀντας Πηλιου*, а в тилі і *Ἀντας* як етнографічне означення дуже сумнівне. Зовсім неправдоподібна звязь в Антами імен *Antus*, *Ont*, *Onthus* з угорських грамот

IX—XIII в., на які вказує також д. Погоділ. Що найбільше можна хіба думати про зв'язь їх з слов'янським плеєм, з якого походило імя Антив — як би знати що воно слов'янське. В таких разі можна вказати Ута (прикметник Утпнъ, вар. Успнпъ) одного з князів чи намісників руських 944 р. (Пат. с. 266).

Але словянство антського імени лишається сумнівним, як і сумнівна зв'язь з сими іменем північніших слов'янських імен. Такі виводи не раз робилися, особливо виводили з цього імя Ватичів: Гільфердінг (Вѣстникъ Европы 1868, IX), Первольф (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII с. 71, Archiv für Slavische Phil. IV р. 65), Гловайский — Разысканія² с. 171. Проти цього виступає з язикового погляду Брек² с. 254. Ще доволнійша гадка Ламбина, що Анти = Unlizi = Ульці.

30. Література давньої східно-слов'янської колонізації (с. 163).

Цідставовою працею для історії старої східно-слов'янської колонізації зістається книга Н. Барсова (пок. професора варшав. університета) Очерки русской исторической географии, вид. 2 1885. Він опирається передо всім на дуже старанній і дотепній аналізі звісток літописних, а при тім велику вагу кладе на вказівки географічні й хорографічні — назви рік і осал, переступаючи в тім часом межу і гапаючи за дуже далекі й принаклові подобозвучності. Се до певної міри відіскредитувало сей метод, так що в пізніших дослідників лише декотрі звертали ся до нього. Зручно й швидко уживає цього хоро- і топографічного метода Корсаковъ в цінній монографії Мера и Ростовское княжение, 1872; дуже сильно підносив його цінність Филевичъ в своїй Історії Древней Руси, т. I (однокій), 1896, і реферат: О разработкѣ географической номенклатуры (Труды X съезда I, і дискусія ibid. III с. 89), але саме переведення цього метода у нього ледви аби могло кого небудь одушевити. Деякі справедливі остороги в статі Соболевского Названія населенныхъ мѣстъ и ихъ значеніе для русской исторической этнографии (Ж. Старина, 1893).

Праця Барсова послужила вихідною точкою для серії кнївських монографій по історії поодиноких земель, де історії старої колонізації уділяло ся досить багато місця — такі монографії: П. Голубовского Історія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1881. Д. Багалія теж Історія Сѣверской земли до пол. XIV в., 1882. П. Голубовского Печенѣги, Торки и Половцы до пашествія Татаръ — Історія южнорусскихъ степей IX—XIII в. (богато займається полудневою, пограничною з степом колонізацією); Н. Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., 1885; М. Андріяшева Очеркъ исторіи Волынской земли до к. XIV в., 1887; мій Очеркъ исторіи Киевской земли отъ смерти Ярослава до к. XIV в., 1891; М. Довнаръ-Запольского Очеркъ исторіи

Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст., 1891; П. Голубовского История Смоленской земли до начала XV ст., 1895; П. Иванова Историческія судьбы Волынской земли до к. XIV ст., 1895; Е. Данилевича Очеркъ исторіи Полоцкой земли до к. XIV ст., 1896. В. Ляско-ронского История Переяславской земли до пол. XIV ст., 1897 (нове вид. 1903), Олександра Грушевського Пинское Полѣсье, ч. I, XI—XIII вв., 1901. Між ними дванадцятьма монографіями були розумієть ся і сильніші й слабші, але історично-географічна часть в них дуже часто становить найсильнішу сторону і з найбільшим накладом зроблена (нпр. монографії Андріяшева, Ляскоронского, Голубовского про Смоленщину).

При тім під впливами проф. Антоновича, ініціативі котрого завдячує наука сю серію монографій, як помічний матеріал при історично-географічних і етнографічних дослідях використовуєть ся в сих монографіях, особливо в 90 х рр. — результати археологічних розслілів. Сею дорогою пішов також квітський професор (дух. академії) Завитневичѣ в своїх працях, починаючи від першої, програмової щоб так сказати: Область Дреговичей какъ предметъ археологическаго наследованія (Труды кiev. дух. акад. 1886, VIII). Та хоч я сам був одним з тих, що пробував ужити археологічний матеріал для визначення границь племен, мушу признати ся, що з тим трохи поспішив ся і я і інші. Як показали пізніші археологічні досліді, те що ми готові були брати за характеристичні етнографічні прикмети, й на їх основі тягнути етнографічні межі — показало ся далеко не таким певним; аналогічні форми почали показувати ся на різних племенних територіях, а що все таки досліді лишають ся фрагментаричними, не систематичними, тож, показуєть ся, й говорити про племенні похоронні обряди, про племенні типи тепер ще передчасно. Найліпше се задокументували огляди археологічних здобутків, зроблені в останніх літах А. Спіциним: Обзорѣніе нѣкоторыхъ губерній и областей Россіи въ археологическомъ отношеніи (Труды отдѣленія русскої и словянскої археологій кн. I, II і IV — в Записках рус. археол. общ., 1896—1899) и Расселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. Ш. 1899, VIII). Д. Спіцин стоїть на становищі тих племенних типів, але на його роботі найліпше видно, яких натягань і скоків треба, аби перевести сю племенну систему через вишій археологічний матеріал*).

*) Прогални в наших матеріалі виказує мапа, зроблена ним — в Трудах отд. рус. и сл. арх. т. V с. 407. Але і в заштрихованих тут країн багато досліджено аж надто поверховно.

Разом майже зі згаданими працями д. Спіцина появилася інша проба етнографічної системи — на підставі фактів лінгвістики, діалектології — ак. Шахматова „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ пародностей“. Ідея не нова; гадку про те, що сучасні діалекти відповідають у нас давньому племенному поділу, висловлена була дуже рішучо ще Чубинським і Михальчуком в розвідці „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи“ — в VII т. Трудів етнографической экспедиції въ Югозападный край, 1874. Але роботи, яка поставила собі завданням детайлічно прослідити, о скільки території племен відповідають або не відповідають сучасним діалектичним групам ми не мали й не маємо: праця д. Шахматова будує власну теорію, нагинаючи під неї, часом дуже свобідно, і сучасну діалектологію, й стару етнографію (його провідна ідея — се рішучий вплив політичних організацій, держав XIV і пізніших віків, що розбив старі племенні групи й став підвалиною нових „пародностей“). Про сю провідну ідею див. мою рецензію в VII т. Записок Наук. Тов. ім. Ш. Про предложене ним групування племен X—XI вв. буду говорити ще нижче.

31. Дреговичі (див. с. 165).

Гадку, що Дреговичі займали тільки басейн Припєти, а в басейні Березини сиділи вже Кривичі, підніс Барсов² с. 124, і до цього погляду прилучилися потім і декотрі інші дослідники (пор. Багалій Історія Сѣверской земли с. 10, Мілюков в Рус. Мысли 1888, VIII, пор. мапку в його Очерках по исторіи рус. культуры т. I). Проти неї виступив проф. Завитневич в згаданій статі: Область Дреговичей, де між іншим для означення дреговичьської території ужив археологічних свостережень, піддержаних потім пізнішими його розвідками — Формы погребального обряда Минской губернии (Труды IX съезда т. I) і комуїкати в IV і VI т. Чтеній кiev. истор. товариства. Він вказав, що такий похоронний обряд, де небіжчика клали на поверхні землі й засипали, типовий для дреговичької території (таких похоронів д. Завитневич рахує на 70% між Дніпром і Припєттю), переходить і в басейн Березини (див. про се ще в повійшій праці Ол. Грушевського Пинское Полѣсье с. 10—1). Але сей дреговичьський похоронний тип не відрізняється виразно від похоронів сусідніх територій — з одного боку і типи находок, і форми похоропу зближають його з деревлянсько-волинським, реановсюдненням на полудень від Припєти, з другого боку дреговичьські типи переходять в кривичьські й радимичьські, і поки що відрізнити мішанин типів від переходів їх майже неможливо (пор. Спичина Расселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, Ж. М. Н. П. 1899, VIII с. 325—7 — він в похоронах басейна Березини бачить мішанину похоронів дреговичьських і кривичьських). Хиба ма-

сова статистика похоронних типів могла б нам щось сказати. Деякі інші аргументи за дреговицькою колонізацією в басейні Березни вказує ще Шахматов (ор. с. 10—1). Що до західньої границі дреговицької колонізації, то тут можна зазначити факт, що похоронні типи середнього Побужа (в околицях Дорогичина) знові відрізняють ся від припетсько-березинських; се потвердило б гадку, що середнє й нижнє Побужє належало вже иньшому племені, та поки що археологічного матеріалу для сих країв дуже небогато і в виводах треба почекати; див. Авенаріуса Дорогичинъ Надбужській — Матеріали по археології Росції N. 4, і Кратекія извѣстія о Бѣльскомъ у. — Труды VIII съѣзда т. III, Завитневича ор. с. в Трудах IX з'їзда, Спицынъ ор. с. с. 337—8, Ол. Грушевській ор. с. 11.

32. „Суличі“ (див. с. 170).

Між численними варіантами назви Уличів (про них пишє декотрі кодекси (Радивил. і Академічний кодекси Суздальської ред.) в оловідавню про війну Олега з Уличами (під 885 р.) мають: „съ Суличі“ замість „съ Уличі“, „со Уличі“, як має Лаврентівський кодекс і всі кодекси полудневої редакції. Що тут маємо тільки разом прочитанє „с Уличі“, ясно показуєть ся з того, що тіж кодекси не мають сього варіанта в иньших місцях, де іде мова про Уличів. Але в Суличів тих кодексів виресли в иньших вже Посуличі (Твер. с. 34, і навіть знищений Троїцький — див. в варіантах Лаврент. с. 25), а в літописцю вид. Львовим (I. 22) вже попросту Суляне. В результаті з'явив ся новий нарід Суличі чи Посуличі — очевидно в над ріки Сули. Шляцер посадив їх тут, хоч і гіпотетично (II с. 281 рос. видання), Карамзін (I⁵ с. 77 і прил.) вже категорично признав в них посульську галузь Сіверян. Потім їх зложено ad astra, але недавно проф. Завитневич захотів їх воскресити (Труды VII з'їзда т. I: Существовало ли славянское племя Суличи); при тім він попробував опертись на істнованню в Переяславщині типу похорон відмінного від сіверянського (де не палево, а ховано небіжчика). Але що сей самий тип виступав поруч палевих моги і в околицях Чернигова і Новгорода Сіверського, то ніякою точкою опертя служити він для „Суличів“ не може.

33. Гіпотеза про Сіверян на Подоню (див. с. 172).

Гадку, що Сіверяне займали також басейн Дона, аж до Азовського моря висловив Барсовъ (Географія нач. літописк² с. 149), й її прийняли історики Сіверської землі Багалій і Голубовський: Багалій ор. с. с. 216 і далі, Голубовський Ист. Сѣвер. с. 3 і далі (в півнійшій своїй праці „Печенѣга“, він уже її не повторив), а потім і иньші дослідники (япр. Шахматов ор. с. 11—2, Рожковъ Обзоръ русской исторіи с. 55). Але аргументи її досить слабкі. Що Тмуторокань належала до Сі-

верської землі, властиво — сіверської династії, то се, очевидно, могло бути такою-ж довільною комбінацією, як прилучення Ростово-суздальської землі до Переяславської волости. Що пізніший каталог міст (XV віка) згадує Тмуторакань поруч сіверських міст (Мирславци, Тмуторакань, Остреческий, на Десні Чръниговъ — Воскр. I с. 240) се також п'який аргумент. Насамперед не маємо права читати се як одно слово — Тмуторакань остреческий, і розуміти як Тмуторакань на р. Острі (як розумів Татішев, і ловілишци часами проф. Багалій або ак. Шахматов); „Остреческий“ мабуть осібно імя — Остер. Коли-б і був дійсно Тмуторакань в Сіверській землі, то він міг дістати імя від азовського Тмутороканя (а в кождім разі не навпаки, бо імя Тмутороканя азовського, розуміється, старше) просто через те, що сіверські князі, сплївши з сім останніми, могли перенести се імя на якийсь сіверський городок. Але імя Тмутороканя могло й зовсім випадком опинитись в сім каталозі поруч сіверських городів, як волость сіверської династії, і се мабуть ще й правдоподібніше. Що Довець звав ся Сіверським (маємо сю назву в пізнішій московській мані, XVI в. — Книга Большого Чертежа вид. Спаского с. 27), се властиво аргумент contra: се імя, очевидно, звязане було з верхів'ям Дону, що дійсно впливає в Сіверського Посея, і се верхів'я з тою назвою протиставляло ся чи його верхнім притокам, що мабуть мали тажже назву Дону (так „Донецьке городище“ лежало на р. Удах), або середній і нижній його части. В пізнійшій місцевій помещальтурі, передавши нам в ілюстраціях українських замків середни XVI в., імя Сіверян („уходовъ Сиверских“) звязується з територією літописної сіверянської колонізації — далі Посуля не йде (Архивъ Юго-зап. Россіи VII т. I с. 103, пор. жанку до сих уходів при статі Мадалки О времени основанія г. Полтавы, Читенія кнѣв. істор. товариства т. X). Се також аргумент contra.

Всі отсі спостереження й шіркування змусили мене відступити від гадки про сіверянську колонізацію на Подоню, до якої я сам в першій видацію сеї книги досить прихляв ся. Нема ані підстави ані потреби звязувати колонізацію подоноску чи азовську в Сіверянщині. Повість, промовчавши зовсім її існування, могла зовсім легко промовчати й імя племені, що сплїло в задніпрянських, лівобічних стінах.

34. Теорія великоросійської колонізації на Подніпров'ю (с. 173).

Теорія ся носить імя Погодіна, що дав її вповні виразний вислов, але се були тільки крайні льогічні консеквенції з тих поглядів про тісну звязь Русь кївської з Московською державою, які в давня закоренили ся в великоруських кругах, в великоросійській книжній традиції. Тим поясняється се обставина, що й теорія Погодіна й її нове видадане — теорія Соболевского серед Великоросів майже не стріла опозиції, й боротьбу в нею майже виключно вели Українці.

Сам Погодін каже, що його привели до тих висновків слова Срезневського й Лавровського, піби в староруських пам'ятках нема прикмет української мови; сам він давніше, в 40-х рр. (див. його Исследования III с. 317) дував инакше, але під впливом авторитета філологів прийняв сю гадку і далше ввів з неї, що значить Князе й не були Українцями, а на доказ того покликають ся ще на брак близької поезії у Українців, та на брак українських прикмет (!) в характерах полудневих князів і боярства. Розв'язує він усе отсе здогадом, що „кієвські Велико-росіяне“ вийшли на північ по татарських погроми, а їх місце зайняли Українці „від Карпатських гір“, прийшовши „після Татар“ — очевидно десь дуже скоро, хоч Погодін ближше сього часу не означає. Взагалі його стаття, в котрій розвинув він свою теорію (писана в 1851 р. в виді листу до Срезневського й надрукована в 1856 р. в V т. Извѣстій Академії п. т. Записка о русскомъ языкѣ, а потім, в тім же році, в VII т. його Исследования) мала характер загального начерка, де він давав тільки загальні гадки, не стараючи ся довести їх до повної докладності, а заразом ставляючи ще більше відважні здогади що до початків слов'янської мови. Ще філологічними аргументам (дуже дієтаптським і наївним) дав він тут більше місця, історичну-ж сторону своєї гіпотези попробував аргументувати доперва відповідаючи Максимовичу на його критику.

Против висновків Погодіна завзято виступив Максимович в двох серіях статей (все в Рускій Бесѣдѣ): „Филологическія письма“ в р. 1856 і „Отвѣтныя письма“ в 1857, з нагоди відповіді Погодіна — тут він розбивав головню філологічні погляди Погодіна, тим часом як його теорії про українську міграцію присвятив статтю О мнѣшнѣхъ запустѣніяхъ Украины (1857). В поміч йому прибув потім Ол. Котляревський з статтю „Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянской земли или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV в.“ (Основа, 1862, передрукована в I т. його Собранія сочиненій), тим часом як теорію Погодіна постарав ся піддержати філологічними аргументами П. Лавровський (оден з моральних її батьків) в статях: „Обзоръ замѣчательнѣйшихъ особенностей нарѣчія малорусскаго въ сравненіи съ великорусскимъ“ (Ж. М. Н. II., 1859) і „По вопросу о южнорусскомъ языкѣ“ (Основа, 1861). Максимович відповів на них своїми „Новыми письмами къ М. П. Погодину о старобитности малорусскаго нарѣчія“ (День, 1863, всі три серії передруковані в III т. Собранія сочиненій), і снм закінчила ся перша стадія в історії сього питання. В ній особливо в'яснена була історична форма питання — безпідставність гіпотези про міграцію кийвських Волякоросів; в тім важна заслуга Максимовича, що розпоряджаючи далеко не повним матеріалом, усталив вірний погляд на справу.

Натомість фільольогічна сторона питання не була висвітлена відповідно, бо обидві сторони розпоряджали ще занадто бідним матеріалом, та й словянська діалектологія була ще тоді в зародках. Се було причиною, що теорію Погодіна відогріто наново як раз від фільольогічного кінця: зробив се Олексій Соболевский, тодішній професор київського університета, спеціаліст від історії „русского языка“. В 1883 р. він прочтав у київськiм історичнiм товариствi реферат: „Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вв.“; в нiм він виходив від спостереження, що в пам'ятках, які він уважав київськими, брак українських фонетичних прикмет (які знаходив у пам'ятках, що зачисляв до галицько-волинських), і на сiй підставі поповляв Погодiнську гіпотезу. Новиною в його рефераті була фільольогічна аргументація — історичну обстанову теорії Соболевский брав готовою від Погодіна, з тою ріжницею, що відсував залюднення Подніпров'я Українцями аж на XVI в. — се було консеквенство з його точки, але се-ж зводило цілу теорію ad absurdum (Погодiн добре розумів, що на XVI в. відтягати сеї колонізації не можна).

Реферат Соболевского викликав цілу бурю в київськiм історичнiм товариствi. З контр-рефератами виступили Антонович, Дашкевич, Житецький, з дрібнішими замітками — Наушенко, Мищенко, О. Левницький, Голубовский, Лучицький, Голубев (знову самі Українці, з вiйком проф. Голубева). На жаль, і реферат Соболевского, з тими додатками, які робив він, відповідаючи опонентам (ближше не піддержав його ніхто), і контр-реферати поглинилися недрукованими, подані були тільки короткі змісти їх в Чтенiях товариства (т. II). На ґрунті фільольогії XI—XII вв. Соболевский був сильнішим від своїх опонентів, оперуючи самостійно і старанно, хоч і односторонно простудійованим, на підставі рукописей, матеріалом: опоненти його тим не розпоряджали. Натомість на історичнiм ґрунті теорія Соболевского потерпіла сильні удари, особливо від проф. Антоновича, що перед тим оголосив розвідку, де виступав проти гадки про спустiнне Кієва й Кієвцями („Кієвъ его судьба и значеніє съ XIV по XVI столѣтіе — в Кієвськiй Старині 1882 р., передр. в I т. його Монографій), а відповідаючи на теорію Соболевского вказав на колонізаційний напрям з півночі на полудень України, як він представляєть ся в дiюстраціях в середині XVI в. Соболевский одначе вiстав ся при своїм погляді й розвинув його в своїх працях: Очерки изъ истории русского языка, 1884, Лекції по истории русского языка, 1888, і помельших статях — Источники кієвскаго говора, 1885 (Ж. М. Н. II., II), Къ вопросу объ историческихъ судьбахъ Кієва, 1885 (київ. Університет. Изв., VII), Населеніє України въ XII вѣкѣ (Ж. Старина, 1895), й ин.

Против фільологічної сторони теорії Соболевського тоді виступили ак. Ягіч (Четыре критико-палеографическія статьи, 1884, — з поводу Очерків, Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, 1889, з поводу Лекцій), з дуже основною критикою, що змусила Соболевського до деяких поправок в своїй теорії. Важного союзника він здобув в д. Шахматові (теп. академіку петербургським), що в своїй статі Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, 1894 (Русскій Филологическій Вѣстникъ) рішучо прилучив ся до теорії деревлянсько-полянсько-сіверянських Великоросів. Натомість поруч ак. Ягіча виступили в обороні українства київського говора його ученики Мочульський (теп. професор одеського унів.) і Ол. Колесса (львівського) з розвідками про Житие Савви (Мочульський — Къ исторіи малорусскаго нарѣчія: Житие св. Саввы, 1894 — Записки новорос. Унив. т. 62, Колесса — Dialectologische Merkmale des südruss. Denkmals a. d. XIII Jhdte Zitijs sv. Savy, 1896 — Archiv für sl. Phil., т. 18). З паперів неб. Потєбні опубліковано також і його критику теорії Соболевського (Извѣстія II отд. академії, 1896). Сам Ягіч вернув ся потім до сеї справи ще в своїх Einige Streitfragen (1898, Archiv für sl. Phil. XX). Нарешті проф. Крипський в Київській Старині 1898 і 1899 надруковав широку критичну статю (не скінчену): Филологія и Погодинская гипотеза, де зібрав багатий матеріал, хоч і без відповідної обережності в його збиранню й уживанню. Як стояла тоді справа в очах неангажованих у ній фільологів може служити показником вступна лекція київського фільолога Лободи, де він виразно виступив против теорії Соболевського (Унив. Изв., 1898, III). Нарешті під впливом критики, здасть ся — найбільше під впливом останньої статі Ягіча відступив від погодинської теорії ак. Шахматов: в новім обробленню згаданої своєї розвідки (Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, Спб., 1899 — з Ж. М. Н. П., IV) він признає й Деревлян і Полян українськими племенами, а що до Києва — каже: „у всякім разі ми не маємо причини не признати київської людности полуднево-руською, хоч вона в самім Києві була значно розмिशана иньшими руськими племенами“ (с. 25). Тільки сам д. Соболевський нічого не попускає в своїй „гіпотези“, і напр. в Věstnik-y slovanskych starožitnosti (виш. IV, 1900), рецензуючи статю д. Михальчука, гірко парікав, що Українці занадто беруть до серця „чисто археологічні питання“ і бачать „смертельного ворога в кождім, хто дозволить собі припускати (хоч би на солідних основах) в Князах XI—XIII в. племя великорусскої галузи“.

Серед істориків проба Соболевського відреставрувати „на солідних основах“ Погодинську теорію не зпайшла прихильників. Не тільки українські дослідники, а й иньші, що ближше займали ся історією Подніпров'я

в XIII—XV в., писали зі становища противного сій теорії — Зотовъ О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику и Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время (написано ще в 1884 р., але видруковано аж у 1893), Владимірській - Будаювъ Населеніе Юго-западной Россіи отъ половины XIII до половины XV в., 1886 (в ч. VII т. I Архива Югозападной Россіи — праця звернена головно против польських теорій, але виступає, хоч і здержливіше, також і против Погодінської). Детайлічний перегляд сього питання і критику аргументів про спустинне Київщини я дав в своїм Очерку исторіи Киевской земли, 1891, гл. VI — Киевская земля отъ монгольскаго нашествія до конца XIV в.; він вістаєть ся й досі найбільш повним переглядом питання в історичного боку, й до деяких другорядних аргументів і деталей відсилаю до нього читача і тепер. Загальний погляд на сю справу знайдуть читачі в томі III гл. 2 сеї Історії. Тут же хочу ще сказати кілька слів про теорію сіверянських Великоросів, яка виринула останніми часами на тлі давнійшої теорії Погодіна і Соболевского і представлена поважними іменами Ягіча і Шахматова.

Сеї гадки, що Сіверяне були Великороси, я не можу уважати инакше як уступкою, яку роблять вгадані учеві Погодінській теорії. Зовсім виразно видно се у д. Ягіча: відкидаючи гадку про полянських Великоросів на тій підставі, що тяжко припустити такий великоруський клин на правім боці серед української колонізації (сеї довід, видко, по тім вплинув і на д. Шахматова), ш. автор пише: „За Дніпром на широкім просторі до сходу і півночі могла мати свою арену уже ниньша, полуднева східня група племен або діалектів — се признаю я охочо; Сіверяне Найдавнішійшої літописи могли й язиково відрізняти ся від осадників правого боку Дніпра“ (Einige Streitfragen с. 30).

Ш. академік, як бачимо, не вказує на те ніяких мотивів, тільки припускає можливість такого припущення, а властиво — по просту ділить спірну територію між прихильниками і противниками Погодінської теорії, не даючи аргументів. Д. Шахматов пробує аргументувати: вказує на політичну окремішність Сіверян від Полян, на доказ їх етнографічної особистости: „Припустити, що Сіверяне були одноплеменниками Полян й ниньших полуднево-руських племен, не маємо підстави: політична історія Чернигова — з одного боку, Переяслава, що став отчиною володимирських князів — з другого, виразно, думаю, свідчить, що Сіверяне й Поляне ніколи не могли сотворити спільного племінного центра, а пізніше — коли Русь розпадала ся на області, утворити одну спільну область“ (Къ вопросу объ образованіи рус. нарѣчій с. 25). Розумієть ся, се аргумент зовсім слабкий: політична особистість не доводить приналежности до двох етнографічних груп; найліпшим доказом той

сам Переяслав, що все стремів до політичної особистості від Сіверян і для того піддаєть ся суздальським князям, з котрими все мали свої пограничні рахунки князі чернігівські; його ціль чисто політична: відокремити ся політично під управою династії далекої, котра не прилучить його як додаток до котрогось з сусідніх князівств (див. т. II гл. 5). Не сильніші й інші аргументи, наведені автором на поперте теорії сіверянських Великоросів. Я не буду спиняти ся тут по них, бо розбираю їх докладніше в статі: Спірні питання староруської етнографії, що має вийти в петербурьскім збірнику статей з славістики. (Нор. також мої замітки, висловлені д. Ягічу в листі на його запитання і подані ним в його статі Einige Streitfr. с. 30, і в моїй рецензії на сю статю — Записки т. XXVI с. 6).

Ак. Шахматов зачисляє при тім до Сіверян усю лівобічну людність. Як вказано, ми не маємо підстави розтягати її на нижнє Дніпро або на Подонє. Одначе таке або сяке рішення справи етнографічної приналежности для Сіверян, рішає її й для людности Подоня: коли Сіверяне належали до полудневої групи, то не могла належали до північної й людність Подоня або нижнього Дніпра. Думаю, що фільольоґи що розпрощали ся з теорію київських Великоросів, приглянувши ся до справи, дуже скоро дадуть спокій і сіверянським, а з тим і скінчить своє існування гіпотеза про те, що східні часті нинішньої української території були залюднені давніше племенами великоросійської групи.

35. Література про Уличів (див. с. 177).

З чималої літератури про Уличів вичислю лише головніше: з давнішого Шафарика II. 28. 12 і Надеждіна О положенні города Пересѣчна в Записках одеського історич. товариства т. I, з новішого: Ламбіна Славяне на сѣверномъ Черноморьи — Журналь Мин. Нар. Просв. 1876, V і VI і прихильна рецензія Вичкова в Отчеті о XIV присудженні наградъ гр. Уварова; Голубинского Ист. рус. церкви I. 1 с. 37—8; Барсова оп. с.² гл. V; Дашкевича Замітки по історіі литовско-русского госуд. с. 65 і далі; Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ с. 17 і далі; Соболевского в Чтениях київ. істор. тов. т. V с. 3—4, Партницького Кто были і де мешкали Угличі — Діло, 1893 ч. 21, і йогож: Кто были руські толковники (ib. ч. 16); Філевича Історія с. 290 і далі; мое Барское староство с. 9—10; Шахматова оп. с. с. 19—20; Веселовского Изъ історіи герман. и слав. передвиженіи — Извѣстія отд. рус. яз. 1900, I. с. 20.

Звичайно задачею в сій справі ставили — вияснити дійсну форму імени племені і на основі її означити територію. Хто приймав форму „Угличі“, шукав „угла“, і знаходили його в „углі“ — „Угличес, Буджан, між Дунаєм і морем (напр. Надеждін, Голубинский, Партницький, Філевич),

або між Дніпром і морем (Веселовский) або в річках — Углі, генерішній Орелі, на лівім боці Дніпра (Шлецер III с. 9, Партицький), або Ігулі та Ігульці, на правім (Ламбін). Хто приймав форму „Улучі“, шукав „луки“ — заворота моря або ріки (Дніпра — Філевіч). При тім одначе не звернено увагу на неймовірність такої назви — від „угл“, або від географічного закривлення, котре ми вигідно собі оглядаємо на невеликій мапі, але яке зовсім не виступає так виразно в реальній конфігурації території.

Ламбін, основно розібравши звістки про осадн Уличів на Дніпром, не відважив ся звести до них всіх звісток про Уличів і варіантів їх імени та виставив гадку про особність наддніпрянських „Угличів“ (він приймав сю форму) від західніх Уличів, уважаючи їх зрештою за дві галузи одного племенн. Д. Соболевский, порівнюючи варіанти імен, признав основною формою „Улуччів“ і се імя звязав з Лучьском. Правда, він не перший впав на таку гадку — пор. нотку (нову) на маргінесі Тверської літоп. (с. 23): „від них повинний називати ся Луцьк“ або інтересний, але невпевний варіант „Російської літописи по Софійському списку“ (1795 р., дуже недбале виданнє): „Лучале“ (пор. Шлецера I с. 212); але в науковий оборот війшла вона з статєю Соболевского. В своїй книжці про Барське староство, і потім в I вид. Історії я прийняв сю гадку, хоч і з значними змінами — скомбінував її з деякими гадками Ламбіна та висунув наперед звістку Константина Порфиродного. Діло в тім, що так як Ламбін, положивши натиск на дніпровську колюнізацію, не відважив ся приложити до неї інших звісток про Уличів, так Соболевский, звязавши їх з Лучьском, зовсім вирік ся дніпровських Уличів. Переминюючи інтерпункцію в тексті літописи, він читає: „Къде ные Великыне а Улучичи. Тиверци...“ Таким чином Улучичі в нього стають частиною Дулібів, а звістку про міграцію Уличів він відкидає зовсім. По праці Ламбіна се був рішучий і нічим не оправданий крок назад. При поправці Соболевского Тиверці по тексту полудневої редакції зайняли-б увесь край від Дніпра до Дуная, а Соболевский сам справедливо признав, що ріжницю в словах обох редакціях не можна витолкувати похибкою писця: се свідомо поправка чоловіка, який знав, що писав. Слова новгородської версії про перехід Уличів і означеннє їх території в полудневій версії попереають себе посполу, і признаючи певну плутанину в сїм означенню, ми ніяк не можемо відкидати їх вказівок для визначення території Уличів. Самий факт, що всі, можна сказати, кодекси суздальської редакції поправлені за поправкою полудневої, теж може мати своє значеннє: навіть лекція Лавр. „сѣдяху бо по Диѣстру“, може бути поправкою, замість: „сѣдяху по Бѣ Диѣстру“ — по Богу и Диѣстру (так реставрує, припускаю — незалежно від його здогаду в I вид. Історії, се місце і ак. Шахматов, I. с.).

Чому я відстуную тепер від гадки про зв'язь племінної назви Улучів чи Улучичів з Луческом — я пояснив в тексті: прийшло ся б признати, що Улучі поставили ністо, назвавши його по іменн своїм, і потім від іменн його звали ся подібно-ж Лучанами. Тому й говорити про племя Лучан — як говорять тепер часом дослідники (нпр. цитована розвідка Е. Мельник), властиво не можна — се ледво чи племінна назва.

36. Література західньої границі української кольтонізації (с. 188).

Про польсько-руську границю в Галичній див. стару, але не зовсім перестарілу (принаймні досі не заступлену чимсь ліпшим) працю Зубрицького *Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien*, 1849, с. 23, Czörnig *Ethnographie der österreichischen Monarchie I* с. 49 і далі, йогож *Ethnographische Karte*, 1855 (арк. 2) і менше виданне 1866, Ficker *Die Völkerstämme der Oesterreich Monarchie*, 1869, Le Monnier *Sprachen - Karte von Oesterreich-Ungarn*, 1888, *Wiadomości statystyczne* т. XIII, *Rocznik statystyki Galicyi* т. IV (перевсь 1890 р.), Шематизм Черевиської епархії (особливо 1879 р., з історичними вказівками), Головацькій *Народныя пісьни Галицкой и Угорской Руси* ч. I (вступ), йогож *Карпатская Русь* в Ж. М. Н. П., 1875, VI (з наукового погляду не багато інтересного), А. Д(обрянский) *О западных границах Подкарпатской Руси со врем. св. Владимира* Ж. М. Н. П. 1880. III (для польсько-руської границі тут по Зубрицькім теж не багато нового), І. Верхратський — інтересна монографія про Заішанців в *Записках Наукового товариства ім. Шевченка* т. III, *Potkański Granice biskupstwa krakowskiego* — *Rocznik krakowski*, IV (детальнішу студію автор заповідає на пізнійше).

Про польсько-руську границю між Вислою та Бугом писалось чимало, але шкодив публіцистичний елемент, що домішував ся сюди й не раз дискредитував самі факти. Згадаю що важийше про північну українську границю. Для історичної етнографії — Барсов² т. V і VI. Крыжаковскій *Русское Забужье* — *Собрание сочинений* т. II. Лонгиновъ — *Червенские города*, 1885. Площанскій — *Акты големскихъ судовъ XV—XVII в. въ пль указаніяяхъ для исторіи и этнографіи русскаго Забужья* (*Труди IX з'їзда т. I*) в *Холмская Русь*, I—II, 1899. Филевичъ — *Исторія древней Руси* I с. 239. *Potkański Kraków przed Piastami* I. с. с. 106 (про неї див. *Записки Наук. Т. ім. Ш.* т. XXVI, бібл.). Дещо інтересне, хоч і не дуже, і не багато, можна знайти часом в *Памятниках старины въ западныхъ губерніяхъ* (статі Шодковича і Лонгінова в VIII т., кілька дрібних статей в т. VII) і в більш популярних: *Холмская Русь*, вид. Батюшкова, 1887, *Гербачевского Русскія древности и памятники православія Холмско-Подляшской Руси*, 1892. Про сучасні етнографічні відносини: Шафарика *Slovanski parodoris*, етнографічні мапи — Рітша, Кояловича (в *Документахъ объа-*

сняючих історію Західного краю, 1865), Щобальского Забужная Русь, Народонисна карта д-ра Величка, Карского — як нижче; про altera parte — див. монографію Плешиньского Воjarzy międzyrzeczu (Biblioteka „Wisly“, XI), властиво долучену мапку, де в Радивських повіті польські села виступають островами серед руських осад. Далі — Микуцького Отчеты въ IV т. Извѣстій пет. академіи с. 110, Михальчука Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи (Труды этногр. експедиціи VII), Григорьева О малорусскихъ говорахъ Сѣдлецкой губ. — Древности-Труды славян. ком. моск. археол. общества т. III. Соболевского Опытъ русской діалектологіи I с. 69—70 і Живая Старина 1892, II. Карского Матеріалы для изученія сѣверно-малор. и переходныхъ говоровъ (Изв. отд. рус. яз. 1898, III), Къ вопросу объ этнографической картѣ бѣлорусскаго племени (ib. 1902, III) і що йно випущена його праця: Бѣлоруссы т. I. Введеніе къ изученію языка и народной словесности, 1903 (Віленскій временникъ т. I).

Про руську кольонізацію на полудень від Карпатів: Срезневскій Русь Угорская (Вѣстникъ рус. геогр. общ., 1852, IV). Czörnig I с. 45 і далі, III с. 147 і далі. Biderman Die ungarischen Ruthenen, I і II, 1862—7. З палерів Жеґоти Паулі (записки про Угорську Русь) — Записки Н. Тов. ім. III т. XXVI, miscell. Ламанскій Славяне въ М. Азій і т. и., 1859. Rösler Rumänische Studien гл. VII. Васильевскій Византия и Печенѣги Ж. М. Н. II. 1872, XII (дод. II). Успенскій Образование второго Болгарскаго царства, 1879, дод. V. Д(обрянскій) в Ж. М. Н. II. 1880 III (про Спіш). Гротъ Моравія и Мадьяры, 1881, гл. II. Кочубинскій Отчетъ в Записках одесского університета т. XIII, XVIII, XX, Славянская рукопись Пештскаго музея — Р. Филол. Вѣстник 1881, I, Расселеніе Славянъ IX в. (мала) і особливо: О русскомъ племени въ Дунайскомъ Залѣсѣ в Трудахъ VII з'їзда т. II. Річ Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 і особл. Die dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren, Sitzungsberichte der Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften, 1888. Филевичъ Угорская Русь (Варшав. Университ. Извѣстія 1894, V), статі в Ж. М. Н. II. 1895, введені потім в його Історію древней Руси I, с. 143 і далі і „Отчетъ“ в Варшавскихъ университет. извѣстіяхъ 1896, VIII. Соболевскій Какъ давно Русскіе живутъ въ Карпатахъ и за Карпатами (Живая Старина, 1894). Кулаковскій Гдѣ находилась вичинская епархія константинопольскаго патріархата — Византийскій Временникъ 1897 с. 327 і далі (про дунайську Русь).

Про сучасну Угорську Русь мапи Черніта, Le Monnier, Величка. Фікер, Головацький ор. с., Fényes Die Statistik des königr. Ungarns, 1843, Волланъ Угорорусскія пѣсни, 1885. Петровъ Запѣтки по Угорской Руси Ж. М. Н. II. 1892, II. Leipen Die Sprach-Gebiete in den Ländern der ungarischen Krone, 1896. В. Гнатюк

Hungaro-ruthenica, 1899 (відбитка критичних заміток в XXVIII т. Записок) і Rusini v Uhrách (Slov. Přehled, 1899). Balogh A népfajok magyarországon, 1902 („Народи Угорщини“, на підставі перепису 1890 р.). A magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902 („Перепись людности в краях угорської корони, в 1900 р.“). Томашівський Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики (Записки Наук. т. ім. Ш. т. LVІ); незадовго має появиться в петербурзькій збірнику статей в славистики йогож студія про угорсько-руську територію.

Велика література розвинула ся останіими роками спеціально про західню русько-словянську границю; вчислю лише що важііше: Akeji viery sú Slováci — статі в Slovenské Pohľady 1895 і 1896. Соболевскій О границѣ Русскихъ и Словаковъ въ Угорщинѣ (Ж. Стар. 1895). Ol. Broch, Studien von der slovakisch-kleinrusischen Sprachgrenze im östl. Ungarn, 1897. В. Глатюк Русини Пряшівської епархії та їх говори (Записки т. XXXV), Словаки чи Русини (ibid. т. XLII). Niederle Národopisná mapa uherskych Slovaků na základě sčítaní lidu z roku 1900, р. 1903, йогож к спору о рускослованскé rozhraní v Uhrách (Slov. Přehled, 1903) і Ještě k sporu о рускословенской hranici v Uhrách (ibid. 1904 г. 6).

37. Рух української людности на польсько-українським пограничю по переписах (див. с. 189).

Навожу в VII т. Podręcznik statystyki Galicyi, XIII т. Wiadomości statystyczne і Rocznik statystyki т. IV процентові цифри людности, що уживає польську і руську мову, та людности руського і латвійського обряду в західніх повітах:

	1890		Приріст в р. 1880—90 в %				приріст (або убуток) в %	
			Русинів		Поляків		Русинів в 1890—1900	
	% руської мови	% обряда руського	по мові	по обряду	по мові	по обряду	по мові	по обряду
Новий Торг	3.04	3.06	5.53	1.33	6.07	6.11	-0.16	-0.23
Новий Сонч	13.82	13.91	7.29	6.31	14.71	13.28	-2.20	-1.04
Грибів	18.91	18.85	9.80	5.96	6.01	7.34	-0.59	-0.73
Горляці	25.28	24.50	1.61	2.75	9.95	8.52	-0.12	-0.47
Ясло	9.92	9.50	-10.61	3.67	7.40	5.15	+2.02	+0.97
Коросно	16.54	16.45	-20.46	5.70	16.09	8.79	+4.51	-0.46
Веревів	11.92	15.44	12.19	8.16	1.52	1.53	+1.04	+0.35
Ряшів	0.18	1.46	-79.63	-20.45	9.90	10.19	+0.10	+0.51
Ланцут	3.00	5.68	30.16	5.91	9.01	9.76	-1.04	-0.60
Нисько	0.06	2.07	—	0.41	7.08	10.21	-0.02	+0.44
Сявок	50.58	52.05	4.63	6.63	14.14	9.69	-0.04	-0.42
Перемишль	48.81	51.02	20.01	14.85	45.38	71.85	+0.42	-0.26
Ярослав	33.55	41.01	97.29	18.70	-6.21	15.08	-0.23	-2.57

38. Слідн Руси в Семигороді (див. с. 197).

1802 р. вийшла брошура Вольфа De vestigiis Ruthenorum in Transilvania; тут описувались остатки Русинів в с. Reussdorflein, 20-

дикий і Малий Cserged, Bongrad; Вольф всього рахував 130 родин, але його референт в Siebenbürg. Provinzialblätter 1807, II підносить це число до 200. Про ці останки писали в XVIII в. Бел і Бенке, і на поч. XIX Едер — див. про них у Філевича Отчет і Історія 1 гл., у Кочубинського в Трудах с. 37 і далі. Надіждіи, що побував в Семигороді на початку 40-х рр., уже не застав сих Русинів, але підпис значіне сих руських осад для історії руської колонізації (О путешествіи по южн. славян. землямъ, Ж. М. Н. П. 1842 кн. IV—VI): „я зовсім переконався, незаперечними доказами, що руська стихія ішла на полудневий захід, по обидва боки Карпата, аж до Дунаю, довгі часи перед приходом Мадьярів в Панонію“; на потвердження він вказував на семигородських Русинів, і сією подунайською Русією уважав можливим пояснити літописні легенди про міграцію Словян з над Дунаю, про подорож Кля й т. и. — с. 103—5. Одначе норманізм, устами Кушкіа в Berufung der Schwed. Rodsen (гл. V), виключив угорських Русинів в історії давньої руської колонізації. З другого ж боку теорія Шафарика (II § 30), що семигородські Словяне були Болгари, вплинула також на те, що сю руську колонізацію Семигорода спущено з ока. Публікуючи в перше тексти в Чергеді (Denkschrift віденської академії т. VII, 1856), Мікльосич признав їх болгарськими, але потім відступив від цієї гадки і чергедські тексти признав пам'яткою мови „дакійських Словян“: Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen (Denkschrift т. XXXIV с. 125—6 тут видано тексти Едера), теж Vergleichende Grammatik III. 201, Alt-slovenische Formenlehre XXV. В 1859 р. в своїх „Словянах в М. Азії“ виступив з загальними увагами проти Кушкіового погляду Ламанський, але питання про загадкову руську колонізацію в Угорщині ввинуло наверх знову тільки завдяки Реслеру, коли в 1871 р. вийшли його Rumänische Studien; за ним піднесли гадку про стару руську колонізацію на Дунаю Васілевський (1872), Успенський, Грот, а Кочубинський і Ніч оперли сю гадку про руську колонізацію Семигорода на фактах. Одначе справа не порішена остаточно. Супроти руської теорії стоїть болгарська, що не бачить поза Болгарами Русинів і готова руське імя тих останніх Семигородських Русинів уважати нелорозумінням (Мілетіч). Воно фактично дуже заплутує справу той факт, коли мова останніх семигородських „Русинів“ справді показується болгарською; але в усякім разі справа руської колонізації Семигорода може і повинна навіть бути трактована неважливо від тих останків. Проф. Ягіч, що в рецензії праці Філевича досить скептично висловився про руську теорію (Archiv XIX с. 237), в новійшій розвідці (Archiv. XX с. 22—3) признає певним фактом, що в Семигороді Русь стрічала ся з Болгарами.

39. Література словянського побуту й культури в епоху розселення (див. с. 213).

Лінгвістичні дослідні досі грають першу роль в сій справі. Але вони лишаять ще багато бажатв. По коротких екскурсах в загальних працях, як Ягіча *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, і особливо Воцеля *Pravěk země české*, дав просторий розділ в своїй праці *Krek Einleitung*² с. 108—183, вийшла спеціальна (не скінчена) праця проф. Будиловича (*Первобытныя Славяне въ ихъ языкѣ, бытѣ и понятіяхъ по давнымъ лексикальнымъ. Исслѣдованія въ области лингвистической палеонтологіи Славянъ*, ч. I, вип. 1 і 2, К. 1878—9, ч. II в. 1, К. 1881) і монографія про словянську фльору — *Šulek Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a napose Hrvatah* (*Rad. jug. akad.*, т. 39). Праця Будиловича була неприхильно оцінена критикою, але дає багатий запас матеріалу. Креку О. Шрадер (*Sprachvergleichung*² с. 84) закидає теж „западно високу гадку про прасловянську культуру“. Але з другого боку й німецькі дослідники культури значно знижали рівень словянської культури, толкуючи все язикові подібности як словянські запозичення з німецького. Се треба сказати й про новіші дослідні над спільними словами у Словян і Германців: С. Uhlenbeck *Die germanischen Wörter im Altslavischen* (*Archiv für Sl. Philologie* XV), Н. Hirt *Zu den germanischen Lehnwörter im Slavischen und Baltischen* (*Paul u. Braune Beiträge zur Gesch. d. deutschen Sprache*, XXIII). Не свобідні від сього і такі незвичайно цінні для студійовання давнього побуту загальніші праці як Hehn *Kulturpflanzen und Haustiere*, O. Schrader *Sprachvergleichung und Urgeschichte*², *Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde*. Словянські лінгвісти, протестуючи против надуживань теорії запозичень, самі одначе ідуть сею протоптаном стежкою — див. шпр. Brückner *Cywilizacja i język*, 1901, с. 30 і замітки до його власних лінгвістичних об'ясень у Ягіча в *Archiv* XXIII с. 536—7. З словянських праць про язикові запозичення — се незвичайно важне для культурно-історичних дослідів явище, назву ще давнійшу роботу Мікльосіча *Die Fremdenwörter in den slavischen Sprachen*, і поправки до нього Matzenauer-а *Cizi slova ve slovanských řečech*, та новішу розвідку С. Станоевича *Гипотеза о славянскихъ заимствованныхъ словахъ изъ германскаго* (*Сборникъ статей посвященныхъ* О. О. Фортунатову, 1902 — про хронологію й історичну обстанову словянських запозичень в германських мов).

Праці Шрадера з методологічного погляду цікаві тим, що він стараєть ся комбінувати факти лінгвістики не тільки з відомостями історичних і літературних джерел, але також з фактами етнології і археології. Але в курс пішов археологічний матеріал старших епох, а до-

війших часів — дуже мало, і взагалі метод Шрадера захилюється досить поволі.

В своїй Історії Київщини, виданій в р. 1891, я старався дати начерк староруського побуту на підставі фактів історично-літературних і археологічних. В сій напрямі не бачу аби пішли новіші дослідники староруського побуту (хіба в монографіях поодиноких земель, що виходили потім в Квіві, проявляється така-ж тенденція). Зрештою на сій полі останніми часами рух досить слабкий. Археологічний матеріал, що зростає з року на рік, лишається дуже мале обробленим і не зведеном в систему. Загальний, але дуже коротенький і через те розуміється — побіжний образ східнослов'янської культури на підставі археологічного матеріалу дав недавно проф. Антонович в виданню В. Ханенка Древности Придніпровья кн. V п. т. „Черты быта Славянъ по курганнымъ раскопкамъ“ (кн. 1—6). Інтересний реферат був предложений проф. Завитневичом на останнім археологічним з'їзді — О культурномъ впливѣ Византии на бытъ русскихъ Славянъ курганнаго періода — Ізвѣстія с. 90, але досі не видрукований. Було-б дуже пожаданим, аби він заохотив і інших до подібного монографічного оброблювання археологічного матеріалу. Взірці такого монографічного оброблення, дуже солідного, дав ще в 80-х рр. проф. Анучин — його реферати О древнѣмъ лукѣ и стрѣлахъ — в Трудахъ V археол. съѣзда, О нѣкоторыхъ формахъ древнерусскихъ мечей в Трудахъ VI съѣзда; але робота в тій напрямі ажь не пішла (на XI з'їзді предложив велику працю про східноєвропейську кераміку Городцов — Русская доисторическая керамика, Труды т. I, але за систематикою, дуже нескладною, заведеною ним, годі в тій матеріалі з'орієнтувати ся). Тим треба по часті оправдати, що історична наука все ще не може зійти з історично-літературного ґрунту, на яким досліджували староруський побут старші історики — як нпр. Соловьевъ, Бестужевъ-Рюминъ й інші в своїх курсах історії давньої Руси.

З інших слов'янських племен — недавно почав виходити закромний на ширшу віру, хоч і досить механічно зроблений курс І. Смірнова Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ (1 частина вийшла особно 1900 р. в Кавани, далі друкується в Записках казанського університету). Легковажачи лігвістичний матеріал, він опирається окрім історичного матеріалу на фактах етнографії й фольклору, а також археології, хоч і не все зручно використовує їх. Більше старої методи держить ся інший, короткий начерк Smičiklas Cultus- und Culturanfänge der Croaten (Donauländer рік I). Популярно й не солідно зроблений начерк: A. Lefèvre Germanes et Slaves, origines et croyances, 1903, Париж. Спеціальніша література вказана наше при поодиноких пи-

танях. З круга загально-індоєвропейської культури в доповненні до названих праць О. Шрадера вкажу ще студії Гірта, що стоїть не в однім на відміннім становищі: *Die vorgeschichtliche Kultur Europas und der Indogermanen* (Geogr. Zeitschrift, IV), *Die wirtschaftlichen Zustände der Indogermanen* (Jahrb. f. Nationalökonomie, 3 serія т. XV), З історії культури взагалі: *Bücher Der wirtschaftliche Urzustand*², 1897; Grosse *Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft*, 1896; Höck *Der gegenwärtige Stand unserer Kenntnis von der ursprünglichen Verbreitung der angebauten Nutzpflanzen* (Geogr. Zeitschrift, V); Buschan *Vorgeschichtliche Botanik der Kultur- und Nutzpflanzen der alten Welt*, 1895; Hahn *Die Hausthiere und ihre Beziehungen zur Wirtschaft des Menschen*, 1896, і *Ursprungsgeschichte und Entsehungsweise des Ackerbaues* (Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde).

40. Література монетних находок (див. с. 245).

Археологічні мапи: Київської й Волдиської губ. Антоновича (в показнику при них вказані монетні находки по категоріям), Подільської Січинського, Херсонської Ястребова (Опыт Обзорѣнія древностей Херсонской губ.); була предложена на Харківський з'їзд також мапа Харківської губ. Багалія, й певне вийде не задовго. Б'яшевській Монетные клады Киевской губернии, 1889. Данилевичъ Монетные клады Киевской губ. до первой четверти XV в. (Труды IX съѣзда т. I). Ляскоронскій Находки римскихъ монетъ въ области средняго Приднѣпровья (Труды XI съѣзда т. I). Марковъ Топографія кладовъ восточныхъ монетъ (зачала ся друком, але не вийшла досі). Самоквасовъ Исторія русскаго права, 1884, т. II с. 170—9 і О происхожденіи русскихъ и польскихъ Славявъ и причинѣ появленія плодовъ римскихъ монетъ въ землѣ древнихъ Руссовъ и Ляховъ — Труды VIII съѣзда т. III. Péc Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 276 і далі. Поодинокі важні находки див. іще: Російскій историч. музей с. 598—600; Труды Киев. дух. академіи 1880, VIII с. 585; Археологическая лѣтопись Южной Россіи 1899 р. с. 54, 1903 р. с. 60, й ин.

Самоквасов толкував сі монетні скарби тим, що їх рознесли Словяне, емігруючи з над Дунаю (він приймає літописну теорію дунайської правітчини). Ляскоронскій думає, що сі монети добували ся не так торгівлю, як війнами і нападами на римські землі. Се друге об'ясненне в часті оправдане. Але люде з середнього й горішнього Подніпровья на римські землі певне не ходили, і римські гроші до них доходили тільки через торговлю.

41. Торговля давньої Руси (див. с. 245).

Про давню руську торговлю з старших праць назву: Rasmussen *De Arabum Persarumque commercio cum Russia et Scandinavia*, 1825;

Савельева Мухаммеданская нумизматика въ отношеніи къ Россіи, 1846; Григорьева О куфическихъ монетахъ находимыхъ въ Россіи (в збірн. Россія и Азія). Далі: Аристова Промышленность древней Руси, 1866, гл. 4; Бестужева-Рюмина Русская исторія I с. 261 і далі; Хвольсона Извѣстія иби-Даста 1869, спеціальний екскурсе про східню торгівлю с. 158 і далі; Heyd Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, I, 1879 с. 65 і далі (французький переклад Рело, вид. 1885 р. в Липську, з деякими доповненнями); Забѣльнъ Исторія русской жизни II гл. 7; Babelon Du commerce des Arabes dans le nord de l'Europe avant les croisades 1882 (не багато); Ключевскій Боярская дума, 1883 і його-ж статі в Русской Мысли 1880 р.; Pič Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 с. 268 і далі; Jacob Der nordisch-baltische Handel der Araber, 1887 і пізнійші видання сеї праці — Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern, 1891, і Die Waaren beim arabisch-nordischen Verkehr im Mittelalter, 1891; моя Исторія Київщини с. 385 і далі; Голубовскій Исторія Сѣвер. земли с. 31 і далі й Ист. Смоленской з. с. 100 і далі; Kuun Relatum Hungarorum cum oriente hist. antiquissima, 1893—5.

Для північної торгівлі (факти пізнійші, але вони можуть служити для з'ясування й давніших відносин): Бережковъ О торговль Руси съ Ганзою до к. XV в., 1879 і статі його-ж і Тихомірова в Ж. М. Н. II. 1887 р.; Никитскій Исторія экономического быта В. Новгорода, 1893 с. 24 і далі; Buck Der deutsche Handel in Nowgorod — Jahresbericht der Anna Schule, Слб. 1895.

42. Сучасний український антропологічний тип (див. с. 271).

Антропологічні студії над українсько-руським типом дуже ще неповні і нечисленні, що найважливіше — поминено пайлітше законсервоване від не-слов'янських впливів українське Полісе (див. Записки XVIII, бібл. с. 54). Тому всі означення українського типа поки що можуть ставитись і прийматись тільки з великими застереженнями.

Д. Апуцін, оден з найвизначнійших антропологів Росії, дає таку характеристику фізичного типа Українців-Руснів: Українці з фізичного погляду відрізняють ся від Білоруснів і Великоросів середньої Росії насамперед своїм зростом, в середнім вищим на 1—4 ст. (по військовим датам імперії 1874—83 рр.); хоч такі величини середнього зросту стрічають ся і в декотрих великоросійських повітах, але на Україні нема малих величин (163—162 ст.), досить розповсюджених в повітах середньої Росії. Друга відміна — се більший процент темноволосих (60—70%), темнооких (хоч не рідкі й синьоокі) і темношкірих, в порівнянню з Білорусинами і Великоросами, а ще більше — в порівнянню з Поляками. Трохи довші ноги (особливо бедра). Голова, і абсолютно і в відносинах

до зросту, невелика (теж і внутрішність черепа), чоло і ніс теж, нижня третина лиця має в порівнянні більші розміри. Що до форми — голова коротка й широка (брахікефальна) переважає, трохи більше ще ніж у Поляків і Великоросів; іноді помічають ся досить високі, випуклі чоки і широкий відступ межі очима, трохи низьке перенісе. — Енциклопедическій словарь, вид. Брокгауза і Ефрона, т. XVIII, Малороссы.

Д. Гильченко, опираючи ся на дотеперішніх студиях, загальними ознаками Українця признає: високий зріст, яскорожевий колір шкіри, темне волосє і очі яєних відтінків, але при тім зазначає, що вагання темного типу дуже велике (6—39%); про такі ознаки як високий зріст і брахікефалія каже, що й вони ще вимагають перевірки, особливо з огляду на великі варіації українського типу по місцевостям; ясний тип він уважає сильнішим, здатнійшим до життя, бо має більші розміри груди, і признає його за початковий. — Кубанські козаки, антропологическій очеркъ (Извѣстія импер. общества естествознанія, антропологін и этногр. т. XC, 1895). Талько-Гринцевич, зібравши досить великий матеріал головню в полудневій Київщині, констатує перевагу яєноволосого типу (57%) над темноволосим (42%), чистих блонднів (20%) над брунетами (25%) — Charakterystyka fizyczna ludu ukraińskiego, Zbiór wiadomości т. XVI. Що до форми черепа, то в недавно виданій брошюрі д-ра Пантюхова „Куреневка“, К. 1904, подають ся впр. такі результати помірив чоловіків з Київ. губ. з 1902 р.: доліхокефали й мезокефали дають 43,8%, доліхокефалів (границя 77) — 14,6! Все се показує, як ще мало простудійовані навіть найбільш кардинальні фізичні прикмети сучасного Українця.

В иньшій, повійшій своїй праці: Вѣсь головного мозга и нѣкоторыхъ его частей у разныхъ племень Россіи (Труды москов. антропол. отдѣла т. XIX) др. Гильченко підііє іще одну антропологічну прикмету: меншу вагу мозку у Українців в порівнянні в Великоросами і Поляками. Опублікована разом з сими статя Воробьева — Матеріали для антропологін великорусскаго населенія нѣкоторыхъ уѣздовъ Рязанской губ. (ib.) вказує також на те, що Українці мають менший поземний обвід голови (563—546) ніж Великоросіяне (568—2) і Поляки (567), і меншу довжину чола (179—175, у Великоросів 182). Сі спостереження, прийнятї, як бачимо і в характеристику проф. Анучіна, опирають ся одначе ще на дуже малім матеріалі.

Питанням про археологічний словянський тип на підставі археологічного матеріалу перший серіозно зайняв ся головню Богданов і уважав початковим тип вузьколиций довгоголовий (лєнтопрозонний доліхокефалізм); його статі: Матеріали для антропологін курганнаго періода

Москов. губ. (1867, Извѣстія моск. общ. люб. естествозн. т. IV), Описаніе курганнихъ череповъ Смоленской губ. (Антропол. выставка, II), Курганніе черепа области древнихъ Сѣверянъ (з над Псла, *ibid.*), Черепа изъ старыхъ московскихъ кладбищъ (*ibid.*), Древніе Кіевляне, по ихъ черепахъ и могилахъ (*ibid.* т. III), Курганніе жители Сѣверянської земли (*ibid.*), Доисторическіе Тверитяне по раскопкахъ кургановъ (*ibid.*), Древніе Новгородцы по ихъ черепахъ (*ibid.*), Къ краниологін смоленскихъ курганнихъ череповъ (*ibid.* т. IV); про дослїди його над черепами давнїйшихъ часів див. вище с. 483 і 486. Результати дослїдів він звів і подав у своїм рефераті *Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale* (Congrès international à Moscou, I). Дослїди Богданова мають ту слабу сторону, що вони часом опертї на вчисленнїм матеріалї, а головнїо — що він розпоряджав черепами в чужих розкопок і не бувши сам археологом, не дуже застановляв ся над критерієм словянства тих могил, в котрих були ті черепи (для нас особливо вартні його помїри сїверянських і кївських черепів). Але його спостереженнє, що в старих словянських могилах переважав довгоголовий тип, знайшло собі потвердження в новїйшихъ рослїдахъ східнословянськихъ могил. Антропологїчні помїри в українсько-руської території, окрім тих праць Богданова, подані в отсихъ публікаціяхъ: Антоновичъ *Раскопки въ странѣ Древлянъ — Матеріалы по археологїи Россїи ч. 11 і Раскопки кургановъ въ Западной Волини* (Труды XI сѣзда I). Гамченко *Житомирскій могильникъ, 1868, Городище и могильникъ на р. Корчеватый* (Труды IX сѣзда т. II) і *Раскопки въ бассейнѣ р. Случи* (Труды XI сѣзда т. I). Мельникъ *Раскопки въ землѣ Лучанъ* (*ibid.*). Покровский *Антропологическія даннїя о типѣ череповъ изъ волинскихъ кургановъ* (*ib.* т. II — резюме, результати вїйшли в статю п. Мельник). Talko - Hryncewicz *Przyczynki do poznania swiata kurhanowego Ukrainy* (Матеріалы антропологично-археологичне т. IV (деревлянскї й „полянскї“ могили — помїри останнїхъ поисованї тип, що сюди введенї й деякі чорноклобудькї похорони). Поповъ *Анатомическое изслѣдованіе костей, найденныхъ при раскопкахъ кургановъ Харьковской губерніи, реф. II — кости в Ницахьского могильника* (Труды предварит. комитета XII сѣзда т. I).

Загальнїйші роботи, крім вгаданого реферата Богданова, — Niederle *K otázce o původním typu slovanském* (Ateneum, 1891), *O původu Slovanů, 1896, Slovanské Starožitnosti I, 1902* (гл. 2). Sergi *De combien le type du crâne de la population actuelle de la Russie centrale diffère-t-il du type antique de l'époque des courganes?* (Comptes-rendus du XII congrès international de medecine, II, 1899).

Згадаиа праця Нїдерле *O původu Sl.* з цілою рішучістю проголосила первісний словянський тип за довгоголовий — на підставі архе-

ольогоічно-антропологічного матеріалу, і білявий — на підставі історичних свідочств. Обставлена досить солідними аргументами, вона викликала живу дискусію над сими питаннями. Перегляд головних моментів її дає Нідерле в *Slov. Star.* с. 87 і далі. Між аргументами *contra*, які були висунені в сій дискусії, як важливіші можна зазначити такі: словянство довгоголових небіжчиків не доведене ще. Могили з паленими небіжчиками можуть бути як раз останками короткоголової людности. Що до краси, то звернули на себе увагу досліди Мінакова — О цвѣтъ и формѣ волосъ изъ кургановъ средней Россіи (Труды моск. антроп. отд. т. XIX): він підносить, що останки волосся, які він мав (а мав їх з 20 могил Московської, Ярославської й Костромської губернії) всі темні, а білявих не було між ними зовсім. Сі аргументи одначе не в силі забити теорію білявих довгоголовців. Досліди Мінакова опирають ся на матеріалі з фінської території. Що до довгоголовости, то Нідерле, боронячи свою теорію, справедливо вказав, що попри довгоголову людність ми не бачимо якоїсь короткоголової — словянської. Дійсно, коли Слов'яне асимілювали довгоголову расу, вони повинні-б виступити дуже виразно, як друга раса по при неї в могильних нахідках X—XI вв. Припустити, що вони всі спалені, неможливо, бо у Слов'ян ми знаємо обидва похоронні типи, і в кождім разі як зник обряд палення, короткоголова людність повинна б виступити перед нами відразу дуже сильно.

Ввагалі Нідерле досить щасливо боронить свою теорію в новім перегляді; але обстаючи за нею, зводить питання вже тільки на чисельну перевагу ясного й довгоголового типа серед словянської людности (реакме, с. 108—9). Інакше сказавши, ми ніколи не знаємо Слов'ян одпостайним антропологічним типом. Еволюція його при тім зістаєть ся все такн зістаєть ся неясним. Перехід від довгоголового, хоч би й переважного тільки, а не виключного до цинішнього короткоголового типу, зістаєть ся і цині справою нев'ясненою, не розв'язаною, і в сім головна трудність, зв'язана з теорією довгоголовости. Можливість еволюції форми черепа зістаєть ся в антропології справою неопришеною (див. впр. статі Ністрема і Реньо в *Archiv für Anthropologie* 1901 і *Mémoires de la Soc. d'Anthrop.* 1901), і се ще більше заплутує питання.

43. Література словянської мітології (див. с. 279).

З чималої літератури словянської і руської мітології вазначу лише де що головніше або новіше. Передовсім, для орієнтовання в старшій літературі дуже добре служить Крек² с. 378 і далі. З старшого згадаю: Аванасьевъ Поетическія воззрѣнія Славянъ на природу, 3 томн, 1865—8. Miklosich Etymologisches Wörterbuch, sub vocibus. Jagić Mythologische Skizzen — *Archiv für sl. Ph.* IV і V. Brückner Mythologische Studien, *ibid.* VI, IX і особл. XV. Фаминцынъ Бо-

жества древніх Слав'янъ, 1884. Кирпичниковъ Что мы знаемъ достовѣрнаго о личнихъ божествахъ Слав'янъ, Ж. М. Н. П. 1885, IX. Сырку — Славянско-румынскіе отрывки — Ж. М. Н. П. 1887, V. Шеллингъ Наши письменные источники о языческихъ богахъ русской міеологіи — Филологическія Записки 1888, VI. Мочульскій О ивиномъ дуализмѣ въ міеологіи Слав'янъ Р. Филологическій Вѣстникъ, 1889, II. Machal Ná-kres slóvanskeho bájesloví, 1891. М. К. О religii pogańskich Słowian, 1894. Богдановичъ Пережитки древняго міросозерцанія у Бѣлоруссовъ, 1895. Владиміровъ Введеніе въ исторію русской словесности, 1896, гл. II і III, і Поученія противъ древне-русскаго язычества и народныхъ суевѣрій (Памятники древне-рус. церковно-учительной литературы, III, 1897). Аналогічна ширша праця — Азбукинъ Очеркъ литературной борьбы представителей христіанства съ остатками язычества въ русскомъ народѣ (Русскій Филолог. Вѣстникъ т. 35 і 37—39, головно т. 35). Лежé — ряд статей під титулом *Études de mythologie Slave* (від року 1896 друковані в часописі *Revue d'histoire des religions*, деякі вийшли осібно — три випуски) — оброблені й видані разом п. т. *La Mythologie Slave*, par Luis Léger, 1901 (моя оцінка в Записках т. LX). A. Léfèvre *Mythologie des Slaves et des Finnois* (*Revue de l'École d'anthropologie*, 1897 — популяризація, в значній мірі оперта на Лежé), Йогож: *Germanis et Slaves, origines et croyances*, 1903, Париж. Яворскій — статі про домовиків, опирів і т. и. в галицькій фольклорі — Ж. Старина 1897. Černý *Mythiske bytosće lužiskich Serbov*, 1898, Будішін. Милорадовичъ Записки о малорусской демонологіи (Ж. Старина, 1899, VIII). Гальковскій Міеологическій элементъ въ сербской народной поэзіи (Филологическія Записки 1900 і далі). Gržetić *O vjeri starih Slovjena prema pravjeri Arijasa i Prasemita*, 1900, Мостар (фалтазіі). Ивановъ *Культъ Перуна у южныхъ Слав'янъ* (Изв. отд. р. яз. 1903, IV).

Занотую ще кілька коротких ескізів словянської або спеціально руської мітології в різних історичних курсах: Ріс *Dějiny naroda ruskeho* I с. 57 і далі, Самоквасовъ *Исторія рус. права*, вид. 1888, гл. XIX, Lavisse et Rambaud *Histoire Générale* I с. 701—2, Милюковъ — в *Книгѣ для чтенія по середней исторіи* під ред. Віноградова (I с. 102—117) й ин.

44. Найвищий бог Слов'ян і соняшні божества (спірні питання до с. 280).

Погляди на Сварога як на початкового найвищого бога у Слов'ян новітніми часами були сильно захитані. Ягіч (*Archiv* IV) завзято виступив против них, і його аргументи зробили сильний вплив. Фамінцич (с. 143), Махаль (с. 2121), Леже (с. 235) скептично задивляють ся на істнованне його. Боронив його Крек² с. 379 і далі, і я думаю, що

правда лежить по стороні його оборонців — що противна сторона пішла задалеко, в гіперкритицях.

Однеке джерело, що називає Сварога — слов'янські гльоси хронографа Малялі в Київській літописі і в слов'янськiм перекладі хронографа в кодексі XV в. (описані у вступі до літописи Переяслава Суздальського, вид. Обозецким). Вони тут однікові, і йдуть, очевидно, з одного джерела (правдоподібно — з гльосірованого перекладу). Вперше використав гльосу Київської літописи і на її основі розвинув гадку про Сварога Шафарик в спеціальній розвідці, друкованій в *Časopis českého musea*, 1844. Проф. Ягіч, взагалі маловажаючи мітологічні звістки книжної літератури, як літературні комбінації та ремісценції, висловив здогад, що літописні гльоси (іх він вважає джерелом хронографа) написані в Новгороді, під впливом відомостей про Сварожича балтійських Словян; автор іх з Сварожича вивів імя Сварога (толкованье, яке дає д. Я. сьому імени дуже веймовірне, тому я його помпцаю) і поставив в паралелю Гефесту. Але тут насуваєть ся важна трудність: в староруській книжній літературі чи словесности взагалі не можна вказати скільки лебудь певних балтійсько-слов'янських впливів (проби Геденова і Забеліна випали дуже нещасливо). Неймовірно здаєть ся мні й сама гадка, що автор гльос вико́мбінував доперва імя Сварога з Сварожича. По всякій імовірности, імя Сварога він узав готовим з місцевої традиції, правдоподібно руської; але як би се мала бути і не руська традиція, то того Сварога, відсушеного на другий плян вже в X—XI в. иньшими, молодшими богами, все таки можемо уважати за спільне слов'янське давнїше божество. Цікаво, що у Волохів заховалось слово *svarogъ*, в значінню чогось дуже висушеного, винашеного — Сврку і. с.

Усуваючи Сварога, мітологїи або лишають отвореннї питання про імя найвишого бога, або висувають на сю позицію котрогось з иньших богів, або вкінці припускають, що він звав ся просто „богом“. Таку гадку, висловлену вже давнїше підтримував Фамінцин (с. 141), і до неї же схиляєть ся Лежé (с. 50—1). Одначе ся теорія дуже слабка. Лишаю на боці фольклорні згадки про „вишнього бога“ або „бога-пребога“: вони не мають в собі нічого характеристичного. Окрім них вказують на тексти уяв Русі з Греками: „да будет проклят от Бога и отъ Перуна“ (с. 33), „отъ бога, в него же вѣруемъ, в Перуна и в Волоса бога скотья“ (с. 48); але в першiм тексті йде мова, очевидно, про християнського Бога, з огляду на хрещену Русь, в другім може бути толкований „богъ“ яко загальне понятє, Перун і Волос — як спеціалїзація тієї ідеї.

З иньших божеств, яких хотїли поставити на чільне місце, згадаю новїшу теорію Рожнецького (*Perun und Thor*), що тим часом як культ

Перуна розвинув ся під норманськими впливами, домашнім словянським богом був передовсім Волос-Велес. При умовах Олега 907 і Святослава, 971 р., по його гадці, Нормани кленуть ся Торою, від іменем Перуна, а Русини-Словяне — Велесом. Ся підміна Перуна Торою одначе не може устоятись (пор. замітки Тіандера в його критиці статі Рожнецкого в *Извѣстіях* отд. рус. яз. 1903, III), а з тим упадає й така винюкова роля Волоса. Розвиваючи аргументи за існуванням на Русі культу Тора, Рожнецкий толкує згадку Київської літописи про „Турову божницю“ в Києві (Іпат. с. 229) як „капище Тора“. Єсть ще й инше тлумачення, що бачить в ній „ураж бога Тура“. Але зовсім неправдоподібно, або християнську церкву називали храмом Тора чи Тура (аналогії, які вказувано, нічого не доводять, бо не можна вказати християнського дублета для Тора чи Тура, під покровом якого могло б держатись імя Тура чи Тора, як приміром держалось імя Волоса під іменем св. Власія).

Взагалі всі докази про існування у руських Словян соняшого бога Тура (щось як грецький Пріан) досить слабкі, не встають. Див. про нього спеціальну розвідку проф. Голубовського Нѣсколько соображеній къ вопросу о кн. Турѣ — К. Старина 1891, X. Другий такий невпевний сонечний біг, се Ярило. Його, як і Тура вважають образом літнього розцвіту творчих сил природи під впливом сонця. Про Ярила одначе є сильна традиція народна, але головню у Великоросіян (див. одначе Афанасєва ор. с. III с. 727). Він відповідає таким символам літнього сонця, як Коструб, Купало; в письменній старо-руській традиції він не згадується, як і вони. При слабій індивідуалізації русько-словянських божеств витичати виразну графію, як то пробують зробити (шпр. Махаль с. 200 і далі) ніж сиви „моментами літнього повороту сонця“ та правдивими божествами, дуже трудно. Але з огляду, що ми маємо тут діло з пізніми (XVII—XIX в.) народними образами, не звістими, як я сказав, з давніх джерел, обережійше буде їх не зачисляти до давніх мітологічних образів.

45. Археологічні досліді похоронного обряду (до с. 296).

Окрім вичислених вище, в прим. 42, публікацій археологічних дослідів згадаю ще такі праці, що дають щось для пізнання похоронного обряду України й пограничних територій: Гамченко Древній поселок и могильникъ въ урочищѣ Стуга (Житою. у.) — Чтенія кiev. истор. общ. т. XIII. Яроцькій Краткій отчетъ о раскопкѣ кургановъ Рѣчникаго могильника (коло Овруча) — Труды общества изслѣдователей Вольги, I. Йогож Могильники по среднему течению р. Уборти — Археологическая лѣтоп. Ю. Р. 1903, тамже с. 329 короткий реферат йогож про розкопки на вододілі Уші й Уборти. Еременко Раскопки кургановъ Новозыбковскаго

уѣзда — Труды отд. слав. археологiи т. I. Самоквасовъ Сѣверянскіе курганы — Труды XI сѣзда т. I. Бобринскій II с. 179. Сперанскій раскопки кургановъ въ Рыльскомъ уѣздѣ — Археолог. извѣстія и замѣтки 1894. Розкопи Ницахського могильника — тѣмъ часомъ Извѣстія XII сѣзда с. 183 і 204. Про дослѣди на дреговичській території — Ол. Грушевський Пинское Полѣсье I с. 4 і далі. Загальні характеристики (одначе дещо довільні часомъ) в працях Сипцяна Обзорніе губерній въ археол. отношеніи (Труды отд. слав. археол. т. I, II, IV) і Расселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ (Ж. М. Н. II. 1899, VIII).

46. Шлюб і родинні відносини (до с. 300).

Про шлюб і родинні відносини у Словян і в давній Русі: Шульгинъ О состояніи женщины въ Россіи до Петра В., 1850. Васильевъ Сличеніе юридическихъ законовъ Малу съ брачными обычаями Славянъ по лѣтописи Нестора (К. Унив. Изв., 1864 I—II). Добряковъ Русская женщина въ домонгольскій періодъ, 1864. Bogišić Pravni običaj u Slovena, 1867 й йогож Zbornik zadašnjich pravnih običaj u južnich Slovena, 1874. Лавровскій Коренное значеніе въ названіяхъ родства у Славянъ, 1867. Забѣлинь Бытъ русскихъ царицъ, 1869 (вступ). Шилевскій Семейныя власти у древнихъ Славянъ в Германцевъ, 1869. Шашковъ Очеркъ исторіи русской женщины, 1871 (передруковано в Собраніи сочиненій, т. I, 1898). Hanel Věno v právu slovanském (Pravnik, 1871). Статі Смирнова про звичайове східнословянське родинне право і шлюб: Очерки семейныхъ отношеній, 1878 і статі в Юридическому Вѣстнику 1878 (V і VII). Черновъ Объ обычномъ семейственомъ и наследственномъ правѣ крестьянъ въ Харьковской и Полтавской губ. (К. Унив. Изв. 1881, V). Сумцовъ О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ 1881, Религіозно-якоическое значеніе малорусской свадьбы (К. Старина 1885, III), Къ вопросу о вліянніи греческаго и римскаго свадебнаго ритуала (ibid. 1886, I). Krauss Sitte und Brauch der Südslaven, 1885, М. Ковалевскій Нѣкоторыя архаическія черты семейнаго и наследственнаго права (Юрид. вѣстн., 1885), йогож Первобытное право (выпуск I рід, в. II родина), 1886, Tableau des origines et de l'evolution de la famille et de la propriété, 1890 (виходить нове виданіе), Early law and modern custom in Russia (рос. переклад в час. Всемирный Вѣстникъ 1903). Свадебный обрядъ въ Угорской Русі — Ж. Старина 1892. Буковинське весіле — Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, 1901. Вовк (Volkov) Rites et usages nuptiaux en Ukraine (L'Anthropologie, 1891—2, перед тим по болгарськи: Свадбарскитѣ обреди на словянскитѣ народи, в Сборникъ за нар. умотворення, III—V, 1890—1). Желобовскій Семья по возрѣніямъ русскаго народа, 1892 (з Филол. Записок). Krek Zur Geschichte russischer Hochzeitsbräuche,

1893. Охримович *Значеніє малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и пѣсень въ исторіи еволюціи семьи* (Этнографическое обозрѣніе, т. XI і далі, не скінчене), йогож замітки в *Житю і Слові* 1895. Ящуржинскій *Свадьба малорусская какъ религіозно-бытовая драма* (К. Ст. 1896, XI). Krauss *Die Zeugung in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven*, I—III, 1898—1902 (з *Крѣтадѣл*). Rhamm *der Verkehr der Geschlechter unter den Slaven* (Globus, 1902). Окрім того сюди же належать відповідні розділи в курсах історії рус. права (особливо Леонтовича, В.-Буданова і Самоквасова — *Исслѣдованія по ист. рус. права*, I, 1896). Література звичайового права: Якушкинъ *Обычное право*, т. I, 1875, т. II, 1896. Про літературу устрою родового й подружного див. зараз пізше.

47. Література родового й подружного устрою (до с. 213).

Текст літописи про полянські „роди“ дав підставу для теорії родового побуту, як основи суспільної організації давньої Русі. Її виставив, очевидно — під впливом науки історії німецького права, дорпатський професор Густав Еверс у своїй голосній праці *Das älteste Recht der Russen*, 1826. Потім сю теорію талановито розвинув, перевівши через цілу історію давньої Русі, Соловйов — *О родовыхъ отношеніяхъ между князьями древней Руси*, 1846, особно п. н.: *Исторія отношеній князей Рюрикова дома*, 1847, і потім в історії Росії (особливо т. I гл. 3 і т. II гл. 1). Другим впливовим репрезентантом сеї теорії був Кавелін (статі, зібрані 1859 р. в його Сочиненіях, є й нове виданнє). Далі треба назвати Чічеріна (*Опыты по исторіи русскаго права*, 1858), Нікітского (*Внутренняя исторія Пскова*, 1873), по часті Забеліна (*Исторія русской жизни*, 1876).

Против теорії родового побуту виступили славянофіли, уважаючи основною формою руського суспільного устрою громаду (общину). Особливо важною була критика родової теорії (як її представляв Соловйов) К. Аксакова (*Сочиненія* т. I). З рештою ся громадська теорія положена була в основу праць сеї школи, нпр. Лешкова *Русскій народъ и государство*, 1858, Бѣляева *Разсказы изъ русской исторіи*, 1865. Як посередній погляд між сими двома теоріями явила ся потім теорія подружна чи родово-громадська. Вона о стільки була сильнійша, що оперла ся на конкретні факті — аналогіях полуднево-західніх Словян. Перший звернув увагу на суспільний устрій західніх Сербів і приложив його до реконструкції історичного побуту Словян взагалі Г. Іречек *Slovanske právo v Čechach a na Moravě*. Спеціально до давнього руського устрою приложив її Леонтович — *О значеніи верви по Русской Правдѣ и Полицкому статуту сравнительно съ задругою югозападныхъ Славянъ*, Ж. М. Н. II. 1867, потім в статі *Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Руси*, Ж. М. Н. II. 1874 (статя нескінчена, і автор у ній

не пішов далі загальних фраз). Сей погляд був прийнятий Бестужевим-Рюміним в його Русській Історії I, тл. I, 4, і потім його стрічаємо й у декотрих інших дослідників (нпр. ученика Леонтовича Блюменфельда Къ вопросу о землевладѣніи древней Руси). Туж задружну форму клада в основу суспільної еволюції в історії цих слов'янських народів народа — нпр. для Чехії Vasek Vývoj society a prava slovanského v Čechách (Alethcia, 1897), для Польщі — Balzer Rewizya teoryi o pierwotnem osadnictwie w Polsce (Kwartalnik hist. 1898) й ин. Задружну форму клада в основу слов'янського господарського життя й колонізації і Майцен в зв'язній своїй книзі (A. Meitzen Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven, II, 1895). При тім одначе не обходило ся без довольностей і натягань задружної інституції, що мусіли викликати протести. Такі натягання нпр. у Леонтовича й ин. викликали критику Ягіча, Богішіча, Собестіанського, Самоквасова. Фактично, задруга стала коцальною золотою для різних будівничих суспільних теорій, кождий знаходив собі там, чого йому було потреба, надробляючи фантазією, або натягаючи, чого бракувало. Тому такі критичні остороги були дуже на місці.

Але деякі дослідники пішли в противний бік і попробували викинути задружний устрій в історії давнього суспільного устрою, як форму пізнішу. Перший виступив з таким поглядом сербський учений Новакович в статі: Село (Глас срп. акад. XXIV, 1891), добавачючи в задружній організації впливи візантійської і турецької податкової системи, отже явища пізніші. Потім розвинув його погляди і ще далі пішов в тім напрямі чеський письменник Peisker в статі Slovo o zadrúze (Národopisný sbornik czechoslovansky, 1899) і ширше по німецьки Forschungen zur Social- und Wirtschaftsgeschichte der Slaven 3. Die serbische Zadruga, Берлін, 1900 (Zeitschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, VII); див. іще статю V. Levec-a в Věstnik Slov. starožitnosti, III ч. 29 і Рамма в Globus, 1900, Zum Streite über altslavische Hausschipschaften „Zadruga“. Та попри деякі цінні остороги й замітки, ся ганка — звести до пізніших фіскальних впливів ті родово-суспільні форми, які між иньшма доховали ся в задружній організації, розуміеть ся хибна. Критики, що виступили проти сього погляда — як Balzer O zadrudze słowiańskiej (Kwartalnik hist. 1899), Смирновъ — Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ (Зап. Каз. ун. 1900, V), Kadlec K „Slovu o zadrúze“ (Národopisny Sbornik 1900), Markovič Die Serbische Hauskommunion, 1903, Липськ, — на сім пункті стоять на ґрунті фактів. Але там де почпають ся доводи існування задруги, се понятє береть ся не раз занадто широко, і під нього підтягають ся явища не конче відповідні.

Літературу й матеріал про ширшу родину у Словян подає книжка Кадля (K. Kadlec) *Rodinný nedíl čili zadruga v pravu slovanskim* (1898) — тут зібраний досить багатий матеріал, але його систематика й аналіз лишають чимало до жадання. Головнішу літературу ширших родин на українсько-руській території вказав я на с. 315, до того назву ще: Ал. Ефименко *Исследования народной жизни*, 1884, А. Щербина *Договорныя семьи* (*Сѣверный Вѣстникъ* 1888, IX), Самоквасовъ *Семейная община въ Курскомъ уѣздѣ* (*Записки геогр. общ. по отдѣлу этнографіи* т. IV, 1878). Для полудневої Словянщини головний матеріал дає збірник В. Борішча *Zbornik zadašnjich pravnich običaja u južnih Slovena*, 1874, з повійшої літератури назву Борішча *D'une forme particulière de la famille rurale chez les Serbes et les Croates dite inokchtina* (*Revue de droit intern.* XVI, 1884), Гешова *Задружно то владѣние и работание въ България* (*Первод. Списание* 1889), Йовановича *Исторijski развитак српске задруге*, 1896 (Біград), Е. Miller *Die Hauskommunion der Südslaven* (*Jahrb. der internat. Verbin. für vgl. Rechtswissen.*, III). Для Словаків і Поляків — цитовані праці Піча й Бальцера. Загальніше — G. Cohn *Gemeinderschaft und Hausgenossenschaft* (*Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss.* XIII, 1899).

48. Початки політичної організації (до с. 327).

Новійший огляд праїндоевропейських, або ліпше сказати — загальноіндоевропейських підстав політичної організації у Шрадера *Reallexicon, sub vocibus König, Stamm, Staat, Volk, Volksversammlung*; з давнійшого — Jhering *Vorgeschichte der Indoeuropäer*, 1895, Leist *Altarisches jus civile*, 1892—6, і *Altarisches jus gentium*, 1889. Ще загальніше: Hildebrand *Recht und Sitte auf verschiedenen Kulturstufen*, 1896. Letourneau *La guerre dans les diverses races humaines*, 1895, Paris. Post *Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz*, 1895, Leipzig. Для Словянства спеціально бракує повійшої праці, що стояла б на висоті сучасних вимогів. Такі праці як Мауцьовського *Historja prawodawstw Słowiańskich*, вповні перестріли. Дещо у Крека *Einleitung in die Slav. Literaturgeschichte* 2. З праць присвячених поодиноким словянським народам, що входять глибше в початки політичної організації назву: Vacek *Vývoj society a prava slovanského v Čechach*, 1897. Lippert *Socialgeschichte Böhmens*, I, 1896. А. Яспіскій *Падение земскаго строя въ Чешскомъ государствѣ*, 1895. Klaić *Hrvatska plemiona od XII do XVI st.* (*Rad CXXX*), Смирновъ *Очеркъ культурной исторіи южныхъ Славянъ* (*Уч. Зап. Казан. унив.* 1900, V і далі).

49. Бравли (див. с. 358).

Саме імя Бравлвна (вар.: Бравалпъ, Бравленіць, Брацливъ) як імя власне, признаєть ся не всіма. Востоков (*Описание Румянцевскаго музея*

с. 689) висловив гадку, що правдива лекція — се „князь бравльвѣ“ (отже — воєвничий князь). Се толкованне було піддержане Голубінским (Ист. рус. церкви I. 1² с. 59), але воно було збите аргументації, що сей варіант — поправка північних копістів, і в старім письменстві слова „бравльвѣ“ не знаємо. Новішими часами дано нове толкованне — що Бравльвѣ вийшло помилкою з Мравльнѣ. Таку гадку підніс Веселовский — Мелкія замѣтки къ былинамъ, Ж. М. Н. II. 1890, III с. 22, пор. Карловича *Germanische Elemente im slavischen Mythos und Brauch* (Archiv für Religionswissenschaft, 1900), розвинув далі Халауский Къ исторіи етнічeskихъ сказаній оба Олегъ Вѣщевъ, Ж. М. Н. II. 1902, VIII с. 313). Веселовский се „Мравльнѣ“ розумів як словянську перерібку грецького *Μυρμιδών*; Халауский — як стягнену форму Моровльнѣ — Муровльнѣ — Мурманнѣ, розуміючи тут князя мурманського (норманського) Олега, котрого дублетом признає він Ілю Мурожлинина — Муромця. Обидва ці толковання одначе більше дотепні ніж певні. Більше по землі ходить толкованне проф. Халауского, але й воно опирається на цілім ряді гіпотез, дуже ризиковних — як перерібка народної форми Моровльн в народніх устах в абсурдне Боровльн, штучна архаїзація його в Бравльн, опущення імени князя й полішення самого епітету. Полишаю вже на боці його теорію „Олега Мурманського“ — вона заходить сюди тільки краєчком, але сама по собі дуже непевна, бо епітет „урманського“ зустрічається тільки в т. зв. Йоакимівській літописи, джерелі обставленим певностями що до своєї автентичности.

Непевні або хибно до Русі прикладані звістки з VII—IX століть (до с. 360).

Окрім наведених в тексті звісток про Русь прикладалося до них ще чимало інших — я їх перейду тут.

Найстарша, винні вповні вичеркнена з історії Русі — звістка т. зв. Табарі (а властиво його персидської перерібки Баламі, 2-ої пол. X в., бо текста Табарі тоді не було знайдено), про прикавказьку Русь VII в.: там підчас походу Омарового воєводи Шахріара на Хозарів (643) король Дербента (Баб-ель-Аббаб) Шахріар признає зверхність Арабів і укладає з ними умову, що замість дани він буде воювати з Русію: „я живу між двома ворогами, один — се Хозари, а другий — Русь, вона — то ворог цілого світа, а особливо Арабів, а воювати з нею ніхто не вмів окрім тутешніх; замість платити дань, ми будемо воювати з Русію самі і властною зброєю і не будем їх пускати виходити з їх краю“ — Гаркави с. 74.

Вперше про сю Русь довідалися в 20-х рр., але в курс пустив її Дорн 1841 р. (*Beiträge zur Gesch. der Kaukas. Länder*). Куїк в довгій екскурсії (*Berufung* II с. 84 sq.) доводив, що та Русь була турецька

(на тім більш менше стояв він ще й у додатку до Каспія с. 53). Анти-норманісти 60 і 70-х рр. доводили її словянство (Ламаанський О Славянахъ с. 142, Геденов — Отрывки в I т. Зап. Ак. Н., Іловайский — О ии. призваніи с. 71, Еще о норманнахъ с. 125). Гаркави (Сказанія с. 77) глянув вже скептично на сю звістку, але Дорн в своїм Каспію ще рішучо обставав за нею (с. 20). Кувік в своїх пізнійших додатках до Каспія (с. 579 і далі) розвинув ширше скептичний погляд Гаркави (тут і історія питання), але поки не було відомо текста Табарі, справа віставала ся неясною, — хоч, розумієть ся, як би Русь і була в тексті Табарі, звістка його не стала б через се певною (як би Русь в VII в. дійсно була таким сильним ворогом Арабів, ми б певно про неї чули і в інших джерел, а Табарі, що пережив руські походи на Каспійське побереже на поч. X в. (умер 922/3 р.), під впливом їх міг перенести Русь в VII в.). Аж в 1874 р. Дорн добув текст Табарі для собі звістки в Константинополі: в ній Руси не знайшло ся, Шахріар каже тільки, що він має роботу з завзятым ворогом і з ріжними народами, в дальшій названі тільки Аляни й Турки (Каспій, передм. с. XLIV і LV). Таким чином імя Руси вставив персидський компілятор, під впливом руських походів X в., і воно не має ніякого історичного значіння. „Табарієва Русь“ тим була викизнана з історії; Геденов і Іловайский в нових виданнях своїх розвідок вже поминули її зовсім.

Відпала також звістка Теофана про руські кораблі“ 773 р., що часто фігурували, і ще недавно — у Іловайского, в перших виданих статей О ииномъ призваніи Варяговъ (с. 21, в новім виданню автор відступив від них — Разысканія² с. 17) і Еще о норманнахъ (с. 504). Теофан, оповідаючи про морський похід Константина Копроніма на Болгарію, каже, що він εἰσελθὼν καὶ αὐτὸς εἰς τὰ ρώσικα χελάνδια ἀπακίνας πρὸς τὸ εἰσεῖν εἰς τὸν Δανούβιον ποταμὸν — ed. de Boog I с. 466 (ш. видавець ще дав велике P до ρώσικα). Очевидно літописець каже про „пофарбовані на червоно (ρώσικα) хелянді“ — важкі тягарові кораблі, подібно як у Константина Порфирородного в ἀγάρια ρώσικα (De adm. гл. 51); Анастасій бібліотекар (IX в.) так і перекладає в Теофановім тексті: ingressus et ipse in rubea chelandia (ed. de Boog II с. 295). Аж Гоар († 1653) в своїм перекладі Теофана переклав се як Russorum chelandia (се увійшло в його перекладом і у бонський Corpus), і звідки воно пішло ходити по історіях, хоч уже Баєр в своїх Origines russicae поправив сей переклад і навів згадане місце Константина. Довгу одісею сих руських кораблів оповів Кушк в „Каспію“ Дорна с. 362—371, 682, і його екскурс про них, правдоподібно, вже на завсідні виключив сі „червоні хелянді“ з історії Руси.

В першій видавню цього тома (с. 244 і 414) я поставив був як найдавнішу згадку про руські походи згадку Тактики ціс. Льва про подорожі на Чорне море „північних Скитів. Зробив я се тому, що повійші дослідники уважали автором тактики ціс. Льва III Ісаврянина († 741) — Цахаріє в *Byzantinische Zeitschrift* 1894 с. 487, Шенк — *ibid.* 1896 с. 298, *Krumbacher Geschichte der Byzantinischen Literatur*² с. 636. Я при тім вважав одначе, що подекуди Тактика має виразні відомости IX в. Ще більший натиск на них положив проф. Кулаковскій в замітці: „Левъ Мудрый или Левъ Исаврійскій былъ авторомъ Тактики“ (Византійскій временникъ, 1898) та вважає погляд Цахаріє-Шенка вповні хибним. Супроти того звістка вяртаєть ся до своєї давньої дати — кінця IX в.

Не що давно д. Успенскій попробував відкинути Руси ще одну звістку — напад на околиці Царгорода якогось поганського народа за імн. Теофіля (*Cont. Theoph.* IV с. 7), звязуючи його з оповіданням Симеона Льготета про *Ῥῶς σφεδρῆς* (Лев VII. 13) — Патріархъ Іоаннъ VII и Русь-Дромиты Ж. М. Н. П. 1890, I. Все се, розумієть ся, дуже гіпотетично.

Не вимагаю з науки вповні, але в високій мірі непевною (тому й поминена була мною в 1-м вид.) зостаєть ся згадка про Русь в Херсонесі в Павловській легенді про св. Кирила. Тут оповідаєть ся, що св. Кирил в Херсонесі „обрѣтъ евангеліє и псалтырь руськими писмены писано, и человекъ обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою и бесѣдовавъ с нимъ и силу рѣчи приимъ, своей бесѣдѣ прикладая различнаа писменъ, гласнаа и согласнаа, и къ богу молитву дръжа, и въскорѣ начать чести и сказати“ (*Fontes rerum bohém.* I с. 12). Найчастійше толкуєть ся звістка ся так, що мова тут іде про готський переклад св. Письма¹⁾, а що він зветь ся тут руським, то нормалісти се поясняють так, що Варяги, змішавши ся з кримськими Готами, уживали їх книг, і про таких Варягів тут згадуєть ся; прихильники ж готської теорії, уважаючи „руське“ імя назвою Готів, доводять, що тут мова про кримських Готів; див. Голубинскій *Св. Кирилъ и Меодій первоучители словянскіє*, 1885, и *Исторія русской церкви* I² с. 49, Малышевскій *Св. Кирилъ и Меодій*, 1886 с. 47–50, *Pastrnek Dějny slov. apostoľu Cyrilla a Methoda*, 1902 с. 52. Обидва об'ясненія дуже ризиковні, як недавніми часами зовсім справедливо вказав ак. Ламаевскій — *Житіє св. Кирила какъ религіозно-эпическое сказаніє*, Ж. М. Н. П. 1903 IV с. 374 і далі. Але й сама

¹⁾ Хоч не бракувало й таких, що бачили тут русько-словянські книги, Русина-Словянина, як Ламаевскій, Среаневскій, Будилович. *Бібліографія питання — Архангельскій Св. Кирилъ и Меодій*, Казань, 1885, дод. с. 25.

звістка Житія дуже непевна і може бути значно пізнішою; цілий ряд учених уважали її інтерполяцією — Горскій, Бодянський, м. Макарій, Гільфердінг, Кунік, Ватенбах. Протів сього вказувано (Будилович, Васілевський), що ці слова читають ся в усіх кодексах Житія. Але ж бо й ціле життє повне балабуцтв, очевидно — пізнього походження, так що й зачислюючи наведену звістку про руські кпиги до основного текста, ніяк не можна її трактувати як поважне джерело.

50. Похід Руси на Царгород в 860 році. (до с. 358).

Джерела: 1) *Cumont — Anecdota Bruxellensia, I — Chroniques Byzantines du manuscrit 11376 (Recueil de travaux publiés par le faculté de philosophie et lettres de l' universite de Gand, IX)*; тут видано хроніку від Цезаря до Романа Ш (XI в.), де містить ся (с. 33) хронологічна дата походу Руси і звістка, що її побито: *μηνη Γενουαριου η' (βυζαντινως) η' ετους δευτερου, τω ε ετει της επικρατειας αλτου (Μιχαηλα) ηλθου Ρως ον υασι διχροβιαις, οι δια πρσβαβων της παυρομητου θεοτοκου κατακριεθθησαν απο των χριστιανων και κατα κρατος ηττηθησαν τε και ηρανισθησαν.* Сеї звістки про побіду над Руси боронить de Boor (див. нижше), доводячи, що то записка сучасна, але ся звістка про побіду над Руссю противить ся оповіданню Фотія і венецької хроніки. 2) *Казанія Фотія — видані кілька разів (Lexicon Vindobonense Наука, Сиб. 1867, у Мілєра Fragmenta hist. graec. 1870, часопись 'Αλφεια, 1881 р.)*; переклад на основі тих видань в моїх Війсках с. 22 і далі. 3) Так звааний Симеон Льоґотет, або псевдо-Льоґотет, і оперті на нїм компіляції — *Corpus hist. Byzant. t. XXXVIII р. 674, Лев Граматик іб. т. XL с. 123, продовження хроніки Амартола в вид. Муральта — Ученія Записки петерб. акад. т. VI с. 736—7. Про Симеонову хроніку і її компілятивні форми новіші розвідки: Patzig Leo Grammaticus und seine Sippe (Byzantinische Zeitschrift 1895). Васілевський Хроніка Логоѳета (Византійський Временик 1895). De Boor Die Chronik des Logotheten (Byz. Zeitschrift, 1897). Шестаковъ Парижская рукопись хроніки С. Логоѳ. (Виз. Врем. 1897). Крумбахера (Geschichte der Byzantin. Literatur² § 147 і 149). De Boor саме зачас випускати критичний текст Амартола (Georgii Monachi Chronicon, I том 1904, у Тайбнера) і заповідає осібпий том його продовженням. 4) Венецька хроніка Іоана (нап. коло 1009 р.) — *Monumenta Germ. hist., Scriptorum VII с. 18* (тут інтересне число кораблів — 360 замісь 200 грецьких джерел, і закінчення: *et sic praedicta gens cum triumpho ad propriam regressa est*). Побіжні згадки про Руський напад у Никити Пафлагонського в біографії патріарха Іґнатія — *Migne Patrologiae series graeca т. 105 с. 375, 516, 525*. До ньогож прикладають натак в посланню папи Николая I до цїсаря Михаїла (*Migne т. 119 с. 954*), але се не певно.*

Давнійша література цього походу, що оберталась головню коло дати походу, по нахідці Кюмона перестарілась уже (найважнійше в неї: Куїка *Berufung der Rodsen* гл. X і Ізвѣстія ал-Бекри екскурсе II, Голубінського *Исторія рус. церкви* I гл. I). Новійша: Васілевскій в *Визант. Временнику* 1894, с. 258 і далі, *De Boor Der Angriff der Rhos auf Byzanz* (*Byz. Zeitschrift* 1895), *Допаревъ — Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы прихвѣнительно къ нашествію Русскихъ на Византію въ 860 г.* (*Виз. Врем.*, 1895, IV) і *відповідь Васілевського Авары, а не Русскіе, Феодоръ, а не Георгій* (*ib.* 1896, I — вказує, що наведена *Допаревим* звістка зовсім не належить до походу 860 р., а до аварського походу VII в.). *Васпльевъ Византія и Арабы т. I (820—867)* с. 189 і далі. *Ламанскій Славянское житіе св. Кирилла* какъ религіовно-эпическое произведеніе (*Ж. М. Н. II.* 1903, VI і XII) — спеціально застановлять ся над питанням про побіду над Русію (збиває згаданий погляд *de Boor*-а) і над довгістю облоги — підносить і вкінці збиває гадку про те, що облога потягнула ся довше як рік — така гадка опираєть ся на даті увільнення Царгорода в *Прольогу*, 7 липня. (по словам *Ламанского* обороні сеї гадки має присвятити особню працю *Паладопуло-Керамис* — VI. 379). З інших гадок, які підносить *ак. Ламанскій*, згадаю ще здогад, що Русинів наслали на Царгород Араби (VI с. 359 і XII с. 383). Вона одначе не має підпертя в джерелах і зовсім мало правдоподібно.

Вкінці згадаю, що в мадридськїм кодексі *Скїліци*, з XIV вв., між мініятюрами, що прикрашають її, є серія образків до русько-візантійських відносин. Вона розпочинаєть ся образком, де представлений візантійський єпископ-місіонер перед руським князем (чудо з євангелієм), потім наступають: руська флота (похід *Ігоря*), авдієнція *Ольги*, ряд образків з війни *Святослава* з Візантією і друга серія — з походу *Руси* 1040 р. В цілости вони не опубліковані (кілька у *Кондакова* — *Русскіе клады*, I, й вв.) і тому годі сказати рішуче слово про історичну вартість сих образків, то значить — чи мають вони щось реальне в сїм представленню *Руси*. Реальність ся одначе дуже сумнівна. Теж треба сказати й про словянські мініятюри пізнійших рукописей. Найбогатшу колекцію їх дає виданий недавно з усіми ілюстраціями *Радзивиловський кодекс літописи* — *Памятники древней письменности СХVIII, Радзивиловская или Кенигсбергская лѣтописи*, Спб., 1902.

51. Трактат 907 р. і література русько-візантійських дипломатичних зносин X в. (до ст. 386).

Що парафраза русько-візантійського трактата під 907 р. *Новісти* має фактичну основу, найважнійший доказ бачу я в тім, що ся частина, де містять ся уривки і парафрази умови, від слів „и пачаша Грѣци мира

просити" і до слів „И рече Олегъ“..., з'явила ся як вставка. Се доводить і порівняння з текстом 1 Новг. і в слід вставки в повторенню заяви Греків, що вони готові давати дань (се справедливо зазначив Шахматов — О началн. сводѣ с. 48). У сій вставці можуть бути додатки самого редактора; так взято з легендарного оповідання й повторено тут про контрибуцію по 12 грив. на чоловіка (цифра неймовірна, і ся подробиця могла заступити загальну згадку про контрибуцію в умові). Могли бути додані декотрі імена міст, як я вже сказав (с. 371), але що лишаєть ся по за тм, то не має найменших ознак непевности.

Що до стаповища сеї справи в науці, то Еверс і Тобін уважали сі фрагменти преліминаром умови 911 р., і сей погляд має досі прихильників (до нього прилучив ся останніми часами Васильєвъ Византия и Арабы II с. 165). Сергієвич уважає цілу сю умову сумнівною — див. перегляд сього питання в його статі: Греческое и русское право въ договорахъ съ Греками X вѣка (Ж. М. Н. П., 1882, передрукована в Лекціях и изслѣдованіях по исторіи рус. права, вид. 1903 р. с. 616). Переважає одначе нині погляд про осібість і автентичність умови 907 р. — див. пир. В.-Буданова Исторія рус. права² с. 87.

Про умови див. іще — статі Срезневского і Беляєва О договорахъ ки. Олега съ Греками, 1852 і 1854 (в Извѣстіях Академіи наук. т. I і III), Лавровского: О византийскомъ элементѣ въ договорахъ Русскихъ съ Греками, 1853. Сокольского О договорахъ Олега съ Греками (Київ. унів. изв. 1870, IV), Мик. Шухевича О договорахъ Руси з Греками (Часопись правнича т. II, 1890), Дмитрію къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками (Визант. временникъ 1895, оцінка в Записках наук. тов. ім. Шевченка т. XVI), Некрасовъ Замѣтка о двухъ статьяхъ въ договорѣ Игоря съ Греками 945 г. (Извѣстія отд. рус. языка 1902, III, також моя оцінка в Записках т. LV).

Про русько-візантійські відносини X в., окрім спеціальних монографій, що вказую принагідно, згадаю тут ще загальні — стару розвідку Вількена в Abhandlungen d. Berliner Akademie 1829: Ueber die Verhältnisse der Russen zum Byzant. Reiche. Лазанскій Нѣсколько словъ объ отношеніяхъ русскихъ къ Грекамъ (Рус. Бесѣда 1858, IV). Самоквасовъ Свидѣтельства современныхъ источниковъ о военныхъ и договорныхъ отношеніяхъ словяно-русовъ къ Грекамъ до Владиміра (Варшав. унів. изв. 1886, VI), відчит Успенского Русь и Византия въ X вѣкѣ, 1888, і статью Г. Велычка в Записках Н. т. ім. Шевченка т. VI: Політичні і торговельні взаемини Руси і Візантії.

52. Жерела й література похода 941 р. (до с. 393).

Жерела: 1) Текст т. зв. Силеона Льготета в Corpus hist. byzantinae t. XXXVIII, там же оперті на ній компіляції — продовження Тео-

фана і Георгія Монаха чи Амартола, інші тексти — Лев Граматик, *Corpus hist. Byz.* т. XL і в вид. Муралята при виданню хроніки Амартола. Про відносини цих компіляцій до себе дав. літературу вище на с. 539. 2) Епізод життя Василя Н. про руський похід, промислений в *Acta Sancto-rum*, видав з рукоп. XIV в. Олек. Веселовський в *Журн. Мин. Нар. Просв.* 1889, I (повторено в *Разысканиях* в області руського духовного стиха V, додатки, особл. с. 90 і далі — *Сборн. II отд.* т. 46); тут вказано й на подробиці цього епізода спільні в *Повістею*. Оповідання нашої *Повісти* виглядає на контамінацію продовж. Амартола і епізода *Життя*, але з деякими відмінами, що ледви чи можна уважати роботою автора *Повісти* (напр. на місце р. Риви *Життя* приходить *Бітвіця*, де вона тече); правдоподібніше, що тут було якесь подібне, але інше джерело. 3) Ліудпрандова *Antapodosis* в *Monumenta Germ. historica Scriptorum* III; його звістка широко коментувалася в розвідках про початок Русь, але тільки що до самого імені Русь, — з норманського і антинорманського погляду. 4) Про поворот Ігоря — Льва Диякона VI гл. 10. Уривки з цих джерел про похід 941 р. з коментарем в моїх *Війсках* розд. XX — XXII, XXIX. 5) Звістку Масуді опублікував Гаркаві в *Журналі Мин. Нар. Просв.* 1872, IV. В ній дуже б були інтересні згадки про Печенігів і Болгар, але вони так неясні, що їх можна різно собі толкувати: або що Русь ходила на Візантію вкупі з Болгарами й Печенігами, або — і на Болгар і на Печенігів, і далі: Русь підбила візантійські міста й Бурджан (дун. Болгарів). Воно-б дуже привабливо зіставити з сям звісткою *Повісти* про похід 944 р., що тоді Ігор наважув собі до походу Печенігів і наслав їх, помиривши ся з Візантією, на Болгарів.

53. Уривки Газе („Записка грецького топарха“) (до ст. 410).

До походів Святослава на подонські краї часто прив'язують т. зв. уривки видані Газе. 1819 р. славний свого часу візантист Газе видав в додатку до хроніки Льва Диякона два чи властиво три фрагменти знайдені ним в однім кодексі, що після того невідомо де подів ся. По письму він зачисляв їх до X в. і уважав автографом, судячи по поправкам. В них оповідаєть ся про переправу якогось грецького відділа через Дніпро і дальшу подорож в варварських краях, про якусь спустошену варварами країну, що тут зветь ся *τὰ Κλέματα*, та про будову кріпости для її оборони (текст передруковано в бонських корпусі, при хроніці Льва Диякона, т. XI). Нізких хронологічних вказівок оповідання не має, окрім астрономічних і то не дуже докладних: звичайно бачили в них вказівку на Сатурна в зодіаку водолія, констеляцію, що повторяєть ся по близько тридцятьох літах (властиво 29 років і 174 днів) і триває по півтретя року (в астрономічних рахунках,

які бували подавані у розвідках, є ріжниця щось на два-три роки, і тим часом як по одному рахунку се будуть 874—6, 903—5, 933—5, 964—6, 993—5 роки, по другому — 961—3 і 991—2, див. у Васілевського, Успенського і Ніча). Недавно Вестберг опублікував коментарі, що обертають сю справу шпакше (Сатурн в групі водоля); така констеляція, яка з них виходить, від кінця IX і до кінця XI в. мала б місце лише в р. 963 і 1080—2; о скільки се толкування оправдане в астрономічного становища, се лишаєть ся до оречення; воно в кождім разі дуже хетке. Крім того в датованню оповіджених в фрагментах подій виходили з палеографічного озпачення часу рукописи, даного Газе, але його не можна брати дуже stricte. Географічні вказівки — згадка про Дніпро та про якогось *хтх тх Збрых тб* *Истров Засілівовъ*, міста *Маурѣхастров* та *Ворюв* і ті *хлѣхтх* можуть теж давати місце до ріжних толкувань. *Клѣхтх* звала ся візантійська провінція на кримськїм агірю; тому переважно прикладалоє се оповіданне до Криму.

Коли зважимо по тім всїх, що ми маємо тут уривки, з котрих не можна докладно змірковати цілости, що тут не названо ані народа, ані краю, ані часу, про котрій мова, то не будемо даувати ся, що толкувало се оповіданне найріжнійшими способами. Сам Газе прикладав се оповіданне до походу Володимира на Корсуль, Геденов, а потім Куник до походів Святослава на Азовське побереже, Васілевскій — до болгарського походу Святослава, Ламоін до походу на Крим Олега, Успенскій — до візантійсько-хазарських відносин на початку X в., Вестберг — до тих же відносин в 960 х рр. Мілюков прикладає до болгарсько-руських відносин при кінці IX в., Ніч протівно переносить се на пізнійший час — на 991—2 р. і бачить тут згадку про болгарську державу на північ від Дунаю, і т. д. Взагалі, так як справа стоїть тепер, оповіданне фрагментів може давати матеріал до ріжних гіпотез, може гіпотетично приточуватись до ілюстрації того чп иньшого епізода, але ніяких певних вказівок при тій повній неясности витягнути з них не можна, і більше спивяти ся коло них не буду.

Література: Геденовъ Отрывки изъ изслѣдованій о варяжскомъ вопросѣ — Записки петерб. академіи I с. 66 і далі; Ладбинъ О Тму-таракаиской Руси, Ж. М. Н. II. 1874, I с. 79 і далі; Куникъ О запискѣ готскаго топарха (так называв він сі фрагменти) — Записки пет. акад. т. XXV; Васильевскій — Русско византійскія изслѣдованія II: Записка греческаго топарха, Ж. М. Н. II. 1876, VI; Бурачковъ О запискѣ готскаго топарха — Ж. М. Н. II, 1877, VII; Pflö Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht, 1882, с. 83—5, теж Die Dacischen Slaven (Sitzungsberichte der böhmischen Gesellschaft, 1888, с. 278—9); Успенскій — Византійскія владѣнія на сѣверномъ березу Чернаго моря,

К. Ст. 1889, V, і полеміка Васи́льського і Успенського в Ж. М. Н. II. 1889 і К. Ст. 1889; Мелюковъ Вре́мя и мѣсто дѣйствія заліски грецького топарха — Труды VIII з'їзда т. III; Westberg Die Fragmente des Toparcha Gothicus, 1901 (Memoires de l' acad. de St. Petersburg, VIII série, V).

54. Джерела й література болгарських і грецьких війн Св'ятослава й спірні питання їх (до с. 413).

Джерелами для історії Св'ятославоного походу служать: Лев Диякон, Скіліца, наша Повість і деякі другорядні. Лев з Калої (в Малій Азії) родився коло 950 р., в чині диякова брав участь в болгарській поході ім. Василя Македонянина (986) і кілька років пізніше описав сучасні події, від смерті Константина Порфирородного до смерті Цимісія (959—975), в десяти книгах своєї Історії, що становить дуже важне, бо одиноке сучасне джерело для цього часу. Він визначається взагалі докладністю і значною об'єктивністю (трохи з сторонничості для Візантії) — див. Krumbacher Geschichte der byzantinischen Literatur² с. 267. Його історія видана в XI томі бонського корпусу і в CXVII т. Патрології Міня; для історії русько-візантійської війни — це перше джерело. Скіліца писав свою хроніку світа в XI в., користав між іншими і з Льва Диякона, але поруч нього і з інших джерел. Його оповідання про русько-візантійську війну взагалі дуже близьке до Льва, але є деякі подробиці, яких не має Лев, і виглядає скорше так, як би Лев і Скіліца користали місцями з одного джерела, різним способом скорочуючи його. Ця частина Скіліци увійшла майже без усяких перемін в хроніку Кедрена (писав при кінці XI або на початку XII в.), і з нього приходиться користати в сій Кедреновій хроніці, бо грецький текст Скіліци не виданий досі (є тільки латинський переклад, виданий 1570 р.). Кедрена маємо в бонському корпусі т. XXXIII і в Патрології Міня т. CXXII. Про відносини Скіліци й ин. хроністів до Льва спеціальна розвідка: Warterberg Leon Diakonos und die Chronisten. Byz. Zeitschr. 1897. Про серію мініатур з болгарської війни Св'ятослава в мадрідській кодексі Скіліци див. прим. 50.

Отже на брак джерел для болгарської війни Св'ятослава скаржитися не можна, але з тим всім деякі моменти в ній лишаються неясними, а головне великі труднощі задає хронологія. Головні з цих труднощостей я зазначу тут і умотивую свій погляд на них. Початок кампанії Повість датує 967 р., але, як бачили ми, по Хаукалю 968 р. Св'ятослав воював приволяцькі краї. З візантійців Лев кладе місью Колокпіра на 965/6 р. (індикт 9), Скіліца Кедрен на 966/7 (інд. 10), а прихід Св'ятослава — на серпень 968 р. (інд. 11) (Лев ближше не означає часу приходу). Я не буду входити в те, яким способом вийшла тут різниця в рахунку між Львом і

Скільцою-Кедреном, тільки підпесу, що з огляду на зазначені в тексті обставини походу Святослава ми повинні б прийняти дату Скільци-Кедрена; але вона має трудність, бо Скільца-Кедрен рахує по індіктам і рокам царства, і тут у нього виходить суперечність, як порівняти отсі дати: індікт 7 липень — другого року Никифора (с. 361), індікт 10 червень — четвертого року Никифора (с. 372); отже мусить бути помилка або в році царства (967), або в індікті (968). Але що його рахунок по індіктам сходять ся в його рахунок по рокам свѣта, а в рахунку на роки царства він не згоджуєть ся з Львом, то безсумнішше здаєть ся прийняти дату індікта. Отже 968 р.

Друга трудність — означити перерву, коли Святослав вернув ся до Кнѣва. Повість датує її 968—970 рр., так що на болгарську і грецьку кампанію у неї лишаєть ся не повних два роки; се, розумієть ся, неможливо. Дуже правдоподібно, що хронологія Повісті оперта тут на даті смерті Ольги; в Позвалі Якова рахуєть ся, що Ольга умерла 15 років по охрещеню — 969 р.; се відповідає датам охрещення і смерті Ольги і в Повісті (тільки що то було б на п'ятнадцятім, не на п'ятнадцятьох роках). Одначе — коли дійсно охрестила ся Ольга, невідомо, а як брати дату подорожі її до Царгороу, то вона в Повісті зовсім хибна, її не знати, на скільки рахунок Позвали тут самостійний від хронології Повісті (тож рахувати, як д. Васілевский, від дати дійсної подорожі Ольги до Царгорода до її смерті 14 років, се значить громадити непевности). Отже дати Повісті тут нам не дають нічого позитивного. З Візантійців тільки Скільца-Кедрен вгадує про перерву. Згадавши про похід Святослава і починені ним свустомешня пятого року царства, він каже, що Русь слідом вернула ся до дому, „а на шестий рік царства прийшла знову походом на Болгарію і починила подібно як попередю, або ще й гірше“ (с. 372). Отже перерва не тривала двох років. Коли зважити, що Никифор перед смертю енергічно забравсь до боротьби з огляду на успіхи Святослава (а загинув він в грудні 969 р.), то, очевидно, Святослав ще в першій половині 969 р. мусів вернутись в Болгарію. Се б о стільки згожувало ся з Повістю, що і в ній Святослав вертає на Русь вже на другий рік болгарської війни. Побут його в Кнѣві прийшло ся б обмежити кількома місяцями.

Тепер приходимо до найбільшої трудности — року Циміскієвого походу на Святослава. Лев Дьякон зовсім виразно каже, що він став ся на третій рік Циміскієвого царства — 972 р., бо як раз перед походом, при кінці другого року царства, Циміскій урядив своє весіле (VII. 9); годі б Святослав мав загинути весною 973 р., як се й приймають декотрі. Тим часом в літописи умова Святослава з Греками, що

закінчила війну, датована лише 971 р., індикта 14, і смерть Святослава положена під 972 р. І се має собі повне потвердження в хронології Ях'ї (писав у 1-ій пол. XI в. і для візантійських подій мабуť користав з ранішних грецьких записок, ближав про нього див. на с. 550). У Ях'ї Цимісхій воює в Болгарії в 971 р., а в 972 р. бачимо його вже на сході (перейшов Евфрат в вересні-жовтні 972 р.) — Ях'я с. 181—4. Вказівки Скїліци-Кедрена (с. 392) не мають особливого значіння: у нього Цимісхій заберасть ся до походу на Русь на другім році царства (отже 971 р.), але неясно, чи се дата приготувань, чи походу, а що другий рік царства кінчить ся як раз в грудні 971 р., то се зовсім міняє рахунок. Зонара, як частий компілятор, не має тут зовсім ніякого значіння (він впрямю кладе похід на другий рік царства). І так виразна суперечність; по однім боці сучасник Лев (правда — дуже неохочий до докладних дат), по другим Ях'я (власне дуже багатий на дати). Справу може рішити зовсім просто дата документа — умови Цимісхія з Святославом; одначе тут насуваєть ся питання — чи дата не вставлена на підставі літописної хронології, або чи не-перемінена? Я уважаю се неправдоподібним: атже умова Ігоря не має дати, й літописець не уважав потрібним її доповнити, а в умові Святослава маємо і рік, і індикт — значить треба припустити свідоме підроблюванне. При тім же хронології версії кяївської й суздальської, де князюванне Ярополка починасть ся від 973 р. (в новгородській — від 972), дата умови скорше перешкоджала, аніж падала ся, бо незати куди дїваєть ся цілий рік (між поворотом Святослава і князівством Ярополка). І ще: в Похвалі Якова Володимир сїв в Кяїві „въ осное лѣто по смерти отца своего Святослава, въ лѣто 6486“; в смертю Святослава в 972 р. се можна хоч з бідою погодити, а з 973 роком то вже ніяк.

Коротко зводячи сказане вище, я уважаю правдоподібним початок війни 968 р., коротку перерву на початку 969 р., остатню кампанію 971 р. і смерть Святослава та початок князювання Ярополка 972 р. Але з огляду на всі ті труднощі будемо уважати сї дати тільки правдоподібними; а застановив ся я над ними тому, що ся справа має вше цілу літературу.

Література русько-болгарсько-візантійської війни: крім загальних курсів, стара монографія (чи збірка виписок з джерел) А. Черткова Описаніє войны в. кн. Святослава Игоревича противъ Болгаръ и Грековъ, 1843 (з початку в Рус. ист. сб. т. VI). Срезневскій Слѣды глаголицы въ памяти. X в. (Извѣстія II отд. пет. ак., VII с. 341—5 — про рік смерти Святослава, 973, на основі Льва Д.). Сюди ж належать спеціальні розвідки про рік смерти Святослава Ламбіна, Куїка і Васїлевского в т. XXVIII Записок петерб. академії (й особно, 1876); з них Ламбін і Васїлевскій

переходять критично хронологію війни Святослава з Циміхієм, Ламбін боронить 972, Кулік і Васілевскій 973. Е. Бѣловъ — Борьба в. кн. кiev. Святослава Игоревича съ имп. I. Циміхіємъ, Ж. М. Н. II. 1873, XII. М. Дриновъ — Южные Славяне и Византія въ X в., Чтенія московскіи 1875, III, с. 91 і далі. Jireček Geschichte der Bulgaren гл. X. Васілевскій Русско-византійскіе отрывки, IV, Ж. М. Н. II. 1876, VI. Couret La Russie á Constantinople. Premières tentatives des Russes contre l'empire Grec (865—1116) (Revue de quest. historiques, 1876, I). G. Schlumberger — Un empereur byzantin au dixième siècle Nicéphore Phocas, 1890 і його-ж L'épopée byzantine á la fin du dixième siècle, 1896. Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, 1896. Westberg — Die Swjatoslaw-Chronologie von 967—973 (в його Ibráhím's-ibn-Jakûbs Reisebericht в Mémoires de l'acad. série VIII, III — боронить літопису хронологію, а дату смерті 973 р.).

Тут треба згадати ще суперечне питання про болгарську монету Святослава. Сі монети стали відомі від 1830-х рр.; вони мають з одного бока фігуру князя, а другого — образ Спасителя і напись: Святославъ цр Блгарм (цар Болгаром). Тепер є дві гадки: одні бачать в сїм Святославі болгарського царя (1296—1322), инші — нашого Святослава. Останній погляд висловив вперше російський пуніжнат Савелєв, пізнійше Еггер (Wiener Numismat. Monatshefte, V с. 110 і далі) і Чернев (За-мѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ, 1888 с. 79 і далі, тут і література питання); вони вказують на примітивність виробу й подібність до монет Симеона, а образ Спасителя на монеті поганського князя позначають болгарською монетною традицією.

55. Хронологія подій від смерті Святослава до князювання Володимира в Київі (до с. 426).

Хронологія сих років може бути докладним прикладом непевности літописної хронології взагалі. Ми маємо тут два головні рахунки — в літописі і в Похвалі Якова, і погодити їх досить тяжко. Літопись рахує Ярополкового князювання 8 років, Похвала каже, що Володимир сїв в Київі „въ осмое лѣто“ по смерті батька; се можна-б погодити, прийнявши, що літопись рахує неповних 8 років, але літопись кладе в результаті початок Володимирового князівства на 980 р., а Похвала на червень 978 р. При тім одначе і літопись (с. 10) і Похвала рахують однаково Володимирове князювання в Київі на 37 років (в Похвалі він охрестив ся „въ десятое лѣто“ по смерті Ярополка, а по охрещенню жив ще „28 лѣтъ“), а смерть його кладуть на 1015 р. Додати ще треба, що в 1 Новгородській літописі початок Ярополкового кня-

звіства кладеть ся на той же 972 р., що й смерть Святослава, а в інших на новий 973 р., хоч се абсурд, бо смерть Святослава, з огляду що стала ся весною, і без того положена на новий рік (змітка його в Білоберезжі стоїть під 971 р., „веситъ же приспѣвъши [тут вставляеть ся 972 р. — рахуючи від 1 марта] поиде Святославъ въ пороги“, і вбили його), так що виходило-б, піби минув рік між смертю Святослава і князюванням Ярополка, тиж часом се понятя рівнозначні, бо Ярополк і без того сидів у Києві, і літопись нотує тільки правний момент, а не якийсь новий факт.

Зовсім ясно, що в основі сїєї хронології лежить рахунок літ князювання: 8 літ Ярополкового князювання і 37 літ Володимирового. Але від смерти Святослава десь в марті 972 р. (ще з 972 р. можна якось погодити літописний рахунок років Ярополка та Володимира, а з 973 вже ніяк,— се зазначив я вище, як оден з доводів за 972 р.) до смерти Володимира в липні 1015 минуло всього 43 р. і 4 місяці. Очевидно, літа князювання рахують ся не повно: Ярополк умер на восьмим році князювання (коли прийняти дату Похвали — 11/VІ, то буде 7 рік і два-три місяці), Володимир на 37-ім (по Похвалі по 36 роках і 1 місяцю). Але коли так, то ми приймаючи роком смерти Святослава 972 р., мусимо положити смерть Ярополка на літо 979 р. Розуміеть ся, як і рік смерти Святослава, і ся дата тільки правдоподібна.

Цікаво, звідки міг узятись день смерти Ярополка? Очевидно, що тільки з якоїсь сучасної церковної записки, але як він туди зайшов? В т. зв. Якимовській літописі, виданій в минулїм віці Татіщевим, річ представляеть ся так, що Ярополк був прихильником християнства, а Володимир — поганства, і се помогло йому в боротьбі з Ярополком. Ся Якимовська літопись — джерело дуже баламутне (декотрі уважають її просто фальсифікатом), і її звістка маловартна; але незалежно від неї досить можливо, що Ярополк був прихильний християнству: він виростав при Ользі, і як старший — міг більше перейняти з її впливу; жінка його була Грекиня-християнка.

До речи про Похвалу мнїха Якова. Її звичайно уважають утвори Якова, монаха печерського монастра, кандидата на ігуменство по смерті Теодосія, автора посланія до в. ки. Дмитрія і канонічних запитань до митроп. Іоана, отже утвором другої полов. XI в., старшим від літописк. Але на се нема ніякого доказу окрім тотожності імені. Недавно проф Собольвський оголосив її утвором пізнішим (Чтеція київські II с. 8—9), але на се так само нема доказів, і новітніми часами, бачу, він сам її не дуже тримаєть ся (Извѣстія отд. рус. языка 1903, II с. 158). Важнійша гадка, висловлена нижче, що Яков тільки розширив коротке житие Володимира, звістне нам в рукописах XVI

в. й злишним признавано за витяг з Якова (видане в Чтеніях *ibid.* с. 15). Так чи инакше, мусимо тільки то піднести: чи було давнішим утвором життє, чи Похвала, деякі подані в них факти, не звістні в літописи (Похвала властиво не має ніяких фактів над життє), й їх наскрізь самостійні хронологічєї дати мусять оператись на якісь письмєній традиції XI в., не менше у всякім разі авторитетній ніж літописна. Видана Похвала у перше 1849 р., потім в I т. Історії церкви Макарія (доп. I), у Голубінського (I² с. 238) і в кївських Чтеніях II. 2 с. 17.

Тому-ж Якову надають ще ановімне „Сказаніє“ про Бориса і Глѣба, але се авторство оперто на такім громадженню можливостей, що не має ніякої певности. Рівно-ж досі зостаєть невьясненним питаннє: чи Сказаніє черпало з літописи, чи літопись з Сказанія (спільне джерело очевидне). Найстарша рукопись Сказанія (фрагмент) зачисляєть ся до XII в. Видане воно вперше 1849 р., потім Среаневским п. т. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ, 1860. Література про Якова, крім курсів історії літератури: Извѣстія II отд. петерб. академії т. I і II, Макарій Ист. церкви II² с. 141 і далі, Голубінский с. 742 і 825, Соболевский як вище, Никольскій Ближайшія задачи изученія древне-русской книжности (Памяти. др. письменн. ч. 147) с. 29—31.

56. Червенські городи і літописні „Ляхи“ (до с. 434).

Останніми роками питаннєм сьм займав ся краківський професор К. Потканський, порушуючи її в ряді своїх праць: *Kraków przed Piastami*, 1898 — *Rozprawy wydz. hist.-filoz.* т. XXXV, і знову, в новій редакції, під тим же титулом — *Rocznik Krakowski*, т. I, далі — *Granice biskupstwa krakowskiego* (*Rocznik* т. IV) і вкінці — *Przywilej z 1086 roku* (*Kwartalnik histor.* 1903). Він стоїть при літописній записці 981 р., а з фактом приналежности Кракова до Чехії стараєть ся її погодити такою комбінацією, що Краков належав до Чехів тільки з ближшею своєю околицею, а східню Малополю, і з нею західню Русь забрав Мешко, й задержав її й після того, як Чехи забрали Краків, і тільки в 981 р. відібрав ті руські волости Володимир. Все се одначе довідльні гіпотези, що не мають ніякої підпори, окрім тоїж літописної звістки. Приналежность східньої Малополющі до Мешка в середній X в. виводить ся тільки з того, що коли до Мешка належали Червенські городи, то мусіла й Малополюща до нього належати. Володіння Чехів обмежають ся тіснійшею околицею Кракова знову в огляду на туж звістку. *Wiadomość t. zw. Nestora*, który ją podaje, jest pewną i prawdopodobnie nawet się opiera na jakiejś rocznikarskiej zapisce (*Kw. hist.* с. 25) — більше того на її потвердження д. Потканський не каже, та й не може сказати.

В дійсности одначе такої певности літописна звістка зовсім не має. Уже старий Речель припускав в ній помилку супроти того, що

Краков до Польщі не належав. Тепер коли ми маємо далеко докладніші поняття про те, як складала ся наша літопись, як недокладні були її звістки з X в. і скільки власного ровуковання вносили в них її редактори, ми можемо ще з більшим правом оспорювати авторитет літописної букви. Переглядаючи літописні звістки з 981—5 рр., бачимо коло них такі подобиці, анекдоти, фантазії, які мусимо признавати роботою редактора, навіть припустивши, що він мав перед собою які записки з X в., в тім роді, які маємо при Володимировій похвалі внїха Якова. Якаж отже певність „Ляхів“ з під 981 р.?

Незалежно від того комбінації д. Потканського, якими він ратує приналежність до Польщі Червенеських городів, грішать штучністю й довільністю. Як припускати, щоб Чеська держава, при своїй екстензивності в другій половині X в., обмежила ся ближшею околицею Кракова, і під посом у неї Мешко володів протягом десятиліть східньою Мало-польщею й Галицькою Русією? Як неправдоподібно виглядає се розпросторення Мешкової держави під Карпати, кльпом між Чеською державою й Руською! (Див. зрештою замітки мої в рецензіях в т. XXVI і LIX Записок Наук. тов. ім. Ш.).

57. Візантійсько-руський союз за Володимира (до с. 441).

Головним джерелом для сих подій став від двадцяти років Ях'я — звістий з імені давнішга, але опублікований і введений в круг джерел доперва російським орієнталістом бар. Розепом, що видав з нього уривки до часів імп. Василя під титулом: Императоръ Василій Болгаробойца, извлеченія изъ літописи Ях'я антиохійскаго (додаток до XLIV т. Записок петерб. академії), 1883 (тексти в рос. перекладі й коментар). Ях'я сина Саїда був православний Грек з Єгипта, лікар з професії, пізнійше жив в Антиохії. Він був свояком александрійського патріарха Евтихія († 939/40) і повів далі арабську хроніку сього Евтихія, що мала титул „Дороге намисто“ і кінчила ся 857/8 р. В першій редакції свою хроніку Ях'я написав перед 1014/5 р., потім переробив і повів далі, також по арабськи, не знати як далеко (кіця не маємо, але певно доходила вона до 1031 р.). Для візантійських відомостей 2-ої пол. X в., дуже у нього богатих, з дуже докладними датами, Ях'я мусів використати якісь місцеві грецькі записки, нам незвістні.

З опублікованнем текстів Ях'ї стратили значінне відомости про русько-візантійські справи арабського письменника XIII в. ель-Макіна († 1273), бо показало ся, що він тут тільки скорочує Ях'ю; натомість оповідання ібн-ель-Атира (теж XIII в. — † 1233) мав в собі дещо, чого не міг він увести в Ях'ї, але джерело сих відмінних звісток невідоме. Текст ель-Макіна видано в Лейдені 1625, ібн-ель-Атира видав 1851 р. (і далі) Торнберґ; уривки з них в перекладі в Записках петерб. акаде-

нії т. XXIV (Куникъ — О запискѣ готскаго топарха с. 147), у Васілевського в Ж. М. Н. II. 1876, III, в примітках до Ях'ї Розена с. 199 і далі. Звістки Візантійців дуже короткі й дуже мало дають інтересного суврети Ях'ї й ібн-ель-Атира: Псель (писав в 2-ій пол. XI в.) згадує тільки про поміч від Володимира (цікава його замітка, що імператор бачив неохоту до себе в народі); виданий в *Bibliotheca Graeca medii aevi ed. Sathas*, т. IV с. 10. Лев Диякон, оповідаючи про війну з Фокою, нічого не згадує про Русь (X. 9). Скіліца-Кедрен (с. 444) і за ним Зонара (XVII. 7, ed. Dindorf VI p. 114) згадують про поміч і шлюб Володимира з царівною і прислану ним поміч, але так коротко, що з них не видно, чи скорше була прислана поміч, чи Володимир наперед оженився з царівною.

Взагалі, се суперечна справа, що стало ся скорше: Володимирів шлюб, чи військова поміч його Візантії. У Кедрена, а по поводу згадки про участь Русь в війні з Фокою, поясняє ся: *ἔτους γάρ (император) συμμαχίαν προσκαλεσάμενος ἔξ αὐτῶν καὶ κηδεστήν ποιησάμενος τὸν ἀρχόντα τούτων Βλαδίμηρον ἐπὶ τῆ ἐκείνου ἀδελφῇ Ἀννῆ*. Як би брати буквально, то виходило-б, що Володимир вислав військо по шлюбі, але від такого парентетичного пояснення не можна випагати повної докладности. Ще загальнійше каже Зонара. Більш категорично висловляє ся ібн-ель-Атір: імператори „присли у нього (Володимира) помочи й оженили його з своєю сестрою. І вона не хотіла вийти за чоловіка иншої релігії, і тоді він прийняв християнство, і було се початком християнства у Русь. І оженив ся він з нею і пішов на Варду і вони бились і воювали“. Але коли ми вважимо, що Атір тут копілює, то зовсім зрозуміло буде, як легко він міг помішати умову про шлюб перед висланнем помочи і довершення шлюбу по тім. Ях'я висловляє ся дуже докладно, він говорить про умову: „і оженив ся цар Русь з сестрою імператора, після того як йому поставлено умовою, аби він охрестивсь... І післяв (імператор) до нього сестру свою. І коли умовились вони про шлюб, прибули війська від царя Русь...“ Як бачимо — докладно, але при найменшій недокладности в висловленню вийшло-б, що Володимир вислав військо по шлюбі: так воно вийшло вже у копільатора Ях'ї ель-Макіна, — нема нічого дивного, що вийшло так і у ібн-ель-Атира. З огляду на се не можна надавати ваги сям звісткам, а супроти виразних вказівок руських джерел (про них пише), що шлюб Володимира відбув ся по поході на Кореунь, вони зовсім відпадають.

Друга суперечна точка — чи Володимир сам ходив в Візантію. Се виходить з ібн-ель-Атира, як ми бачили; теж каже ель-Макін і латинський переклад Скіліци. Правдоподібно, се все такіж недокладности копільаторів, яку бачимо у ель-Макіна. Ях'я й Скіліца-Кедрен нічого не ка-

жуть, щоб Володимир сам прибув з своїм військом: оповідання Ях'ї тут особливо важке, воно виключає можливість припускати особисту участь Володимира, як би навіть звістки Агіра і ель-Макіна були свідомими поправками, а не помилками. Васілевський (Ж. М. Н. П. 1876, III) добачає на се натяк і в тексті Псея, але мені здасть ся — зовсім безпідставно. Мушу ще згадати, що д. Успенский (Ж. М. Н. П. 1884, IV) признає похід Володимира в Константінополь, але не з помічним полком, а пізнійше; але се вже буде зовсім довільним здогадом (правда, що й д. Успенский висловив його дуже неявно, див. с. 308 — 9, 314—5); його прийняв, хоч дуже не рішучо, Шлюмберже с. 718—9. Літературу русько-візантійських віднося за Володимира див. нижче, прим. 58.

58. Охрещення Володимира (до с. 445).

Питання про час і обставини охрещення Володимира мають чималу літературу. Не кажучи за давніші писання, що взагалі стояли на ґрунті літописної традиції, ся література властиво має своєю вихідною точкою розвідку проф. Голубінського в Журналі Мін. Нар. Прос. 1871, що потім увійшла в його Історію церкви т. I гл. 2 (1880). Він взяв літописну повість під дуже скептичну аналізу, але для реконструкції подій не ужив чужих письменників, а головню Похвалу Якова. Д. Васілевський в статі Русско-візантійські отрывки, II: Къ исторіи 976—986 г. (Ж. М. Н. П. 1876, III) патомість притягнув звістки візантійських і арабських джерел, між ними ель-Макіна, що користав з Ях'ї. 1883 р. вийшли витяги з самого Ях'ї зроблені бар. Розеномъ (Императоръ Василій Болгаробойца. Извлеченія изъ лѣтописи Ях'и Антиохійскаго) з важним коментарем. Наближенне дев'ятого столітнього ювілею охрещення Русь, що мав святкувати ся в Росії, звернуло особливу увагу на се питання і спеціально на рік охрещення. Вчислю головнійше з сеї новішої літератури: Барсовъ Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церковію, 1878, гл. VI, рецензії Малышевского на Голубінського (Отчетъ о присуд. уваров. премій) і Успенского на Розена (Ж. М. Н. П., 1884, IV, — се властиво самостійна робота, в аналізом джерел і деяких гіпотезами), Ливинченко Современное состояние вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси (Труды Киев. Духовной Акад. 1886, VII, — головні погляди Розена і полеміка з Успенским, рік прийнято 989 для Володимирового й загального охрещення), П. Лебеднцевъ Когда и гдѣ совершилось крещеніе Кіевлянъ при св. Владимірѣ (К. Стариза, 1887, IX — традиційний погляд), Завитневичъ О мѣстѣ и времени крещенія св. Владиміра и о годѣ крещенія Кіевлянъ (Труды К. Д. Акад. 1888, I, в поводу статі Лебеднцевъ), Соболевскій — Годъ крещенія Владиміра св. (в т. III Чтеній кльв. істор. товариства); див. ще справоздання з диспути д. Соболев-

ского і Завитневича в київськiм товариствi в Читанiях т. III с. 5 і далi, також Ж. М. Н. П. 1888, VI (проф. Соболевский боронить лiтописноi традицiї, тим часом як Завитневич виходить з хронологiї Якова й приймає роки 987 і 990); *Regel Analecta byzantino-russica* с. XXI LXXII і далi.

Що до зробленого Володимиром „испытанiя о всеѣхъ вѣрахъ“, то хоч як белетристично виглядає се оповiданнє в лiтописноi повiсти, воно знаходить собі одначе паралелi в чужестороннiх джерелах. Одна така вiстка знайшла ся в жидiвськiх рукописах зiбраних Фiрковичом, в видi записки в р. 986 про прихiд київськiх послiв до хозарського кагана, аби розвiдати ся про релiгiю (видана проф. Хвольсоном в I т. Сборника статей по еврейской исторiи, 1866). Проф. Гаркави признав сю записку фальсификатом — фальсификатiв в колекцiї Фiрковича взагалi показало ся чимало (статi Гаркави в *Извѣстiяхъ рус. археологическаго общества* т. VIII, Ж. М. Н. П. 1877, VII, і *Altjüdische Denkmäler aus der Krim*, 1876). Невважаючи на оборону її иньшими гебраїстами (Берхинъ *Еврейскiй документъ о посольства св. Владимира для испытанiя вѣръ* — *Кiев. Старина* 1884, XI, пор. замiтку Голубовскаго також 1885, III), ся записка зiстаєть ся дуже сумнiвною, незалежно навiть від лiдозрiлостi свого джерела — колекцiї Фiрковича.

Важнiйша иньша вiстка, перська, в „Збiрнику анекдот“ Магомета аль-Ауфi, XIII в. Навязуючи до характеристик Руснiв у iбн-Русте, як народа, що живе виключно з вiйни, се оповiданнє каже, що прийнявши християнство, Русни не могли вже воювати, але що не мали иньшого способу до прожитку, то вкiнцi рiшили ся прийняти магометанство, й цар „Буладмир“ вислав послiв в Ховарезм — заявити про се бажання. Володар Ховарезма прийняв їх дуже радо і послав дарунки й магометанського iмама (духовного), научити Русь магометанству. Русни прийняли магометанство й почали знову воювати. Звiстку сю опублiкував ще Гамер — *Hammer Sur les origines russes*, 1827, але в дуже попсованiй формi, без iмени Володимира, так що вона дала декому, навiть Куніку повiд до рiзних дивоглядних виводiв — *Kunik Ergänzende Bemerkungen zu den Untersuchungen über die Zeit der Abfassung des Lebens des heil. Georg von Amastris* — *Bulletin de l'academie*, XXVII. В оригiнальнiй формi опублiкував її Бартольд в 1896 р. — *Новое мусульманское извѣстiе о русскихъ*, *Записки восточнаго отдѣленiя русскаго археол. общества* т. IX.

Питаннє, як толкувати собі сю вiстку? Прийняти, що се лiтературне запозиченнє, покручений відгомiн оповiданнє лiтописноi повiсти про послiв, висланих Володимиром на „испытанiє“? Таких запозичень одначе у схiднiх письменникiв не знаємо бiльше. Чи оповiданнє лiто-

писної повісти не байка, і Володимир, рішивши ся з звісних нам мотивів завести на Руси християнство, дійсно для декоруна зробив наперед таке „испытаніє“ і розіслав послів? Само по собі в тім також не було б нічого неможливого.

59. Мономахові регалії (до с. 449).

Новіша література: Оболенскій Соборная грамота духовенства; Вельтманъ Царскій златой вѣнецъ і т. и. — Чтенія московські 1860, I; Макарій Історія рус. церкви II² с. 288, 1860, I; Прозоровскій Объ утваряхъ причисляемыхъ Владимиру Мономаху — Записки отд. рус. и слав. арх. русскаго археологич. общества т. III і Труды III з'їзда т. II (в додатках); Терновскій Наученіе византійской исторіи, II с. 155 і далі; Васильевскій Русско-византійскіе отрывки, I — Ж. М. Н. II. 1875, XII. Regel Analecta byzantino russica с. LVII і далі; И. Толстой О древнѣйшихъ русскіихъ монетахъ — Записки имп. рус. археол. общ., и. серия т. III; Бѣляевъ Byzantina II с. 216; Ждановъ Русскій былевой эпосъ гл. I; Кондаковъ Русскіе клады I с. 60 і далі і йогоже Русскія древности т. V с. 40 і далі; особливо інтересні тут праці Рефеля і Жданова. Див. ще мою Історію Київщини с. 126, і подану вище на с. 451 новішу полеміку в Кондаковим в справі Мономахової шапки. Крім того, з літературного боку — статі Веселовского в Історіи русск. словесности Галахова 1880, I с. 409 і далі, Разысканія въ области духовнаго стѣха — Записки петерб. ак. т. 45, Шыпина Історія русской литературы, II гл. 1.

60. Перший руський митрополит (до с. 460).

Література новіша: Макарій Ист. рус. церкви I с. 32 — і далі, Голубинскій ор. с. I² с. 277 і далі, Малышевскій Киевскіе церковные соборы в Трудах К. Дух. Акад. 1883, XII. Лебединцевъ — Къ вопросу о кiev. митр. Михаилѣ — Чтенія кiev. истор. тов. т. X. Павловъ Догадка о происхожденіи древне-русскаго преданія, которое называетъ перваго русскаго митрополита Михаиломъ Сиринномъ ів. т. XI, і тамже „Примѣчаніе“ до сього Лебединцева. Шахматовъ Общерусскіе лѣтописные своды — Ж. М. Н. II. 1901, XI (с. 73 і далі). В письменних памятках Михайл виступав як митрополит висланий за Фотія нпр. в Палінодії — Рус. истор. библ. IV с. 971, Густинскій лѣтоп. с. 253, пізнійшим Житіи Володимира — в Чтеніях кiev. ист. тов. II. 2 с. 37. Як на джерело сеї звістки Лебединцев вказав на сербський переклад Амартола, де посланий Фотієм епископ називаєть ся Михайлом; иньша гадка — Павлова, що імя Михайла з'явилось на руській ґрунті, через те, що Михайла Сінкела, автора внесеного в лїтопись ісповідання, даного Володиміру, прийняли за руського митрополита, що мовляв дав йому се ісповідання. Шахматов здогадуєть ся, що Михайл з'явив ся як перший митрополит в московській митрополічій компіляції поч. XV в., і відти перейшов в пізнійші компіляції,

а появу його об'ясняє хибним толкованнем текста про м. Михайла XII в.

61. Руська монета (до с. 468).

Література новіша: И. Толстой Древнѣйшія русскія монеты в. кн. Кіевскаго 1882, йогож О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ X—XI в. в Записках имп. русскаго археол. общества, нова серія т. III (се головні праці), Н. Черневъ — Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Вѣстникъ археологій и исторіи т. VI (1888) і йогож статі в III і IV вип. Сборника снимковъ съ предметовъ древности, находящихся въ Кіевѣ; Н. Л. О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ в. к. Кіевскаго, 1889; ще розвідки Куника й Бартоломея в III і IV т. Извѣстій археологич. общества.

Приналежність золотих і срібних монет I типа Володимиру, на мій погляд, доводить ся основно двома фактами: подібністю до штампів сучасників — Василя і Константина (гр. Толстой неформність Володимирової фігури досить правдоподібно поясняє тим, що взірцем для неї були поясні портрети на монетах сих цїсарів) і друге — псковським скарбом, де кусничок срібняка I типа знайшов ся з кусничками вільших монет, що не йшли далі перших років XI в. Срібняк цього типа знайшли ся в київській скарбі 1877 (було їх там більше як сто). Монети вільших типів з іменем Володимира належать до категорії „ніжинських срібняків“ (велика находка коло Ніжина 1856 р.). Д. Чернев доводив, що то мусїли бути чернігівські монети, бо вони не стрічають ся в Київщині; його аргументація одначе не особлива; але розуміть ся, може бути непевність, чи се не монети котрого небудь вільшого Володимира. Гр. Толстой, бороячи приналежности і сих типів до Володимира Св., вказує, що монети II і III типа стрїли ся в скарбах разом з монетами X і початку XI в. (Шванський і Могилівський скарби), а всі разом — в Ніжинській скарбі; монети Шванського і Могилівського скарбів дійсно не йшли далі першої чверти XI в., і се справді факт важний. Хронологія типів вясняєть тя перебитими монетами: в монета з штампом II типа на штампі I типа, і монета з штампом III типа на штампі II типа. Але треба сказати, що на монетах II типа імя Володимира читаєть ся з такими натяганнями, що воно дуже непевне.

ЕКСКУРСИ.

I. Найдавніша руська літопись.

Таке чи иньше розумінне найдавнішого періода нашої історії стоїть в тісній залежності від такого чи иньшого погляду на нашу найдавнішу літопись — її генезу, склад, джерела і т. н., бо від того залежить наше становище супроти переважної більшости звісток, які ми маємо для сього періода. Для того мусимо хочби як коротко, але таки вглянути в сю справу.

Найдавнішою (інакше Початковою, Начальною, Неосторовою) літописею зветь ся компіляція, зроблена в Київі на початку XI в. Ми не маємо її осібно, а тільки в складі тих літописених збірників, куди вона увійшла як складова, звичайно — вступна частина. В більш чистій формі вона переховала ся в двох збірниках. Одну версію маємо в волинськім збірнику, закінченім деєь при кінці XIII в. — се полуднева версія. Найдавніший її кодекс (рукопись) — Іпатський, званий по іменн костромського Іпатського монастиря (в північній Росії), де він переховував ся, писаний (як показує знак на папері) не скорше як в 20-х рр. XV в. (коло р. 1425, як приймають); новіші кодекси — Хлебніковський і Потодінський, оба XVI в., судячи по письму; зовсім новий (копія Хлебніковського) — Ермолаєвський. Другу версію, північну маємо в суздальськім збірнику, закінченім на початку XIV в.; найдавніший її кодекс — Лаврентієвський, званий так по іменн писара, чернця Лаврентія, що списав її, правдоподібно — в самім Суздалі, 1377 р.; новіші кодекси: Радивилівський (інакше — Кенігеберський), Академічний (інакше — Троїцький) і Троїцький (згорів 1812 р. і заховав ся тільки в варіантах до 907 р.), всі з XV віка. Позатим, в більш або більш змінених формах заховала ся Найдавніша літопись в иньших численних літописених компіляціях.

В найстаршій — Лаврентіївській кодексі Найдавніша літопись титулується так: „Се повѣсти времяныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля, кто в Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Сей титул повторяється і в інших кодексах і компіляціях, але в деяких відмінах; найбільш інтересне те, що в кодексах полудневої версії дописано: „Повѣсть... черноризца Феодосьева монастыря Печерскаго“, а в однім з кодексів (Хлебніковськїм) ще й: „Нестора черноризца“. Нижче побачимо, що отсей титул, по всякій правдоподібності, належить тільки до першої, вступної частини літописи.

Імя Нестора в титулі Повісті вийшло з давньої традиції, що Нестор, печерський монах XI в., автор житий Теодосія та Бориса і Гліба, був автором літописи. Сю традицію ми знаходимо вже в Печерськїм Патерику (XIII в.), і завдяки його популярності сей погляд став широко розповсюдженим (хоч і не загальним, бо нпр. редактор Никонівської компіляції уважав літописцем Сильвестра). Окрім звісного нам Хлебніковського кодексу імя Нестора стояло в титулі ще кількох (Татїщев знав їх три), і се в зв'язку з традицією Патерика давало на разі, як здавалося, певну відповідь на питання, звідки з'явилась Найдавніша літопись: її, мовляв, написав київський монах XI в. преподобний Нестор. На початках наукових студій давньої руської історії се уважалось певним. Було тільки певне заганяне що до границі — де кінчить ся ота Несторова літопись, але вже Мілер р. (1775) вказав на приписку Сильвестра під 1115 р. як на границю Найдавнішої літописи. Так справа на початку здавалась ясною. Літопись уважалась одноцільною працею Нестора, і на сїм ґрунті став вістийний первонаачальник наукової критики давньої руської історії Шлецер. Він поставив першою задачею наукової роботи — відреставрувати „дійсного Нестора“ методом фільольогічної критики, і його „Нестор“ на довго став провідником в студіях давньої руської історії. Під впливом сього погляду досить неприємно проминули гадки про компілятивний характер літописи, висловлені особливо Строввим, в передмові до його видання Софійського временника (1826).

До докладнішої аналізи літописи привели т. зв. „скептики“, московський професор М. Каченовський та його ученики, що рядом статей в 20-х і 30-х рр. поспробували збити певність літописи, доводячи, що вона не може бути утвором XI в., що заведені до неї умови з Греками — фальсіфікати, що се робота пізнійша і т. п. Хоч як се було нестійне в цілости, але при тім були висловлені

й деякі важні гадки, нпр. що Нестор міг бути автором якоїсь монастирської хроніки, але не літописи й т. п. В результаті се привело до докладніших студій над літописею зі сторони її оборонців, і так появили ся дві важні аналізи — Погодіна, й особливо Буткова. Новий імпульс до аналітичних праць дали статі професора московської академії Казанцева (почавши від 1849 р.), де він виступив з сильними аргументами проти погляду, що автором чи редактором літописи був Нестор. Його аргументи були прийняті рядом визначних учених, традиційний погляд був рішучо захитаний, і з тим разом на перший план виступили питання про складові частини літописи, її джерела й редакторську роботу. На розвій сього останнього питання особливо вплинула боротьба норманістів з антинорманістами, що в 60 і 70-х рр. зачіпає кардинальні питання генези літописи. В результаті появило ся кілька визначних праць, присвячених аналізі літописи. Срезневський в своїх Чтеннях про літопись (1862 р.) попробував виріжнити з літописи давніші циклі записок; в полеміці Геденова і Куніка про початок Руси в'яснено було комбінативний характер літописного оповідання про початок Руси; в 1868 р. вийшла праця Бесугужева-Рюміна про склад літописей, де він признав нашу літопись по просту архивом, в котрім переховались ріжнородні останки давнього письменства, і особливо застановляв ся над в'ясненнем її компілятивного характеру.

З кінцем 60-х рр. студії над Найдавнійшою літописею за-тихли, але дальші роботи над давньою руською історією вносили до них важні гадки й спостереження. Важне значінне нпр. мали скептичні замітки Іловайского про вступні частини літописи, або нпр. принагідно переведена деякими ученими регабілітація звісток, що не ввійшли в Найдавнійшу літопись в її чистійших версіях, а знаходять ся тільки в пізнійших компіляціях. Важний поворот в студіях над літописею зробив в 1890 рр. петербурський академік Шахматов рядом важних спостережень над хронологією й взагалі укладом літописи, а особливо тою увагою, яку звернув він на 1 Новгородську літопись другої редакції: він довів зовсім певно, що ми маємо в її вступній частині самотійну і до того — старшу версію Повісти вре-меннню літ, ніж та, яку маємо в полудневій і північній версіях Найдавнійшої літописи. Показало ся, що для в'яснення питань, зв'язаних з Найдавнійшою літописею, дуже важне значінне часом мають пізнійші, навіть дуже пізні компіляції, поминені

в давніших археографічних плянах і видавництвах (так друга редакція І Новг. літописи, що тепер здобула таке першорядне значіння, була опублікована тільки 1888 р., а багато коміляцій вовсім не видано, або є тільки давні, малопрístupні й ненормативні видання). В результаті, тим часом як при кінці 60-х рр., по кількох визначних працях, присвячених літописи (Сухомлінова, Срезневського, Костомарова, Бестужева-Рюміна), справа здавала ся майже вичерпаною, тепер вона поставлена на ново й цілий ряд питань чекає відповіді, а для того потрібують попередю ще археографічної роботи.

В сїм огляді я не маю ані спромоги ані потреби переходити всі питання, звязані з Найдавнішою літописю й обмежу ся кількома, найбільш важними для нас, а то про склад літописи, про час появи різних її частин і про історичну їх вартість. Почнемо від першого.

Я вище вже натякнув, що титул: Повість временних літ і т. д. не може прикладати ся до цілої літописи, аж до початків XII в. „Повість“, як каже титул, оповідала йно про початки „Руської“ (себто Полянської, Київської) землі та про найперших князів її („кто въ Киевѣ нача первѣе княжити“), отже се мало бути оповідання про події, що не доходили навіть до кінця X в., бо инакше-б у самім титулі згадано було про епохальну для кожного київського книжника подію — охрещення Руси, як згадано в новгородській версії (так називаю я вступну часть І Новг. л.): „и како избра Богъ страну нашу на послѣднее время“. З другого боку, в Повість мусіло входити що найменше князювання Ігоря, — бо Олега її перша редакція вовсім ігнорувала.

Цікаво, очевидно, було-б докладніше впріжжити сю властиву „Повість“ з цілої літописи. Се пробував зробити Срезневський. Він вказав, що в хронологічній таблиці князів, уміщеній в літописи під 852 р. є певна різниця в рахуванні років до Святослава і після нього (отъ пѣрваго лѣта Олгова до пѣрваго лѣта Игорева лѣтъ 31; отъ пѣрваго лѣта Игорева до пѣрваго лѣта Святослава лѣтъ 33, отъ пѣрваго лѣта Святослава до пѣрваго лѣта Ярополча лѣтъ 28; Ярополкъ княжи лѣтъ 8; Володимерь княжи лѣтъ 37; Ярославъ княжи лѣтъ 40). На сій основі він опер здогад про три циклі відомостей в літописи: оден до смерти Святослава, другий до смерти Ярослава, третій — по ній. Окрім того він вказував, що звістки з болгарської та візантійської історії в літописи уривають

ся на 943 р.: він бачив тут доказ, що на тім році урвалася якась давнійша літопись. Се останнє спостереження тепер не має значіння, від коли цілий ряд подібних звісток об'явлено з продовження Амартола (Шахматовъ — Хронологія древнѣйшихъ русскихъ літописныхъ сводовъ). Але гадка, що одна з редакцій Повісти кінчила ся смертю Святослава, сама по собі дуже кривабна й імовірна, тим більше, що в полудневій і північній версії тут є дійсно ніби закінчення: „И бысть всехъ лѣтъ княженія Святославля лѣтъ 28, и нача княжити Ярополкъ“. Але найстарша редакція Повісти могла кінчити ся ще скорше (на смерті Ігоря нир., або на німеті Ольги) й не доходити до смерті Святослава.

Вже тепер можна сказати напевно, що окрім ширшої редакції Повісти (Повістю я буду називати вступну частину Найдавнішої літописи, конвенціонально приймаючи її кінцем смерть Святослава), — редакції, яку маємо в полудневій і північній версії Найд. літописи, ми маємо ще самостійну й старшу від неї редакцію у вступній частині 1 Новгородської літописи. Се довів Шахматов, і в тіж його велика заслуга в історії цього питання. В сій Новгородській літописи 2-ої ред. *) брак звісток аж до 1017 р. доповнено оповіданням, що від 945 р. (смерть Ігоря) ріжнить ся менше значними прогалинами та варіантами від ширшої редакції літописи, полудневої та північної версії. Але до 945 р. вона ріжнить ся від них дуже сильно: хронологія в новгородській версії зовсім відмінна і є кардинальні ріжниці в самих звітках (як от про Аскольда і Дира, або що Олег не був князь, а воевода Ігоря); є деякі звістки, яких не маємо в ширших версіях (про війну Ігоря з Уличами), загалом же взявши новгородська версія далеко коротша від ширшої редакції і багато матеріялу в ній бракує, тому можемо звати її короткою (або новгородською) редакцією**).

Тепер виникає важне й нев'язане ще питання, як розуміти сю ріжницю в відносинах короткої редакції до ширшої перед 945 р. і по ній? Границею сей рік ледви аби міг бути: оповідання короткої редакції під 945 р., що належить вже до другої

*) Так зветь ся 1 Новг. л. із вступними доповненнями до дефектного Синодального кодексу.

**) Шахматов зве новгородську редакцію літописи „Начальним сводом“, а ширшу — Повістю врем. літ, не розрізняючи вступної частини, себто правдивої Повісти від дальших частей Найдавнішої літописи.

частини, безпосередно звязане з попереднім (під р. 922—952). Можна-б припустити, що від 945 р. коротка версія в оригіналі лишила ся менше зміненою, тим часом як частина аж до 944 р. була вповні перероблена й доповнена новим редактором (чи навіть тим самим — хоч се й було-б менше правдоподібно); але і се не було-б дуже правдоподібно. Можна поставити ще иньший здогад: що від 945 р. друга редакція 1 Новгородської літописи була доповнена з иньшого джерела — редактор відни-сував не з Повісти тієї короткої редакції, а иньшої. Я-б се уважав найбільш правдоподібним, і сю гадку підопру дальшими спостереженнями, хоч се, розумієть ся, все ще буде тільки здогад: до виясненя сеї справи допоможуть з часом дальші студії над невиданими літописними компіляціями. Поки-ж що ми маємо для Повісти аж до 945 р. дві редакції — коротку й ширшу (останню в двох версіях — полудневій і північній), для часу від 945 також дві — коротку (новгородську) і розширену (в двох версіях — полудневій і північній).

Чи коротка версія, перехована в новгородській редакції (до 945 р.) заховала ся в початковім виді, а не скорочена? В теперішнім виді вона, в порівнянню з ширшою редакцією, виглядає голим кістяком, як буде видно з сього побіжного огляду;

коротка редакція:

кнївські брати
похід на Царгород

хозарська дань, Аскольд і Дир

прихід варязьких князів

Ігор в Кнїві

920 Похід Ігоря на Царгород

922 Похід Олега на Царгород

922 смерть Олега

ширша редакція:

етнографія загальна
етнографія словянська і руська
путь із Варяг в Греки і св. Андрій
кнївські брати

2 і 3-ій етнографічні огляди

хозарська дань
хронологічна таблиця
охрещення Волгарів
прихід варязьких князів
Аскольд і Дир
похід на Царгород
Олег в Кнїві
походи Олега
Угри
Кирил і Методій

907 похід Олега на Царгород

1 умова в Грекахи

2 умова в Грекахи

912 смерть Олега

походи Ігоря і византийські звістки

війна з Уличами

похід Ігоря на Царгород (в короткій
ред. під 920 р.)2-й похід
умова в Грекахи

945 — смерть Ігоря иньша редакція.

Як на просте скорочення чогось анальоґічного з ширшою редакцією зміст короткої редакції виглядає занадто уплянованим — є цілість в тім кістяку; про скорочення із звісної нам ширшої редакції не може бути ані мови з огляду на кардинальні різниці; але деякі скорочення (купюри) початкової редакції тут можливі. Написана ся Повість, очевидно, була без років. Ті кілька років, які бачимо в короткій редакції, — то пізнійші, досить незручні вставки: так 854 р. — що має означати, мабуть, початок царювання імн. Михаїла, поставлено над всім оповіданням від кнївських братів аж до походу Ігоря на Царгород; історію Ігоря механічно розділено між кількома роками. Так само обидва взяті з Амартола оповідання: про похід на Царгород за імн. Михаїла та Ігорів похід — се вставки додані вже пізнійше; вложені вони не на місці: похід на Царгород між кнївськими братами і хозарською данню (саме оповідання має сліди розрива: „но сихъ лѣтехъ братіа сін изгнбоша“...), похід Ігоря — перед походом Олега. Се уміщення їх саме показує, що сї додатки зроблені не з ширшої редакції, а незалежно від неї (на се вказують й иньші подробиці: оповідання про царгородський похід не звязане з Аскольдом і Днром, оповідання про Ігоревий похід не має звісток з життя Василя Нов., є й яєнкові відміни).*)

Супроти того початкова редакція Повісти, скільки можемо її відреставрувати, виглядала-б так: вона оповідала про кнївських братів, хозарську дань, прихід варязьких князїв до Новгороду і потім Ігоря до Кнїва, про похід Олега на Царгород і війни Ігоря з Уличами й Деревлянами, та про його смерть. Се все має досить одноцільний і однородний характер. Коли з'явилась отся перша редакція і як далеко вона сягала, ми не можемо напевно сказати. Чи сягала вона до часів Святослава не знати; можливо, як я вже сказав, що вона уривала ся десь на смерті Ігоря чи піметі за нього. Але в кождім разі перша редакція за часи Святослава не переходила однаково, чи мала вона титул Повісти, чи на її підставі утворила ся та Повість,

*) Дав. про них Шахматова О начальномъ кїевскомъ сводѣ с. 45—6.

що мала на меті описати перші початки Руської держави, — котрої титул стоїть тепер на чолі Найдавнішої літописи*).

Що до часу написання початкової редакції, то поясненне: „Дирева могила за святою Ирною“, що читається в короткій редакції, вказує на час не давніший від середини XI в., бо та частина міста, де стояв монастир св. Ирици, забудована вже по 30-х р. XI в. Правда, і в новгородській редакції можливі деякі пізніші поправки (такою поправкою є правдоподібно згадка про кнївського князя в оповіданню про хозарську дань), але згадка про Дирову могилу не виглядає на приписку (порівняти згадку про Олегову могилу). З рештою й звістки про початок Русі (поминення Олега) показують, що автор цього оповідання був відділений дуже значним простором часу від подій кінця IX і початку X в., писав не скорше XI віка**). З другого боку не можна сеї Повісті значно відсувати в другу половину XI в., судячи по деяким подробицям: нпр. в оповіданню про контрибуцію наложену на Новгородців за Олега стояло: „сже и нынѣ дають“ (як заховало ся в Никон. літ., з того в 1 Новг. вийшло: „сже не дають“, а в полуд. і півн. верзіях поправлено: „сже до смерти Ярославѣ даяше Варягом“, отже се писало ся не пізніше половини XI в. До початкової редакції я зачислив би тому і деякі пояснення, що ми маємо під 945 р. (в корот-

*) Те що Шахматов (О начальномъ кievскомъ сводѣ с. 57) зве „Сказаніємъ о началѣ Русѣ“, не зовсім відповідно прикладаючи назву Повісті до найдавнішої літописи ширшої редакції. Сю першу редакцію він уважає твором новгородського єпископа Йоакима Корсуванина, що мав би довести її до р. 1017; відповідно до того написанне першої редакції відсувається ся в X в. (Общерусскія літописные своды IV с. 183 і далі). Все се одначе або голословно, або на дуже слабких основах.

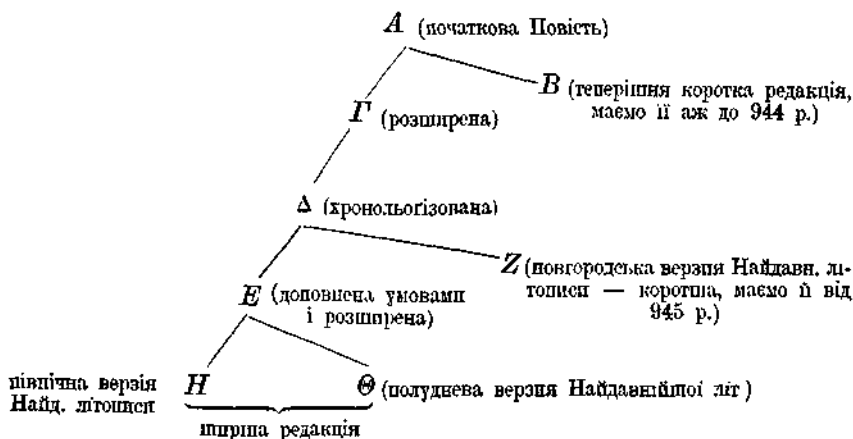
**) Мушу піднести, що в першій редакції варяцької теорії Повісті, як ми можемо собі представити її, прихід Варягів на Русь припадав на часи пізніші від тих, на які паде він в останній редакції її. Перша редакція не знає довгого правління Ігоря, його неповноліття, і т. д. Все те, що свійська традиція донесла про Ігоря, містило ся безпечно в двох десятиліттях перед його смертю; на сі часи припадав і легендарний похід Русі на Грецію, датований потім 907 роком; тому що в народній традиції раніші події закривають ся пізнішими, ледво аби перший укладчик Повісті представляв сей похід старшим від 940-х років (від походу 941 року). Прихід Руріка в Новгород і Аскольда в Київ супроти того припали-б, в представленню автора, десь на початки X, найдалше — на кінець IX в. Їх пересунули потім о кількадесять літ назад письменні звістки про Русь (звістки грецьких хроністів і улови), віднайдені пізніше редактором, чи редакторами Повісті, а в першій редакції її початки варяцької Русі ледви чи представляли ся старшими від X віка.

шій і ширшій редакції): пояснення про Свенельда, що він був „отець Мьстининъ“: се пояснення могло мати значіння тоді тільки, як ще жив сей в рештою нічим не звістний Мстиша. Сюди-ж треба зачислити пояснення топографії Кієва в історії пімсти Ольги фактами з другої половини XI в.: „городъ же быше Кіевъ идеже естъ нынѣ дворъ Гордятинъ и Никифоровъ, а дворъ княжь быше въ городѣ, идеже естъ нынѣ дворъ Воротиславль и Чюдинъ“; Никифора і Чюдина ми знаємо: оба були визначними боярами в момент смерті Ярослава (згадують ся в Рус. Правді Акад. § 18), і до сього часу мусить належати се пояснення.

Отже ся початкова редакція, правдоподібно — властива Повість временних літ, написана десь в середині XI в. (назв'ї її *A*). Вона була слідом доповнена кількома звістками з Амартола і хронологізована: поставлено над вступною частиною 854 р., події в часів Ігоря розділені на кілька років, а решту виготовлено порожніми роками. Так з'явила ся теперішня коротка чи новгородська редакція Повісти, яку ми маємо (може в деяких скороченнях чи змінах) в 2-ій редакції Новгородської літописи, кінчаючи роком 944 (назв'ї її *B*).

В другій половині XI в. початкова редакція (*A*) кількома наворотами була знову перероблена й розширена; докладно сі дальші модифікації відреставрувати ми не можемо, але можемо, вказати напевно сліди кількох редакцій. Так нпр. на вступі трома наворотами дасть ся етнографічний огляд українсько-руських племен; повторення вступних слів: „Поляном живущимъ о собѣ“ вказує на кілька вставок, зроблених різними часами. Хронологія й тут вставлена аж пізнійше — маємо виразні сліди того подекуди, нпр. під р. 972—973; (я думаю, се пізнійше вставлення хронології вказує на те, що новий редактор розширяв не хронологізовану вже Повість *B*, а початкову редакцію — *A*). Що до пізнійшого вставлення умов, то окрім того, що умови 971 р. не маємо ми в новгородській версії, справедливо вказано і на те, що умови 907 р. і 971 р. розривають теж цілість оповідання. Судячи по тому, що новгородська версія ширшої Повісти не має ще умови з Святославом, а хронологією має вже згідну з ширшою редакцією, можна думати, що умови в Грекамн вложено аж на останок. Таким чином можна-б вирішити що найменше три верстви в сих дальших модифікаціях: розширення початкової редакції (*F*) (при тім могло бути кілька версій, в ріжній мірі розширених),

хронологізація (Δ), вставлення умов (E), — при чім і в самім тексті робили ся різні зміни і доповнення: так коротша, новгородська версія хоч має хронологію новіjšу, не має деяких додатків, очевидно зроблених пізнійше. Таким чином схему редакцій Повісті в тих конвенціональних границях можна-б собі представити так:

Під час цих редакцій Повісті її оповідання було також продовжене. Версія літописи, котру маємо в 2-ій ред. Новгородської, не має ще умов, не має деяких епізодів (нпр. про спалення Іскростеня за Ольги, про заснування Переяслава, про білгородський кисіль і ин.), але вона сягала часів Святослава (виписки з Найд. літописи в 2-ій ред. Новг. констатують до р. 1074, але чи походять всі вони з одної редакції, не знати). Отже, судячи по тому, перше ніж закінчене було редагування Повісті, вона була продовжена (я означив у схемі її продовження буквами Z , H , Θ). Зрештою що до хронологічного наступства редакцій подана схема має вповні гіпотетичний характер; вказані моменти редакційної роботи можна констатувати з значною певністю, але порядок, в яким наступали вони, операсть ся на новгородській версії лише, й вимагає ще дальшого ствердження.

Ся вся редакційна робота була зроблена в другій половині XI і на початку XII в. В етнографічнім огляді ширшої редакції (Плат. с. 9) і в оповіданню про Угрів (с. 14) згадують ся Половці, що вказувало-б на час не раніjšий останньої чверти XI в., бо Русь ближше познайомилась з Половцями тільки в 1060-х рр. Таке-ж значінне має згадка тамже, що поган-

ський похоронний обряд заховався до сї у Вятчів, — отже пнші племена були вже тоді християнізовані. В оповіданню про Володимира, що маємо у всіх верзіях Найдавнїйшої літописи, маємо вказівку на початок XII в.: Жиди в посольстві до Володимира кажуть, що їх землю опанували християне, се-ж, як справедливо зауважено вже давно, — може належати тільки до хрестоносного походу, значить могло писати ся не скорше як в перших роках XII в. Для північної редакції маємо докладну дату, коли вона була закінчена, — се приписка під 1110 р.: „игуменъ Сильвестръ святого Михаила написахъ книги си лѣтописецъ... в 6624, индикта 9 лѣта“, отже 1116 р. Для полудневої редакції такої дати не маємо, у всякім разі вона була закінчена після смерти Свѣтополка і Давида Ігоревича († 1113), як видно з хронологічної таблички під 852 р. і згадки про смерть Давида під 1097 р., і то не зараз по 1113 р., бо згадку про смерть Давида маємо в заведеній до літописи повісті Василя. Вказати докладну гранцію, де кінчить ся найдавнїйша літопись в полудневій верзії, дуже трудно: під 1110 і 1111 р. маємо тут одну повість про похід на Половців, і здасть ся, що до неїж належить ще оповідання про смерть Свѣтополка; можливо, що вона була закінчена трохи пізнїйше, нїж північна*). Новгородська мусить бути ранїйша, але у всякім разі належить теж до початків XII в.

Таким чином Найдавнїйша літопись була результатом досить інтензивної роботи протягом значного часу — яких 60-и літ, переживши кілька редакцій. Скільки рук робило над нею? На се питання ми не можемо відповісти. Я думав би, що значну частину тієї редакційної роботи доконала та сама рука; я уважав би можливим навіть, що той самий книжник, що уложив початкову редакцію Повісти временнх літ, потім трудив ся над її розширенням (я се думаю тому, що і в початковій редакції і в ширшій Повісті бачимо ті самі погляди на початок Русь, руської династії, а сї погляди ледви чи були популярні в суспільности, хиба би припустити, що пізнїйший редактор перейняв ся виложеними в початковій редакції гадками й розвинув їх потім в цілу систему). Але цілу редакційну роботу надати одному перу дуже тяжко, хоч би в огляду на той значний простір часу.

*) Шахматов приймає 1118 р., але не дав на те доказів (те що він вказав недавно, Общерусскіе своды IV. 169 і 171 — четвертий рік Мономаха), нас дуже не велику вартість.

Пробовано не раз назвати по імені редактора (краще-б сказати — редакторів). Сю заплутану, багату літературою справу я перейду тільки побіжно, бо з історичного становища вона має другорядний інтерес. Я згадував про традиційний погляд, що редактором був Нестор. Доводи Казанського збили сей погляд*) до них де що доложив останніми часами Щепкіє, як низше), і довели, що Нестор, автор Життя Теодосія та „Чтенія“ про Бориса і Гліба, не міг бути автором літописи, бо для історії подій, описаних в тих його утворах, в літописи ужито зовсім інших джерел. Пробовано се поправити тим, що мовляв Нестор не був автором Найдавнішої літописи, а автором печерської літописи, що увійшла як складова частина в Найдавнішу літопись, але се стрічаєть ся з тією-ж трудностю: як раз печерські події, описані в Найдавнішій літописи, десь аж до кінця 80-х рр., не могли бути описані Нестором. Вони перечать ся з Життєм Теодосія і в фактах і в загальнім освітленню печерських подій. Коли традиція (досить пізня — XIII в.) про літописательство Нестора має що в собі, то його можна уважати або автором печерських записок з кінця XI та початку XII в. (се ще найскорше), або одним з останніх редакторів. З далеко більшою правдоподібністю, майже — з певністю, можна уважати одним з таких редакторів видубицького ігумена Сильвестра, що підписав ся в згаданій приписці 1116 р. На простого переписувача він був занадто визначним чоловіком, з другого боку — брак відомостей про його Видубицький монастир не дозволяє уважати його таким автором, що трудив ся над літописею ще в другій половині XI в. Маса печерських звісток в літописи насуває гадку, що літопись, можливо, переходила ранійші стадії свого формовання в Печерській монастирі. Сього вистане що до імен і взагалі ближшого означення редакторів. Ближше приглянути ся мусимо складови самої літописи.

Почнемо від джерел. Вони мусіли бути писані й усні. Між писаними можна відрізняти свійські й чужі, хоч і не в кождім випадку можемо сконстатувати, чи ми маємо до діла

*) Найбільше виразна суперечність така: Нестор в житті Теодосія каже, що не застав уже Теодосія живого, вступавши до Печерського монастиря, а в літописи оповідає, чи редактор, каже про себе, в першій особі, що прийшовши до Печерського монастиря, був пострижений Теодосієм. Недавно Шахматов, ратуючи авторство Нестора, старав ся вигладити ці суперечности, але се були тільки натягання.

в руською перерібною чужого джерела, чи в перекладом або чужим оригіналом. Між устними джерелами мусимо розрізняти народні перекази й сучасні звістки. Останню категорію становлять сучасні відомости автора й його комбінації.

Почнемо від початкової редакції, як ми її означали вище: київські брати, хозарська дань, Аскольд і Дир, прихід варязьких князів, Ігорь в Києві, Олегів похід на Царгород і його смерть, війна з Улучами. Памятаймо при тім, що в ній, можливо, є деякі скорочення, що оповідання мабуть ішло далі, але тут ми будемо тримати ся того, що вирізнили з її теперішнього складу в 2-ій ред. Новг., з перед 945 р. Отже тут ми не маємо нічого взятого з чужих джерел, виключивши тільки цитати з біблії в нагоди епіводу про хозарську дань, нічого взагалі з писаних джерел, — се збірка переказів і комбінацій. Вирізнити останні не легко. Я не буду твердити, чи нпр. пояснення, що Аскольд і Дир були Варяги, або що Ігор був син Рюрика, а Олег його воевода, або оповідання, що Ігор прийшов в Новгород і забив Аскольда і Дира — то все комбінації як раз самого автора. Але вище я показував, як на тих точках була слаба традиція, як різнородно укладались тоді ті перекази й імена в зовсім відмінні комбінації, тому й тут я-б признав велику участь комбінаціям автора сеї початкової редакції. Такі пояснення як нпр.: „отъ тѣхъ Варягъ, находникъ тѣхъ, прозвашася Русь“ і т. д. (Іпат. с. 5) я-б сьміло уважав авторською комбінацією. Як на правдиві перекази напевно можна вказати на епіводи про київських братів, хозарську дань, похід Олега на Царгород, війну Ігоря з Улучами. Звістки сучасника в сеї редакції — тільки пояснення, нпр. де могили Аскольда, Дира, Олега.

Дальші редакції ми будемо оглядати разом в їх останніх результатах — нинішній Найд. літописи, бо відрізнити їх тепер майже неможливо. Тут вже на ширший розмір користано з писаних джерел, свійських і чужих, і комбіновано. З чужих джерел ужито хроніку Георгія Амартола з її продовженням (для подій X в.); звідси взято окрім історії походу Русь на Царгород за імц. Михаїла та Ігорового, ще загальний етнографічно-географічний огляд на вступі, приклади з всесвітньої історії — дивні звичаї різних народів, в паралель поганським звичаям руських народів (Іпат. с. 8—9, тут він і цитуєть ся: „глаголетъ Георгій в лѣтописецѣ“), „вольховання отъ чародѣйства“ в нагоди смерти Олега (с. 24—5), дивні знамення — в поводу чудного дітища, витягненого з річки Сітомя (с. 116—

7). З Амартола також взяті дрібні звістки про грецько-болгарські події в другій половині IX і першій X в., введені в літопись уже при її хронологізації.*) Для хронології ужито хронологічну працю патр. Никифора *Χρονογραφικόν σύντομον* („Літописець векорѣ“, або „вкратцѣ“, як він звець ся в словянським перекладі**); з нього взята хронологічна схема під 852 р. (як се довів Шахматов). В оповіданні про похід Ігоря 941 р. окрім Амартола користано безпосередно чи посередно з Життя Василя Нового, як ми бачили вище (прим. 52). Оповідання про Кирила і Методія (с. 15—16) взято з якоїсь осібної повісті, близької до панонських житій. В оповіданні про Володимира внесено ісповідання віри Михаїла Сінкела (його переклад є в Святославовім Збірнику 1073 р.) і уривки з Палєї, але вони в літопись могли прийти посередно — через повість про Володимира, що була, правдоподібно, осібним утвором. Подана там же коротка історія старозавітна й новозавітна зачерпнена, правдоподібно, з перекладеного джерела, хоч його досі не вказано докладно. В оповіданні про напад Половців під 1096 цитуєть ся псевдо-Методий Патарський (Слово о царствіи языкъ послѣднихъ временъ). Нарешті в полудневій версії під 1111 р. уміщена скомпільована з різних грецьких письменників „Похвала ангелам“.

Осібну категорію становлять русько-византийські узови — три іп extenso і одна в парафразі й уривках (під 907 р.).

З свійських писаних джерел можна з значною правдоподібністю вказати на оповідання про Володимира (хоч і не можна докладно означити його границь — я думаю, що воно починалось від смерти Святослава), історію Бориса і Гліба — вона дуже близьке до „Сказання страстотерпцѣю святую мученику Бо-

*) Виказ місць взятих з Амартола див. у Сухомлінова, де автор виказує й інші писані джерела, і у Шахматова Хронологія. Недавно сей останній поставив здогад, що редактор Повісті користав з певної енциклопедії (принесеної мабуть з Болгарії), де були м. и. хроніка Амартола, хронологія Никифора, біблійно-апокрифічна історія, котрої сліди маємо в літописній повісті про Володимира (Начальний літописний сводъ и его источника, пор. йогож Древнеболгарская энциклопедія X в.). Здогад сей одначе має внової гіпотетичний характер.

***) Він виданий в старшого кодакеу (XIII в.) в I т. Полного Собр. лѣтоп., і в Някоя. збірника — в т. IX, компіляцію його фрагментів з уривками з Амартола вид. Бѣлокуровъ п. т. Русскія лѣтописи по рукописи Н. П. Никифорова, Мва, 1898.

риса и Глѣба“ т. зв. Якова.*) Під 1068 р. подана проповідь „О казнях божиных“, звісна осібно, часом з іменем Теодосія. Оповідання про волхвів під 1071 р. могло бути осібною повістю. Безперечно, осібною повістю була історія про волинську війну під 1097 р. Осібність вільних оповідань менш певна.

Цікаве питання — чи користав редактор чи редактори з яких небудь давніших свійських річних записок? Сухомлінов поставив був теорію, що наші літописи розвинули ся з пасхальних табличок з короткими аналістичними записками, але такі короткі аналістичні записки належать до сьвіжіших редакторських верств в нашій літописи, а слідів пасхальних таблиць в давній Русі досі не викрито. Срезневский пробував довести істнування в літописи записок ще з X в., але більшість вказаних ним звісток очевидно новішої дати, і тепер тільки одна звістка з X в. зістає ся загадковою — се комета під 911 р. Здогади Ламбіна і новіші — Ламанского про більші письменні матеріали з X в., що увішли в літопись, також безпідставні. Що в XI в. записки істнували, се певно, тільки їх не завжди можна сконстатувати в нашій літописи на певно.

Як я казав уже, Повість і її продовження з початку мали форму прагматичного оповідання, і аж пізнійше розділено його на роки, а при тім подавано і коротких річних записок, зачерпнених з різних джерел чужих і свійських. Се була робота аналогічна з пізнішою Галицько-волинською літописею, котру автор теж писав без років і аж пізнійше заміряв їх визначити (Пат. с. 544), тільки не зробив сього. Такий прагматичний характер мало оповідання, правдоподібно, аж до часів Ярослава — нпр. до 1026 р.; головними складовими частинами його були: 6: Повість временних літ, далі повість про Володимира і оповідання про Бориса і Глѣба, звязані редактором певними переходами; про події 30—40-х рр. XI в. він міг говорити на підставі сьвіжих переказів або й як сьвідок. Сліди пізнійшого вставлявання річних чисел для першої частини я вказував вже вище; для дальшої вкажу нпр. на р. 988.

Для хронології редактор мав передо всім дві головні опорні точки: першу звістка про Русь, себто про похід її на Царгород, з датою вкомбінованою з грецьких джерел — з Никифора, може за помочю Амартола, вкомбінованою хибно, але як саме

*) Справа сього сказання не ясна, й деякі вважають його витягом з літописи, дивись вище с. 548—9.

сього й досі ми не знаємо напевно, не вважаючи на недавні виводи Шахматова*). На сій даті оперте все датування перших подій, аж до приходу Олега до Київа. Друга крайня опорна точка для вирахування дат — се дата смерті Володимира, відома з письменних джерел (1015 р.). Дяккі дати редактор міг зачерпнути теж з візантійських джерел (як нпр. походу Ігоря 941 р.: хоч в друкованім текстї прод. Амартола не маємо означення року, але він міг бути в кодексі, з котрого користав редактор). Натомість датами русько-візантійських умов міг він похористувати ся, хиба для поправок, тому що — як ми вище припустили з огляду на новгородську редакцію, вони введені в літопись уже по довершенню хронольоїчного поділу.

Чи мав редактор якісь свійські хронольоїчні таблички, що помогли б йому означити границі князювань і розложити події? Се питання дуже інтересне для нашої історії, але порішити його поки що не можна. Срезневский висловив здогад, що редактор міг мати такі записки, де по рокам князювань означені були визначнійші події. Ми дійсно маємо одну таку табличку, для часів Володимира, в Похвалі Якова: „по святем же крещеніи поживе бл. кн. Володимерь 28 лѣтъ; на другое лѣто по крещеніи къ порогомъ ходи, на третіе лѣто Кирсунъ городъ взя, на 4-ое лѣто церковь камену св. Богородица заложі“ і т. д. Може такі таблички були у редактора і для попередніх часів? Я-б се уважав можливим, бодай для другої половини X в., а табличку з означенням років князювань навіть і для давнійших часів. В ширшій версії літописи під 852 р. маємо табличку князівств (я навів її вище); вона згоджуєть ся з роками літописи що до князівств Олега й Ігоря**), можна погодити для

*) Шахматов доводив перше, що автор помилкою узяв число роаділу в Амартолї за рік царювання Михаїла, потім припускав, що се дата вийшла через відчислення від дати похода Руси на Візантію 920 р. — як в новгородській версії (сю дату уважає він зачерпненою з парадфрази Амартола в стилізації подібній до хронографу Сергієвої лаври ч. 728.

**) Срезневский думав протівно, але він не звернув уваги, що звичайно зараховували і перший і останній рік князівства, отже рахували роком більше ніж ми; відповідно до того маємо: Олег сів в Київі 882 р., умер 912 — отже 31, як в таблиці, Ігор сів 913, умер 945, отже 33, як в таблиці; рахуючи початок Святославого князівства 945 р., будем мати до його смерті під 972 р. теж 28 р., як в таблиці; одначе в усіх версіях титун про початок Святославого князівства стоїть під 946 р. — може се недогляд самого редактора. Для Ярополка від 973 до 980 р. теж здобудемо 8 років, але для Володимира тоді забракне оден рік рішучо.

Святослава й Ярополка, тільки для князювання Володимира рішучо бракує одного року. Коли зважити, що початки деяких князівств в літописи відділені під особні роки від попередніх як би навмисно, аби натягнути рік, то се наводить гадку, що ся табличка була взірцем для редактора, і до неї він притягав факти, а не табличка обрахована на підставі дат літописи. Далі, я вище, в історичнім огляді підносив факти, що вказують на спізнення літописних дат; і так східні походи Святослава в дійсности стали ся роки на два пізнійше, подорож Ольги до Царгороду теж о два роки; я підніс деякі факти, що промовляють і за пізнішими роками смерти Олега й Ігоря. Як би признати, що редактор, розкладаючи роки за табличкою, де рахувались неповні роки, відчислав цілі роки, то се нам об'яснило-б сю справу: і так вже на часах Святослава й Ольги ми мали-б різниці два роки, на часах Ігоря три, на часах Олега чотирі: в дійсности, коли табличка була добра, він мав би вмерти в 915—6 р. Але однакове спізнення подорожі Ольги й походів Святослава вказувало-б і ще иньше: що сі факти в якійсь табличці датовані були роками князівств, і спізнили ся через хибний рахунок при хронологізації літописи. Се було-б дуже важно нам знати на певно, але те що я сказав — тільки правдоподібно.

Переходимо до устних джерел.

Як на народні перекази можна на певно вказати, окрім вказаного вище, ще другий похід Ігоря на Візантію, деревську війну по смерти Ігоря (цікаво, що останнього епізоду Ольгиної пімсти в новгородській верзії бракує), більшу частину з оповідання про подоріж Ольги до Царгорода (сватання імператора, посольство його до Києва), історію Святослава. Історія Володимира теж має багато елементів народніх переказів, хоч і була, правдоподібно, осібною повістю (війни синів Святослава, Володимирові прири); де які перекази дописано вже пізнійше, нпр. до короткої звістки: „іде Володимиръ на Хорвати“ під 993 р. додано потім зі словами: „Пришедшю же ему съ войны Хорватской...“ чисто народній переказ про боротьбу отрока з Печенігом і заснування Переяслава; до порожнього 997 р. (як він лишив ся в новгородській) дописано такий же народній переказ про білгородський києль. Се може показувати нам, як поволі збирали ся сі перекази ріжними редакторами.

Що до устних оповідань сьвідків, то з них користано, розумієть ся, широко, але вказівки на них дуже рідкі: під 1106 р.,

записуючи смерть дев'яностьлітнього боярина Яня, літописець згадує: „у негоже азъ слышахъ многа словеса, яже вписахъ в літописиць“, — але що власне, не поясняє. Маємо оповідання Гюрати Роговича під 1096 р., та не можна бути певним, чи се оповідання було записано безпосередно редактором, чи перейшло до нього через якесь сказання або що.

Осібну категорію становлять пісні; подекуди ясно бачимо сліди їх — нпр. в описи Лиственської битви (під 1024 р.):

и бывши нощи, бысть тьма, и громове, и молъньи и дождь яко посвѣтша мълънья, и блисташася оружья, блико же мълънія освѣтшае, толко мечи видяху, и такъ другъ друга убиваше,* и бѣ гроза велика, и сѣча сильна и страшна

або в звістці про смерть Романа Святославича (під 1079 р.):

и суть кости его и до сего лѣта тамо лежаче, сына Святослава і внука Ярославля.

Робота самих редакторів не скрізь видна і не скрізь однака. Найбільше її видно у вступній частині, де зіставалось найбільше поля здогадам і комбінаціям. Вкажу кілька найбільш виразних прикладів: така історія розселення Слов'ян в Дунаю під натиском Волохів (Іпат. с. 3—4 і 6—7), в ній даремно старалися відкрити якусь дійсну історію, і ще найправдоподібніше, що сю теорію літописець уложив під впливом сучасного розпросторення Волохів в дунайських краях. Далі — комбінація подорожи Андрія з варязько-грецьким путем — що то мовляв Андрій їхав через Київ до Риму. Історія чужих міграцій — тут Хозари, через непорозуміння, виступили в ролі „білих Угрів“. Історія запросин варязьких князів на Русь в порівнянні з коротеньким оповіданням початкової редакції розвинена далі в інтересах норманської теорії, нпр. до слів: „идоша за море к Варягомъ“ додано: „сіце бо звахуться ты Варягы Русь, яко се друзи звуться Свее, друзи Урманн...“ і т. п., або многозначний додаток: „пояша по собѣ всю Русь“. Аскольд і Дир поставлені в певну зв'язь з Руриком і розповіджено, як вони з'явилися в Києві, чого не було в короткій редакції; так само пізніше вложені імена Аскольда і Дири в оповідання Амартола — в короткій редакції їх там нема. Супроти знайдених звісток, що Олег був князем, і супроти погляду початкової редакції, що він був тільки воевдою Ігоря, з'явився компромісовий

*) Ся фраза упушена в Іпат. і Лавр. і под. кодексах, а заховала ся лише в певніших копіяціях.

погляд, що він правив як опікун і свояк Ігоря. Завівши до Повісти історію про Кирила й Методія з її категоричною заявою, що Русь — се слов'янський нарід („Слов'нську языку... отъ негоже языка и мы есме Русь; а Слов'нєскъ языкъ и Рускый одинъ“), редактор спішить ся сей погляд привести до згоди з своєю варязькою теорією: „отъ Варягъ бо прозваша ся Русью, а п'єрвѣ б'ѣша Слов'нє“. Але в менш важних справах автор не дбав так про суперечности — нпр. маючи історію про побут Андрія в Києві, він лише в повісти про Володиміра слова днявола, що на Руси не було апостолів (Лат. с. 80). Взагалі комбінаційної роботи менше бачимо, чн менше можемо сконстантувати почавши від другої половини X в.

Аналіза літописи дала нам спроможність слідити за тим, як поволі, протягом десятиліть збирали ся в ній матеріали. Але разом з тим при тих редакціях не одно й відпадало. Таких відпадків лишило ся нам де що в короткій редакції літописи, дещо в пізнійших компіляціях. Особливо ними богата т. зв. Никонівська збірка, і се надає їй особливий інтерес. Що було причиною того, що та чи иньша звістка не увійшла в останні редакції, се не всюди можна пояснити. Дуже часто могло се стати ся через недогляд: нпр. бачимо, що в останні редакції не увійшов початок переказу про Ігоря — його війна з Уличами, а тільки продовження — повстання Деревлян; переставляючи записки, легко було щось упустити. Де що могло викидатись і свідомо. Поки на давню літопись дивились як на одноцільну працю, доти сі відпадки дуже легковажено (особливо се остро виступає у Карамзіна). Тепер, коли ми бачимо, яку довгу і повільну редакційну роботу переходила літопись, які переміни при тім робились, сі відпадки в наших очах мають не менше значіння, як і заведене в літопись. Розумієть ся, треба тільки відрізняти те, що по всякій імовірности належить до записок XI—XII в., від пізнійших комбінацій (як нпр. вивід Руси від річки Руси в Воскресенській літ.), пізнійших записок (як численні звістки Никонів. літ. про богатирів) або простих непорозумінь (нпр. похід Прусів, що помилкою зроблено з напасти від „прузів“ — сарани, і т. д.). З сього погляду сі екстраваганції пізнійших компіляцій ще вимагають критичної перевірки.

На тім кінчу свій екскурс; додам тільки ще де що з бібліографії.

Видання найдавнішої літописи: перше видання, з Радивилівського кодекса, в скороченнях, вийшло 1767 р. (Бібліотека

росейская историческая, I, в передмовою Шлецера). Нове видання на підставі кодексів північної групи, розпочате Тимковським на початку цього віка, доведене було тільки до 1019 р. (1824). Аж в I т. Полного зібрання літописей 1846 р. видано суздальський літописний збірник: до варіантів ужито кодекси полудневої верзії, а самої полудневої верзії не видано; вона вийшла аж 1871 р. в двох виданнях: Літопись по Іпатському списку (весь волинський збірник — нове видання друкується під ред. ак. Шахматова) і Повість временных літ по Іпатському списку — фототипічне видання самої Найдавнішої літопис. Північна версія була видана ще три рази: Літопись по Лаврентівському списку, 1872 р. (нове видання 1897 р.), і фототипічне видання: Повість врем. літ по Лавр. списку, 1872. Радзивилівський кодекс виданий фототипічно з його численними мініятюрами в р. 1902, в двох томах н. т. Радзивилівська или Кенигсбергская Літопись (Памятники древней письменности, ХСVIII). Зведений текст найдавнішої літописи з варіантами й доповненнями з усіх виданих літописних збірок: Сводная літопись, составленная по всемъ изданнымъ спискамъ літописи Л. Лейбовичежъ, 1876. Передруки літописи в Monumenta Poloniae hist. т. I, у Мікльосіча Chronica Nestoris, 1860, й ин.

Видання інших літописей і літописних копіяцій: Новгородська найдавніша і пізніша — в III і IV т. Полного зібрання літописей, 1841 і 1848. Новгородская літопись по синодальному списку (1 і 2 редакції), 1888; теж — фототипічне видання синодального кодекса, 1888. Новгородскія літописи (друга і третя) 1879. Росейская літопись по списку Софійському великого Новгорода, 1795. Літописець, содержащий въ себѣ Росейскую исторію отъ 6360 до 7106 года, 1781 і 1819 р. (тут Архангелогородський літописець, близький до 2-ої ред. 1 Новг.). Софійській временникъ, вид. Стросв в 1820 р. (два томи), потім в V і VI т. Полного зібрання, але не в цілості, а тільки варіанти. 1 Псковська — особне вид. 1837 р. Погодина і потім в Полном соб. т. IV. Літопись Переяслава Суздальського (близька до півн. верзії, але з деякими додатками) — з одної рукописи вид. 1851 кн. Оболенський, з иншого, фрагментарного кодекса Белокуров, 1898, н. т. Русскія літописи. Воскресенська (близька до ширшої верзії Найд. літ.) — т. VII і VIII Полн. зібрання. Никонівська — 1 вид. 1767—1792 р., 8 томів, передруковується в Полн. зібранні (вийшли 3 томи — IX, X, XI). Тамже, в Полном собр. літ. в II т. —

Густинська, в XV — Тверська літ., в XVI — Збірник Авраамка; Найдавнішу літопись сі компіляції мають в скороченнях.

Важнійша література Найдавнішої літописи: Татищев в I т. Історії Російської гл. V—VII. Миллеръ О первомъ лѣтописецѣ російскомъ (Ежемѣсячныя сочиненія, 1755). Schlözer Probe russischer Annalen, 1767, і Nestor, russische Annalen, 1802—9, 5 томів (рос. переклад Язикова, 1809—19, 3 тома). Строева передмова до Софійского временника, 1820, Йогож О византийскихъ источникахъ Нестора (Труды моск. іст. тов., 1828).

З писань скептиків головнійше: Каченовського О кожаныхъ деньгахъ (Вѣстникъ Европы, 1827 і 1828), О Русской Правдѣ (ibid. 1829), О баснословномъ времени въ російской історіи (Ученыя Записки Моск. унів., 1833); Скроменка (С. Строева) О недостовѣрности древней русской історіи и ложности мнѣнія касательно древности рус. лѣтописей (Смыслъ Отечества, 1834), О первобытномъ видѣ и источникахъ нынѣ намъ извѣстныхъ лѣтописей (ib. 1835), Кто писалъ нынѣ намъ извѣстныя лѣтописи (ib. 1835) (се відповіди на полеміку Погодіна). Про них — Иконниковъ Скептическая школа въ русской історіографіи — Унив. изв. кнѣв. 1871 і особно. Реакція противъ вводовъ скептиків: Погодіна Несторъ — друковало ся в часоп. Русская Библиотека від 1834 р., особно 1836, передрук в I т. Исслѣдованій; Бутковъ Оборона лѣтописи Несторовой отъ навѣта скептиковъ, 1840. З тих часів ще: Перевощиковъ О русскихъ лѣтописяхъ, 1 вид. 1836; Кубаревъ Несторъ (Рус. истор. сборникъ, IV, 1842); Ивановъ Краткій обзоръ русскихъ временниковъ (Уч. Зап. Казан., 1843 — описано кодекс). Помѣновъ Библиографическое обозрѣніе русскихъ лѣтописей (Ж. М. Н. П. 1849).

Полеміка про авторство Нестора: Казанскій Еще вопросъ о Несторѣ. Дополненіе къ вопросу о Несторѣ (Временникъ, I і III, 1849), відповідь Буткова — Современникъ, 1850, відповідь Казанского — Отечественныя Записки, 1851, йогож: Критическій разборъ свидѣтельствъ Патерника Печ. о лѣтописи Нестора (Врем. VII, 1850, „Примѣтки“ до неї Шевярова ib. X, 1851), Объясненіе нѣкоторыхъ недоумѣній касательно лѣтописи Нестора (ib. XIII, 1852).

Дальша, докладнійша аналіза літописи: Соловьевъ Історія Россіи, особл. т. III гл. I. Сухомлиновъ О древней русской лѣтописи какъ памятникѣ литературномъ — Ученыя зап. II отд. акад. наукъ т. III (1856), йогож О преданіяхъ въ древней рус. лѣтоп. (Основа, 1861). Костомаровъ Лекціи по русской

історіи, I (1861), йогож — Преданія первоначальной русской лѣтописи (Вѣстникъ Европы 1873, потім в XIII т. Монографій). Срезневскій Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ (Записки акад. наукъ, II, 1862 і осібно, тут три перші статі, чотирь далші, в часті видруковані, не були тоді випущені, й вийшли доперва в Извѣстіяхъ отд. рус. языка 1903, I). Билярскій Замѣчаніе о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописей (Записки акад. 1862). Бестужевъ-Рюминъ О составѣ русскихъ лѣтописей (Лѣтопись археогр. ком. IV, 1868). Крім того в 60-х рр. вийшли ще: Разсудовъ Нѣсколько словъ по вопросу о первыхъ рус. лѣтописцахъ (Моск. унив. изв. 1868). Дисертація Леже (Léger) De Nestore rerum russicarum scriptore, що тоді вийшла (1868), виходила з перестарілих поглядів, і для неї література і полеміка 50-х і 60 рр. не існувала; новіші виводи Леже використав уже в передмові до свого перекладу лѣтописи: Chronique dite de Nestor (Publications de l'école des langues orientales vivantes, 1884). З літератури 70-х і 80-х рр. згадаю: Ламбинъ — в його численних статей (деякі зістались недруковані) особливо Источникъ лѣтописнаго сказанія о началѣ Руси, Ж. М. Н. П., 1874, VI і VII. Иловайскій — Еще о норманизмѣ, гл. IV і V (1872, передр. в Разысканіяхъ). Погодинъ Борьба не на животь, а на смерть съ учеными ересями, 1874. Голубинскій Исторія русской церкви (1880, т. I гл. 2 — аналіза повісти про Володимира, Маркевичъ О лѣтописяхъ, I (Записки одеськ. унив., т. XXXVI, 1883, і осібно). Архангельскій Первые труды по изученію нач. рус. лѣтописи (кінчить ся 40-ми роками, Уч. зап. казан. ун. 1886 і осібно).

Найновіша література — в справі авторства чи редакторства Нестора: Шахматовъ Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Θεодосія (Извѣстія отд. рус. языка, 1896), рецензія моя в Записках Н. тов. ім. III. т. XVII. Е. Щепкін — Zur Nestorfrage (Archiv für sl. Philologie т. XIX, 1897). Мое: Нестор і лѣтопись (Привіт, ювілейний збірник дра Франка, 1898). Відповідь Шахматова на статью Щепкіна в Извѣстіяхъ, 1898, I. В справі редакцій лѣтописи і її джерел: праці Шахматова О начальномъ кievскомъ лѣтописномъ сводѣ (Чтенія москов. іст. тов. 1897, III і осібно), Исходная точка лѣтосчисления Повѣсти временныхъ лѣтъ (Ж. М. Н. П. 1877, III), Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ (ib. кн. IV, рецензія в Записках т. XXI), Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ (ib. кн. VII, статья лишилась недокінчена, автор підходить

до постановлених в ній питань на ново, і з иньшого боку в статі Общерусскіє своды), Киевопечерскій Патернкъ и Печерская лѣтопись (Извѣстія ак. наукъ, 1897, III), Житіе Антонія и печерская лѣтопись (Ж. М. Н. П. 1898, III), Начальный лѣтописный сводъ и его источники, 1900 (Юбилейный сборникъ В. О. Миллера — Извѣстія моск. общ. люб. антроп. и этногр. т. 97) Древнеболгарская энциклопедія X вѣка Визант. врем. 1900, — оцінки в Записках т. 40 і 45), Общерусскіє лѣтописные своды XIV и XV вѣковъ (Ж. М. Н. П. 1900, IX і X, 1901, XI — тут про Найдавнійшу лѣтопись в гл. IV, оцінка в Записках т. LIX). Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sog. Nestorchronik, 1896 (слабоньке). Истринь Одинъ только переводъ Псевдокаллистоена, а древнеболгарская энциклопедія X вѣка — жинмая (Визант. врем. 1903) — репліка на статью Шахматова.

Про иньші лѣтописні збірники і компіляції головнїше: окрім згаданих праць Шахматова: О начальномъ кiev. сводѣ, Древнѣйш. редакціи и Общерусскіє своды ще його-ж: Симеоновская лѣтопись XVI вѣка и Троицкая начала XIV в. (Отд. рус. яз. 1901), Ермолинская лѣтопись и Ростовскій владычній сводъ (ib. 1903) і замѣтки про Никонівську компіляцію (ib. 1900, з поводу книги Лихачева). Далі: Сеніговъ Исслѣдованія о новгородскихъ лѣтописяхъ и Россійской исторіи Татищева, 1887. Янишь Новгородская лѣтопись и ея московскія передѣлки, 1878. Тихомировъ О сборникѣ именуемомъ Тверскою лѣтописью (Ж. М. Н. П., 1876, II), йогож Нѣсколько замѣтокъ о новгородскихъ лѣтописяхъ (Ж. М. Н. П., 1891, IX) і Обзорніе состава московскихъ лѣтописныхъ сводовъ (Лѣтопись занятій археогр. ком. X, 1895) — огляд пізнїйшихъ частин Воскр., Никон., Соф., і 4 Новг. л.). Подѣновъ Обзорніе лѣтописи Переяславля Суздальскаго (Ученыя записки II отд. петерб. акад. I. 1854). Лавровскій Исслѣдованіе о лѣтописи Якимовскої (ib. II, 1856). Про компіляцію Татищева — вищеназвана праця Сенігова; але і видана Татищевнж Якимовська лѣтопись і його власна компіляція вимагають ще нової критичної оцінки. Важнїйші екстраваганціі пізнїйшихъ компіляцій сунроти такста Лаврент, кодекса вібрав Бестужев-Рюмін в згаданій вище праці; реабілітаціі їх присвятив кілька сторін ак. Шахматов в згаданій праці Общерусскіє своды (X с. 164 і далі). Ширшій, дуже інтересний звід версій в пізнїйшихъ компіляціяхъ і парафраз зробив Гізаров п. т. Преданія русской начальной лѣтописи, 1878 (вийшло лише в 1890-х рр.), але тільки до смерті Ольги.

II. Норманська теорія.

Історію норманської теорії в історіографії треба почати від Повісти временних літ, бо її автор (чи автори) виходив з переконання, що Русь — то оден з варязьких народів, а Варяги — се північно-германські народи на балтійським побережю: „сице бо звахуть ся ты Варягы Русь, яко се друзии зовут ся Свес (Шведи), друзии же Уржани (Нормани), Аньгляне, инни Готе (Готланд) — тако и си“. Варягами на Русі Х—ХІ в. звали ся дружини, зложені переважно чи виключно з Скандинавів; автор Повісти виразно відріжняє їх від Словян і як видко з наведеного тексту, уважає назву Варягів етнографічною — загальним іменем північно-германських, чи властиво — скандинавських народів. Се зовсім ясно у нього, і зовсім природно пізнійше ми стрічаємо толкування, що варязькі князі були „Німці“, як то читаємо в численних перерібках Повісти*), або Шведи, як в Новгороді 1613 р. мотивували вибір на володаря шведського королевича тим, що й перші князі прийшли звідти**). З початком наукових студій над історією Русі, в ХVІІІ в., оповідання Повісти про початки Руської держави прийнято просто як канонічне; зовсім отже природно, що „Варяги-Русь“ за автором Повісти уважали ся Норманами; а що наукові студії розпочали ся Німцями або взагалі ученими, далеко ліпше ознайомленими в світом германським, ніж словянським, тож для руського права, інституцій, назв і термінів знаходили ся паралелі чи джерела в германських мовах і реаліях, збирали ся потвердження до тих

*) Див. напр. виказ їх у Гилярова Преподанія с. 107.

**) Так принаймні оповідає про се сучасний шведський історик Відекінд в своїй *Historia belli sueco-moscovitici*, від котрої деякі норманісти ведуть повійшу норманістичну літературу.

моментів, які привели автора Повісті до його теорії, і се все обставило норманську теорію дуже важкою артилерією, так що за нею виглядала вона дуже солідно. До того прилучалось ще й саме словянське зневіре в свої сили на полі політичної та культурної роботи та німецьке легковаженне словянського елементу. Се все, повторяю, складалось зовсім природно, а першою причиною віставала ся сама Повість і її канонічний авторитет; так що закиди деяких російських шовіністів, що в норманській теорії бачили трохи не інтриту проти Словян (нпр. Коялович в своїй Історії руссакаго самосознанія, и ин.), зовсім безпідставні.

Готліб Сіфрід Баєр (р. 1694+1738), перший учений в повнім значінню того слова, що звернув ся до студій коло історії Русь (закликаний до заснованої тоді петербурської академії наук), перший науково уаргументовав норманську теорію і навів важні докази з чужих джерел: вказав на звістку Бертинських аналізів, на „руські“ імена порогів у Константина Порфирородного, звязав Варягів з скандинавськими Vaering'ами та византийськими *Βαράγγων*ами; не спеціалізуючи ближше, він уважав сих Варягів „благородними з Скандинавії й Данії, союзниками і наємниками Русинів“. Його розвідки: *De Varagis, Origines Russicae, Geographia Ross. ex Constantino Porphyrogen.* і ин. друковали ся в *Commentarii Academiae scient. Petrop.* і зібрані в *Opuscula ed. Klotz, Halle, 1770.* За ним пішов в сїм напрямі цілий ряд праць — переважно німецьких та скандинавських письменників; з поміж них треба піднести особливо розвідку Штрубе де Пірмон (теж петербурського академіка) *Sur l'origine et les changements des lois russes, 1766,* де руському праву вперше дано паралелі з північно-германського права, звістні вже нам праці Шлецера та орієнталіста Френа, де звістки східніх письменників коментовано з погляду норманської теорії (*Ibn Foslan's und anderer Araber Berichte, 1823,* і дрібніші статі). З иньших праць згадаємо: Бьорнера *Schediasma... de Varegis... primis Russorum dynastis, 1743—4.* Thunmann *Untersuchungen über die älteste Geschichte der nordlichen Völker 1772,* *Untersuchungen ü. ä. G. d. östlichen Völker 1774.* F. Krug (найбільш крайній і консеквентний норманіст) *Zur Münzkunde Russlands 1805,* *Kritischer Versuch zur Aufklärung der Byzant. Chronologie 1807,* *Forschungen in der älteren Geschichte Russlands, I—II, 1842.* Lehrberg *Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands, 1816* (Константинові імена порогів) і т. и.

Академічна промова 1749 р. петербурзького академіка І. Ф. Мілера: *Origines gentis et nominis Russorum*, уложена з норманського становища, була поводом до першого нападу на норманістів зі сторони російських учених (Ломоносова). Але ся полеміка не могла мати ніякого значіння: так ненаукові були мотиви її в порівнянню з науковим характером норманської теорії. Поде здобули норманісти; „законоположник“ історії Руси Шлецер канонізував норманізм в „Несторі“, книзі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а Карамзін спопуляризував його у своїй історії, що на ціле півстолітє стала підручником історії Росії не тільки для словянського, а й взагалі європейського світа.

Важніший напад повів славний в розвою історіографії Руси Іустав Еверс († 1830) в своїх *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen*, I—II, 1814. Ся праця піднесла цілий ряд важних закидів проти норманської теорії: вказує на неймовірність призначення недавніх ворогів, виступає проти виводу імен з самих скандинавських пнів та доводить, що Скандинави були тільки наемниками на Русь, відкидає вивід Руси з *Ruotsi* і *Rosslagen*'а, вказує на мовчанне північних джерел, підносить *argumentum a silentio*, доводить неможливість, аби Варяги занесли християнство до Київів. Збиваючи аргументи норманістів, Еверс налягав заразом на істнованне Руси здавна в Чорноморщині; ся сторона була піддержана слідом иньшим дорпатським ученим — Найманом в розвідці *Über älteste Wohnsitze der Russen*. Та як то було і з пізнійшими антінорманістами, сі позитивні сторони праці Еверса дискредитовані були хибами в його пробах власного реконструювання історії Руси (виводи, що Волохи — Болгари, що київські князі були з Ховарів, Аскольд і Дир — Угри, притяганне до Руси біблійного Роша і Роксолянів*), і взагалі його праця не мала того впливу, який би могла й повинна-б була мати її критична сторона. Більше сензаційна, але менш важна в своїй основі була атака скептичної школи Каченовського: признаючи, що літописи зложені в XIII—XIV в., вона тим самим уважала й літописну історію початків Руси мітом. Разом з нею виступила словянська теорія — що Варяги були балтійські Словяне, в писаннях Максимовича

*) Русь з Роксоланами одначе звязували й пізнійше — не тільки Гловайский, але й проф. Антонович (Публичные лекции, 1897), й ин.

(Откуда идетъ Русская земля 1837), Венелина (Скандинавома-нія 1842) й ин., але ще в дуже слабій аргументованню.

Сі атаки з різних боків на норманську теорію відбили двох учених, що від того часу зайняли становище патріархів норманізму, петербурські академіки: М. Погодін своєю дисертацією О происхожденіи Руси, 1825 (нове перероблене видання в II т. Изслѣдованій 1846 — Происхожденіе Варяговъ - Руси) і Ернст (Аріст) Кунік двотомовою працею Berufung der Schwedischen Rodsen durch Finnen und Slawen, 1844—5. Сі книжки, особливо Кунікова, досі зістають ся найбільш повними викладами норманської теорії. Обидва учені перейняли на себе й на далі обовязок боронити норманську теорію. Кунік як досить методично вишколений ерудит одначе добре розумів, що „самими покликуваннями на „почтеннаго“ Нестора нічого не зробиш, по части через те, що батько історії норманізму записав переказ про утворення Руської держави аж 250 років по сій події, по части через те, що в ній є деякі хиби, і ними дехто покористував ся, правда, — що досить довільно“. Відчуваючи вагу піднесених закидів і слабі сторони теорії, він неустанно шукав нових опор норманізму. Покинувши на боці Повість він звернув ся до джерел візантійських та західніх, коментував з норманського погляду звістки Арабів (його коментарі в Каспю Дорна, „Разысканія“ при текстах аль-Бекри вид. Розеном, и. ин., потім він на сю дорогу пустив свого ученика Вестберга), підтягав під норманську теорію звістки про Русь перед 860 р. (розвідки про кагана 839 р. в Записках Академіи Наукъ т. VI, в Разысканіях, IV, про амастрідську і суровську Русь — в Bulletin hist.-phil. de l'Academie, 1845 і 1881, і в Записках Ак. Н. т. XXIV). Признавши комбінаційні елементи в Повісті, по доказах Ієдеонова, він переніс цілу вагу в історичних доказів на фільольотичні та етнологічні (став ударяти на „водобоязкість“ Словян і на поділ народів на морські і сухопутні), а в кінці, видно — траплячи надію устояти ся з норманізмом, висунув тотську теорію („Каспій“ с. 430 і далі). Не те Погодін: чоловік досить слабій науковій школи, він до кінця безгранично вірив в Повість; характеристичне було його аргументованне проти поправок в хронології Повісті, спеціально — проти відсовування назад року призначення Рурика: мовляв внакше Ігор мусів би родити ся скорше, а тим часом під Київом, коли він приїхав з Олегом, несли його на руках. При такій безграничній вірі для нього й після страшної кри-

тики Гедеонова в традиційній історії початків Русі зіставалося все „просто, ясно“ (Записки Ак. Наукъ VI. 459).

По виданню дисертацій Потодіна й Куніка поле знову задержали норманісти. Видаючи 1846 р. нове видання своєї праці, Потодін був тієї гадки, що справа початку Русі „найменше може переіменити ся через які небудь нові нахідки“ (Исслѣдованія I р. VII). Пляда істориків, що вступила в 40-х рр., уважала норманізм питанням порішенням (Беляев, Кавелін, Соловйов і ин.). Одначе не минуло й двадцяти літ, як напади на норманську теорію поновили ся ще з більшою силою; очевидно, в дійсности справа стояла зовсім не так „просто, ясно“. На самого Потодіна зробила значне вражіння праця петербурзького слависта В. Ламанского О Славянахъ въ Малой Азіи, Африкѣ и Исланіи 1859 р., де автор виступив з многостороннею критикою Кунікової *Begriffung*. Великого розголосу наробив дуже популярний тоді в російській суспільности Костомаров своїм „Началом Русі“, 1860, де Русь виводила ся з Литви, з над Німана, і викликаний ним публичний диспут Костомарова з Потодіним; сам Костомаров півнійше відступив від своєї, дійсно — дуже слабкої теорії*), але кредит норманізму був зовсім захитаний в ширших кругах; тодішня гумористична російська часопись „Искра“ дала цікаву карикатуру з powodu норманського диспуту: на лавці оскаржених сидить Рурик з братами, як невідомого роду заволоки („непомнящіє родства“), і суд просить їх і публіку за виясненнем справи звернутись до суду рівно за 1000 літ (се діяло ся перед самим тисячолітєм початку Руської держави, коли ставив ся монумент тисячолітя в Новгороді).

Далеко важнійші були, хоч не зробили вражіння поза кругами спеціалістів, „Отрывки о варяжскомъ вопросѣ“ С. Гедеонова (Записки Академіи Наукъ, I і II, 1862—3, більша частина їх, перероблена і доповнена, видана була осібно в 1876 р. в двох томах під титулом „Варяги и Русь, историческое исслѣдованіе“). Се була найсоліднійша праця з усіх, що появили ся доси проти норманської теорії. Написана з відповідною ерудицією, вона давала детальну критику всіх тих свідощів, на котрих опирала ся норманська теорія. З цілим натиском автор вказував на принадлежність руського імени полудновим краям

*) Се не перешкодило в'являти ся й пізнійше оборонцям сеї теорії — див. шпр. реферати Вісендорфа і Ляцкого на IX археол. з'їзді.

і на неправдоподібні виводи цього імені норманістами з фінського Ruotsi, шведського Roslagen'a, вказував на брак слідів норманізма в руській мові, праві і т. п., на ту недорічність, в яку впадав норманізм на сім пункті (*reductio ad absurdum*) пригадував на ново *argumentum a silentio*. Особливо-ж важною заслугою його було вияснення систематизму, комбінативного характеру Повісти, хоч сам Ієдеонов при тім приймав літописну легенду про призначення князів і бачив в Варягах балтійських Словян, подібно як і видана слідом Історія русскої жизни Забеліна (I т., 1876, II — 1879). Ця балтійська теорія була власне слабою стороною цілої роботи Ієдеонсва і в значній мірі ослабляла значіння його критики норманізму, — як і всі, хто приймаючи легенду Повісти, збивав при тім норманізм, попадали в фальшиве положення; очевидно бо, що ця легенда могла мати бодай якусь підставу тільки для норманізму (бо й автора її привела до цієї теорії, правдоподібно, передовсім значіння Норманів на Русі в X—XI в.), а усуваючи норманізм і зістаючи ся з легендою про призначення Варягів, автори всяких „балтійських“, „литовських“, „фінських“ і ин. теорій повисали безнадійно в повітрі, й безрадні становище їх на полі реконструкції руської історії тільки вигіднійше світло кидало на норманство, будь що будь оперте на деяких фактах.

У всякім разі праця Ієдеонова зробила великий вплив в науці. Крайній норманізм Круґа, з його „норреною“ (норманською мовою), скандинавською мітольогією, скандинавським побутом на Русі, забито безповоротно; значіння історичних доказів норманізму було захитане, норманістам прийшло ся зробити ряд уступок. Норманізм був захитаний тим більше, що від кінця 50-х рр. вийшов ряд солідних розвідок, що не займаючи ся норманізмом спеціально, стояли виразно на антинорманським становищу, як Изслѣдованія объ уголовномъ правѣ Русской Правды Лянте 1859, О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славян Ол. Котляревського 1868, Извѣстія Ибн-Даста Хвольсона 1869, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ Гаркави 1870.

Почавши від 1871 р. почав свої атаки на норманську теорію московський учений Дмитро Іловайский (О мнимомъ призваніи Варяговъ, 1871, Еще о норманизмѣ, 1872 і численні дрібніші полемічні замітки, все зібрано в книжці Разысканія о началѣ Руси, 1 вид. 1876, друге — доповнене пізнійшою полемікою — 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ

варяго-руському и болгаро-гунському, 1886 і Вторая дополнителная полемика, 1902, резюме в популярнійшій формі — Откуда пошла Русская земля, в II т. Собрания сочинений). Від тоді він приймає на себе як спеціальну задачу на кожному місці воювати з норманізмом і літописною легендою. Правда, що антинорманісти могли собі часто бажати менш енергічного, але більш обережного адвоката: фільольоія, котрою д. Іловайський хотів побити фільольоію норманістів, бувала часто страшна; його науковий метод дуже слабкий — він розрубав питання, замість розв'язувати (як напр. поправка Slavorum замість Sueonum в звістці 839 р.); його власні теорії (Роксоляни — Русь, Гунн і Болгари — Словяне і т. и.) були ще менш щасливі як норманська, і проповідь слх безвихідних теорій разом з антинорманізмом не виходили на здоровле сьому останньому; але енергія Іловайського і пропатованне антинорманської теорії через підручники робили своє. Ще важніше було, що Іловайський не обмежив ся, як переважна більшість антинорманістів, толкованнем на власний спосіб Повісти, а виступив проти самої її легенди, признавши саме призначенне вигадкою пізнішого книжника; се було новим виданнем скептицизму Каченовського, консеквентним виводом із спостережень про систематизм Повісти, які з усею рішучістю висловив Ідеонов, хоч і не прийняв погляду Іловайського про непевність літописної легенди. Канонічне значіння „Нестора“ було рішучо захитане.

Боротьбу з слми нападами на норманську теорію вів Потодін в ряді статей, вібраних 1874 р. під характеристичним титулом: „Борьба не на животь, а на смерть съ новыми историческими ересями“. З Ідеоновим полемізував він спільно з Куніком (в VI т. Записок Акад. Н.). Полеміка Потодіна, мабуть, нікого не переконала; сам його союзник Кунік, видко, не був з неї задоволений (Каспій с. 456—8). Він розумів трудности норманізму, хоч держав ся його і традиції Повісти*). Його полемічно-сатирична статя „Открытое письмо къ сухопутнымъ жорьякамъ (aux matins d' eau douce)“, написана на адресу Костомарова в 1877 і тоді-ж надрукована, так і не була ним пущена в світ. Недописаними лишили ся його „Разысканія“, друковані як додаток до текстів аль-Бекри (перша частина,

*) Свої вірні традиції погляди на початкову історію Русь виложив він в своїх посмертних Разысканіях — Извѣстія ал-Бекри, II, 1903 с. 105 і далі. Не дурию він норжачістів з вдоволенням титуловав „Несторовцями“.

I—II, вийшла в 1878 р., друга видана вже по його смерті, дперва в 1903 р.); він перервав з кінцем 70-х рр. сю розпочату і видруковану вже в значній частині роботу, лишив невиданими кілька інших статей (Дополненія къ „Варягамъ и Русь“ Геденова, Галиндо и черноморская Русь) і до смерті своєї, що наступила в 1899 р., не дав уже з цих питань, що займали його до кінця, ніякої більшої публікації, очевидно — стрітивши ся з цілим рядом трудноостей і непевностей, для яких треба було вступних студій, критичного освітлення матеріалу, і т. д., та шукаючи — і не знаходячи нових точок опертя для традиційного норманізму, „після того як, принаймні — в руській науці, признано за неможливе розв'язати варязько-руське питання чисто історичною дорогою“, як писав він у „Каспію“ (с. 460). Дійсно, Кунікові екскурси мали не ліпшу долю, як Пододінська „Борьба“; „не вважаючи на багато гарного, основного і користного“, як сам Кунік писав про „Борьбу“ Пододіна (Каспій с. 457), вони не могли допомогти норманізму. Поділ народів на сухопутні й морські, пропатований Куніком, розуміється, не міг нікому промовити до фантазії, особливо коли сам же Кунік розводив ся про морські походи Словян VII в.; норманські імена ще женьше могли підперти легенду про призначення, ніж історичні докази, полишені на боці Куніком; присутність мореходної Руси на полудні перед 862 р., заперечувана Куніком, слідом була зміцнена розвідкою Васілевського про Амастридську легенду (Русско-византійські отрывки, VIII, Ж. М. Н. П. 1878, II—III, передрукованою в Русско-византійских изслѣдованіях 1893), що доводила її приналежність до 1-ої пол. IX в., а за тим пішло нове видання Хордадбега де Іге (1989), що відсунуло Хордадбегову звістку про Русь на кількадесять літ назад, і розвідка того-ж Васілевського про Сурозьку легенду (1893).

Не могла мати ніякого впливу й талановита та науково написана книжка Вільгельма Томсена, звістного лінгвіста: The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state, 1877, три виклади, читані ним в Оксфорді 1876 р. (німецький переклад Борнемана Der Ursprung des russischen Staates, Gotha, 1879, російський — Аммона, Начало русского государства, 1891, з московських „Чтеній“). Похвально прийнята в наукових кругах, особливо західніх, де норманізм тішивсь і далі повним кредитом, ця книжка й досі зістаєть ся корисним підручником, але вона не приносила нічого нового, будши тільки переглянутим і поправленим зводом

старих доводів норманізму, і не йшла властиво далі старої дисертації Куніка.

Це була остання спеціальна монографія в норманського становища; по ній ніхто з норманістів не здобув ся на відвагу чи енергію дати нову рецензію норманської теорії по всіх тих даних її ударах. З другого боку нещасливі й ненаукові комбінації деяких антинорманістів (Гловайського, Забеліна і самого Ледеонова), як я вже згадував, дискредитували непомаду й антинорманізм. Норманізм був рішучо захитаний в своїх основах, але в результаті справа початків Руси зіставала ся нев'ясненою. Коли в 1880 р. вступив проф. Ключевський із своїми визначними студіями про початки руської суспільно-політичної організації (Боярская дума древней Руси — статі друковались в Русській Мысли 1880 р. і увійшли в скороченню в його книгу під тією-ж назвою), він сі початки реконструював незалежно не тільки від норманізму, але й від літописної легенди. В монографіях поодиноких земель давньої Русі, що почали виходити в Києві почавши від 1881 р., літописна легенда або признавала ся непевною або зовсім відкидалась. Деякі хопились іотської теорії: її висував, хоч ще дуже обережно, Кунік ще в Каспію (с. 430 і далі).

Хоч Томсен перестерігав заздалегід від іотської теорії, бо вона „тягне за собою неможливу плутанину“ (відч. I), вона була на якийсь час, в 1890-х рр., обудила надії. Проба Будиловича — ширше розвинути й уаргументувати сю теорію на археологічному з'їзді 1890 р. була принята з інтересом і надіями (див. напр. справозданне в К. Старині 1890, III с. 476—7 й ин.). Але сі надії скоро упали, коли дійсно стріла ся та „неможлива плутанина“, і показалось, що самі оборонці теорії не можуть піти далі дуже неясних натяків. Власне такий характер мав відчит Успенского на IX археологічнім з'їзді (див. його протоколи в II т. Трудів з'їзду) — він давав ще далеко менше, ніж реферат Будиловича, й інтерес до іотської теорії, розбуджений Будиловичом, упав зараз. Цікаво, що обидва реферати не були навіть друковані, і таким чином іотська теорія не була навіть хоч якось докладнійше поставлена в літературі*).

Дійсно, вона не могла мати виглядів. Вивід руського імені від іотського *hrǫdŋ (слова) — ся головна точка, ріссе de re-

*) Ширше справозданне з реферату Будиловича в Ж. М. Н. П. 1890 VI с. 25—9.

sistance готської теорії, піднесена Куніком і піддержана пізнішими іотистами, стрічаєть ся з безконечними труднощами, як показав Браун в своїй спеціальній студії: Гіпотеза проф. Будиловича о готскомъ происхожденіи названія „Русь“ (Записки филологическаго общества при петербургскомъ унив.) і знова в книзі Разысканія въ области гото-славянскихъ отношеній (с. 2 і далі). Він виказав, що імена Hrōdhigulds — Славно-іоти, Hrōdhgotaland — Славноіотія, від яких хочуть вивести те руське імя, історично незвісні, а перехід *hrōdh в Русь противить ся вповні лінгвістичним спостереженням*). Васілевскій в своїй студії про Сурожеську легенду (Русско-византийскія изслѣдованія — в IX т. Лѣтописи археографической комиссiи) поспробував був признати кримським іотом „всѣ извѣстія о Руси и русскихъ до половини IX вѣка“, але в такій неясній формі, що його гадку приходить ся доперва відгадувати; і дійсно, дуже трудно припустити, що то дрібні кольонії християнських іотів, добре звістних в Царгородських кругах виступали в тих поганських варварах руських походів, не кажучи вже, що нема найменшого сліду, аби кримські іоти носили руське імя.

Тепер вивід Руси від іотів мабуть замкнений. Іотська теорія держить ся в значінію гіпотези про особливе значінне іотів в суспільно-політичній і культурній еволюції східного Словянства. Кунік в своїм „Открытiи писемъ“ зазначив був її досить сильно і висловив гадку, що багато слідів, які виводили ся від Норманів, треба виводити від іотів. Але се його Письмо не було опубліковане в своїм часі, й не могло зробити впливу на ширші круги. Теорію іотських впливів поставив в 1899 р. наново Браун в згаданій праці: Разысканія въ области гото-слав. отношеній. Заперечуючи вивід Руси від іотів, він також признає незвичайний вплив їх на словянську взагалі й спеціально руську культуру й суспільно-політичну еволюцію — „іотську епоху“ як один з найважніших моментів „въ исторіи дорюриковскаго періода“ (с. 18—21, пор. 335). Але все се автор тільки обіцяє довести, і наперед уже сказати можна, що в його представленню дуже багато і сильно побільшеного. Навить його учитель і прихильник Веселовскій мусів в своїй — дуже прихильній рецензії його книги (Извѣстія рус. яз. 1900, I с. 21—2) обмежити розмах свого ученика. Дати іотам таку

*) Він признає одначе можливим предложеній Куніком вивід з *hrōdh финського Ruotsi; але така комбінація старої норманської теорії з готською ледво чи може котріи в них.

ролю в культурній і політичній історії Русь буде ще тяжше, ніж було в Норманам, і надії норманістів, що від Готів можна буде вивести все те, що не udało ся вивести від Норманів, ледво чи здійснять ся.

Зрештою разом з упадком готської теорії Русь, ми помічаємо в останніх роках певне оживлення норманізма. Трудно, розумієть ся, судити про таке свіже явище, але кілька праць, що вийшли в сих роках, роблять таке вражіння. Розумію працю Брауна — Разысканія, і меншу статейку: Фріандъ и Шимонъ сыновья варяжскаго князя Африкана (Извѣстія отд. рус. яз. 1902), Ст. Рожнецкого (Поляка зроду, Данця вихованнем, ученика проф. Томсена) *Perun und Thor* (Archiv für sl. Phil. 1901), де автор дає ревізію норманської теорії, і публікації Вестберга, навівши впливами Куніна — Ibrahim's-ibn-Jakub's Reisebericht (Mémoires de l'Academie, 1898), теж в новім виданню п. т. Коментарій на записку Ібр. ибн-Якуба, 1903, Beiträge zur Klärung orientalischen Quellen über Osteuropa (Mémoires, 1899) і Die Fragmente des Toparcha Gothicus (Mémoires, 1901). Коли додати ще кілька праць інших дослідників, що вийшли в тім-же часі й принагідно також акцентують норманські погляди досить сильно (як Ламанского про Кирила й Методія, Халанского про традицію про Олега й ин.), то се справді складаєть ся на образ відродження норманства, яке можна б назвати неонорманізмом. При тім тих нових дослідників, що виступили під снм знаком, характеризує велике норманське завзяте. Браун, відкидаючи готську теорію, проголошує норманську теорію безсумнівним фактом, аксіомою; Рожнецкий жалує, що норманісти попустили поле битви антинорманістам і зазначає точки до дальшої роботи в дусі крайнього норманізму; Вестберт, менше обережний ніж його учитель Кунік, безпардонно викидає ті свідощтва, які норманістам ненаручні, або підставляє північну, скандинавську Русь замість полудневої — нпр. оголошує за пізнішу тільосу згадку Русинів у ібн-Хордадбега, бачить Балтійське море в Руськім морі Масуді, скандинавських піратів в звістці ібн-Хаукаля про погром Болгара і Ховара (Beiträge), і т. д.

Сей норманський запал, се канонізованне літописної традиції й варязької доктрини не віщує науці нічого доброго. З такою канонізацією неможливий плодотворний науковий поступ. 1875 р., пишучи про *Вагуннах*-ю, як він її назвав, Кунік гірко згадував про зроблені норманістам закиди, що нор-

манська теорія тяжко зашкодила науці руської історії (Каспій с. 461). Але як неважне обвинувачення норманістів в „німецькій інтризі“, так справедливий сей закид про шкідливість норманізма. „Проста, ясна“ норманська легенда закривала початки суспільно-політичного життя, Русь перед 862 р., здіймала з історика обов'язок шукати слідів суспільної еволюції в самому народі, бо історія розпочиналась „від порожнього місця“ — приходу Норманів. Справедливо писав Геденов (Варяги и Русь I с. VI): „як міг хто приступити до многотрудного студійовання, хоч би з слов'янського погляду, мови, правних прикмет, релігійних віровань і т. н. в трактатах Олега, Ігоря, Святослава, коли в його за плечима мара норманізму товче: трактати — скандинавська прикмета, писані вони по грецьки й шведськи; формула: „мы отъ рода русскаго“ значить: „ми з роду Шведи“; Перун і Велес — се скандинавські Тор і Один“. Хочете ви знати про стрій, броню — підсувають норманські килими Бає, хочете про побут, релігію — скандинавські саги“. Літописна легенда ставала чистим прокрустовим ложею для фактів нашої початкової історії: Шлецер положив своє veto на Аскольдову Русь; Амастрідська і Сузьська легенди пересовувались наперед, бо яка-ж могла бути Русь на Чорнім морю перед 860 р., а найоб'єктивніший і найсолідніший з норманістів Кунік в своїх посмертних працях кладе натиск на те, що до Аскольда слов'янська Русь не могла плавати, бо належала до водоболзських!

Калічення йшло глибше, в саму основу. Історія Русь, починаючи ся з такого нечуваного початку, від кореня відрізняла ся від історії інших народів; загально-людські закони еволюції не могли прикладатись до неї, як то виразно заявив Погодін в передмові до своєї книги: Древняя русская петрорія; виникла слов'янофільська теорія про виречення політичних прав і брак боротьби в історії Русь, теорії відвічної пасивності слов'янського елемента і потреби чужих творчих елементів для нього. З сього погляду негативний результат попередньої полеміки — дискредитування норманської легенди, має своє значіння. Може тепер кождий приймати на віру чи не приймати літописну легенду, але не може будувати виключно на сій основі, мусить шукати глибших основ в самому народі, в фактах побуту, права, культури і т. н. Априорне канонізування варязької доктрини стає важним кроком назад.

Оглянувши історію норманської теорії, зведім до купи й переглянемо головні підвалини її. Почнемо від історичних доказів.

Під 839 р. продовження Бертинських анналів (автором його уважають Пруденція Іаліндо, еп. Труа, † 861), французька урядова двірська літопись, оповідає, як ми вже знаємо*), про прихід до Людвика Побожного, в Інтельгайм, послів що „звали себе чи свій нарід Русю“ й прийшли були до Теофіля від свого короля, призвищем хакана — *misit etiam cum eisdem quosdam, qui se, id est gentem suam Rhos vocari dicebant, quos rex Ilorum, chakanus vocabulo, ad se (Теофіля) amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat. Теофіль просив Людвика переслати їх від себе в їх краї, бо дорога, котрою прибули вони до Теофіля, ішла „серед варварських, незвичайно диких і великих народів“*, і Теофіль бояв ся їх послати назад тією дорогою. Людвик, розпитуючи сих послів Русь, довідав ся, що вони з роду Шведа (*quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum*), і внів на гадку, що то може шингуни (Франція тоді терпіла від Норманів), тому задержав їх у себе, щоб довідати ся, чи дійсно вони не мали злих намірів**).

Ширший коментар до цього тексту у Куніка *Berufung II. 197 sq.*, Ідеонова II розд. XVIII, Томсена відч. II, далі: *Gutzeit Die Nachricht über die Rhos des Jahres 839, 1882*, і йогож *Untersuchungen über Gegenstände der ältesten Geschichte Russlands, 1890*, Успенського Патр. Іоаннь VII Грамматикъ и Русь-Дромиты — Ж. М. Н. II. 1890, I с. 26 і далі, Васілевського Русско-визант. изслѣдованія с. СХХII і далі, Куніка *Извѣстія ал-Бекри II, роз. III* (крім того мала не виданою лишити ся иньша розвідка його про се).

Норманісти удариють на те, що тут Русь показуєть ся *gens Sueonum*. Де сиділа тоді ся Русь — чи в Швеції, чи в Києві, чи десь в Чудській землі (як думали Кунік в *Mélanges russes V. 15* і Томсен I. с.), се ближше не вяснено у них. Трудність робить тільки той русько-норманський каганат. Тому старші норманісти толковали *chakanus vocabulo* як „на імя Гакон“ (Штрубе, Шлецер, недавно Гутцайт) — толкованне дуже натягнене; Кунік присвятив сій назві спеціальну розвідку в *Zaписках Ак. Н. т. VI* і в ній теж прихильєть ся до гадки, що се імя, а не титул, але зіставляє в кінці справу непорішеною. Тож почавши від Круга, пробовали витолкувати, чому-б

*) Див. вище ст. 351, 353, 355.

**) *Monumenta Germaniae hist.*, I. 434. Про результат Людовикових розвідокань літопись нічого не каже.

той норманський володар міг називатись каганом; припускали, що син титулом візантійський імператор від себе потитулював норманського князя, і вказували на лист Людовика II до імп. Василя (Mon. Germ. h. Scr. III. 523), де він полемізує з ним, що хаганом не називався володар ані Аварів, ані Хозарів, ані Норманів (*chaganum vero non praelatum Avarum, non Gazargorum, non Nortmannorum pincipari gererimus*). Та тільки не знати, чи *Nortmanni* стояли в листі візантійського імператора, і дуже можливо що там стояли якісь *Βόρειοι Σκῆδοι*, як припускав Ідеонов, себто можливо знов такі Русини, котрих так зве Тактика Льва.*)

В дійсности сі Русини, послі руського кагана були, правдоподібно, якісь північні Германці, що служили у „русського кагана“ — мабуть київського князя (бо каганами, як ми бачили, титулюються руські князі ще в XI—XII в.), і були послами від нього і від Русн (*Rhos*). Зауважу, що слова: *se id est gentem suam*, можливо, треба перекласти так: „вони, чи властиво їх нарід (що їх післав) — називається Русь“. Піднесу ще справедливу увагу Васілевського (СХХІV), що Франки добре знали Норвежців і Данів, тому імя Шведів має скорше означати, що се не були ані Норвежці, ані Дани, а якісь північні Германці. Поправку Іловайського *Slavogum* я згадував; розуміється — вона неможлива.

Далі, арабський письменник аль-Якубі або ібн-Катіб писав 891—2 р. в Єгипті оповідає про звістний нам з інших джерел напад на Севілю Норманів 844 р. в таких словах: „В се місто увійшли погани (в тексті: Маджус — *Mafor*), звані Рус, 223 р. (геджри, себто 843/4), вони брали в неволю, грабували, палили й забивали“ (вид. Гаркаві с. 63). Сю звістку пустив в курс Френ під гучним титулом: *Ein neuer Beleg, dass die Gründer des russischen Staates Nordmanen waren* (*Bulletin de l'Acad*, 1838, t. IV). По тім про неї писали Купік *Berufung II*. 285 і далі, Разысканія V с. 151 і далі, Ідеонов розд. XVІІІ, Гаркаві Сказанія с. 66, 288, Томсен відч. II, *Gutzeit Erläuterungen zur ältesten Geschichte Russlands* с. 19, Вестборт *Beiträge VI*. Норманістам в ній важно отожднення Русн з Норманами; при тім вони одначе признають, що се суб'єктивний здогад аль-Якубі, бо іспанські джерела Норманів Русню

* *Vice versa* Купік в своїх Разысканіяx (IV) толкує *Βόρειοι Σκῆδοι* Льва як переклад слова *Nortmanni*.

не називають, і сам їх він не бачив. Пишучи по голосних походах Руси на чорноморське побережжє і самий Царгород, він міг здогадувати ся, що похід 844 р. зробила ся Русь, подібно як сей здогад пізнійше в гіпотетичній формі висловив Масуді, оповідаючи про той самий напад: „Андалузські люде думали, ніби се поганський наїд, що приходить в їх край через протоку Океана, але не ту, де стоять мідяні маяки (Гібралтар); я-ж думаю, а Біг знає лінше (форма обережної гадки), що ся протока сполучаєть ся з морем Маіотіс (Азовським) і Найтас (Чорним), і що той наїд — Русь, згадувана у нас вище, бо їхто окрім неї не їдять сим морем, що злучаєть ся з океаном“ (Гаркави с. 129). По тім всім ототожненне аль-Якубі має дуже мало ваги; в найліпшій разі воно-б було анальоїчним із звісткою Ліудпранда, тільки менш важним*).

В недавно виданих Разысканіях Куніка звістний орієнталіст де Гве звертає увагу на подібне помішання Руси з Норманами у ібн-Хаукалі. Що він каже Святослову по погромі Болгара іти походом на „Візантію і Іспанію“, „Рум і Андалуз“, ми вже бачили (с. 411). На иньшій місці він каже, що на Іспанію нападають кораблі „Руси, Турків, Словян і Печенігів“, отже тут перенесено на норманські походи цілу обстанову нашої Руси. Розумієть ся, се непорозумінне чисто теоритичне, і по попередніх таких фактах у Якубі й Масуді не має особливого інтересу — хоч д. Вестбергі і хоче брати зовсім реально сю звістку, що напастники, спустошивши Болгар, вертали ся потім до Скандинавії через Середземне море й Гібралтар (Beiträge V).

Анальоїчні помішання маємо і у західніх письменників. Венеціанський хроніст дякон Іоан (писав на початку XI в.), оповідаючи про похід Руси на Царгород каже, що його зробили *Normannorum gentes* (eo tempore *Normannorum gentes cum trecentis sexaginta navibus Constantinopolitanam urbem adire ausi sunt* і т. д. — *M. Germ. hist. VII. 18*, без року). В пізнійшій хроніці Біондо (XV в.) се вже так: *Normanni, praeda in Aquitania et caeteris Galliarum regionibus facta satiati, classem 360 navium Constantinopolim duxere etc.*

*) Лаванський, потім Гаркаві піднесли були навіть ряд гадок за тим, що слова: „звані Русь“ се пізнійша інтерпретація, взята з Масуді (ор. с. с. 67); Гаркаві вказує, що пізнійші арабські письменники, пишучи про той напад, не агадують про Русь, і що Масуді покликав ся-б на аль-Якубі, та може й рішучійше-б висловив свою гадку, як би бачив ті слова в тексті Якубі. Против сього Кунік Разысканія і Вестбергі і. с.

(Blondi Historiarum...decades p. 177 — Касній 375). Кунік, що пустив сю звістку в курс*), здогадував ся, що Іоан зачерпнув свою звістку з італійської сучасної записки; розумієть ся — се тільки здогад, а що се не був наочний свідок, то тут, очевидно, могло (властиво — мусіло) стати ся теж, що з Якубі й Маєуді: як той надав норманський похід ближше йому звістній Русь, так Іоан чи його джерело надало руський похід ближше йому звістним Норманам.

Заговоривши про похід 860 р., мушу згадати, що навіть в словах казань і послання Фотія про Русь, як про нарід „славновістний“, що підбив сусідні народи, прийшов здалека і т. и., деякі бачили доказ, що то Нормани (Круї, Кунік II. 369). Сей доказ згадую лише яко куріоз; Томсен вже ані згадав про нього.

Аналогічна з звісткою Іоана, але далеко важніша звістка еп. Ліудпранда († 972). В своїй Antapodosis, писаній між 958 і 962 р. (обіймає час 893—950 р.), він оповідає про похід Ігоря на Візантію 941 р. на підставі оповідання свого вітчима, теж Ліудпранда на імя, що був того року послом в Візантії, і каже: „Є нарід в північних краях, що Греки звуть вадля їх фізичних ознак „рудими“, а ми вадля положення їх краю — нордманами: бо по німецьки nord значить північ, а man чоловік, отже північних людей можемо звати нордманами (Gens quaedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios (ῥοβοιοι), nos vero a positione loci nominamus nordmannos, lingua quippe Teutonum nord — aquilo, man autem dicitur homo, unde et nordmannos aquilonares homines dicere possumus). Він далі оповідає про похід „короля сього народу на імя Інґера“ (Inger) і каже, що взяті в неволю Ігореві вояки були постинані в присутности його вітчима — Monument. Germ. hist. Script., III. 331. Про сю звістку щирше у Ієдеонова розд. XIX, Томсена відч. II. Вона служить одним з головних історичних доказів норманізму. Але коли Ліудпранд старший не виходив тут з якоїсь теоретичної комбінації, а бачив Ігоревих вояків і пізнав між ними Норманів, то се свідчило-б тільки, що їх чимало було в Ігоревім війську, а се й без того мусимо припустити. Єя звістка-б значила стільки-ж, що й оповіданне 839 р. Тільки біда в тім, що Ліудпранд не каже виразно, що то були Нор-

*) Касній I. с., про неї ще Томсен, відч. II.

мани, а висловляєть ся так, що виглядає се на гру слів (Wortspiel): „можна назвати їх Норманами, бо вони живуть на півночі“. На иньшому місці (с. 277) він каже: „Константинополь... має з півночі Угрів, Пиценаків (Печенігів), Хозарів і Русів, що ми звемо иньшим іменем Норманами (quos alio nomine nos Nordmannos appellamus); се „звемо“ не менше підозріле, бо Русь на заході певно не звалл Норманами; в діншим разі воно може натякати на „Норманів“ в руськім війську, в гіршім може бути відкликом до вище наведеної гри слів.

Про той же похід 941 р. оповідає Симеон Льототет (першої пол. X в.), і в сїм оповіданню називає Русь „Дромітами з роду Франків“ (*κατέπλευσαν οἱ Ῥῶς, οἱ καὶ Δρομίται λεγόμενοι, οἱ ἐκ γένους τῶν Φράγγων ὄντες* — ed. Bonn. p. 746). Ся примітка про франкський початок Руси, очевидно, зачерпнена з ільоси (ib. p. 707), що теж ледво чи належить самому Симеону (див. у Успенского Ж. М. Н. П. 1890. I с. 19). З сею звісткою, повтореною в продовженню Амартола і Теофана, взагалі трудно щось зробити; деякі норманісти підносили, що Франками в Візантії звали народи германського роду (Круґ I. 293 sq., Кунік II. 397), але в дійсности се слово уживало ся в дуже широкім значінню, обіймаючи tam Latinos quam Teutones (Corpus hist. Byz. XI. p. 357, иньші тексти у Ідеонова II с. XCII). Тому Томсен вже й не завів сього тексту між докази.

Для повности згадаємо ще про текст Ібрагіма ібн-Якуба (2-ої пол. X в.): „Краї Словян тягнуть ся від Сирійського моря на північ, до окольного моря (океана). І народи півночі опанували деякі з них і мешкають поміж ними й досі“ (Извѣстія с. 46). Кунік (Извѣстія ал-Бекри I с. 106) і за ним д. Вестберґ (Комментарій) бачили тут, розуміють ся, Норманів. Та тільки низше ібн-Якуб, кажучи, що „головніші народи півночі говорять по слованськи, бо перемішали ся з ними“, поясняє зараз: „як наприклад народ ал-Трикин і Анклій*“, і Баджнакія (Печеніги), і Русь, і Хозари“ — отсе й народи півночі!

Від історичних доказів перейдім до лінвістичних, безперечно — далеко певніших і яснійших, ніж історичні.

На першому місці стоять тут імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного. Оповідуючи про торговельні подорожі Русинів до Царгороду, каже він про Дніпрові пороги та приточує імена сих порогів „по руськи і словянськи“ (σω-

*) Анклій уважають за Угрів, *Ουγροι; Трикин Вестберґ поправляє на Тедески — Німці.

οισι καὶ σκλαβινοσι); перший поріг зветь ся Есупі (*Ἐσσοῦπῆ*), „що по руськи і словянськи значить: не спати“; другий „по руськи Ульворсі (*Ὀὺλβορσῖ*), а по словянськи Островъни прах (*Ὀστροβοῦνιπράχ*), що значить острів порога“; третій *Γελανδοῖ*, що по словянськи значить: гук порога (*ἦχος φραγμοῦ*)“; четвертий по руськи *Ἀειφόρ**), по словянськи Неясить (*Νεασίητ*), бо в скалах того порогу криють ся пеликани (*πελεκᾶνοι*); пятій „по руськи *Βαροφόρος*, по словянськи *Βουλνιπράχ*, бо чинить велике озеро (*λιμνήν*, попр. на *διηήν* — вир); шестій „по руськи *Λεάντι*, по словянськи *Βερούτζη*, себто варенне води“ (*βράσμα νερού*, врѣти — варитись, кипіти); семий „по руськи *Στρούχων* (вар. vulg. *Στρούβουν*), по словянськи *Ναπρεζή*, себто малий поріг“.

Почавши від Баера, що перший звернув увагу на сю звістку й „руські“ імена став об'ясняти з північно-німецького, утворила ся ціла література для толковання сих назв: Штрубе *Dissertation sur les anciens Russes* 1785, Тунман *Untersuchungen ü. d. Gesch. der östl. V.*, Лерберта *Untersuchungen*, Куніка *Berufung II* розд. X, Потодіна *Исслѣдованіе II* с. 71 і далі (іде за Лербертом), Цайса *Die Deutschen* с. 557 і далі, Munch в його *Samlede Afhandlinger II*, 1874, Рафн *Antiquités de l'Orient* 1856, Срезневскій — *Извѣстія II* отд. Ак. Н. т. VIII (1860), Дювернуа *О происхожденіи Варягъ-Руси* — Чтенія московскі 1862, Юрѣвич *О мнимыхъ норманскихъ именахъ въ рус. ист.* — в *Запискахъ одеського істор. тов.*, VI. Іедеоновъ *Варяги и Русь* розд. XX, Іловайскій *Разысканія²* с. 126 і 346, В. Мілер *Названія днѣпровскихъ пороговъ у К. Багрянороднаго* в *Трудахъ моск. археол. тов.* т. V, Томсен — відч. II, *Gutzeit Kaiser Konstantins Namen der Dneprfälle*, 1879 і потім в *Untersuchungen*, розд. 3, Партицький *Скандинавщина в давній Русі* (Львів, 1887), Свистун *Споръ о Варягахъ и началѣ Руси*, 1888, й ин.

Словянство „словянських“ імен у Константина не будило ніяких сумнівів. Хоч деякі з сих імен мусять бути поцесовані, а толкованне, дане їм у Константина, може не завсѣди бути добрим, все-ж таки словянство майже всіх дає себе знати, і деякі передані навіть дуже добре, як Островний праг — *Ὀστροβοῦνιπράχ*. Неясить — пеликан (може й Ненасить — теперішній Ненаситець); иньші імена толкують так: *Βουλνιπράχ* — влѣня-

*) В виданнях хибно *Ἀειφόρ* — див. у Томсена.

ний праг (водна = хвиля), теперішній Волний або Военський, *Βερουτήη* — вяржщии, *Ναπορέξη* толкують „напоріже“; *Ἑσσουπή* — (не спли*), *Γελανδρί* уважають „руський“ іменем, що через помилку або через упущення в тексті вийшло „словянським“.

Трудніша справа з „руськими“ іменами; почавши від Басера норманісти об'ясняли їх з північно-німецьких пнів. Деякі імена досить добре об'ясняють ся з них, як *Βαρουφόρος* з *baru* (хвилі, *genet.*) + *fors* (водоспад), (що відповідало-б і словянській назві), ще деякі яко-так, але знов декотрі рішучо не дають ся. В потіху норманістам треба признати, що проби вивести сї імена з інших мов (а виводили їх і з словянської мови, і з усяких можливих аж до угорської включно — як Юрїєвіч), теж не дають ся. Я наведу тут найбільш авторитетні об'ясненя:

Ἑσσουπή — *ne suefe* (Лерберґ), *ne sofi* (Томсен) — не спли.

Οὐλφοροί — *holm* (острів) + *fors* (поріг), паралель до словянського (звичайне толкованне).

Γελανδρί — *gellandi* або *gjalandi*, *partic.*, звінкий.

Ἀειφόρ — давніше толкованне з голанд. *ouevan* (чит. усфар — бубько) багато дебатувалося і відкидалось германістами; Томсен толкує: *ei* (все) + *forg* (бурхливий).

Λεάνη *gloandi*, *partic.* — блискучий, роз'ярений (Кунік), *hlaejandi* — *partic.* від сьміятись (Томсен).

Στρούκουν (*Στρούβουν*) — сього імена норманісти не зміють об'яснити (Томсен яказує на швед. *struck* — малий водоспад). Правдоподібніше, що се словянська назва.

З того, що деякі „руські“ назви толкують ся з північно-германських слів, норманісти виводили, що Русь була норманським народом. Сього не могло бути: імя Руси не було принесено Норманами, вони сами, приходячи на Русь, на службу руських князів, приймали його; але коли зважимо, як їх багато було в X в. на Русь, і яку важну роль вони відігравали в воєнних походах, а певно — і торговельних подорожах до Греції, не буде дивним, що вони мали свої назви для деяких визначніших місць на „пути з Варяг в Греки“, і що Константину поруч тих імен, якими називали пороги „Словяне“ — жоже єусідні Уличі, прийшли до рук імена „руських“ „гречників“, „варязько-руської“ кнївської дружини. Чи їх імена були пере-

*) Н дійсно могло легко пропасти, бо попереднє слово кіпчить ся на *ν* грецьке.

кладом місцевих словянських (як то виходило-б з Константина) — всі чи по частині, чи всі були „варязькі“ — не можемо певно сказати; скорше, що ні: були між ними й перекладені, й оригінальні варязькі і словянські дублети — напр. київські. А що Константин скрізь відрізняє київську дружину — Русь від „підвластних Словян“, то й не диво, що він поставив поруч себе імена „руські“ — дружинні і „словянські“ — правдоподібно місцеві, які мала для них словянська людність з над Порогів.

Другу серію фільологічних доказів становлять особисті імена X в. Головна пайка їх — в умовах з Греками Олега і особливо Ігоря; в сумі маємо тут звиш 70 імен князів, бояр, кунців, дружинників, переданих більш або менш одноставно в кодексах літописи; до того ще прилучаєть ся кількадесять імен X в., переказаних Повістю або (зрідка) посторонніми джерелами. Більш завзяті норманісти об'ясняли їх всі за з'рядком із скандинавських пнів, так що Блуд був не чим як сканд. Blótr, Лют сканд. Liótr (Кунік II с. 182), а навіть Володимир виводивсь з сканд. Valdemar. Томсен в своїм каталогу, останнім з'ряду, кілька імен вже лишає на боці, але й у нього ще стрічаємо кілька дуже неправдоподібних, як Ігор = сканд. Ingvaqr, Кари = Káir, Рогволодъ = Ragnvaldr, не кажучи за ті паралелі, які він сам дав з застереженням, як Лют = Liótr, Актеву = Angantyr (англосакс. Ongen þeow), Істр = Istrug і т. и. Далі треба піднести численну категорію імен, що мають в правді, паралелі скандинавські, але мають і інші, напр. Берн — сканд. Björn, але може бути і словянське брати, берна, Будий — сканд. Bondi, але й слав. буд, Вермуд — сканд. Vermundr, але є варіант Вельмуд, Грим — сканд. Grímr, але й слав. гром, і т. и.

Безперечно, в результаті знайдець ся немало імен скандинавських певно, як Якун — Гакон, Бруни — Brúni, Ігелд — Ingjaldr, Руар — Hróar, Турд — Þórdr, Фруди — Fródi і т. и. (ор. вище с. 379). Се річ зовсім зрозуміла, бо й без того знаємо, що „Варяги“ на Русі грали визначну роль в X в. Імена в договорах доводять, що особливо в 1-ій половині X століття в старшій князій дружині Варягів було дуже велике число.

Не так ясна справа з іменами київських князів. Норманісти виводять їх з скандинавських пнів, але сей скандинавізм не зовсім певний. Полишаю на боці Рюрика з братією (сканди-

навізм і сих імен не більше певний), а займає тільки кнівськими іменами:

Аскольд звучить не по нашому, але скандинавське Hōskuldr не може задовольнити: звідки-б увялась форма на *a* в початку, взагалі чуже нашій мові? Зауважу, що се імя не стоїть одиноко що до свого наростка: в XIII в. бачимо в Галичині боярина Яволда (Іпат. 487—8); додаж, що батько Миндовга зветь ся в генеалогіях Мовколд, і се нас приводить до численних литовських імен з снж закінченням.

Дир — сканд. Dugi, в намятках форми: Tiuri, Turi, Dure, Tiure; ми-б по тім сподівались і у нас форми Дири, як ще в XI в. бачимо Туки, або Дирий, Дириєва могила.

Олег і Ольга, сканд. Helgi і Helga, паралеля привабля, особливо з огляду на грецьке *Ελγα* для Ольги; одначе імя звучить і по свійськи, а його широке розповсюдження пізнійшими часами, в XII—XIV в., вказувало-б скорше на свійський початок; справедливо вказано було на річку Олег в системі зах. Буга (Іп. с. 539).

Ігор, в грецьких джерелах *Ίγγερ*, Inger, се має бути сканд. Ingvar; в пам.: Inkvar, Ingvar. Та сьому противить ся факт, що в XII в. ми бачимо в династії Ярослава поруч себе імена Ігорь і Ингвар (Ігор Святославович і Ингвар Ярославич); такого дублету ніяк не можна пояснити, прийнявши, що Ігорь се руська форма Ингвара; очевидно — се осібне імя. Дійсно, імена від ing стрічають ся у нас (два Ингули).

Трета серія фільологічних доказів се: ніби норманські слова в українсько-руській і російській мові, особливо технічні терміни. У давнійших норманістів сих слів значила ся спора куна. Такі напр. слова як боярин, паломник, огнищанин, люд, гости, ряд, шлаг, лодя уважались норманськими. Великі спустошення зробив в сїм каталогу Срезневский в своїх Мыслях объ исторіи русскаго языка, 1849 (передр. 1887), дод. I. Після того сей аргумент зійшов на далекий плян серед ниньших доводів норманістів. Томсен, спеціаліст у фільології, признав, що заходять великі труднощі при означенню того, що треба уважати норманізом, а що спільним словянсько-германським словом, або словом перейнятим в ниньших словянсько-германських стичностях; „з більшою або меншою правдоподібністю“ він уважає скандинавізмами 17 слів (ящик, гридь, корбь, кнуть, лава, ларь, луда, рюжа, скиба, скоть, стуль, стягь, Судь, тивунь, шнека, ябетникъ, якорь). Одначе й се невелике число дуже

значно зменшити ся, коли справді попробуємо вирізнити те, що не могло з'явитись инакше як через Варягів: коли викнемо північні провінціалізми, що могли в сусідстві Шведів перейти незалежно від Варягів (рюша — верша, шнека — човен і т. и.), слова чисто словянські (скоть, скиба, лава) або такі, що могли бути перейняті від інших Германців. Зістаєть ся кілька справді цікавих паралелей: гридь — сканд. grīd господи, Суд (Боспор тракійський і Золотий Ріг) — сканд. sund протока, тивун (тіун) сканд. vjonн слуга, невільник. Пригадавши численні ватаги Варягів на Русі, можемо хіба подивуватись, що так мало вони по собі лишили сліду в мові.

Осібну серію доказів колись становили правні звичаї, релігія, побут східніх Словян, що виводили ся з скандинавських. Шлещер, Крут, Потодін бачили скандинавське скрізь — в праві, релігії, культурі, побуті. Потодін напр. бачив норманські прикмети в руській звичаю сватати дівчану у її батька, в полігамії старшини, в вихованню князівських дітей „кормильцями“, в тім, що Русь любила жіночу красу, що вона волочила човни по землі переходячи з ріки в ріку, спинала ся на островах, не кажучи про релігійні погляди, криваву пімсту, систему грошевих кар (композицій), інститут 12 присяжників, постанов, Р. Правди про холопів, коней і т. и. (Изслѣдованія III с. 237, 379, 418). „Оглядаючи ці закони, звичаї, уряди і їх назви, бачимо ясно, що всі належали до народа прихожого, норманського — німецького“, каже він. Тепер, коли всі ті подібності пояснюють ся аналогіями, що стрічають ся у найрізніших народів на однакових степенях розвою, коли напр. для постанови Р. Правди про всіданне на чужого коня (се найвизначніша подібність з скандинавським) знайшли ся паралелі з одного боку в праві Франків, а з другого — в законодавстві Візантії (в еклѳозі Льва і Константина, VIII в.) — ці виводи з скандинавського побуту, права і т. и. стратили всяке значінне. Томсен (відч. III), твердячи за певне, „що в звичаях, суспільнім життю й державних інституціях Русі довго зіставались позначки скандинавського впливу“, вирік ся вишукування слідів сього впливу, признавши се за „питанне в високій мірі трудне“. Очевидно, над сими слідами наука порейшла до дневного порядку. В своїм Откритім письмі Кунік уже висловив погляд, що ті сліди норманства в руській державній праві й життю треба виводити від Готів, і сею дорогою, як я вгадував, хотять іти деякі новіші дослідники. Пережитком колишнього лишили ся Кунікові „етнольо-

ічні“ доводи, що Словяне був нарід сухопутний, а Варяги — мореходний, отже всі морські походи належать до Варягів. Цікаво одначе, що корабельні терміни на Русі не скандинавські, а грецькі.

На закінченню сього екскурсу про норманську теорію треба ще сказати про її Ахілєву п'яту — вивід руського імени. Автор Повісти не міг його вивести, і для того витранспортував цілу варязьку Русь до Новгороду, без останку. Норманісти не задовольнилися сям і почали шукати останків скандинавської Русі. Ще в минулім віці Тунман (Untersuchungen ü. d. Gesch. d. östl. V. s. 369) вказав на те, що фінські племена звуть Швецію Ruotsi (Russi, Ruotsi, Ruotti Фіни властиві, Rôtsi — Водь, Rôts — Ести) і виставив здогад, що під сям, перейнятим від Фінів іменем стали звістні Шведи у східніх Словян, і звідти з'явилось збірне імя — Русь. Сю гадку прийняв потім Шлецер, боронив Кунік і Томсен, і тримають ся її новітні норманісти. Против Тунманівсько-Шлецерової теорії аргументовав основно вже Еверс, доводячи, що імя Русі існувало вже перед Варягами в полуднево-руських краях. Не без впливу його аргументів деякі норманісти (як Походін, Соловйов) залишили проби вивести імя Русі з Швеції; але нинішні стовпи норманізму тримали ся й тримають ся Ruotsi й досі. Що до значіння й початку цієї назви нема одначе повної згоди. Шлецер виводив сю назву від шведської країни Roslagen, Roslag (побережжя Упланда — властиво — громади гребців веслярів), але се об'яснення було захитане, і хоч Томсен пробує (досить здержливо) його боронити (відч. Ш), невдоволений давнітніми об'ясненнями — Кунік (в Каспію) пустив ся вже шукати інших об'яснень, і вкінці схилює ся на звістним уже нам Готським *hrōdh. Браун, розбивши вивід Русі від *hrōdh, як ми бачили, вважає можливим виводити з *hrōdh — Ruotsi (хоч саме уживання такої народньої назви здоланої з пня *hrōdu вважає сумнівним*).

*) Виводи Ruotsi з фінської мови досі не вдавали ся. Вивід з *hrōdh ще збільшає комплікацію сього виводу: треба припустити, що Готи так себе звали (а сього не знаємо); що се імя було прийняте Фінами, що сі останні перенесли сю назву на Готів Готлянда і полудневої Швеції (а що як тодішні Фіни не приймали теорії етнографічної одности шведських Гаутів з Готами вселянськими?); що вкінці воно стало означати людність Швеції взагалі, і що ся людність, прийшовши в словянсько-фінські землі, сама прийняла се імя — її саяій невідоме.

Так чи инакше з сих теорій виходить, що Шведи самі себе не звали Русію, а звали так їх в східній Європі Фіни і Словяне. Одначе прийшовши на Русь, вони залишають своє питоменне імя і вже в першій половині IX в. приймають се чуже, фінське імя — звать себе Русію в посольстві 839 р., як потім в ушові в Греками: „мы отъ рода Рускаго“ (911). Се не дуже правдоподібно. Далі, дивно, що коли Словяне мали для Шведів імя Руси, ще було й иньше, властиве імя — Свеї, а для тих прихожих ніби Шведів, властиво — взагаді Скандинавів, ще й иньше імя — Варяги, що уживало ся в етнографічнім значінню, і одначе прийняло ся для тих приходнів чуже і Словянам, і тям приходням фінське імя Русп. При тім в X в. не тільки в Києві, а очевидно — і в Новгороді (бо сама літонись свідчить про тісні культурні взаємини між сими двома стаціями на пути з Варяг в Греки) ані руш не знали, що Русь — то Шведи, і прийнявши два століля перед тим від Фінів се імя, яке Фіни й досі уживають для Шведів, нічого не знали про шведську Русь на противнім боці Варязького моря, звідки ще й тоді лазили по Руси Варяги, так що автор Повісти вивів усю Русь з Скандинавії без останку, аби там її не шукати. Такі незвичайні труднощі впливають в самої теорії. Але головне, що розбиває її зовсім — се локалізація руського імени на київській околиці й істнованне Руси в полудневих краях тоді ще, коли першого руського князя, Ігорєвого батька з його братами не могло бути й на світі.

Пояснення скорочених цитат.

Іпат., — Іпатська літопись, видання 1871 р.; до неї належать і цитати літописи на самі сторони, без всякого иншого пояснення.

Лавр. — Лаврентієвська літопись, вид. 1872 р.

Новг. або 1 Новг. — Новгородська літопись т. зв. Перша, вид. 1888 р. (Новгородская літопись по синодальному харатейному списку).

Софійська, Воскресенська, Никонівська, Тверська літоп. — в Полнім зібранію рус. літописей.

Параграфи умов Руси з Греками цитовано по прийнятому звичайно поділу (нпр. в Христоматії Владимірського - Будапова).

Р. Правда — Руська Правда, Кар. і Ак. — Карамзінський і Академічний кодекс; цифри означають їх параграфи по звичайному поділу (як у вид. Калачева).

Правила м. Іоана — по вид. Павлова (Русская историческая библиотека т. VI, і з йогож поділом на параграфи).

Житіє Θεодосія — вид. Бодявського, сторони означають листи цього видання.

Наука Мономаха — в вид. Лаврентієвської літописи 1872 р.

Слово о полку Ігоревім — римські цифри означають поділ на глави прийнятий в вид. Огоновського (Львів, 1876).

Материк — у вид. Яковлева (Памятники русской литературы XII и XIII в.).

Inscr. — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.

Plin. — Plinii Naturalis Historia, ed. Dellefsen.

Iord. — Iordanis Getica, вид. Момзена.

Ітолемей — поділ на параграфи Ноббе.

Corpus scriptorum hist. Byz. — бопське вид., з нього цитують ся тексти візантійців, о скільки негаступлені новійшими виданнями — як Historici graeci minores ed. Dindorf, Теофан і Никифор вид. de Boor,

Procopii De bello Gotico вид. Comparetti (La Guerra Gotica di Procopio di Cesarea, 1895—8).

Mon. Germ. h. — Monumenta Germaniae historica, серия Scriptorum.

Mon. Pol. h. — Monumenta Poloniae historica, Львів, 1864 sq.

Гаркави — Сказанія мусульманських писателів о Славянахъ и Русскихъ.

ібн-Даст, або Ібн-Росте, ібн-Русте, як його тепер називають — вид. Хвольсона Извѣстія Ібнъ Даста, 1869.

Рюйсброк (Rubricus) Recueil des voyages publié par la Société de géographie, IV, 1839.

Каравазіи — Исторія російская, вид. Ейнерлінга, 1842.

Записки — Записки Наукового Товариства імені Шевченка.

К. Ст. — Киевская Старина.

Ж. Ст. — Живая Старина, изд. русского географического Общества.

Соловйов — Исторія Россіи, в першій компактній виданню (без року).

Ж. М. Н. П. — Журналъ министерства народнаго просвѣщенія.

Изв. отд. рус. яз. — Извѣстія отдѣленія русскаго языка академіи наукъ, нова серія — 1896 і д.

Труды отд. сл. и рус. арх. — Записки императорскаго археол. общества, новая серія — Труды отдѣленія словянскои и русскои археологій.

Archiv — Archiv für slavische Philologie.

Kwart. hist. — Kwartalnik historyczny, organ Towarzystwa historycznego, у Львові.

Важніші похибки.

Стор.	рядок	надруковано:	має бути:
20	9 зв.	point	poing
22	7 зв.	Мортіля	Мортіле
28	5 зв.	відомостей, про нього	відомостей про нього,
32	4 зв.	середню	передню
35	5 зв.	Буга	Бога
38	9 зв.	виключно	включно
40	13—4 зв.	жеровінгський.. розвинувши ся	жеровінгський стиль... запавувавши
41	7 зв.	впущеві	впущені
—	6 зв.	українсько-руська	українсько-руська людність
44	10 зв.	an	auf
45	14 зв.	переважно	в значній мірі
48	19 зв.	Jubainoville	Jubainville
51	5 зв.	вже тут	тут
—	21 зв.	Буга	Бога
52	6 зв.	в I в.	в кінця I і початку II в.
53	7 зв.	по Венедському заливу	над цілях Венедським заливом
—	21 зв.	не виключає	не повинна виключати.
—	7 і 1 зв.	Сармати... Астрохи	Сарматія... Лестохи
54	7 зв.	границної	словянсько - фінської границної
57	17 зв.	кельтській	на кельтській
61	1 зв.	сѣлѣ	сѣли
65	5 зв.	впливу	впливу Риму
67	1 зв.	Скитів, пізнійше	пізнійше
68	13 зв.	Керкеліт	Керкініт
70	3 зв.	На нове Херсонес вилітає в VI в. коли	При кінці IV в. бачимо його під римською протекцією. В VI в.
73	3 зв.	400	200
77	1 зв.	міст	місь
85	9 зв.	захід	схід
96	4 зв.	Pontus	Ponti
118	5 зв.	короля	епопѣя короля
133	4 зв.	прим. 3)... імя	прим. 2)... слово
137	8 зв.	що до	а
139	10 зв.	упущено: Васильевъ	Византия и Арабы I, дод. с. 137
141	12 зв.	кладає ся	кладає се
145	4 зв.	ѣмѣху	ѣмѣху

Стор.	рядок	надруковано:	має бути:
146	4 зв.	Карпатів	Карпатів і в краях нижнього Дунаю.
—	3 зн.	медос	медос
154	17 зн.	іс. Маврикій	Маврикій
166	7 зн.	38	36
169	5 зн.	рѣчьбѣ	рѣчь бѣ
170	1 зв.	Дністра	Дніпра
171	3 зн.	90	139
177	10 зв.	Лучичів-Лучан	Лучан
181	11 зв.	Дудібах	Дудлібах
—	19—20 зв.	Дулєб.. Дулуп	дулєб.. дулуп
185	20 зн.	його й	її й тепер
192	12 зв.	Луці	луці
198	1 зв.	най	на
203	19 зн.	на початку 890	з кіпцем 880
—	10 зн.	980	880
204	17 зв.	Руся	Русь
208	7 зн.	третьої	останньої
224	4 зн.	прип. до с.	с. 261—2
241	8 зн.	38	39
249	5 зн.	Рубриквіс	Рубруквіс
263	3 зв.	VIII	VII
266	16 зв.	народи	останки
281	6 зн.	Тіандар	Тіандер
296	19 зв.	посипано	наспано
299	1 зв.	200	285
303	16 зв.	Татарчин	Татарни
312	11 зв.	червони	червоні
315	4 зн.	Českehe	Českého
329	7 зн.	кроль	краль
339	11 зн.	II	I
350	3 зн.	тѣм	тѣм
351	9 зн.	VIII в. найпізнійше	VIII в.
353	2 зв.	за певне	майже за певне
385	1 зн.	l. c.	ibid.
393	10 зв.	і нинші Візантійці	—
402	6 зн.	підписуєть ся	надписуєть ся
411	3 зн.	„Рум“	„Рум“ (Рим, Візантія)
418	6 зн.	полягнем	потягнем
434	19 зв.	лежала	належала
436	15 зв.	маємо	можемо
450	7 зн.	див.	див. в т. II гл. 2, і
474	8 зн.	Teratsurgima	Teraturgema
490	1 зв.	XV	LV
539	16 зн.	123	240

ПОКАЗЧИК ІМЕН І РІЧЕЙ.

- Авари** с. 133 - 4, 142, 147, 149, 150 - 1, 155, 160, 161, 162.
Авхати, Авхети, с. 84, 96, 98.
Агатирси с. 103, 108, 109.
Азовське море і помор'є с. 17, 53, 76, 94, 95, 97, 117, 131, 133, 147, 155, 159, 170, 171, 206, 373 - 4, 394, 411 - 2.
Акашири с. 130, 136.
Акютинецька могила с. 39.
Алдан кн. с. 350.
Александропольська могила див. Лугова
Алустон с. 70,
Алязови с. 83, 216,
Аляни с. 85, 96, 98, 99 - 101, 111, 118, 126, 127, 128, 129, 139, 146, 147,
Амадоки с. 92.
Анастридського Георгія життя с. 349.
Ἀνδρόμαχος с. 83, 91, 92.
Анна жінка Володимира В. с. 441 - 443, 474.
Anthair с. 504.
Анти с. 129, 134, 146, 147, 148, 149, 153 - 162, 170, 504 - 7, їх історія с. 157 - 162; їх устрій 327 - 331.
антропологічний тип — археологічний с. 22, 32, 41, 46 - 7, 271 - 2, 482 - 3, 486. — **українсько - руський** с. 3, 47, 269 - 272, 525 - 9. — **словянський** с. 46, 47, 269 - 272, 526 - 9 — **індоєвропейський** с. 48.
Арістей с. 79, 81.
Арта с. 172, 260, 371.
Археонактиди с. 71,
Арѣфастъ кн. с. 379.
Аскольд, кнїв. кн. с. 341 - 2, 346 - 7, 361 - 365, 367, 369, 375, 503,
Атанарих с. 128.
Атей цар с. 94,
Атеной кн. с. 71.
Атиля с. 127, 129, 130, 131, 136, 147, 148.
Балаклавська бухта с. 68.
Варсбух 130.
Бастарни с. 51, 53, 66, 95, 96, 103, 105, 106, 108, 111 - 113, 114, 116, 120, 144,
Бережина й її басейн с. 55, 165.
Бересте і Берестейська волость с. 24, 184.
Берладь, місто с. 199.

В сей показчик заведено тільки імена і річи безпосередно зв'язані з темою, і вказані для них ті місця книги, що дають більше як саму згадку; для скорочення-ж не внесено сюди те, що читач може легко собі відшукати за допомогою дальшого поданого „Змісту“.

Берладники с. 210.
 Берн кн. 380.
 Бесарабія с. 29, 31, 104, 110.
 Беси с. 105, 106.
 Біла вежа див. Саркел.
 Білгород, місто с. 168, 208, 209,
 268, 320, 347—9, 463—4.
 Білобереже с. 254, 425.
 Білозерка с. с. 31.
 Білозеро місто с. 372, 377.
 Білорусини і українсько-білору-
 ські стичности с. 152, 165,
 195, 196.
 Більче Золоте, село с. 25.
 Блуд, боярин с. 429.
 Бог (чорноморський), ріка, і По-
 боже с. 35, 66, 83, 90, 176, 177,
 178, 179, 180, 370, 511.
 Бож (Воз) кн. с. 146, 158, 327, 328.
 Бѣжи с. 186—7.
 Бойребіста с. 103, 109.
 Болгар місто і Болгари волзькі с.
 257, 258, 259, 261, 262, 263,
 264, 265, 266, 409—410,
 431—2, 502.
 Болгари і Болгарія дунайська с.
 61, 110, 131—6, 138, 142,
 148, 149, 156, 158, 159, 160,
 162, 201, 413—6, 418, 426,
 521, 543.
 Болгари Чорні с. 133, 139, 249,
 374, 502.
 Волоховці с. 336.
 Борани нар. с. 119.
 Борне кн. с. 432, 474.
 Боспор кімерійський, В. царство с.
 57, 64, 69, 70, 71, 72, 73,
 74, 78, 80.
 Бравлин кн. с. 350, 358, 365,
 375—6,
 Бродники с. 171, 210.
 Буг (висяцький) і Побуже с. 2,
 8, 24, 37, 180, 183, 188, 195,
 205, 267, 434—5, 437, 510,
 518—9.
 Будараж с. с. 26.
 Будни нар. с. 76, 90.
 Бужане нар. с. 181, 333; див. ще
 Дуліби і Волинь.

Бужеськ м. с. 181, 324.
 Буковина с. 3, 31, 110.
 Буртаси, нарід с. 262, 389, 409;
 410.
 Бузи с. 104, 209.
 Валіана с. 182.
 Вандали на Подунавю с. 115.
 вар с. 130, 133.
 Варяги с. 339—341, 343—5,
 354—6, 427—8, 429—430,
 454—5, 473, 579 і далі.
 Василев м. с. 207, 268, 444—5.
 Васьковичі с. с. 26.
 Великороси с. 165, 166, 172, 173,
 511—6. Теорія давньої вели-
 коросійської колонізації на
 Україні с. 6, 172—5, 511—6.
 Венеди с. 52, 53, 55, 56, 121,
 144, 146, 147, 153, 154, 158.
 Вепр ріка с. 188, 195.
 вервь с. 320.
 Весь, нарід с. 164.
 весіле українське с. 302—306,
 312.
 Висла й її поріччя с. 18, 51, 52,
 53, 55, 56, 144, 145, 152,
 188, 193, 195, сліди Руси на
 Вислою с. 193.
 Вислок р. с. 188, 194.
 Витичев м. с. 246, 369.
 Вишгород м. с. 24, 168, 220, 246,
 323, 347, 348, 349, 369, 398,
 400.
 Вишевичі с. 30.
 Вишеньки, село с. 24.
 Вишеслав, кн. с. 432.
 Візантія див. Греки
 Віайтар король с. 146, 157, 327.
 Вітімер король с. 128.
 Волга і Поволже с. 18, 54, 93,
 133, 141, 171, 203, 255, 408,
 409, 489.
 Вольтга Святославич с. 391,
 Волинь, край с. 9, 10, 25, 26,
 30, 56, 173, 181, 182, 183,
 243, 271, 432.
 Волинь, місто с. 182, 183.

Волиняне с. 181, 182, 183, 333,
— див. ще Дуліби і Волинь.
Володава м. с. 24—5.
Володарев м. с. 268.
Володимир Вел., жн. с. 194, 208,
209, 417, 427—478, 566.
Володимир Волинський м. 432,
463—4.
Володимир на Клявмі м. с. 463,
464.
Волоське с. с. 25.
Волохи с. 189, 202, 494—5,
волосько-руські стічності с.
110, 197—202, 203.
Вороніж, ріка с. 19,
Ворскла, р. с. 8.
Всеволод, кн. с. 432.
Вягр р. с. 113, 495.
Вятичі, нар. с. 152, 166, 170, 219,
302, 324, 333, 335, 366, 372,
373, 381, 382, 431, 433, 458,
507, 566.
Галицько-волинська височина с.
6, 7, 8.
Галч м. с. 114, 495.
Галичпа с. 3, 6, 8—10, 29—30,
156, 173, 174, 256, 260.
Гаральд кор. норвеж. с. 401.
Hafsfadna с. 186.
Гатне, село с. 35, 37,
Гелоп, місто с. 76.
Георгія острів с. 287,
Германарих і його держава с. 121,
182, 128, 146, 158, 498—9, 500.
Гермесові близниці, ур. с. 36.
Геродот с. 79.
Герули (в наших краях) с. 116,
118, 120, 121, 129, 145,
Гліб кн. с. 432.
Голядь (Галінди) с. 53, 55.
Гомель, місто с. 166.
Гонці, село с. 19.
гончарство с. 23, 25—6, 27, 30,
31, 228.
Горазвіти м. с. 70.
Горинь р. і Погорина с. 25, 271.
городища с. 26, 321—2.
горючий камінь (бурштин) с. 53,
75, 76, 243.

Греки на Україні с. 62—80;
грецькі культурні впливи на
нашій території с. 38, 64—5,
70, 75—6, 243—254, 465—470,
492 грецько (византийсько)-
руські відносини с. 159, 341,
351, 358—360, 370, 375,
385—88, 392—5, 440—451,
522, 541.
Гуд кн. с. с. 380.
Гунар кн. с. 379.
Гуни с. 74, 100, 106, 123—130,
142, 146, 147, 158, — в Азії
с. 124—125, — в Європі с.
127—129. — їх етнографія с.
126.
Гучва р. с. 182,
Гепідн на Дунаю с. 115, 118,
120, 130.
Гети с. 67, 96, 102, 103, 108,
109, 116.
Горгіпія м. с. 72.
Готи с. 52, 54, 65, 106, 113,
115, 116, 128, 130, 146, 154,
157, 158, 488, 496—8, 538,
539; Готи на Чорномор'ї с.
116—122, 497—8, 501; гот-
ський стиль с. 40; готська те-
орія початку Руси с. 129,
538.
Даки с. 103, 108,
Дакія с. 104, 105, 110, 114,
118, 120, 150, 159.
Danparstad с. 122, 499—500.
двориче с. 315.
Декебал с. 103.
Деревляне, Деревлянська земля с.
175, 176, 204, 210, 224, 271,
302, 324, 333, 335, 368, 375,
376, 380, 381, 382, 391, 392,
399, 400, 416, 427, 514; їх
шлюб с. 300; їх культура с.
219; похорон с. 231, 236, 295.
Десна і Подесна с. 2, 7—8, 25,
54, 152, 170, 258, 259, 267.
Дир, кївський князь с. 341, 346,
361, 362, 363—5, 369, 370,
375, 563.

Дін і Подонс с. 6—8, 18, 53, 54, 72, 82, 90, 92, 94, 99, 117, 128, 132, 136, 141, 147, 153, 156, 166, 204, 206, 210, 259, 373, 374, 410—11, 432, 489, 510, 511, тутешня славянська колонізація с. 170—2.

Дніпро і Подніпрове с. 5—9, 18, 24, 32, 35, 40, 51, 56, 60—1, 65, 76, 77, 82, 83, 89, 90, 91, 92, 93, 96, 98, 117, 118, 122, 127, 130, 141, 152, 153, 157, 163, 164, 170—79, 204, 205, 206, 208, 209, 211, 229, 243, 254, 351, 352, 353, 355, 368—370, 372, 374, 375, 412, 428, 431, 595—8. Дніпрова дорога с. 246, 254, 267, Дніпровський лікас с. 66, 68, див. ще Білобереже. Імена дніпровських порогів с. 595—8.

Дністер і Подністрове с. 6, 8, 21, 25, 32, 35, 51, 65, 76, 80, 90, 103, 104, 105, 107, 118, 128, 141, 144, 153, 155, 156, 176, 177, 178, 179, 199, 204, 205,

Добриця, боярин с. 417, 428.

Добруджа с. 96, 102, 130.

Должик с. с. 36.

домашні звірята с. 26—7, 220, 221, 223.

Донець р. с. 29. — Сіверський с. 511. — місто 171.

Дорогичин м. с. 510.

Дорогобуж м. с. 267—8.

Дреговичі й їх земля с. 165, 175, 317, 333, 376, 381, 432, 509; етнографічна приналежність с. 165; територія с. 166.

Дроміхайт кор. с. 102.

Дубецько м. с. 190.

Дуліби нар. с. 161, 175, 180, 181, 182, 183, 210, 333, 366, 376, — їх територія с. 183.

Дуліби село с. 187.

Дунай р. с. 188.

Дунай і Подунавс с. 6, 8, 51, 60, 61, 76, 77, 83, 90, 93, 95, 97,

102, 104, 105, 112, 115, 116, 118, 128, 129, 130, 131, 133, 135, 140—2, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 158, 161, 162, 176, 179, 180, 197, 198, 199, 200, 201—2, 203, 204, 205, 210, 211, 246, — його українсько-руська колонізація с. 198—203.

Дунайська вітчизна с. 60—1.

Елеуферія, Етерія острів с. 247, 254.

Збруч р. с. 104.

Звенигород м. с. 268.

Звенигородка м. с. 19.

Звждень м. с. 268.

Іби-ель-Хасан, с. 359.

Іби-Хаукаль с. 409.

Ігор, кн. кпівський с. 207, 341, 361, 362, 365, 366, 367, 369, 371, 375, 379, 380, 382, 391—399, 420.

Ігорь кн. с. 379,

Ізборськ, місто с. 164, 371, 377.

Ізяслав кн. с. 432.

Ільська ст. с. 19.

Ігул р. с. 141.

Ігулець р. с. 82.

Індійське царство в біблинах с. 390, 398.

Індоевропейська родина с. 3, 42, 44.

— її праявнична с. 43, 44,

45, 81. — її розділ 48, 50. —

її пракультура 42, 213 і далі passim; див. ще: антропологічний тип.

Іранці, іранські племена у нас с. 49, 51, 54, 78—89, 92—101.

Ірпень р. с. 168, 209.

Ісіаків порт. с. 65.

Іскоростень м. с. 392, 400, 401.

Істрия порт с. 65.

Ітвль місто с. 137, 138, 257, 258, 259, 260, 261, 265, 293, 410.

Ізавкав с. 6, 11, 72, 410.

Каліпідн с. 66, 78, 83, 86.

Калокір магістр с. 4, 14, 415, 421.

Мала Русь, імя с. 1.
 Манкуп м. с. 501.
 Маріуполь м. с. 501.
 Малуша с. 417.
 мальована посуда с. 24, 31.
 Махнівка м. с. 245.
 мѣдоꙗ с. 147.
 Меаамір с. 160, 328.
 Мелѣхулаковот с. 83, 92, 98.
 Меотн, нарід с. 72, 76, 78.
 Меотнида, Меотнйске озеро див.
 Азовське море.
 Мерл р. с. 245.
 Мертвий Донець с. 72.
 Меря, нарід с. 54, 116, 121, 164,
 372, 498.
 Мисське князівство с. 165.
 Михайл митрополит русь. с. 460,
 554—5.
 Мівія с. 65, 68, 99, 101, 104,
 105, 106, 110, 119, 132, 150.
 Мілет і мілетська кольовізація с.
 63—4.
 Мігрідат VI Евпатор с. 69, 73,
 96.
 мова українсько-руська с. 4.
 могили с. 23, 28, 29, 35, 36, 37,
 38—41, 271—2, 295—6, див.
 ще деревлянські і сіверянські
 похорони.
 Мордва с. 54, 116, 121, 498.
 Мощаниця Велика і Мала село
 с. 25.
 Мстислав. кн. с. 432.
 Мстиша с. 564.
 Муром і м. Муром с. 165, 373,
 377, 432.
 Mursianus lacus с. 147, 504.
 Наревь р. с. 188, 195.
 Неври с. 83, 90, 91.
 Недвиговка слобода с. 72.
 Нестор с. 557, 567.
 Ніжин м. с. 245.
 Ніколіон м. с. 65.
 Німан і Понімань с. 8, 56, 193.
 Німфей м. с. 72.
 Новгород Великий с. 164, 246,
 358, 367, 369, 370, 371, 416,

417, 427, 432, 458, 463—4,
 473, 525.
 Новгород сіверський повіт с. 25.
 Новгородські Словени с. 164, 366,
 381, 428.
 Noviodunum, місто с. 113, 147, 504.
 Норинь, ріка с. 24.
 Обри с. 133 (див. Авари).
 Овруч, Вручий, м. с. 19, 401,
 416, 427.
 Одес (Ордеє), місто с. 65.
 Одеса с. 65.
 Ока й її басейн с. 8, 54, 152,
 166, 373, 409, 411.
 Олег, кн. кн. с. 141, 341, 342,
 361, 362, 363—7, 369, 372,
 373, 375, 376, 384—391,
 426—7, 563.
 Олександрівка с. с. 245.
 Олешь м. с. 210, 254, 339.
 Ольбія с. 63, 64, 66, 67, 68, 70,
 78, 79, 83, 92, 93, 104, 247.
 Ольга, княгиня с. 379, 398,
 399—407, 414, 416, 453,
 455.
 Орель р. с. 141.
 Осетини с. 54, 80, 85, 87, 88,
 92, 101, див. ще Аляни і Яси.
 Остер р. с. 170, 209.
 Остер місто с. 511.
 Офіусса м. с. 65.
 палене небіжчиків с. 28, 30, 293
 і далі.
 Палык цар с. 69.
 Паутікан р. с. 82.
 Паутіканей с. 63, 66, 70, 75.
 Паралати нар. с. 84, 80, 93.
 Парутинно-Гліське с. с. 66.
 Певкіни нар. с. 112.
 Переворськ м. с. 192.
 Передмікенська культура на У-
 країні с. 24, 27—8.
 Перекоп с. 68, 96.
 Перемишль с. 430, 433, 437.
 Пересічен м. с. 178, 369, 391.
 Пересошниця м. с. 267.
 Перяслав м. с. 207, 209, 268,
 333, 372, 377, 461, 463—4,

515—6, Переяславщина с. 459, 474, 510.
 Періаад цар с. 73.
 Печеніги с. 138, 139, 141, 143, 168, 170, 171, 179, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 246, 253, 263, 370, 392, 412—3, 416, 420, 424—425, 440, 472, 474.
 печери с. 19, 21, 23, 24.
 Пинськ і Пинщина с. 166, 487.
 Пироговка, село с. 25.
 Підгородище с. с. 322.
 Піефор цар с. 105.
 Піщанці с. 431.
 Плюськ: с. с. 245.
 Повість времєних літ с. 60, 163, 339—42, 343, 344, 345, 346, 556—560, 579.
 Подіє російське с. 19, 30, 31, 77, — галицьке 30, 31, 104.
 Полемон цар с. 72.
 Полієн с. 95.
 Полісе с. 30.
 Половці с. 71, 172, 203, 205, 210, 254, 263, 565.
 Полоцьк м. с. 163, 369, 370, 377, 383, 428, 432, 463—464.
 Полоцька земля с. 165.
 Полтавщина с. 19.
 Поляки, Польща і русько-польські відносини с. 4, 152, 188—195, 377, 433—439.
 Поляне, полянська земля с. 167, 168, 169, 170, 172, 204, 207, 224, 231, 277, 300, 302, 346, 347, 348, 349, 352—3 432, 433, 513—4, їх територія с. 167—9, їх шлюб с. 300—1, похорон с. 231, 295, див. ще Київ, Київщина.
 полянське питання (великоросизм) див. Великоросп.
 Поград р. с. 188.
 Порохник м. с. 192.
 Похвала в. кн. Володимиру с. 548.
 похоронні обряди с. 22, 28—31, 41, 292—297, 485 див. ще від

Полянами. Деревлянами, Сіверянами.
 правітчина українсько-руська с. 60—61, словянська с. 50—55, 59—60, 91, 92, 108, 143, словяно-литовська с. 55, індоевропейська с. 44, 45, 81.
 прасловянська культура с. 213 і далі, *passim*.
 Предслав кн. с. 379.
 Преорка, передм. с. 23.
 Припеть і її басейн с. 8, 56, 165, 267,
 припетьсько-деснянська низина с. 7.
 Протогепа декрет с. 67.
 Прут р. 8, 104.
 Псков м. 164, 432.
 Радичини, село с. 25, 26.
 Радичичі с. 152, 166, 170, 302, 366, 367, 372, 431—433.
 Растваця р. с. 168.
 Рижанівська могила с. 38.
 Рим м. с. 322.
 римські впливи і справи на нашій території с. 65, 68, 69, 73, 74, 103, 104, находки римської монети с. 245.
 Рогволод кн. с. 383.
 Рогийдъ княг. с. 417, 428, 429.
 Родня м. с. 168, 208, 369, 429.
 Роксоляни с. 53, 69, 96, 97, 98, 99.
 Ромен м. с. 39, 245.
 Rosomonogum gens с. 497.
 Ростов м. с. 372, 377, 432, 458, 463—4.
 Рось р. с. 168, 169, 208, 209.
 Рурик кн. с. 341, 343, 373, 563.
 Русь = Поляне с. 168—9, 177, 339, 343—4, 345, 350, 464, 559.
 руське імя с. 1, 168—70, 345—6, 559.
 руська (українсько-руська) колонізація с. 2—3, 60—61, 145—148, 157, 165—211, її західні гранци с. 187—203, 433—9.

Руські походи с. 357—9, 373—4,
 385—90, 392—98, 593—4.
 Руське (= Чорне) море с. 247.
 Руський порт с. 210,
 Рязів м. с. 190.
Савдарати нар. с. 92, 95, 98.
Савири нар. с. 134, 136.
Савмак цар с. 73.
Савромат цар з. 74.
Саї нар. с. 95, 98.
Самара р. с. 8.
Самош р. с. 104.
Саксін м. с. 266.
Сарагурн нар. с. 136.
Саркел м. с. 139, 171, 204, 408,
 409, 410.
Сармати с. 40, 52—4, 76, 85, 86,
 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
 111.
 сарматська теорія початку Сло-
 вян с. 61.
Свепельд воєвода с. 178, 179,
 370, 380, 382, 391—2, 426—7.
Севруки с. 175.
Сейм і Посемє с. 8, 170, 259,
 267.
Селище с. с. 19.
Семедор м. с. 171, 261, 410.
Семигород (Трансильванія). Семи-
 городські гори с. 6, 31, 103,
 109, 110, 118, 120, 128, 197,
 — його укр.-руська кольоні-
 зація с. 197—8, 201—2, 521,
 521.
Сербія Біла в. 185—6.
Серет р. с. 8, 104, 107.
Сильвестр ігумен с. 567.
Сівди нар. с. 76.
Сіверяне і Сіверщина с. 168, 170,
 172, 222, 224, 324, 333,
 366—7, 372, 373, 381, 433,
 територія Сіверян с. 170,
 510—1, 515—6, теорія їх ве-
 ликороснама с. 172—4, 515—6,
 їх культура с. 219, — шлюб с.
 301, похорон с. 222, 224, 227,
 231, 233, 235, 237, 240, 294,
 295, 371.
Сінна ст. с. 72.

Сіраки нар. с. 74.
 скелети скорчені с. 28—9, фар-
 бовані на червоно, 29, 481—2.
Скити с. 40, 66, 67, 74, 76, 77,
 78, 96, 97, 98, 99, 100, 102,
 103, 109, 123, 134, 493,
 скитська етнографія с. 84—5,
 493—4, скитська культура с.
 36, скитський побут с. 87—90.
Скитсько-сарматський похоронний
 тип с. 88—9, скитсько-сарма-
 тський археологічний тип с.
 39, 86.
Скіліца с. 540, 544.
Скіль цар с. 66.
Скіляк т. зв. с. 65.
Скімн т. зв. с. 65.
Скірн нар. с. 95, 106, 111, 114,
 116.
Славія с. 172, 260, 371.
Словаки і русько-словацькі стич-
 ности с. 5, 6, 188, 189, 196.
Словянщина, Словяне с. 3, 49,
 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60,
 61, 76, 85, 91, 92, 106, 115,
 138, 139, їх імя с. 57, дифе-
 ренціація с. 58, словянська
 міграція с. 59, 60, 143,—152,
 словянська кольонізація с.
 див. ще: антроп. тип, прасло-
 вяньське, правітчина.
словянсько-литовська група с.
 49, 50, її розділ с. 49, 50.
славянсько-литовська культура
 с. 213.
Случ р. с. 7, 175, 271.
Смоленськ м. с. 164, 246, 369,
 370, 377, 432, 464.
Сожа р. с. 2, 152, 166, 170.
Соломянка церква с. 23.
Спалі нар. с. 116, 496.
Спартокиди с. 72, 73.
Спори (Σπέρσι) с. 57.
Станіслав кн. с. 432.
Стольно с. с. 245.
Стир р. с. 184.
Страбон с. 96.
Стугна р. с. 167, 168, 209.

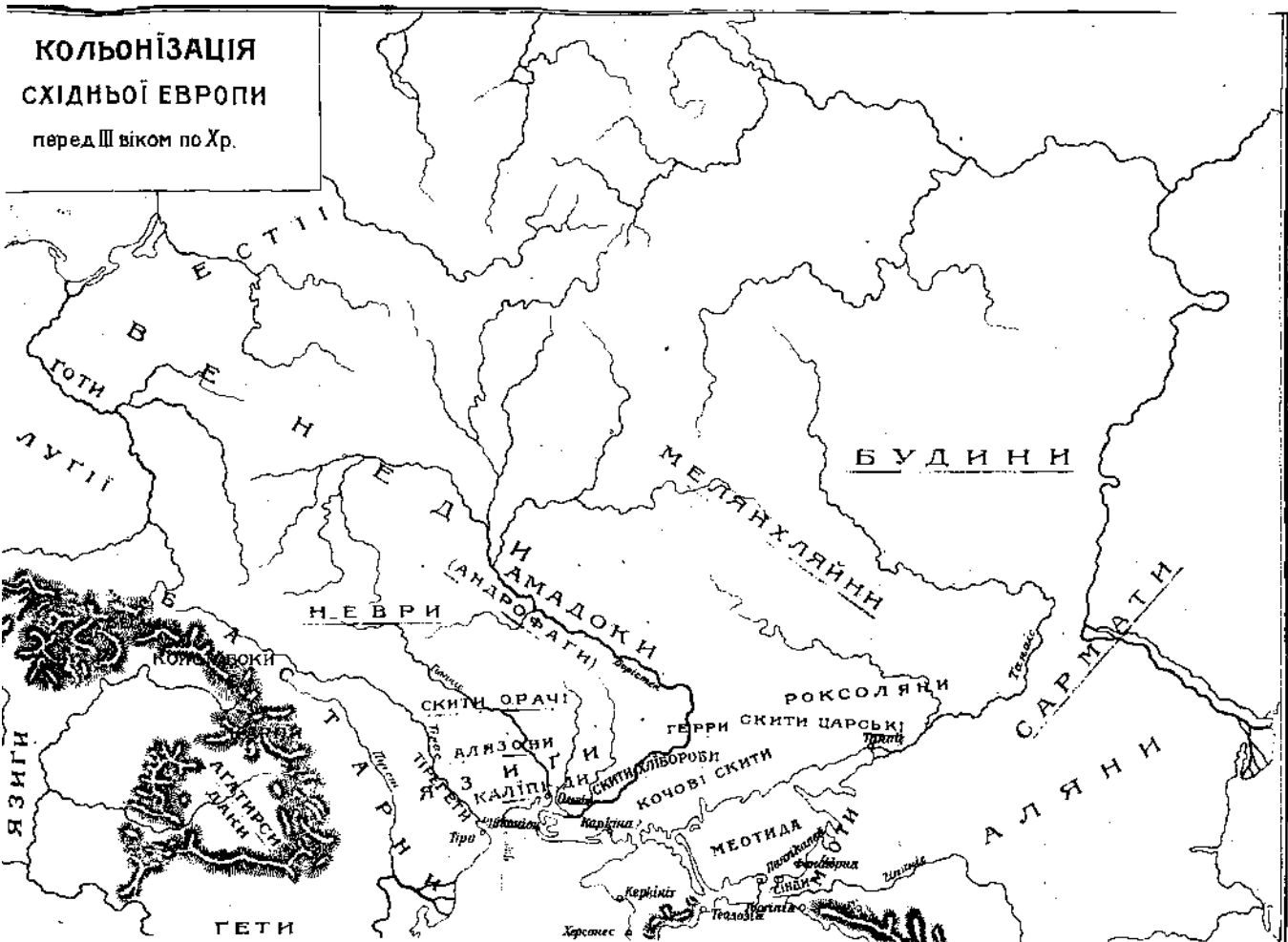
Студениця м. с. 19.
 Сугров місто с. 410.
 Судини нар. с. 55.
 Судислав кн. с. 432.
 Сула і Посула с. 170, 209.
 Суровського Стефана життя с. 349.
 Сфандрь кн. с. 379.
 Сфенкел с. 421.
 Сфирк кн. с. 379.
 Сьвятополк кн. с. 432, 438, 473.
 Сьвятослав київ. кн. с. 140, 207,
 365, 366, 371, 373, 376, 379,
 398, 407—425, 453,
 Сьміла м. с. 25.
 „Суличі“ с. 170, 510.
 Стайки с. с. 24.
 Сян і Косяне с. 8, 51, 105, 188,
 190, 194.
 Сянок м. с. 194.
Таври нар. с. 68, 74, 84.
 Табаристан с. 359, 388.
 Тамань с. 72.
 Таматарха див. Тмутаракань.
 Танаіс м. с. 72, 75.
 Татари с. 71.
 Теодосія м. с. 63, 64, 71, 73, 75.
 Теодоро м. с. 501.
 Терехтемирів м. с. 24.
 Тетерев р. с. 7, 275, 295.
 Твериці с. 176, 179—80, 205, 206,
 211, 269, 376, 504; їх територія
 179—80.
 Тикич р. с. 24.
 Тиса і Потисе с. 8, 99, 104, 105,
 117, 129, 189.
 Тіра м. с. 63, 65, 68, 69, 70, 76,
 104.
 Тірагети с. 102, 105, 112.
 Тісамати с. 95, 98.
 Тмутаракань с. 135, 171, 210,
 374, 410, 432, 452, 463—4,
 501, 510—1, див. ще Фанаго-
 рия
 Тор, бог с. 281.
 торгівля українська с. 62, 75,
 242—269, 346, 351—2, 368,
 369, 411—12.
 Торки с. 138, 139, 204, 412,
 431.

тракийські народи с. 49, 51, 94—5,
 144. Траки дунайські і кар-
 патські с. 101—111. — їх
 шобут с. 103—109.
 Трипіле с. 24,
 Тракія с. 128, 151, 158.
 Траянові вали с. 104,
 Третичний чоловік с. 28.
 Трубез р. с. 170, 209.
 Тудко кн. с. 379.
 Тудор кн. с. 379.
 Турд кн. 379.
 Турецькі орди — див. Печеніги,
 Торки, Половці і урало-алтай-
 ські елементи.
 Турки (Ту-гю) с. 134.
 Туров м. с. 165, 432, 463—464.
 Турова божниця с. 531.
 Тясми с. 24.
Уг р. с. 188.
 Угорська Русь с. 3, 188—9,
 196—202, 519—20.
 Угорське передм. в Києві с. 363.
 Угри с. 3, 61, 137, 140, 188,
 197, 202, 203, 377, 420, 502—3.
 Удай р. с. 19, 21.
 Уан див. Торки.
 Україна, імя с. 1—2.
 Українсько-руська територія с.
 2—3, численність с. 3, при-
 належність с. 3—4, — див.
 антроп. тип, мова, руська кольо-
 нізація.
 Уличі с. 176, 177, 178, 179, 204,
 209, 211, 366, 369, 382, 391,
 504, 516—8, їх територія с.
 179, 517.
 Улучні див. Уличі
 Улянь с. 18.
 Унугулдурі див. Болгари.
 урало-алтайські елементи на Укра-
 іні с. 86, 123—126, 131 і далі,
 також див. Фіни, Турецькі орди.
 Уругунди с. 116, 119
 Утургури див. Болгари.
 Уш р. с. 24.
Фанагорія с. 64, 72, 374, див.
 ще Тмутаракань.

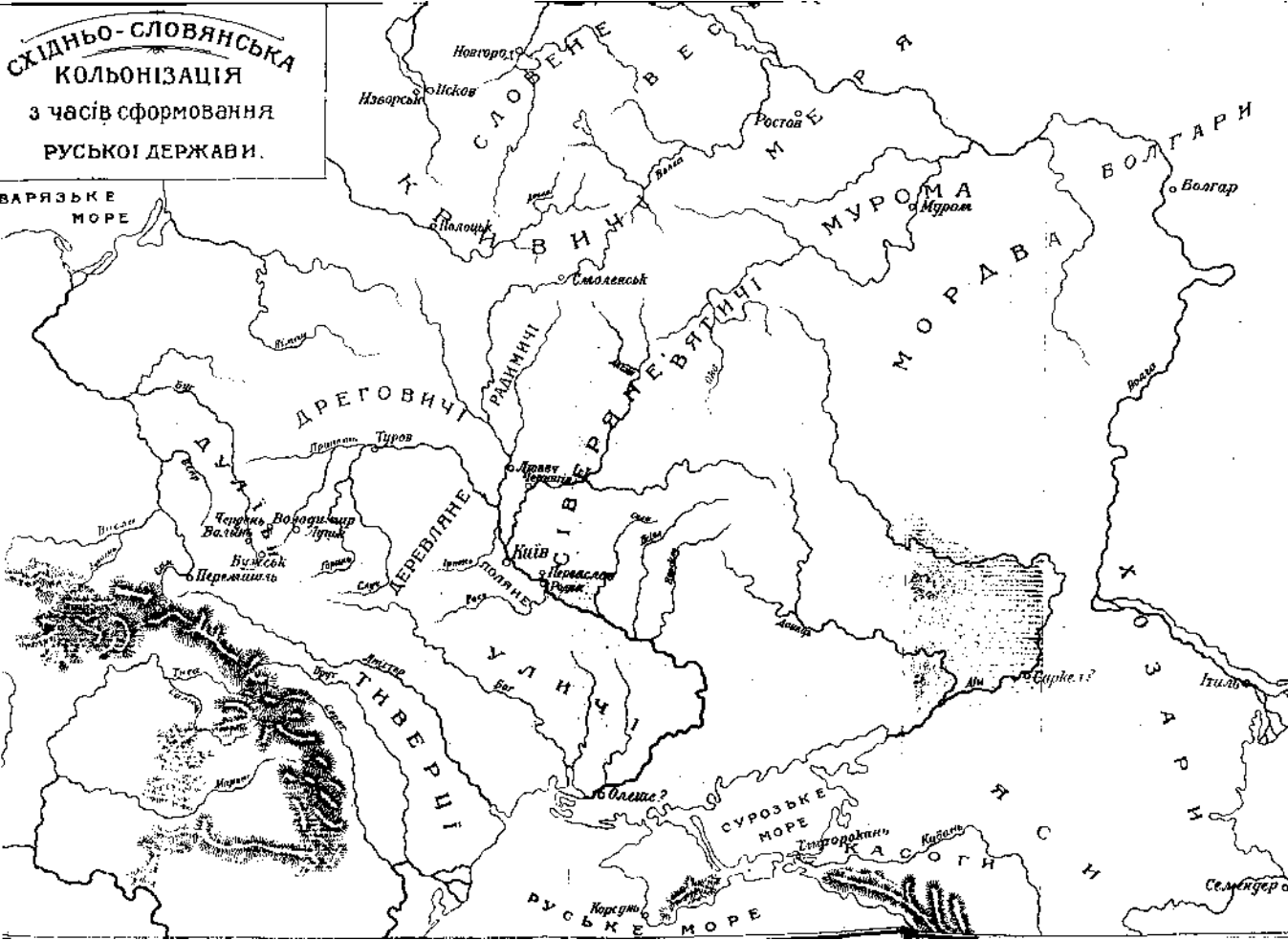
Фіни с. 52, 54, 85, фінська кольонізація с. 51, 54, 56, 488—9, сліди її с. 164.
 Фінікянне с. 63,
 Флоровська гора с. 23.
 Фотій патр. с. 350, 358, 350—60.
 Жаленє с. с. 24.
 Хараке м. с. 71
 Харківщина с. 29, 37.
 Херсонес (Корсунь) с. 63, 68, 69, 70, 71, 75, 96, 136, 247, 253, 358, 370, 275, 423, 442—445, 446, 465—6, 538, 543.
 Херсонщина с. 37.
 Хлвудий магістр с. 158, 159, 330—1.
 хліборобство на Україні с. 27, 213—19,
 Ходота кн. с. 335, 337, 377, 433.
 Хозари с. 70, 74, 130, 235—141, 163, 171, 203—4, 352—4, 361, 372, 373, 408, 409, 410, 411, 412 їх, зверхність на Україні с. 352, 353.
 „Хорвати“ (українські піби) с. 184, 185, 366, 432, 437—8, 472.
 Хорватія Біла с. 184, 185, 187.
 Червень м. с. 182, 183, 430, 433—7, Червенські городи с. 182, 324, 333, 437, 549—550.
 Черна м. с. 143, 503.
 Чернигів м. с. 225, 231, 246, 333,

372, 377, 463—4, 510. Черняговщина с. 19, 168.
 Чехи, чеська держава с. 377, 434—7, 549.
 Чехи с. с. 38.
 Чичерськ м. с. 166.
 Чорнобиль м. 245.
 Чорноморське побережжє, Чорного моря, с. 2, 17, 62, 63, 64, 71, 78, 80, 81, 115, 116, 117, 145, 150, 349. Чорноморські степи с. 128, 131, 141.
 Чортомлицька могила с. 38.
 Чудь, парід с. 121, 371, 428, 499.
 Шаповалівка, село с. 19.
 Шарукань, місто с.
 Юрів, місто с. 464.
 Юриєва гора с. 25.
 Юрковиця с. 23.
 Явгін с. 53, 85, 96, 98, 102, 117, 129.
 Яков мнїх с. 548—9.
 Якук кн. с. 355, 379.
 Ямид кн. с. 379.
 Янковичі с. 35, 37.
 Ярополк, кпів. кн. с. 426—429, 547—8.
 Ярослав кн. с. 432, 473.
 Ярослав місто с. 188.
 Ясениця с. с. 191.
 Яси, 408, 410, див. ще Осетини.
 Ятвяги с. 431, 433.
 Ях'я с. 550.

**КОЛЬОНІЗАЦІЯ
СХІДНЬОЇ ЄВРОПИ
перед III віком по Хр.**

**СХІДНО-СЛОВ'ЯНСЬКА
КОЛЬОНІЗАЦІЯ
З ЧАСІВ СФОРМОВАННЯ
РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.**

Пояснення до мап.

Перша мапа має служити ілюстрацією до звісток античних джерел про колонізацію нашої території; ми маємо тут головню дві хронологічні верстви — географію Геродота, і звістки Страбона та Птолемея; для розрізнення, етнографічні назви Геродота підкреслено своїм штрихом. Розміщення народів, розуміється, тільки приблизне, особливо скитських племен Геродота.

Друга мапа подає розміщення східно-слов'янських і сусідніх племен на підставі Найдавнішої літописи й інших джерел в IX—X в., перед тими пертурбаціями, які починив в чорноморській колонізації печенізький рух. Фарбою покрита територія, котру, як можна комбінувати, зайняли українсько-руські племена (полуднева група східно-слов'янської галузі) під час найбільшого свого розпросторення, перед пізнішими колонізаційними втратами. Розуміється, подекуди се означення тільки правдоподібне, гіпотетичне; кольоровим штрихом означено сумнівні місця та пограничні нішані або слабо залюднені краї. Міста означено ті, що згадують ся або з всякою певністю існували в X в.

Знаком запитання означені непевні, але правдоподібні місця осад.

З М І С Т.

Вступне слово с. VII—VIII

I. Вступні уваги с. 1—16

Термінологія (с. 1). Північна територія (с. 2) і численність українсько-руського народу (с. 3), його ліпвістична приналежність (с. 4), спори про самостійність (с. 4) і дійсна окремішність (с. 5). Історичні зміни в території його (с. 6), фізичні прикмети території (с. 6—8) і вплив їх на колонізацію (с. 9); колонізаційні флюктуації (с. 10), їх значення (с. 11). Основні принципи дослідження української історії — перевага внутрішньої над зверхнюю (с. 13), відносина гьлотики й археології до історії (с. 13—4), поділ на періоди й загальний проспект праці (с. 15—6).

II. Українсько-руська територія перед словянською міграцією. В додатку: Рух азійських племен під час словянського розселення с. 17—142

Археологічні сліди життя на українській території:

Українсько-руська територія в останніх геологічних формаціях (с. 17). Початки людського життя (с. 18), і сліди ділювіального чоловіка на Україні (с. 19), важливі стадії (с. 20), палеолітична культура (с. 20), звичайний поділ палеолітичної культури і певність його щодо України (с. 21). Неолітична культура (с. 22); важливі опнища її — осадки киявські (с. 23), середнього Подніпров'я (с. 24) й інші (с. 25). Неолітична техніка (с. 25) і господарство (с. 26); духовий розвій (с. 27); похоронні типи (с. 30); „передмікенська культура“ (с. 31); антропологічний тип людности (с. 32). Початки металічної культури: мідь і бронза (с. 33), питання про бронзову культуру на Україні (с. 34), її перехідний характер (с. 35); початки залізної культури (с. 36), перехідні типи (с. 37), похоронні поля (с. 37—8), течія антична (с. 38) і азійська (с. 39), „скитсько-сарматський“ тип (с. 40), готський стиль, словянські типи (с. 40), сліди Тюрків (с. 41); антропологічний тип людности (с. 41).

Справа етнграфічної приналежності осадників:

Питання про індоєвропейську правітчину і пра-культуру (с. 42); теорія індоєвропейської правітчини (с. 44); „індоєвропейська раса“ (с. 46), мішанце типів (с. 47), негативність результатів для пшої території (с. 47—8). Диференціація індоєвропейської роднини (с. 48) й вирішення словянської групи (с. 49). Слов'янсько-литовська (с. 51)

і словянська правітчина (с. 56), границя західня — германська (с. 52) і східня-фінська (с. 54), границя слов'яно-литовська (с. 55). Перші історичні звістки про Слов'янство, імена (с. 56—7); диференціація Слов'янства (с. 58); правітчина українсько-руських племен (с. 59), слов'янська і українська колонізація на нашій території перед міграцією (с. 61).

Не-слов'янська колонізація наших країв:

Чорноморські торговельні факторії (с. 62) й грецька колонізація (с. 63); Мілет і інші метрополії (с. 63—4), еволюція колонізації (с. 64—5). Значніші грецькі осаді: Тіра й її околиця (с. 65), Ольбія (с. 66), Каркіна й Керкініт (с. 68), Херсонес (с. 68) і південне кримське побережжя (с. 71), Паптікапей (с. 71) і Боспорське царство (с. 72). Грецька чорноморська торгівля (с. 74) і промисел (с. 75), культурні впливи їх на чорноморську і дальшу людність (с. 77). Степова людність: перші звістки (с. 78); перекази про Кімерійців (с. 79); міграція Скитів (с. 81); Геродотова Скитія (с. 82); національність Скитів, Сарматів і Алянів (с. 85), культура й побут Скитів (с. 86). Нескитські народи античних джерел: Неври (с. 90), Андрофаги-Амадоки (с. 91), Меліахляїни (с. 92), Будини (с. 93). Упадок Скитів (с. 93—4); міграція Сарматів (с. 94), їх племена (с. 95) і побут (с. 97). Аляни (с. 99), їх останки (с. 101). Тракійська колонізація, Гети (с. 102) й Дакї (с. 103) римська окупація (с. 104); карпатські народи: Веси, Койстобоки, Карпи (с. 105), їх національність (с. 106); тракійська культура й побут (с. 108); останки тракійської колонізації — румунське питання (с. 110). Бастарни (с. 111). Сліди кельтизма в карпатських і дунайських краях (с. 113). Готська міграція (с. 114); Готи на Чорноморю (с. 117), і в Дакії (с. 120), їх походи на римські землі (с. 119); Германарх і його легенда (с. 121).

Турецько-фінська міграція:

Загальний погляд (с. 123), вихідна точка (с. 124); Хун-пу і Гуши (с. 125), їх етнографічна приналежність (с. 126); Гуши в Європі (с. 127), їх похід (с. 128), розбиття і міграція на захід Готів (с. 128), їх останки (с. 129). Гунська держава й її упадок (с. 129—130). Волгари (с. 131), їх міграція (с. 132). Авари (с. 133). Хозари (с. 135), Хозарська держава (с. 136), її упадок (с. 139). Міграція Угрів (с. 140).

III. Слов'янська колонізація українсько-руської території. В додатку: колонізаційні втрати X в. (міграція Печенігів) с. 143—211

Велика міграція:

Сліди розпросторення Слов'ян перед великою міграцією (с. 143). Велика слов'янська міграція (с. 144), розпросторення на захід (с. 145), в карпатських і чорноморських краях (с. 146), на Балканському півострові (с. 148) і на середній Дунаю (с. 150), її сформування (с. 151); літописні „Ляхи“ на сході (с. 152). Українсько-руська колонізація: Авти і Слов'яне (с. 153), значіння цього поділу (с. 154), тотожність Аптів в українсько-руськими племенами (с. 156), їх історія (с. 157), походи (с. 158), боротьба з Аварями (с. 160).

Східно-слов'янська колонізація IX—XI в.:

Півлічна група: Кривичі і Новгородські Слов'яне (с. 163), Дреговичі (с. 165), Радимичі й Вятичі (с. 166). Південна група: Поляне

(с. 167), руське імя (с. 168). Сіверяне (с. 170), колонізація Подолля (с. 171), теорія великоросизма Полян і Сіверян (с. 174). Деревляне (с. 175), Улчі (с. 176), Тиверії (с. 179), Дуліби (с. 180), літописні „Хорвати“ (с. 184). Західня українсько-руська колонізація — її сучасний вигляд (с. 188); русько-польська етнографічна границя (с. 189), польщення (с. 190); Русь над Вислою (с. 193); мішані території (с. 194). Українсько-білоруська границя (с. 195). Закарпатська Русь — словацька (с. 196) й угорська границя (с. 197), Семигород (с. 197—8), Русь на Дунаю (с. 198—9); старинність колонізації (с. 199), її мішані території (с. 201), її страти (с. 202).

Колонізаційні утрати X в.: Турецька міграція (с. 203), Печеніги (с. 204), ослаблення руської колонізації на Чорноморю (с. 205), боротьба з Печенігами в X—XI в. (с. 207), скріплення границь (с. 208), останки руської людности в стінах (с. 210).

IV. Культура і побут українсько-руських племен в часах розселення і по ній с. 212—325

Матеріальна культура:

Джерела до пізнання культури і побуту (с. 212). Хліборобство — лінгвістичні вказівки (с. 213), городництво (с. 216) і садівництво (с. 217), історичні й археологічні вказівки (с. 218), скотарство (с. 220), дріб, пчільництво (с. 222), археологічні й історичні звістки (с. 223), ловецтво (с. 224), рибальство (с. 225). Оброблюваніе продуктів: ткацтво й куншнірство (с. 226), гончарство (с. 228), „древоділе“ (с. 229), метали (с. 230). Побут: пожива і питє — факти лінгвістичні (с. 230), археологічні й історичні (с. 231); одежа (с. 234), житло (с. 237), їада (с. 239), зброя (239), музичні інструменти й забавки (с. 242).

Торговля:

Найдавніші сліди торгівлі (с. 242), головні напрями найдавнішої торгівлі й культурних вносин — полудневий і східний (с. 243), західний (с. 244); монетні скарби (с. 245). Торговля в часах по великій міграції: Дніпрова дорога (с. 246), чорноморська торгівля (с. 248), Русь в Царгороді (с. 248), звістки про середземельну торгівлю (с. 249), предмети русько-візантійської торгівлі (с. 250); торгівля в Криму (с. 252) і степовими ордами (с. 253). Північна торгівля (с. 254), торгівля в центральній Європі (с. 255). Східня торгівля (с. 257), Болгар (с. 258) і Італь (с. 259), час розцвітту східньої торгівлі — монетні дані (с. 260—1), предмети східньої торгівлі — руський експорт (с. 262), арабський імпорт (с. 264), упадок торгівлі (с. 266). Внутрішня торгівля й її предмети (с. 267), Київ і головні торговельні дороги (с. 267—8), відносини ввозу до вивозу (с. 268), розвій кредиту (с. 269).

Чоловік:

Фізичний тип — давні описи (с. 269), краніологічні факти (с. 270), ноша голови (с. 272), чистота (с. 273). Вдача (с. 274), античні звістки (с. 274), людяність (с. 275), щирі (с. 276), війна (с. 278). Релігійний світогляд (с. 279), боги: Перун і Сварог (с. 280), Дажьбог і Хорс (с. 282), Ведєс, Сварожич (с. 283), темні сили (с. 284), теоморфізм (с. 284—5); менші божества (с. 285), культ (с. 286), питання про людські жертви (с. 288), волхви (с. 290), віра в долю (с. 291). Погляди на

душу (с. 292), похоронні обряди — історичні (с. 293) й археологічні факти: палення (с. 294) й похорон пебижчаків (с. 295); тризна (с. 296), вірування про посмертне життя (с. 297), культ предків (с. 290). Поганський календар (с. 299).

Родина і суспільна організація:

Оповідання Повісти (с. 300), форми шлюбу (с. 302), вказівки сучасного весільного обряду (с. 302). Питання про сліди примітивних форм подружества (с. 304); патріархальний устрій, факти літвістичні (с. 306) і історичні (с. 308); становище жінки (с. 309); вдови (с. 311). Рід (с. 312), шпирна родина (с. 313), дворище і посябриня (с. 325). Племя (с. 316). Упадок родового устрою (с. 317). Сільська громада (с. 318). Город (с. 321), городища (с. 322); городські союзи (с. 323), системи городи (с. 324).

V. Початки Руської держави с. 326—425

Завязки політичного устрою українсько-руських племен:

Політичний устрій в часах розселення (с. 326), власть у Аутів (с. 327), ширші організації (с. 328), термінологія (с. 329). Звістки з X—XI вв.: племінний устрій (с. 332), городські волости (с. 334), князі (с. 335), становище віча (с. 336), ширші політичні організації (с. 337), Масудієва Валіана (с. 337—8).

Початки Київської держави:

Київські перекази (с. 339), теорія Повісти врежених літ (с. 340), хиткість традиції (с. 342), похибки Повісти (с. 343), поправки нової історіографії (с. 344). Початок руського імені (с. 345), початки політичної організації в Київщині (с. 346), десяточна організація (с. 347); хронологічні гранці початків Київської держави (с. 349). Хозарська зверхність (с. 352), здогади про її вплив на політичну організацію Руси (с. 253). Варязкі ватаги (с. 354) й їх значіння (с. 356). Початки київських завойовань (с. 356). Звістки про Русь IX в.: життя Георгія Амастрильського (с. 357) й Стефана Сурозького (с. 358), похід 860 р. (с. 358), похід на Табарістан (с. 359), руські послы 839 р. (с. 359) і дипломатичні зписки 860-х рр. (с. 360). Найдавніші київські князі: Аскольд і Дир (с. 361), Олєги (с. 365), каталог найдавніших князів (с. 365). Сформованне Київської держави: схема Повісти (с. 366), різні форми залежності від Києва (с. 368), прилучення земель на Дуїпровій дорозі (с. 369), колюші в фінських землях (с. 371), лівобічні землі (с. 372), Подоне (с. 373), Деревська земля і дальші західні (с. 375); територія держави (с. 377), союз державних і торговельних інтересів (с. 378).

Хронологічний перегляд подій X в.:

Князюванне Олєга — традиція (с. 384); похід на Візантію (с. 385), і умови (с. 386), Русь в візантійській війську (с. 387); походи на каспійське побереже (с. 388), биллини про Вольгу й похід на Індійське царство (с. 390). Ігор (с. 391), війни з Уличами та Деревлянами (с. 392), похід на Візантію (с. 393), трактат 944 р. (с. 394) і другий похід Повісти (с. 394—5); похід на каспійське побереже (с. 395), уклад держави за Ігоря й характеристика його (с. 398). Регентство Олєги — деревська війна (с. 399), легенди Повісти (с. 400) і сучасні

відгомилі (с. 401), подорож до Царгорода й охрещення (с. 402), внутрішня діяльність (с. 404), посольство до Отона (с. 405). Святослав — його характеристика в традиції (с. 407), східні походи (с. 408), погром Холмрії й війна на Подолі (с. 409), русько-печенізькі відносини (с. 410). Болгарська справа — пропозиція Візантії (с. 413), перша болгарська війна (с. 415), Святослав у Кієві (с. 416), смерть Ольги (с. 416), подія руських волостей (с. 417), друга болгарська війна (с. 418), інтервенція Циміскія (с. 419), русько-візантійська війна 971 р. (с. 420), облога Доростола (с. 422), угода (с. 423), смерть Святослава (с. 424).

VI. Закінчення будови Руської держави: часи Володимира Великого с. 426—478

Боротьба Святославових сил: війна Ярополка і Олега (с. 426), утеча і поворот Володимира (с. 427), війна з Рогволодом (с. 428), війна з Ярополком (с. 429). Володимирові походи (с. 430) війна в Вятчанин, Радимичани й Болгарави (с. 431); склад Володимирової держави (уділи силі) (с. 432). справа західних земель: прилучення Забужжя (с. 433), західні граніці Володимирової держави (с. 436), русько-польські (с. 437) й інші західні відносини (с. 439). Боротьба з Печенігами (с. 439—440). Русько-візантійські відносини (с. 440) союз (с. 441); похід на Херсонес (с. 442); шлюб Володимира (с. 443); охрещення Володимира (с. 444); час і обставини (с. 445); літописна повість про охрещення (с. 446); політичні мотиви шлюбу й охрещення (с. 447); заходи варварських володарів коло візантійського двору (с. 448); легенда про коронацію Володимира (с. 449); історичні доводи (с. 451). Охрещення Русі: християнство на Русі перед Володимиром (с. 454); Варяги-християне (с. 454), заходи Володимира коло християнізації (с. 455); охрещення Кия (с. 456), розповсюдження християнства (с. 457); християнство на провінції (с. 459). Організація церкви: питання про першого митрополіта (с. 460) і місце митрополії (с. 461); єпископські катедри (с. 463); дотація церкви (с. 464). Інші культурні заходи Володимира (с. 465), візантійська штука (с. 466), освіта (с. 467), монета (с. 468). Значіння звороту Володимира до Візантії (с. 469), ретроспективні оцінки візантійських впливів (с. 469—470). Інші справи другої половини Володимирового князювання: переведення династичного звязку (с. 470), законодавство (с. 471), зближення з громадою — дери (с. 471—2), зверхня політика (с. 472); боротьба з синами (с. 473). Смерть Володимира (с. 474) і канонізація (с. 474), політичне й культурне значіння Володимирового князювання (с. 476), князюва (с. 477) і народдя (с. 478) традиція про нього.

Примітки с. 479—555

1. Палеолітичні знахідки на Україні й її пограниччя 479
2. Знахідки неоліту в Кієві й Київщині 480
3. Поховання з фарбованими (червоними) скелетами 481
4. Автропольотичний тип кам'яного віка на Україні 482
5. Мідь 483
6. Погляди на бронзову культуру в східній Європі 484

7. Похорони в конех і кам'яні баби	485
8. Антропологічний тип ранньої залізної культури на Україні	486
9. Індоевропейська праявітка	486
10. Готи і Венеди на Балтійськiм побережжю	488
11. Слов'янська праявітка	489
12. Грецькі кольонії північного берега Чорного моря	490
13. Література понтийської торгової Греків	492
14. Література Геродотової Скитії	493
15. Національність Скитів	493
16. Румунське питання	494
17. Сліди кельтзму	495
18. Східно-германська кольонізація і готська міграція	496
19. Spali	496
20. Rosomoni	497
21. Перша звістка про Готів на Чорноморю	497
21. Держава Германариха	498
22. „Дніпровий город“ Готів	499
23. Література чорноморських остаків Готів	501
23* Література про початки Болгар	501
24. Угорська міграція	502
25. Звістки Новісти віремених літ про угорську міграцію	502
26. Слов'яне за Карпатами і за Дунаєм перед міграцією	503
27. Текст Йордана про слов'янське розселення	504
28. Анти в льонгобардській легенді	504
29. Антське питання	505
30. Література давньої східно-слов'янської кольонізації	507
31. Дреговичі	509
32. „Суличі“	510
33. Гіпотеза про Сіверян на Подолі	510
34. Теорія великоросійської кольонізації на Подіпровю	511
35. Література про Уличів	516
36. Література західної границі української кольонізації	518
37. Рух української людности на польсько-українськiм пограниччю по переп'яж	520
38. Сліди Русів в Сеньгороді	520
39. Література побуту й культури в епоху розселення	522
40. Література монетних находок	524
41. Торговля давньої Русі	524
42. Сучасний український антропологічний тип	525
43. Література слов'янської мітології	528
44. Найвищий бог Слов'ян і соняшні божества (спірні питання)	529
45. Археологічні дослідні похоронного обряду	531
46. Шлюб і родинні відносини	532
47. Література родового й закружного устрою	533
48. Початки політичної організації	535
49. Бравлин	535
49* Невенні або хібно до Русі прикладані звістки з VIII—IX століття	536
50. Похід Русів на Царгород в 860 році	539
51. Трактат 907 р. і література русько-візантійських дипломатичних	

тичних зносин Х в.	540
52. Джерела й література походу 941 р.	541
53. Уривки Газа („Записка грецького топарха“)	542
54. Джерела й література болгарських і грецьких війн Святослава й спірні питання їх	544
55. Хронологія подій від смерті Святослава до князювання Во- лодимира в Києві	547
56. Червенські городи й літописні „Ляхи“	549
57. Візантійсько-руський союз за Володимира	550
58. Охрещення Володимира	552
59. Мономахові регалії	554
60. Перший руський митрополит	554
61. Руська монета	555

Екскурси: I. Найдавніша літопись с. 556—578

Версії й кодекси Найдавнішої літописи (с. 556). Традиція про Нестора (с. 557). Огляд студій над літописю (с. 557—8). Повість вре-
мених літ, як складова частина літописи (с. 559), її повгородська
версія (с. 560), початкова редакція (с. 561), час написання її (с. 563),
дальші редакції Повісти і Найдавнішої літописи (с. 564), час їх (с. 565),
питання про редакторів (с. 566). Джерела Повісти (с. 567), джерела
Найдавнішої літописи: письмени (с. 568), джерела хронології (с. 570),
устні джерела (с. 572); редакторська робота (с. 573); екстравагантні
компіляції (с. 574). Бібліографія: видання літописей (с. 575), література
Найдавнішої літописи (с. 576), літописних збірників і компіляцій (с. 578).

II. Норманська теорія с. 579—602

„Повість“ як вихідна точка (с. 579); історія норманізму — XVIII
вік (с. 580), Еверс і скептики (с. 581), Погодін і Кувік (с. 582), Косто-
маров і Геденов (с. 583), Іловайський і пр. 70-х рр. (с. 584), Кувік
і Томсен (с. 584), готська теорія (с. 587) і готська епоха (с. 588),
новіше оживлення норманізма (с. 589). Значення норманізму (с. 590).
Його історичні докази: Бертинські аннали (с. 591), ібн-Катіб (с. 592),
дякен Іоан (с. 593), Ліудіранд (с. 594), Симеон Льготет і Ібрагм
ібн-Якуб (с. 595). Фільологічні докази: імена Дніпрових порогів (с.
596), імена особисті (с. 597), технічні слова (с. 598). Інші докази
(с. 599). Вивід руського імені (с. 601).

Пояснення скорочених цитат с. 603—604

Важніші похибки „ 605—606

Показчик імен і річей „ 607—616

Мали: Кольонізація східної Європи до

III в. по Хр. „ 617—618

— Східно-словянська кольонізація з часів сформовання
Руської держави с. 619—620

Пояснення до мал „ 621

Зміст „ 622—628